ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASÍ JOQARÍ BILIMLENDIRIW, ILIM HÁM INNOVACIYALAR MINISTRLIGI

ÓZBEKSTAN MÁMLEKETLIK KÓRKEM ÓNER HÁM MÁDENIYAT INSTITUTÍ NÓKIS FILIALÍ

KÓRKEM ÓNERTANÍW KAFEDRASÍ

“ZAMANAGÓY DRAMATURGIYADA JAŃA JÓNELISLER HÁM RAWAJLANIW TENDENCIYALARI”

xalıqaralıq ilimiy-ámeliy konferenciya

MATERIALLAR TOPLAMI

2026-jıl, 24-25-iyun

“ZAMONAVIY DRAMATURGIYADA YANGI YO‘NALISHLAR VA RIVOJLANISH TENDENSIYALARI”

xalqaro ilmiy-amaliy konferentsiya

MATERIALLAR TO`PLAMI

2026 yil 24-25 iyun

NÓKIS - 2026

«***Zamanagóy dramaturgiyada jańa jónelisler hám rawajlanıw tendenciyaları***» atamasındaǵı xalıqaralıq ilimiy-ámeliy konferenciya materiallar toplamı. – Nókis: Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filialı, 2026-jıl. 439 bet.

Shólkemlestiriw komiteti:
Yusupov K.B. – Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filialı direktorı, shólkemlestiriw komiteti baslıǵı;
Esemuratov A. - Ilimiy isleri hám innovaciyalar boyınsha direktor orınbasarı, shólkemlestiriw komiteti aǵzası;
Shaniyazov J. – Oqıw isleri boyınsha direktor orınbasarı, shólkemlestiriw komiteti aǵzası;
Ótepbergenov A. – Jaslar isleri, ruwxıylıq hám aǵartıwshılıq isleri boyınsha direktor orınbasarı, shólkemlestiriw komiteti aǵzası;
Xojaniyazov T. – Isler basqarması baslıǵı, shólkemlestiriw komiteti aǵzası;
Zaretdinov K. – «Texnogen hám kórkem ónertanıw» fakulteti dekanı, shólkemlestiriw komiteti aǵzası;
Xamidov N .– Kórkem ónertanıw kafedrası baslıǵı, shólkemlestiriw komiteti aǵzası;
Zaripova Z. – Kórkem ónertanıw kafedrası oqıtıwshısı, xatker.

Bul toplamda Ózbekstan Respublikası joqarı oqıw orınları, ilimiy-izertlew mákemeleri, ulıwma bilim beriw orta arnawlı bilimlendiriw mákemeleri alımları hám qánigeleri, professor-oqıtıwshılar, tayanısh doktorantlar, óz betinshe hám stajyor-izleniwshiler, magistrantlar hám ziyrek studentlerdiń ilimiy miynetleri konferentsiya materiallar toplamına kiritilgen.

Toplam materiallarınan Respublikamızdıń tiyisli taraw qánigeleri, professor-oqıtıwshılar, jas alımlar, magistrantlar, studentler hám basqa da keń jámiyetshilik wákilleri paydalanıwı múmkin.

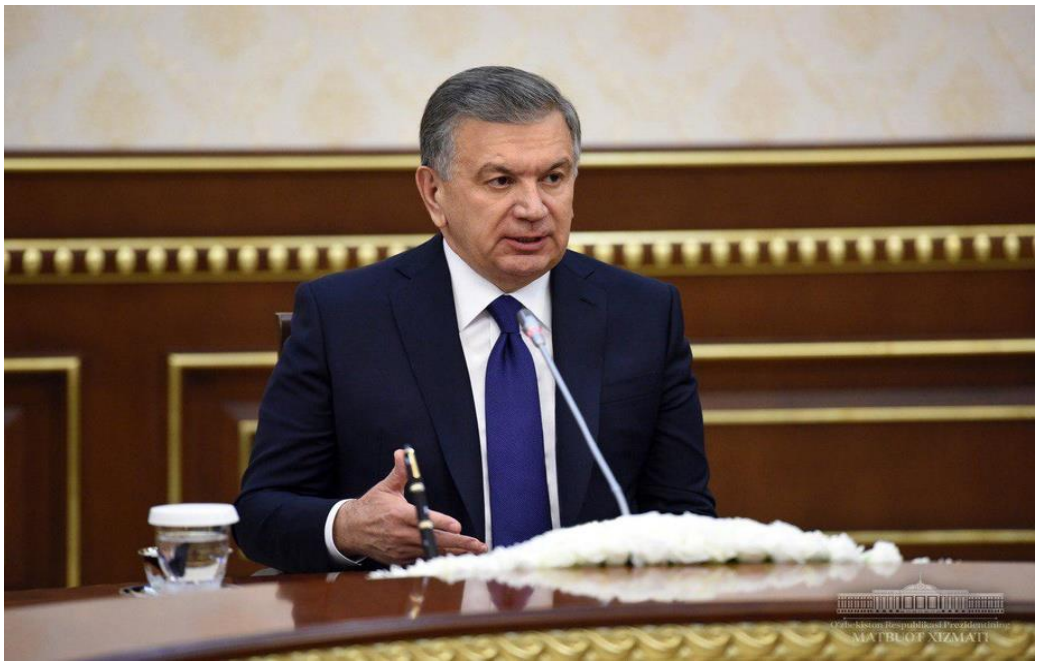
Toplamda berilgen maqalalardıń mazmunı hám aktuallıǵına avtorlar ózleri juwapker esaplanadı.

Juwaplı redaktor:
Esemuratov A. – Ilimiy isleri hám innovatciyalar boyınsha direktor orınbasarı, shólkemlestiriw komiteti baslıǵınıń orınbasarı.

Redkollegiya aǵzaları:
J.Shaniyazov – Oqıw isleri boyınsha direktor orınbasarı, f.i.k. docent;
A.Ótepbergenov – Jaslar isleri, ruwxıylıq hám aǵartıwshılıq isleri boyınsha direktor orınbasarı, docent;
Q.Turdiev – Xalıq dóretiwshiligi fakulteti dekanı, docent;
D.Otarbaev– Teatr kórkem óneri fakulteti dekanı;
K.Zaretdinov – Texnogen hám kórkem ónertanıw fakulteti dekanı, docent;
L.Urazmbetova – Rejissura kafedrası baslıǵı, professor;
B.Nazarımbetov – Aktyor sheberligi kafedrası baslıǵı, docent;
N.Xamidov – Kórkem ónertanıw kafedrası baslıǵı, f.i.k., docent;
B.Bekjanov – Vokal dóretiwshiligi kafedrası baslıǵı;
G.Saparbaeva – Mádeniyat iskerligi kafedrası baslıǵı, professor;
D.Paxratdinov – Sotsial-gumanitar pánleri kafedrası baslıǵı, f.i.k., docent;
M.Xudaybergenova – Kitapxana iskerligi kafedrası baslıǵı, docent;
M.Abdreymov – Texnogen kórkem óneri kafedrası baslıǵı, docent;
G.Axımbetova – Xalıq dóretiwshiligi kafedrası baslıǵı, professor;
L.Maxamatdinova – Folklor hám etnografiya kafedrası baslıǵı, docent;
Z.Zaripova – Kórkem ónertanıw kafedrası oqıtıwshısı, f.f.b.f.d. (PhD) xatker.

Konferentsiya materialları Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filialı Keńesiniń 2026-jıl, 27-iyundaǵı 11-sanlı protokolı menen baspaǵa usınıs etilgen.

© Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filialı, 2026.
© «Zamanagóy dramaturgiyada jańa jónelisler hám rawajlanıw tendenciyaları» atamasındaǵı xalıqaralıq ilimiy-ámeliy konferenciya materiallar toplamı.

“Ádebiyat, kórkem óner hám mádeniyat jasasa, millet hám xalıq, pútkil insaniyat zawalsız jasaydı”

Shavkat Mirziyayev,
Ózbekstan Respublikası Prezidenti

“Adabiyot, san’at va madaniyat yashasa, millat va xalq, butun insoniyat bezavol yashaydi”

Shavkat Mirziyoyev,
O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti

“Пока живы литература, искусство и культура, то будут вечно жить и нация, и народ, да и все человечество”

Шавкат Мирзиёев,
Президент Республики Узбекистан

“As long as literature, art, and culture live, the nation and the people, and indeed all humanity, will live forever”

Shavkat Mirziyoyev,
President of the Republic of Uzbekistan

ALǴÍ SÓZ

Sońǵı jıllarda elimizde joqarı bilimlendiriw sistemasın jánede rawajlandırıw, joqarı oqıw orınlarında bilimlendiriw sapasın arttırıw, pedagog kadrlardıń pedagogikalıq sheberligin hám ilimiy-izertlew jumısları nátiyjeliligin asırıw mámleketlik siyasat dárejesine kóterildi. Bul maqsetlerge erisiw ushın húrmetli Prezidentimiz tárepinen bir neshe párman hám qararlar qabıl etilip, olar arqalı joqarı oqıw orınlarınıń aldına dúnya júzlik kriteriyalar tiykarında islep shıǵılǵan, jańadan-jańa talaplar hám wazıypalar qoyıldı.

Ásirese, joqarı bilimlendiriw mákemelerinde bilim sapasın arttırıwdıń tiykarǵı faktorlarınıń biri sıpatında professor-oqıtıwshılardı ilimiy-izertlewge baǵdarlaw, olardıń ilimiy potentsiyalın kóteriw arqalı dúnya júzlik ilimiy jámiyetshilikte, xalıqaralıq abıraylı ilimiy texnikalıq bazalarda óz ornına iye bolıwına tiykar jaratıwǵa ayrıqsha dıqqat qaratıldı. Bunıń ushın zárúr bolǵan barlıq shárayatlar jaratılıp berilip, ilimiy jetiskenligi ushın xoshametlew mexanizmi keń jolǵa qoyılǵan.

Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filialında da sońǵı jıllarda ilimiy-izertlew jumıslarına ayrıqsha itibar qaratılıp, usınıń nátiyjesinde házirgi kúnge kelip filialda 20 ilim kandidatları hám filosofiya ilimleri boyınsha doktorları (PhD), 13 professor, 26 dotsent ilimiy ataqlarına iye professor-oqıtıwshılar jumıs alıp barmaqta.

Sonday-aq, házirgi kúnde filialımızda 1 Ózbekstan xalıq artisti, 2 Ózbekstanǵa xızmet kórsetken artist, 2 Qaraqalpaqstan xalıq artisti, 2 Qaraqalpaqstan xalıq baqsısı, 1 Qaraqalpaqstan Respublikası kórkem óner ǵayratkeri, 9 Qaraqalpaqstanǵa xızmet kórsetken artist, 1 «Nihol» sıylıǵınıń laureatı, 2 «Zulfiya» atındaǵı mámleketlik sıylıǵınıń laureatları student-jaslarǵa tálim-tárbiya berip kelmekte. Ilimiy potensialımız búgingi kúnde 51,8 protsentke jetkerildi.

Álbette, ilimiy-izertlew jumısların turaqlı hám nátiyjeli jolǵa qoyıwda xalıqaralıq hám respublikalıq konferentsiyalardıń ornı girewli. Sebebi, ilimiy konferentsiyalar arqalı professor-oqıtıwshılar, alımlar hám qánigeler ózleriniń tarawları boyınsha pikirler almasadı, jańadan-jańa ilimiy máseleler dodalanadı hámde ilimiy-izertlew baǵdarındaǵı óz-ara integratsiyalar jáne de rawajlanadı.

Usı orında ótken jıllarda Filial tárepinen «***Qaraqalpaq kórkem óneri dóretiwshileriniń sheberliklerin úyreniw»*** **jánede «*Jańa Ózbekstanda tálim-tárbiya, teatr, kino, mádeniyat hám ruwxıylıq sistemasın jetilistiriw perspektivaları»*** Respublikalıq hám Xalıqaralıq konferenciyalardıń joqarı dárejede shólkemlestirilgenin atap ótiw orınlı. Usılardıń ayqın mısalı sıpatında keyingi waqıtları filialımızda bir qansha úlken jetiskenliklerimizden biri – ilimiy-metodikalıq izertlewler nátiyjesi tiykarında 2025-jılda 11 sabaqlıq, 4 monografiya, 3 oqıwlıq hám oqıw metodikalıq qollanbalar jaratılıp, 5 patent alıwǵa erisildi. Bıyılǵı 2026-jıldıń ótken 6 ayında bolsa, 2 monografiya hám 2 oqıw qollanba baspadan shıǵarılıp, bir ilimiy miynet hám bir baǵdarlama ushın 2 avtorlıq gúwalıǵın alıwǵa erisildi. Sonday-aq, bir qatar professor-

oqıwtıwshılar tárepinen Skopus bazasına kirgizilgen jurnallarda 2 maqala járiyalandı.

Filialımız professor-oqıtıwshıları tárepinen 2024-2025-oqıw jılında Xalıqaralıq hám Respublikalıq ilimiy-ámeliy konferenciyalarda, ilimiy jurnallarda jámi 250 ge shamalas maqala basıp shıǵarılǵan bolıp, bul kórsetkish 2025-2026-oqıw jılında da artıp barmaqta. Mine, «***Zamanagóy dramaturgiyada jańa jónelisler hám rawajlanıw tendenciyaları***» atamasındaǵı xalıqaralıq ilimiy-ámeliy konferenciya toplamında shet ellerden, Respublikamızdıń JOO nan hám Filialımızdıń professor-oqıtıwshıları, jas ilimpazları tárepinen 140 tan aslam ilimiy maqala járiyalanıp atır.

Sonday-aq, usı orında Filialımızdıń student-jasları, jas ilimpazlar hám talantlı dóretiwshilerdiń ilimiy-dóretiwshilik baǵdardaǵı jetiskenliklerine de toqtap ótiw orınlı. Atap aytqanda, ótken 2024-2025-oqıw jılında 1 student Prezident mámleketlik stipendiyası, 1 student Islam Karimov atındaǵı mámleketlik stipendiyası, 1 student Alisher Nawayı atındaǵı mámleketlik stipendiyası, 1 student I.Yusupov atındaǵı mámleketlik stipendiyası hám jáne bir student T.Qayıpbergenov atındaǵı mámleketlik stipendiya jeńimpazları boldı. Álbette, bul baǵdarda 2025-2026-oqıw jılında da joqarı nátiyjeler kútilmekte.

Sonday-aq, filialımızda Ózbekstan Respublikası Joqarı hám orta arnawlı bilimlendiriw ministrliginiń 2022-jıl 22-dekabr kúngi 422-sanlı buyrıǵına tiykarlanıp Ózbekstan Respublikasına xızmet kórsetken artist, Filialımızdıń professorı Maryash Ismaylovanıń dóretiwshilik miynet jolın talantlı jaslarǵa jáne de úgit-násiyatlaw maqsetinde «**Maryash Ismaylova**» atındaǵı stipendiya shólkemlestirildi.

Sonıń menen birge ilimiy bagdardaǵı jáne bir janalıq, ótip baratırǵan jılda Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filialınıń «**Kórkem óner hám mádeniyat Xabarshısı**» ilimiy-metodikalıq jurnalı Ózbekstan Respublikası Joqarı Attestaciya Komissiyasınıń 367/5-sanlı qararı menen JAK usınıs etken jurnallar dizimine kirgizildi hám áyne payıtta óz jumısın dawam etpekte.

Biziń búgingi **“Zamanagóy dramaturgiyada jańa jónelisler hám rawajlanıw tendenciyaları”** atamasındaǵı xalıqaralıq ilimiy-teoriyalıq konferentsiyamız da usı maqsette shólkemlestirilgen bolıp, ol arqalı kórkem óner hám mádeniyat tarawınıń búgingi kún máseleleri hám mashqalaları ilimiy talqılawǵa qoyılıp, olardıń sheshimi tuwralı bahalı pikirler hám usınıslar bildiriledi, -dep oylaymız.

Yusupov Kuanıshbay Baltabayevich
Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filialı direktorı
Filosofiya ilimleri boyınsha filosofiya doktorı (PhD), docent

==========

PSICHOTECHNICS IN ACTING SKILLS

Urazimbetova Liza Taspolatovna
Head of the Directing Department at the Nukus Branch of the State Institute of Arts and Culture of Uzbekistan, professor

Abstract: Psychotechnics in acting skills refer to the various techniques and approaches employed by actors to access and convey emotions effectively in their performances. This article explores the concept of psychotechnics in acting, highlighting key aspects such as emotional recall, subtext, triggers, listening, improvisation, vulnerability, release techniques, and more. These psychotechnics allow actors to tap into their emotional depth, create authentic portrayals, and connect with audiences on a profound level. The article emphasizes the importance of emotional context, stamina, anchoring, adaptability, and resilience in the actor's craft. By mastering psychotechnics, actors can enhance their range, authenticity, and impact as performers.

Keywords: Psychotechnics, acting skills, emotional recall, emotional subtext, emotional triggers, emotional listening, emotional improvisation, emotional vulnerability, release techniques, emotional context, emotional stamina, emotional anchoring, emotional adaptability, emotional resilience, acting techniques.

Introduction: Psychotechnics in acting are a set of techniques and approaches utilized by actors to access and convey emotions effectively in their performances. These techniques delve into the psychological and emotional aspects of a character, allowing actors to create authentic and compelling portrayals that resonate with audiences. By understanding and employing psychotechnics, actors can tap into their own emotional depth, establish connections with their characters, and bring their performances to life.

In this article, we will explore the concept of psychotechnics in acting and delve into various key aspects that actors employ to enhance their emotional range and authenticity. We will examine techniques such as emotional recall, emotional subtext, emotional triggers, emotional listening, emotional improvisation, and emotional vulnerability. Additionally, we will discuss the importance of emotional release techniques, understanding emotional context, building emotional stamina, establishing emotional anchors, adapting emotions to different roles, and developing emotional resilience. By mastering these psychotechnics, actors can create performances that are multidimensional, nuanced, and impactful. The ability to access and convey

genuine emotions allows actors to connect with audiences on a profound level, evoking empathy, understanding, and emotional resonance. Whether on stage or screen, the utilization of psychotechnics in acting enables actors to bring characters to life and tell stories that leave a lasting impression.

Literature Analysis: Effective acting draws upon a combination of craft, intuition and psychological understanding. While technique and theory have long been explored, empirical research on psychologically-informed acting methods remains limited (Hochschild, 1983; Schneider, 2014). The field of acting has long been associated with the exploration of emotions and the portrayal of complex characters. Psychotechnics in acting, as a concept, has gained significant attention and recognition in both academic and practical realms. Numerous scholars, acting theorists, and practitioners have contributed to the understanding and development of psychotechnics as a crucial component of the actor's toolkit.

One prominent figure in the exploration of psychotechnics is Constantin Stanislavski, a Russian actor and director who revolutionized modern acting techniques. Stanislavski's system, often referred to as "method acting," emphasized the importance of psychological realism and emotional truth in performances. His writings, including "An Actor Prepares" and "Building a Character," have become foundational texts in the study of psychotechnics in acting.

Lee Strasberg, an American actor, and director, further developed Stanislavski's ideas, popularizing method acting in the United States. Strasberg introduced techniques such as emotional recall, where actors draw upon personal memories to evoke genuine emotions, and affective memory, where actors tap into their own emotional experiences to connect with their characters.

The works of other acting theorists and practitioners, such as Sanford Meisner, Stella Adler, Uta Hagen, and Michael Chekhov, have also contributed to the exploration and refinement of psychotechnics in acting. Each of these theorists brought unique perspectives and techniques to the field, focusing on different aspects of emotional exploration, character development, and the actor's inner life.

Methods:

1. Emotional Recall: This technique involves actors tapping into personal memories and experiences to evoke genuine emotions in their performances. By drawing upon real-life emotional events, actors can bring an authentic sense of emotion to their characters.

2. Emotional Subtext: Actors explore the underlying emotions and motivations that drive their characters' actions and dialogue. They learn to convey these hidden emotions through subtle cues, allowing the audience to perceive the layered subtext beneath the surface.

3. Emotional Triggers: Actors employ various triggers, both external and internal, to access specific emotional states required for a scene or character.

These triggers can be sensory, such as visual or auditory cues, or psychological, such as imagined scenarios or emotional memories.

4. Emotional Listening: This technique emphasizes active listening and emotional responsiveness to scene partners. Actors learn to genuinely connect with their fellow performers and respond authentically to their emotions, fostering a dynamic and organic exchange of emotions on stage or screen.

5. Emotional Improvisation: Improvisation exercises help actors develop spontaneity, emotional agility, and the ability to respond truthfully in the moment. Through improvisational scenes and scenarios, actors explore a wide range of emotions and practice fluid emotional transitions.

6. Emotional Vulnerability: Actors cultivate the ability to be vulnerable and open in their performances, allowing themselves to fully experience and express a wide spectrum of emotions. This vulnerability fosters a deep connection between the actor, the character, and the audience.

7. Emotional Release Techniques: Given the intense emotional demands of certain scenes, actors need methods to release and process emotions in a healthy manner. Breathing exercises, physical activities, or debriefing sessions are employed to ensure emotional well-being and prevent emotional carryover.

8. Understanding Emotional Context: Actors study the historical, social, and psychological context of their characters to better comprehend their emotional journey. By understanding the circumstances that shape their characters' emotions, actors can create performances that are grounded and contextually rich.

9. Building Emotional Stamina: Emotional scenes can be physically and mentally draining for actors. Therefore, techniques are employed to build emotional stamina, allowing actors to sustain intense emotional states over extended periods without losing focus or energy.

10. Establishing Emotional Anchors: Actors use anchors, either physical or mental, to connect to specific emotions or states of being. These anchors serve as reminders or triggers that help actors access and sustain desired emotional states during their performances.

11. Emotional Adaptability: Actors develop the ability to adapt their emotional responses and expressions based on the demands of different roles and genres. They learn to navigate a range of emotional styles, from naturalistic to heightened, to suit the specific requirements of the material.

12. Emotional Resilience: Actors cultivate emotional resilience to handle the challenges and demands of the acting profession. They develop coping strategies to navigate rejection, criticism, and the emotional intensity of their work, ensuring they can sustain their passion and commitment over the long term.

These methods and techniques, among others, form the foundation of psychotechnics in acting. Actors engage in rigorous training, practice, and self-exploration to develop their emotional range, authenticity, and ability to connect with audiences on a profound level. The combination of theoretical

insights and practical exercises empowers actors to create performances that resonate emotionally and leave a lasting impact.

Discussion: The exploration of psychotechnics in acting has greatly influenced the understanding and practice of the craft. By delving into the psychological and emotional aspects of character portrayal, actors can create performances that are rich in depth, authenticity, and relatability. In this discussion section, we will further examine the significance of psychotechnics in acting, its benefits, potential challenges, and future directions for research and practice.

1. Enhancing Emotional Authenticity: Psychotechnics in acting provides actors with tools and techniques to access genuine emotions and portray them convincingly. By employing methods such as emotional recall, emotional subtext, and emotional triggers, actors can tap into their own emotional experiences and connect with the emotional journey of their characters. This approach adds layers of authenticity and relatability to performances, enabling audiences to connect with the characters on a deep and emotional level.

2. Psychological Realism and Character Development: Psychotechnics facilitate the exploration of the psychological makeup of characters. Actors delve into the thoughts, motivations, and emotions of their roles, enabling them to create multidimensional and fully realized characters. This process involves analyzing the character's background, relationships, and internal conflicts, leading to nuanced performances that go beyond surface-level portrayals.

3. Challenges and Ethical Considerations: While psychotechnics in acting can be a powerful tool for creating impactful performances, it also presents potential challenges. Engaging in emotional recall and accessing intense emotions can be emotionally demanding for actors. The line between genuine emotional exploration and emotional manipulation should be carefully considered to prioritize the well-being of actors. Ethical guidelines and support systems should be in place to ensure actors' emotional safety and provide resources for emotional processing and aftercare.

4. Individual Approaches and Adaptability: Psychotechnics in acting allows for individualized approaches to character development and emotional exploration. Different actors may resonate with specific methods and techniques based on their personal backgrounds, training, and artistic sensibilities. The flexibility of psychotechnics enables actors to adapt and refine their approach over time, honing their craft and finding techniques that work best for them.

5. Interdisciplinary Connections: The study of psychotechnics in acting intersects with various fields, including psychology, neuroscience, and sociology. Collaborations between acting practitioners and researchers from these disciplines can lead to a deeper understanding of the cognitive and emotional processes involved in acting. This interdisciplinary approach can contribute to the development of evidence-based practices and further advancements in psychotechnics.

6. Cultural and Contextual Influences: The application of psychotechnics in acting may vary across different cultural and artistic contexts. Cultural norms, storytelling traditions, and historical perspectives can influence the emphasis placed on emotional exploration and the methods employed. Exploring the intersection of psychotechnics with diverse cultural practices can enrich the field and expand our understanding of the universality of emotional expression in acting.

7. Technological Advancements: With the advancements in technology, new possibilities emerge for incorporating psychotechnics into acting training and performances. Virtual reality (VR) and augmented reality (AR) technologies can provide actors with immersive environments, allowing them to explore emotional scenarios and interact with virtual characters. Additionally, wearable devices and biosensors can provide real-time feedback on actors' emotional states, enhancing their self-awareness and emotional control.

8. Future Directions: The field of psychotechnics in acting continues to evolve, and future research can delve deeper into specific aspects such as the impact of psychotechnics on audience perception, the role of empathy in emotional connection, and the influence of psychotechnics on different acting styles and genres. Additionally, ongoing exploration of ethical considerations, emotional well-being support systems, and the integration of emerging technologies will shape the future of psychotechnics in acting. In conclusion, psychotechnics in acting offers a comprehensive framework for understanding and harnessing the power of emotions in performances. By combining theoretical insights with practical techniques, actors can create compelling and authentic portrayals that resonate with audiences. However, it is crucial to address the challenges and ethical considerations associated with emotional exploration. The interdisciplinary nature of psychotechnics, cultural influences, and technological advancements all contribute to the ongoing development and future directions of this field. Through continued research and practice, psychotechnics in acting will continue to shape and enhance the craft of acting, fostering deeper emotional connections between actors, characters, and audiences.

Results: The article titled "Psychotechnics in Acting" primarily focuses on theoretical and practical aspects of psychotechnics in acting and does not involve empirical research or quantitative data collection. As a result, there is no specific "Results" section in the article. Instead, the article presents a discussion of the significance, benefits, challenges, and future directions of psychotechnics in acting based on existing knowledge, experiences, and insights from the field.

The discussion section explores how psychotechnics enhance emotional authenticity in acting, facilitate psychological realism and character development, and the challenges and ethical considerations associated with emotional exploration. It also highlights the adaptability of psychotechnics to

individual approaches, the interdisciplinary connections with fields such as psychology and neuroscience, the influence of cultural and contextual factors, the potential of technological advancements, and future research directions.

Conclusion: In conclusion, the article "Psychotechnics in Acting" sheds light on the significance and impact of psychotechnics in the realm of acting. By delving into the psychological and emotional aspects of character portrayal, psychotechnics provide actors with valuable tools and techniques to create performances that are authentic, immersive, and emotionally resonant for audiences.

Throughout the article, we have explored the various benefits of psychotechnics, including the enhancement of emotional authenticity, the facilitation of psychological realism and character development, and the adaptability to individual approaches. By employing methods such as emotional recall, emotional subtext, and emotional triggers, actors can tap into their own emotional experiences and effectively convey the emotional journey of their characters.

However, it is important to acknowledge the challenges and ethical considerations associated with psychotechnics in acting. Engaging in emotional exploration, particularly through techniques like emotional recall, can be demanding for actors and may require careful attention to emotional well-being and support systems. Ethical guidelines should be established to ensure actors' emotional safety and provide resources for emotional processing and aftercare.

The interdisciplinary nature of psychotechnics in acting also offers opportunities for collaboration and exploration. By bridging the fields of acting, psychology, neuroscience, and sociology, researchers and practitioners can deepen their understanding of the cognitive and emotional processes involved in acting. This interdisciplinary approach can lead to evidence-based practices and contribute to advancements in the field.

Furthermore, the article highlights the influence of cultural and contextual factors on the application of psychotechnics in acting. Different cultural norms, storytelling traditions, and historical perspectives can shape the emphasis placed on emotional exploration and the specific methods employed. Exploring the intersection of psychotechnics with diverse cultural practices enriches the field and expands our understanding of emotional expression in acting across different contexts.

Lastly, the article acknowledges the potential of technological advancements in the integration of psychotechnics into acting training and performances. Virtual reality (VR), augmented reality (AR), wearable devices, and biosensors offer new avenues for actors to immerse themselves in realistic emotional scenarios, enhance self-awareness, and receive real-time feedback on their emotional states.

In summary, the article "Psychotechnics in Acting" emphasizes the importance of psychotechnics in enhancing the craft of acting. By incorporating theoretical insights, practical techniques, and an understanding of the ethical

considerations, psychotechnics enable actors to create performances that resonate deeply with audiences. Through continued research, collaboration, and the integration of emerging technologies, the field of psychotechnics in acting will continue to evolve, enriching the emotional connections between actors, characters, and audiences, and advancing the art of acting as a whole.

Reference:

1. Benedetti, J. (2002). Stanislavski and the actor. Methuen Publishing.
2. Blair, R., Hill, J., Knowles, L. (1960). Directing the actor. Dood Mead.
3. Carnicke, S. M. (2008). Stanislavsky in focus. Routledge.
4. Hodge, A. (Ed.). (2010). Actor training (2nd ed.). Routledge.
5. Hochschild, A. R. (1983). The managed heart: Commercialization of human feeling. Univ of California Press.
6. Krasner, D. (2000). Strategic acting: Psychotechnics for the working actor. Lynne Rienner Publishers.
7. Lecoq, J. (2002). The moving body (D. Bradby, Trans.). Routledge. (Original work published 2001).
8. Linklater, K. (1976). Freeing the natural voice. Drama Publishers.
9. Rudlin, J. (1994). Commedia dell'arte: An actor's handbook. Routledge.
10. Sawoski, P. (Ed.). (2012). The Merely Players: An acting company's story. Createspace Independent Publishing.
11. Schneider, R. (2014). The acting person and the model actor. Intellect Books.
12. Spolin, V. (1963). Improvisation for the theater: A handbook of teaching and directing techniques. Northwestern University Press.
13. Stanislavski, C. (1989). An actor prepares (E.R. Hapgood, Trans.). Routledge. (Original work published 1936).

А.П.ЧЕХОВТЫҢ «ҮШ АПА-СИҢЛИ» ПЬЕСАСЫНДА РЕҢ ДЕТАЛЫ ҲӘМ КӨРКЕМ КЕҢИСЛИК ШӨЛКЕМЛЕСТИРИЛИЎИ

Ismailova Maryash Xojabergenovna
Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filialı, Aktyorlıq sheberligi kafedrası professorı

Annotatsiya. Maqalada A.P. Chexovtıń “Úsh apa-sińli” pyesasında reń detalı kórkem keńisliktiń shólkemlestiriliwi menen tıǵız baylanısta úyreniledi. Reń tek sıpatlawshı element retinde emes, al sahna dúnyasın mánilik jaqtan quraytuǵın qural retinde túsindiriledi. Prozorovlar úyiniń mádeniy yad, ólshem hám shańaraqlıq pútinlik keńisliginen jatlasıw hám ayrılıw keńisligine aylanıw processi hár bir saxnalıq kórinisleri mısalında qarap shıǵıladı. Analiz nátiyjesinde reń hám jaqtılıq detalları shıǵarmanıń konfliktin qáliplestiriwde belsendi qatnasatuǵını tiykarlanadı. Sonıń menen birge maqalada reń-keńislik talqılawınıń zamanagóy teatrdağı aktyor hám rejissyor sheberligi ushın áhmiyeti kórsetiledi.

Tayanısh sózler: reń detalı, kórkem keńislik, A.P. Chexov, “Úsh apa-sińli”, simvol, dissonans, jatlasıw, remarka, jaqtılıq, mádeniy ólshem, zamanagóy teatr, aktyor sheberligi, rejissyor sheberligi, saxnalastırıw.

Annotatsiya. Maqolada A.P. Chexovning “Uch opa-singil” pyesasida rang detali badiiy makonning tashkil etilishi bilan chambarchas bog‘liqlikda o‘rganiladi. Rang shunchaki tasviriy element sifatida emas, balki sahna olamini mazmuniy jihatdan shakllantiruvchi vosita sifatida talqin etiladi. Prozorovlar uyining madaniy xotira, o‘lcham va oilaviy yaxlitlik makonidan begonalashuv va ajralish makoniga aylanish jarayoni har bir parda misolida ko‘rib chiqiladi. Tahlil natijasida rang va yorug‘lik detallari asar konfliktini shakllantirishda faol ishtirok etishi asoslanadi. Shu bilan birga maqolada rang-makon talqinining zamonaviy teatrdagi aktyor va rejissyor mahorati uchun ahamiyati ko’rsatiladi.

Tayanch so‘zlar: rang detali, badiiy makon, A.P. Chexov, “Uch opa-singil”, ramz, dissonans, begonalashuv, remarka, yorug‘lik, madaniy o‘lcham, zamonaviy teatr, aktyor mahorati, rejissyor mahorati, sahnalashtirish.

Аннотация. В статье цветовая деталь в пьесе А.П. Чехова «Три сестры» рассматривается в тесной связи с организацией художественного пространства. Цвет трактуется не просто как описательный элемент, а как средство, формирующее сценический мир в смысловом отношении. На примере каждого действия прослеживается процесс превращения дома Прозоровых из пространства культурной памяти, измерения и семейной целостности в пространство отчуждения и разобщённости. В результате анализа обосновывается, что цветовые и световые детали активно участвуют в формировании конфликта произведения. Вместе с тем в статье раскрывается значение цветопространственной интерпретации для актёрского и режиссёрского мастерства в современном театре.

Ключевые слова: цветовая деталь, художественное пространство, А.П. Чехов, «Три сестры», символ, диссонанс, отчуждение, ремарка, свет, культурное измерение, современный театр, актёрское мастерство, режиссёрское мастерство, сценическое воплощение.

Annotation. The article examines color detail in A.P. Chekhov’s play “Three Sisters” in close connection with the organization of artistic space. Color is interpreted not merely as a descriptive element but as a means of constructing the stage world on a semantic level. Using each act as an example, the article traces the process by which the Prozorovs’ home is transformed from a space of cultural memory, dimension, and family wholeness into a space of estrangement and separation. The analysis substantiates that color and light details actively participate in shaping the conflict of the work. At the same time, the article highlights the significance of color-spatial interpretation for the actor’s and director’s craft in contemporary theater.

Keywords: color detail, artistic space, A.P. Chekhov, “Three Sisters”, symbol, dissonance, estrangement, stage direction, light, cultural dimension, contemporary theater, actor’s craft, director’s craft, staging.

Kirisiw. Zamanagóy teatr kórkem ónerinde aktyor hám rejissyor sheberliginiń jańa tendenciyaları reń, jaqtılıq hám saxna keńisligin tek bezew quralı emes, al belsendi mánilik qural retinde paydalanıw menen keyin ala tıǵız baylanıslı bolıp baratır. Saxnalastırıwda reń-jaqtılıq sheshimi, kostyum, mizansaxna hám scenografiya búgingi rejissyor menen aktyordıń dóretiwshilik jumısın tikkeley belgileytuǵın faktorlarǵa aylandı. Usı kózqarastan A.P. Chexovtıń *"Úsh apa-sińli"* pyesasındaǵı reń hám keńislik sistemasın talqılaw zamanagóy saxna ámeliyatı ushın da áhmiyetke iye: dramaturgiyalıq tekstke salınǵan reń-keńislik "partiturası" rejissyordıń saxnalastırıw hám aktyordıń obraz jaratıw sheberligi ushın tikkeley material bola aladı.

A.P. Chexov dramaturgiyasında úy, bólme, baǵ, alleya, jaqtılıq, kún mezgili hám qaharmanlardıń sırtqı kórinisi biytárep fon wazıypasın atqarmaydı. Olardıń barlıǵı qaharmanlar arasındaǵı munásebetler, yad, úmit hám ishki joǵaltıwlar ashılatuǵın pútin, mánili sistemanı payda etedi. Sonlıqtan *"Úsh apa-sińli"* pyesasındaǵı reńdi tek sıpatlaw elementi emes, al saxna dúnyasın mánilik jaqtan quraytuǵın usıl retinde qarap shıǵıw maqsetke muwapıq.

Pyesanıń keńislik dúzilisi statikalıq emes, izbe-iz rawajlanadı. Shıǵarmanıń basında Prozorovlar úyi ishki jıynaqılıq, mádeniy yad hám shańaraqlıq pútinlik dúnyası retinde qabıllanadı. Sońınan oǵan Natasha menen baylanıslı jat kúsh – onıń talǵamı, adamlardı basqarıw usılı hám turmıs tárizin ózgertiwge umtılıwı – barǵan sayın kóbirek kirip keledi. Finalǵa kelip keńislik aldıńǵı mánisin pútkilley joǵaltadı: úy sırttan óz ornında qaladı, biraq ishki jaqtan endi yad hám úmit arqalı onıń menen baylanısqan adamlarǵa tiyisli emes. Reń hám jaqtılıq detalları A.P. Chexovqa usı processti júdá názik kórsetiw imkaniyatın beredi.

Birinshi saxnalıq kórinis: jaqtılıq hám ólshem keńisligi. Birinshi saxnalıq kórinis kúndizgi, may keńisliginde ashıladı. Remarkanıń ózi jaqtılıq hám ele buzılmaǵan tártip sezimin beredi [5]. May, kúndiz, hawa, ashıqlıq hám nur – bulardıń bári Prozorovlar úyi házirshe ishki ólshemin saqlap turǵanı tásirin oyatadı. Keńislik ele qarańǵılanbaǵan; kerisinshe, máni, turmıs tártibi hám dástúr jasawın dawam ettirip atırǵan dúnya retinde qabıl etiledi.

Birinshi saxnalıq kórinistıń reń dúzilisi apa-sińlilerdiń kiyim sıpatlamaları menen bekkemlenedi. A.P. Chexov ayrıqsha atap ótedi: Olga – *"kók formalı kóylekte"*, Masha – *"qara kóylekte"*, Irina – *"aq kóylekte"* [5]. Bul úsh reń tosınnan hám ala-qula emes – olar ishki teńsalmaqlılıqqa iye sistemanı payda etedi. Sonlıqtan qaharmanlardıń sırtqı kórinisi úy ortalıǵınıń dawamı sıyaqlı bolıp shıǵadı: apa-sińliler tek usı keńislikte jasap qoymastan, onıń ishki insanıy mánisin de kórsetedi. Bul reńlik sxema aktyordıń obrazdı sırtqı kórinis arqalı qáliplestiriw sheberligi ushın da úlgi bola aladı: kostyum reńi – qaharmannıń ishki mánisin ańlatatuǵın belsendi qural.

Olganıń kók reńi jıynaqılıq, tártip-intizam hám turaqlılıq sezimin kórsetedi. Ol tek oqıtıwshılıq lawazımı menen emes, qaharmannıń shańaraqtaǵı roli menen de baylanıslı: Olga turmıstıń sırtqı formasın saqlap turıwshı, parız sezimi basqalarǵa qaraǵanda kúshlirek shaxs. Irinanıń aq kóylegi saxnalıq

kórinistiń baxıtlı dúnyasın sáwlelendiredi. Dáslep Irina jaslıq, úmit hám keleshektegi baxıtlı turmısqa isenim menen baylanısadı; onıń miynet haqqındağı, basqasha jasaw qálewi haqqındağı sózleri aq reńniń tazalıq hám ele tawsılmağan turmıstağı baxıt belgisi sıpatındağı mánisine say keledi. Mashanıń qara kóylegi bolsa basqasha mánisti alıp kiredi: ol ishki awırlıq, baxıtsız turmıs tájiriybesi hám tereń qánaatsızlıq penen baylanıslı. Biraq bul jağday ele ulıwma teńsalmaqlılıqtı buzbaydı – ol jaqtı úy ishindegi jasırın jarıqsha, ishki dramanıń bar ekenligin bildiriwshi belgi sıpatında jasaydı.

Usı jerde A.P. Chexovtıń ayrıqshalığı kórinedi: ol Prozorovlar úyin sózsiz baxıtlı dúnya retinde sáwlelendirmeydi. Shıǵarmanıń basında-aq onda qarama-qarsılıq bar, biraq bul qarama-qarsılıq ele mádeniy forma ishinde uslap turıladı.

Natashanıń payda bolıwı bul sistemanı dárhal buzadı. Masha onıń kiyimin bılay sıpatlaydı: *“qandayda bir ǵalatı, jarqın, sarǵısh yubka… hám qızıl kofta”* [5]. Bul replika eki keńisliklik logikanıń soqlıǵısıwın bildiriwshi birinshi belgi. Apa-sińliler dúnyası ishki ústamlıq hám ólshem sezimine qurıladı; Natasha bolsa oǵan keskin, sırttan kózge taslanatuǵın, ulıwma tártipti sezbeytuǵın reń modeli menen kiredi. Sarǵısh hám qızıl bul jerde óz aldına *“jaman”* bolǵanı ushın emes, al kirgizilgen keńislikke say kelmegeni ushın áhmiyetli. A.P. Chexov jatlıqtı túsindirip emes, say kelmewshilik arqalı kórsetedi.

Bul sızıq belbaw sahnasında kúsheyedi. Olga: *“Belińizde jasıl belbaw! Qımbatlım, bul jaqsı emes!”* – deydi [5]. Natasha bolsa: *“Bul jasıl emes, al xiralaw”* [5] – dep juwap beredi. Bul jerde qarama-qarsılıq kiyimniń jeke detalı menen emes, al forma hám orınlılıqtı túrlishe túsiniw menen baylanıslı ekenligi anıq kórinedi. Apa-sińliler ushın reń – ishki ólshemniń bir bólegi, Natasha ushın bolsa tosın sırtqı belgi. Jasıl belbaw tártipli dúnyaǵa onıń ishki nızamın túsinbeytuǵın baslama kirip kelgenin kórsetiwshi simvolǵa aylanadı.

Ekinshi saxnalıq kórinis: apa-sińlilerdiń keńislikten ıǵıstırılıwı. Ekinshi saxnalıq kóriniste turmıs tártibi sezilerlik dárejede jılјıydı. Birinshi saxnalıq kórinistegi jaqtı turaqlılıq joǵaladı; keńislik jabıqlaw, keshki hám ishten tınıshsızlandıratuǵın sıpat aladı [5]. Dál usı jerde apa-sińlilerdiń aldın tek ámelde emes, ruwxıy jaqtan da ózlerine tiyisli bolǵan ortalıqtan ıǵıstırıla baslaǵanı kózge taslanadı.

Bul, eń aldı menen, bólmelerge bolǵan munásebette kórinedi. Chexovta bólme – jeke hám shańaraqlıq dúnyanıń bir bólegi. Natasha olardı basqara baslaǵanda, ol xojalıq tártibine emes, úydiń ishki kartasına aralasadı. Birinshi saxnalıq kóriniste úmit aqlıǵı menen baylanısqan Irina endi jaqtı bayram dúnyasınıń orayında emes, al ornın awıstırıw múmkin bolǵan adam jağdayında qaladı: aq reń aqırın-aqırın óziniń keńisliklik orayın joǵaltadı. Olga da aldıńǵı dárejesin joǵaltadı – onıń kók reńi ishinde saqlanadı, biraq keńislikti tártipke salatuǵın kúshin joǵaltadı. Mashanıń qara reńi bolsa átiraptaǵı ortalıqtan taǵı da kúshlirek ajıraydı: ol endi tek úy ishinde baxıtsız emes, al úydiń jańa jağdayı menen ishten say kelmeydi.

Sonday etip, ekinshi saxnalıq kóriniste keskin buzılıw emes, apa-sińlilerdiń óz turmıs keńisliginen basqıshpa-basqısh ıǵıstırılıwı baslanadı.

Úydiń ishki dúzilisin ańlatqan reń sisteması endi úydiń jańasha is-háreketine say kelmey qaladı.

Úshinshi saxnalıq kórinis: qızıl jaltıraw hám xaostıń basıp kiriwi. Úshinshi saxnalıq kóriniste keńisliklik qarama-qarsılıq joqarı shıńına kóteriledi. Pyesaǵa órt obrazı, onıń menen birge "*qızıl jaltıraw"* kirip keledi [5]. Qızıl nur tek sırtqı waqıyanı belgilep qoymaydı; ol úyde júz berip atırǵan waqıyalardıń ishki mánisin kózge kórinerlik etedi: aldın jasırın jılјıw retinde bar bolǵan nárse endi apatqa jaqın forma aladı. Jaltıraw sırttan keledi, biraq ishki keńislikti jaqtılandıradı hám sonıń menen úy hám sırtqı xaos arasındaǵı shegaranı buzadı. Órt hám "qızıl jaltıraw" – bul rejissyor menen scenograftıń jaqtılıq hám reń arqalı isleytuǵın quralı; zamanagóy saxnalastırıwda dál usınday jaqtılıq sheshimi waqıyanıń ishki mánisin ashıwdıń jetekshi usılına aylanǵan.

Áhmiyetli tárepi sonda, bul jaltıraw Natashanıń erte reń sızıǵı menen ishten únles keledi. Onıń birinshi saxnalıq kórinistegi qızıl koftası jeke hám kúlkili detalday edi; úshinshi saxnalıq kóriniste qızıl kórinis pútkil saxnanıń kólemine shekem keńeyedi. Sonday etip jeke reń dissonansı ulıwma buzılıw tonına aylanadı: Chexov ózgeshe jeke detal waqıt ótip ózgergen keńisliktiń ústem tonlılıǵına deyin ósiwin kórsetedi.

Bul saxnalıq kórinistegi kútiwshi saxnası da júdá tásirli. Natasha: *"Meni ashıwlandırıwǵa batınba!"* – dep baqıradı [5]. Qızıl jaltıraw fonında bul replika qosımsha kúsh aladı: úydiń ishki dúnyası mádeniy ólshemnen ayırılǵan adamnıń erkine boysınadı. Demek, qızıl nur hám qopal sóz birge isleydi – biri buzılıwdıń keńisliklik obrazın, ekinshisi tárbiyalıq obrazın beredi.

Ayrıqsha itibarǵa ılayıq nárse – qaraǵay alleyası obrazı. Bul detal tek kórinis bólegi emes, al úydiń tereń yadınıń ańlatpası. Alleya dawamlılıq, úzliksizlik hám mádeniy tamır menen baylanıslı; ol kúndelikli qolaylıq tegisliginde emes, al waqıttı saqlawshı keńislik tegisliginde bar. Sonlıqtan Natashanıń onı keserge bolǵan qálewi salmaqlı máni aladı: eger bólmelerdi qayta bólistiriw múmkin bolsa, alleya úydiń ótken zaman menen anaǵurlım tereńirek baylanısın gáwdelendiredi. Oǵan qol urıw – xojalıq háreketi emes, Prozorovlar dúnyasınıń simvolik tereńligin buzıw.

Final: baǵ hám ayralıw keńisligi. Pyesanıń finalı endi úyde emes, baǵda ótedi. Bul sheshim tiykarlı áhmiyetke iye: úy háreket orayı retinde joǵaladı. Ol fizikalıq jaqtan qaladı, biraq apa-sińliler dúnyasınıń ishki orayı bolıwdan toqtaydı. Keńislik endi ashıq, biraq bul ashıqlıq erkinlik emes, tirektiń joqlıǵın atap kórsetedi.

Tórtinshi saxnalıq kórinistıń remarkası ayrıqsha áhmiyetli: "Uzın qaraǵay alleyası, onıń aqırında dárya kórinedi… Kúndizgi saat on eki" [5]. Jaqtılıq qaytadı, lekin onıń mánisi basqasha: birinshi saxnalıq kóriniste kúndizgi nur úmit hám tártipti quwatlaǵan bolsa, finalda dál sol kúndizgi fon ayralıwdı jaqtılandıradı. *"Jańa ǵana shampan sharabı ishilgeni kórinedi"* degen remarka bolsa qaldıq, iz hám álleqashan tamamlanǵan sát tásirin payda etedi

[5]. Bizdiń aldımızda bayram keńisligi emes, waqıyadan keyingi, bir nárse aqırına jetken keńislik turadı.

Dál usı jerde atap ótiw kerek: final keńisligi apa-sińlilerge tek ámelde emes, simvolik jaqtan da tiyisli emes. Olar baǵda, biraq onı endi óz ishki mazmunı menen toltıra almaydı. Shıǵarmanıń basında qaharmanlardıń jeke reńleri bolǵan hám sol waqıtta úy dúnyasın tártipke salǵan aq, kók hám qara endi saxnanıń ulıwma dúzilisin belgilemeydi. Keńislik keńeydi, biraq ishten bosap qaldı: úy artta, alleya uzaqqa sozıladı, dárya alısta kórinedi – final kompozitsiyası jıynalıw emes, uzaqlasıw ústine qurılǵan. Bul endi turmıs keńisligi emes, qoshlasıw keńisligi.

Irina ketedi, Masha ishki jan azabı menen qaladı, Olga taǵdirdi zárúrlik retinde qabıl etedi. Olar ele fizikalıq jaqtan usı ortalıqta, biraq onı mánilik jaqtan basqarmaydı. Finaldıń tragediyalıǵı sonda: qaharmanlar tuwra mánide quwılmaydı, biraq keńislikti óz ishki turmısınıń dawamı sıpatında joǵaltadı. Baǵ hám alleya tiyislilik ornı emes, ketip atırǵan dúnyanıń obrazına aylanadı.

Juwmaq. *“Úsh apa-sińli”* pyesasında reń detalı hám kórkem keńisliktiń shólkemlestiriliwi bir pútin sistemanı payda etedi. Reń Chexovqa aldın Prozorovlar dúnyasın ólshem, yad hám mádeniyat keńisligi retinde belgilew, soń jat baslamanıń kirip keliwin kórsetiw hám aqır-aqıbet bul keńisliktiń qaharmanlarǵa tiyisli bolıwdan toqtaytuǵın joǵaltıw jaǵdayın jetkeriw imkaniyatın beredi. Birinshi saxnalıq kóriniste reń ele saqlanıp atırǵan úylesimlikti quwatlaydı; Natasha payda bolıwı menen dissonanstı belgilep baslaydı; úshinshi saxnalıq kóriniste de qızıl jaltıraw arqalı xaostıń basıp kiriwi kózge kórinedi; finalda bolsa baǵ hám alleya keńisligi gúresti emes, nátiyjeni – ishki jatlasıw, ayralıw hám keyin qaytıwdıń múmkin emesligin – ańlatadı. Demek, *“Úsh apa-sińli”*daǵı reń saxna keńisligine tek ilesip qoymaydı, al onıń mánilik qurılısında belsendi qatnasadı.

Sonıń menen birge, bul talqılaw zamanagóy teatr kórkem ónerindegi aktyor hám rejissyor sheberliginiń jańa tendenciyaları ushın da áhmiyetli. Chexov teksti reń, jaqtılıq hám keńislikti belsendi mánilik quralǵa aylandırıw arqalı, búgingi saxnalastırıwdıń tiykarǵı baǵdarlarınıń birine – vizual hám keńisliklik qurallardıń mánilik belsendiligine – sáykes keletuǵın úlgi usınadı. Rejissyor ushın bul reń-jaqtılıq partiturası mizansena, scenografiya hám jaqtılıq sheshimin qurıwda tirek bolsa, aktyor ushın ol kostyum hám keńislik ishindegi háreket arqalı obrazdı tereńlestiriwdiń jolın kórsetedi. Demek, klassikalıq dramaturgiyanı reń-keńislik kózqarasınan qayta oqıw zamanagóy atqarıwshılıq hám rejissyorlıq sheberligin bayıtatuǵın, ámeliy áhmiyetke iye baǵıt bolıp tabıladı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Ботирова Ш.И., Исмаилова Х.Н. Теория литературы. Введение в литературоведение. – Т.: Prinses book, 2023. – 200 с.

2. Доманский Ю.В. Чеховская ремарка: некоторые наблюдения: монография. – М.: ГЦТМ им. А.А. Бахрушина, 2014. – 120 с.

3. Зингерман Б.И. Театр Чехова и его мировое значение. – М.: Наука, 1988. – 384 с.

4. Киселёва Е.Л. Цветовая символика в русской литературе XIX-XX вв. – М.: ИМЛИ РАН, 2008. – 352 с

5. Чехов А.П. Уч опа-сингил: тўрт пардали драма / ўзбек тилига таржима М. Ҳаким. [https://ziyouz.uz/jahon-nasri/anton-chexov/anton-chexov-uch-opa-singil-drama/]

АКТЁРДЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҲӘМ КӘСИПИЙ ӨЗИН РАЎАЖЛАНДЫРЫЎЫ

Өзбекстан мәмлекетлик көркем-өнер ҳәм мәденият институты, «Музыкалы театр көркем өнери» кафедрасы баслығы, профессор ***Р.Ж.Уснатов***

Аннотатция: Актёрлық шеберлиги техникасын үйретип атырып, студенттиң ишки дүньясын байытыў, көз-қарасларын кеңейттириў, сахнаның бар имканиятларынан пайдаланыўға үйретеди.

Гилит сөзлер: Актёр, роль, дөретиўши, сахна, театр, музыка, әдебият, сүўретшилик, аяқ ойын, талант, көркем қабыллаў, көз-қарасларды байытыў.

Аннотация: Преподавая технику актерского мастерства, учат обогащать внутренний мир студента, расширять его кругозор, использовать имеющиеся возможности сцены.

Ключевые слова: актер, роль, творец, сцена, театр, музыка, литература, живопись, танцы, талант, художественное восприятие, обогащение взглядов.

Annotation: Teaching the techniques of acting skills teaches to enrich the student's inner world, expand their horizons, and utilize the existing possibilities of the stage.

Keywords: actor, role, creator, stage, theater, music, literature, painting, dance, talent, artistic perception, enrichment of views.

Актёрлық өнери өз тәбиятына қарап атқарыўшылық өнери ҳәм оның жоқары мақсети актёрдың роль менен толық уйғынласыўы нәтийжесинде тәбийғый жағдайда басқаша көриниске сиңип кетиўи саналады. Актёр, барлық дөретиўшилер сыяқлы, өз дөретиўшилиги менен өмирдиң ҳәр қандай машқаласын яки қыйыншылығын, оны қыйнап атырған дәртти жәмийет ҳәм заманласларына жеткериўге ҳәрекет етеди. Актёр - сахна дөретиўшиси. Ол өзин қоршап турған пүткил әлемди терең заўық пенен қабыл етип, өзи талкылап атырған символлар өмирин тап бир өзиникиндей сезе алады, олардың дәрти ҳәм бахтын өз мойнына алып, өмир кешireди. Актёрдың жоқары шеберлиги, оның бай,

тәсиршең қәбилети, нервларының турақласқанлығы, терең сезим-туйғылары өмирди толық қабыллаўды билиўинде. [1] Сахна дөретиўшилерин тәрбиялап, кәмалға жеткериўде педагогтың көплеген қыйыншылықларды жеңиўине туўра келеди. Бул ҳәр бир студенттиң өзине тән дөретиўшилик сезимлерин, тәсиршеңлик қәбилетин оятыў ҳәм раўажландырыў, дөретиўшилик тәсирлерин ашыў ўақыяларды терең ҳәм көркем қабыллаў, көз-қарасларды байытыў, билимлерин күшейтиў ҳәм усының менен бирге актёрлық шеберлиги техникасы тийкарларын меңгериўден ибарат. Әлбетте, булардың барлығы өз-ара байланыслы екенлигин көремиз. Актёрлық шеберлиги техникасын үйретип атырып, студенттиң ишки дүньясын байытыў, көз-қарасларын кеңейттириў, сахнаның бар имканиятларынан пайдаланыўға үйретиў мүмкин. Усының менен бирге педагогтан билим бериўде ҳәр бир тәрбиялық тәрепине айрықша усылда жантасыў талап етиледи. Көп қырлы актёрды тәрбиялаўда керекли болған қурамалы процессти белгилеп алыў керек. Бул әҳмийетли процесс – әдепли наўқыран, өз халқы ҳәм көркем-өнер алдында жоқары жуўапкершиликти қәлиплестириў есапланады.

Актёрлық кәсибинде актёрдың әдеплилик билими, көз-қараслары тийкарғы әҳмийетке ийе, себеби, актёр жумыс ислеў пайытында басқаларға еликлеп, тек ғана схемалардан пайдаланатуғын өнерментке айланып қалыўы яки биреўге усамайтуғын еркин излениўлер нәтийжесинде өзиниң тәкирарланбас рольлери арқалы сахнада дөреткен символларын әжайып етип жеткериўи мүмкин. Соның менен бирге, актёр өзиниң ким екенлигин, тар шеңберде пикирлейтуғын мещан яки өз заманласлары алдында ўазыйпасын толық сезиниўши Ўатанын сүйиўши инсан екенлигин көрсетип береди. Өзбек ҳәм рус театр өнериниң уллы ғайраткерлеринен Аброр Хидоятов, Сара Эшонтураева, Шукур Бурханов, Карим Закиров, К.Станиславский, Немирович - Данченко ҳәм бир қанша театр ғайраткерлери өзлериниң дөретиўшилиги, өмири, гөззал әдеплери, руўхый пазыйлетлери, сабырлы ҳәм пәк сезимлер ийелери екенлиги арқасында басқаларға үлги көрсеткен. Олар сахнаның уллы пирлери болыўы менен бирге, өз елиниң жанкүйер ўатансүйиўшилери еди. Олар, жәмийеттиң уллы мақсетлерин тамашагөйлерге жеткериў қәбилетине ийе болды. Егер, актёр өзиниң өмири ҳәм дөретиўшилигинде майда шүйде, арзымас нәрселерден жоқары көтериле алмаса дөретиўшилигин майда мақсетлерге жумсаса, егер өзиниң жоқары абырайын түсинбесе ол ҳешқандай жоқары дөретиўшилик үлгилерин жарата алмайды. Ҳақыйқый дөретиўши өз өнери арқалы адамларға кеўлиниң бир бөлегин, өмир ҳаққындағы ойларын, өзиниң ең пәк жүрек сырларын бөлиседи, оларды изинен ертеди. Әне усындай ойлар дизбеги, жүрек сырлары, турмыс ҳақыйқаты сәўлелендирилгенде ғана

[1] Станиславский К. С. “Актёрдың өз үстинде ислеўи”. –Т.: Көркем әдебият, 2010.

адамлардың кеўлинен жетип барады. Ҳақыйқый дөретиўши бәрҳәма халық ушын, жоқары мәнәўият ушын хызмет етеди.

Актёрдың қәлиплесиўи-жүдә қыйын процесс; бул дөретиўшиниң шахс болып жетилисиўине, театр жәмәәтинде жасап дөретиўшилик пенен шынтлап шуғылланыўына байланыслы. Жас актёрдың тәрбияланыўына ең керекли усыллардан бири жәмәәт пенен бирге ислеў саналады. Театр өнери өз тәбиятына көре синтетикалық ҳәм коллективлик болып табылады. Бул оның қыйыншылығы ҳәмде өзине тәнлигинен мәлимлеме береди. Театр өнериниң синтетикалығы сонда спектакль музыка, әдебият, сүўретшилик, аяқ ойын, мүсиншилик ҳәм басқа усы сыяқлы өнер түрлерин өз ишине қамтып алған. Соның ушын бул өнер түри коллективлик жумыс деп айтылады. Себеби, бир мақсет жолында эстетикалық қағыйдаларға ҳәм бир дөретиўши методқа таянған ҳалда жүдә көпшилик дөретиўшилер тәрепинен спектакльдиң келбети жаратылады.

Коллективлик, сахна өнериниң тийкарғы принципи ҳәм оны актёрлық кәсибиниң тийкары деп есапласа да болады. Актёр өзиниң тилеклерин ҳәм умтылысларын коллектив ишине сиңдире алса ғана театр жумысына пайда келтиреди. Актёрлық шеберлиги педагогы әжайып талантлы дөретиўши шахслардың жетилисип шығыўына ҳәр тәреплеме жәрдем берип, оларды марапатлаўы менен бирге ҳәр қандай менменликке қарсы болыўы тийис. Жас актёр, менменлик театр тәбиятына ҳәр тәреплеме жат екенлигин ашық-айдын түсиниўи шәрт. Театр оқыў дәргайында дослық аўызбиршиликти, бир-бирине жәрдем көрсетиў пазыйлетлерин тәрбиялаў зәрүр. Студентти оқыў дәргайына дәслепки келген күнлеринен баслап, оны усындай шараятқа көнликтириў керек, сонда ғана ол дөретиўшилик имканиятларын раўажландырыўды, үйретип жумыс алып барыўы тийис. Жас актёрдың өмиринде ең қолайсыз нәрсе - бул өз талантына артықша баҳа бериўде. Талантлы дөретиўшини жүзеге шығаратуғын нәрсе бул турақлы нәтийжели мийнет. Мийнетсиз талант жоқ болып кетеди; өкинишке бола, жаслар арасында, актёрлық шеберлигине оқып атырғанлар арасында абырайына артықша исенип, бәрҳәма тер төгип, мийнет етиўге қарсылық көрсететуғынлар ушырасады. «Илҳам» нан көбирек үмитлер күтиледи. Айырым ўақытлары актёрлық шеберлиги сабақларында «илҳам» ды көзабаға, өнимсиз қыйнаў арқалы жаратып атырғанларды гүзетиўимизге туўра келеди.[2] Тек ғана сезимлерге исениў жумысты ўайран етеди. Мәнаўий, физикалық шаршаў болса студентте кери жағдайды келтирип шығарады, нәтийжеде илҳамнан гүманланыўлар, кеўил қалыспақлар келип шығыўы мүмкин. Актёр жоқары дөретиўши нәтийжелерге ерисиў, илҳамди жүзеге шығарыў ушын, тынымсыз түрде

[2] Кнебель М.О. О некоторых вопросах методологии Вл. Немировича-Данченко. -М.: Искусство, 1954

айырықша таңланған шынығыўларды орынлап, нәтийжели мийнети арқасында өз мәнәўий - физикалық аппаратын таярлайды. Әне усыннан кейин ғана роль үстинде жумысты баслаўы мүмкин. Соның ушында К.С.Станиславский өзиниң тәлийматында мынадай деген еди: «терең саналы мәнаўий техника арқалы, айрықша талантлы дөретиўши артист жүзеге шығады».[3]

Театр мектеби бағдарламасы жас актёрды саналы дөретиўшиликтен илҳамланыўы, туўры жағдайда жасай билиўи, рольге сиңип кетип көркем символ жаратыўына қаратылады. Театр мектеби студентти мийнет етиўге үйретиўи керек. Өзиниң мәнаўий – физикалық аппараты үстинде жүдә аўыр, тынымсыз ҳәм соның менен бирге жүдә қызықлы мийнет, ең әҳмийетлиси актёрдың турмысы аўыр болсада, ол жүдә қызықлы дөретиўши процесс саналады. Ол өзиниң мәнаўий – физикалық аппараты үстинде, яғный, дене, ҳаўаз, демалыс, сөйлеў шынығыўларын ийелеўи, актёр шеберлигиниң мәнаўий техникасы, сахна ҳәрекетлерине, көз алдына елеслетиў ҳәм эмоционал ядлаў қәбилетин раўажландырыўы керек. Өзин театрға бағышлаған адамның турмысы әне усы машқалалардың шешими менен бәнт болыўы тийис.

Солай етип, тийкарғы мақсетке, яғный актёрлық шеберлиги техникасының тийкарларына яки К.С.Станиславскийдиң методларын үйретиў процесине келсек, соны атап өтиўимиз керек, әпиўайы адам өмирде болмысты пүтинлиги менен қабыллайды: Ол бир ўақыттың өзинде еситеди, көреди, пикирлейди, мийнет етеди, бир нәрселердиң мәселеси шешимин табады: қулласы буларды ықтыярсыз түрде орынлайды ҳәм мәлим өмир бөлегин жасап келеди. Өзиниң дөретиўши жолын баслап атырған актёрларға сахнада тәбийғый болыўы ушын булардың барлығын басынан үйрениўине туўра келеди. Актёрлық шеберлиги көркем ҳәрекет элементлерин үйретиўден басланады. Барлық сахна шеберлиги методлары бир-бирине тығыз байланыслы, бирақ биз оларды оқыў бағдарламасын өзлестириў мақсетинде бөлеклерге бөлип майдалап үйретсак мақсетке тез ерисемиз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЯТЛАР

1. Кнебель М.О. О некоторых вопросах методологии Вл. Немировича-Данченко. -М.: Искусство, 1954
2. Станиславский К.С., Немирович-Данченко Вл. Об искусстве актёра-певца. -М.: Искусство, 1973
3. Станиславский К. С. “Актёрдың өз үстинде ислеўи”. –Т.: Көркем әдебият, 2010.

[3] К.С.Станиславски. М., «Искусство», 2 т., 355 б.

ЎЗБЕК ТЕАТР ВА КИНО САНЪАТИ РИВОЖИДА АКТЁРЛИК МАСАЛАЛАРИ (ОБИД ЖАЛИЛОВ ИЖОДИЙ ФАОЛИЯТИ МИСОЛИДА)

Фахритдин Абдувохидов
УзДМСИ доценти

Annotatsiya

Mazkur ilmiy maqolada o‘zbek teatr va kino san’ati taraqqiyotida aktyorlik mahoratining o‘rni hamda uning badiiy-estetik tamoyillari Obid Jalilov ijodiy faoliyati misolida tahlil qilinadi. Tadqiqotda milliy sahna va ekran san’atida aktyor ijrosining shakllanish jarayonlari, obraz yaratish usullari, psixologik talqin, milliy xarakter va zamonaviy aktyorlik maktabiga xos xususiyatlar ilmiy-nazariy jihatdan yoritilgan. Shuningdek, aktyorning teatr va kino sohasidagi ijodiy izlanishlari, sahnaviy nutq, plastika, ichki kechinmalar ifodasi hamda rol ustida ishlash metodikasi tahlil etilgan.

Kalit so‘zlar: aktyorlik mahorati, teatr san’ati, kino san’ati, milliy aktyorlik maktabi, obraz talqini, sahna madaniyati, ijro psixologiyasi, badiiy obraz.

Аннотация

В данной научной статье анализируется роль актёрского мастерства в развитии узбекского театрального и киноискусства, а также его художественно-эстетические принципы на примере творческой деятельности Обид Жалилов. В исследовании с научно-теоретической точки зрения освещаются процессы формирования актёрского исполнения в национальном сценическом и экранном искусстве, методы создания художественного образа, психологическая интерпретация, национальный характер и особенности современной актёрской школы. Также проанализированы творческие поиски актёра в сфере театра и кино, сценическая речь, пластика, выражение внутренних переживаний и методика работы над ролью.

Ключевые слова: актёрское мастерство, театральное искусство, киноискусство, национальная актёрская школа, интерпретация образа, сценическая культура, психология исполнения, художественный образ.

Annotation

This scientific article analyzes the role of acting mastery in the development of Uzbek theater and cinema art, as well as its artistic and aesthetic principles through the example of the creative activity of Обид Жалилов. The study theoretically examines the processes of forming acting performance in national stage and screen arts, methods of character creation, psychological interpretation, national character, and the specific features of the modern acting school. In addition, the actor’s creative research in theater and cinema, stage speech, plastic expression, portrayal of inner emotions, and methods of working on a role are analyzed.

The article also focuses on the relationship between national acting traditions and world theatrical experience, the influence of acting performance

on the audience's aesthetic perception, and the role of the creative personality in the development of Uzbek theater and cinema art.

Keywords: acting mastery, theater art, cinema art, national acting school, character interpretation, stage culture, performance psychology, artistic image.

Sahnaning yagona shohi va hukmroni iste'dodli aktyordir!. Dramaturg fikri va rejissyor taliqiniga jon kiritadigan, tomoshabin bilan muloqotga kirishib, unga zavq bag‘ishlaydigan, fikrlashga undaydigan ham aktyordir. O‘zbek aktyorlik san'atining qadimgi ildizlari an'anaviy xalq tomoshalari, qiziqchi, masxaraboz, qissaxon va qo‘g‘irchoq san'ati bilan bog‘liq holda rivojlanib borib, boy va xayirli an'analarga ega bo‘ldi. Yillar davomida shakllangan an'analar xalq hayoti, turmush-tarzi, orzu-umidlari intilishlarini o‘zida mujassamlashtirgan holda, bugungi aktyorlik san'atining o‘q tomiriga aylandi. Xususan, Obid Jalilov ijodi anashu merosga juda yaqin, undan oziqlangan holda shakllandi, kamol topdi.

Obid Jalilov Hamza nomidagi o‘zbek davlat akademik drama teatrining brinchi bo‘g‘in aktyorlariga mansub. U o‘zining tabiiy qobiliyati, iqtidori va mehnati bilan teatrning o‘zbek aktyorlik maktabining rivojlanishiga katta xissa qo‘shdi. Bugungi kunda san'atkorning yorqin sermahsul ijodi o‘zbek aktyorlik san'atining tabiati, bosib o‘tgan yo‘li va istiqbolini belgilashda muhim ahamiyat kasb etadi. Bu yo‘l mashaqqatli, ziddiyatlarga boy, ayni paytda sermazmun va sharafli yo‘ldir.

Obid Jalilov mubolag‘asiz ko‘p qirrali, iste'dodli san'atkorlardan hisoblanadi. Uning uzoq yillik ijodi davomida sahnada, kino va televideniyeda ijro etilgan ikki yuzga yaqin rollar borki, ularning har biri mustahkam xarakterga ega, qaytarilmas obrazlar hisoblanadi. Aktyor yaratgan obrazlar orqali uning ijodi hech qanday amplua va yo‘nalishlar qolipiga sig‘masligini kuzatish mumkin. Ushbu ijod professional drama teatri san'atida mavjud bo‘lgan barcha janr bo‘yoqlarini o‘zlashtirgan holda davrma-davr takomillashib, orginal ijro uslubini yaratdiki, uni o‘rganish har bir aktyor uchun ibrat bo‘lishi mumkin.

An'anaviy xalq tomosha san'atiga bo‘lgan qiziqish Obid Jalilov ijodiga fayz, tarovat bag‘ishladi. San'atkor tabiatiga xos bo‘lgan sinchkovlik, hozirjavoblik, o‘tkirso‘zlilik, hazil va badiha, chapdastlik u yaratgan qahramonlarning tabiiy va xalqchil bo‘lib gavdalanishida asosiy omillardan bo‘ldi. Bu xususiyat unga xilma-xil janr va mavzularda birday mahorat bilan erkin ijod qila olish imkoniyatini yaratdi.

Dramaturg va rejissyorning ko‘zlagan maqsadi spektaklda eng avvalo aktyor ijrosi orqali ro‘yobga chiqadi. Faqat iste'dodli aktyorgina ifodaviy sahna xatti-harakatlari orqali asarning oliy maqsadiga shakl va jon kiritadi. Shu bois spektaklning janrini belgilashda aktyor mahorati muhim hisoblanadi. Asar janrining tugal sahnaviy yechimga erishish uchun aktyor janr talablariga mos his-tuyg‘ular, kechinma va ehtiroslar topishi, ularni qo‘zg‘atish uchun esa mustaqil xatti-harakatlar, ovoz jarangi, ohang, badiha va boshqa ruhiy hamda

jismoniy ifoda vositalari yig‘indisidan tashkil topgan qulay, mustaqil ijro uslubiga ega bo‘lishi lozim. Obid Jalilov ana shunday o‘ziga xos ijro uslubiga ega bo‘lgan noyob aktyorlardan hisoblanadi. Aktyor repertuarida dramatik, fejeaviy obrazlardan tortib, lirik qahramonlargacha mavjud. San’atkor o‘zi yaratgan rang-barang janrlardagi obrazlarining barchasini nozik psixologik talqin bilan mustahkamladi, sayqal berdi. Shu asosda Obid Jalilov ijodida chuqur psixologik negzga tayangan mustaqil ijro uslubi shakllandi.

Obid Jalilov daslab (1919 yili) Toshkent eski shahar maorifi qoshida tashkil etilgan truppada Ziyo Said, Hojizoda, Rahimberdi, Sayfi Olimov, Shokir Najmiddinovlardan aktyorlikning siru-sinoatlarini o‘rganadi. Ziyo Said sahnalashtirgan “Ko‘knori” nomli bir pardali komediyada Choyxonachi rolini ijro etadi. Havaskor truppa jamoasi “Ko‘knori” spektaklidan so‘ng Hamzaning “Boy ila xizmatchi” asarini sahnalashtiradi. Ushbu spektaklda Obid Jalilov choyxonachiga nisbattan murakkabroq- rus revolyusioneri orazini yaratadi. Ushbu rollar aktyor ijodida muhim ahamiyatga ega bo‘ldi.

Obid Jalilov tabiatan sahnaviy jozibaga ega bo‘lib, aktyorlik fazilati uning chehrasida, kelishgan qomatida, to‘liq, ohangdor ovozida, jo‘shqin va ehtirosli qalbida, aql-farosatida, ijodiy tafakkurining boyligida o‘z ifodasini topgan edi. Undagi sahna uchun zarur bo‘lgan tashqi va ichki xususiyatlar Mannon Uyg‘urni o‘ziga tortadi. 1920 yili Obid Jalilov Uyg‘ur boshchilik qilayotgan truppaga taklif qilinadi. U truppaga kelgan ilk kunlaridan boshlab, o‘ziga xarakter va psixologiyasiga ega “Andalusning so‘ngi kunlari”da ishchi, “Parij kommunasi”da ishchi, “Halima”da Zokir rollarini ijro etadi. 1920-1924-yillar oralig‘ida Uyg‘ur sahnalashtirgan turli janrdagi spektakllarda, turli xarakterdagi qahramonlar “Zaharli hayot”da Mahmudxon, “Tuhmatchilar jazosi”da Sulton, “Boy ila xizmatchi”da Hasan, “Urush”da pochtalyon, “Shodmonbek”da xizmatkor, “Qotil Karima”da Mirshab rollarini ijro etadi. 1925-1927 yillar oralig‘ida musiqali dramlarda ham mahoratini sina ko‘rdi. “Farxod va Shirin”da Hoqon, “Arshin mol olon”da Sultonbek obrazlarini ijro etadi. Bu ijrolar aktyorning dramatik, komik, lirik qahramonlar qiyofasini ijro etishdagi mahoratini namoyon etdi.

1929-yildan boshlab O‘zbek davlat drama teatri repertuariga qardosh xalqlar dramaturgiyasining sara namunalarini kiritdi. Bu esa Obid Jalilov ijodiy faoliyatida yangi davrni vujudga keltirdi. O‘ttizinchi yillarning birinchi yarmida sahnalashtirilgan “Signal”da rais, “Isyon”da Bo‘riboy, “Bronepoyezd 14 – 69”da Vershinin, “Paxta shumg‘iyalari”da Yo‘ldoshev, “Yondiramiz”da Shodmonov, “Istiqlol”da Tolipov kabi murakkab xarakterdagi obrazlarni yaratib, sahna mahoratining yangi tomonlarini o‘zlashtirdi. Bu ayniqsa, san’atkorning 1934 yilda Komil Yashinning “Tor-mor” dramasida yaratgan Arslon obrazida yaqqol ko‘zga tashlanadi.

Obid Jalilov Arslon qiyofasida o‘z dunyosiga, o‘zining fikr-tuyg‘ulariga, qarama-qarshiliklariga, gumon va kechinmalariga ega bo‘lgan keng tafakkurli insonni, kamtar, xalq manfaati uchun kurashadigan, tashkilotchi raxbarni tasvirlashga harakat qiladi. Aktyor ijrochilik mahorati orqali o‘z qahramonining olijanob fazilatlarini haqqoniy ochib beradi. Aktyor obrazni

chuqur ichki dramatizm va vazminlik asosiga quradi. Arslon o‘z dardini, ichki iztiroblarini dod-faryod ko‘tarib emas, nihoyatda vazminlik bilan namoyon etadi.

Aktyor Arslon obrazidan keyin, o‘ttizinchi yiillarning ikkinchi yarmida yana bir qator turli xarakterdagi insonlar qiyofasini yaratdi. “Nomus va muhabbat”da Po‘latov, “Lyubov Yarovaya”da Koshkin, “Sotqinlar”da Bolshov, “Uyg‘onish”da Aleksey, “Pavel Grekov”da Kavalyov, “Nomus”da Yagor kabi rollarni ijro etdi. Bu obrazlar o‘zining ichki dunyosi, ma’naviy boyligi, intilishi bilan bir-biriga yaqin hisoblanadi. Obid Jalilov bu obrazlarga mansub umumiy xususiyatlar bilan birga, ularning har biriga xos qiyofasini ochib berishga urinadi. Ayniqsa, Yagor obrazidagi emotsional ichki va tashqi holat, aktyorning psixologik obrazga yondoshuv mahoratini namoyon etadi.

O‘ttizinchi yillarning oxirlarida Hamzaning “Boy ila xizmatchi” dramasi Akademik teatrda sahnalashtiriladi. Ushbu spektakl teatrning ijodiy mahorat cho‘qqisi tomon ko‘tarilayotganligini namoyon etdi. Mazkur spektaklda Obid Jalilov Solihboy obrazini yaratib, yetuk aktyorlik mahoratini namoyish qildi. Bu obraz san’atkorning yuksak ijrochilik mahoratinigina emas, tafakkuri va dunyoqarashi kengligini ko‘rsatdi. U Solihboy obraziga qadar o‘ttizinchi yillarning ikkinchi yarmida bir qator salbiy xarakterdagi qahramonlarni, jumladan “Qo‘zibuloq”da Komandor, “Revizor”da Amos Fedorovich, “Makr va muhabbat”da Prezident, “Momaqaldiroq”da Dikoy kabi obrazlarni yaratdi. Bu rollar aktyorga salbiy xarakterlarni yaratishda asosiy poydevor bo‘lib xizmat qildi. San’atkor xilma-xil obrazlar orqali hayotni teranroq o‘rganishga, unga o‘z munosabatini bildirishga, asosiysi, salbiy qahramon obrazini yaratish masalasini to‘g‘ri hal qilishga intildi.

Obid Jalilov yaratgan Solihboy, chinnifurush Qurbonboy va uning sheriklari singari dunyoqarashi tor, ma’naviy jihatdan cheklangan, o‘zining huzur halovati, ayshu-ishrati, savdo-sotig‘idan bo‘lak hech narsa bilan qiziqmaydigan, hayotda ro‘y bergan hodisalardan o‘zini chetga olgan kimsa emas. Uning Solihboyi o‘zi ilgari surgan qarashlarning yetakchisi. Unda XX asrning boshlarida vujudga kelgan ijtimoiy jarayonlar xususiyati mujassamlashgan. Uning timsolida baquvvat, basavlat, serviqor, milliy va yevropa madaniyatini yaxshi bilgan, rus tilidan xabardor bo‘lgan shaxs qiyofasi gavdalanadi. Solihboy ijtimoiy umumlashgan, hayotiy va ko‘p qirrali xarakterga ega bo‘lgan murakkab xarakter sohibi sifatida ifodalaydi. Aktyor Solihboyning savlati, saolobati va mag‘rur tabiatini mohirona aks ettiradiki, hatto “iltimos” monand oddiy so‘zlar ham uning suhanida talab, buyruq ohangida jaranglaydi.

1953-yili “Boy ila xizmatchi” dramasi ekranlashtiriladi. Asarning ekran talqinida ham Obid Jalilov Solihboyning ichki dunyosini yanada ravshanroq ochishga erishdi. Solihboy obrazi ustida uzoq va qunt bilan olib borilgan izlanishlar aktyor uchun ijodiy maktab bo‘ldi. Obrazni yaratish jarayonida san’atkorning ma’naviy dunyosi yanada boyidi, ijodiy tafakkuri o‘tkirlashdi, mahorat cho‘qqisining yangi pog‘onasiga ko‘tarildi. Solihboy obrazida

erishilgan ijodiy muvaffaqiyat 1939-yili Shekspirning “Gamlet” tragediyasidagi murakkab obrazlardan biri Klavdiy rolini ijro etadi.

Obid Jalilov ijodiy mahoratining shakllanishi va takomillanishida muhim ahamiyatga ega bo‘ldi. U ham o‘z ijodini o‘zbek kino san’ati bilan bog‘lab, uning rivojlanishiga o‘z hissasini qo‘shdi. 1934 yili suratga olingan “O‘lim qudug‘i” filmidagi anglyalik josust-radist roli aktyorning o‘zbek kinosida yaratgan yirik roli hisoblanadi. 1940-yilda yaratilgan “Azamat” filmidagi diversant obrazi aktyor mahoratini yanada takomillashtirdi. Aktyorning ijodiy izlanishlarining samarali natijasi 1945-yili suratga olingan “Tohir va Zuhra” filmida vazir obrazida yaqqol namoyon bo‘ldi.

Vazir Obrazi salmog‘i va mavqei jihatidan aytarli darajada katta emas. U faqat filmning ekspozitsiyasida paydo bo‘ladi xolos. Aktyorning mahorati, kino san’atiga moyilligi tufayli bu obraz tomoshabinlar xotirasida o‘chmas iz qoldirdi. U yaratgan vazir sovuq bashara, g‘oyat dog‘uli, birmuncha bukchaygan, tulkisimon harakatlarga ega chol timsoli namoyon bo‘ladi. Obid Jalilov ifodali xatti-harakatlari bilan vazirning jonli obrazini yaratadi. Vazir aktyor talqinida ma’naviy jihatdan cheklangan, laqma shaxs emas, aksincha, o‘z maqsadi yo‘lida ish ko‘radigan, manfaatini hamma narsadan ustun qo‘yadigan, tadbirkor odam sifatida gavdalantiradi. U o‘zidagi ijodiy xususiyatlarni yovuz niyatlariga xizmat qildiradi. Bu obraz timsolida o‘ta makkor, munofiq, mansabparast, xudbin kimsa qiyofasi gavdalanadi. “Tohir va Zuhra” filmida ko‘rsatilgan yuksak mahorat Nabi G‘aniyev va Komil Yormatov hamkorligida 1946-yili suratga olingan “Nasriddinning sarguzashtlari” kinokomediyasidagi Og‘abek rolida yanada rivoj topdi.

Filmda Obid Jalilov tomonidan yaratilgan Og‘abek obrazi, o‘zining jirkanch qiyofasi bilan tomshabinda chuqur nafrat uyg‘otadi. Uning baqiraygan ko‘zlari, axmoqona tirjaygan chehrasihali amalga oshmagan xayollaridan oldinroq lazzatlanib mag‘rurlanishi, hukmronlarga xos harakatlari tomoshabinlarda nafaqat kulgu, nafrat va g‘azabni ham hosil qiladi. Aktyor Og‘abekning hayotiy falsafasi boylik, molu-davlat orttirishdan iborat ekanligini ko‘rsatib beradi.

Jaloyir, vazir, Og‘abek kabi sahna va ekranda gavdalantirilgan obrazlar Obid Jalilovning ijrochilik mahoratini takomillashtirish bilan birga Majdiddin obrazining yaratilishi uchun muhim zamin bo‘lib xizmat qildi. Bu obrazlar aktyorga o‘tmishni, saroy muhitini, taxtga yaqin kishilarning xulq atvorini, ularning hokimlik tabiatini yaqinroq tasavvur qilishga imkon berdi. Bu obrazlarda Majdiddin xarakteridagi ba’zi xususiyatlarning ko‘rinishi mavjud bo‘lib, aktyor talqinida munosib ifodasini topdi. Uzoq yillik to‘plangan ijodiy tajriba Majdiddinning murakkab xarakterini yaratishga zamin hozirladi.

Obid Jalilov 1945-yili kinorejissyor Komil Yormatov tomonidan suratga olingan “Alisher Navoiy” filmidagi Majdiddin roliga taklif etiladi. Aktyor Majdiddin obrazini talqin qilishda qahramonining xohish-intilishlarini ifodalashga harakat qiladi. Kishilarni aldash, talash, o‘ldirish, bir guruhni ikkinchi guruhga qarshi qo‘yish va shu orqali o‘zining shaxsiy manfaatini ko‘zlash kabi illatlar Obid Jalilov yaratgan Majdiddin hayotining asl maqsadini

belgilaydi. Obrazni jonlantirishda, uning qiyofasini, insoniy va ijtimoiy tabiatini to‘g‘ri ochishda aktyorning mustaqilligi, ijodiy izlanishlari yaqqol ko‘zga tashlanib turadi.

Filmda Majdiddin obrazi Obid Jalilov ijrosida munosib talqin topgan bo‘lsa ham, 1948 yilda Hamza nomli akademik teatrda qayta sahnalashtirlgan “Alisher Navoiy” spektaklida u yaratgan Majdiddin tomoshabinlarda kuchliroq ta’sir uyg‘otdi. Majdiddin obrazi filmda yaratilgan darajada bo‘lganida edi, uning badiiy-g‘oyaviy qiymati oshmagan bo‘lar edi. Spektaklda Obid Jalilov yaratgan Majdiddin obrazi badiiy qiymati bilan Olim Xo‘jayev ijrosidagi Navoiy obrazi bilan yonma-yon turadi. Bu obraz Obid Jalilov talqinida shu qadar salmoqli chiqqanki, usiz spektaklni tasavvur qilish qiyin. Shu obraz tufayli Davlat mukofoti bilan taqdirlanadi.

Majdiddindan keyin, elliginchi, oltmishinchi yillar oralig‘ida Obid Jalilov yana bir qancha turli xarakterga ega bo‘lgan salbiy obrazlarni yaratdi. “Aybsiz aybdorlar”da Murodov, “Revizor”da Lyapkin-Tyapkin, “Bir sevgi afsonasi” vazir, “Beshovi Farg‘onadan” filmidagi Hakimbek rollarni ijro etgan bo‘lsada ular orasidan Solihboy, Klavdiy, Majdiddin obrazlari alohida ajralib turdi. Aktyor faqatgina salbiy rollar bilan chegaralanib qolmadi. Ijobiy qahramonlar ijrosi bilan ham tomoshoshabinlar qalbini zabt etdi. “Imon”da Komilov, “Shubha”da Qo‘chqor, “Sharq tongi”da Po‘lat,”Turkiya haqida hikoya”da Ismoil, “Istiqlol yo‘li” filmidagi Xolmat ota rollari ustida ham samarali izlanishlar olib bordi.

Obid Jalilovning sahna va ekranda yaratgan obrazlari yuksak insonparvarlik, vatanparvarlik tuyg‘ularini o‘zida mujassam etadi. Aktyor ijrosidagi har bir obrazda shu xususiyatlar yetakchilik qiladi. Bu xususiyat, ayniqsa, 1962 yilda O‘zbekfilm studiyasi tomonidan suratga olingan “Sen yetim emassan” filmida yaratilgan Mahkam ota obrazida yorqin namoyon bo‘ldi. Mahkam ota obrazining ijodiy murakkabligi shundaki, aktyor qahramonining murakkab xarakterini to‘laqonli ifoda etadi. Ijodkor talqinidagi Mahkam ulug‘ vatan urushi yillarida ayoli Bahrixon bilan ota-onasiz qolgan o‘n bir yetim bolani issiq bag‘riga olgan oddiy temirchi Shoahmad Shomahmudovning qahramonligini ifodalaydi.

“Sen yetim emassan” filmining badiiy va g‘oyaviy jihatdan muvaffaqiyat qozonishida Obid Jalilovning hissasi katta bo‘ldi. U qahramonining psixologik holati orqali uning xarakterini chuqurlashtirishga, ichki kechinma va ma’naviy dunyosini to‘laqonli aks ettirishga erishadi. Aktyor gavdalantirgan obrazda vatanparvarlik va insoniy tuyg‘ularning chuqur ifodalanashi, san’atkorning yuksak ijrochilik mahorati, hayotni, undagi ijtimoiy jarayonlarni yaxshi bilganligi, qahramoni ruhiyatiga, ma’naviy dunyosiga kiraolganligidan dalolat beradi.

O‘zbekiston xalq artisti, Davlat mukofoti laureati, aktyorlik maktabi rivojiga munosib hissa qo‘shgan Obid Jalilov tinimsiz mehnatlari samarasi o‘laroq, havaskorlikdan o‘zbek teatri va kino san’atining yirik namoyandasi bo‘lib yetishdi. Qirq yildan ortiq davr (1920-1963 yillar) ichida sahna va ekran san’atida ikki yuzga yaqin turli xarakterdagi obrazlarni yaratdi. Ular orasida

Arslon, Solihboy, Klavdiy, Majdiddin, Hakimbek, Og‘abek, Komilov, Mavlon, Qodir, Mahkam obrazlari o‘zbek teatr va kino san’ati tarixida o‘chmas sahifa bo‘lib qoldi. Aktyor obrazning asosiy g‘oyasi, bosh maqsadini ochishga butun diqqatini, harakatlarini safarbar qilish bilan birga, uning badiiy yaxlitligiga alohida e’tibor e’tibor berdi. U sahnada birorti ortiqcha, maqsadsiz, mantiqsiz harakat qilmaslikka urindi. Qahramoning tashqi va ichki hayotini, uning asosiy mohiyatini tomoshabinga to‘la va aniq yetkazishga intildi. Obid Jalilov ijro etgan obrazlar shundan dalolat beradiki, u hayot bo‘lganida bugungi kunda Buyuk sohibqiron Amir Temur siymosini yaratishga munosib, yagona aktyor sifatida ebtirof etilgan bo‘lar edi.

Obid Jalilov butun ijodini, iste’dodini, kuch va g‘ayratini xalq xizmatiga safarbar qildi, yaratgan obrazlarida davr kishilarining xohish-intilishlari, orzu-intilishlari, mavsad va vazifalari o‘z ifodasini topdi. U yaratgan xoh ijobiy, xoh salbiy, xoh asosiy, xoh epizod obrazlar bo‘lmasin, ularning tarchasi tomoshabinlarni ma’naviy jihatdan tarbiyalashga qaratildi. Uning aktyorlik mahorati ustida ish olib borish uslubi, ijodga bo‘lgan ishtiyoqi, muhabbati yaratgan obrazlari, tajribali, ulkan san’atkor ekanligidan dalolat beradi. Mahoratli aktyor samarali ijodi bilan o‘zbek teatr va kino san’ati shuhratini dunyoga tarannum etibgina qolmay, o‘zbek aktyorlik maktabining shakllantirish va takomillashtirish ishiga katta hissa qo‘shdi. Obid Jalilovning samarali ijodi yosh aktyorlar avlodini tarbiyalashda namuna bo‘lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Karimov I. A. Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch. T.: O‘zbekiston. 2008 y.
2. Abdusamatov H. Drama nazariyasi. G‘.G‘ulom nomidagi Adabiyot va sana’at nashriyoti. 2000.
3. Islomov T. Sahna va tarix. T.: G‘.G‘ulom nomidagi Adabiyot va sana’at nashriyoti. 1998 y.
4. Rahmonov M. Hamza (O‘zbek davlat akademik teatri tarixi) Birinchi kitob (1914 – 1960 yillar).T.: G‘.G‘ulom nomidagi Adabiyot va sana’at nashriyoti. 2001 y.
5. Tursunov T. Sahna va zamon. - T.: Yangi asr avlodi. 2007.
6. Tursunov T. XX asr o‘zbek teatr tarixi.(ikki tomlik) – T.: O‘zDsi. 2009.
7. Shokirov O‘. Abduqunduzov M. Milliy teatrimiz nomoyondalari. T.: O‘zbekiston. 2002.
8. O‘zbekiston teatr ijodkorlari uyushmasi. Istiqlol va Milliy teatr. T.: Yangi asr avlodi nashriyoti. 2002.

ЎЗБЕК ҚИЗИҚЧИЛИК САНЪАТИ: МУАММОЛАР ВА УЛАРНИНГ ЕЧИМИ

Иброхим Абдурахманов
УзДМСИ, филология фанлари номзоди, доцент

Annotatsiya: Maqolada O‘zbek xalq qiziqchilik santida keyingi yillarda yuzaga kelayotgan muammolar va ularning yechimi masalalari Farg‘ona vodiysi badiiy-ijodiy jarayonlari misolida o‘rganishga bag‘ishlangan.

Tayanch tushunchalar: qiziqchilik, an’ana, kulgi, janr, kontent, dastur, videorolik, ko‘rsatuv, “soxta kulgi”, ma’naviyat.

Аннотация: Статья посвящена изучению проблем и решений, возникших в узбекской традиции народного юмора в последние годы, на примере художественно-творческих процессов Ферганской долины.

Ключевые понятия: юмор, традиция, юмор, жанр, содержание, программа, видеоклип, шоу, «фальшивый смех», духовность.

Qiziqchilik san’atiga bugungi kunda shunchaki ko‘ngilochar kulgi janri sifatida qarash sohaga nisbatan unchalik to‘g‘ri munosabat emas. Negaki, kulgi san’atining vazifalari biroz kengayib jamiyatning ijtimoiy-madaniy holatini, insonlar kasbu-korini, yashash tarzini, qiziqishlari qolaversa butun ma’naviy va ruhiy olamini o‘zida aks ettiruvchi muhim vosita sifatida alohida ahamiyat kasb etmoqda. Biroq bugungi globallashuv va raqamli texnologiyalar jadallik bilan rivojlanib borayotgan murakkab davrda ushbu san’at turining bir qator spetsifik, badiiy va funksional muammolari yuzaga chiqmoqdaki ularning har biriga alohida to‘xtalib o‘tish lozim. Ayniqsa, Farg‘ona vodiysi hududlaridagi zamonaviy qiziqchilik san’atining fundamental muammolari va ularning ilmiy-amaliy yechimlarini tahlil qilish orqali bu sohada to‘liq ilmiy manzara hosil qilish mumkin. Ular quydagilardan iborat.

Birinchidan, zamonaviy qiziqchilik san’atining spetsifik muammolari eng avvalo kun sayin yangiliklarga boyib borayotgan internet tarmoqlari bilan bog‘liq holda yuzaga kelmoqda. Kuzatishlarimiz natijasida turli ijtimoiy tarmoqlar uchun tayyorlangan va ommaviy ravishda keng auditoriyaga namoyish etilayotgan kulgiga oid videoroliklar, dasturlar va boshqa kontentlar saviyasi yildan-yilga sayozlashib borayotganligi aniqlandi. Xalqimiz ma’naviyatiga, asriy qadriyatlariga, milliy mentalitetimizga ayniqsa, yoshlarning tarbiyasiga salbiy tasir qiluvchi kulgi namunalarning joylashtirilishi holatlari kuzatilmoqda. Bunday yuzaki munosabat bugungi kundagi ayrim qiziqlar ijodidagi eng katta muammolardan biriga aylanib ulgurdi. "Soxta kulgi" ketidan quvish soha rivojiga o‘zining salbiy tasirini ko‘rsatmoqda. Tabiiyki, internet tarmoqlarida ko‘payib borayotgan bunday video roliklar, dasturlar va ko‘rsatuvlarni raqamli ommaviy platformalar (TikTok, Instagram, YouTube) algoritmlari tez va qisqa vaqt ichida butun dunyoda ko‘p ko‘rilishi, milionlab tomoshabinlarga yetib borish imkoniyatini taminlamoqda. Bu esa o‘z navbatida soha vakillarini intellektual va chuqur

ijtimoiy hajv oʻrniga, yuzaki, koʻpincha behayo, zamondoshlarimiz shaxsiyatga tegadigan, bachkana yoki maishiy mavzulardagi mantiqsiz "arzon kulgi"ning yildan yilga koʻpayishiga olib kelmoqda. Nazoratsiz yangilik bir kun kelib albatta chegaradan chiqishi, oʻz oʻzanidan uzoqlashishi hayotda koʻp bor kuzatilgan.

Ikkinchidan, yana bir muammo bevosita qiziqchilik san'atida hozirga qadar mualliflik huquqi yaxshi yoʻlga qoʻyilmaganligida koʻzga tashlanadi. Shu bois qiziqlar ijodida ham ijrosida ham plagiat – koʻchirmachilikga toʻliq huquqiy barham berilmagan. Qiziqchilar ijodini himoya qilishga qaratilgan aniq badiiy, gʻoyaviy va huquqiy meyorlar ishlab chiqilmagan. Bu holat hozirgi internet asrida bitta muvaffaqiyatli xajviy gʻoya, qochiriq, hangoma, satirik sher, oʻxshatish, kulgili hikoya yoki oddiy latifa matni bir necha daqiqa ichida oʻgʻirlanishi va boshqa qiziqchi tomonidan oʻziniki sifatida taqdim etilishiga olib kelmoqda. Albatta ustoz-shogird an'anasi bundan mustasno. Bunday holatlar – mualliflik huquqining toʻliq himoyasizligi qiziqchilarning professional darajada oʻsishi va yangidan-yangi original kulgi asarlarini yaratish motivatsiyasining pasayishiga olib kelmoqda. Raqobat boʻlmagan joyda rivojlanish ham boʻlmasligi tarixdan ayon. Ammo bunday mulohazalar ayrim qiziqchilargagina tegishli xolos.

Uchinchidan, zamonaviy qiziqchilik san'atining rivojida toʻsqinlik qilayotgan eng muhim muammolardan yana biri aksariyat ijrochilarning sahnada madaniyatiga rioya qilmasligi, etika chegaralarini bilmasligi yoki unga e'tibor qaratmasligida kuzatiladi. Yangi Oʻzbekiston jamiyatida diniy, etnik bagʻrikenglik, millatlararo tolerantlik va siyosiy korrektlik talablari tobora kuchayib bormoqda. Tabiiyki bu holat har qanday ijodkor ayniqsa, qiziqchidan turli ijtimoiy guruhlar, din, millat, kasb, soha yoki gender mavzularida biroz chegaradan chiqib, oʻrinsiz oʻxshatish yoki biroz qoʻpolroq hazil qilganda, jamiyat a'zolari tomonidan keskin munosabat bildirilishi yoki rad etilishi holatlari kuzatilmoqda. Ayrim hollarda bunday ijodkorlar huquqiy muammolarga duch kelishi ham ehtimolan holi emas. Aytmoqchimizki, haqiqiy ijro, yuqori mahorat va samimiy kulgi bilan bachkana qiliqlar qilib sahnaga chiqadigan ayrim "sohta san'atkor" ni bir biridan ajratish vaqti keldi. Yoki ular oʻrtasidagi mutanosiblikni topish yoʻllarini, talablarini va mayorlarini ishlab chiqish, aniqlash lozim. Bu muammo hal etilmas ekan sohadagi ayrim soxta "tadbirkor" kulgi jamoalaridan qutilishimiz amri mahol.

Toʻrtinchidan, mavzu doirasida tadqiqot olib borish, qiziqchilik sohasini ichidan tahlil qilish natijasida yana bir spetsifik muammo sifatida bu borada zamonaviy professional ijodiy maktab va malakali kadrlarning yetishmasligida ayon boʻldi. Garchi Fargʻona vodiysida azaldan an'anaviy teatr san'atida aktyorlik va rejissyorlik maktablari amaliy faoliyat yuritgan boʻlsa-da, aynan zamonaviy estrada qiziqchiligi uchun tizimli akademik ta'lim deyarli yoʻqligi kuztiladi. Sohaga kirib kelayotgan yosh ijrochilarning aksariyati havaskorlardan iborat boʻlib, ularda nutq madaniyati, badiiy tafakkur, sahna harakati, plastika, deklomatsiya, dramaturgiya va tomoshabin psixologiyasi boʻyicha fundamental

tizimli bilim va koʻnikmalar yetishmaydi. Buning ustiga Oʻzbekiston davlat san'at va madaniyat institutining Qoʻqon filiali ham yopildi. Shu va shunga oʻxshash masalalarga barham berish maqsadida Margʻilon shahrida Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-iyuldagi PQ-222-sonli "Respublikada milliy askiya va qiziqchilik san'atini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari toʻgʻrisida"gi Qarori asosida askiya va qiziqchilik markazi tashkil etilib oʻz faoliyatini boshladi[4].

Beshinchidan, qiziqchilik san'atini rivojlantirishga oid spetsifik muammolarga ilmiy va amaliy yechimlarni izlash ushbu muammolarni bartaraf etishga tizimli yondoshish hamda davlat, siyosiy partiyalar, ijodiy uyushmalar, yoshlar agentligi va davlat va xususiy teleradiokompaniyalarning birgalikdagi aniq hamkorligini talab qiladi. Mavjud muammolarga tavsiya etilayotgan yechimlardan albatta kutilayotgan natijaga erishish judayam muhim. Arzon kulgi va badiiy-gʻoyaviy jihatdan darajasi past boʻlgan kulgi namunalari, umuman har qanday hajviy asarlar sahnaga chiqishidan oldin Badiiy kengashlarda muhokama qilinib, yutuq va kamchiliklari aytilib, ularni bartaraf qilish yoʻllari koʻrsatib berishishi zarur. Har qanday asar xalqimiz ma'naviy qadriyatlariga moslashtirilishi davr talabiga aylanmoqda. Bugungi kunda ularni saralab raqamli formatga moslashtirish ham yaxshi natija berishi mumkin. Ijodkorlar tomonidan yaratilgan sifatli ijtimoiy-siyosiy hajvni moddiy ragʻbatlantirishni ham oʻylab koʻradigan vaqt keldi. Shunday qilinganda internet tarmogʻidagi kontentlarning intellektual darajasi yuksaladi, ijrochilarning ham badiiy-estetik didi shakllanishiga xizmat qiladi. Buning uchun mualliflik huquqi himoya qilingan raqamli kontent uchun yagona intellektual mulk reyestrini yaratishga katta zarurat bor. Butun dunyoda boʻlgani kabi zamonaviy raqamli axborot texnologiyalar orqali asarlarning haqiqiy muallifini aniqlash imkoniyati paydo boʻladi. Natijada qiziqchilarning mualliflik huquqi qonuniy himoyalanadi, ijtimoiy tarmoqlarda original kontentlar soni koʻpayadi, soxtalari oʻz oʻzidan barham topadi. Qiziqlar ijodida sahna etikasi va gʻoyaviy-badiiy mutanosiblikga erishiladi.

Xulosa qilib aytganda, Fargʻona vodiysi zamonaviy qiziqchilik san'ati tomoshabinlar uchun faqatgina "reaktiv" – voqelikka shunchaki munosabat bildiruvchi funksiyani bajarmasdan ayni payda jamiyat badiiy tafakkurini, xalqimiz ma'naviyatini yuksaltiruvchi va tarbiyalovchi vazifalarni ham oʻzida mujassamlovchi boʻlishi talab etiladi. Milliylik va globallashuv tendensiyalarini uygʻunlashtirish uchun qiziqchilik san'atida "etno-modernizm" metodologiyasidan foydalanish zarur. YA'ni, milliy xarakter va qadriyatlarni saqlagan holda, jahon andozasidagi zamonaviy komediya shakllaridan lozim oʻrinlarda unumli foydalanish sohaning inqirozdan chiqishiga va xalqaro maydonga integratsiyalashuviga xizmat qilshi shubhasizdir.

[4] Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-iyuldagi PQ-222-sonli "Respublikada milliy askiya va qiziqchilik san'atini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari toʻgʻrisida"gi Qarori (lex.uz›uz/docs/6531520)

Foydalanilgan manbalar:

1.O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-iyuldagi PQ-222-sonli “Respublikada milliy askiya va qiziqchilik san’atini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Qarori (lex.uz›uz/docs/6531520)

2. Sultonov M., Sherayev M., O‘zbek xalqining askiya va qiziqchilik san’ati. –Farg‘ona, 2020, –188 b.

3. Sultonov H., Sultonov M., Askiya, kulgi – Chehraning guli. –“Farg‘ona” nashriyoti. 2024 y. 244 b.

4. Abdurahmonov I., Sultonov O., Mirza qiziq teatri. –MonografiY. Toshkent: “Mutarjim”, 2006. –145 bet.

5. Tursunov T. Aka Buxor (suhbat va qiziqchiliklar). –Toshkent, “Yangi asr avlodi”. 2007. 100 b.

6. Qodirov M.H. Yusufjon qiziq. –Toshkent: “Fan”. 1991. 97 bet.

7. Qodirov M. Masxaraboz va qiziqchilar san’ati (Farg‘ona an’anaviy teatri). –MonografiY. Toshkent, “Fan”. 1971. -2005 bet.

8. Abdurahmonov I., Sangirov B., O‘zbek an’anaviy qiziqchilik san’ati. – O‘quv qo‘llanma. Toshkent. “Tafakkur bo‘stoni”., 2017. 80 bet.

XX-АСРНИНГ 1930-1950-ЙИЛЛАРИДА ЎЗБЕК АКТЁРЛИК САНЪАТИ ТАРАҚҚИЁТИНИНГ АСОСИЙ ТЕНДЕНЦИЯЛАРИ

Шахло Хамидова
УзДМСИ, санъатшунослик фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), доцент

Annotatsiya: Maqolada XX asrning 1930–1950-yillarida o‘zbek aktyorlik san’ati taraqqiyotining asosiy tendensiyalari haqida fikr yuritiladi. Mazkur tendensiyalar teatrning yetuk aktyorlari A.Hidoyatov, O.Xo‘jayev, S.Eshonto‘rayevalar ijodi misolida tahlil etiladi.

Kalit so‘zlar: teatr, spektakl, aktyor, rejissyor, tendensiya, ijro.

Аннотация: В статье рассматриваются основные тенденции развития узбекского актерского искусства в 1930-1950-е годы XX века. Эти тенденции анализируются на примере творчества выдающихся актеров театра А. Хидоятова, О. Ходжаева, С. Ешонтураевой.

Ключевые слова: театр, спектакль, актер, режиссер, тенденция, спектакль.

Abstract: This article examines the main trends in the development of Uzbek acting in the 1930s–1950s. These trends are analyzed using the work of prominent theater actors A. Khidoyatov, O. Khodjaev, and S. Eshonturaeva as examples.

Keywords: theater, performance, actor, director, trend, performance

Aktyorlik san’ati barcha san’atlar ichida eng yorqin hodisalardan biridir. Zamonaviy o‘zbek aktyorlik san’ati shunchaki bir komponent bo‘lib qolmadi,

sababi aktyor o‘z rolini ijro etar ekan, u faqat spektakl muallifi va rejissyori topilmalariga tayanmadi. Aktyor o‘z iste’dodining barcha vositalari va imkoniyatlarini ishga solgan holda sahna obrazini yaratdi.

Albatta, zamonaviy qahramon xarakteri 1930-50-yillarning aktyorlik san’atida qanday gavdalanganligini o‘rganish muhim va dolzarbdir, chunki birinchidan, bu o‘sha davrda to‘plangan tajribalarni umumlashtirishga imkon beradi, ikkinchidan, o‘zbek drama teatrining bugungi ijodiy amaliyotiga baho berish imkoniyatini yaratadi.

Ayniqsa o‘sha yillarda Respublikaning yetakchi drama teatrlaridan bo‘lgan Hamza nomidagi O‘zbek Davlat Akademik drama teatri (hozirgi Milliy Akademik drama teatri) va Yosh gvardiya teatrining (hozirgi O‘zbekiston davlat drama teatri) spektakllari alohida qiziqish uyg‘otadi, albatta. Sababi, aynan mazkur teatrlar spektakllarida talqin va ijro xilma-xilligini ko‘rish mumkin.

Professional o‘zbek aktyorlik san’ati tarixi XX asr boshlarida jadidlar tomonidan tashkil etilgan yevropa tipidagi teatrning havaskor aktyorlari faoliyati bilan boshlanib, Moskva dram studiyasida tahsil olib kelgan qator iqtidorli yoshlar ijodi bilan davom etadi. M.Qodirovning ta’kidlashicha, o‘zbek teatrining ilk davridan aktyorlik san’atidagi asosiy yo‘nalishlar belgilab olindi, bular: qahramonlik-romantik, satirik-komik, lirik-poetik. O‘zbek aktyorlik san’atida romantik uslubga bo‘lgan intilish kuchli ekanligi ayon. O‘zbek aktyorlik san’atining asoschilaridan bo‘lmish A.Hidoyatov romantik uslubni yanada boyitishga intildi. U “o‘zining eng yaxshi rollarida “romantika” va “oddiylik”ning yuksak sinteziga erishdi” [1, стр 135].

San’atga qadam qo‘ygan Abror Hidoyatov professional ta’lim olishni, aktyorlik san’ati qobiliyatini tubdan o‘rganishni orzu qiladi, uning bu orzusi 1924-yilda ushaladi va u bir qator yoshlar bilan Moskvaga Maorif uyi qoshidagi studiyaga o‘qishga boradi. “Abror Hidoyatov rus teatri artistlaridan, ayniqsa Xudojestvenniy teatrning atoqli san’atkorlaridan realistik san’atni, qahramonlar obrazining g‘oyaviy mazmunini tomoshabinga haqqoniy va ta’sirli qilib yetkazishni o‘rgandi.

Yuksak tragik temperament egasi bo‘lmish Abror Hidoyatov Shekspir dramaturgiyasini, uning she’riyatini chuqur his etgan va Shekspirning buyuk tragediyalari “Gamlet” va “Otello”da yaratgan obrazlari o‘zbek teatri tarixida romantik uslubning yaqqol ifodasi bo‘ldi.

O‘zbek teatrida Shekspir asarlariga murojaat Mannon Uyg‘ur tomonidan amalga oshirildi. “Gamlet” spektakli 1935, 1939, 1949 yillarda rejissyor tomonidan sahnalashtirilgan bo‘lib, unda bosh rollarni Abror Hidoyatov, Olim Xo‘jayev, Sora Eshonto‘rayeva, Obid Jalilovlar ijro etganlar. Mana shu tragediyaga takror va takror murojaat etish asnosida rejissyor va aktyorlar asarning mazmuni va uni bugungi davr bilan nima bog‘lab turganini anglashga intilganlar. Har safar tomoshabin yangi talqindagi Gamletni ko‘rganda, o‘sha davr qahramonini, idealini ko‘rgandek bo‘laveradi. Shuning orasida A.Hidoyatov va O.Xo‘jayev ijrosidagi Gamlet obrazi tomoshabinlar qalbidan chuqur joy egallagan.

Ilk bor o‘zbek tomoshabinlari Gamlet tragediyasi bilan 1935-yilda tanishganlar. M.Uyg‘ur mana shu spektaklni ilk bora o‘zbek sahnasiga olib chiqdi. Spektakl postanovkasida u aktyorlar ansamblini yaratishga muvaffaq bo‘lgan. Rejissyorning fikricha, Gamlet qasoskor emas, u otasining o‘limi sababini izlaydi. A.Hidoyatov ushbu obrazga Gamletning “Daniya - zindon” degan iborasi orqali yondashadi. Sotqinlik va xiyonatning tagiga yetishga, uni quritishga intiladi. U jamiyatda sodir bo‘layotgan nohaqliklar, adolatsizliklarga qarshi kurashish uchun chog‘langan insondir. A.Hidoyatov o‘z Gamletini uyg‘onish davrining qahramoni sifatida jonlantirishga e’tibor berib talqin etdi. U Gamletni aynan Shekspir ta’kidlaganidek ijro etishga harakat qilgan. Bu Gamlet aqlli, qat’iyatli, o‘z maqsadlari uchun kurashuvchan insondir. “A.Hidoyatov Gamletning “kamsitilgan” oddiy kishidan his-tuyg‘ular kurashi protsessida o‘z atrofida hukm surayotgan ijtimoiy haqsizlikni anglovchi faylasuf, sudya darajasigacha bosib o‘tilgan yo‘lni zo‘r mahorat bilan aks ettiradi”[2, 90-b]. Haqiqatan A.Hidoyatov Gamleti orqali o‘zbek aktyorlik san’atida klassik ijroga yangicha yondashuv Shekspir tragediyasi mohiyatini anglash orqali yuzaga kelgani ma’lum bo‘ladi.

Asarning 1949-yildagi M.Uyg‘urning N.Ladigin bilan hamkorlikda sahnalashtirilgan variantida Olim Xo‘jayev avvalgi kamchiliklarni bartaraf etishga muvaffaq bo‘ldi.

Ushbu ikki zabardast aktyorning klassik asarlardagi aktyorlik izlanishlari Shekspirning yana bir tragediyasi “Otello”da davom etdi. “Klassik asarlar tufayli aktyorlik san’atining tabiatiga yangicha qarash, rejissuraning roli va vazifalari tasdiqlandi. Aktyorlar inson psixologiyasining ichki dunyosiga kirib borish san’atini tushunishni o‘rgandilar. Klassika aktyorlik ijrosi tamoyillarini murakkablashtirdi, inson ruhiy hayotining subtekstini nozik va chuqur anglashni va ochib berishni talab qildi”[3, стр 25]. Ruhiyatga kirish inson psixologiyasini chuqur anglash “Otello” spektaklda yanada nomoyon bo‘ldi.

Ushbu spektaklda A.Hidoyatov – Otello, O.Xo‘jayev – Yago obrazlarini yaratdilar. Spektaklni M.Uyg‘ur va N.Ladigin 1941-yil sahnaga olib chiqdilar. Otello obraziga A.S.Pushkinning “Otello tabiatan rashkchi emas, ishonuvchandir” degan so‘zlari asos qilib olingan. A.Hidoyatov o‘z qahramonini xuddi shunday tarzda yarata oldi. “Abror Hidoyatov Otelloni murakkab, buyuk va go‘zal inson sifatida talqin qildi. Aktyor bunga tashqi harakat va ichki his-tuyg‘uni bir-biriga payvasta qilish, har bir so‘z, harakat, holat, nigoh, raftor, ishora, lutf va ohang ustida puxta ishlash orqali erishdi” [4, 23-b]. Otello – A.Hidoyatov sahnaga chiqib kelishi bilan tomoshabinni o‘zining sofdilligi bilan rom etar edi. Otello – A.Hidoyatovning xatosi u Dezdemonaga ham, Yagoga ham ishonganligidadir. Sababi Yago O.Xo‘jayev tomonidan yovuz, lekin aqlli firibgar qilib yaratilgan. Yago aqlli, lekin o‘z aqlini yovuzlik sari ishlatadi. O.Xo‘jayev qahramonini boshqa teatrlar tomonidan talqin etilgan qo‘pol, yollangan askar sifatida ko‘rsatmadi. U Otelloni ulug‘vorligi va oliyjanobiligini ko‘rolmaydi. Otello oldida u hech kim emasligini anglaydi va shu sababli ham unda qasos tuyg‘usi uyg‘onadi. Shundan so‘ng u sekin-asta Otelloni zaharlay boshlaydi.

Abror Hidoyatov oʻzi yaratayotgan qahramonning soʻzlashiga, monologlarni his etishga katta ahamiyat qaratadi. Dezdemonaga ilk shubha uygʻongan sahnadan boshlab u oʻzgarishni boshlaydi. Yago – Olim Xoʻjayevning Dezdemona haqidagi soʻzlari uning yuragiga borib qadalayotganday edi va uning ichki holati koʻz qarashlari orqali tomoshabinga yetib borar edi. Yago – Olim Xoʻjayevning soʻzlaridan keyin u xuddi yaralangan sher kabi qattiq ingraydi. Yago oʻz ishini bajargan edi. Va buni u puxta reja orqali amalga oshiradi. Haqiqatan ham Abror Hidoyatovning Otellosi Gʻarb mamlakatlari tragik aktyorlar talqini kabi rashk tufayli daxshatli tusga kirgan mavr emas, balki chin muhabbat insoniy yetuklik uchun kurashuvchi qudratli shaxs qiyofasida gavdalanadi. Ushbu spektakldagi roli orqali A.Hidoyatov oʻz Otellosi bilan oʻzbek aktyorlik san'atidagi romantik ijro an'analarni davom ettirgan boʻlsa, Olim Xoʻjayev oʻz Yagosi bilan ijroga psixologizm va intellektni qoʻshdi. Shu bilan u oʻzbek aktyorlik san'atida oʻz yoʻli va oʻz oʻrnini topa olgan aktyorlar qatoriga qoʻshildi.

1930-1940 yillar oʻzbek teatri aktyorlik san'atida Sora Eshontoʻrayevaning ham oʻziga xos oʻrni bor. Ushbu aktrisa mumtoz asarlarda hamda zamonaviy pesalarda turli obrazlarni yaratib, oʻzbek aktyorlik san'atida romantik ijro bilan oʻz oʻrniga ega boʻldi. Aktrisaning ijro mahoratini tomoshabinga koʻrsatgan rollardan biri albatta "Gamlet" (rej. M.Uygʻur 1935-y) spektaklidagi Ofeliya obrazidir. Aktrisa Ofeliyani yaratar ekan uni his etishga va qahramonning ichki holatini koʻrsatishga intildi. Aktrisa ushbu qahramonning xarakteri ustida koʻp izlanishiga toʻgʻri keldi. Ofeliyaning soʻzlari orqali ichki dunyosini anglashga va boshqalarnikiga oʻxshamagan oʻz Ofeliyasini yaratishga intildi. Uning Ofeliyasi boshqa Ofeliyalardan shunisi bilan farq qiladiki, u Gamletning buyukligiga ishonadi. U Gamletni fitnalar orasida qolganligini anglaydi. Aktrisa qahramonining xarakteridagi ba'zi qirralarini boʻrttirishga harakat qiladi. Sababi, bu obraz boshqa obrazlardan oʻzining ta'sirchanligi bilan ham ajralib turar edi. S.Eshontoʻrayeva qahramonning faqatgina xarakterini emas, balki uning taqdirini koʻrsatishga, u orqali esa ayollarning fojiali qismatlarini namoyish etishga intildi.

Sora Eshontoʻrayevaning Dezdemonasi ham oʻzgacha. U qat'iyatli, oʻziga ishongan goʻzal qiz. Ilk sahnada Dezdemona kirib kelar ekan, tomoshabin koʻz oʻngida goʻzal, viqorli inson gavdalanadi. Uning Dezdemonasi hayotni sevuvchi begʻubor qiz. Uning begʻuborligi Otelloni hikoyalarini eshitib, unga oshiq boʻlganligidan ham ma'lum boʻladi. Aktrisa oʻz qahramonini Otelloni sevuvchi, unga borini beruvchi obraz sifatida tasvirlaydi. Hattoki soʻnggi oʻlim sahnasida ham aktrisa Otelloga boʻlgan muhabbatini yashirmagan ayol sifatida gavdalanadi. Ushbu ijro orqali Dezdemonaning olijanob ayol sifatida gavdalanganligini anglash mumkin.

Aktrisa nafaqat klassik asarlar, balki oʻzbek dramaturgiyasi namunalarida ham bir qator obrazlar yaratgan boʻlib, bu obrazlar hozirda ham oʻziga xos ijrosi hamda tarovati bilan qadrlanadi. Bunga misol tariqasida aktrisa yaratgan Hamzaning "Boy ila xizmatchi" asaridagi Jamila obrazini keltirish mumkin. Ushbu obraz xalq ichida oʻzbek Katerinasi deya nom olishi ham bejiz emas.

Sababi aktrisa Jamilaning fojiasini tasvirlashga va bu orqali oʻzbek ayollari qismatini koʻrsatishga intildi. S.Eshontoʻrayeva oʻz rollarida qahramonining ichki kechinmalarini yetkazishda tashqi ifoda vositalaridan unumli foydalanadi. Bir holatdan ikkinchisiga tezlik bilan oʻtishi, soʻzlashdagi aniq, ravon nutq, holatga mos boʻlgan ovoz intonatsiyasi aktrisaning mahoratidan darak beradi. Aktrisa yaratgan Guli obrazi (Uygʻun, I.Sultonning "Alisher Navoiy" dramasi)ning dardi-yu qismati Jamilanikidan kam emas, u ham aldovlar, makr va hiyla qurboni. Ushbu obraz orqali aktrisa sadoqat, vafo namunasining yuqori choʻqqisini namoyish etdi. Qahramoni orqali oʻzbek ayolining eng olijanob fazilatlarini koʻrsatishga intildi.

Oʻzbek teatri aktyorlik san'atining yetuk namoyandalari A.Hidoyatov, O.Xoʻjayev, S.Eshontoʻrayevalar aktyorlik san'atining tendensiyalarini shakllanishida oʻz hissalarini qoʻshdilar.

Foydalanilgan adabiyotlar ro 'yxati:

1. Кайдалова О. Традиции и современность. – Москва: Искусства, 1977.

2. Hamza nomidagi teatr. – Toshkent: Oʻzbekiston SSR davlat badiiy adabiyot nashriyoti, 1957.

3. Туляоджаева М. Режиссура узбекского драматического театра. Тенденции развития и соврименные проблемы. – Ташкент: изд.летературы и искусства имени Гафура Гуляма, 1995.

4. Qodirov M. Tomosha san'atlari oʻtmishda va bugun. – Toshkent: Mumtoz soʻz, 2013.

УМРИНИ, ХОЯТИНИ ТЕАТРГА БАХШ ЭТКАН АКТЁР

Оманулла Ризаев
УзДМСИ, филология фанлари номзоди

Annotatsiya: Maqolada Oʻzbekiston xalq artisti, Oʻzbekiston qahramoni Zikir Muhammadjonovning ijodiy faoliyati haqida fikr yuritiladi.

Kalit soʻzlar: Teatr, kino, sahna, aktyor, rejissyor, dramaturgiya.

Annotatsiya: V statye rassmatrivayetsya tvorcheskaya deyatelnost narodnogo artista, Geroya Uzbekistana Zikira Muxammaddjanova.

Klyucheviye slova: Teatr, kino, ssena, aktyor, rejissyor, dramaturgiya.

Yuqoridagi soʻzlar, Oʻzbekiston xalq artisti, Oʻzbekiston qahramoni, mashhur teatr va kino aktyori Zikir Muhammadjonovga tegishlidir. Bu yil san'atkor tavallud topgan kunga 105 yil toʻldi. U 1921 yil 1 yanvar kuni dunyoga kelgan. San'atga boʻlgan muhabbati tufayli Zikir Muhammadjonovning butun ongli hayoti va ijodiy faoliyati sahna va ekran san'ati bilan chambarchas bogʻliq holda kechdi. U sahnada, kino va televideniyeda ijro etgan oʻnlab turli janr va xarakterdagi obrazlar galereyasini nazardan oʻtkazsak, koʻz oʻngimizda XX asr professional oʻzbek teatr va kino san'atining tarixiy rivojlanish va taraqqiyot

yo‘llari namoyon bo‘ladi. Bu yo‘l mashaqqatli, og‘ir, ba’zan og‘riqli, ba’zida zavqli va lazzatli lahzalarga to‘la bo‘lgan.

Zikir Muhammadjonovning teatrga oshiftaligi avvalombor, u tug‘ilib, unib-o‘sgan xonadondagi ma’naviy muhit ta’sirida kurtak ochgan. Otalari Toshkentlik Zikir ko‘nchi boy Ibrohim hoji buvaning uchinchi o‘g‘li Muhammad qori – teri pishirish va bog‘bonlik orqasidan halol mehnat bilan oila tebratgan. Onalari Turdiniso uy ishlari bilan mashg‘ul bo‘lib, bolalarini mehr bilan yuvib-tarab, kechalari ularga har xil cho‘pchaklar, rivoyatlar aytib berar, xatto patnis chertib, ashula aytib, ularni o‘ynatar ekan. Bu holat balki yosh o‘smir qalbida san’atga bo‘lgan qiziqishning, aytish joiz bo‘lsa, ilk muhabbatning kurtak otishiga turtki bo‘lgandir. Buning ustiga, uning tog‘asi ham san’at shaydosi bo‘lib, nog‘orani qoyilmaqom qilib chalarkan. U jiyaniga ham nog‘ora chalishni o‘rgatgan, xatto teatrga uni ilk marotaba yetaklab borgan ham shu tog‘asi bo‘lgan ekan. Spektakl ko‘rib, unga mahliyo bo‘lib qolgan o‘smir yigitcha bir umr teatrga bog‘lanib qoladi. O‘sha kezlari maktablarda turli havaskorlik to‘garaklari tashkil qilinar edi. Tabiiyki Zikir Muhammadjonov drama to‘garagini tanlaydi. Bo‘lajak aktyor yoshligidanoq san’atkor bo‘lish uchun muhim bo‘lgan ham tashqi – jismoniy, ham ichki – ruhiy imkoniyatlarga ega edi. Qaddi-qomati kelishgan, istarasi issiq, ko‘z qarashlari ifodali, nutqi ravon, jarangdor ovozi o‘zigi xos ohangdorligi bilan ajralib turardi. Shuning uchun ham unga bosh rollarni ishonib topshirishardi. U maktab sahnasida rol ijro etib, aktyorlik sirlarini o‘rganish bilan birga, pionerlar saroyida tashkil etilgan duxovoy orkestr to‘garagiga ham qatnashib, klarnet chalishni o‘rganadi va turli konsertlarda ishtirok etadi. Shu zayl, yillar o‘tib, hozirgi Milliy Universitet qoshidagi ishchilar fakultetida tahsil oladi. Biroq, ko‘ngli faqat sahnani tilardi. Teatrlarda sahnalashtirilgan spektakllarni muntazim tomosha qilib to‘ymasdi. Kunlardan bir kun, gazetada Hamza teatriga yordamchi aktyorlar qabul qilinishi haqidagi e’lonni o‘qib, darhol sinovdan o‘tish uchun ariza topshiradi. Ozmi-ko‘pmi havaskorlik sahnasida orttirgan tajribasi qo‘l kelib, sinovdan muvaffaqiyatli o‘tadi va 1938 yili Hamza nomidagi o‘zbek davlat akademik drama teatriga (xozirgi O‘zbek Milliy akademik drama teatriga) ishga qabul qilinadi va umrining oxirigacha ushbu teatrda faoliyat yuritib, havaskorlikdan mashhur sahna ustasi darajasiga yetadi.

Zikir Muhammadjonovning ilk aktyorlik faoliyati teatrning asoschilari bo‘lmish qator san’at darg‘alari bilan birgalikda ijod qilish, ulardan o‘rganish va saboq olish jarayonida tobora takomillashib bordi va kelajakda teatrning yetuk aktyori bo‘lib kamolga yetishida katta maktab va saboq bo‘ldi.

Zikir Muhammadjonov Hamza teatriga uchinchi avlod vakili bo‘lib kirib keldi. Tarixdan ma’lumki, birinchi avlod vakillari – 1924-1927 yillar Moskva shahrida tashkil qilingan o‘zbek drama studiyasining bitiruvchilari – Mannon Uyg‘ur, Yetim Bobojonov, Abror Hidoyatov, Sora Eshonto‘rayeva, Zamira Hidoyatova, Sa’dixon Tabibullayev, Sharif Qayumov, Hikmat Latipov, Lutfulla Nazrullayev, va boshqa zabardast ijodkorlar bo‘lishgan. 1920 – yillarning oxiri, 30 – yillarning boshlarida teatr jamoasiga Olim Xo‘jayev, Shukur Burxonov, Nabi

Rahimov, Qudrat Xo‘jayev, G‘ani A’zamov singari bir guruh yosh iqtidorlar ikkinchi avlod vakillari bo‘lib qo‘shiladi. Bu davrda teatr repertuari kengayib, milliy asarlar bilan yonma-yon jahon klassik dramaturgiyasining eng sara namunalari ham sahna yuzini ko‘ra boshladi. Ayniqsa, Abror Hidoyatov ijrosidagi “Hamlet” tragediyasining 1937 yili Moskvada o‘tkazilgan o‘zbek adabiyoti va san’ati dekadasida mauvaffaqiyatli o‘ynalishi, katta shov-shuvga sabab bo‘ldi. Spektaklga o‘z davrining yetuk teatr arboblari va olimlar juda yuqori baho berishdi, matbuot sahifalarida o‘zbek teatr san’atining yutuqlari ko‘klarga ko‘tarilib maqtalgan maqola va taqrizlar paydo bo‘ldi. Shu zayl, Hamza teatri ijodiy yetilgan va eng zo‘r teatrlardan biri sifatida e’tirof etilgan bir sharoitda, teatrga yana bir guruh iste’dodli yoshlar kirib keldi. Bu guruh safida Ne’mat Qosimov, Yayra Abdullayeva, Erkli Malikbayeva, Iroda Aliyeva, Toshxo‘ja Xo‘jayev, keyinchalik Yoqub Ahmedov, Turg‘un Azizov, Rixsi Ibrohimova va boshqa san’atkorlar kelib qo‘shildi. Milliy teatr tarixida “uchinchi avlod” deb nom olgan bu ijodkorlarning barchasi kelgusida teatrning eng mashhur san’atkorlari qatoridan joy oldilar. Ular orasida Zikir Muhammadjonovning ham milliy teatrimiz rivojida alohida xizmatlari bor.

Teatrning badiiy rahbari Mannon Uyg‘ur yosh aktyorning o‘ziga xos iste’dodi va intilishlarini ko‘rib uni 1945 yili yangi ta’sis etilgan Toshkent davlat teatr san’ati institutiga taxsil olish uchun yuboradi. Bir necha yil teatrda mashhur san’atkorlar bilan yonma-yon, ularning ijodini kuzatib, ular bilan bir sahnada rol o‘ynab, ozmi-ko‘pmi tajriba orttirgan Zikir Muhammadjonov institutga birinchilardan bo‘lib qabul qilinadi va o‘qishni muvaffaqiyat bilan tugatib, teatrda ijodini davom ettiradi. U bilan birga institutni tugatib teatrga qabul qilingan qator yoshlarning jamoaga kirib kelishi, teatr ijodini yanada jonlantirib yubordi.

Zikir Muhammadjonovning 70 yildan ziyod vaqt mobaynidagi ijodi nihoyatda barakali, sermazmun va ko‘pqirralidir. U o‘z faoliyati favomida 100 dan ortiq turli janr va xarakaterdagi rang-barang obrazlarni mahorat bilan ijro qilib, el nazariga tushdi. Uning reperturida milliy va jahon mumtoz adabiyotining, shuningdek zamonaviy dramaturgiyaning eng sara namunalarini ko‘rish mumkin. Jumladan, turli davrlarda yaratilgan Temur Malik (“Jaloliddin Manguberdi” M.Shayxzoda), Dehqonboy (“Shohi so‘zana” A.Qahhor), Ferdinand (“Qaroqchilar”, F.Shiller), Goratsio (“Gamlet”, V.Shekspir), Samandar (“Samandar”, A.Muxtor), Beruniy (“Abu Rayxon Beruniy”, Uyg‘un), Alisher Navoiy (“Alisher Navoiy”, Uyg‘un, Izzat Sulton), Sintaro (“O‘g‘irlangan umr”, M.Kaoru), Yedigey (“Asrga tatigulik kun” CH.Aytmatov), Shokir aka (“Kuzning birinchi kuni” O‘.Umarbekov) singari qator obrazlar o‘zbek aktyorlik maktabining yorqin namunalari sifatida tarixga muhrlanib qoldi.

Z.Muhammadjonov nafaqat teatr sahnasida, balki ko‘plab badiiy filmlarda ham turli-tuman obrazlar yaratib, o‘z ijodiy biografiyasini yanada boyitdi. Turli y illarda suratga olingan Shoh Bahrom (“Dilorom”), Professor Karimov (“Koniyut g‘orining siri”), General Rahimov (“General Rahimov”), Maqsud (“Fidoiy”), Ahmedov (“Qo‘qon voqeasi”), Yusuf (“Ali bobo va qirq qaroqchi”)

singari filmlarda u ijro etgan turli xarakterdagi sara obrazlar aktyor ijodining yangi qirralarini namoyon qildi.

Zikir Muhammadjonov ijodining yana bir o‘ziga xos qirrasi O‘zbekiston Milliy teleradiokompaniyasining oltin fondidan joy olgan qator tele-videofilmlarda ijro etgan obrazlarida o‘z aksini topgan. Jumladan, Ulug‘bek (“Mirzo Ulug‘bek”), Xusayn Boyqaro (“Navoiy”), Komilov (“Imon”) singari obrazlar aktyorning yuksak iste’dodi va ko‘p yillik hayotiy va ijodiy tajribalari samarasidir.

Zikir Muhammadjonov mohir qalam sohibi sifatida ham o‘zining san’at va madaniyat sohasiga oid maqolalari, milliy teatr va kino san’atining darg‘alari to‘g‘risidagi xotira va esselari bilan matbuot sahifalarida muntazam ravishda chiqishlar qilib turgan. Shuningdek, uning “Ta’zim”, “O‘zim ko‘rgan-bilganlarim”, “Ulug‘lar orasida”, “Qalbdagi o‘chmas izlar” singari risolalari kitobxonlarga yaxshi tanish.

Zikir Muhammadjonov faol jamoat arbobi, o‘z vataniga, xalqiga sodiq chinakam vatanparvar fuqaro ham edi. Ayniqsa, Mustaqillik yillari qo‘lga kiritilgan yutuqlar, bunyodkorlik ishlari, jamiyatimizda ro‘y berayotgan ijobiy o‘zgarishlarni xalqimizga yetkazish maqsadida mamlakatimizning turli xududlarida aholi bilan o‘tkazilgan yuzlab ma’naviy-ma’rifiy uchrashuvlarning eng faol ishtirokchilaridan edi.

Zikir Muhammadjonovning ko‘p yillik halol va samarali faoliyati munosib taqdirlandi U “O‘zbekiston xalq artisti” Faxriy unvoni, (1962), “Shuhrat” medali (1994), “Do‘stlik” ordeni (1996), “Buyuk xizmatlari uchun” ordeni (1998) sohibi edi. 2003 yili o‘zbek aktyorlari ichida birinchi bo‘lib “O‘zbekiston qahramoni” yuksak unvoniga sazovar bo‘ldi.

Zikir Muhammadjonov 2012 yil 24 avgustda Toshkent shahrida vafot etdi. Uning porloq xotirasi san’atsevar xalqimiz qalbida abadiy muhrlanib qoldi.

Adabiyotlar:

1. Abdusamatov H. Sahna sardori. “Sharq” nashriyoti, 2003
2. Muhammadjonov Z. Qalbdagi o‘chmas izlar.Toshkent, “Sharq” nashriyoti, 2014
3. Shokirov. Abduqunduzov M. Milliy teatrimiz namoyandalari. Toshkent, “Islom universiteti nashriyoti”, 2002

ТЕАТР БИНОСИНИНГ ШАКЛЛАНИШ ЖАРАЁНЛАРИ

Анвар Қурбанов
ЎзДСМИ, «Қоғирчоқ театри санъати»
кафедраси доценти

Annotatsiya: Maqolada O‘zbekiston xalq artisti, O‘zbekiston qahramoni Zikir Muhammadjonovning ijodiy faoliyati haqida fikr yuritiladi.

Kalit so‘zlar: Teatr, kino, sahna, aktyor, rejissyor, dramaturgiya.

Annotatsiya: V statye rassmatrivayetsya tvorcheskaya deyatelnost narodnogo artista, Geroya Uzbekistana Zikira Muxammaddjanova.
Klyucheviye slova: Teatr, kino, ssena, aktyor, rejissyor, dramaturgiya.

Yuqoridagi so‘zlar, O‘zbekiston xalq artisti, O‘zbekiston qahramoni, mashhur teatr va kino aktyori Zikir Muhammadjonovga tegishlidir. Bu yil san’atkor tavallud topgan kunga 105 yil to‘ldi. U 1921 yil 1 yanvar kuni dunyoga kelgan. San’atga bo‘lgan muhabbati tufayli Zikir Muhammadjonovning butun ongli hayoti va ijodiy faoliyati sahna va ekran san’ati bilan chambarchas bog‘liq holda kechdi. U sahnada, kino va televideniyeda ijro etgan o‘nlab turli janr va xarakterdagi obrazlar galereyasini nazardan o‘tkazsak, ko‘z o‘ngimizda XX asr professional o‘zbek teatr va kino san’atining tarixiy rivojlanish va taraqqiyot yo‘llari namoyon bo‘ladi. Bu yo‘l mashaqqatli, og‘ir, ba’zan og‘riqli, ba’zida zavqli va lazzatli lahzalarga to‘la bo‘lgan.

Zikir Muhammadjonovning teatrga oshiftaligi avvalombor, u tug‘ilib, unib-o‘sgan xonadondagi ma’naviy muhit ta’sirida kurtak ochgan. Otalari Toshkentlik Zikir ko‘nchi boy Ibrohim hoji buvaning uchinchi o‘g‘li Muhammad qori – teri pishirish va bog‘bonlik orqasidan halol mehnat bilan oila tebratgan. Onalari Turdiniso uy ishlari bilan mashg‘ul bo‘lib, bolalarini mehr bilan yuvib-tarab, kechalari ularga har xil cho‘pchaklar, rivoyatlar aytib berar, xatto patnis chertib, ashula aytib, ularni o‘ynatar ekan. Bu holat balki yosh o‘smir qalbida san’atga bo‘lgan qiziqishning, aytish joiz bo‘lsa, ilk muhabbatning kurtak otishiga turtki bo‘lgandir. Buning ustiga, uning tog‘asi ham san’at shaydosi bo‘lib, nog‘orani qoyilmaqom qilib chalarkan. U jiyaniga ham nog‘ora chalishni o‘rgatgan, xatto teatrga uni ilk marotaba yetaklab borgan ham shu tog‘asi bo‘lgan ekan. Spektakl ko‘rib, unga mahliyo bo‘lib qolgan o‘smir yigitcha bir umr teatrga bog‘lanib qoladi. O‘sha kezlari maktablarda turli havaskorlik to‘garaklari tashkil qilinar edi. Tabiiyki Zikir Muhammadjonov drama to‘garagini tanlaydi. Bo‘lajak aktyor yoshligidanoq san’atkor bo‘lish uchun muhim bo‘lgan ham tashqi – jismoniy, ham ichki – ruhiy imkoniyatlarga ega edi. Qaddi-qomati kelishgan, istarasi issiq, ko‘z qarashlari ifodali, nutqi ravon, jarangdor ovozi o‘zigi xos ohangdorligi bilan ajralib turardi. Shuning uchun ham unga bosh rollarni ishonib topshirishardi. U maktab sahnasida rol ijro etib, aktyorlik sirlarini o‘rganish bilan birga, pionerlar saroyida tashkil etilgan duxovoy orkestr to‘garagiga ham qatnashib, klarnet chalishni o‘rganadi va turli konsertlarda ishtirok etadi. Shu zayl, yillar o‘tib, hozirgi Milliy Universitet qoshidagi ishchilar fakultetida tahsil oladi. Biroq, ko‘ngli faqat sahnani tilardi. Teatrlarda sahnalashtirilgan spektakllarni muntazim tomosha qilib to‘ymasdi. Kunlardan bir kun, gazetada Hamza teatriga yordamchi aktyorlar qabul qilinishi haqidagi e’lonni o‘qib, darhol sinovdan o‘tish uchun ariza topshiradi. Ozmi-ko‘pmi havaskorlik sahnasida orttirgan tajribasi qo‘l kelib, sinovdan muvaffaqiyatli o‘tadi va 1938 yili Hamza nomidagi o‘zbek davlat akademik drama teatriga (xozirgi O‘zbek Milliy akademik drama teatriga) ishga qabul qilinadi va

umrining oxirigacha ushbu teatrda faoliyat yuritib, havaskorlikdan mashhur sahna ustasi darajasiga yetadi.

Zikir Muhammadjonovning ilk aktyorlik faoliyati teatrning asoschilari bo‘lmish qator san’at darg‘alari bilan birgalikda ijod qilish, ulardan o‘rganish va saboq olish jarayonida tobora takomillashib bordi va kelajakda teatrning yetuk aktyori bo‘lib kamolga yetishida katta maktab va saboq bo‘ldi.

Zikir Muhammadjonov Hamza teatriga uchinchi avlod vakili bo‘lib kirib keldi. Tarixdan ma’lumki, birinchi avlod vakillari – 1924-1927 yillar Moskva shahrida tashkil qilingan o‘zbek drama studiyasining bitiruvchilari – Mannon Uyg‘ur, Yetim Bobojonov, Abror Hidoyatov, Sora Eshonto‘rayeva, Zamira Hidoyatova, Sa’dixon Tabibullayev, Sharif Qayumov, Hikmat Latipov, Lutfulla Nazrullayev, va boshqa zabardast ijodkorlar bo‘lishgan. 1920 – yillarning oxiri, 30 – yillarning boshlarida teatr jamoasiga Olim Xo‘jayev, Shukur Burxonov, Nabi Rahimov, Qudrat Xo‘jayev, G‘ani A’zamov singari bir guruh yosh iqtidorlar ikkinchi avlod vakillari bo‘lib qo‘shiladi. Bu davrda teatr repertuari kengayib, milliy asarlar bilan yonma-yon jahon klassik dramaturgiyasining eng sara namunalari ham sahna yuzini ko‘ra boshladi. Ayniqsa, Abror Hidoyatov ijrosidagi “Hamlet” tragediyasining 1937 yili Moskvada o‘tkazilgan o‘zbek adabiyoti va san’ati dekadasida mauvaffaqiyatli o‘ynalishi, katta shov-shuvga sabab bo‘ldi. Spektaklga o‘z davrining yetuk teatr arboblari va olimlar juda yuqori baho berishdi, matbuot sahifalarida o‘zbek teatr san’atining yutuqlari ko‘klarga ko‘tarilib maqtalgan maqola va taqrizlar paydo bo‘ldi. Shu zayl, Hamza teatri ijodiy yetilgan va eng zo‘r teatrlardan biri sifatida e’tirof etilgan bir sharoitda, teatrga yana bir guruh iste’dodli yoshlar kirib keldi. Bu guruh safida Ne’mat Qosimov, Yayra Abdullayeva, Erkli Malikbayeva, Iroda Aliyeva, Toshxo‘ja Xo‘jayev, keyinchalik Yoqub Ahmedov, Turg‘un Azizov, Rixsi Ibrohimova va boshqa san’atkorlar kelib qo‘shildi. Milliy teatr tarixida “uchinchi avlod” deb nom olgan bu ijodkorlarning barchasi kelgusida teatrning eng mashhur san’atkorlari qatoridan joy oldilar. Ular orasida Zikir Muhammadjonovning ham milliy teatrimiz rivojida alohida xizmatlari bor.

Teatrning badiiy rahbari Mannon Uyg‘ur yosh aktyorning o‘ziga xos iste’dodi va intilishlarini ko‘rib uni 1945 yili yangi ta’sis etilgan Toshkent davlat teatr san’ati institutiga taxsil olish uchun yuboradi. Bir necha yil teatrda mashhur san’atkorlar bilan yonma-yon, ularning ijodini kuzatib, ular bilan bir sahnada rol o‘ynab, ozmi-ko‘pmi tajriba orttirgan Zikir Muhammadjonov institutga birinchilardan bo‘lib qabul qilinadi va o‘qishni muvaffaqiyat bilan tugatib, teatrda ijodini davom ettiradi. U bilan birga institutni tugatib teatrga qabul qilingan qator yoshlarning jamoaga kirib kelishi, teatr ijodini yanada jonlantirib yubordi.

Zikir Muhammadjonovning 70 yildan ziyod vaqt mobaynidagi ijodi nihoyatda barakali, sermazmun va ko‘pqirralidir. U o‘z faoliyati favomida 100 dan ortiq turli janr va xarakaterdagi rang-barang obrazlarni mahorat bilan ijro qilib, el nazariga tushdi. Uning reperturida milliy va jahon mumtoz adabiyotining, shuningdek zamonaviy dramaturgiyaning eng sara

namunalarini koʻrish mumkin. Jumladan, turli davrlarda yaratilgan Temur Malik (“Jaloliddin Manguberdi” M.Shayxzoda), Dehqonboy (“Shohi soʻzana” A.Qahhor), Ferdinand (“Qaroqchilar”, F.Shiller), Goratsio (“Gamlet”, V.Shekspir), Samandar (“Samandar”, A.Muxtor), Beruniy (“Abu Rayxon Beruniy”, Uygʻun), Alisher Navoiy (“Alisher Navoiy”, Uygʻun, Izzat Sulton), Sintaro (“Oʻgʻirlangan umr”, M.Kaoru), Yedigey (“Asrga tatigulik kun” CH.Aytmatov), Shokir aka (“Kuzning birinchi kuni” Oʻ.Umarbekov) singari qator obrazlar oʻzbek aktyorlik maktabining yorqin namunalari sifatida tarixga muhrlanib qoldi.

Z.Muhammadjonov nafaqat teatr sahnasida, balki koʻplab badiiy filmlarda ham turli-tuman obrazlar yaratib, oʻz ijodiy biografiyasini yanada boyitdi. Turli yillarda suratga olingan Shoh Bahrom (“Dilorom”), Professor Karimov (“Koniyut gʻorining siri”), General Rahimov (“General Rahimov”), Maqsud (“Fidoiy”), Ahmedov (“Qoʻqon voqeasi”), Yusuf (“Ali bobo va qirq qaroqchi”) singari filmlarda u ijro etgan turli xarakterdagi sara obrazlar aktyor ijodining yangi qirralarini namoyon qildi.

Zikir Muhammadjonov ijodining yana bir oʻziga xos qirrasi Oʻzbekiston Milliy teleradiokompaniyasining oltin fondidan joy olgan qator tele-videofilmlarda ijro etgan obrazlarida oʻz aksini topgan. Jumladan, Ulugʻbek (“Mirzo Ulugʻbek”), Xusayn Boyqaro (“Navoiy”), Komilov (“Imon”) singari obrazlar aktyorning yuksak iste’dodi va koʻp yillik hayotiy va ijodiy tajribalari samarasidir.

Zikir Muhammadjonov mohir qalam sohibi sifatida ham oʻzining san’at va madaniyat sohasiga oid maqolalari, milliy teatr va kino san’atining dargʻalari toʻgʻrisidagi xotira va esselari bilan matbuot sahifalarida muntazam ravishda chiqishlar qilib turgan. Shuningdek, uning “Ta’zim”, “Oʻzim koʻrgan-bilganlarim”, “Ulugʻlar orasida”, “Qalbdagi oʻchmas izlar” singari risolalari kitobxonlarga yaxshi tanish.

Zikir Muhammadjonov faol jamoat arbobi, oʻz vataniga, xalqiga sodiq chinakam vatanparvar fuqaro ham edi. Ayniqsa, Mustaqillik yillari qoʻlga kiritilgan yutuqlar, bunyodkorlik ishlari, jamiyatimizda roʻy berayotgan ijobiy oʻzgarishlarni xalqimizga yetkazish maqsadida mamlakatimizning turli xududlarida aholi bilan oʻtkazilgan yuzlab ma’naviy-ma’rifiy uchrashuvlarning eng faol ishtirokchilaridan edi.

Zikir Muhammadjonovning koʻp yillik halol va samarali faoliyati munosib taqdirlandi U “Oʻzbekiston xalq artisti” Faxriy unvoni, (1962), “Shuhrat” medali (1994), “Doʻstlik” ordeni (1996), “Buyuk xizmatlari uchun” ordeni (1998) sohibi edi. 2003 yili oʻzbek aktyorlari ichida birinchi boʻlib “Oʻzbekiston qahramoni” yuksak unvoniga sazovar boʻldi.

Zikir Muhammadjonov 2012 yil 24- avgustda Toshkent shahrida vafot etdi. Uning porloq xotirasi san’atsevar xalqimiz qalbida abadiy muhrlanib qoldi.

Adabiyotlar:

1. Abdusamatov H. Sahna sardori. “Sharq” nashriyoti, 2003.

2. Muhammadjonov Z. Qalbdagi oʻchmas izlar. Toshkent, “Sharq” nashriyoti, 2014

3. Shokirov. Abduqunduzov M. Milliy teatrimiz namoyandalari. Toshkent, “Islom universiteti nashriyoti”, 2002.

ӨТЕБАЙ ТЕМИРХАНОВ ӨМИРИ ҲӘМ ДӨРЕТИЎШИЛИГИ

М.Тажигалиева
ӨзМКӨМИ Нөкис филиалы доценти
Тыныштыкбаев Йсагалий Айдангалий улы
ӨзМКӨМИ Нөкис филиалы эстрада атқарыўшылығы 1-курс студенти

Аннотация: В данной работе рассматриваются жизнь и творческая деятельность Отебая Темирханова, а также его вклад в служение народу. Кроме того, Он преподавал и выпустил многих студентов училищ и колледжов. В своём творческом пути сотрудничал со многими композиторами. За большой вклад в развитие каракалпакского советского искусства Отебай Темирханов был удостоен почётных званий. Он также является одним из исполнителей, которые пропагандировали произведения каракалпакских композиторов за рубежом.

Ключевые слова: вокалист, учитель, исполнитель, заслуженный артист Татарской АССР, народный певец.

Annotation: This work discusses the life and creative activity of Otebay Temirkhanov, as well as his contributions and services to the people. It also provides information about the songs he performed. In addition, he trained many students. Throughout his creative career, he collaborated with numerous composers. For his significant contribution to the development of Karakalpak Soviet art, Otebay Temirkhanov received honorary titles. He is also one of the performers who promoted the songs of Karakalpak composers abroad.

Key words: vocalist, teacher, performer, Honored Artist of the Tatar ASSR, folk singer.

Annotatsiya: Ushbu maqolada O‘tebay Temirxanovning hayoti va ijodiy faoliyati, shuningdek uning xalq uchun qilgan xizmatlari haqida so‘z yuritiladi. Shuningdek, uning ijro etgan qo‘shiqlari haqida ma’lumot berilgan. Bundan tashqari, u ko‘plab shogirdlar tayyorlagan. Ijodiy faoliyati davomida ko‘plab bastakorlar bilan hamkorlik qilgan. O‘tebay Temirxanov Qoraqalpoq sovet san’atini rivojlantirishdagi katta xizmatlari uchun faxriy unvonlarga sazovor bo‘lgan. U, shuningdek, qoraqalpoq bastakorlarining qo‘shiqlarini chet ellarda targ‘ib qilgan ijrochilardan biri hisoblanadi.

Kalit so‘zlar: vokalist, o‘qituvchi, ijrochi, Tatariston ASSRda xizmat ko‘rsatgan artist, xalq qo‘shiqchisi.

Отебай Темирханов 1951-жылы Караозек районы, Москва (Каршыгалы) совхозында механик хам жумысшылар шанарагында дуньяга келеди. Акеси Изимбетов Темирхан совхоз механиги, анасы

Ибраимова Каллыхан совхозда жумысшы болып ислеген. Омирлик жолдасы Нурымбетова Серегул. Олардын уш кыз хам еки бала перзенти болып олар Гульнара, Сайёра, Бахтияр, Айзада хам Абдулла. Отебай Темирханов жаслыгынан маденият тарауына кызыгып, мектеп дауиринде концерт хам байрамларда косык айтып катнаскан.

1970-жылы Озбекстан Мамлекетлик консерваториясына кирип. 1975-жылы табыслы тамамлайды.

Омири дауамында телевидение, театр, ансамбльлерде хам маденият тарауынын баска салаларында да онын катарында маденият коркем онер колледжинде шакиртлер тайарлаган.

Ол Каракалпак мамлекетлык филармониясы жанындагы ‘’Кырык - Кыз’’ эстрадалык ансамблинде коп жыллар дауамында мийнет етип коплеген мамлекетлерде гастроль сапарларында болган.

Ол каракалпак эстрадасынын тийкаршысы деп есапланады. Каракалпак композиторларынын косыкларын шет еллерге пропаганда еткен косыкшылардан болган.

1981- жылы Отебай Темирханов Каракалпак совет коркем онерди рауажландырыудагы улкен хызметлери ушин Татарстан АССРна хызмет корсеткен артист атагы менен хам Каракалпак адебияты хам коркем онери кунлерине белсене катнасканы ушын ККАССР Жокаргы Советинин Президиумы Указы менен «Каракалпакстан АССРы Халык артисти» деген хурметли атаклар берилди.

1982- 2003-2011 жыллары аралыгында Нокис маденият хам коркем онер колледжинде устазлык етип шакиртлер таярлады.

1983- .2011- жылы напакага шыгады бирак доретиушилигин дауам еттиреди.

1984- 2018- жылы ауыр кастеленип бул омирден коз жумады.

Жеке пикирим каракалпак косыклары еледе танымалы болар еди, егер оркестр менен бирге аткарылганда.

Ташкентте окыганлар кобирек билсе керек гезектеги косыкты, себеби «Айдынлар» дан сон, »Ташкент акшамы» косыгы жуда танымалы еди.

Косык созин Ж. Аймурзаев, намасын Ш. Пахраддинов жазган, аткарган О.Темирханов. Вакал саз-асбап ансамбллери профессионал сазенделерден дузилген арнаулы жамаат болып, олар профессионал композиторлар хам шайырлар тарепинен косыклар аткарган.

Эстрада жанрынын бизин коркем-онеримизге кирип келиуинде албетте дуня маденiятынын тасири болганлыгын инкар ете алмаймыз.

Бул коркем-онер бойынша Каракалпакстанда 80-жылларга келип биз рауажланыулардын гууасы боламыз. Сондай-ак атап отсек, ’’ Арзыу ’’- вокал инструментал ансамбли (ВИА) 1985-жылы оз дауиринде Нокис калалык маденият болиминин орайластырылган маденият уии касынан шолкемлестирилди.

ВИА ’’Арзыу’’ ансамблинин биринши катнасыушылары Ж.Шамуратов атындагы Нокис мамлекетлик коркем онер училишесинин окыушылары:

М.Абдуллаев - синтезатор (Ансамбли басшысы), Б.Мухаммеддинов - урып шертилетугын (Барабан), Қ. Хожаметов – бас-гитара, Д. Козлов – соло-гитара,

В. Чабан – жеке вокал атқарушы ҳам А. Денисова, А. Козлов, О. Чабанлар – вокал ансамблі болған.

« Арзиу » ансамбли 1985–1990 жыллар аралығында оз концерт дәстүрлері менен дем алып бағындырды, яғний эстрада сахналарында, районлар ҳам Нөкис қаласы мекемелеринде, мектеплер, оқу орынларында, педагогикалық институт, университет, мехрибанлық үй сахналарында орыс, өзбек, қарақалпақ, қазақ ҳам Европа халықларының эстрада қосықларын атқарып, өз ықласбентлери жүрегінен орын тапты. Жыллар дауамында ансамблге жаңадан таза қатынасыўшылар қосылып келген, себеби 2-құрамы ҳам 3-құрамлары бар еди.

Ол құрамларда өзлерин хар тәреплеме жақсы көрсеткен қатнасыўшы 2- құрамға қабыл етилетуғын еди.

1990-жылларға келіп ансамблге жаңадан атқарыушылар қосылды: В. Пейнов – барабан, Д. Дошумов – вокал, Қ. Шарипов – вокал, Г. Қурбанбаева – вокал, А. Ботов – ритм-гитара. Ансамблдин атқарыўшылық доретиушилиги кеннен танылып ҳам раўажланып, Республикамызда орайлык орынды ийелей баслады.

1991-1990–1995 жыллар арасында «Арзу» ансамблі мәмлекетимизде көплеген белгили профессионал композиторлар менен жұмыс алып барған, олардан Қ. Хилалов, Д. Джанабаева, К. Зарединов, Ш. Пахратдинов, Қ. Төлегенов, Т. Есиркеповлар өзлеринин ажайып шығармаларын доретип ансамбль репертуарын еледе байытты. Сондай-ақ, ансамбль бір қанша белгили қосықшылар менен концертлерде бирге композиторлардың шығармаларын атқарып, халық алғысына ие болып келген. Қосықшылардан Д.Мамбетмуратов, З.Хожаназарова, Д.Атаджанов, З. Насруллаевларды атап өтиў орынды. «Арзыу» ансамбли жоғарыда айтылған композиторлар шығармалары менен худжетли кинофильмлерде, радио-телевидениелерде тусирип республикалық фестивальларда, көрик-танлаўларда қатнасып, Ташкент қаласында, Түркменстан Республикасында өткерилген көрик-танлаўлардың лауреатына айланды.

Ансамбль музыкантлары хәр бир өз асбапларында жанлы түрде қосықшылар менен бирге атқаратын еди.

1992-1990-жыллар концерт бағдарламалары менен қала районларда ҳәр күни концертлер, ҳар қыйлы тадбирлер, декадалар, фестиваллар, көрік- танлаўлар өткерилетин еди. Кейинги марте Қарақалпақстанда

эстрада вокал инструментал (ВИА) ансамбллер арасында корик - танлау 1993 - жылы Қарақалпақстаннын уш регионында болып отти:

Пайдаланган адебиятлар:

1. А. Надирова. Каракалпак музыка тарыйхы. Ташкент – 2018.
2. У.Абдуллаева,Т.Давлетмуратова.Каракалпак композиторларынын вокал шыгармалары. Каракалпакстан. Нөкис - 2012.
3. Б.У.Отарбаев. Каракалпак опера хам музыкалы драмаларынан. Нөкис-2010.
4. Д. Аманулаева. Романслар хам косыклар.

РЕЖИССЁР ВА АКТЁР ИЖОДИЙ СИНТЕЗИ: САҲНАДАГИ ПСИХОЛОГИК УЙҒУНЛИКНИНГ ИЛМИЙ ТАҲЛИЛИ

Уразбаев Дамир Сарсенбай улы
ӨзМКӨМИ Нөкис филиалы оқытыўшысы

Аннотация: Ушбу илмий мақолада режиссёр ва актёр ўртасидаги ижодий синтез жараёни, саҳнадаги психологик уйғунликнинг шаклланиш механизмлари ҳамда уларнинг театр ва кино санъатидаги ўрни кенг таҳлил қилинади. Тадқиқотда ижодий ҳамкорликнинг психологик, коммуникатив, эстетик ва касбий жиҳатлари ўрганилиб, образ яратиш жараёнида икки ижодкорнинг ўзаро таъсири илмий асосда ёритилади. Шунингдек, замонавий театр ва кино амалиётида ушбу жараённинг трансформацияси, натуралистик ижро услубларининг ривожланиши, рақамли технологиялар таъсири ҳамда ижодий конфликтларнинг бадиий натижага таъсири таҳлил қилинади.

Аннотация: В данной научной статье подробно анализируется процесс творческого синтеза между режиссером и актером, механизмы формирования психологической гармонии на сцене, а также их роль в театральном и киноискусстве. В исследовании изучаются психологические, коммуникативные, эстетические и профессиональные аспекты творческого сотрудничества, на научной основе освещается взаимодействие двух творцов в процессе создания образа. Также анализируется трансформация этого процесса в современной практике театра и кино, развитие натуралистических стилей исполнения, влияние цифровых технологий и влияние творческих конфликтов на художественный результат.

Annotation: This scientific article provides a detailed analysis of the creative synthesis process between director and actor, the mechanisms for forming psychological harmony on stage, and their role in theatrical and cinematic art. The study examines the psychological, communicative, aesthetic, and professional aspects of creative collaboration, highlighting the interaction between two artists in the process of image creation on a scientific basis. It also analyzes the transformation of this process in modern theater and film practice,

the development of naturalistic performance styles, the impact of digital technologies, and the impact of creative conflicts on the artistic result.

Калт сўзлар: Режиссура, актёрлик маҳорати, ижодий синтез, психологик уйғунлик, образ яратиш, театр санъати, кино эстетикаси, коммуникация, натурализм, ижодий жараён.

Ключевые слова: Режиссура, актерское мастерство, творческий синтез, психологическая гармония, создание образа, театральное искусство, эстетика кино, коммуникация, натурализм, творческий процесс.

Key words: Directing, acting, creative synthesis, psychological harmony, image creation, theatrical art, cinema aesthetics, communication, naturalism, creative process.

Театр ва кино санъати инсон руҳияти ва эстетик онгини ифодаловчи энг мураккаб ижодий тизимлардан бири ҳисобланади. Ушбу тизимда режиссёр ва актёр марказий ўрин эгаллайди. Режиссёр асарнинг ғоявий-бадиий концепциясини яратади, актёр эса ушбу концепцияни жонли образга айлантиради. Бироқ бу жараён фақат механик ижро ёки бошқарув билан чекланмайди, балки чуқур психологик ва эстетик уйғунлик орқали амалга ошади.

Ижодий синтез тушунчаси режиссёр ва актёр тафаккурининг бирлашуви, уларнинг ҳиссий ва бадиий қарашларининг уйғунлашуви сифатида талқин қилинади. Бу жараёнда режиссёр фақат йўналтирувчи эмас, балки психологик бошқарувчи сифатида ҳам фаолият юритади. Актёр эса тайёр ижрочи эмас, балки образни ўз ички дунёси орқали қайта яратувчи ижодкор шахс ҳисобланади. Шу икки йўналишнинг уйғунлиги натижасида саҳнада жонли бадиий ҳақиқат вужудга келади.

Психологик уйғунлик ушбу жараённинг энг муҳим қисми ҳисобланади. У ишонч, эмпатия, очиқлик ва ижодий эркинлик асосида шаклланади. Агар режиссёр ва актёр ўртасида ишонч йўқ бўлса, ижро сунъийлашади ва бадиий таъсир кучини йўқотади. Аксинча, кучли психологик боғлиқлик мавжуд бўлса, актёр образга тўлиқ кириб боради ва унинг ички ҳақиқати очилади.

Ижодий жараёнда коммуникация муҳим рол ўйнайди. Режиссёр ва актёр ўртасидаги мулоқот фақат сўз орқали эмас, балки мимика, ҳаракат, оҳанг ва пауза орқали ҳам амалга ошади. Новербал коммуникация саҳна санъатида алоҳида аҳамиятга эга бўлиб, у образнинг ички психологик ҳолатини томошабинга етказишда асосий восита ҳисобланади.

Образ яратиш жараёни мураккаб ижодий трансформациядир. Режиссёр умумий драматик структурани белгилайди, актёр эса уни шахсий ҳиссий тажрибаси билан тўлдиради. Шу сабабли бир хил рол турли актёрлар ижросида турлича кўриниш олади. Бу ҳолат актёрнинг индивидуал психологияси ва ижодий тажрибасига боғлиқ.

Замонавий театр ва кино санъатида натуралистик ижро услуби устунлик қилмоқда. Бу услуб актёрдан юқори даражадаги табиийлик ва ички ҳаққонийликни талаб қилади. Шу билан бирга, рақамли технологиялар ва виртуал муҳитлар актёрлик санъатига янги талаблар қўймоқда. Энди актёр фақат саҳна ёки камера олдида эмас, балки рақамли муҳитда ҳам образ яратиш қобилиятига эга бўлиши керак.

Режиссура ҳам ушбу ўзгаришлар шароитида янада мураккаб вазифаларни бажармоқда. Замонавий режиссёр бадиий етакчи бўлиш билан бирга, психологик ва технологик жараёнларни бошқарувчи мутахассисга айланмоқда. У актёрнинг ички имкониятларини тўғри йўналтириши ва максимал бадиий таъсирга эришиши лозим.

Ижодий конфликтлар ҳам алоҳида аҳамиятга эга. Режиссёр ва актёр ўртасидаги фикрий зиддиятлар баъзан ижодий ривожланишга хизмат қилади. Агар тўғри бошқарилса, бундай конфликтлар янги бадиий ечимлар пайдо бўлишига олиб келади.

Замонавий ижодий жараённи таҳлил қилганда шуни алоҳида таъкидлаш керакки, режиссёр ва актёр ўртасидаги муносабат фақат саҳна ёки суратга олиш майдонида эмас, балки тайёргарлик босқичида ҳам шаклланади.

Машқ жараёнлари, образ устида ишлаш, матнни таҳлил қилиш ва импровизациялар — буларнинг барчаси ижодий синтезнинг асосий пойдеворини ташкил этади. Айнан шу босқичда психологик уйғунлик аста-секин шаклланади ва кейинчалик саҳнадаги ижро сифатига бевосита таъсир қилади.

Режиссёр актёрнинг ички психологик ҳолатини тўғри тушуна олиши жуда муҳимдир. Ҳар бир актёр ўзига хос темперамент, ҳиссий реакция ва ижодий ёндашувга эга.

Шу сабабли бир актёр билан ишлаш усули бошқасига тўлиқ мос келмаслиги мумкин. Профессионал режиссёр ушбу индивидуал фарқларни ҳисобга олиб, ҳар бир ижодкор билан алоҳида психологик ёндашувни қўллайди. Бу эса ижодий жараённинг самарадорлигини оширади.

Шунингдек, актёрнинг рольга кириш жараёни ҳам мураккаб психологик механизмга эга. У нафақат матнни ёдлаш, балки образнинг ички ҳаётини ҳис қилиш, унинг мотивларини тушуниш ва ўз шахсий тажрибаси билан боғлаш жараёнини ўз ичига олади. Бу жараёнда режиссёр актёрга йўналтирувчи саволлар бериш, вазиятни чуқурроқ таҳлил қилиш ва эмоционал ҳолатни тўғри шакллантириш орқали ёрдам беради.

Илмий нуқтаи назардан қараганда, ижодий синтез жараёнини “интерактив психологик модель” сифатида тасвирлаш мумкин. Бу моделда икки асосий субъект — режиссёр ва актёр — ўзаро таъсирда бўлиб, ҳар бири иккинчисининг ижодий қарорларига бевосита таъсир

кўрсатади. Натижада ягона бадиий тизим шаклланади. Ушбу тизимда мувозанат бузилса, ижодий натижа ҳам заифлашади.

Яна бир муҳим жиҳат шундаки, замонавий театр ва кино аудиторияси ҳам ўзгармоқда. Томошабин эндиликда фақат пассив кузатувчи эмас, балки психологик жиҳатдан талабчан ва таҳлил қилувчи субъектга айланган. Бу эса режиссёр ва актёрдан янада юқори даражадаги ҳаққонийлик, ишончлилик ва ҳиссий чуқурликни талаб қилади. Шу сабабли ижодий синтез фақат ички жараён эмас, балки ташқи аудитория билан ҳам боғлиқ тизимга айланмоқда.

Рақамли даврда актёрлик санъати янги босқичга чиқди. Виртуал платформалар, киноэффектлар ва сунъий интеллект ёрдамида яратилган саҳналар актёрнинг классик ролини ўзгартирмоқда.

Эндиликда актёр фақат жисмоний саҳнада эмас, балки рақамли образ сифатида ҳам мавжуд бўлиши мумкин. Бу эса режиссёр ва актёр ўртасидаги психологик алоқанинг янги шаклларини талаб қилади.

Шу билан бирга, ижодий жараёнда интуитивлик ҳам муҳим ўрин тутади. Ҳар доим ҳам барча қарорлар олдиндан режалаштирилмайди. Баъзан энг кучли саҳналар импровизация ва спонтан ҳиссиётлар натижасида юзага келади. Режиссёр бундай ҳолатларда актёрнинг табиий ижодий импульсларини қўллаб-қувватлаши керак. Бу эса ижодий синтезнинг янада чуқурлашишига олиб келади.

Режиссёр ва актёр ижодий синтези театр ва кино санъатининг асосий бадиий механизми ҳисобланади. Психологик уйғунлик, ўзаро ишонч ва ижодий ҳамкорлик орқали образ жонли ва таъсирчан шаклга эга бўлади. Замонавий санъатда ушбу жараён янада мураккаблашиб, янги эстетик ва технологик ёндашувларни талаб этмоқда.

Фойдаланилган адабиётлар:

- Станиславский К. С. – Актёрнинг ўзи устида ишлаши
- Брехт Б. – Эпик театр назарияси
- Гротовский Й. – Қашшоқ театр тамойиллари
- Мейерхольд В. Э. – Режиссура асослари
- Замонавий театр ва кино психологияси бўйича илмий манбалар

ҚОҒИРЧОҚ ТЕАТРИНИНГ УЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

Аьзамжон Абдухолиқов
ЎзДСМИ, «Қоғирчоқ театри санъати»
кафедраси доценти

Annotatsiya - Ushbu maqola teatr san’atining ajralmas bir qismi bo‘lgan qo‘g‘irchoq teatrining o‘ziga xosliklari xususida. Undagi ijro uslubi, texnikasi va albatta aktyor hamda qo‘g‘irchoq uyg‘unligiga erishish, obraz yaratishdagi e’tiborli jixatlari borasida so‘z boradi.

Kalit so‘zlar; aktyor, qo‘g‘irchoq, shirma, teatr

Аннотация - Данная статья посвящена особенностям кукольного театра, являющегося неотъемлемой частью театрального искусства. В ней рассматриваются стиль его исполнения, техника и, конечно же, важные аспекты достижения гармонии между актером и куклой, а также создания образа.

Ключевые слова: актер, кукла, ширма, театр

Abstract - This article is devoted to the characteristics of puppet theater, an integral part of theatrical art. It examines its performance style, technique, and, of course, the important aspects of achieving harmony between actor and puppet, as well as character creation.

Keywords: actor, puppet, screen, theater

San’at turlari orasida eng qadimiy, hamma teatrlarning beshigi sanalgan qo‘g‘irchoq teatri, o‘zining boy an’analariga, tarixiga ega bo‘lgan betakror san’at turlaridan biridir. Uning ildizi xalqimizning folklori, urf-odati, udumlari va milliy an’analari bilan bog‘liq holda, asrlar davomida ularni boyitib, sayqal berib rivojlantirib kelmoqda. Uning sahnasida bolalar ruhiyatiga mos va tasavvurida yorqin o‘rin egallaydigan, beg‘ubor orzular tomon yetaklaydigan sexrli ertaklar, quvnoq sarguzashtlardan iborat voqea va xodisalar makon topgan. Bu spektakllar aynan bolalar istaklariga mos turli sarguzasht va didaktik asarlar majmui bo‘lib, asarlarni mazmunan va tarbiyaviy jihatdan rangba-rang mavzularni qamrab olgani bilan ahamiyatli hamda shu maqsad va vazifalar doirasida shakllangan. O‘zbekiston xalq artisti, davrimizning yetuk rejissyorlaridan Baxodir Yo‘ldoshev ta’kidlaganidek; *“Teatr tomoshabinni tarbiyalamaydi-tarbiyali tomoshabingina o‘zi teatrga boradi. Teatrga tomoshabin spektakl ko‘rgani emas, qaxramonlarga hamdard bo‘lgani keladi...”*

Qo‘g‘irchoq, teatri ildizlari qadimgi folklorga, an’anaviy xalq teatri san’ati oqimlariga borib taqaladi. Chelyabinsk qo’g’irchoq teatrining bosh rejissyori Volxovskiy ta’biri bilan aytganda: *«Qo‘g‘irchoq teatrining ijod pozitsiyasi shundan iborat-ki, u tomoshabin bilan dolzarb vazifalari haqida, qo‘g‘irchoq va aktyorni mujassamlashtiruvchi yorqin teatr tilida, so‘z va harakat, pantomima va anik plastika orqali aloqada bo‘ladi. Qo‘g‘irchoq teatri birinchi bo‘lib bola qalbida go‘zallikka, insonga, vatanga, tabiatga bo‘lgan muhabbat uchqunini yoqadi»*[5].

Qo‘g‘irchoq teatri san’ati boshqa teatr san’ati turlaridan, o‘ziga xos obraz yaratish xususiyati bilan farq qiladi. Qo‘g‘irchoq teatri aktyori, rassom va qo‘g‘irchoq ustasi hamkorligida yaratgan san’at asariga, ya’ni qo‘g‘irchoqqa jon bag‘ishlaydi. U o‘zi tomoshabinga qo‘g‘irchoq orqali, shirma ortidan turib, o‘zi ko‘rmagan holda izhor etadi. Ana shunda, qo‘g‘irchoq sahnasida mo‘jiza yuz beradi. Oddiy predmet – material jonlanadi va *u ham inson kabi* yashayottanligiga, nafas olayotganiga, umuman borligiga tomoshabin ham ishonib qo‘g‘irchoq bilan yig‘laydi, kuladi, qayg‘uradi. Qo‘g‘irchoq teatri aktyorining o‘qib-o‘rganish jarayonidagi eng muhim vazifalaridan biri – qo‘l

[5] Volxovskiy «Aktyor, personaj, rol, obraz»- ilmiy ishlar to’plami. Leningrad-1986 yil.

plastikasini rivojlantirishdadir. Qoʻgʻirchoq teatri aktyorini oʻqitish, koʻp jihatdan haykaltarosh – rassomlarni oʻqitish jarayoniga *oʻxshab* ketadi. Chunki, haykaltarosh – rassomlarni oʻqitishning boshlangich bosqichida odam anatomiyasini, odam tana muvozanatini oʻrganadilar. Naturaga qarab, insonning boshidan oyogʻigacha, tana egilishini, boshni yonga, orqaga burishini chuqur kuzatadilar va shunga amal qilib, asar yaratishga aniqlik bilan harakat qiladilar.

Naturaga qarab tabiiy ranglarni birini ikkinchisidan aniq ajratib chizish, tabiat o`zi tanlagan farqlilik va mutanosiblikni topib yasash rassom – haykaltaroshlarni oʻqitish jarayoning eng muhim bosqichlaridan biridir. Xuddi shunga oʻxshab insonlarning tana plastikasini oʻrganish uchun qo'g'irchoq teatri aktyori ham muzey va koʻrgazmalarni tomosha qilishi, hayvonot bogʻidagi hayvonlarni, ulardagi oʻziga xoslikni, tabiatni har xil fasllarda koʻp kuzatishi va koʻrganlarini esda saqlab qolishi zarur. Rassomlar kabi aktyorlar ham oʻz qoʻgʻirchoqlarining avvalo anatomiyasi va harakat texnikasini, plastik imkoniyatlarini bilishlari maqsadga muvoffiqdir.

Qoʻgʻirchoqboz aktyor uchun faqat bugina emas, balki inson yoki jonzodni bir holatdan ikkinchi holatga oʻtishdagi plastik harakatini kuzatish va qoʻgʻirchoqda uni aks ettirish yoʻllarini topishi lozim. Masalan, tik turish holatidan oʻtirish holatiga, yurishdan yugurish holatiga, oʻtirish holatidan yotish holatiga oʻtish va hokazolar.

Albatta, buni muzey yoki koʻrgazmalarda koʻra olmaymiz. Hayotda-chi? Xayot tarzimizda xarakatlar bilan bir qatorda muloqotning imo-ishoralari ham mavjud. Ular oʻz navbatida insonlarni harakatsiz ham biron bir fikrni hamroxiga tushuntira olishi uchun ishlatiladi. Mana shunday imo-ishoralar orqali hamroximiz biz istagan xoxishni tez ilgʻab oladi va shunga yarasha javob qaytaradi, yoki harakatni amalga oshiradi. Zero, hayotda bu imo-ishora, harakatlar biz uchun oddiy va ular shu darajada odatiy va tez bajariladi-ki, bunga koʻpincha ahamiyat ham bermaymiz. Masalan, qariyalarda bu kabi harakatlarni asta-sekinlik bilan bajarilishining guvohi boʻlamiz. Chunki, keksalik yoshida harakatlar susayishi, har qanday keskinlik xavfli ekani uchun ular ancha ehtiyotkor boʻlishadi. Bundan tashqari bajarilayotgan har bir mashqni inson xoxish irodasi boshqarishini unutmaslik lozim. Bu xaqda xorijlik mataxassis Leonard Petitni quyidagi tavsiyasida uchratamiz. *“Hatti harkatga oddiy koʻz bilan qarasak, biz undan unchalik koʻp boʻlmagan oddiy holatlarni topishimiz mumkin. Hammasi istak va xohish orqali boshlanib keyinchalik biror bir aktiv va toʻgʻri yoʻnalishga olib boradi. “Men xohlayman” , bu oʻz oʻzidan belgilangan oddiy harakatini keltirib chiqaradi. Aniq bildirilgan imo-ishora, oddiy va ajoyib imo-ishora bizning istaklarimizga koʻra kelib chiqishi mumkin, bu hattoki bizning inson sifatida tashqi olamga qilgan birinchi imo-ishoramiz ham boʻlishi mumkin. Bola yolgʻiz oʻtirib, onasidan nimadadir, soʻz bilan emas balki tana orqali soʻraydi. Bu imo-ishora“ Men qulaylikni xohlayman, men ovqatni xohlayman” degan maʼnoni bildiradi. Siz buni oʻqiganingizda koʻz oldingizga ushbu imo-ishora keladi, chunki biz buni bilamiz va qachonlardir buni*

bajarganmiz. Agar bu imo-ishora hozir bajarsangiz, siz butun tanangiz orqali shu xohishni his eta boshlaysiz. Bu sizni harakatga olib keladi."[6]

Darxaqiqat, insonlardagi imo-ishora, xatti-harakatlardan tashqari, ko‘zning va mimikaning aloxida ular o‘rnini to‘ldiruvchi imkoniyatlari ham bor. Bir insonning boshqasi oddiy ko‘z qarashlari orqali ham nima demoqchiligini anglashi mumkin. Hoxish istaklarimizni bu tariqa yetkazishni esa qo‘g‘irchoqlarda bajarishning iloji yo‘q. Ular mimika, ko‘zlar orqali ma’noli qarash va bu orqali partnyorga biron bir xabarni yetkazishdan mosivodirlar. Ayni paytda qo‘g‘irchoqlarda shunday vazifalarni o‘rnini to‘ldirishi mumkin bo‘lgan harakatlar mavjudki, biz sizlar bilan quyida shular xaqida so‘z yuritamiz. Mana shu jihatlarni inobatga olib ham, naturaga murojaat qilish va uni kuzatish kerak. Ba’zida ishning bu uslubi norozilik keltirib chiqaradi. Nima uchun inson harakatidan nusxa ko‘chirish shart? Axir qo‘g‘irchoqlar insondan farq qiladilarku, ba’zilari esa umuman hayvon ham emas. Ularning harakati ham inson harakatidek emas. Masalan; ba’zi qo‘g‘irchoqlar belidan egilmaydi, ularning qo‘llari shunchalik kalta-ki, ular biror predmetni ushlay olmaydilar, ularning ko‘zlari bitta, oyoqlari bitta yoki umuman bo‘lmasligi mumkin. Ular hatto o‘tira olmaydilar, yura olmaydilar. Shunday ekan nima uchun aynan insonlarga taqlid qilishlari kerak? Sababi shundaki, yosh tomoshabinga yanada tushunarli bo‘lishi uchun insonlar odatda hayvonlar, hashoratlar, fantastik jonzotlar hulq- atvorini o‘z insoniy hayot tajribasidan kelib chiqib talqin qiladilar. Masalan, bu kabi holatlarni masallarda ko‘proq kuzatamiz. Undagi har bir hayvon aniq bir inson harakterini ifodalaydi. Tomoshabin ko‘z oldida unga tanish boladan kimnidir eslatuvchi obraz namoyon bo‘ladi. Bilamizki, qo‘g‘irchoq teatrida spetsifik jihatdan hayvonlar obrazi va plastikasidan tez-tez foydalaniladi. Shu bilan birga, hayvon – qo‘g‘irchoq uchun insonlar biomexanik harakat qonuniyati ishlatiladi. Ular ham o‘tiradi, ikki oyoqlab yuradi, ovqatni qo‘li bilan olib yeydi. Qo‘llari bilan insonlar kabi har xil harakatlarni bajara oladi. Xullas, qo‘g‘irchoq teatriga kelib u yerda spektakl yoki estrada nomerlarini ko‘rgan har bir tomoshabin o‘ziga tanish yoki notanish obraz orqali inson harakteri mujassamligini ko‘radi. Bu esa, o‘z navbatida o‘sha obraz plastikasini, hissiy holatini to‘g‘ri bera olgan aktyor uchun katta yutuqdir.

Umuman jismoniy xatti-harakat qo‘g‘irchoq teatrida biroz boshqacha tushunchani shakllantiradi. Jumladan bu xaqida M.Ashurova shunday yozadi: *"-Qo‘g‘irchoq teatrida aktyorning jismoniy harakati sun’iy shakl bilan psixik harakati o‘rtasidagi vosita bo‘ladi. Demak, bir vaqtning o‘zida ikki harakat oqimi sodir bo‘ladi. Ya’ni ularning biri yaratadi, ikkinchisi esa ifodalaydi. Bularning har ikkalasi, aktyorning sahnaviy hatti-harakati jarayonida birlashadi. Qo‘g‘irchoq teatrida sahna hatti-harakati qo‘g‘irchoq plastik harakatiga aylantirilib aktyorni, jismoniy hatti-harakati bilan almashtiriladi. Shuning uchun qo‘g‘irchoq teatridagi plastik harakat aktyorning ichki harakati bilan tabiiy bog‘liqligi kam*

[6] The Michael Chekhov hendbuk «For the actor» Lenard Petit 2010 [48b]

bo‘lganligi tufayli, jismoniy hatti-harakatga ega bo‘lish boshqa teatrlardagidek sodir bo‘lmaydi.”[7]

Katta (dramatik) teatr aktyorlaridan farqli qo‘g‘irchoqboz o‘zining ichki hayot boyligini, kechinmalarini, partnyorga bo‘lgan munosabatini qo‘llari orqali qo‘g‘irchoq harakatida ko‘rsatishi lozim. Chunki, aktyor qo‘llari u boshqarayotgan qo‘g‘irchoq orqali tashqi hayot, ya’ni tomoshabin bilan aloqaga kirishadi. Hayotda insonlar hatto o‘ylab ham ko‘rmagan harakatlar, qo‘g‘irchoqboz aktyor qo‘li orqali mahorat bilan amalga oshiradi.

Faraz qiling aktyor qo‘lidagi qo‘g‘irchoq xech qanday harakatsiz turibdi. Boshi quyi egilgan. Endi u sekin asta boshini ko‘taradi, bordiyu qo‘g‘irchoqning ko‘zlariga mexanika o‘rnatilgan bo‘lsa, ko‘z o‘ta sekin ochiladi va bosh ham shu sekinlik bilan harakatni to‘ldiradi. U yon atrofni kuzatadi, yana boshi quyi egiladi. Mayus musiqa yangraydi. Bu albatta qo‘g‘irchoqni ayni paytda g‘amgin xolatidan tomoshabinga darak beradi. Yoki buning aksi, qo‘g‘irchoq yurish xolatidan sakrash harakatiga o‘tadi, bosh va tana harakatlarida keskinlik amalga oshiriladi, ko‘zlar ham tez-tez ochilib yopilpdi. Tabiiyki musiqa tanlovi ham xolatga muvoffiq sho‘x yangraydi. Bu qo‘g‘irchog‘imizni ko‘rgan tomoshabin, u orqali xursand bolakayni eslaydi. Albatta qo‘g‘irchoq teatri aktyori kundalik faoliyatida bu kabi mashqlarni ko‘plab bajaradi. Albatta shunga o‘xshash mashqlarni bajarish aktyor maxoratini o‘stirish bilan birga, qo‘g‘irchoqni tomoshabin ko‘z oldida tarikdek ishonchli harakatiga xizmat qiladi.

Qo‘g‘irchoq teatrining yana bir o‘ziga xos, betakror jihati shunda-ki, unda aktyor qo‘liga qo‘g‘irchoq olmay turib, yalong‘och qo‘llari bilan ham sahnaviy obraz yarata oladi. Qo‘g‘irchoqlarsiz, oddiy yalong`och qo‘llar orqali obraz yaratish san`ati qadimgi Xitoy, Eron va bizning davrimizda ilk bor rus qo`g`irchoqbozi, yuksak mahorat egasi S. V. Obrazsov teatrlarida, shuningdek, fransuz aktyori Iv Jolielar tomonidan konsert nomerlarida foydalanilgan. Bu nomerlarda turli rangdagi qo’lqoplar va barmoqqa kiyiladigan sharchalardan foydalanilgan.

Bunday ishlash uslubi sekin- asta rivojlanib, o‘ziga xos maktab va aniq tartib qoidalarga ega bo‘ldi. Hozirda O‘zbekiston davlat sa’at va madaniyat institutining «Qo‘g‘irchoq teatri san’ati» kafedrasi ustoz - murabbiylari ikkinchi kursning ikkinchi yarim yilligida, talabalarga qo‘l harakati va plastikasini o‘rgatish jarayonida, turli qiziqarli etyudlardan iborat «ekzersiz» tomosha nomerlari ustida ishlamoqdalar.

“Ekzersis deb qo‘llar orqali bajariladigan har xil mashqlar hamda yalang‘och qo‘llar orqali yaratilgan obrazlar yig‘indisiga aytiladi. Ya’ni bu xarakterli «obrazlar» kompozitsiyasi hisoblanadi.”[8]

Qo‘g‘irchoq teatrining yana bir o‘ziga xos jixatlaridan bu musiqiy bezak tanlovidir. Ayni spetsifik yondoshuv bir qarashda e’tibor bermasa ham

[7] “Қўғирчоқ театр санъатининг актёрлик мактаби” Дарслик.М.Уйғур ТДСИ. Тошкент. 2007 [16 b]
[8] “Қўғирчоқ театр санъатининг актёрлик мактаби” Дарслик.М.Уйғур ТДСИ. Тошкент. 2007 [46 b]

boʻladigandek. Ammo aynan musiqiy shovqin va bezaklar bu san'at turida oʻta jiddiy munosabatni talab etadi. Qoʻgʻirchoq boshqarishning biz yuqorida aytib oʻtgan xatto mashq va etyudlar bilan ishlash davrida musiqiy bezashga jiddiy munosabat profissional kaspni egallashni ta'minlaydi. Deylik, oddiy egzersiz mashqlaridagi biron bir xashorot yoki mavjudotni yurishidagi har bir qadamiga toʻgʻri musiqiy tovush tanlash, toʻgʻridan toʻgʻri uning xarakterini ochib berishga xizmat qiladi. Pianinaning oʻng tomon klavishlaridan fodalanilsa, u personajning yovuz yoki xaybatli vahokazo xislatlaridan, chap tomonda joylashgan klaviaturalar esa xajm jixatdan kichik yoki shoʻx xarakterdan darak berishini koʻrishimiz mumkin. Aynan musiqa yengil ijro etilsa, yuqori kayfiyat va mungli, ogʻir yangrasa musibat, qaygʻu kabi berilgan shart-sharoitga oydinlik kiritishdek muxim vazifalarni xal etishda asosiy vosita xisoblanadi. Buni albatta oddiy mashqlarni boshlangan davridan e'tibor qaratib talabaga uqtirilsa, ish murakkablashib parcha va spektaklga oʻtilganda ishlash koʻnikmasi yaxshi shakllanib ulguradi.

"Aktyorlik mahorati"ni shakllantirishda eng asosiy toʻldiruvchi "Qoʻgʻirchoq boshqarish asoslari" fani, uslubiy jixatdan aynan shu kabi oʻzlashtirishni bir necha bosqichlarga boʻlib oʻrganadi. Oʻqitishning bunday bosqichlaridan ilk jarayonida biz aytmoqchi boʻlgan oddiy qoʻllar orqali turli obraz yaratishdan to qoʻgʻirchoqlarning eng murakkab turlarigacha boshqarishning texnikasi oʻqitib, oʻrgatib boriladi. Albatta oʻqitishning har bir simestiri qoʻgʻirchoqning ma'lum bir turini oʻrganish, boshqarishning texnikasini oʻzlashtirish bilan bogʻliq boʻladi. Oʻqitishning ilk bosqichida, qoʻgʻirchoqni qoʻlga olib, u bilan obraz yaratishgacha boʻlgan jarayon hisoblanib, juda murakkablik kasb etadi. Mana shu jihatdan, qo'g'irchoq teatri aktyorining ishlash uslubi, katta (dramatik) yoʻnalishdagi aktyorlarning obraz yaratish jarayonidan farq qiladi. Bu tarzda olib boriladigan ish uslubi boʻlajak qoʻgʻirchoq teatri aktyorlaridan oʻta mas'uliyatli boʻlishni, diqqat, boy tasavvur va albatta kuchli mahoratni talab qiladi. Shunday qilib, qoʻgʻirchoq bilan harakat qilish vaqtida, avval, talabalar yuqorida aytib o`tilgan talabni oʻzlashtirmoqlari zarur.

Qoʻgʻirchoq teatri aktyorlarini oʻqitishda, mashqlarni oʻzlashtirish barobarida oʻz kechinmalarini jonsiz boʻlgan qoʻgʻirchoqda ifodalashning uslubi va yoʻllarini topish talab etiladi. Bu oʻrinda qoʻgʻirchoq teatri aktyorining qoʻllari ayni kechinmalarni jonsiz predmetga koʻchirib oʻtishi talab etiladi. Buning uchun aktyor qoʻllari plastik harakatlarga boy boʻlishi, har ikkala qoʻlni alohida- alohida boʻgʻim va barmoqlari bilan turli mashqlar amalga oshira olmogʻi lozim. Bu mashqlar qoʻgʻirchoq aktyorining qoʻllari alohida mustaqil organizmday turli hayvonotlarni, hashorotlarni, shuningdek oʻsimliklarni aks ettira olishi uchun kerak. Qoʻgʻirchoq teatri sahnasi, shirmaning ilk bosqichida talaba – aktyorning qoʻli ikki xil vazifani bajaradi:

1. Aks ettirish, (qoʻl orqali yaqin shakl topish).
2. Harakat qilish, (topilgan shaklni jonlantirish).

Masalan, sahnada harakatda bo‘lmagan, qo‘l orqali aks ettirilgan kuchuk boshi. Mavjud statik holatda u aks ettirish vazifasini bajarayapti. Bunga o‘xshash tasvirga misollarni istagancha ko‘rsatish mumkin. Mana endi barmoqlar harakatga kelib, barmoqlar orasi ochilib yopiladi va kuchukning akkillayotganini ko‘rsatadi. Uning og‘zi qanchalik ko‘p ochilib yopilsa, jahldor kuchukligi ma’lum bo‘ladi. Bu harakatlarga endi tovush ham qo‘shilsa, obraz yanada jonliroq chiqadi va tomoshabin ko‘z oldida jonli qo‘g‘irchoqning shakliy ko‘rinishi gavdalanadi. Xo‘sh, tasvirning bu turi, tasviriy san’atning boshqa turlaridan nimasi bilan farq qiladi? – kabi savol bo‘lishi mumkin. Farqi shundaki, rang tasvir yoki haykaltaroshlikda san’at asarini yaratuvchilari jonsiz materiallardan foydalanishadi. Bu yerda esa, tirik inson qo‘llari. Bu qo‘llar aks ettirish bilan birga harakat ham qilsa, kichik aktyorlarga aylanadi. Demak, qo‘llarimizning o‘zi ham ifodalovchi, ham aktyorlardir. Qo‘lning tasvirlovchi xususiyatida barmoqlar orqali ma’lum bir predmetni ifodalovchi aktyor - haykaltoroshdir.

Qo‘lga qo‘g‘irchoq olib rol ustida ish boshlashdan avval xoh professional aktyor bo‘lsin, xoh havaskor, xoh talaba bo‘lsin aktyorlik san’ati tabiati nimadan iborat ekanligini yaxshi anglab olishi kerak. Maryam Ashurovaning ushbu fikriga tayansak bo‘ladi. *“-Qo‘g‘irchoq teatrida aktyorning jismoniy harakati sun’iy shakl bilan psixik harakati o‘rtasidagi vosita bo‘ladi. Demak, bir vaqtning o‘zida ikki harakat oqimi sodir bo‘ladi. Ya’ni ularning biri yaratadi, ikkinchisi esa ifodalaydi. Bularning har ikkalasi, aktyorning sahnaviy hatti-harakati jarayonida birlashadi. Qo‘g‘irchoq teatrida sahna hatti-harakati qo‘g‘irchoq plastic harakatiga aylantirilib aktyorni, jismoniy hatti-harakati bilan almashtiriladi. Shuning uchun qo‘g‘irchoq teatridagi plastik harakat aktyorning ichki harakati bilan tabiiy bog‘liqligi kam bo‘lganligi tufayli, jismoniy hatti-harakatga ega bo‘lish boshqa teatrlardagidek sodir bo‘lmaydi. Qo‘g‘irchoq teatrida aktyor jismoniy hatti-harakat qiladi, lekin uning bu hatti-harakati ichki kechinmani ifodalamaydi. Istak va xohishlar jonli tabiat qonuni asosida ijro etilmaydi, qo‘g‘irchoq san’atining qonuni bo‘yicha ijro etiladi. Masalan, qo‘g‘irchoq personaji gul sovg‘a qilmoqchi bo‘lsa, uni boshqarayotgan aktyor qo‘l va barmoqlari orqali gul sovg‘a qilgan odamning harakatiga aloqasi bo‘lmagan qandaydir harakatlar sodir etadi. Shu payt shirmada qo‘g‘irchoq gul sovg‘a qilayotgan bo‘ladi. Albatta, bu insonning fe’l - atvori qonuni bo‘yicha emas, balki qo‘g‘irchoq san’atining talabi asosida sodir etiladi. Demak, qo‘g‘irchoq orqali hatti-harakat qilish – shu san’at turning asosini tashkil qiladi.”*[9]

Buning uchun esa, rejissyor yuqoridagiga o‘xshagan etyudlardan foydalanib, qo’g’irchoq teatri aktyorining mahoratini yanada rivojlantirishga yordam berishi lozim. Bu kabi mashq va etyudlarni spektakldagi personajlar, ular bilan bo‘lib o‘tadigan voqealarni unutmagan xolda o‘ylab topilsa, tasavvur va fantaziyani boyishiga, qolaversa avvalo aktyorni o‘z rolini o‘zlashtirishiga amaliy yordam bo‘lar edi. Ana shundagina aktyor har qanday qiyin va murakkab

[9]“Қўғирчоқ театр санъатининг актёрлик мактаби” Дарслик.М.Уйғур ТДСИ. Тошкент. 2007 [17 b]

rolni ham bemalol ijro eta olishi mumkin. V. Shteyn shunday yozgan edi: *«Qo‘g‘irchoqlar bilan bajariladigan mashq va etyud qo‘g‘irchoqboz aktyor uchun alifbodir. Bularni yaxshi o‘rganmasdan turib, xech qachon katta va qiyin spektakl ustida ishlab bo‘lmaydi»*[10].

O‘z navbatida, etyud ham dramaturgiya talablariga to‘liq javob berishi kerak. Bunday trening ya’ni etyudda ham tugun, kulminatsiya va albatta, yechim bo‘lishi shart. Dastlabki bajaralidigan etyudlar imkon qadar so‘zsiz bo‘lib, unda e’tibor berilgan maqsadga erishish uchun qilinadigan jismoniy xatti-harakatlar ketma-ketligiga qaratilishi lozim. Odatda qo‘g‘irchoqni boshqarayotgan aktyorlarni tomoshabin ko‘rmaydi. Chunki ular shirma orkasida bo‘ladilar. Lekin, qo‘g‘irchoq teatri san’atida shunday teatrlar turi ham borki, masalan, Yaponiyada qo‘g‘irchoqbozlar qora mahsus kiyim kiyib, sahnada o‘z qo‘g‘irchoqlari bilan birgalikda ishtirok etadilar. Tomoshabin aktyorlarni ko‘rib tursa-da, ularni ilg‘amaslikka rozi. Chunki, rang-barang kiyintirilgan va harakatlanayotgan qo‘g‘irchoqlar harakati o‘ta professional darajada shunchalik o‘ziga tortadiki, tomoshabin haqiqatdan ham, oz fursatdan so‘ng, har bir qo‘g‘irchoqni uch kishi boshqarsa-da, aktyorlarni tamoman esdan chiqaradilar. Qo‘g‘irchoqbozning qo‘g‘irchoq boshqarishdagi, uni olib yurishdagi mahorati orqali tomoshabin spektaklda aktyor ishtirok etayotganini esdan chiqarishga beixtiyor rozi bo‘ladi.

“Qo‘g‘irchoq teatri voqelikni lo‘nda, ravon hamda qiziqarli ko‘rsata bilish qobiliyatiga ega bo‘lgan betakror san’at turidir. Uning repertuaridan ko‘pincha satira, yumor va komediya janridagi asarlar joy oladi. Shuning uchun bu yo‘nalishda talabalarni tarbiyalash birinchi qadamdan boshlanishi kerak. Nega qo‘g‘irchoq teatr sahnasida deyarli psixologik janrdagi (tragediya, drama, melodrama) asarlar qo‘yilmaydi, degan savol tug‘ilishi mumkin. Chunki qo‘g‘irchoq bu turdagi asarni sahnaga olib chiqib, uni mukammal yoritish imkoniyatiga ega emas. Qo‘g‘irchoq xarakterli xususiyatiga ko‘ra, imkoniyati cheklangan bo‘lib, u o‘z chegara doirasida ijod qilishga mo‘ljallangan tasviriy san’at asaridir. Zamonaviy qo‘g‘irchoq teatrlarida aktyorlar qo‘g‘irchoqlarning har xil tuzilishdagi turlaridan foydalanadilar. Bular qo‘lqopli, simli, planshet, maska, soya teatri qo‘g‘irchoqlari va hokazo.” [11]

Qo‘g‘irchoqlar bor yo‘g‘i jonsiz predmetlardir, qachonki ularni aktyor qo‘liga olib, harakatlantira boshlagandagina, vositadan personajga aylanadi. Qo‘g‘irchoq teatrining yana bir o‘ziga xos talablaridan qo‘g‘irchoq sahnada uzoq vaqt harakatsiz qolishi yoki uzundan uzun manologlar o‘qishi mumkin emas. Shu nuqtai nazardan repertuar tanlash jarayoni qo‘g‘irchoq teatrining xarakterli xususiyatlaridan kelib chiqqan holda yondoshmoq lozim. Bu san’at turining ko‘p yillik ijodiy tajribasi shuni ko‘rsatadiki, bu jarayonni yuqoridagi kabi xolatlarni faqatgina maqsadli harakat dinamikasi xisobiga xal etish mumkin.

[10] Shteyn V. «Iskusstvo aktyora teatra kukol», Moskva 1994 y.

[11] “Қўғирчоқ театр санъатининг актёрлик мактаби” Дарслик.М.Уйғур ТДСИ. Тошкент. 2007 [49-50 bb]

Qo‘g‘irchoq teatrining o‘ziga xosligi yana shundaki, unda kichik tomoshabinni turli ertak qaxramonlari, masxarabozlar eshik oldida kutib oladilar. Bu ertak personajlar ularga turli topshiriqlar berib, o‘yin orqali tomosha oldidan bolalarni spektaklga psixologik tayyorlaydilar. Bu kabi jarayonlar bolalarni teatrning mo‘jizaviy olamida xis etish quvonchni beradi. Shuning uchun bir umrga xotirasida saqlanib qoluvchi bu sexrli makonni sevib qoladilar, unga tomon doim intilaveradilar. Ko‘rinadiki, qo‘g‘irchoq teatri bolalarda nutqiy rivojlanishida, san’atga mexr, jismonan yetuk, aqlan va psixologik to‘g‘ri shakllanishlarida ko‘mak, axloqiy tarbiya masalalariga yechim topishda xal qiluvchi obyektlardan biri sifatida namoyon bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ikromov H. Davr va teatr. T.: “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” davlat ilmiy nashriyoti. 2009.

2. Qodirov M. An’anaviy teatr dramaturgiyasi. – T.: Yangi asr avlodi, 2006.

3. Qodirov M. S.Qodirova. Qo‘g‘irchoq teatri tarixi. – T.: Talqin, 2006.

4. Ashurova M. Qo‘g‘irchoq teatr san’atining aktyorlik maktabi. – T.: Kuro Print 2007.

5. O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi. – T.: Davlat ilmiy nashriyoti, 2012.

6. Nosirova A. Jonli so‘z san’ati asoslari. -T., 2003.

7. Sayfuddinov A. Adabiy asar va ijrochilik mahorati. -T., 1980.

ЯНГИ УЗБЕКИСТОН ТЕАТР МАКОНИДА УЗБЕК МИЛЛИЙ ҚОҒИРЧОҚ ТЕАТРИНИНГ ЗАМОНАВИЙ ҚИЁФАСИ

Шомурод Юсупов
ЎзДСМИ, «Қоғирчоқ театри санъати»
кафедраси доценти

Annotatsiya: Maqolada O‘zbek Milliy qo‘g‘irchoq teatrining Yangi O‘zbekiston teatr makonidagi zamonaviy qiyofasi me’moriy, ijodiy va pedagogik jihatdan tahlil qilinadi. Teatr binosining qayta ta’mirdan chiqarilishi, tarixiy badiiy qiyofaning zamonaviy dizayn va sahna texnikalari bilan uyg‘unlashuvi, ijodiy ustaxona faoliyati hamda qo‘g‘irchoq teatri rejissyorligi ta’limining professional teatr muhiti bilan bog‘lanishi yoritiladi.

Kalit so‘zlar: O‘zbek Milliy qo‘g‘irchoq teatri, Yangi O‘zbekiston, rekonstruksiya, zamonaviy dizayn, sahna texnikasi, ijodiy ustaxona, qo‘g‘irchoq teatri rejissurasi, rejissura ta’limi, professional teatr muhiti.

Аннотация: В статье анализируется современный облик Узбекского национального театра кукол в театральном пространстве Нового Узбекистана. Рассматриваются обновление здания театра, сочетание историко-художественного облика с современным дизайном и сценической техникой, деятельность творческой мастерской, а также связь образования в области режиссуры театра кукол с профессиональной театральной средой.

Ключевые слова: Узбекский национальный театр кукол, Новый Узбекистан, реконструкция, современный дизайн, сценическая техника, творческая мастерская, режиссура театра кукол, режиссёрское образование, профессиональная театральная среда.

Abstract: The article analyzes the contemporary image of the Uzbek National Puppet Theatre within the theatrical space of New Uzbekistan. It examines the renovation of the theatre building, the integration of its historical and artistic image with modern design and stage technology, the work of the creative workshop, and the connection between puppet theatre directing education and the professional theatre environment.

Keywords: Uzbek National Puppet Theatre, New Uzbekistan, reconstruction, modern design, stage technology, creative workshop, puppet theatre directing, directing education, professional theatre environment.

Yangi O‘zbekiston madaniy hayotida teatr san’ati jamiyatning estetik didi, ma’naviy dunyosi va ijodiy tafakkurini shakllantiruvchi muhim badiiy maskan sifatida qaralmoqda. Bu jarayonda qo‘g‘irchoq teatri alohida o‘rin tutadi. U yosh tomoshabinni sahna san’ati, obraz, musiqa, harakat, rang va tasavvur olami bilan ilk bor uchrashtiradigan nozik tarbiya maktabidir. Shu bois qo‘g‘irchoq teatrining yangilanishi bolalar madaniyati, estetik tarbiya va milliy sahna san’atining kelgusi rivoji bilan bog‘liq muhim hodisa sifatida baholanadi.

Madaniyat va san’atni rivojlantirish jamg‘armasi shafeligida O‘zbek Milliy qo‘g‘irchoq teatri binosining qayta ta’mirdan chiqarilishi teatrning ijodiy hayotida yangi bosqichni boshlab bermoqda. 2026-yil 1-iyun — Xalqaro bolalarni himoya qilish kuni munosabati bilan yangilangan sahnada nemis adibi Velgelm Gaufmanning “Xalif Laylak” ertagi asosida sahnalashtirilgan spektaklning namoyish etilishi bolalar tomoshabini uchun bayram sovg‘asi bo‘lishi bilan birga, teatrning zamonaviy badiiy qiyofasini namoyon etuvchi muhim voqea sifatida baholanadi.

Mazkur yangilanishda tarixiy badiiy belgilarni asrash, ularni zamonaviy dizayn va sahna texnikalari bilan uyg‘unlashtirish, tomoshabin uchun qulay muhit yaratish, ijodkorlar uchun kengroq badiiy imkoniyat ochish kabi yo‘nalishlar bir-birini to‘ldiradi. Bolalar teatrida bino va ichki makon tomoshabinni spektaklga tayyorlovchi muhim badiiy omildir. Foye, ranglar, yorug‘lik, qo‘g‘irchoq obrazlari, zal tartibi va sahnaga olib boruvchi yo‘l yosh tomoshabinning qabul jarayonini oldindan shakllantiradi. Shu ma’noda yangilangan teatr muhiti bolalarda sahna san’atiga mehr uyg‘otuvchi tarbiyaviy-estetik makon vazifasini bajaradi.

Qo‘g‘irchoq teatri o‘z tabiatiga ko‘ra sintetik san’atdir. Unda aktyor mahorati, qo‘g‘irchoq konstruktsiyasi, rejissyorlik yechimi, rassom tasavvuri, yorug‘lik, ovoz, musiqa, plastika va tomoshabin nigohi yagona tizimda ishlaydi. Zamonaviy sahna texnikalari bu tizimning har bir bo‘g‘iniga ta’sir ko‘rsatadi: yorug‘likdagi aniqlik qo‘g‘irchoq harakatini ravshanlashtiradi, ovozdagi tiniqlik

obrazning ichki ohangini kuchaytiradi, sahna makonining qulayligi aktyor va qo‘g‘irchoq munosabatini erkinroq tashkil etishga imkon beradi.

Qo‘g‘irchoq teatrida eng kichik harakat ham ma’no tashiydi. Qo‘g‘irchoqning bosh burishi, qo‘l ishorasi, pauzasi, yurishidagi mayda siljish yoki yorug‘likdagi o‘zgarish tomoshabinning obrazni qabul qilishiga ta’sir qiladi. Shu sababli yangilangan sahna sharoiti rejissyor, aktyor, rassom, bastakor va texnik xodimlar faoliyatini yagona badiiy tizimda uyg‘unlashtirishga xizmat qiladi. Planshet, qo‘lqopli, simli, shtokli yoki soya qo‘g‘irchoqlarining har biri alohida texnik va plastik imkoniyatga ega. Teatrda yaratilayotgan yangi sharoitlar bu imkoniyatlarni chuqurroq ochishga zamin yaratadi.

O‘zbek Milliy qo‘g‘irchoq teatri repertuarida mumtoz adabiyot, xalq ertaklari, tarixiy mavzular va jahon bolalar adabiyotiga murojaat qilish tajribasi shakllangan. Bunday manbalarni sahnaga olib chiqishda rejissyor voqea bayoni bilan cheklanmay, undagi ma’no, xarakter va ruhiy holatni qo‘g‘irchoq plastikasi, ovoz, rang, ritm, musiqa va makon orqali qayta yaratadi. Shu jihatdan Velgelm Gaufmanning “Xalif Laylak” ertagi asosidagi spektaklning yangilangan sahnada namoyish etilishi teatrning badiiy imkoniyatlarini kengaytiruvchi ijodiy hodisa sifatida ahamiyatlidir.

O‘zbek Milliy qo‘g‘irchoq teatrining bugungi qiyofasida ijodiy-pedagogik muhit muhim o‘rin tutadi. Teatr yosh aktyorlar, San’at va madaniyat instituti qo‘g‘irchoq teatri rejissyorligi bo‘limi talabalari hamda qo‘g‘irchoq teatri amaliyotini o‘rganayotgan yoshlar uchun amaliy maktab vazifasini bajarmoqda. Teatr bazasidagi ijodiy ustaxonada kasb har kuni kechadigan repetitsiya, sahna sinovi, qo‘g‘irchoq bilan ishlash va ustoz kuzatuvi orqali o‘zlashtiriladi.

Bunday muhitda talaba obrazning shakllanish jarayonini ko‘radi, aktyor va qo‘g‘irchoq o‘rtasidagi nozik aloqani his qila boshlaydi, sahna maydonida harakat qanday ma’no kasb etishini amalda kuzatadi. Ta’lim jarayoni shu tariqa auditoriyada olingan bilimni sahnadagi aniq vazifa bilan bog‘laydi. Yosh ijodkorda badiiy fikrlash, mustaqil qaror qabul qilish, kasbiy javobgarlik va sahna intizomi asta-sekin shakllanadi.

San’at va madaniyat instituti qo‘g‘irchoq teatri rejissyorligi bo‘limi talabalari bilan teatrda olib boriladigan mahorat darslari bu jarayonning amaliy ko‘rinishidir. Talaba sahna makonini ko‘z bilan o‘lchaydi, qo‘g‘irchoqning harakat chegarasini sezadi, aktyor bilan predmet o‘rtasidagi bog‘lanishni kuzatadi, rejissyorlik topshirig‘i aktyor tanasi va qo‘g‘irchoq plastikasi orqali qanday ifodalanishini amalda ko‘radi. Teatrda o‘tkaziladigan bunday mashg‘ulotlar bo‘lajak rejissyorning sahna tafakkurini shakllantiradigan ijodiy laboratoriya vazifasini bajaradi.

Qo‘g‘irchoq teatri aktyori yoki rejissyori sahnada qo‘g‘irchoqning og‘irlik markazi, harakatdagi pauza, sherik bilan sinxronlik, ovoz va plastika uyg‘unligi, tomoshabin nigohi oldidagi javobgarlik kabi masalalar bilan ishlaydi. Bu ko‘nikmalar muntazam mashq, sahna tajribasi va professional teatr muhitida shakllanadi. Ijodiy ustaxonada yoshlar sahna jarayonining bevosita

ishtirokchisiga aylanadi: ular bir sahna parchasining qanday tug‘ilishini, aktyorning bir harakatni necha bor takrorlashini, qo‘g‘irchoqning harakat mantig‘i topilmaguncha obraz tirik chiqmasligini amalda ko‘radi.

Qo‘g‘irchoq teatri rejissurasi aktyor ijrosi bilan bir qatorda predmet dramaturgiyasi, qo‘g‘irchoq konstruktsiyasi, harakat chegarasi, yorug‘lik va sahna ritmini ham hisobga oladi. Rejissyor fikri aktyor tanasi va jonlantirilgan predmet orqali ifodalanadi. Shu sababli teatrda olib boriladigan mashg‘ulotlar yosh rejissyorga sahna yechimini real makon, qo‘g‘irchoq, aktyor va tomoshabin munosabatida shakllanadigan jarayon sifatida anglatadi.

Yangilangan teatrda rejissura ta’limi uchun qulay sharoitlar yuzaga keladi. Repetitsiya xonalari, texnik jihozlar, sahna sinovlari, qo‘g‘irchoq va dekoratsiyalar bilan ishlash muhiti yosh rejissyorning sahna tafakkurini amaliy shakllantiradi. U dramatik materialni qo‘g‘irchoq tabiati bilan uyg‘unlashtirishni, obrazni predmet orqali ifodalashni, aktyor va qo‘g‘irchoq o‘rtasidagi ichki aloqani topishni o‘rganadi. Bu jarayon talabaning ijrochi, kuzatuvchi va tahlilchi sifatidagi tajribasini birlashtiradi.

San’at va madaniyat instituti qo‘g‘irchoq teatri rejissyorligi bo‘limi talabalari uchun teatrda o‘tkaziladigan mashg‘ulotlar sahna qonuniyatini real jarayon sifatida idrok etishga yordam beradi. Talaba bir mizansahnaning qurilishi yorug‘lik, ovoz, aktyor plastikasi va qo‘g‘irchoq texnikasi bilan qanday bog‘lanishini ko‘radi. Shu orqali rejissyorlik qarori mavhum niyat darajasida qolmay, sahna imkoniyati, aktyor holati, qo‘g‘irchoq tabiati va tomoshabin qabuliga tayanadigan aniq badiiy harakatga aylanadi.

Professional teatrda ta’lim olgan talaba sahna ortidagi mehnatni ham ko‘radi. U rassom obraz qiyofasini qanday izlashini, qo‘g‘irchoq ustasi uni qanday yaratishini, aktyor qo‘g‘irchoqqa qanday jon berishini, chiroq va ovoz xizmati obrazning ta’sir kuchini qanday oshirishini kuzatadi. Bunday kuzatuv yosh ijodkorda teatrga nisbatan kasbiy mas’uliyatni shakllantiradi. Qo‘g‘irchoq spektakli butun jamoaning aniq va uyg‘un faoliyati orqali yaratiladi. Shu bois yosh rejissyor teatrning texnik, ijodiy va tashkiliy jarayonlarini bir butun tizim sifatida anglagandagina sahna qarorini to‘g‘ri belgilay oladi.

Ana shu jihat O‘zbek Milliy qo‘g‘irchoq teatrining zamonaviy pedagogik qiyofasini belgilaydi. Teatr ijodkor tayyorlashda kasbiy tafakkur shakllanadigan tirik maktab vazifasini bajaradi. Bu maktabda talaba nazariy bilimni real sahna amaliyoti bilan bog‘laydi, teatrning ichki mehnat ritmini, jamoaviy mas’uliyatini va badiiy qonuniyatlarini amalda his qiladi.

O‘zbek Milliy qo‘g‘irchoq teatrining yangilangan qiyofasi bugungi madaniy jarayonda bir necha ma’noni birlashtiradi. Unda teatr binosining tarixiy badiiy xotirasi, zamonaviy sahna imkoniyatlari va ijodiy-pedagogik muhit o‘zaro tutashadi. Bu jarayon qo‘g‘irchoq teatrini bolalar tomoshabini uchun estetik makon, ijodkorlar uchun izlanish maydoni, yosh rejissyorlar uchun esa professional sahna tafakkuri shakllanadigan amaliy maktab sifatida namoyon etadi. Shu jihatdan O‘zbek Milliy qo‘g‘irchoq teatri Yangi O‘zbekiston teatr

makonida milliy qo‘g‘irchoq san’atining bugungi izlanishi va ertangi rivojini belgilaydigan muhim markazlardan biri sifatida baholanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

[1] O‘zbekiston Madaniyat va san’atni rivojlantirish jamg‘armasi. O‘zbek Milliy qo‘g‘irchoq teatrida “Xalif Laylak” spektaklining premyerasi bo‘lib o‘tadi. Rasmiy xabar. 2026-yil 23-may.

[2] Qodirov M. X. Xalq qo‘g‘irchoq teatri. – Toshkent: San’at, 2022.

[3] Qodirov M. Qo‘g‘irchoq o‘yini. – Toshkent, 1972.

[4] Obrazsov S. Mening kasbim. – Moskva: Iskusstvo, 1981.

[5] Smirnova N. I. O‘ynovchi qo‘g‘irchoqlar san’ati. – Moskva: Iskusstvo, 1983.

[6] Stanislavskiy K. S. Aktyorning o‘z ustida ishlashi. – Moskva: Iskusstvo, turli nashrlar.

[7] Azeeva I. V. Aktyor oliy ta’lim muassasasida va teatrda o‘qiydi // Yaroslavl pedagogika xabarnomasi. – 2015. – №4.

[8] Kuzin A. S. Yosh aktyorni professional faoliyatga jalb etishning o‘ziga xosligi // Yaroslavl pedagogika xabarnomasi. – 2003. – №4.

[9] Gerasimova N. G. Badiiy ta’limni modernizatsiya qilish sharoitida o‘quv teatri // KemGUKI xabarnomasi. – 2011. – №11.

ЯНГИ УСЛУБДАГИ ҚОҒИРЧОҚ ТЕАТРИНИНГ ТАРКИБ ТОПИШИ ВА ШАКЛЛАНИШИ

Лола Усманова
ЎзДСМИ, «Қоғирчоқ театри санъати» кафедраси катта ўқитувчиси

Annotatsiya: Ushbu maqolada o‘zbek an’anaviy qo‘g‘irchoq teatrining tarixiy ildizlari, uning zamonaviy uslubdagi shakllanishi va rivojlanishi jarayoni ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. XIX asr oxiridan boshlab yangi kapitalistik munosabatlar va Yevropa teatr an’analari ta’sirida qo‘g‘irchoq teatrining repertuari va ijrochilik uslublarida yuzaga kelgan o‘zgarishlar ko‘rib chiqiladi. Sovet davrida yozma dramaturgiya asosida professional truppalar tashkil etilishi, ijrochilik mahoratining rivojlanishi va pedagogik yo‘nalishdagi yutuqlar alohida ta’kidlanadi. Maqola milliy teatr san’ati va madaniy meros sohasida tadqiqot olib borayotgan mutaxassislar uchun qimmatli ilmiy manba hisoblanadi.

Kalit so‘zlar: qo‘g‘irchoq teatr, an’anaviy teatr, yangi uslub, dramaturgiya, ijrochilik mahorati, Sovet davri, madaniy meros.

Аннотация: В данной статье научно анализируются исторические корни узбекского традиционного кукольного театра, процесс его формирования и развития в современном формате. Рассматриваются изменения в репертуаре и исполнительских традициях кукольного театра, произошедшие под влиянием новых капиталистических

отношений и европейских театральных традиций с конца XIX века. Особое внимание уделяется созданию профессиональных трупп на основе письменной драматургии в советский период, развитию исполнительского мастерства и достижениям в области театральной педагогики. Статья представляет научную ценность для специалистов, исследующих национальное театральное искусство и культурное наследие.

Ключевые слова: кукольный театр, традиционный театр, новый стиль, драматургия, исполнительское мастерство, советский период, культурное наследие.

Abstract: This article provides a scholarly analysis of the historical roots of Uzbek traditional puppet theatre and the process of its formation and development in a modern context. It examines the changes in the repertoire and performance practices of puppet theatre that emerged under the influence of new capitalist relations and European theatrical traditions from the late nineteenth century onward. Particular attention is paid to the establishment of professional theatre troupes based on written dramaturgy during the Soviet period, the development of performance skills, and achievements in theatre pedagogy. The article serves as a valuable academic resource for researchers studying national theatre arts and cultural heritage.

Keywords: puppet theatre, traditional theatre, modern style, dramaturgy, performance skills, Soviet period, cultural heritage.

Qo‘g‘irchoq teatrining tarixiy ildizlari O‘zbekiston madaniyati bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, uning o‘ziga xosligi milliy an’analar, folklor, xalq o‘yinlari va drama san’ati orqali shakllangan. Bu teatr turi nafaqat ko‘ngilochar san’at, balki ma’rifiy-ma’naviy ahamiyatga ega edi. XIX asr oxirlarida mamlakatda yuz bergan siyosiy-iqtisodiy o‘zgarishlar, mustamlakachilik siyosati va yangi madaniy ta’sirlar natijasida qo‘g‘irchoq teatrining yangi shakllari paydo bo‘ldi. Ushbu maqolada yangi uslubdagi qo‘g‘irchoq teatrining shakllanishi, uning ijrochilik mahorati va dramaturgiya rivoji tadqiq etiladi.

O‘zbekistonda an’anaviy qo‘g‘irchoq teatrining ikki asosiy turi mavjud: “Chodir jamol” — qo‘lga kiyib o‘ynatiladigan qo‘g‘irchoq turi va “Chodir xayol” — iplar orqali boshqariladigan murakkab qo‘g‘irchoq turi. Bu teatrlar ko‘pincha ko‘chma shaklda, ochiq havoda yoki chodirlar ichida namoyish qilinar edi. Tomoshalar hajviy va tanqidiy ohangda bo‘lib, ijtimoiy-siyosiy hayotni aks ettirishda muhim vosita vazifasini o‘tagan.

Mustamlaka davrida qo‘g‘irchoq teatrining bu an’anaviy shakllari mahalliy aholining kundalik hayoti, odatlari, siyosiy muammolarini tanqid qilishda muhim rol o‘ynadi. Shu bilan birga, teatr orqali xalqni ma’rifiylashtirish va ma’naviy tarbiya berish ham amalga oshirildi.

XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Yevropa teatr an’analari ta’sirida yangi uslubning shakllanishi jadal rivojlandi. XIX asr oxirlarida Rossiya imperiyasi tarkibiga kirgan O‘zbekistonga Yevropa teatrlari an’analari kirib kela boshladi.

Yevropa uslubida yopiq binolar, sahna, shirma, yozma dramaturgiya asosidagi tomoshalar paydo bo‘ldi. Ushbu yangiliklar o‘zbek qo‘g‘irchoq teatrining repertuari va ijrochilik uslubiga sezilarli ta’sir ko‘rsatdi. Endilikda ko‘chma chodirlardan voz kechilib, doimiy binolarda tomoshalar o‘ynala boshlandi.

Muxsin Qodirovning ta’kidlashicha, bu davrda yangi tomoshabinga mos repertuar yaratish jarayonida ijodiy qiyinchiliklar yuzaga keldi, chunki yozma dramaturgiya hali shakllanmagan edi. Shunga qaramay, an’anaviy syujetlardan foydalanib, sovet jamiyatining ijtimoiy hayotini aks ettiruvchi yangi pyesalar yozila boshlandi.

1928-yilda Toshkentda Semyon Etyen rahbarligida rus yosh tomoshabinlar teatrida qo‘g‘irchoqbozlar truppasi tashkil etildi, ammo bu boshlang‘ich urinishlar uzoq davom etmadi.

1939-yilda Respublika qo‘g‘irchoq teatri tashkil etilib, o‘zbek va rus tillarida professional truppalar faoliyati boshlandi. Bu davrda yozma dramaturgiya rivojlana boshladi, yozuvchilar va rejissyorlar tomonidan yozilgan pyesalar sahnalashtirildi. Qo‘g‘irchoq teatrida professional ijrochilik maktablari va o‘quv kurslari tashkil etildi, bu esa teatrning texnik va badiiy darajasini oshirdi.

Yangi uslubdagi qo‘g‘irchoq teatrida ijrochilik mahorati asosiy omil hisoblanadi. An’anaviy improvizatsion uslublardan voz kechilib, yozma matnga tayanish kuchaydi. Shu bilan birga, aktyorlarning qo‘g‘irchoqlarni boshqarish, ular uchun ovoz berish, mimika va harakatlarni taqlid qilish mahorati yuqori darajaga yetkazildi.

Qo‘g‘irchoqlarni yasash va bezashda yangi texnologiyalar va materiallardan foydalanishga o'tildi. Qo‘lga kiyib o‘ynatiladigan qo‘lqopli qo‘g‘irchoqlar keng tarqaldi. San’atkorlar uchun maxsus o‘quv markazlari tashkil etildi, bu esa ijrochilik va texnik darajani yangi bosqichga olib chiqdi.

Qo‘g‘irchoq teatrining madaniy-ma’rifiy ahamiyati katta bo‘lib, u nafaqat bolalar uchun ko‘ngilochar san’at, balki ijtimoiy xabardorlik va tarbiya vositasi sifatida ham xizmat qildi. Sovet davrida teatr orqali sotsializm g‘oyalari targ‘ib qilindi, bolalarni sadoqat, mehnatsevarlik va vatanparvarlik ruhida tarbiyalashga alohida e’tibor qaratildi.

Bugungi kunda ham qo‘g‘irchoq teatrining milliy madaniyatni asrab-avaylash va yosh avlodni tarbiyalashdagi roli ahamiyatini yo‘qotmayapti.

Aytish mumkunki, yangi uslubdagi qo‘g‘irchoq teatrining shakllanishi o‘zbek teatr san’atining muhim davri hisoblanadi. An’anaviy san’at va Yevropa teatr an’analari uyg‘unlashuvi natijasida zamonaviy dramaturgiya va professional ijrochilik maktabi yuzaga keldi. Sovet davrida qo‘g‘irchoq teatrining tarkibiy o‘zgarishlari, malakali kadrlar tayyorlash va yangi texnik uslublarni joriy etish san’atning yangi bosqichga ko‘tarilishiga olib keldi. Bu jarayon milliy teatr san’atining rivojlanishida katta hissa qo‘shdi va bugungi kunda ham davom etmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Qodirov, M. O‘zbek qo‘g‘irchoq teatrining tarixi va zamonaviy shakllari. Toshkent, 2005.
2. Doniyorov, P. Qo‘g‘irchoq teatr san’ati va ijrochilik. Toshkent, 1989.
3. Abdulla, S. Saltanat: Yozma qo‘g‘irchoq pyesasi. Moskvada o‘zbek san’ati dekadasi materiallari, 1937.
4. Najmiddinova, S. Qo‘g‘irchoq teatrining madaniy-ma’rifiy roli. Ta’lim innovatsiyasi va integratsiyasi, 2023.
5. Mamatqulov, B. An’anaviy va zamonaviy qo‘g‘irchoq teatr. IYODO jurnali, 2022.
6. Ersan, I. Puppet as a Form of Expression in Contemporary Performing Arts. Journal of Arts, 2018.

УСТАЗ-РЕЖИССЁР

Хожанова М.
ӨзМКӨМИ Нөкис филиалы доценти

Annotaciya: Teatr! Biz bul haqqında oylaǵanımızda eń dáslep rejissyor kóz aldımızǵa keledi. Teatr repertuarınıń durıs tańlanıp, sátli spektakller saxnalastırılıwına tiykarınan rejissyor sebepshi. Hár bir aktyor menen jeke islesip, olardıń múmkinshiliginen tolıq paydalanıp, talantın ashıp beretuǵın da rejissyor.

Gilt sózler: *teatr, aktyor, rejissyor, spektakl, saxna, tendenciya*, professional, *obraz, dramaturgiya, tragediya, komediya, repertuar, drama.*

Аннотация: Театр! Когда мы думаем об этом, первое, что приходит на ум, - это режиссер. Правильный выбор репертуара театра и постановка удачных спектаклей в первую очередь зависят от режиссёра. Режиссёр также работает индивидуально с каждым актёром, полностью используя их потенциал и раскрывая их талант.

Ключевые слова: *театр, актёр, режиссёр, спектакль, tendenciya*, *professional, образ, драматургия, трагедия, комедия, репертуар, drama.*

Annotation*:* Theater! When we think about this, the first thing that comes to mind is the director. The director is primarily responsible for the correct selection of the theater's repertoire and the staging of successful performances. It is the director who works individually with each actor, fully utilizing their potential and revealing their talents.

Keywords: *theatre, actor, director, performance, scene, professional, character, dramaturgy, tragedy, comedy, repertoire, drama.*

Teatr! Biz bul haqqında oylaǵanımızda eń dáslep rejissyor kóz aldımızǵa keledi. Teatr jámááti islegen miynetleriniń tiykarǵı ózeginde rejissyor turadı. Teatr repertuarınıń durıs tańlanıp, sátli spektakller saxnalastırılıwına tiykarınan rejissyor sebepshi. Hár bir aktyor menen jeke islesip, olardıń

múmkinshiliginen tolıq paydalanıp, talantın ashıp beretuǵın da rejissyor. Sonılıqtan da rejissyorǵa úlken wazıypa júklenedi.

Biz búgin usınday qıyın hám mashaqatlı kásipti iyelegenlerdiń biri Qaraqalpaqstan xalıq artisti Reimbay Tóreniyazov haqqında sóz etpekshimiz. R.Tóreniyazov 1962-jılı A.N.Ostrovskiy atındaǵı Tashkent Mámleketlik teatr hám súwretshilik institutınıń rejisseyolıq bólimin pitkerip kelip sol waqıttaǵı K.S.Stanislavskiy atındaǵı muzıkalı drama hám komediya teatrında isley basladı.

60-jıllardıń birinshi yarımında tájiriybeli rejissyorlar T.Allanazarov, Yu.Sharipov, J.Mamutov, S.Xojaniyazov, R.Seytovlar teatrda sátli spektakller qoyıp, kózge túsip atırǵan edi. Endi olardıń qatarına jas rejissyor R.Tóreniyazov kelip qosıladı.

Ol teatr saxnasında ázerbayjan dramaturgi R.Shamqalovtıń «Qayın ene» pyesasın saxnalastırdı. Bul onıń professional saxnadaǵı dáslepki spektakli edi. Jas rejissyor aktyorlardan obrazdıń tiykarǵı mánisin, avtor ideyasın tereń túsinip háreket etiwin talap etti. Nátiyjede spektakl tamashagóyler tárepinen jılı qabıllandı. Jas rejisserǵa teatr jámáátiniń isenimi arttı.

Bunnan keyingi jıllar rejissyor R.Tóreniyazov ushın tınımsız miynet hám dóretriwshilik izleniw jılları boldı. Izleniw bárqulla tabısqa jetkere bermeydi. Onıń qátelesken jerleri, niyeti ámelge aspaǵan waqıtları da boldı. Soǵan qaramastan bir qatar dramaturgler menen islesip, original shıǵarmalar dóretiwdi óziniń wazıypası dep bildi. Hár qıylı baǵdardaǵı aktyorlardı bir-birine jaqınlastırıp, bir tutas jámáát etiwge háreket jasadı.

R.Tóreniyazov qaraqalpaq teatrı qázinesine óz úlesin qostı. Qaraqalpaq mámleketlik muzikalı drama hám komediya teatrı saxnasında «Jol kórsetiwshi juldız» (K.Yashin) hám «Aral hawazı» (Q. Dosanov) shıǵarmaların saxnalastırdı. «Jol kórsetiwshi juldız» pyesası Ózbekstannıń birqansha teatrlarında saxnalastırılǵan edi. Rejissyor solardıń birde birewin tákirarlamay, ózinshelik penen is alıp bardı. Saxna qurılısı hám obrazlar sheshiminde jańasha jol hám jańasha usıllar izlep tabıwǵa háreket etti. Talantlı aktyor Dósbergen Ranov penen uzaq waqıtlar dawamında birge islesti. Nátiyjede bul spektakller de sátli shıǵıp tamashagóyler tárepinen jaqsı kútip alındı.

Reyimbay Tóreniyazov shıǵarma tańlaw, repertuar dúziw máselelerine de kóp itibar berdi. Hár bir qoyılǵan shıǵarmanıń tárbiyalıq áhmiyeti hám dóretiwshilik jámááttiń ósiwine tiygizetuǵın tásiri haqqında oylanadı. K.S.Stanislavskiy atındaǵı teatrdıń ótmishine kóz jibersek, onda tariyxiy hám klassikalıq shıǵarmalardı, drama hám muzıkalı spektakllerdi kóremiz. Ásirese, zamanawiy temadaǵı shıǵarmalar teatr repertuarında jetekshi orında turdı. Bul, demek rejissyordiń tamashagóylerdi oylandırıp júrgen zamanagóy máselelerge teatr arqalı juwap beriwge umtılıwı degen sóz.

R.Tóreniyazov dramaturgler menen birge islesip, birqansha sátli spektakller dóretti. Máselen: «Hújdan» (P.Tlegenov), «Súymegenge súykenbe» (S.Xojaniyazov), «Tiklengen tuw» (T.Jumamuratov), «Aqmaq patsha»

(S.Xojaniyazov) spektakllerin atap ótsek orınlı. Bul spektakller óziniń kórkem ideyalılıǵı menen tamashagóyler itibarın ózine tarttı.

1979-jılı Reimbay Tóreniyazov Qaraqalpaq mámleketlik jas tamashagóyler teatrına bas rejissyor bolıp keldi. Rejissyor óziniń aldına endi basqasha wazıypa qoydı. Sebebi, jas tamashagóyler teatrı óziniń ózgesheligi boyınsha basqa teatrlardan ajıralıp turadı. Jas tamashagóyler teatrdan alǵan tásirin kúndelikli ómirde qollana biliwi kerek. Olardıń fantaziyasın durıs túsinip, soǵan ılayıqlap saxnalastırılmasa tamashagóylerdi jalıqtırıp alıwıń múmkin. Sonılıqtan R.Tóreniyazov hár bir spektakldi saxnalastırıwǵa úlken itibar berdi. Aktyorlardan jaslardıń ishki jan-dúnyasın durıs túsinip, tábiyiy háreket etiwin qatań talap etti. Reyimbay Tóreniyazov A.Agamurzaevtıń «Jolbarıs penen ushırasqanda», K.Raxmanovtıń «Toǵız tońqıldaq, bir shińkildek», K.Goldonidiń «Eki bayǵa bir malay» usaǵan spektakllerdi sátli saxnalastırıp jas tamashagóylerdiń alǵıslarına sazawar boldı.

Endi rejissyor saxnalastırǵan K.Goldonidiń «Eki bayǵa bir malay» spektakline toqtap óteyik. Rejissyor aktyorlardıń atqarıw sheberliginen kelip shıǵıp shıǵarmaǵa birqansha ózgerisler kirgizgen, nátiyjede spektakldiń hár bir detalına shekem tamashagóylerge túsinikli bolıwına erisken. Rejissyor spektaklge óz kóz-qarasınan turıp sheshim jasaǵan. On segizinshi ásirde jaratılǵan shıǵarmaǵa zamanagóy kóz-qaras penen qarap avtordıń demokratiyalıq tendenciyaların ashıp bere alǵan. Moskvalı xudojnik R.L.Kazachektıń jasaǵan dekoraciy hám kostyumları sheber isleniwi hám boyawlarınıń qanıqlıǵı menen kózdi tartadı. Xudojniktiń tereń oylap tabıwshılıǵı menen islengen 18 ásirdegi Veneciyadaǵı saraylar, miymanxanalar, kóshe kórinisleri bizlerdiń kóz aldımızǵa elesleydi. Sol gezdegi Italiya ómiri menen baylanıslı muzikalar da júrek sezimleriǹdi oyatıp, qiyalıǹdı alıs-alıslarǵa alıp ketedi. Bul spektakl óziniń tásirsheńligi menen tamashagóyler dıqqatın birden ózine tartıp olarda kórkem ónerge degen qızıǵıwshılıq sezimlerin payda etedi.

Reyimbay Tóreniyazov teatr tarawında basıp ótken qıyın da mashaqatlı dóretiwshilik jolı dawamında ol 30-dan aslam spektakllerdi saxnalastırıp, úlken tájiriybe arttırdı, shınıqtı. Zaman hám tamashagóy talabına ılayıq spektakller dóretiwge, ózinshe bir usıl menen háreket etiwge talpındı. Qanday shıǵarma bolmasın, kim menen islespesin birinshi orında avtordıń maqsetin, ideyalıq koncepciyasın kórsetiwdi talap etti. Pikir hám ideyanı anıqlawshı tiykarǵı usıldı aktyor dóretiwshiligi arqalı beriwdi oyladı. Barlıq muxabbatın, bilimin, aqılın aktyorǵa arnadı, talantın kórsetiwge umtıldı. Aktyordıń tabıslarına quwanıp kemshiliklerine qıynaldı. Bunday juwapkerli hám mashaqatlı iste ol ustazları T.Allanazarov, Yu.Sharipov, J.Mamutov, S. Xojaniyazov, R.Seytovlardıń jolınan barıp, solardan úyrenip aqırı óz jolın tawıp ketiwge miyasar boldı.

Minekey, Reyimbay Tóreniyazovtıń dóretiwshilik portreti usınday. Ustaz rejissyordıń qaraqalpaq teatr ónerin professional dárejege kóteriwde tutatuǵın ornı ayrıqsha. Pejissyor jaratqan spektakller, onıń kórsetpesi menen saxnada dóretilgen obrazlar bizler ushın úlken bir dóretiwshilik mektebi bolıp qaladı.

ÁDEBIYATLAR

1. Arastu. Poetika. – T: Yangi asr avlodi, 2012.
2. Ansatbaev N. Teatr hám aktyor, sabaqlıq. 2020.
3. Abdusamatov H. Drama nazariyasi. – T.: G‘. G‘ulom nashriyoti, 2000.
4. A.Pirnazarov. Rejissura qaraqalpaqskogo gossteatra. Qaaraqalpaqstan.1983.

МУСТАҚИЛЛИК ЙИЛЛАРИДА УЗБЕКИСТОН ҚОҒИРЧОҚ ТЕАТРЛАРИ: ТАРАҚҚИЁТ ЙЎЛИ ВА ИЖОДИЙ ИЗЛАНИШЛАР

Ражабов Руслан Нормурод уғли
ЎзДСМИ, «Қоғирчоқ театр актёрлиги»
2-босқич магистранти
Илмий раҳбари, УзДСМИ катта
ўқитувчиси ***Л.Джураевна***

Annotatsiya: Mazkur maqolada O‘zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishganidan so‘ng qo‘g‘irchoq teatrlarining rivojlanish bosqichlari, ijodiy izlanishlari va teatr san’atida yuz bergan o‘zgarishlar tahlil qilingan. Qo‘g‘irchoq teatrlarining tashkil topishi, repertuar siyosatining yangilanishi, texnik va badiiy vositalarning takomillashuvi, ijodiy jamoalarning shakllanishi hamda milliylik tamoyillarining teatr san’atiga kirib kelishi kabi omillar yoritilgan. Shuningdek, xalqaro maydonda erishilgan yutuqlar ham ko‘rib chiqilgan. Maqola madaniyatshunoslar, teatrshunoslar, san’at nazariyotchilari va madaniyat siyosati bilan shug‘ullanuvchi tadqiqotchilar uchun foydali bo‘lishi mumkin.

Kalit so‘zlar: Istiqlol, teatr, qo‘g‘irchoq teatrlarining rivojlanish bosqichlari, milliylik, an’ana, ijodiy jamoa.

Аннотация: В данной статье анализируются этапы развития кукольных театров Узбекистана после обретения Республикой Узбекистан независимости, их творческие поиски и изменения, произошедшие в театральном искусстве. Освещаются вопросы становления кукольных театров, обновления репертуарной политики, совершенствования технических и художественных средств, формирования творческих коллективов, а также внедрения принципов национальной самобытности в театральное искусство. Кроме того, рассматриваются достижения узбекских кукольных театров на международной арене. Статья может быть полезна культурологам, театроведам, искусствоведам и исследователям, занимающимся вопросами культурной политики.

Ключевые слова: независимость, театр, этапы развития кукольных театров, национальная самобытность, традиция, творческий коллектив.

Abstract: This article analyzes the stages of development of puppet theatres in Uzbekistan following the country's independence, their creative

explorations, and the transformations that have taken place in theatrical art. The study highlights the establishment of puppet theatres, the renewal of repertoire policies, the improvement of technical and artistic means, the formation of creative teams, and the incorporation of national identity principles into theatrical practice. The achievements of Uzbek puppet theatres in the international arena are also examined. The article may be useful for cultural scholars, theatre researchers, art theorists, and specialists engaged in cultural policy studies.

Keywords: independence, theatre, stages of puppet theatre development, national identity, tradition, creative team.

Tarixiy taraqqiyotning muhim bosqichlaridan biri bo‘lgan mustaqillik davri O‘zbekiston hayotining barcha jabhalarida tub o‘zgarishlar boshlangan davr bo‘ldi. Ayniqsa, madaniyat va san’at sohalari milliy tiklanish, qadriyatlar uyg‘onishi va ijtimoiy-madaniy izlanishlar markaziga aylandi. Qo‘g‘irchoq teatr san’ati ham bu jarayonda o‘zining yangicha yo‘nalishlarini izlab topdi. O‘zbekistonda mavjud barcha qo‘g‘irchoq teatrlari o‘z repertuarlarini, texnik vositalarini, sahna madaniyatini va ijodiy jamoalarini yangi davr talablariga moslashtirishga kirishdilar. Ushbu maqola O‘zbekiston qo‘g‘irchoq teatrlarining mustaqillikdan keyingi taraqqiyot yo‘lini tahlil qiladi.

1991-yildan boshlab teatrlar markazlashgan Sovet tizimidan chiqib, mustaqil ijodiy va tashkiliy faoliyat yurita boshladi. Qo‘g‘irchoq teatrlari ham bu yangi jarayonlarda ishtirok etdi. Davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlangan holda, respublikaning barcha hududlarida qo‘g‘irchoq teatrlari tashkil etildi. Respublikada faoliyat yuritayotgan teatrlar soni qisqa vaqt ichida ortdi: Toshkent, Andijon, Samarqand, Buxoro, Jizzax, Nukus, Farg‘ona, Qashqadaryo, Surxondaryo, Namangan, Sirdaryo, Navoiy viloyatlarida yangi teatrlarga asos solindi.

Teatrlar mustaqil rejissyorlik qarorlarini qabul qila boshladi, moliyaviy mustaqillikka ega bo‘ldi va jamiyat ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda spektakl yarata boshladi.

Ilk yillarda teatrlar asosan sovet davridan qolgan spektakllarni tiklash bilan shug‘ullandilar. Ammo keyinchalik mustaqil O‘zbekistonning mafkuraviy, ma’naviy ehtiyojlaridan kelib chiqib, yangi milliy spektakllar sahnalashtirila boshlandi. “Buyuk ipak yo‘lidagi karvonsaroy” spektakli bu borada ilg‘or namunadir. Bu asarda an’anaviy xalq obrazlari – Polvon Kachal, Bichaxon, Masxaraboz, Qoravoy kabi obrazlar orqali bolalarga ma’naviy tarbiya, mehr, tarixiy ong singdiriladi.

Shuningdek, bugungi kunda teatrlar o‘z repertuarlarida zamonaviy pedagogik, ekologik, axloqiy, oilaviy mavzularga ham alohida e’tibor qaratmoqda. Milliy ertaklar asosida yaratilgan sahna asarlari repertuarning muhim qismini tashkil etadi.

O‘z navbatida qo‘g‘irchoqlar yaratishda yangi yondashuvlar paydo bo‘ldi. Oldin markazlashgan zavodlarda ishlab chiqarilgan qo‘g‘irchoqlar o‘rnini endi

har bir teatr o‘z sharoitida tayyorlagan individual qo‘g‘irchoqlar egalladi. Ularning konstruksiyasi, materiali, harakat mexanizmlari teatr rassomlarining ijodiy qarorlariga asoslanadigan bo‘ldi.

Qo‘g‘irchoq turlarining ko‘pligi (qo‘lqopli, trostli, marionetka, soya teatri, pantomima) sahnaviy uslubda ham yangiliklarni olib keldi. Ayniqsa, turli texnologik vositalar – chiroqlar, multimedia, musiqa, maxsus effektlarning qo‘llanilishi tomoshabin e’tiborini oshirdi.

Qo‘g‘irchoq teatrlarining rivojida tajribali ijodkorlar muhim rol o‘ynadi. Mustaqillikdan so‘ng, ma’lum bir kadrlarga ehtiyoj paydo bo‘ldi. Bu ehtiyojni qondirish uchun teatrlar Toshkentdagi san’at oliygohlari bilan hamkorlikni kuchaytirdi. Yosh, iste’dodli ijodkorlar – rejissyorlar, aktyorlar, rassomlar, dramaturglar teatrlar faoliyatiga jalb qilindi. Shuningdek, xorijdan tajriba orttirgan mutaxassislar teatr metodikasi va texnikasini yangilashga xizmat qildi.

Istiqlol sabab O‘zbekiston qo‘g‘irchoq teatrlari xalqaro miqyosda ham o‘zini namoyon qila boshladi. Jumladan, Respublikamiz spektakllari Turkiya, Germaniya, Pokiston, AQSH, Rossiya, Qozog‘iston kabi mamlakatlarda bo‘lib o‘tgan xalqaro festivallarda yuqori baholandi. Teatrlarning bu kabi chiqishlari O‘zbekiston madaniyatining xalqaro maydondagi qiyofasini shakllantirishga xizmat qilmoqda.

Xulosa o‘rnida aytish mumkinki, mustaqillik yillarida O‘zbekiston qo‘g‘irchoq teatrlari yangi bosqichga qadam qo‘ydi. Teatrlar ijodiy, badiiy, texnik va tashkiliy jihatdan mustaqil bo‘lib, milliy qadriyatlarni zamonaviy ifoda vositalari orqali tomoshabinga yetkazishda muhim vositaga aylandi. Bugungi kunda qo‘g‘irchoq teatrlari nafaqat bolalar tarbiyasida, balki jamiyatda ma’naviy ongni yuksaltirishda ham faol ishtirok etmoqda. Kelajakda esa bu teatrlarning yanada rivojlanishi, yangi texnologiyalar bilan boyitilishi, xalqaro aloqalarining kengaytirilishi dolzarb vazifa bo‘lib qolmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Yoqubov I. Qo‘g‘irchoq teatri asoslari. — Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot, 2005.
2. Soliyev D. O‘zbekiston qo‘g‘irchoq teatrlarining sahna madaniyati. // San’at va madaniyat, 2018-yil, №3.
3. Ortiqova M. Milliy teatr an’analari va ularning zamonaviy talqini. — Toshkent: Fan, 2019.
4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni: “Madaniyat va san’at sohasining jamiyat hayotidagi o‘rni va ta’sirini yanada oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”, 2020-yil, 26-may.
5. Karimova Z. Bolalar teatri: zamon va ma’naviyat. — Toshkent: “Madaniyat”, 2022.

ҚОҒИРЧОҚ ТЕАТРИДА АМИР ТИМУР СИМОСИНИНГ САХНАВИЙ ТАЛҚИНИ: «ТЕМУРБЕКНИНГ БОЛАЛИГИ» СПЕКТАКЛИ МИСОЛИДА

Фатхулло Ходжаев
ЎзДСМИ, «Қоғирчоқ театри санъати» кафедраси доценти

Annotatsiya: *Mazkur maqolada qo‘g‘irchoq teatr san’atida Amir Temur siymosining sahnaviy talqini “Temurbekning bolaligi” spektakli misolida tahlil qilinadi. Unda tarixiy obraz yaratish, rejissyorlik yechimi hamda qo‘g‘irchoq teatri vositalari orqali Amir Temur siymosining badiiy va ma’naviy-estetik talqini yoritiladi.*

Kalit so‘zlar: *aktyor, obraz, qo‘g‘irchoq, festival, muallif, teatr, sahna, Amir Temur, qahramon, san’at.*

Аннотация: *В данной статье анализируется сценическая интерпретация образа Амира Темура в искусстве кукольного театра на примере спектакля «Детство Темурбека». Освещаются вопросы создания исторического образа, режиссёрского решения, а также художественно-эстетической интерпретации личности Амира Темура средствами кукольного театра.*

Ключевые слова: *актёр, образ, кукла, фестиваль, автор, театр, сцена, Амир Темур, герой, искусство.*

Abstract: *This article analyzes the stage interpretation of Amir Temur’s image in puppet theater art based on the performance “Temurbekning bolaligi” (“Temurbek’s Childhood”). The study highlights the creation of a historical character, directorial approach, and the artistic and spiritual-aesthetic interpretation of Amir Temur through the expressive means of puppet theater.*

Keywords: *actor, image, puppet, festival, author, theater, stage, Amir Temur, hero, art.*

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2026-yil 5-fevraldagi “Amir Temur tavalludining 690 yilligini keng nishonlash to‘g‘risida”gi PQ-46-son qarori ijrosi doirasida Sohibqiron Amir Temur tavalludining 690 yilligiga bag‘ishlangan qator ma’naviy-ma’rifiy va madaniy tadbirlar tashkil etildi. Ana shunday yirik madaniy tadbirlardan biri sifatida joriy yilning 11–13-aprel kunlari Samarqand shahrida “Amir Temur siymosi sahnada” nomli respublika teatrlar festivali yuqori saviyada o‘tkazildi.

Mazkur festival mamlakatimizda milliy tarixni chuqur o‘rganish, buyuk ajdodlarimizning boy ma’naviy va madaniy merosini keng targ‘ib etish hamda teatr san’ati vositasida yosh avlod qalbi va tafakkuriga tarixiy xotirani singdirish maqsadida tashkil etildi. Festival nafaqat teatr san’ati bayrami, balki Amir Temur va Temuriylar davri madaniy merosini badiiy talqin qilish, tarixiy haqiqat va sahna ifodasining uyg‘unligini namoyon etuvchi muhim madaniy maydonga aylandi.

Festival doirasida respublikamizning turli hududlaridan tashrif buyurgan 25 ta teatr jamoasi “Amir Temur va temuriylar davri liboslari” ko‘rgazmasida faol ishtirok etdi. Ko‘rgazmada Temuriylar davriga xos liboslar, tarixiy obrazlarning sahnaviy yechimlari hamda milliy bezak san’ati namunalari namoyish etilib, tomoshabinlar va mutaxassislar e’tiboriga havola qilindi. Ushbu ko‘rgazma tarixiy davr ruhini jonlantirish, teatr rassomchiligi va sahna bezagining o‘ziga xos imkoniyatlarini namoyon etishi bilan ham alohida ahamiyat kasb etdi.

Festivalning asosiy dasturida mamlakatimizning yetakchi 7 ta teatri Amir Temur va temuriylar davri bilan bog‘liq tarixiy sahna asarlari bilan ishtirok etdi. Ana shu spektakllar orasida Qashqadaryo viloyati qo‘g‘irchoq teatri tomonidan Karomat Dilmonovning “Temurbekning bolaligi” asari asosida sahnalashtirilgan spektakl alohida e’tiborga sazovor bo‘ldi.

Mazkur spektaklda Sohibqiron Amir Temurning bolalik davri, uning xarakter shakllanishi, jasorat, qat’iyat va ma’naviy kamolot sari tashlagan dastlabki qadamlari badiiy talqin etilgan bo‘lib, asar tomoshabinlarda katta taassurot uyg‘otdi. Sahnalashtiruvchi rejissyor G‘ayrat Hamroyev tarixiy voqealarni qo‘g‘irchoq teatri ifoda vositalari orqali ta’sirchan, mazmunan boy va zamonaviy talqinda ifodalashga muvaffaq bo‘ldi. Spektaklning badiiy yechimida sahnalashtiruvchi rassomlar Rashid Toshboyev hamda Mirzohid Mamatovning ijodiy izlanishlari muhim o‘rin tutdi. Musiqiy bezak bastakor Ferxad Abibullayev tomonidan yaratilgan bo‘lib, u sahna voqealarining dramatik ruhini kuchaytirishga xizmat qildi. Liboslar ustasi G.Abdullayeva tomonidan yaratilgan tarixiy kiyimlar esa obrazlarning davr ruhiga mos va ishonarli ko‘rinishini ta’minladi. Sahna bezagi va texnik yechimlarda dekoratorlar Yulduz Shamsiddinova hamda Dilza Karimovaning, mexanizm ustasi Ilxom Saidalimovning hissasi alohida e’tiborga loyiqdir.

Spektaklda Qashqadaryo viloyati qo‘g‘irchoq teatri ijodkorlari Amir Temur siymosini yosh tomoshabin ongiga yetkazishda katta mas’uliyat va yuksak mahorat namoyon etdilar. Obrazlar qashqadaryolik iqtidorli aktyorlar tomonidan mahorat bilan ijro etildi. Jumladan, Temur obrazi Botir Meylimuradov, Tarag‘ay obrazi Xurshid Hakimov, Tigina obrazi Oygul Xo‘janova, Shams Kulol obrazi Azizjon G‘ulomov, Barlos obrazi Ozodbek Abduxoliqov, Xufiya obrazi Mirzabek Xushvaqtov, Mullo obrazi Xurshid Hakimov hamda Yuqin obrazi Gulchexra Rasulova tomonidan muvaffaqiyatli gavdalantirildi.

Spektaklning o‘ziga xos jihatlaridan biri uning an’anaviy qo‘g‘irchoq teatr usulida emas, balki planshet qo‘g‘irchoqlar, aktyor ijrosi hamda multimediya vositalari uyg‘unligida sahnalashtirilganidadir. Asar lavh ustiga kitob qo‘yilgan holda zamonaviy kiyimdagi yosh ertakchining so‘zlari bilan boshlanadi. Shundan so‘ng sahna ochilib, oq va qora kuchlar yirik butlar shaklida namoyon bo‘ladi hamda ular orasida kichik Temurbek qo‘g‘irchog‘i harakatga keladi. Rejissyor G‘ayrat Hamroyev mazkur uslubdan bejiz foydalanmagan. Ushbu sahnaviy yechim orqali u kichik Temurbekning ichki dunyosi, ruhiy kurashlari va xarakter shakllanish jarayonini ramziy talqin etishga harakat qilgan.

Umuman olganda, rejissyorning sahnalashtirgan har bir spektakli o‘ziga xos shakl va badiiy uslubga ega ekani mazkur asarda ham yaqqol namoyon bo‘ladi. Shu jihatdan qaralganda, “Temurbekning bolaligi” spektakli festival doirasida Amir Temur siymosining badiiy va tarbiyaviy talqinini o‘zida mujassam etgan, milliy tarix va teatr san’atining uyg‘unligini namoyon etuvchi muhim sahna asarlaridan biri sifatida e’tirof etildi.

Mazkur spektakl qo‘g‘irchoq teatri san’atining tarixiy mavzularni sahnaviy ifodalashdagi keng imkoniyatlarini ham yaqqol ko‘rsatib berdi. Unda rejissura, rassomlik, musiqiy bezak, libos va dekoratsiya kabi sahna unsurlarining uyg‘unligi natijasida yaxlit badiiy muhit yaratilgani kuzatildi. Ayniqsa, aktyorlarning obrazlarni ichki ruhiy kechinmalar hamda tarixiy xarakter bilan uyg‘un holda gavdalantirgani spektaklning g‘oyaviy-estetik ta’sirchanligini yanada kuchaytirdi.

Shuningdek, festival tarixiy mavzudagi spektakllar orqali milliy teatr san’atining ijodiy salohiyati, hududiy teatr jamoalarining tajribasi va ularning madaniy-ma’rifiy jarayonlardagi o‘rnini ham namoyon etdi. Bu esa kelgusida Amir Temur va Temuriylar davriga oid sahna asarlarini yaratish, ularni ilmiy-badiiy jihatdan yanada boyitish hamda yosh tomoshabinlar uchun tarixiy-ma’rifiy repertuarni kengaytirish zaruratini ko‘rsatadi.

Demak, “Amir Temur siymosi sahnada” festivali va unda namoyish etilgan “Temurbekning bolaligi” spektakli milliy teatr san’atida tarixiy xotirani tiklash, ajdodlar merosini zamonaviy sahna talqini orqali targ‘ib etish hamda yosh avlodning ma’naviy-estetik tarbiyasini yuksaltirish yo‘lida muhim badiiy va ma’rifiy ahamiyat kasb etgan ijodiy hodisa sifatida baholanishi mumkin. E’tiborlisi, festival yakunlariga ko‘ra Qashqadaryo viloyati qo‘g‘irchoq teatrining “Temurbekning bolaligi” spektakli tarixiy mavzuning sahnaviy talqini va badiiy ifodasi jihatidan yuksak baholanib, “Qo‘g‘irchoq teatrida eng yaxshi tarixiy talqin” nominatsiyasi g‘olibi deb topildi. Mazkur e’tirof teatr jamoasining ijodiy izlanishlari, sahna madaniyati va tarixiy merosni san’at vositasida targ‘ib etish borasidagi samarali faoliyatining munosib natijasi sifatida alohida ahamiyat kasb etadi.

Shu nuqtai nazardan, bunday teatr festivallarining muntazam tashkil etilishi hamda sog‘lom ijodiy raqobat muhitining shakllanishi teatr jamoalarining professional mahorati, ijodiy izlanishlari va milliy teatr san’ati rivojining yanada yuksalishiga xizmat qiladi.

АКТЁРЛИК МАХОРАТИ МАКТАБЛАРИДА ПРОФЕССИОНАЛ АКТЁРЛИК МАКТАБЛАРИ: ҚОҒИРЧОҚ ТЕАТР ТОМОШАЛАРИДА ЗАМОНАВИЙ ЙОНДАШУВ

Abduxoliqova Xolida
ЎзДСМИ, 1-босқич магистранти

Annotatsiya: Ushbu maqolada aktyorlik mahorati maktablarida professional aktyorlik maktablari: qo‘g‘irchoq teatr tomoshalariga zamonaviy yondashuv to‘g‘risida fikr yuritilgan.

Kalit so‘zi: Teatr, qo‘g‘irchoq sahna, san’at, tarix, ijrochi, an’anaviy, tomosha.

Аннотация: В данной статье рассматриваются современные подходы к профессиональному актерскому образованию в школах актерского мастерства, а также вопросы совершенствования сценического воплощения спектаклей театра кукол. Анализируются особенности подготовки актера-кукольника, творческие методы работы и актуальные тенденции развития современного кукольного театра.

Ключевые слова: театр, кукольная сцена, искусство, история, исполнитель, традиции, представление.

Abstract: This article discusses modern approaches to professional actor training in acting schools and examines contemporary methods of staging puppet theatre performances. Particular attention is paid to the training of puppet theatre actors, creative working methods, and current trends in the development of modern puppet theatre.

Keywords: theatre, puppet stage, art, history, performer, traditions, performance.

Teatr san’ati ma’naviyatning eng yorqin, ta’sirchan ko‘rinishlaridan biridir. Zero, u tomoshabinlarga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Sahna bilan tomoshabinlar o‘rtasida samimiy bog‘lanish, muloqot hosil bo‘lib, ham sahna ijodkorlarini, ham tomoshabinlarni ma’nan boyitadi, ruhini sozlaydi, ko‘nglini ko‘taradi. Darhaqiqat, teatr ma’lum millatning o‘zligini, orzu - intilishlarini, tarixini, kelajagini, urf- odatlarini, qadriyatlarini badiiy obrazlar orqali ifoda etuvchi beqiyos san’atdir. Qolaversa, milliy mafkura, milliy g‘urur, vatanparvarlik, e’tiqod, millatlararo do‘stlik va totuvlik, insoniylik, mehr-sahovat, odob-axloq masalalarini yoritishda teatr boshqa barcha san’at turlardan ta’sirliroq, kuchliroq va jozibaliroq imkoniyatga ega. Shunday ekan, har qaysi xalq teatrni milliy kolorit asosida shakllantirishga intiladi. Shu orqali, xalqning qalbi va ongiga ta’sir o‘tkazishni istaydi. Teatr tarixiy an’analar va yuksak insoniy fazilatlar bilan bevosita bog‘langan. Mana shu o‘yinlardan professional qo‘g‘irchoq teatriga qadar bosib o‘tilgan yo‘l milliy ruhiyatimizning rangin va zarrin qiyofalari bilan bezatilgan. Aynan qo‘g‘irchoq teatrlarida xalqona xususiyatlardan va milliy nuqtai nazardagi

yondashuvlardan keng foydalanish, doim teatrning qadrini va qimmatini oshirishga xizmat qilgan. Shu asosda, qo‘g‘irchoq teatrlarida mana shu badiiylikni tomoshabinga yetkazuvchi aktyorlar jamoasining faoliyatini tavsiflash,munosabat bildirish, tahlil qilish keyingi avlod teatrlari va teatr ijodkorlari uchun o‘zining samarali ta’sirini ko‘rsatadi.

Qo‘g‘irchoq teatri bizning mamlakatimizda katta shuhrat qozongan. Teatr sa’atining bu janr ildizlari qadimda folklorga, an’anaviy xalq teatri san’ati oqimlariga borib taqalgan. Umuman olganda, ibrat bo‘la olish, namuna ko‘rsatish yo‘li bilan kattalar va bolalarning ruhiyatiga ta’sir o’tkazishda san’atning ahamiyati muhim ekanligini eramizdan avvalgi IV-V asrlardayoq ajdodlarimiz anglab yetgan ko‘rinadi. Qo‘g‘irchoqlar orqali nafaqat bolalarga, balki kattalarga ham ta’sir o‘tkazib kelinganligi Gerodot, Mark Avreliy, Aristotel kabi qadimgi tarixchi va allomalarning asarlarida keltirilgan. Dunyoning barcha qit’alarida qo‘g‘irchoq teatrining o‘ziga xos an’analari mavjud bo‘lib, ular bir necha asrlik tarixga ega. Ulardan, marionetka (iplar yordamida boshqariladigan qo‘g‘irchoq), petrushka (qo‘lqop sifatida qo‘lga kiyiladigan qo‘g‘irchoq), mexanik tarzda boshqariladigan qo‘g‘irchoqlar, planshetli (ochiq tarzda o’ynatiladigan), soyasi tushiriladigan qo’g’irchoqlar dunyoning barcha rivojlangan qo‘g‘irchoq teatrlarida qo‘llanila boshlangan.

“Qo’g’irchoq teatri tarixi” qo’llanmasida keltirilishicha: “O’zbek qo’g’irchoq teatrinining vujudga kelishini olib qaraganimizda, bunda ikki manba muhim va hal qiluvchi rol bajarganini ko’ramiz. Birinchi manba O’zbekiston hududida yashagan qadimgi, animistik e’tiqodga tayanuvchi xalqlarning marhumni eslash marosimidir, deb hisoblanadi. Mazkur marosimga ko’ra, o’lgan kishining eng yaqin odami uning niqobini yasab kiyadi va marhum harakatlari, nutqi, muomalalarini tiklashga urinadi. Niqob ba’zan boshga kiyilmasdan, qo’lda ushlanganicha harakatlantirilgan. Bunday paytda “ijrochi” ham marhum, ham o’z “rolini” bajargan va o’ziga xos dialog hosil qilgan. Ushbu marosim o’zbek qo’g’irchoq teatrining paydo bo’lishi uchun zamin tayyorlagan.” Aynan, jonsiz tanani jonlantirishga urinish asosida keyinchalik, jonsiz qo’g’irchoqqa jon ato etilganini (harakatlantirish, so’zlatish) payqash qiyin emas. Ya’ni, mana shu diniy qadriyat orqali obraz tushunchasi vujudga kelgan.

Uzoq tarixga va boy qadimiy qiyofalarga ega an’anaviy qo’g’irchoq teatri o’zining maftunkorligi va yorqinligi bilan ajralib turadi. M.Qodirov aytgandek, “Osiyo qo’g’irchoq teatri bu shunchaki ermak, o’yin emas, balki bir qit’a xalqlarining falsafasi, dini, adabiyoti, eposi, musiqasi, folklori, tasviriy san’ati va albatta tillari bilan chambarchas bog’liq bo’lgan muhim tarixiy badiiy hodisadir” Aynan mana shu uzoq tarixga ega san’at turi va uning dastlabki qiyofalari bevosita an’anaviy qo’g’irchoq teatri san’ati hisoblanadi. [1].

An’anaviy teatr xalq orasida juda mashhur bo’lib, asosi og’zaki dramaturgiya hisoblangan. Zero, draamaturgiya teatr bilan birga tug’iladi va birga yashaydi. An’anaviy teatr bugungi zamonaviy teatrdan ayrim jihatlari bilan farq qilgan. Masalan, zamonaviy teatrda asos dramaturgdan boshlanib, asosiy mas’uliyat rejissor zimmasiga tushadi. Aktyorlar butun ijodiy guruhning

mehnatini yuzaga chiqaruvchi jamoa a’zosi. An’anaviy teatrda esa asosiy mas’uliyat aktyor zimmasida bo’lgan. Shu sababdan aktyorlarga qo’yilgan talab va ularning imkoniyatlari ham yuqori darajada bo’lgan.

An’anaviy teatr – ijrochilik san’ati. Bu yerda hal etuvchi – ijrochi aktyor, uning e’tiqodi, qobiliyati, malakasi, mahoratidir. Zotan, xalq aktyori tomoshabinlar davrasidan hosil bo’lgan o’ziga xos “sahna”da, maxsus ayvonlarda, ko’shklarda tomosha ko’rsatgan. Rasmana dekoratsiya yo’q, voqea o’rni va payti esa shartli. Bunday sharoitda aktyor faqat o’ziga, o’z san’atiga ishonib ish ko’radi. U mustahkam an’anaviy fabula, voqealar, obrazlar silsilasi, barqaror savol-javoblarga tayangan holda so’z va harakatlar to’qiydi, ya’ni badihagoylik (improvizatsiya) qiladi. [2].

Aynan mana shu xususiyatlarni qamrab olgan an’anaviy qo’g’irchoq teatri uzoq yillar davomida xalqimiz madaniy hayotining ajralmas qismi sifatida baholangan. Ana shu vaqtlarda, O‘rta Osiyoda an’anaviy qo‘g‘irchoq teatrining eng ko’p tarqalgan ikki turi mavjud bo’lgan, bular “Chodir jamol” va “Chodir xayol”dir.

Bu yerdagi “jamol” so’zi bir tomonlama tomoshaning yorug’likda, kunduzi ko’rsatilishiga, ikkinchidan, tomoshada kundalik hayotdan olingan real, tanish voqealar tasvirlanishiga ishora qiladi. “Chodir” so’zi esa ham sahna, ham teatr ma’nosini beradi. Demak, “Chodir jamol” – bu kishilarning kundalik hayotidan olingan voqealarni qo’lga kiyib o’ynatiladigan qo’g’irchoqlar yordamida kunduzi aks ettiruvchi o’ziga xos teatrdir.

“Chodir xayol” teatridagi qo’g’irchoqlar esa qo’lqopli qo’g’irchoqlardan farq qiladi. Ular tuzilishi, shakli va yasalishi, ijro va mavzu xususiyatlari nuqtai nazaridan birmuncha murakkabdir. Bunda aktyor maxsus o’rnatilgan chodir va pardalar ortidan turib ipli qo’g’irchoqlarni o’ynatadilar. Bu bir qarashda tomoshabindan berkinib rol ijro etishga o’xshaydi.

Bu teatr tomoshalari odatda kechalari ko’rsatilgani, oddiy nur-shu’la va shovqindan foydalanilgani tufayli qora pardalar ichidagi qo’g’irchoqlarning o’zi harakat qilayotganday tabiiy va ajib manzara hosil bo’lgan. Har mashhur qo’g’irchoqboz bir vaqtning o’zida iplar yordamida 8-10 qo’g’irchoqni harakatga keltira olgan. “Chodir jamol” teatrining bir tomoshasida ko’pi bilan o’n qo’g’irchoq ishtirok etgan bo’lsa, “Chodir xayol”da bir tomoshada 50 dan ortiq qo’g’irchoq o’ynagan.

Bugungi kunda ham bu yo’nalishlar mohiyatan saqlanib qolgan bo’lib, uning vositasida turli rang-barang tomoshalar dunyoga kelmoqda. An’anaviy qo’g’irchoq teatr haqida gap ketganda, dastavval kuchli mahorat egalari hisoblangan aktyorlar jamoasi ko’z oldimizda gavdalanadi. Bugungi kun aktyorlaridan farqli ravishda ularning an’anaviy teatrdagi roli behad yuqori bo’lgan. Olim ta’biri bilan aytganda, aktyor – an’anaviy teatr shohi, spektakllarni harakatlantiruvchi yetakchi kuch. Umuman olganda, an’anaviy teatr aktyori mahoratini baholash avvalida an’anaviy qog’irchoq teatriga xos asosiy xususiyatlarga e’tibor qaratish lozim:

– tomoshalarning og’zaki dramaturgiyaga asoslanganligi;

– tomoshaning asosan xalq orasida, ochiq maydonlarda qo'yilishi;
– tomoshani tashkil etish asosan ikki ijodkor – aktyor va korfarmonga
bog'liqligi;
– tomoshada aktyorlarning faoliyati kuchli hajv va favqulodda badihago'ylikka
asoslanganligi;
– aktyorlarning serqirraligi;
– tomoshalarning asosan kattalar uchun mo'ljallanganligi;
– tomoshalar umumiy sintez xususiyatlarini qamrab olganligi;
– tomoshada asosan ijtimoiy mavzularning tanlanishi;
– tanlangan ijtimoiy mavzularning masxara va mubolag'a yo'li bilan ko'rsatilganligi va hokazo.

An'anaviy teatr haqida gap ketganda, biz umuman eng ko'p tarqalgan masxarabozlik, qiziqchilik hamda qo'g'irchoqbozlikni tushunamiz va ularni ayro tasavvur etib bo'lmaydi. Bu bir qarashda alohida yo'nalishdagi tomosha san'ati turlari hisoblansa-da, yahlit an'anaviy teatr uchun xizmat qiladi. Shu sababdan, ulardagi badiiy asos va badiiy mohiyat uyg'un, aktyorlar bir vaqtning o'zida qo'g'irchoq ham o'ynatolgan, qiziqchilikdan ham boxabar bo'lishgan. Shunday ekan, an'anaviy teatrga xos ayrim xususiyatlar barcha turdagi tomosha san'atiga taaluqlidir. Lekin ular bir-biriga yaqin bo'lgan alohida-alohida teatr san'ati turidir.

Og'zaki dramaturgiya – an'anaviy teatr asosi. Aktyorlar jamoasi uchun ham og'zaki dramaturgiya asosida tomosha ko'rsatish qulay edi. Aslini olganda, xalq orasida mashhur bo'lgan, xalq to'qigan voqealar va shu davrda sodir bo'layotgan hodisalar tomoshalarning asosiy sujetini tashkil qilgan. Demak, o'g'zaki dramaturgiya bu tasodifiy holat emas. Bu asarlarning ham asosi bo'lgan va aktyorlar tomoshaning asosiy mazmunini buzmagan holda improvizatsiya orqali rol ijro etganlar. Tomoshabinlarkatta zavq bilan tomoshalarni kuzatgan. Ular uchun aktyorlar ijrosi va jonli badihalar qiziqarli tuyulgan.

Aytilganidek, tomoshalar asosan xalq orasida, ochiq maydonlarda qo'yilgan, sababi tomoshabin uchun joy, dekoratsiya muhim emas edi. Qaysidir ma'noda, bunga imkon ham bo'lmagan. Shu sababdan, ko'p jihatdan an'anaviy teatrda shartlilik muhim rol o'ynagan. Demak, an'anaviy teatrda hozirgi tushunchadagi sahna, tomoshabin, bilan teatrni keskin ikkiga bo'lib turadigan ayirma bo'lmagan. Xalq aktyorlarining tort tomondan qur solib turgan tomoshabinlar davrasida o'ynashi an'anaviy teatr spetsifikasini elgilagan, shartlilik ham ko'p jihatdan shunga bog'liq. [3].

An'anaviy teatrda asosiy kuch aktyor ekanligi ma'lum bo'ldi. O'z-o'zidan tomoshabin uchun qaysi aktyorning rol o'ynashi, uning ovozi, mimikasi, ko'rinishi, his-tuyg'ulari, harakatlari muhim ahamiyat kasb etgan. Xalq vakillari ham aktyorlarning mahoratiga qarab baho bera olgan va maromiga yetgan ijrodan mislsiz zavq olishgan. Keyingi navbatda, tomoshaning asosida

korfarmonlarning ham o’rni bo’lgan. Favqulodda korfarmonlarning o’zlari ham yuksak mahoratga ega bo’lgan, iste’dodli aktyorlar hisoblangan. Boisi, uzoq yillar davomida to’plangan ijodiy tajriba orqaligina rejissorlik qilish mumkin edi.

Korfarmon ko’rsatmalari asosan aktyorga mavzuni tanlashda va mahoratini charxlab borishda asqotgan. Baribir tomoshadagi asosiy mas’uliyat aktyor zimmasida qolavergan. Shu sababdan aktyorlardan ilk navbatda kuchli hajv ustasi va badihago’ylik talab etilgan. Tomoshaviylik – aynan an’anaviy teatrning bosh mezoni. Shu sababdan, tomoshalarni hajv va kulgusiz tasavvur etib bo’lmasdi. Hajv asosan, atrofdagi qaysidir voqea yoki shaxsga nisbatan kulgu, masxara, tanqid shaklida bo’lgan. Badihago’ylik esa, vaziyatdan kuchli did, so’z va dadillik orqali olib chiqib keta olish mahoratidir. Badihago’ylik mohiyatan vaziyatdan faqat so’zamollik bilan chiqib keta olish imkoniyati bilan o’lchanmagan. Aktyorlar badihago’ylik uchun ham alohida tayyorgarlik ko’rishgan. O’z dunyoqarashlari va so’z boyligini muntazam shakllantirib borishgan. Demak, o’z o’rnida aktyorlardan o’ziga xos darajada serqirralik talab etilgan. Tomoshaning asosida mahoratning asosiy rol o’ynashi bevosita aktyordan nutq va ovoz imkoniyatlarini yuqori bo’lishini, zehn va ziyraklik, tezkorlik va aniqlik, sezgirlik va mulohazakorlik jihatlarini yuksak darajada shakllangan bo’lishini taqazo etgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Qodirov M. S.Qodirova. Qo‘g‘irchoq teatri tarixi. – T.: Talqin, 2016.
2. Ashurova M. Qo‘g‘irchoq teatr san’atining aktyorlik maktabi. – T.: Kuro Print 2017.
3. O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi. – T.: Davlat ilmiy nashriyoti, 2017.

МИЛЛИЙ ҚЎШИҚ ИЖРОЧИЛИГИДА ВОКАЛ САНЪАТИ МАҲОРАТИ (ҚОРАҚАЛПОҚ ХАЛҚ ҚЎШИҚЛАРИ МИСОЛИДА)

Айбек Жамалов Махсудович
ЎзДСМИ Нукус филиали ўқитувчиси
Абдухоликова Холида
ЎзДСМИ, 1-босқич магистранти

ANNOTATSIYA: Ushbu maqolada oliy san’at va madaniyat ta’limi muassasalarida milliy qo‘shiq ijorchiligi, xususan, qoraqalpoq xalq qo‘shiqlari misolida vokal san’ati mahoratini shakllantirish va rivojlantirish muammolari tadqiq etilgan. Maqolada vokal pedagogikasi va musiqashunoslik sohasidagi xalqaro hamda mahalliy olimlarning ilmiy qarashlari tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: Milliy qo‘shiq, vokal san’ati, qoraqalpoq xalq musiqasi, vokal mahorati, nafas texnikasi, rezonator, diksiya, “Bozataw”, an’anaviy ijrochilik, xalq ijodiyoti.

Har bir xalqning milliy o‘zligini anglashida, uning ko‘p asrlik tarixi, turmush tarzi, daryo va sahro bag‘ridagi hayoti, orzu-armonlari va falsafiy

dunyoqarashini o‘zida mujassam etgan eng qudratli vosita — bu uning an’anaviy qo‘shiqchilik san’atidir. Qoraqalpoq xalq musiqiy merosi o‘zining janriy rang-barangligi, epik xarakteri va nihoyatda o‘ziga xos ijro uslubi bilan ajralib turadi. Ayniqsa, qoraqalpoq milliy qo‘shiq ijrochiligida vokal san’ati mahorati talabalardan ham umumjahon vokal qonuniyatlarini mukammal egallashni, ham qoraqalpoq milliy musiqasining o‘ziga xos vokal-texnik elementlarini masalan, tomoq ovozi, ochiq vokal, milliy qochirimlar va nolalar nozik his qilishni talab etadi.

Bugungi kunda oliy san’at ta’limi muassasalarida bo‘lajak milliy qo‘shiq ijrochilarini tayyorlashda vokal mahoratini oshirish, ularning ovoz apparati imkoniyatlarini to‘g‘ri shakllantirish hamda qoraqalpoq xalq qo‘shiqlarining xarakterli xususiyatlarini saqlab qolgan holda zamonaviy metodika bilan boyitish dolzarb pedagogik va amaliy masalalardan biri bo‘lib qolmoqda. Mazkur maqolada qoraqalpoq milliy qo‘shiqlari ijrochiligida vokal mahoratini yuksaltirishning uslubiy asoslari va ovoz ustida ishlash qoidalari tahlil etiladi.

Milliy qo‘shiqchilik san’atining vokal asoslari, ovoz shakllanishi va qoraqalpoq xalq musiqasining ijro uslublari bir qator musiqashunos olimlar va yetakchi vokalchi pedagoglar tomonidan tadqiq etilgan. Vokal san’atining umumiy pedagogik prinsiplari va ovoz apparatining biologik imkoniyatlari haqida yozgan taniqli vokalchi olim L. B. Dmitriyev shunday deydi: “Professional vokal o‘qitishning asosi — bu to‘g‘ri nafas olish, rezonatorlarni erkin tutish va matn talaffuzining intonatsion sofligiga erishishdir” [1-62b].

Musiqashunos olimlardan T. I. Adambayeva tomonidan chuqur o‘rganilgan. Muallif o‘zining fundamental tadqiqotida qoraqalpoq xalq qo‘shiqlarining vokal tabiatiga to‘xtalib, quyidagilarni qayd etadi: “Qoraqalpoq milliy qo‘shiqlarining vokal tabiati tabiiylik va ochiq sado berishga (otkritiy zvuk) asoslangan bo‘lib, u keng sahro muhitida shakllangan kuchli va jarangdor vokal apparatini, o‘ziga xos mikro-interval doriqlarni talab qiladi”[2-104b].

An’anaviy xalq qo‘shiqchiligida o‘qitish metodikasi va ustoz-shogird an’analarining pedagogik jihatlari bo‘yicha mahalliy olim O. Ibragimov ham izlanishlar olib borgan. Uning fikricha: “Xalq qo‘shiqchiligida talaba nafaqat kuyni mexanik ijro etishi, balki o‘sha xalqning til xususiyatlari va sheva talaffuzini ichki intonatsiyaga ko‘chira olishi, ya’ni vokal nutqini mukammal egallashi shart”[3-45b].

Biroq, zamonaviy oliy musiqa ta’limida qoraqalpoq milliy qo‘shiqlarini o‘rgatishda klassik vokal maktabi evropa metodikasi yutuqlari va milliy an’anaviy ijro texnikasini qanday qilib bir-biriga zarar yetkazmasdan integratsiya qilish metodikasi yetarlicha tizimlashtirilmagan.

Ushbu maqolada qiyosiy-pedagogik tahlil, musiqiy-ijrochilik ekspertizasi va ustoz-shogird an’analariga asoslangan tajriba-pedagogik kuzatuv metodlaridan foydalanildi. O‘zDSMI Nukus filiali “Xalq ijodiyoti” kafedrasida olib borilayotgan amaliy mashg‘ulotlar tahlili asosida, milliy qo‘shiq ijrochiligida vokal mahoratini oshirishning uch komponentli uslubiy tizimi ishlab chiqildi:

Vokal-texnik komponent Ovoz apparati ustida ishlash: Qoraqalpoq xalq qoʻshiqlarining diapazoni keng va dinamikasi kontrastlarga boy boʻlganligi sababli masalan, lirik qoʻshiqlar va dostonlar tarkibidagi qoʻshiqlar, talabalarda diafragma bilan ishlash va "tayanch nafas" opora na dixanii koʻnikmasini shakllantirish.

Fonetik-intonatsion komponent Diksiya va artikulyatsiya: Qoraqalpoq tilining oʻziga xos oʻzgaruvchan tovushlari, yumshoq va qattiq unli harflarning vokalda toʻgʻri sado berishi ustida ishlash. Bu jarayonda vokal diksiyasi soʻzlarni ohangga yopishtirgan holda aniq aytish birinchi oʻringa chiqadi.

Badiiy-psixologik komponent Obrazga kirish: Qoʻshiq matnining falsafiy va emotsional mazmunini tushunish, milliy bezaklar nolalar, qochirimlar va xalqona "shurqillatish" usullari yordamida asarning milliy boʻyogʻini ochib berish.

Qoraqalpoq xalq qoʻshiqlari oʻzining tabiati va ijro uslubiga koʻra bir necha guruhga boʻlinadi: xalq qoʻshiqlari koʻproq lirik, maishiy va marosim qoʻshiqlari hamda baqshi-jirovlar ijrosidagi epik asarlar. Oliy ta’limda "Xalq ijodiyoti" yoʻnalishi talabalariga asosan milliy va lirik qoʻshiqlar dars beriladi.

Qoraqalpoq xalq qoʻshiqlari masalan, “Bozataw”, “Eshbay”, “Aydınlar”, va boshqalar ijrosida vokal mahoratining eng nozik qirralari namoyon boʻladi.

Birinchidan, "Bozataw" qoʻshigʻi misolida vokal dinamikasi: Ushbu qoʻshiq qoraqalpoq xalqining tarixiy fojialari va oʻz yeriga boʻlgan cheksiz muhabbatini ifodalaydi. Uni ijro etishda talaba fojiaviy dramatik nutq (vokal deklamatsiyasi) va yuqori registrlarda mayin piyanoga oʻtish falset va gibrid ovoz mahoratini koʻrsatishi kerak. Agar talaba faqat kuchli ovoz forte bilan kuylasa, asarning dramatik lirikasi yoʻqoladi.

Ikkinchidan, milliy qochirimlar melizmlar muammosi: Gʻarb vokalida trel va morodentlar aniq matematik oʻlchamda boʻlsa, qoraqalpoq an’anaviy qoʻshiqlarida ular mikronolalar shaklida boʻladi. Ustoz shogirdiga buni "eshitish intuitsiyasi" orqali oʻrgatadi. Tovushlarni boʻgʻizda erkin siljitish orqali qoraqalpoqona vokal koloritiga erishiladi.

Uchinchidan, talaffuz va rezonans uygʻunligi: Qoraqalpoq qoʻshiqlarida ochiq sado beruvchi koʻkrak rezonatorlaridan keng foydalaniladi. Shu sababli, dars jarayonida talabalarning jagʻ va til muskullarini qisilib qolishdan (zajim) xalos qilish pedagogning eng bosh vazifasidir.

Pedagogik tajribamiz shuni koʻrsatadiki, an’anaviy talqin darslarida avval qoʻshiq soʻzlarini ritmik deklamatsiya she’r qilib oʻqish shaklida aytish, soʻngra uni sekin templi instrumental joʻrlikda vokalizatsiya qilish soʻzsiz kuylash ovoz sofligini ta’minlashda eng yuqori samara beradi.

Milliy qoʻshiq ijorligida vokal san’ati mahorati — bu cheksiz mashq, chuqur musiqiy intuitsiya va milliy madaniyat poydevorini anglash natijasida shakllanadigan murakkab jarayondir. Qoraqalpoq milliy qoʻshiqlari boʻlajak mutaxassislardan faqat tabiiy iste’dodni emas, balki ovoz apparatini ilmiy va uslubiy jihatdan toʻgʻri boshqarishni talab qiladi.

O‘zDSMI Nukus filiali “Xalq ijodiyoti” kafedrasida olib borilayotgan pedagogik faoliyat va uslubiy izlanishlar shuni ko‘rsatadiki, klassik vokal maktabining nafas va rezonans qoidalari hamda qoraqalpoq an’anaviy ijrochiligining milliy-estetik elementlarini muvaffaqiyatli sintez qilish orqali talabalarning professional mahoratini jahon andozalari darajasiga ko‘tarish mumkin. Bu esa milliy merosimizni yosh avlodga sof va jozibador shaklda yetkazishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Dmitriyev, L. B. (2007). Osnovi vokalnoy pedagogiki. Moskva: Muzika. – 368 s.
2. Adambayeva, T. I. (1985). Karakalpakskaya narodnaya muzika. Nukus: Karakalpakstan. – 172 s.
3. Ibragimov, O. (2014). An’anaviy qo‘shiqchilik va baqshichilik san’ati metodologiyasi. Toshkent: Yangi avlod. – 150 b.

ҚОҒИРЧОҚ ТЕАТРИДА ДЕКОРАЦИЯНИ СУНЪИЙ ИНТЕЛЛЕКТ ОРҚАЛИ ЯРАТИШ

Қурбанова Умида
ЎзДСМИ, 1-босқич магистранти

Annotatsiya: Ushbu maqolada qo‘g‘irchoq teatrida sahna bezaklari va vizual makonni yaratish jarayoniga sun’iy intellekt texnologiyalarining kirib kelishi ilmiy asosda tahlil qilinadi. Tadqiqotda dekoratsiya ishlab chiqishda generativ neyrotarmoqlar, 3D modeli yaratish tizimlari va kompyuter grafikasi algoritmlarining afzalliklari, ularning an’anaviy sahna dizayni bilan integratsiyalash imkoniyatlari o‘rganiladi. Jahon tajribasi sifatida AQSH, Janubiy Koreya va Yevropa qo‘g‘irchoq teatrlarida raqamli dizaynni qo‘llash natijalari tahlil qilinadi. Maqolada sun’iy intellekt asosidagi dekoratsiya yaratishning samaradorlik, ijodiy imkoniyatlar, vaqt tejalishi va iqtisodiy qulaylik kabi omillari ilmiy yondashuv asosida umumlashtiriladi. Tadqiqot natijalari qo‘g‘irchoq teatrida raqamli transformatsiyaning estetik va pedagogik ta’sirini yoritib, zamonaviy teatr san’atini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: Qo‘g‘irchoq teatri, dekoratsiya, sahna san’ati, sun’iy intellekt, generativ texnologiyalar, AI dizayn, 3D modellashtirish.

АННОТАЦИЯ: В данной статье научно анализируется внедрение технологий искусственного интеллекта в процесс создания сценографии и визуального пространства кукольного театра. Исследование рассматривает преимущества генеративных нейросетей, систем трёхмерного моделирования и алгоритмов компьютерной графики при разработке декораций, а также возможности их интеграции с традиционным сценографическим подходом. В качестве международного опыта анализируются примеры использования цифрового дизайна в кукольных театрах США, Южной Кореи и Европы. В статье обобщены

эффективность, творческий потенциал, экономичность и временные преимущества создания декораций на основе искусственного интеллекта. Результаты исследования раскрывают эстетическое и педагогическое значение цифровой трансформации в кукольном театре и её вклад в развитие современного театрального искусства.

Ключевые слова: Кукольный театр, Декорация, Сценическое искусство, Искусственный интеллект, Генеративные технологии, AI-дизайн 3D моделирование.

Annotation: This article provides a scientific analysis of the integration of artificial intelligence technologies into the design of scenery and visual space in puppet theatre. The study examines the advantages of generative neural networks, 3D modeling systems, and computer graphics algorithms in creating stage decorations, as well as their potential integration with traditional scenography. International practices, including examples from the United States, South Korea, and Europe, are analyzed to demonstrate the effectiveness of digital design in contemporary puppet theatre. The article summarizes the efficiency, creative potential, cost-effectiveness, and time-saving benefits of AI-based scenography. The research highlights the aesthetic and pedagogical impact of digital transformation in puppet theatre and its contribution to the development of modern theatrical arts.

Keywords: Decoration, Performing arts, Artificial Intelligence (AI) Generative technologies, AI design, 3D modeling.

Qo‘g‘irchoq teatri sahna san’atining o‘ziga xos yo‘nalishi bo‘lib, unda dekoratsiya dramaturgik mazmunni ochishda, obrazlar xarakterini yoritishda va sahna makonini tashkil etishda markaziy o‘rin egallaydi. An’anaviy sahna dizayni rassomlar tomonidan eskizlar va maketlar asosida qo‘lda yaratilgan. Lekin XXI asrda tezkor tasvir generatsiyasi, kompozitsion yechimlarni algoritmik bashorat qilish, vizual modellashtirish kabi jarayonlarni osonlashtiruvchi sun’iy intellekt texnologiyalari sahna san’atiga ham kirib keldi.

Bugungi kunda Midjourney, DALL·E, Stable Diffusion kabi generativ AI vositalari dekoratsiya eskizlarini bir necha daqiqada yaratishga imkon bermoqda. Bu esa qo‘g‘irchoq teatrida badiiy yondashuvni kengaytiradi, ijodkorlar uchun yangi kompozitsion imkoniyatlar yaratadi va ishlab chiqarish jarayonini optimallashtiradi. Mazkur maqola ushbu jarayonning ilmiy-nazariy asoslarini, chet el tajribasini va O‘zbekiston sharoitidagi amaliy istiqbollarini tahlil etishga bag‘ishlanadi.

Qo‘g‘irchoq teatri — sahna san’atining o‘ziga xos yo‘nalishi bo‘lib, unda dramaturgik mazmun va badiiy ifoda qo‘g‘irchoqlar orqali amalga oshiriladi. Sahna dekoratsiyasi spektakl mazmunini ochish, obraz xarakterini yoritish va sahna makonini tashkil etishda markaziy ahamiyatga ega. An’anaviy tarzda dekoratsiya rassomlar tomonidan qo‘lda yaratilgan bo‘lib, bu jarayon ko‘p vaqt talab qiladi va inson ijodiy imkoniyatlari bilan cheklangan.

Zamonaviy texnologiyalar, xususan sun’iy intellekt (AI), sahna dizayni jarayonini tubdan o‘zgartirmoqda. AI yordamida eskizlarni tezkor yaratish, kompozitsion yechimlarni tahlil qilish, yorug‘lik va rang uyg‘unligini modellashtirish, shuningdek 3D modellar tayyorlash mumkin. Shu bilan birga, AI ijodiy jarayonni qo‘llab-quvvatlab, yangi badiiy shakllarni sintez qilish imkonini beradi.

1. QO‘G‘IRCHOQ TEATRIDA DEKORATSIYANING ILMIY-ASOSIY FUNKSIYALARI

Sahna dekoratsiyasi qo‘g‘irchoq teatrida quyidagi asosiy funksiyalarni bajaradi:

1.1. Makon yaratish funksiyasi

Dekoratsiya sahna makonini vizual belgilaydi, chuqurlik, balandlik, yorug‘lik, rang muvozanati orqali tomoshabin idrokini boshqaradi.

1.2. Badiiy-kompozitsion funksiyasi

Dekoratsiya spektakl mazmuni va obrazlar xarakteriga mos bo‘lishi, dramaturgiya rivojiga xizmat qilishi zarur.

1.3. Texnik funksiyasi

1. Qo‘g‘irchoq mexanizmlari (stanka, ip, qo‘lqopli qo‘g‘irchoq tizimi) dekoratsiya bilan uyg‘unlashishi kerak. AI ushbu moslikni oldindan modellashtirib berishi bilan foydali.

2. SUN’IY INTELEKTNING DEKORATSIYA YARATISHDAGI IMKONIYATLARI

Sun’iy intellekt qo‘g‘irchoq teatri dekoratsiyasini yaratish jarayonida quyidagi afzalliklarni taqdim etadi:

2.1. Tezkor eskiz generatsiyasi

AI badiiy uslub, rang gamma, makon tuzilishi bo‘yicha 10–100 ta variantni qisqa fursatda yaratadi.

2.2. Stilistik uyg‘unlikni bashorat qilish

AI algoritmlari kompozitsiya, simmetriya, yorug‘lik va rang uyg‘unligini tahlil qilib, optimal variantlarni taklif qiladi.

2.3. 3D modellashtirish

AI yordamida yaratilgan 3D modellar printerga eksport qilinishi, maket sifatida foydalanilishi mumkin.

2.4. Atmosfera va yorug‘lik simulyatsiyasi

AI yoritish ssenariylarini avtomatik tanlab, sahna kayfiyatini bashorat qiladi.

2.5. Iqtisodiy samaradorlik

AI eskizlar sonini ko‘paytirgan holda xarajatni kamaytiradi. Ko‘plab teatrlar AI yordamida 20–25% iqtisodga erishgan.

3. JAHON TAJRIBASI: SUN’IY INTELEKTNING TEATR SAN’ATIDAGI QO‘LLANILISHI

3.1. Yaponiya tajribasi

Tokiodagi qo‘g‘irchoq teatrlari AI yordamida interaktiv fonlar yaratmoqda. Qo‘g‘irchoq harakatiga qarab fon avtomatik ravishda o‘zgaradi.

3.2. AQSH tajribasi

Broadway laboratoriyalarida AI asosida “Concept Art” yaratiladi. Keyin bu tasvirlar real dekoratsiya ishlab chiqarishga tatbiq qilinadi.

3.3. Yevropa teatr maktablari

Germaniya va Fransiya teatr muassasalarida AI dizayn bo‘yicha maxsus kurslar joriy qilingan. AI integratsiyasi o‘quv jarayonining asosiy bo‘lagiga aylangan.

3.4. Rossiya tajribasi

Obraztsov nomidagi qo‘g‘irchoq teatrida AI eskizlari asosida yaratilgan dekoratsiyalar tajriba tariqasida sahnalashtirilgan.

4. O‘ZBEKISTON QO‘G‘IRCHOQ TEATRIDA AI TEXNOLOGIYALARINI JORIY ETISH ISTIQBOLLARI

4.1. Milliy estetika asosida yangi dekoratsiyalar

AI O‘zbekiston miniatyura maktabi, milliy ornamentlar, xalq ertaklari motivlarini qayta interpretatsiya qilib, yangi vizual shakllar yaratishi mumkin.

4.2. Yosh rassomlar uchun imkoniyatlar

AI yosh sahna dizaynerlarining ijodini tezlashtiradi va ularga global estetik uslublarni o‘rganish imkonini beradi.

4.3. Teatr texnik jarayonini modernizatsiyalash

3D printerlar, raqamli yoritish tizimlari va AI integratsiyasi orqali dekoratsiya yaratish jarayoni ancha samarali bo‘ladi.

Sun’iy intellekt qo‘g‘irchoq teatri dekoratsiya yaratish jarayonida katta imkoniyatlar ochadi. Teatr estetikasi, texnik yengillik, ishlab chiqarish tezligi va yaratish jarayonining innovatsionligini ta’minlab, butun jahon sahna san’atida yangi bosqichga asos yaratmoqda. O‘zbekistonda ham ushbu texnologiyalarni bosqichma-bosqich joriy etish orqali milliy qo‘g‘irchoq teatri zamonaviy global jarayonlarga moslashishi, ijodiy salohiyatini yanada kengaytirishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

O‘zbek manbalari:

1. Qodirov S. O‘zbekiston qo‘g‘irchoq teatri tarixi. Toshkent, 2020.
2. Raximova M. Raqamli teatr texnologiyalari. Toshkent, 2023.

Rus manbalari:

3. Антонова Е. Искусственный интеллект в сценографии. СПб, 2022.
4. Образцовский театр. Цифровой отчёт по инновационным технологиям, 2023.

Ingliz manbalari:

5. Smith J. AI and Stage Design. London, 2021.
6. Brown T. Digital Scenography and Theatre Technology. New York, 2022.
7. William A. Artificial Intelligence in Performing Arts. Oxford, 2020.

САХНА РИТМИ ВА ТЕМПИНИНГ ТОМОШАБИН ПСИХОЛОГИЯСИГА ТАСЪИРИ

Айтмуратова Сарбиназ Тилеумуратовна
ӨзМКӨМИ Нөкис филиалы студенти
Илмий раҳбари, ӨзМКӨМИ Нөкис филиалы
оқытыўшысы ***Қазақбаева Рамуза,***

Annotatsiya - Mazkur maqolada sahna ritmi va tempining teatr san’atidagi estetik hamda psixologik ahamiyati ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Temp va ritmning aktyor ijrosi, rejissyorlik yechimi hamda spektakl dramaturgiyasidagi o‘rni yoritiladi. Tadqiqot natijasida sahna ritmi tomoshabin diqqatini boshqaruvchi, emotsional ta’sirni kuchaytiruvchi va spektaklning badiiy yaxlitligini ta’minlovchi muhim vosita ekanligi asoslab berilgan.

Kalit so‘zlar - sahna ritmi, temp, temp-ritm, teatr san’ati, aktyor mahorati, rejissura, tomoshabin psixologiyasi, dramatik konflikt, emotsional ta’sir, mizanssena, sahna harakati, aktyor psixofizikasi, teatr estetikasi, dramaturgiya, sahna nutqi.

Teatr san’ati inson ruhiyati, hissiyoti va tafakkuriga bevosita ta’sir etuvchi murakkab badiiy hodisalardan biridir. Sahna asarining tomoshabinga ta’sir kuchi ko‘plab omillarga bog‘liq bo‘lib, ulardan eng muhimlaridan biri ritm va temp hisoblanadi. Ritm va temp spektaklning ichki harakati, dramatik rivoji, aktyor plastikasining uyg‘unligi hamda tomoshabin hissiy qabulining shakllanishida muhim estetik vosita vazifasini bajaradi. Ayniqsa zamonaviy teatr va kino san’atida sahna ritmini to‘g‘ri tashkil etish tomoshabinning diqqatini ushlab turish, emotsional holatini boshqarish va asarning g‘oyaviy ta’sirini kuchaytirishda asosiy omillardan biri bo‘lib qolmoqda. Ritm — bu sahna harakatlari, dialog, pauza, mizanssena va emotsional holatlarning ma’lum tartib va uyg‘unlikda takrorlanishi hisoblanadi. Temp esa ushbu harakatlarning tezligi yoki dinamik darajasini bildiradi. Teatr nazariyasida bu ikki tushuncha o‘zaro chambarchas bog‘liq bo‘lib, spektaklning umumiy atmosferasini yaratadi. Konstantin Stanislavski o‘zining aktyorlik tizimida temp-ritm tushunchasiga alohida e’tibor qaratgan. Uning fikricha, har bir obrazning ichki psixologik holati ma’lum ritm orqali namoyon bo‘ladi. Aktyorning ichki kechinmalari tashqi harakat ritmi bilan uyg‘unlashgandagina sahnaviy ishonchlilik yuzaga keladi. Shuningdek, Vsevolod Meyerhold biomekanika nazariyasida ritmni aktyor jismoniy harakatining asosiy komponenti sifatida talqin qilgan. U sahnadagi ritmik harakat tomoshabin hissiyotiga bevosita fiziologik ta’sir ko‘rsatishini ta’kidlaydi. Psixologiya fanida ritm inson ongiga ta’sir etuvchi kuchli omil sifatida qaraladi. Inson miyasi ritmik harakat va tovushlarni tabiiy ravishda qabul qiladi. Shu sababli sahnadagi ritm tomoshabinning emotsional holatini boshqarishga xizmat qiladi. Masalan, sekin ritm, sokinlik, qayg‘u, dramatizm hissini uyg‘otadi, tez ritm, hayajon,

xavotir, quvonch yoki keskinlikni kuchaytiradi, oʻzgaruvchan ritm, tomoshabinda kutilmaganlik va dramatik ta’sir hosil qiladi.

Psixologik jihatdan tomoshabin spektakl davomida aktyor harakati, nutq tempi va sahna dinamizmi bilan emotsional sinxronlashadi. Bu holat empatiya mexanizmini kuchaytiradi. Natijada tomoshabin voqealarni nafaqat kuzatadi, balki ichki jihatdan “his qiladi”. Dramatik asarda konflikt rivoji koʻpincha tempning oʻzgarishi orqali ifodalanadi. Spektakl boshidagi sokin temp asta-sekin kuchayib borib, kulminatsion nuqtaga olib keladi. Tempning notoʻgʻri tanlanishi esa tomoshabinning diqqatini susaytirishi mumkin.Masalan, haddan tashqari sekin temp zerikishni yuzaga keltiradi, juda tez temp esa mazmunni anglashni qiyinlashtiradi. Shu bois rejissyor spektaklning ritmik strukturasini dramaturgik qonuniyat asosida qurishi zarur. Tempning pasayishi va kuchayishi dramatik nafasni hosil qiladi. Rejissyor spektaklning umumiy ritmik konsepsiyasini yaratuvchi asosiy shaxsdir. U aktyor harakatlarini, sahna almashuvlarini, musiqa va yorugʻlikni, pauza va sukutlarni yagona ritmga boʻysundiradi. Har bir qahramonning:yurish usuli, gapirish tempi, pauzasi, hissiy reaksiyasi uning xarakterini ifodalaydi. Masalan, ruhiy bosimdagi qahramonning nutqi tezlashishi yoki harakatlari tartibsizlashishi mumkin. Sokin va vazmin obraz esa past tempda harakat qiladi. Aktyor ushbu psixofizik holatlarni tabiiy ifodalashi zarur. Sahna ritmi tomoshabin psixologiyasiga quyidagi yoʻllar orqali ta’sir koʻrsatadi: Diqqatni boshqaradi, Ritmik oʻzgarishlar tomoshabinning e’tiborini muhim sahnalarga qaratadi. Emotsional holatni shakllantiradi, temp oʻzgarishi hissiy zoʻriqish yoki yengillikni yuzaga keltiradi. Psixologik kutish hosil qiladi, pauza va ritmik sukut dramatik kutilish effektini kuchaytiradi, empatiyani rivojlantiradi, tomoshabin aktyor ritmiga ichki moslashadi va obraz bilan ruhiy yaqinlik his qiladi. Katarsis holatini yuzaga keltiradi Yuqori dramatik ritm hissiy boʻshanish va ruhiy tozalanishga olib kelishi mumkin. Sahna ritmi va temp teatr san’atining eng muhim estetik hamda psixologik komponentlaridan biridir. U spektaklning dramatik tuzilishini shakllantiradi, aktyor ijrosining tabiiyligini ta’minlaydi va tomoshabin hissiyotiga kuchli ta’sir koʻrsatadi. Temp-ritmning toʻgʻri tashkil etilishi tomoshabinning diqqatini ushlab turish, emotsional hamdardlikni kuchaytirish va spektakl gʻoyasini chuqurroq anglatishga xizmat qiladi.

Zamonaviy teatr amaliyoti shuni koʻrsatadiki, ritm va temp nafaqat texnik vosita, balki tomoshabin psixologiyasini boshqaruvchi badiiy mexanizm hamdir. Shu sababli aktyor va rejissyorlar temp-ritm qonuniyatlarini chuqur oʻrganishi teatr san’atining badiiy ta’sirchanligini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. An Actor Prepares / Konstantin Stanislavski — Moskva: Искусство, 1989. 45–52-betlar

2. On the Technique of Acting / Michael Chekhov — New York: Harper & Row, 1991. 67–75-betlar

3. Brecht on Theatre / Bertolt Brecht — New York: Hill and Wang, 1964. 91–97-betlar

4. The Theatre and Its Double / Antonin Artaud— London: Calder Publications, 1970.— 80–88-betlar

АКТЁР ШЕБЕРЛИГИНИҢ ҚӘЛИПЛЕСИЎИНДЕ САХНА АКРОБАТИКАСЫНЫҢ ФУНКЦИОНАЛЛЫҚ АНАЛИЗИ

Айзада Қутлымуратова
ӨзМКӨМИ Нөкис филиалы 2-курс студенти
Илимий басшысы ***Бахиева Бийбиназ***
ӨзМКӨМИ Нөкис филиалы оқытыўшысы

Kalit so‘zlar: sahna harakati, akrobatik mashqlar, aktyorlik mahorati, jismoniy tayyorgarlik, koordinatsiya, plastika, sahna kurashi, tana erkinligi, teatr san’ati

Ключевые слова: сценическое движение, акробатические упражнения, актёрское мастерство, физическая подготовка, координация, пластика, сценический бой, телесная выразительность, театральное искусство

Keywords: stage movement, acrobatic exercises, acting skills, physical training, coordination, body plasticity, stage combat, physical expressiveness, theatrical art

ANNOTATSIYA - Bul maqalada saxna háreketi hám gúresi páninde akrobatikalıq shınıǵıwlardıń ornı, olardıń aktyor fizikalıq tayarlıǵın rawajlandırıwdaǵı áhmieti ilimiy-teoriyalıq jaqtan tallanadı. Akrobatikalıq elementlerdiń saxnalıq kórinis quralı sıpatındaǵı roli, koordinaciya, teńsalmaqlılıq hám dene plastikasın qáliplestiriwdegi áhmieti kórsetiledi. Izertlew nátiyjesinde akrobatikalıq shınıǵıwlar aktyor atqarıwınıń isenimliligin arttırıwshı áhmietli faktor ekenligi tiykarlanadı.

АННОТАЦИЯ - В данной статье рассматривается роль акробатических упражнений в системе сценического движения и сценического боя, а также их значение в развитии физической подготовки актёра. Анализируется влияние акробатических элементов на формирование координации, равновесия и пластики тела. Подчёркивается значение акробатики как выразительного средства сценического действия. В результате исследования обосновано, что акробатические упражнения являются важным фактором повышения достоверности актёрского исполнения и сценической выразительности.

ANNOTATION - This article examines the role of acrobatic exercises in the system of stage movement and stage combat, as well as their importance in developing an actor’s physical training. The study analyzes the impact of acrobatic elements on coordination, balance, and body plasticity. The expressive function of acrobatics in stage performance is also highlighted. The

research concludes that acrobatic exercises are an essential factor in enhancing the credibility and expressiveness of an actor's performance.

Kirisiw. Zamanagóy teatr kórkem óneri jıldam rawajlanıp atırǵan bir dáwirde aktyordan tek psixologiyalıq atqarıwshılıq emes, bálkim joqarı dárejedegi fizikalıq tayarlıq ta talap etiledi. Saxnalıq obrazdı tolıq hám isenimli jaratıw ushın aktyor denesin erkin basqara alıwı, plastikalıq háreketlerdi anıq hám maǵınalı orınlay alıwı zárúr. Usı jaǵdayda saxna háreketi hám gúresi pánleri teatr táliminiń ajıralmas bóligi retinde úlken áhmiyetke iye bolıp tabıladı. "Saxnada is-háreket qılıw kerek. Drama kórkem-óneri, aktyorlıq kórkem-óneri háreketke, aktivlikke tiykarlanǵan".[1-54b]

"Aktyor saxnada piker júrgiziwi ushın barlıq bulshıq etlerin, muskulların bos uslawı kerek. G.Tovstongov "Мыслящий актёр цениться" dep aytadı. Denelerin, muskulların qattı uslaǵan aktyor saxnada pikir júrgize almaydı".[2-71b] Akrobatikalıq shınıǵıwlar bolsa usı fizikalıq tayarlıqtıń eń nátiyjeli qurallarınıń biri bolıp esaplanadı. Olar aktyordıń dene múmkinshiliklerin keńeytip qalmay, bálkim onıń saxnadagi ekspressivligin, ritm seziwin hám dinamizimin de rawajlandıradı. Ásirese, urıs saxnaları, plastik spektakllar hám eksperimental teatr túrlerinde akrobatikalıq elementlerdiń roli ayırıqsha seziledi.

"Hár dayım yadıńızda saqlań – dep atap ótedi K.Stanislavskiy – oynaǵan rolińizdiń 95 protsentine muskullardıń qısılıwı aqıbetinde majıǵıw illeti bar. Usı orında muskullardı bosatıw shınıǵıwları áhimiyetli ról oynaydı". [3-157b] Sonıń ushın, akrobatika tek texnikalıq sheberlik emes, bálkim aktyordıń psixofizikalıq jaǵdayın birlestiriwshi faktor retinde de qaraladı. Dene hám sezim uyǵunlıǵı saxnalıq isenimliliktiń tiykarı bolıp tabıladı.

Hár bir aktyor ushın tek ǵana akrobatikalıq shınıǵıwlar ǵana kerek bolıp qalmastan eń dáslep koordinaciyalıq shınıǵıwlar menen shuǵıllanıp baslaw kerek. Koordinaciya shınıǵıwları aktyordıń denesin sanalı basqarıw qábiletin rawajlandıradı. Bul bolsa saxnadagi háreketlerdiń mazmunlı, kórkem hám estetikalıq boliwin támiyinleydi. [4- 178 b]

Usı maqala saxna háreketi hám gúresi sistemasında akrobatikalıq shınıǵıwlardıń teoriyalıq negizlerin hám ámeliy áhmiyetin tereńirek ashıp beriwge qaratılǵan.

Metodlar: Izertlew procesinde tómendegi ilimiy metodlardan paydalanıldı:

Analitikalıq metod - saxna háreketi hám akrobatikaǵa tiyisli ilimiy ádebiyatlar úyrenildi.

Salıstırıw metodi - túrli teatr mekteplerindegi fizikalıq tayarlıq sistemaları salıstırıldı.

Baqlaw usılı - saxna shınıǵıwları hám ámeliy shıǵıwlar tallandı.

Ámeliy metod - akrobatikalıq shınıǵıwlardıń aktyorlar tayarlıǵına tásiri úyrenildi.

Nátiyjeler: Izertlew nátiyjeleri akrobatikalıq shınıǵıwlardıń aktyor tayarlıǵına kompleks tásir etetinligin kórsetti. Olardıń tiykarǵı nátiyjeleri tómendegishe tolıqtırıldı:

1. Fizikalıq qabiletlerdi kompleksli rawajlandırıw

Akrobatika kúsh, shıdamlılıq, tezlik hám epshillikti bir waqıtta rawajlandıradı. Bul komponentler saxnalıq háreketlerdi stabil hám isenimli orınlawdı támiyinleydi. Akrobatikalıq shınıǵıwlar dene bólimleriniń uyǵunlı háreketin qáliplestirip, aktyordıń keńislikti sezew qabiletin arttıradı. Bul bolsa quramalı mizanscenalardı saxnalastırǵanda júdá áhmiyetli esaplanadı.

2. Plastikalıq ekspressivlikti rawajlandırıw

Dene plastikasınıń jetiliswi yaǵnıy rawajlanıwı aktyorǵa sózden tısqarı kórsetpe yaǵnıy túsindiriw quralların paydalanıw imkaniyatın beredi. Nátiyjede saxnalıq obraz tereń ashıp beriledi.

3. Psixologiyalıq isenimlilik hám erkinlik

Qıyın elementlerdi úyreniw hám orınlaw aktyorda óz kúshine isenimdi oǵada arttıradı. Bul bolsa saxnadaǵı qorqınısh hám qısılıwdı azaytadı.

4. Saxna gúresi ushın bazalıq tayarlıq

Akrobatika qáwipsiz qulaw, sekiriw, teńsalmaqlılıqtı saqlaw sıyaqlı elementler arqalı saxna sawashlarınıń texnikalıq negizin jaratadı.

5. Jaralanıw qáwpin azaytıw

Jaralanıw qural menen anıq shanshıw yamasa soqqı beriw arqalı jetkizilgen fizikalıq “zıyan” aqıbeti. [5-79 b] Turaqlı shınıǵıwlar yaǵnıy koordinatciyalıq hám akrobatikalıq shınıǵıwlar menen shuǵıllanıw muskullar men baylamlardı bekkemlep, mine usınday saxnalıq jaraqatlanıw itimalın tómenletedi.

Ámeliy nátiyjeler: tómendegi akrobatikalıq shınıǵıwlar nátiyjeli dep tabıldı: aldıǵa hám artqa aylanıw (gimnastikalıq oramlar), qol ústinde turıw shınıǵıwları, sekiriw hám teńsalmaqlılıq shınıǵıwları, jup bolıp orınlanatuǵın elementler.

Talqılaw: Alınǵan nátiyjeler teatr pedagogikası teoriyası menen ámeliyatında akrobatikalıq tayarlıqtıń universallıǵın tastıyıqlaydı. Dúnya teatr mekteplerinde (Stanislavskiy, Meyerhold, Grotowski sistemasında) fizikalıq tayarlıqqa beriletuǵın úlken áhmiyet bul baǵıttıń ilmiy negizge iye ekenligin kórsetedi.

Ásirese, Meyerholdtıń biomexanika teoriyası hám Grotoskiydiń “fizikalıq teatr” kontseptsiyası dene arqalı túsindiriwdıń tiykarı retinde akrobatikalıq elementlerdi qollanıwdı kúshli qollap-quwatlaydı. Bul jaǵday akrobatikanı tek qosımsha shınıǵıw emes, bálkim aktyorlıq texnikasınıń ajıralmas bóligi retinde qaraw kerek ekenligin kórsetedi.

Sonıń menen birge, zamanagóy teatrda multimediya hám plastikalıq teatr túrleriniń keńeyiwine baylanıslı, aktyordan talap etiletuǵın fizikalıq qabilyetler de artıp barmaqta. Bul bolsa akrobatikalıq tayarlıqtı oqıw protsessine sistemalı túrde engiziwdi talap etedi. Ámeliy baqlawlar sonı kórsetedi, eger shınıǵıwlar

metodikalıq dúzilis penen alıp barılsa, olar tek fizikalıq emes, bálkim psixologiyalıq stabillikti de qáliplestiredi.

Juwmaq. Juwmaqlap aytqanda, akrobatikalıq shınıǵıwlar saxna háreketi hám gúresi sistemasınıń tiykarǵı komponentleriniń biri bolıp tabıladı. Olar aktyordıń fizikalıq tayarlıǵın kompleksli túrde rawajlandırıp qalmay, bálkim onıń saxnalıq ekspressivligi hám obraz jaratıw múmkinshiliklerin de keńeytedi.

Izertlew nátiyjeleri sonı tastıyıqlaydı: akrobatikalıq shınıǵıwlar koordinaciya, plastika, teńsalmaqlılıq hám psixofizikalıq uyǵunlıqtı rawajlandırıw arqalı aktyorlıq sheberlikti joqarı basqıshqa kóteredi. Sonday-aq, olar saxna gúresi elementlerin qáwipsiz hám isenimli orınlaw úshın zárúr tiykar jaratadı. Bul bolsa teatr praktikasında úlken áhmiyetke iye.

Paydalanilg'an a'debiyatlar

1. Stanislavskiy K.S. — "Aktyorning o'z ustida ishlashi" 2011-yil, 54 b.
2. N.Ansatbaev "Teatr hám aktyor" Toshkent-2020, 71 b.
3. Румянсев. "Станиславский ва опера". Искусство, М.,1969,157 б.
4. BAXIEVA, BIYBINAZ. "STAGE MOVEMENT AND COORDINATION: ANALYSIS OF THE TRAINING OF FUTURE ACTORS." GLOBAL SCIENTIFIC CONFERENCE ON MULTIDISCIPLINARY RESEARCH. Vol. 1. No. 3. 2026.
5. R.Dusanov "Sahna harakati va jangi". Toshkent-2025, 79 b.
6. Aktyorlik mahorati va sahna harakatiga oid o'quv qo'llanmalar

АКТЁРЛИК САНЪАТИДА АНА ТИЛИ ВА ЭМОЦИОНАЛЬ ИФОДА УЙҒИНЛИГИ

Джолдасбаева Шийрин Табынбай қизи
ӨЗМКӨМИ Нөкис филиалы 1-курс студенти,
Илимий басшы ӨзМКӨМИ Нөкис филиалы
оқытыўшысы ***Рамуза Қазақбаева***

Annotatsiya: Mazkur maqolada aktyorlik san'atida tana tili va emotsional ifodaning o'zaro uyg'unligi ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Aktyorning ichki hissiy kechinmalari va tashqi jismoniy harakatlari o'rtasidagi bog'liqlik, sahnaviy obraz yaratishdagi roli hamda tomoshabinga ta'sir mexanizmlari o'rganiladi. Shuningdek, psixofizik uyg'unlik, mimika va plastikaning aktyorlikdagi ahamiyati yoritiladi.

Kalit so'zlar: aktyorlik mahorati, tana tili, emotsiya, psixofizika, sahna, mimika, plastika, emotsiya.

Teatr san'ati insonning ichki ruhiy olamini ifodalashga qaratilgan murakkab ijodiy jarayondir. Sahna asarlarida aktyor nafaqat matn orqali, balki tana harakatlari, mimika va emotsional holat orqali ham tomoshabin bilan muloqot qiladi. Shu bois tana tili va emotsional ifoda aktyorlik mahoratining ajralmas qismi hisoblanadi.

Aktyor sahnada obraz yaratishda o‘zining ichki kechinmalarini tashqi ifoda bilan uyg‘unlashtira olishi zarur. Aks holda, sahnaviy harakat sun’iy va ishonchsiz ko‘rinadi. Shu nuqtai nazardan, mazkur maqolada tana tili va emotsional ifodaning uyg‘unligi ilmiy asosda tahlil qilinadi.

Emotsiya insonning tashqi va ichki ta’sirlarga nisbatan bildiradigan hissiy reaksiyasidir. Psixologiyada emotsiyalar inson faoliyatini boshqaruvchi muhim omil sifatida qaraladi.[12]

Aktyorlik san’atida emotsiya obrazning ichki mazmunini tashkil etadi. Aktyor rolni ijro etishda quyidagilar orqali emotsiyani ifodalaydi:

- ovoz tembri va ohangi
- yuz ifodalari
- tana harakatlari
- ichki ritm

Shu jihatdan emotsiya aktyorlikning “ichki energiyasi” sifatida namoyon bo‘ladi.

Tana tili insonning so‘zsiz muloqot qilish vositasidir. U jestlar, mimika, tana holati va harakatlar orqali ifodalanadi.[13]

Teatr sahnasida tana tili quyidagi funksiyalarni bajaradi:

- obraz xarakterini ochib berish
- sahnaviy harakatni boyitish
- tomoshabin bilan emotsional aloqa o‘rnatish

Ba’zi hollarda aktyor birgina harakat orqali butun bir hissiy holatni yetkazishi mumkin. Bu esa tana tilining kuchli ifoda vositasi ekanligini ko‘rsatadi.

Aktyorlik mahoratining eng muhim jihatlaridan biri — ichki emotsiya va tashqi harakatning uyg‘unligidir. Agar aktyor ichki hissiyotni his qilsa-yu, lekin uni tana orqali ifodalay olmasa, obraz to‘liq ochilmaydi.

Shu bois:

- ichki holat (emotsiya)
- tashqi ifoda (tana tili)
- o‘zaro mos bo‘lishi kerak.[14]

Bu jarayon “psixofizik uyg‘unlik” deb ataladi va u aktyorlik tizimining asosiy tamoyillaridan biridir.

Mimika — yuz mushaklari orqali emotsiyani ifodalashdir. Plastika esa tana harakatlarining badiiy va ma’noli tashkil etilishidir.

Masalan:

- ko‘z qarashi — ichki kechinmani aks ettiradi
- qo‘l harakati — fikrni kuchaytiradi
- tana holati — obraz xarakterini belgilaydi

[12][Stanislavskiy K. Aktyorlik mahorati haqida. — Moskva: Iskusstvo, 1938.]
[13] [Grotovskiy Ye. Kambag‘al teatr. — Moskva: Progress, 1968.]
[14] [Meyerhold V. Teatr nazariyasi. — Moskva: Iskusstvo, 1981.]

Bu elementlar birgalikda aktyorning sahnadagi ifoda imkoniyatlarini kengaytiradi.

Tana tili va emotsional ifodani rivojlantirish uchun quyidagi mashqlar qo‘llaniladi:

- mimika ustida ishlash
- so‘zsiz etyudlar bajarish
- improvizatsiya mashqlari
- tana plastikasini rivojlantirish

Bu mashqlar aktyorning ichki va tashqi holatini uyg‘unlashtirishga yordam beradi.

Tana tili va emotsional uyg‘unlik tomoshabinga kuchli psixologik ta’sir ko‘rsatadi. Inson miyasi neverbal signallarni tezroq qabul qiladi, shu sababli aktyorning harakati tomoshabin ongiga bevosita ta’sir qiladi[15]

- Natijada:
- tomoshabin obrazga ishonadi
- hissiy jihatdan ta’sirlanadi
- sahnadagi voqeaga “sho‘ng‘iydi”

Bu esa teatrning asosiy maqsadi — emotsional aloqa — amalga oshganini bildiradi.

Aktyorlik san’atida tana tili va emotsional ifoda o‘zaro chambarchas bog‘liq bo‘lib, sahnaviy obraz yaratishda muhim rol o‘ynaydi. Ularning uyg‘unligi aktyorning mahoratini belgilovchi asosiy omillardan biridir.

Psixofizik uyg‘unlikka erishgan aktyor tomoshabinga kuchli ta’sir ko‘rsatadi va obrazni ishonarli tarzda namoyon etadi. Shu bois aktyorlik ta’limida tana tili va emotsiyalar ustida ishlash muhim ahamiyat kasb etadi.

Emotsiya tushunchasi psixologiya fanida insonning hissiy reaksiyasi sifatida talqin qilinadi.

Neverbal kommunikatsiya — so‘zsiz muloqot shakli bo‘lib, tana tili orqali amalga oshiriladi. Psixofizik uyg‘unlik aktyorning ichki va tashqi holati mosligi sifatida qaraladi.

Neverbal signallar inson tomonidan tez va kuchli qabul qilinadi (psixologik tadqiqotlar asosida.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Stanislavskiy K. Aktyorlik mahorati haqida. — Moskva: Iskusstvo, 1938.
2. Grotovskiy Ye. Kambag‘al teatr. — Moskva: Progress, 1968.
3. Meyerhold V. Teatr nazariyasi. — Moskva: Iskusstvo, 1981.
4. Ekman P. Emotions Revealed. — New York: Times Books, 2003.
5. Mehrabian A. Nonverbal Communication. — Chicago: Aldine-Atherton, 1972.

[15] [Ekman P. Emotions Revealed. — New York: Times Books, 2003.]

6. Birdwhistell R. Kinesics and Context. — Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1970.

МУСИҚАЛИ ТЕТАР ВА МЮЗИКЛ: УМУМИЙ ВА ФАРҚЛИ ЖИҲАТЛАРИ

Мақсумов Ғиёс Турғун ўғли
Ўзбекистон давлат санъат ва маданият институти 1-курс магистранти

Annotatsiya. Maqolada sahna san’atining ikki muhim hodisasi – musiqali teatr va myuzikl tushunchalari qiyosiy tahlil etilgan. Muallif ko‘pincha sinonim sifatida qo‘llaniladigan ushbu atamalarning aslida “jins va tur” munosabatida ekanligini, ya’ni myuzikl musiqali teatrning keng tizimidagi alohida janr ekanligini asoslaydi. Ishda har ikki hodisaning kelib chiqishi, tarixiy taraqqiyoti, badiiy-estetik tabiati va musiqiy tili o‘rganilgan. Musiqali teatr (opera, operetta, balet, musiqali drama) hamda myuzikl o‘rtasidagi umumiy va farqli jihatlar musiqa uslubi, vokal texnikasi, dramaturgiya va ijtimoiy yo‘nalishi mezonlari asosida tizimlashtirilgan. Janrlarning zamonaviy o‘zaro yaqinlashuvi hamda o‘zbek milliy musiqali drama teatrining o‘ziga xosligiga alohida e’tibor qaratilgan.

Kalit so‘zlar: musiqali teatr, myuzikl, opera, operetta, musiqali drama, sahna san’ati, janr, dramaturgiya, sintez, milliy teatr.

Аннотация. В статье проведён сравнительный анализ двух важнейших явлений сценического искусства – музыкального театра и мюзикла. Автор обосновывает, что эти термины, нередко употребляемые как синонимы, в действительности находятся в отношении “род и вид”, то есть мюзикл является отдельным жанром в широкой системе музыкального театра. Рассматриваются происхождение, историческое развитие, художественно-эстетическая природа и музыкальный язык обоих явлений. Общие и отличительные черты музыкального театра (опера, оперетта, балет, музыкальная драма) и мюзикла систематизированы по критериям музыкального стиля, вокальной техники, драматургии и социальной направленности. Особое внимание уделено современному сближению жанров и своеобразию узбекского национального музыкально-драматического театра.

Ключевые слова: музыкальный театр, мюзикл, опера, оперетта, музыкальная драма, сценическое искусство, жанр, драматургия, синтез, национальный театр.

Abstract. The article provides a comparative analysis of two major phenomena of the performing arts – musical theatre and the musical. The author argues that these terms, often used as synonyms, are in fact related as “genus and species”, that is, the musical is a distinct genre within the broad system of musical theatre. The origins, historical development, artistic-aesthetic nature and musical language of both phenomena are examined. The

common and distinctive features of musical theatre (opera, operetta, ballet, musical drama) and the musical are systematized according to the criteria of musical style, vocal technique, dramaturgy and social orientation. Particular attention is paid to the contemporary convergence of genres and to the originality of the Uzbek national musical-dramatic theatre.

Keywords: musical theatre, musical, opera, operetta, musical drama, performing arts, genre, dramaturgy, synthesis, national theatre.

Kirish -Zamonaviy sahna san'atida "musiqali teatr" va "myuzikl" atamalari keng qo'llaniladi va ko'pincha bir-birining o'rnida, sinonim sifatida ishlatiladi. Biroq san'atshunoslik nuqtai nazaridan bu ikki tushuncha aynan emas: ular o'rtasida mantiqiy jihatdan "jins va tur" munosabati mavjud. Boshqacha aytganda, musiqali teatr – musiqa sahna asarining markaziy unsuriga aylangan barcha teatr janrlarini qamrab oluvchi umumiy, keng tushuncha bo'lsa, myuzikl – ushbu keng tizim ichidagi tarixan nisbatan yosh, ammo o'ziga xos badiiy qonuniyatlarga ega bo'lgan alohida janrdir.

Mavzuning dolzarbligi shundaki, atamalarni aralashtirish nafaqat nazariy chalkashlikka, balki amaliy san'atshunoslik va ta'lim jarayonida tasniflash xatolariga olib keladi. San'atning morfologik tasnifi nuqtai nazaridan har bir badiiy hodisani o'zining jins va tur ierarxiyasidagi o'rni bilan belgilash muhim ahamiyatga ega. Bundan tashqari, so'nggi o'n yilliklarda myuzikl janrining jahon miqyosida, jumladan O'zbekistonda ham faollashuvi ushbu hodisani milliy musiqali teatr an'analari bilan o'zaro nisbatda o'rganishni taqozo etmoqda.

Mazkur maqolaning maqsadi – musiqali teatr va myuzikl tushunchalarining mohiyatini ochib berish, ularning tarixiy shakllanishini qiyoslash hamda umumiy va farqli jihatlarini tizimli mezonlar asosida aniqlashdan iborat. Tadqiqotda qiyosiy-tarixiy va tipologik tahlil usullaridan foydalanilgan.

Musiqali teatr tushunchasi va tarixiy asoslari

Musiqali teatr – musiqa, so'z, sahna harakati, vokal, raqs va tasviriy bezakning organik sintezi asosida quriladigan sahna san'ati turidir. Bu tushuncha o'z ichiga bir nechta yirik janrlarni – opera, operetta, balet, musiqali drama va myuziklni oladi. Ularni birlashtiruvchi asosiy belgi shundaki, bu asarlarda musiqa yordamchi bezak emas, balki badiiy mazmunni va voqealar rivojini ifodalovchi yetakchi vositadir.

Shuni ta'kidlash lozimki, "musiqali teatr" atamasi ikki ma'noda qo'llaniladi. Keng ma'noda u yuqorida sanab o'tilgan janrlarni qamrovchi badiiy hodisa, san'at turini bildiradi. Tor (amaliy) ma'noda esa u muayyan teatr muassasasini – binoni va ijodiy jamoani anglatadi (masalan, davlat akademik musiqali teatri). Mazkur maqolada atama, asosan, birinchi – nazariy-tipologik ma'noda qo'llaniladi, zero aynan shu ma'no myuzikl bilan munosabatni aniqlashda hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Yevropa musiqali teatrining tarixiy ildizlari Italiyada XVI asr oxiri – XVII asr boshida vujudga kelgan operaga borib taqaladi. Ilk opera namunalari

Florensiya kamerata ijodkorlari tomonidan yaratilib, Klaudio Monteverdining “Orfey” (1607) asari bu janrning dastlabki yetuk namunasi hisoblanadi. Keyinchalik opera Yevropaning barcha mamlakatlarida rivojlanib, akademik (“yuksak”) musiqa san’atining markaziy janriga aylandi.

XIX asrda musiqali teatr tarmog‘ida operetta janri shakllandi. Yengil, hajviy syujet, jonli ohanglar, kuylash bilan aytiladigan dialogning almashinib kelishi operettani keng ommaga yaqinlashtirdi. Jak Offenbax, Iogann Shtraus va boshqalar ijodida operetta o‘zining yuksak cho‘qqisiga ko‘tarildi. Aynan operetta, vodevil, myuzik-holl va estrada an’analari keyinchalik myuzikl janrining shakllanishiga zamin yaratdi.

Myuzikl janri va uning shakllanishi

Myuzikl (ingl. musical – “musical comedy”, “musical play” so‘zlarining qisqargan shakli) – qo‘shiq, raqs (xoreografiya) va dramatik dialogning chambarchas birikuvidan tashkil topgan sahna janri bo‘lib, asosan XX asr boshlarida AQShning Brodvey va Buyuk Britaniyaning Uest-End teatr an’analari negizida shakllangan.

Janr taraqqiyotida bir qancha bosqichlar ajratiladi. Dastlabki davrda myuzikl vodevil va revyu ko‘rinishidagi, syujet jihatdan bog‘lanmagan raqs va qo‘shiqlar to‘plamidan iborat edi. Burilish nuqtasi sifatida 1927-yilda sahnaga qo‘yilgan “Show Boat” (Jerom Kern va Oskar Hammerstayn) asari ko‘rsatiladi: unda birinchi marta qo‘shiq, raqs va dramatik harakat yagona, jiddiy syujetga to‘liq bo‘ysundirildi. Bu “integratsiyalashgan myuzikl” tamoyilining tug‘ilishi edi.

XX asrning o‘rtalari myuziklning “oltin davri” hisoblanadi. Richard Rodjers va Oskar Hammerstayn hamkorligida yaratilgan “Oklahoma!” (1943), shuningdek Leonard Bernstaynning “West Side Story” (1957) asari janrning klassik namunalariga aylandi. Keyinchalik rok-musiqasi ta’sirida “Hair” (1967) kabi asarlar, so‘ng esa Endryu Lloyd Uebberning “Cats” va “The Phantom of the Opera” kabi yirik miqyosli “megamyuzikl”lari paydo bo‘ldi. Zamonaviy davrda “Hamilton” (2015) singari asarlar janrga rep va zamonaviy ommabop musiqa unsurlarini olib kirdi.

Tuzilishi jihatidan myuzikl libretto (so‘z asosi), musiqiy partitura va xoreografik yechimning uzviy birligidan iborat. Unda yakkaxon qo‘shiqlar, duetlar, ansambl va xor sahnalari, shuningdek pardalarni yakunlovchi yirik “final” sonlari almashinib keladi. Musiqiy raqamlar dramatik harakatdan ajralgan holda emas, balki uni davom ettiruvchi va chuqurlashtiruvchi vosita sifatida quriladi – bu integratsiyalashgan myuziklning asosiy badiiy tamoyilidir.

Umumiy jihatlari

Musiqali teatr va myuziklning eng asosiy umumiyligi ularning genetik bog‘liqligida namoyon bo‘ladi: myuzikl – musiqali teatrning bir tarmog‘i, uning tarixiy taraqqiyotidagi yangi bosqich. Shu sababli ular bir qator muhim belgilarni baham ko‘radi.

Birinchidan, har ikkalasi ham musiqa, so‘z, vokal, raqs va sahna bezagining sintezi asosida quriladigan sahnaviy, jamoaviy san’at turidir. Ikkinchidan,

ularda musiqa shunchaki jo‘rlik emas, balki qahramonlar ruhiy holatini, dramatik ziddiyatni va voqealar rivojini ochib beruvchi yetakchi badiiy vositadir. Uchinchidan, ikkala hodisa ham yuqori darajadagi professional ijrochilik – ovoz, aktyorlik mahorati va plastika uyg‘unligini talab qiladi. To‘rtinchidan, har ikkisi ham tomoshabinga estetik va emotsional ta’sir ko‘rsatishni, badiiy obraz orqali ma’lum bir g‘oyani yetkazishni maqsad qiladi. Mohiyatan ikkala hodisa ham R. Vagner ilgari surgan “yaxlit san’at asari” (nem. Gesamtkunstwerk) g‘oyasiga – turli san’at turlarining yagona badiiy butunlikka birlashuvi tamoyiliga tayanadi.

Farqli jihatlari

Umumiy ildizga ega bo‘lsa-da, musiqali teatr (keng tushuncha sifatida, ayniqsa uning opera va operetta kabi an’anaviy janrlari) bilan myuzikl o‘rtasida bir qator muhim farqlar mavjud. Ularni quyidagi mezonlar bo‘yicha tizimlashtirish mumkin.

Eng birinchi farq – qamrov darajasi: musiqali teatr opera, operetta, balet va musiqali dramani qamrovchi umumiy soha bo‘lsa, myuzikl ushbu sohaning faqat bitta janridir. Musiqiy uslub jihatidan an’anaviy musiqali teatr (opera) akademik, klassik musiqaga tayanadi; myuzikl esa jazz, pop va rok kabi ommabop musiqa tillaridan foydalanadi. Vokal texnikasida opera akademik kuylash (bel kanto) usulini talab qilsa, myuziklda estrada vokali va ovozni mikrofon orqali kuchaytirish keng tarqalgan.

Dramaturgik tuzilishi ham farq qiladi: klassik operada matn deyarli to‘liq kuylanadi (rechitativ va ariyalar orqali), myuziklda esa aytiladigan dramatik dialog qo‘shiq va raqs sahnalari bilan almashinib turadi. Nihoyat, ijtimoiy yo‘nalishi bo‘yicha opera ko‘proq “yuksak akademik san’at” maqomida bo‘lsa, myuzikl dastlabidanoq tijoriy, ommaviy ko‘ngilochar san’at sifatida shakllangan. Quyidagi jadvalda ushbu farqlar umumlashtirilgan.

Mezon	**Musiqali teatr (an’anaviy janrlari)**	**Myuzikl**
Qamrov	Opera, operetta, balet, musiqali drama va h.k.	Bitta alohida janr
Musiqa uslubi	Akademik, klassik musiqa	Ommabop: jazz, pop, rok
Vokal texnikasi	Akademik kuylash (bel kanto)	Estrada vokali, mikrofon
Dramaturgiya	Operada matn deyarli butunlay kuylanadi	Dialog qo‘shiq bilan almashinadi
Kelib chiqishi	Italiya, ~1600-yil (opera)	Brodvey/Uest-End, XX asr boshi
Yo‘nalishi	Asosan yuksak akademik san’at	Tijoriy, ommaviy ko‘ngilochar

Janrlarning zamonaviy oʻzaro yaqinlashuvi

Yuqorida keltirilgan farqlar tipologik jihatdan aniq boʻlsa-da, amaliyotda musiqali teatr janrlari oʻrtasidagi chegaralar mutlaq emas. XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab opera va myuzikl bir-biriga ta'sir koʻrsata boshladi. Bunga "rok-opera" hodisasi yaqqol misol boʻladi: Endryu Lloyd Uebberning "Jesus Christ Superstar" (1971) asari ham operaga (deyarli butunlay kuylanishi bilan), ham myuziklga (rok-musiqasi va ommabop ijro uslubi bilan) xos belgilarni oʻzida mujassam etadi.

Xuddi shunday, ayrim zamonaviy myuzikllar (masalan, Stiven Sondaymning murakkab partituralari) musiqiy til murakkabligi boʻyicha akademik operaga yaqinlashadi, ba'zi zamonaviy operalar esa, aksincha, ommabop musiqa unsurlaridan foydalanadi. Bu jarayon janrlarni bir-biridan ajratuvchi mezonlarning qat'iy emas, balki nisbiy ekanligini koʻrsatadi. Shu bilan birga, bunday yaqinlashuv asosiy tezisni inkor etmaydi: bu janrlarning barchasi yagona – musiqali teatr tizimi ichida oʻzaro ta'sirlashadi.

Oʻzbek milliy musiqali teatri konteksti

Musiqali teatr va myuzikl munosabatini oʻrganishda milliy oʻziga xoslikni hisobga olish muhim ahamiyatga ega. Oʻzbek madaniyatida XX asr boshida musiqali drama teatri alohida, mustaqil an'ana sifatida shakllandi. Bu janr Yevropa operasi yoki Brodvey myuziklidan farqli oʻlaroq, milliy dramani xalq musiqasi, ashula (maqom an'analari) va raqs bilan uygʻunlashtirgani bilan ajralib turadi.

Oʻzbek musiqali drama teatri tarixida Hamza Hakimzoda Niyoziy faoliyati muhim oʻrin tutadi. "Farhod va Shirin", "Tohir va Zuhra", "Layli va Majnun" kabi asarlar milliy musiqali teatrning klassik namunalari hisoblanadi. Bu asarlar dostonchilik an'analari, milliy kuy-qoʻshiq va sahna harakatining oʻziga xos sintezini namoyish etadi.

Demak, oʻzbek musiqali drama teatri – musiqali teatrning milliy zaminda shakllangan oʻziga xos shakli boʻlib, u kelib chiqishi, musiqiy tili va estetik asosi jihatidan gʻarb myuziklidan tubdan farq qiladi. Bu esa "musiqali teatr" tushunchasi "myuzikl"dan kengroq ekanligini yana bir bor tasdiqlaydi: myuzikl – ushbu keng oilaning faqat bir a'zosi, xolos.

Xulosa

Oʻtkazilgan qiyosiy tahlil quyidagi xulosalarni chiqarish imkonini beradi.

Birinchidan, "musiqali teatr" va "myuzikl" tushunchalari aynan emas, balki "jins va tur" munosabatida boʻlib, myuzikl musiqali teatrning keng tizimidagi alohida janr sifatida namoyon boʻladi.

Ikkinchidan, ularning umumiyligi musiqa, soʻz, vokal va raqsning sahnaviy sintezida hamda musiqaning yetakchi badiiy vosita sifatidagi rolida namoyon boʻladi.

Uchinchidan, asosiy farqlar qamrov darajasi, musiqiy uslub, vokal texnikasi, dramaturgik tuzilish, tarixiy kelib chiqish va ijtimoiy yoʻnalish

mezonlari boʻyicha aniq koʻrinadi: anʼanaviy musiqali teatr akademik asosga, myuzikl esa ommabop musiqa va tijoriy koʻngilochar tabiatga tayanadi.

Toʻrtinchidan, zamonaviy amaliyotda janrlar oʻzaro yaqinlashayotgan boʻlsa-da, bu jarayon ularni yagona musiqali teatr tizimi ichida birlashtiradi, “jins va tur” munosabatini esa bekor qilmaydi. Beshinchidan, oʻzbek milliy musiqali drama teatri tajribasi musiqali teatr tushunchasining koʻp qirraligini va milliy zaminda oʻziga xos shakllarda rivojlanishini koʻrsatadi. Shunday qilib, atamalarni toʻgʻri farqlash sanʼatshunoslik nazariyasi, badiiy tanqid va musiqa-teatr taʼlimi uchun muhim metodologik ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati

1. Kenrick J. Musical Theatre: A History. – New York; London: Continuum, 2008. – 416 p.

2. Bordman G., Norton R. American Musical Theatre: A Chronicle. – 4th ed. – New York: Oxford University Press, 2010. – 928 p.

3. Knapp R. The American Musical and the Formation of National Identity. – Princeton: Princeton University Press, 2005. – 480 p.

4. Everett W.A., Laird P.R. (eds.) The Cambridge Companion to the Musical. – 3rd ed. – Cambridge: Cambridge University Press, 2017. – 460 p.

5. Block G. Enchanted Evenings: The Broadway Musical from Show Boat to Sondheim and Lloyd Webber. – 2nd ed. – New York: Oxford University Press, 2009. – 480 p.

6. Grout D.J., Williams H.W. A Short History of Opera. – 4th ed. – New York: Columbia University Press, 2003. – 1030 p.

7. Каган М.С. Морфология искусства. – Л.: Искусство, 1972. – 440 с.

8. Янковский М.О. Оперетта: Возникновение и развитие жанра. – Л.; М.: Искусство, 1937. – 456 с.

II - SHO‘BA. YANGI O‘ZBEKISTONDA MADANIY MARKAZLAR VA KUTUBXONA ISHINI RIVOJLANTIRISHNING DOLZARB VAZIFALARI

==========

МАДАНИЯТЛАРАРО ИНТЕГРАЦИЯ ЖАРАЁНИДА ИЖОДКОРЛИК ВА ИЖРОЧИЛИКНИНГ НАЗАРИЙ ҲАМДА АМАЛИЙ АСОСЛАРИ

Марьям Ашурова
ЎзДСМИ профессори

Аннотация: Мазкур мақолада профессор Марям Ашурова “Маданиятлараро интеграция жараёнида ижодкорлик ва ижрочиликнинг назарий ҳамда амалий асослари” таҳлил қилинади. Глобаллашув шароитида маданий мулоқотнинг янги шакллари, маданий идентикликни сақлаш муаммоси ва ижодий фаолиятнинг интегратив функцияси илмий нуқтаи назардан ёритилади. Ижрочилик маданий маъноларни трансляция қилиш механизми сифатида талқин этилади.

Калит сўзлар: Маданиятлараро интеграция, ижодкорлик, ижрочилик, миллий маданият, глобаллашув, маданий мулоқот, маънавият, маданий сиёсат.

Аннотация: В данной статье профессор Марьям Ашурова анализирует теоретические основы и практическое значение творчества и перформанса в процессе межкультурной интеграции. С научной точки зрения рассматриваются новые формы культурного диалога в контексте глобализации, проблема сохранения культурной идентичности и интегративная функция творческой деятельности. Перформанс рассматривается как механизм передачи культурных смыслов.

Ключевые слова: Межкультурная интеграция, творчество, исполнительство, национальная культура, глобализация, культурный диалог, духовность.

Annotation: In this article, Professor Maryam Ashurova analyzes the theoretical foundations and practical significance of creativity and performance in the process of intercultural integration. From a scientific perspective, new forms of cultural dialogue in the context of globalization, the problem of preserving cultural identity, and the integrative function of creative activity are examined. Performance is considered as a mechanism for conveying cultural meanings.

Keywords: Intercultural integration, creativity, performance, national culture, globalization, cultural dialogue, spirituality.

Янги аср глобаллашув жараёнлари маданий маконларнинг ўзаро яқинлашувига олиб келди. Бу ҳолат маданиятлараро интеграция

масаласини илмий тадқиқот объекти сифатида долзарб этиб қўйди. Маданиятлараро интеграция турли маданий тизимларнинг ўзаро таъсири ва ҳамкорлигига асосланадиган мураккаб ижтимоий жараёндир.

Маданий хилма-хилликни сақлаш ва рағбатлантириш халқаро даражада муҳим вазифа сифатида эътироф этилган. Жумладан, UNESCOнинг 2005 йилги Конвенциясида маданий ифода шаклларининг хилма-хиллиги инсониятнинг умумий мероси сифатида баҳоланади.

Шу нуқтаи назардан, ижодкорлик ва ижрочилик маданиятлараро мулоқотни таъминловчи асосий омиллар сифатида намоён бўлади.

XXI асрда глобаллашув жараёнлари жаҳон маданий маконини сифат жиҳатдан ўзгартирди. Миллий маданиятлар ўртасидаги алоқалар фақат иқтисодий ёки сиёсий муносабатлар билан чекланмай, балки маънавий-руҳий соҳада ҳам чуқурлашмоқда. Шу шароитда маданиятлараро интеграция масаласи илмий тадқиқотларнинг марказий мавзусига айланди.

Россиялик маданиятшунос олим Mikhail Kagan “Маданиятни инсон фаолиятининг универсал шакли сифатида талқин қилиб, унинг коммуникацион табиатига алоҳида эътибор қаратади [1]. Унга кўра, маданият – бу маънолар алмашинуви жараёнидир. Демак, маданиятлараро интеграция турли маъно тизимларининг мулоқоти сифатида намоён бўлади.

Ўзбек олимларидан академик Erkin Yusupov “Миллий ва умуминсоний қадриятлар уйғунлигини жамият тараққиётининг асосий шарти сифатида кўрсатади.” [2]. Бу фикр маданиятлараро интеграция миллий ўзликни сақлаган ҳолда амалга оширилиши лозимлигини тасдиқлайди.

I. **Маданиятлараро интеграциянинг назарий асослари.** Маданиятни маънолар тизими сифатида талқин қилган Clifford Geertz фикрича, “Маданият — бу инсон томонидан яратилган маънолар тўри бўлиб, инсон шу тўр ичида яшайди ва уни англашга интилади. [3]. Демак, маданиятлараро интеграция — турли маъно тизимларининг мулоқоти демакдир.

Edward Said “Маданий муносабатларда ҳукмронлик ва дискурс масалаларига эътибор қаратиб, маданиятлараро алоқаларда тенглик принципи муҳим эканини таъкидлайди”. [4]. Бу интеграция жараёнида бир маданиятнинг бошқаси устидан устуворлик қилиш хавфини кўрсатади.

Шунингдек, Samuel P. “Huntington цивилизациялар ўртасидаги фарқларни глобал сиёсий жараёнларда ҳал қилувчи омил сифатида кўрсатади”. [5]. Унинг концепциясига кўра, маданий идентиклик XXI асрда асосий факторга айланади.

Мазкур назарий ёндашувлардан келиб чиқиб, маданиятлараро интеграция: мулоқотга асосланган; тенг ҳуқуқли алмашинувни талаб

қилувчи; миллий идентикликни сақловчи жараён сифатида талқин этилади.

Маданиятлараро интеграция — бу турли маданий тизимларнинг тенг ҳуқуқли, ўзаро ҳурмат ва мулоқот асосида яқинлашув жараёнидир. У ассимиляциядан фарқли равишда миллий идентикликни сақлашни назарда тутади.

Россиялик олим Viktor Bibler “маданиятлар мулоқоти” концепциясини илгари суриб, “ҳар бир маданият бошқаси билан мулоқот орқали бойишини таъкидлайди”. [6]. Унинг фикрича, ҳақиқий интеграция фақат диалог орқали юзага келади.

Шу билан бирга, Yuri Lotman семиотик макон назариясида маданиятни белгилар тизими сифатида кўриб, “маданиятлараро мулоқотда маънолар трансформацияси содир бўлишини кўрсатади [7]. Бу жараён ижодкорлик ва ижрочилик фаолияти орқали амалга ошади.

Ўзбекистонда маданий сиёсат миллий анъаналарни сақлаш ва жаҳон маданияти билан уйғунлаштириш тамойилига асосланади. Бу интеграциянинг мувозанатли модели ҳисобланади.

II. Ижодкорлик – маданий синтез механизми. Ижодкорлик — маданиятлараро интеграциянинг ҳаракатлантирувчи кучи. Ижодий жараёнда турли маданий кодлар ўзаро уйғунлашиб, янги эстетик шакллар вужудга келади. Boris Yerasov маданиятни ижтимоий тизим сифатида таҳлил қилиб, “унинг ривожланиши ижодий фаолият билан боғлиқ эканини таъкидлайди”. [8]. Ижодкорлик маданий тажрибаларни қайта талқин қилиш имконини беради.

Ўзбек санъатшунослигида миллий мусиқа, театр ва тасвирий санъат соҳасидаги халқаро фестиваллар, маданиятлараро интеграциянинг амалий намунаси сифатида баҳоланади. Масалан, “Шарқ тароналари” халқаро мусиқа фестивали турли миллат маданиятларини бир саҳнада жамлаб, ижодий мулоқотни таъминлайди.

Ижодкорликнинг интегратив функциялари: маданий рамзларни қайта интерпретация қилиш; умуминсоний эстетик қадриятларни шакллантириш; толерантлик ва бағрикенгликни мустаҳкамлаш; цивилизацион мулоқотни ривожлантириш.

Pierre Bourdieu маданиятни ижтимоий капитал ва рамзий куч манбаи сифатида баҳолайди [9]. Унинг назариясига кўра, ижодий фаолият жамиятдаги ижтимоий муносабатлар тизими билан узвий боғлиқ.

Мусиқа соҳасидаги халқаро лойиҳалар маданиятлараро синтезнинг ёрқин намунасидир. Масалан, Yo-Yo Ma томонидан ташкил этилган “Silk Road” ташаббуси турли халқлар мусиқий анъаналарини бирлаштириб, янги интегратив моделни намоён этди. Бу лойиҳа маданиятни мулоқот ва ҳамкорлик воситаси сифатида намоён қилди.

Ижодкорликнинг интегратив функцияси қуйида намоён бўлади: Маданий рамзларни қайта интерпретация қилиш; Яъни турли жанрдаги

маданият ва санъат соҳасига алоқадор бўлган маълумотларни шарҳлаш, талқин қилиб, маъносини очиб бериш ва ҳ.к.

Универсал эстетик қийматларни шакллантириш; Бу умум гўзалик, нафосат, санъатга бўлган инсоннинг қарашларини ифодалайди.

Турли цивилизацион маконларни яқинлаштириш; Бу инсоният тараққиётининг турли моддий ва маънавий маданият даражасини яқинлигини таминловчи жараён.

Толерантликни мустаҳкамлаш-яъни бу барикенглик, бошқа миллат вакилларилариинг қарашлари, урф-одатлари, анъаналари, уларнинг этиқодлари, яшаш тарзи ва хулқ-атворини ҳурмат қилиш шу билан бирга уларни тушуниншдир.

III. Ижрочилик – маънолар трансляцияси ва интерпретацияси. Маданият ва санъатнинг турли йўналишларида ижод билан шуғулланиб келган ижодкорлар, хоҳ у театр актёрлари, ёки бастакор-қўшиқчи, созанда, тасвирий санъат вакили рассомлар, қўғирчоқ театри актёрлари ёки сухандонлар, ўзининг ижрочилик йўналишини радио, телевидение, интерет тармоқларига, симли ёки тўлқинли воситалар орқали муайян масофага узатиш ва кўрсатиш жараёнида ижрочилик трансляция ва интерпретация фақат ташқи техник ҳолатда эмас, балки ижрочиликни тўлақонли маънавий ва интеллектуал фаолиятдир. Ижрочи асарни муайян равишда юқори истедод билан маданий контекстда талқин қилади ва уни янги аудиторияга етказади.

Clifford Geertz таъкидлаганидек, маданиятни тушуниш “чуқур тавсиф”ни талаб қилади [3]. Ижрочи айнан шу “чуқур тавсиф”ни амалга оширувчи субъектдир.

Маданиятлараро интеграция шароитида ижрочилик: маданий сезгирлик; интерпретацион компетенция; эстетик масъулият; профессионал тайёргарликни талаб қилади.

Ижрочи маданиятлар ўртасида маъно кўчириш функциясини бажаради. Шу жиҳатдан, ижрочилик маданий дипломатиянинг самарали воситаси сифатида намоён бўлади.

Ижрочилик ижодий ғояларни амалиётга татбиқ этиш босқичидир. У фақат техник маҳорат эмас, балки маданий контекстни англаш ва уни тўғри талқин қилиш қобилиятини талаб этади.

Dmitry Likhachev маданий меросни сақлаш ва уни келажак авлодларга етказишда маънавий масъулият муҳимлигини таъкидлайди. [10]. Ижрочи айнан шу масъулиятни ўз зиммасига олади.

Ижрочилик жараёнида: асар мазмуни бошқа маданий муҳитга мослаштирилади; маънолар интерпретация қилинади; аудитория билан коммуникатив алоқа ўрнатилади. Бу жараён маданиятлараро интеграциянинг амалий босқичи ҳисобланади.

IV. Замонавий муаммолар ва истиқболлар. Маданиятлараро интеграциянинг маънавий ва ижтимоий аҳамияти. Глобаллашув шароитида маданиятлараро интеграция қатор зиддиятлар билан

кечмоқда. Zygmunt Bauman замонавий жамиятни “суюқ модернлик” тушунчаси орқали тавсифлаб, маданий барқарорликнинг нисбийлашувини кўрсатади [11].

Шу билан бирга, рақамли технологиялар маданий мулоқот имкониятларини кенгайтирмоқда. Онлайн платформалар, виртуал фестиваллар ва глобал ижодий ҳамкорлик шакллари маданиятлараро интеграциянинг янги босқичини белгиламоқда.

Бироқ интеграция жараёнида қуйидаги хавфлар мавжуд: маданий стандартизация; оммавий маданиятнинг устуворлиги; миллий анъаналарнинг маргиналлашуви. Шу сабабли интеграция жараёни мувозанатли маданий сиёсат асосида амалга оширилиши лозим. Маданиятлараро интеграция жамият барқарорлиги ва маънавий тараққиёт учун муҳим омилдир. У миллатлар ўртасида ўзаро ишонч ва ҳамжиҳатликни шакллантиради.

Ўзбекистонда миллий маданиятни ривожлантириш ва уни халқаро майдонда намоён этиш давлат сиёсатининг устувор йўналишларидан бири ҳисобланади. Бу маданий дипломатия орқали интеграцияни кучайтириш имконини беради. Интеграция жараёнида қуйидаги тамойиллар муҳим: Миллий идентикликни сақлаш. Тенг ҳуқуқли мулоқот. Маданий хилма-хилликни рағбатлантириш. Ижодий эркинлик.

Хулоса қилиб маданиятлараро интеграцияни кучайтиришда ижодкорлик ва ижрочилик ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Ижодкорлик маданий синтезни таъминласа, ижрочилик ушбу синтезни жамиятга етказади. Интеграция жараёни фақат мулоқот ва ўзаро ҳурмат асосида самарали бўлиши мумкин.

Глобаллашув шароитида миллий маданиятларни сақлаш ва уларни халқаро маданий маконда муносиб намоён этиш маданиятшунослик фанининг устувор вазифаларидан бири бўлиб қолмоқда.

Давлат маданий сиёсати маданиятлараро интеграцияни қўллаб-қувватлашда муҳим восита ҳисобланади. Миллий меросни асраш, халқаро фестиваллар, ижодий лойиҳалар ва таълим дастурлари маданий ҳамкорликни кучайтиради. Улар миллий маданиятни асраш билан бирга уни жаҳон маданий маконига олиб чиқиш имконини беради. Шунинг учун бугунги куннинг замон талаби, ижодий ва ижро фаолиятини илмий асосда ривожлантириш долзарб вазифадир.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Тошкент: Маънавият, 2008.

2. Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон стратегияси. – Тошкент: Ўзбекистон, 2021.

3. Абдуллаев М. Маданий интеграция жараёнлари. // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар журнали. – Тошкент, 2018. – №3.

4. Шарипов Р. Ижодкорлик феномени ва унинг ижтимоий аҳамияти. // Маънавият журнали. – Тошкент, 2017. – №2.

Изоҳлар

1. Mikhail Kagan. Философия культуры. — Санкт-Петербург, 1996.
2. Erkin Yusupov. Миллий ва умуминсоний қадриятлар уйғунлиги. — Тошкент, 2004.
3. Clifford Geertz. The Interpretation of Cultures. New York: Basic Books, 1973.
4. Edward Said. Culture and Imperialism. New York: Vintage Books, 1993.
5. Samuel P. Huntington. The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order. New York: Simon & Schuster, 1996.
6. Viktor Bibler. Диалог культур. — Москва, 1991.
7. Yuri Lotman. Семиосфера. — Санкт-Петербург, 2000.
8. Boris Yerasov. Социальная культурология. — Москва, 1997.
9. Pierre Bourdieu. Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste. Harvard University Press, 1984.
10. Dmitry Likhachev. Письма о добром и прекрасном. — Москва, 1985.
11. Zygmunt Bauman. Culture in a Liquid Modern World. Cambridge: Polity Press, 2011.

ЖАҢА ӨЗБЕКСТАНДА МӘДЕНИЙ ЖУМЫСЛАРДЫ РАЎАЖЛАНДЫРЫЎ ЎАЗЫЙПАЛАРЫ

Сапарбаева Гулчира Абатовна
ӨзМКӨМИ Нөкис филиалы, «Мәденият искерлиги» кафедрасы баслығы, профессор

Jańa Ózbekstanda ámelge asırılıp atırǵan keń kólemli reformalar processinde mádeniy oraylar jámiyettiń mánáwiy-aǵartıwshılıq rawajlanıwında áhmiyetli esaplanadı. Bul mákemeniń jumısın rawajlandırıw milliy qádiriyatlardı qásterlep saqlaw, jas áwladtı watansúyiwshilik ruwxında tárbiyalaw hám mádeniyatlararalıq qatnasıqlardı bekkemlewge xızmet etedi.

Mádeniyat oraylarınıń iskerligin rawajlandırıwdıń tiykarǵı wazıypalarınan biri xalıqtıń mádeniy talapların qanaatlandırıw hám bos waqtın mazmunlı shólkemlestiriw bolıp tabıladı. Sonday-aq, xalıq awız-eki dóretiwshiligi, dástúrler, úrp-ádetler hám milliy kórkem óner úlgilerin úgit-násiyatlaw arqalı milliy ózlikti ańlawdı kúsheytiw úlken áhmiyetke iye.

Búgingi kúnde mádeniy oraylardıń jumısına zamanagóy málimleme-kommunikaciya texnologiyaların engiziw, sanlı mádeniy xızmetlerdi keńeytiw, jas talantlılardı qollap-quwatlaw hám xalıqaralıq mádeniy birge islesiwdi rawajlandırıwdan ibarat wazıypalar bewlgilenedi. Bunnan tısqarı, mádeniyat oraylarınıń materiallıq-texnikalıq bazasın bekkemlew, kadrlardı jetilistiriw hám innovaciyalıq joybarlardı ámelge asırıw iskerliktiń nátiyjeliligin asırıwǵa xızmet etedi.

Jańa Ózbekstanda mádeniyat oraylarınıń jumısın rawajlandırıw jámyiettiń mánáwiyatın jetilistiriw, milliy mádeniyattıń rawajlanıwı hám jaslar

tárbiyasında áhmiyetli faktor bolıp, mámlekettiń turaqlı túrde alǵa ilgerlewine múnásip úles qosadı.

Sociallıq rawajlanıw processlerinde mádeniyat tarawına ayrıqsha itibar qaratılmaqta. Sebebi, mádeniyat xalıqtıń mánáwiy kórinisin belgileytuǵın, milliy ózlikti saqlawshı hám jámiyet rawajlanıwın támiyinlewshi bolıp tabıladı. Usı kózqarastan, mádeniyat oraylarınıń iskerligin jetilistiriw mámleketlik siyasattıń tiykarǵı baǵdarlarınan sanaladı.

Mádeniyat orayları tek ǵana mádeniy ilajlar ótkeriletuǵın orın emes, al xalıqtıń mánáwiy jetikligine kómeklesiwshi, dóretiwshilik potencialdı júzege shıǵarıwda, atap aytqanda jaslardı bárkamal insan etip tárbiyalawda, milliy qádiriyatlardı keńnen úgit-násiyatlawda sociallıq institut bolıp xızmet etedi.

Mádeniy oraylardıń jámiyet rawajlanıwındaǵı ornı - milliy mádeniyat hám dástúrlerdi qásterlep saqlaw tiykarǵı máselege aylanbaqta. Mádeniyat orayları xalıqtıń tariyxıy esteliklerin saqlaw, mádeniy miyrastı áwladtan-áwladqa jetkeriw hám milliy identifikaciyanı bekkemlew wazıypaların atqaradı.

Mádeniy oraylardıń jumısı arqalı:

- milliy úrp-ádet hám dástúrler úgit-násiyatlanadi;
-kórkem óner hám ádebiyattıń rawajlanıwına kómeklesedi;
- xalıqtıń, ásirese, jaslardıń estetikalıq talǵamı qáliplestiriledi;
- mánáwiy-aǵartıwshılıq ilajlar shólkemlestiriledi;
- sociallıq belsendilik hám puqaralıq mádeniyatı rawajlandırıladı.

Mádeniyat oraylarında jaslar tárbiyası máselesi jámiyettiń keleshegin belgileytuǵın tiykarǵı kúsh esaplansa, jumıs mazmunını - milliy hám ulıwma insanıylıq qádiriyatlardı úgit-násiyatlaw maqsetli kórsetkish sıpatında belgilenedi. Usı kóz qarastan, mádeniyat oraylarında shólkemlestirilgen hár qıylı dógerekler, dóretiwshilik studiyalar, teatr hám muzıka jámáátleri arqalı jaslardıń bos waqtın mazmunlı shólkemlestiriw baslı wazıypa bolıp esaplanadı.

Búgingi kúnde jaslardı hár qıylı jat ideyalar hám zıyanlı informaciyalardan qorǵawda mádeniy jumıslardıń is usıllarńn qollanıw kerek. Mádeniyat oraylarında shólkemlestiriletuǵın túrli tematikaǵa baǵıshlanǵan mádeniy ilajlar, kitapqumarlıqtı úgit-násiyatlaw, milliy kórkem óner festivalları hám dóretiwshilik ushırasıwlar, jaslardıń dúnyaǵa kózqarasın keńeytedi hám olardı watansúyiwshilik ruwxında tárbiyalaydı.

Mádeniyat oraylarınıń iskerligin rawajlandırıwda tómendegi wazıypalardı óz ishine aladı:

- Mádeniyat oraylarınıń materiallıq-texnikalıq bazasın bekkemlew.
- Zamanagóy mádeniy infrastrukturanı jaratıw.
- Maman kadrlar tayarlaw hám olardıń kásiplik sheberligin arttırıw.
- Jaslar hám xalıqtıń barlıq qatlamların mádeniy jumısqa keńnen tartıw.
- Innovaciyalıq hám sanlı texnologiyalardı engiziw.
- Mádeniy miyrastı saqlaw hám ǵalabalıq en jaydırıw.
- Xalıqaralıq mádeniy baylanıslardı keńeytiw.
- Dóretiwshi jaslardı qollap-quwatlaw hám xoshametlew.

- Mádeniyat hám kórkem óner tarawında mámleketlik-jeke menshik sheriklik mexanizmlerin rawajlandırıw.
- Mádeniy xızmetlerdiń sapasın arttırıw hám olardıń ǵalabalıǵın támiyinlew.
- Mádeniyat oraylarında servis xızmetlerin engiziw.
- Mediya iskerligin qollap quwatlaw.

Mádeniyat oraylarında zamanagóy talaplar tiykarında jumıs alıp barıwılıwı, innovaciyalıq texnologiyalardı engiziw hám xalıqaralıq birge islesiwdi keńeytiw mámlekettiń mádeniy potencialın bunnan bılay da arttırıwǵa xızmet etedi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar.

1.A.Umarov, U.Qoraboyev. Madaniy dam olishning ilmiy asoslari. O‘quv qo‘llanma. Toshkent 2022.

2.U.Qoraboyev. Madaniy tadbirlar T.: “Toshkent kartografiya fabrikasi”. 2003.

3. M.Xolmuminov. Milliy madaniyat- renessans poydevori. [Matn]: monografiya.Toshkent: “Donishmand ziyosi”, 2024.-160 bet.

4. V.Rustamov. Ommaviy bayramlar rejissurasi. T.: 2008

5. G.A.Saparbaeva, P.Q.Paluaniyazov Mádeniy ilajlar. Oqıw qollanba.Tashkent.: “Fan ziyosi” 2022.

ЯНГИ ЎЗБЕКСТОНДА ТУРМУШ МАДАНИЯТИ

Хафиза Абдуллаева Олимҳоджаевна
ЎзДСМИ доценти

Annotatsiya: Ushbu maqolada yangi O‘zbekiston sharoitida turmush madaniyatining mazmuni, uning jamiyat rivojidagi o‘rni va ahamiyati tahlil qilinadi. Shuningdek, milliy qadriyatlar, ma’naviy tarbiya, sog‘lom turmush tarzi hamda zamonaviy axborot texnologiyalarining inson hayotidagi ta’siri yoritib beriladi. Bugungi kunda jamiyat taraqqiyoti insonlarning madaniy saviyasi va turmush tarziga bevosita bog‘liq ekanligi ilmiy jihatdan asoslab beriladi.

Kalit so‘zlar: turmush madaniyati, yangi O‘zbekiston, ma’naviyat, milliy qadriyatlar, sog‘lom turmush tarzi, yoshlar tarbiyasi.

Аннотация: В данной статье анализируется содержание культуры жизни в условиях нового Узбекистана, её роль и значение в развитии общества. Также освещается влияние национальных ценностей, духовного воспитания, здорового образа жизни и современных информационных технологий на жизнь человека. Научно обосновано, что сегодня развитие общества напрямую связано с культурным уровнем и образом жизни людей.

Ключевые слова: культура жизни, новый Узбекистан, духовность, национальные ценности, здоровый образ жизни, воспитание молодёжи.

Abstract: This article analyzes the content of the culture of life in the conditions of new Uzbekistan, its role and significance in the development of society. It also highlights the impact of national values, spiritual education, a healthy lifestyle, and modern information technologies on human life. It is scientifically substantiated that today the development of society is directly related to the cultural level and lifestyle of people.

Keywords: culture of life, new Uzbekistan, spirituality, national values, a healthy lifestyle, youth education.

Kirish: Bugungi kunda O‘zbekistonda amalga oshirilayotgan keng qamrovli islohotlar jamiyat hayotining barcha sohalarini qamrab olmoqda. Ayniqsa, inson qadrini ulug‘lash, aholining turmush darajasini oshirish hamda ma’naviy muhitni yanada boyitish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Bunday jarayonda turmush madaniyatini rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Turmush madaniyati — bu insonning kundalik hayotdagi xulq-atvori, odob-axloqi, yashash muhiti, jamiyat bilan munosabati hamda ma’naviy qarashlarini o‘z ichiga oluvchi tushunchadir. U nafaqat shaxsiy hayot sifati, balki jamiyat taraqqiyoti bilan ham chambarchas bog‘liqdir. Har bir jamiyatning taraqqiyoti undagi insonlarning madaniy saviyasi va ma’naviy darajasi bilan belgilanadi.

Yangi O‘zbekiston sharoitida turmush madaniyatini yuksaltirishga alohida e’tibor qaratilmoqda. Chunki jamiyat rivoji, avvalo, ongli, bilimli, ma’naviy barkamol insonlarni tarbiyalash orqali ta’minlanadi. Shu bois turmush madaniyati masalasi nafaqat ijtimoiy, balki ma’naviy va tarbiyaviy ahamiyatga ham ega.

Asosiy qism: Turmush madaniyatining mazmuni va mohiyati, turmush madaniyati inson hayotining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. U kundalik hayotda namoyon bo‘ladigan axloqiy me’yorlar, ijtimoiy munosabatlar, mehnat madaniyati va oila muhitini o‘z ichiga oladi. Turmush madaniyatining asosiy vazifasi inson hayotini tartibli, mazmunli va uyg‘un tashkil etishdan iboratdir.

Turmush madaniyati quyidagi asosiy jihatlarni o‘z ichiga oladi:

shaxsning odob-axloqi, oila madaniyati, mehnat madaniyati, jamiyatga munosabat, atrof-muhitga ehtiyotkorlik bilan qarash Yangi O‘zbekiston taraqqiyotida ana shu jihatlar muhim o‘rin tutadi. Chunki madaniyatli inson jamiyat taraqqiyotining asosiy omillaridan biridir.

Yangi O‘zbekiston sharoitida ma’naviy qadriyatlarning o‘rni bugungi kunda mamlakatimizda milliy qadriyatlarni tiklash va rivojlantirishga katta e’tibor berilmoqda. Ajdodlarimizdan meros bo‘lib kelayotgan odob-axloq qoidalari, mehmondo‘stlik, kattalarga hurmat, kichiklarga izzat kabi fazilatlar turmush madaniyatining muhim qismi hisoblanadi.

Ma’naviy qadriyatlar jamiyat barqarorligini ta’minlaydi. Ayniqsa, yosh avlodni milliy an’analar ruhida tarbiyalash muhim vazifalardan biridir. Chunki

ma’naviy jihatdan barkamol yoshlar kelajakda jamiyatning yetuk vakillariga aylanadi.

Shu sababli ta’lim tizimi, oila va jamiyat hamkorligida yoshlarning ma’naviy dunyosini boyitish muhim vazifa hisoblanadi.

Sog‘lom turmush tarzi va uning ahamiyati: Turmush madaniyatining muhim jihatlaridan biri sog‘lom turmush tarzidir. Sog‘lom turmush tarzi insonning jismoniy va ruhiy salomatligini mustahkamlashga xizmat qiladi.

- Sog‘lom turmush tarzining asosiy tarkibiy qismlari quyidagilardan iborat:
- muntazam sport bilan shug‘ullanish:
- to‘g‘ri ovqatlanish:
- zararli odatlardan voz kechish:
- shaxsiy gigiyenaga rioya qilish:
- dam olish va mehnatni to‘g‘ri tashkil etish:

Bugungi kunda mamlakatimizda sportni rivojlantirish, aholini jismoniy faollikka jalb qilish hamda sog‘lom turmush tarzini targ‘ib qilish bo‘yicha keng ko‘lamli ishlar olib borilmoqda. Bu esa turmush madaniyatining yuksalishiga xizmat qiladi.

Axborot texnologiyalari va turmush madaniyati: Zamonaviy jamiyatda axborot texnologiyalari inson hayotining ajralmas qismiga aylangan. Internet, mobil aloqa vositalari va ijtimoiy tarmoqlar insonlarning kundalik hayotiga katta ta’sir ko‘rsatmoqda.

Biroq axborot texnologiyalaridan oqilona foydalanish muhimdir. Chunki noto‘g‘ri foydalanish inson vaqtining samarasiz sarflanishiga yoki ma’naviy muammolarga olib kelishi mumkin.

Shu sababli yoshlarni internet madaniyatiga o‘rgatish, axborotni tanlash va undan to‘g‘ri foydalanish ko‘nikmalarini shakllantirish muhim hisoblanadi. Axborot texnologiyalaridan samarali foydalanish esa insonning bilim darajasi va dunyoqarashini kengaytiradi.

Oila madaniyati va jamiyat barqarorligi: Oila jamiyatning eng muhim ijtimoiy instituti hisoblanadi. Oila muhitida shakllangan tarbiya insonning butun hayotiga ta’sir ko‘rsatadi. Shu sababli oila madaniyati turmush madaniyatining asosiy tarkibiy qismlaridan biridir.

- Oila madaniyati quyidagi jihatlarni o‘z ichiga oladi:
- oila a’zolari o‘rtasidagi hurmat va mehr:
- farzandlar tarbiyasi:
- oilaviy an’analar:
- ma’naviy muhit:

Mustahkam oila jamiyat barqarorligining muhim omillaridan biridir. Yangi O‘zbekistonda oilani qo‘llab-quvvatlash, yosh oilalar uchun sharoit yaratish hamda farzandlar tarbiyasiga e’tibor qaratish davlat siyosatining muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi.

Xulosa qilib aytganda, turmush madaniyati jamiyat taraqqiyotining muhim omillaridan biridir. Insonning kundalik hayoti, ma’naviy dunyosi va jamiyat bilan munosabati aynan turmush madaniyati orqali namoyon bo‘ladi.

Yangi O‘zbekiston sharoitida turmush madaniyatini rivojlantirishga alohida e’tibor qaratilmoqda. Milliy qadriyatlarni asrash, sog‘lom turmush tarzini shakllantirish, yoshlarni ma’naviy jihatdan barkamol qilib tarbiyalash jamiyat taraqqiyotining muhim shartidir.

Shuningdek, zamonaviy axborot texnologiyalaridan oqilona foydalanish, oila muhitini mustahkamlash va ma’naviy muhitni boyitish orqali turmush madaniyatini yanada yuksaltirish mumkin.

Demak, turmush madaniyatini rivojlantirish orqali jamiyatda ma’naviy barkamol, bilimli va faol fuqarolarni shakllantirish mumkin. Bu esa Yangi O‘zbekistonning barqaror rivojlanishiga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi.

2. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O‘zbekiston strategiyasi. Toshkent, O‘zbekiston nashriyoti.

3. Abdurahmonov Q.X. Ijtimoiy taraqqiyot va ma’naviyat. Toshkent.

4. To‘xtayev B. Ma’naviyat asoslari. Toshkent, O‘qituvchi nashriyoti.

5.Turmush madaniyati va ma’naviyatga oid ilmiy maqolalar va internet manbalari.

КИТАПХАНАШЫЛЫҚТЫ ҮГИТ-НӘСИЯТЛАУДА ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ШЕБЕРЛИКТИҢ ӘҲМИЙЕТИ

Шарипова Дилбархан
ӨзМКӨМИ Нөкис филиалы доценти

Annotaciya Bul ilimiy maqalada kitapxanashılıq jumısın úgit-násiyatlawda pedagogikalıq sheberliktiń ornı, zamanagóy kitapxanashı kompetenciyaları hám kitapqumarlıq mádeniyatın qáliplestiriw usılları tallanadı. Sonday-aq, málimleme texnologiyaları rawajlanǵan dáwirde kitapxanashınıń pedagog sıpatındaǵı wazıypaları hám jaslardıń mánawiyatın arttırıwdaǵı roli sáwlelendiriledi.

Tayanish sózler: kitapxanashılıq, pedagogikalıq sheberlik, kitapqumarlıq mádeniyatı, málimleme-resurs orayı, mánawiyat, innovaciyalıq texnologiyalar, bilimlendiriw.

Búgingi kúnde dúnya kóleminde júz berip atırǵan globallasıw processleri, málimleme texnologiyalarınıń jedel rawajlanıwı hám sanlı ortalıqtıń keńeyip barıwı jámiyetlik turmıstıń barlıq tarawlarına sezilerli tásir kórsetpekte. Ásirese, jas áwladtıń dúnyaqarası, pikirlew sheńberi hám ruwxıy tárbiyasında málimleme aǵımınıń ornı barǵan sayın artıp barmaqta. Sonlıqtan jaslardı durıs málimleme dáreklerine baǵdarlaw, olarda kitapqumarlıq mádeniyatın qáliplestiriw, erkin pikirlew hám intellektuallıq potencialdı rawajlandırıw búgingi kúnniń eń áhmiyetli máselelerinen biri bolıp esaplanadı. Bul wazıypalardı ámelge asırıwda kitapxanalar hám málimleme-resurs orayları

áhmiyetli ruwxıy-aǵartıwshılıq mákan sıpatında xızmet etedi. Kitapxana ázelden ilim, aǵartıwshılıq hám mádeniyat orayı sıpatında jámiyettiń rawajlanıwında áhmiyetli orın iyelep kelgen. Házirgi dáwirde bolsa kitapxanalar tek ǵana kitap saqlanatuǵın orın emes, al málimleme almasıw, bilim alıw, ruwxıy jetiklikke erisiw hám jaslardı tárbiyalawǵa xızmet etetuǵın zamanagóy bilimlendiriw orayına aylanıp barmaqta. Usı tárepten kitapxanashılıq jumısınıń mazmunı da barǵan sayın keńeyip, zamanagóy talaplar tiykarında jetilisip barmaqta.

Búgingi zamanagóy kitapxanashı tek ǵana kitap beriwshi qánige emes, al pedagog, psixolog, úgit-násiyatlawshı hám ruwxıy jetekshi sıpatında da jumıs alıp baradı. Ol paydalanıwshılardıń informaciyaǵa bolǵan talabın anıqlaydı, olarǵa kerekli ádebiyatlardı usınadı, kitap oqıwǵa qızıǵıwshılıqtı arttırıwǵa xızmet etetuǵın túrli mádeniy-aǵartıwshılıq ilajlardı shólkemlestiredi. Ásirese, jaslar menen islesiwde kitapxanashınıń pedagogikalıq sheberligi úlken áhmiyetke iye. Sebebi jaslardıń qızıǵıwshılıǵı, dúnyaqarası hám psixologiyalıq ózgesheliklerin esapqa alǵan halda islew joqarı kásiplik tayarlıqtı talap etedi.

Pedagogikalıq sheberlik - bul bilimlendiriw hám tárbiya procesin nátiyjeli shólkemlestiriw, insan qálbine jol taba alıw, tásirsheń qarım-qatnas ornata alıw hám de bilimdi túsinikli hám qızıqlı tárizde jetkerip beriw qábileti esaplanadı. Kitapxanashılıq jumısında pedagogikalıq sheberlik kitapqumarlardı kitap oqıwǵa tartıw, olarda kitapqa mehir oyatıw, ruwxıy qádiriyatlarǵa húrmet sezimin qáliplestiriwde áhmiyetli qural esaplanadı. Ásirese, búgingi kúnde jaslardıń internet hám sociallıq tarmaqlarǵa kóbirek qızıǵıwshılıǵı baqlanıp atırǵan bir waqıtta kitapqumarlıqtı úgit-násiyatlawda zamanagóy pedagogikalıq qatnaslardan paydalanıw zárúr bolıp qalmaqta. Kitapxanashılıqtı úgit-násiyatlawda innovaciyalıq texnologiyalar, interaktiv usıllar hám sanlı platformalardan paydalanıw nátiyjelilikti arttıradı. Elektron kitapxanalar, onlayn kitap prezentaciyaları, virtual kórgizbeler, audiokitaplar hám sociallıq tarmaqlar arqalı alıp barılıp atırǵan úgit-násiyatlaw jumısları jaslardıń kitapqa bolǵan qızıǵıwshılıǵın kúsheytiwde áhmiyetli faktor bolıp xızmet etpekte. Sonıń menen birge, kitapxanashı tárepinen shólkemlestiriletuǵın dógerek sáwbetleri, ushırasıwlar, mushayralar hám kitapqumarlıq tańlawları jaslardı ruwxıy jaqtan bárkamal etip tárbiyalawda úlken áhmiyetke iye. Elimizde de kitapqumarlıq mádeniyatın rawajlandırıw, kitapxanalardıń jumısın modernizaciyalaw hám jaslardı kitapqumarlıqqa keńnen tartıw boyınsha bir qatar mámleketlik baǵdarlamalar hám reformalar ámelge asırılmaqta. Atap aytqanda, málimleme-kitapxana sistemasın rawajlandırıw, elektron resurslardı keńeytiw, xalıqqa zamanagóy xızmet kórsetiwdiń sapasın arttırıw boyınsha alıp barılıp atırǵan jumıslar kitapxanashılıq tarawınıń jáne de rawajlanıwına xızmet etpekte.

Pedagogikalıq sheberlik tómendegi, kommunikativ qábilet, kitap úgit-násiyatlaw usılların biliw, sóylew mádeniyatı, psixologiyalıq qatnas, innovaciyalıq texnologiyalardan paydalanıw siyaqlı quramlıq bólimlerdi óz ishine aladı.Házirgi dáwirde kitapxanashılıqtı úgit-násiyatlawdıń dástúriy

formaları menen bir qatarda innovaciyalıq usıllar da keń qollanılmaqta. Sonnan, kitap prezentaciyaları hám dógerek sáwbetleri bolıp, bunday ilajlar jaslardıń kitapqa bolǵan qızıǵıwshılıǵın arttıradı hám olarda erkin pikir alısıw ortalıǵın jaratadı. Elektron kitapxanalar, sanlı texnologiyalar tiykarında shólkemlestirilgen elektron kitapxanalar paydalanıwshılarǵa tez hám qolaylı xızmet kórsetedi. Bul bolsa kitapxanashıdan IKT boyinsha bilim hám kónlikpelerdi talap etedi. Social tarmaqlar arqalı úgit-násiyatlawda, Telegram, Instagram hám Facebook sıyaqlı platformalar arqalı kitap usınısları, jańa ádebiyatlar haqqında maǵlıwmat beriw jaqsı nátiyje bermekte. Kitapxanashılıqtı rawajlandırıw hám kitapqumarlıq mádeniyatın arttırıwda pedagogikalıq sheberlik áhmiyetli orın iyeleydi. Zamanagóy kitapxanashı óz jumısında pedagogikalıq qatnas, innovaciyalıq texnologiyalar hám nátiyjeli kommunikaciya usıllarınan paydalanıwı zárúr. Bul bolsa jas áwladtıń ruwxıy hám intellektuallıq rawajlanıwına xızmet etedi.Keleshekte kitapxanashılıq tarawında pedagogikalıq texnologiyalardı keńnen engiziw, kitapxanashılardıń mamanlıǵın arttırıw hám sanlı xızmetlerdi rawajlandırıw áhmietli wazıypa bolıp qaladı.

Ádebiyatlar:

1. Yuldashev J. "Pedagogikalıq sheberlik tiykarları." - Tashkent: Óqituvchi, 2020.

2. Karimov I.A. "Joqarı mánawiyat - jeńilmes kúsh." - Tashkent, 2008.

3. Qosimova M. "Kutubxonachilik va axborot texnologiyalari." - Tashkent, 2021.

4. Ózbekstan Respublikasının "Málimleme-kitapxana xizmeti haqqında"gi Nizamı.

ЖАСЛАР МӘДЕНИЯТЫ ҲӘМ МӘНАЎИЯТЫН ҚӘЛИПЛЕСТИРИЎДЕ СОЦИАЛЛЫҚ ТАРМАҚЛАРДЫҢ ОРНЫ ҲӘМ ТҮРИ

Өтегенова Шийрин
ӨзМКӨМИ Нөкис филиалы 1-курс магистранты
Илимий басшысы, ***Юсупов Қуўанышбай Балтабаевич***
ӨзМКӨМИ Нөкис филиалы директоры,
философия илимлери бойынша
философия докторы (PhD), доцент

Annotaciya. Bul maqalada jaslar mádeniyatınıń hám mánáwiyatınıń qáliplesiwinde sociallıq tarmaqlardıń ornı hám tásiri talıqlanadı. Zamanagóy sanlı ortalıqta jaslardıń dúnyaqarası, qádiriyatları hám minez-qulqına sociallıq platformalardıń tásiri keńnen sáwlelendirilgen. Maqalada sociallıq tarmaqlardıń unamlı hám unamsız tárepleri, olardıń jaslar turmısındaǵı áhmiyeti hám usı processti nátiyjeli basqarıw máseleleri kórip shıǵıladı. Sonday-aq, mediya sawatlılıqtı arttırıw, pedagogikalıq qatnas tiykarında jaslardı durıs baǵdarlaw boyınsha usınıslar berilgen.

Gilit sózler. Jaslar mádeniyatı, ruwxıylıq, sociallıq tarmaqlar, sanlı ortalıq, mediya sawatlılıq, kreativlik, globallasıw, kommunikaciya, informaciyalıq texnologiyaları, sociyallasıw, zamanagóy jámiyet.

Annotatsiya. Ushbu maqolada yoshlar madaniyati va ma'naviyatining shakllanishida ijtimoiy tarmoqlarning o'rni va ta'siri tahlil qilinadi. Zamonaviy raqamli muhitda yoshlar dunyoqarashi, qadriyatlari va xulq-atvoriga ijtimoiy platformalarning ta'siri keng yoritilgan. Maqolada ijtimoiy tarmoqlarning ijobiy va salbiy jihatlari, ularning yoshlar hayotidagi ahamiyati va ushbu jarayonni samarali boshqarish masalalari ko'rib chiqiladi. Shuningdek, media savodxonlikni oshirish, pedagogik yondashuv asosida yoshlarni to'g'ri yo'naltirish bo'yicha tavsiyalar berilgan.

Kalit so'zlar. Yoshlar madaniyati, ma'naviyat, ijtimoiy tarmoqlar, raqamli muhit, media savodxonlik, kreativlik, globallashuv, kommunikatsiya, axborot texnologiyalari, ijtimoiylashuv, zamonaviy jamiyat.

Аннотация. В данной статье анализируется роль и влияние социальных сетей на формирование культуры и духовности молодежи. В современной цифровой среде широко освещается влияние социальных платформ на мировоззрение, ценности и поведение молодёжи. В статье рассматриваются положительные и отрицательные стороны социальных сетей, их значение в жизни молодежи и вопросы эффективного управления этим процессом. Кроме того, были даны рекомендации по повышению медиаграмотности и правильной ориентации молодежи на основе педагогического подхода.

Ключевые слова: Молодежная культура, духовность, социальные сети, цифровая среда, медиаграмотность, креативность, глобализация, коммуникация, информационные технологии, социализация, современное общество.

Annotation: This article analyzes the role and influence of social networks in the formation of youth culture and spirituality. In the modern digital environment, the influence of social platforms on the worldview, values, and behavior of young people is widely reflected. The article examines the positive and negative aspects of social networks, their importance in the lives of young people, and issues of effective management of this process. Recommendations were also given on improving media literacy and guiding young people based on a pedagogical approach.

Key words: Youth culture, spirituality, social networks, digital environment, media literacy, creativity, globalization, communication, information technologies, socialization, modern society.

XXI ásir informaciya texnologiyaları ásiri sıpatında insaniyat turmısınıń barlıq tarawlarına túpkilikli ózgerisler alıp kirdi. Ásirese, jaslar mádeniyatınıń qáliplesiwinde sociallıq tarmaqlardıń roli keskin arttı. Búgingi kúnde Instagram, TikTok, Telegram sıyaqlı platformalar jaslardıń tek ǵana qarım-

qatnas quralı emes, al dúnyaqarası, estetikalıq talǵamı hám turmıs tárizin belgileytuǵın áhmietli faktorǵa aylanǵan.

Jaslar mádeniyatı - bul belgili bir jas toparına tán qádiriyatlar, minez-qulıq, dúnyaqaras hám turmıs táriziniń jıyındısı. Zamanagóy sharayatta bul mádeniyat dástúriy faktorlardan tısqarı, sanlı ortalıq tásirinde qáliplespekte.

Sociallıq tarmaqlar bolsa paydalanıwshılarǵa informaciya almasıw, sóylesiw, óz pikirin bildiriw hám kontent jaratıw imkaniyatın beretuǵın virtual platformalar bolıp tabıladı. Olar jaslar ushın:

• ózin kórsetiw maydanı;

• jana bilim alıw deregi.

• sociallasıw quralı sıpatında xızmet etedi.

Sociallıq tarmaqlardıń jaslar mádeniyatına unamlı tásiri tómendegilerden ibarat:

1. Kreativlik hám innovaciyanı rawajlandıradı.

Jaslar jańa ideyalar jaratıw, kontent islep shıǵıw arqalı dóretiwshilik pikirlewdi rawajlandıradı.

2. Bilim alıw imkaniyatın keńeytedi.

Onlayn kurslar, videosabaqlar hám paydalı betler arqalı bilim alıw ańsatlastı.

3. Global pikirlewdi qáliplestiredi.

Hár qıylı mádeniyatlar menen tanısıw arqalı keńpeyillik hám ashıq pikirlew rawajlanadı.

4. Ózin rawajlandırıw imkaniyatı.

Motivaciyalıq kontentler jaslardı óz ústinde islewge shaqıradı.

Jámiyettiń arnawlı toparı sıpatında jaslarǵa ilimiy qatnas jaslardıń turmıs tárizi hám mádeniyatınıń ózine tán ózgesheliklerin esapqa alǵan halda, gumanitar pánler boyınsha kóplegen jergilikli ilimpazlardıń miynetlerinde óz sáwleleniwin tapqan. Prezidentimiz Sh.Mirziyoevtiń "Milliy tikleniwden - milliy rawajlanıwǵa qaray" shiǵarmasında jaslardı ruwxiy jetik insan etip tárbiyalaw, shın mánisindegi aǵartıwshılıq hám joqarı mádeniyat iyesi boliw úzliksiz jasaw zárúrligine aylanıwı, jaslardıń bilimi, dárejesin asırıw ushın ilim-aǵartıwshılıq, joqarı mánawiyat kerek ekenligi ilgeri súrilgen [1. 453-b]. M.Quronov, A.Qodirov, Sh.Akramovalar tárepinen - Jaslarda ideologiyalıq immunitetti qáliplestiriw! monografiyasında jaslardı ideyalıq etip tárbiyalaw, olarda ideologiyalıq immunitetti qáliplestiriw, sociallıq tarmaqlardaǵı jat ideyalar tásirine túsip qalıwınıń aldın alıw sıyaqlı máseleler taliqlanǵan[2.112-b]

Negizinde sociallıq tarmaqlardıń tiykarǵı wazıypası dáslep shólkemlestirilgen waqıtlarda adamlarǵa uzaqtaǵı tanısı menen baylanıs qılıw, olar arasında óz-ara onlayn baylanıstı jolǵa qoyıw edi. Biraq búgin olardıń funkciyaları barǵan sayın keńeyip barmaqta. Bárinen burın, jaslardıń sanasına hám mánawiyatına tásir kórsetiwdiń qúdiretli málimleme-siyasiy quralına aylanbaqta. Bul maqalada alǵa qoyılǵan temanıń aktuallıǵı házirgi kúnde qarama-qarsılıq bar ekenliginen kelip shıǵadı, yaǵnıy, bir tárepten, zamanagóy jas insandı sociallıq tarmaqlarsız kóz aldımızǵa keltiriw múmkin emes, ekinshi

tárepten, tásirdi baqlap barıw qıyın sociallıq tarmaqlar jaslardı qáliplestiriw, ruwxıy-ádep-ikramlılıq pazıyletlerdi tárbiyalaw bar. Sol sebepli, búgingi kúnde málimleme texnologiyaları insan iskerliginiń barlıq tarawlarına engizilmekte. Jaslar, ásirese, Internette qorǵawsız. Jáhán tarmaǵında turaqlı qatnasıw, ata-analar qadaǵalawınıń joqlıǵı, balalardıń málimleme mádeniyatın bilmew kóbinese óspirimlerdiń Internetke ǵárezli bolıwına alıp keliwi múmkin.

Globallasıw sharayatında ruwxıylıq máseleleri, jaslar ruwxıylıǵı, ruwxıy qádiriyatlar hám ruwxıy jańalanıwdıń ózgeshelikleri ǵárezsizliktiń dáslepki jıllarında T.Mahmudov, J.Tulenov, S.Shermuhamedov, A.Jalalov, E.YUsupov sıyaqlı belgili ilimpazlar tárepinen úyrenilgen bolsa, házirgi ruwxıy jańalanıwdıń túrli tárepleri B.Aliev, S.Otamurodov, S.Berdiqulov, D.Norqulov, A.Umarov, Sh.Madaeva, S.Mamashokirov, J.S.Ramatov, M.Qahharova, G.Tulenova, S.Raximov hám basqalar tárepinen izertlenbekte.

Jaslar mánawiyatın qáliplestiriw, ádep-ikramlılıq táǵdirdi belgilew hám ulıwma insanıylıq qádiriyatlardı dúnyaǵa engiziw mashqalası kóplegen áwlad izertlewshileri tárepinen islep shıǵılǵan máńgi máselelerden biri bolıp esaplanadı. Ruwxıylıq temasın qamtıp alǵan ilimiy ádebiyatlar júdá kóp, hár qıylı anıqlamalar, talqılawlar hám izertlew baǵdarların óz ishine aladı. Bul mashqalanı úyreniwge kózqaraslardıń hár qıylılıǵı, tiykarınan, ruwxıylıqtıń ulıwmalasqan teoriyasınıń joq ekenligi menen baylanıslı.

Qánigelerdiń pikirinshe, zamanagóy jámiyette sociallıq tarmaqlardan paydalanıwdıń tiykarǵı abzallıǵı sóylesiw erkinligi bolıp esaplanadı. Haqıyqatında da, búgin sociallıq, mádeniy, ekonomikalıq hám siyasiy barlıq tarawlarda global tarmaqtıń sheksiz imkaniyatların esapqa almaw, onnan belgili bir maqsetler jolında paydalanbaw, aytıw kerek bolsa, zamannan artta qalıw, degen sóz. Bul másele tikkeley jaslardıń jumısı hám mánawiyatına da tiyisli.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Mirziyoev Sh.M. Milliy tiklanishdan - milliy yuksalish sari. 4 tom. - Tashkent: "Ózbekiston," 2020. - 453 b.

2. Quronov M., Qodirov A., Akramova Sh. Jaslarda ideologiyalıq immunitetti qáliplestiriw. - Tashkent: "Mánawiyat," 2018. -112 b.

3. Karimov I.A. *Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch.* – Toshkent: Ma'naviyat, 2008.

ЎЗБЕКИСТОНДА КУТУБХОНАЧИЛИК ФАОЛИЯТИ

Даулова Зарина
ӨзМКӨМИ Нөкис филиалы 1-курс студенти
Илимий басшысы, ӨзМКӨМИ Нөкис филиалы
доценти ***Дилбархан Шарипова***

Annotatsiya: Ushbu maqolada O‘zbekistonda kutubxonachilik faoliyatining shakllanishi, tarixiy taraqqiyoti, mustaqillik yillaridagi rivojlanish bosqichlari va zamonaviy kutubxonalar faoliyati yoritilgan. Shu bilan birga, axborot texnologiyalarining kutubxonachilik tizimidagi o‘rni, elektron kutubxonalar, bibliografik xizmatlar va kitobxonlik madaniyatini rivojlantirish masalalari tahlil qilingan. Maqolada kutubxonachilik faoliyatining dolzarb muammolari va istiqbollari ham ko‘rib chiqilgan.

Kalit so‘zlar: Kutubxonachilik, axborot-kutubxona faoliyati, elektron kutubxona, bibliografiya, kitobxonlik madaniyati, axborot texnologiyalari, kutubxona fondi, bibliografik xizmat, raqamlashtirish, ma’naviyat.

Kirish. Hozirgi kunda kutubxonalarga davlatimiz tomonidan juda katta e’tibor qaratilmoqda. Kutubxonachilik jamiyatning ma’naviy, ilmiy va madaniy taraqqiyotida muhim o‘rin tutadi. Ayniqsa, O‘zbekistonda mustaqillik yillarida kutubxonalar faoliyatini rivojlantirish, aholining axborotga bo‘lgan ehtiyojini qondirish hamda yosh avlodning kitobxonlik madaniyatini oshirish borasida keng ko‘lamli islohotlar amalga oshirildi. Zamonaviy kutubxonalar nafaqat kitob saqlovchi maskan, balki axborot-resurs markazi, ma’naviyat va ma’rifat o‘chog‘i sifatida faoliyat yuritmoqda va shu bilan birga biz yoshlarga ilm-ma’rifat yo’lini ham ochmoqda.

Bugungi kunda raqamli texnologiyalar rivojlanishi bilan kutubxonachilik faoliyati ham yangi bosqichga ko‘tarildi. Elektron kataloglar, virtual kutubxonalar, internet xizmatlari va elektron resurslardan foydalanish imkoniyatlari kengaydi. Bu esa foydalanuvchilarga tezkor va sifatli axborot xizmatini ko‘rsatishga xizmat qilmoqda va foydalanuvchilarning og’irini yengil qilmoqda .

O‘zbek xalqining boy yozma merosi qadimdan kutubxonachilik faoliyatining rivojlanishiga asos bo‘lib xizmat qilgan. Temuriylar davrida Samarqand, Buxoro va Hirot shaharlarida yirik kutubxonalar mavjud bo‘lgan. Ayniqsa, Mirzo Ulug‘bek va Alisher Navoiy davrida ilm-fan va kitobatga katta e’tibor berilgan. Yana bir ulug’ allomalarimizdan biri Abu Ali ibn Sino hukumdorlar saroyidagi katta kutubxonalardan o’zining bilimi, aqli va o’tkir zehni orqali ushbu kutubxonadan foydalanishsga ruxsat olgan.

Davlatning kutubxona-axborot sohasini rivojlantirishning ustuvor maqsadlari-fuqarolarning axborotdan erkin foydalanish bo’yicha konstitutsiyaviy huquqlarini ta’minlash, aholiga kutubxona-axborot xizmatini ko’rsatish tizimini rivojlantirish, milliy va jahon madaniy boyliklari, amaliy va

fundamental bilimlari bilan tanishtirish, shuningdek mamlakatimizning kutubxona-axborot muassasalrida mavjud milliy-madaniy merosni saqlashdan iborat.**[1;182]**

XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Turkistonda jadidchilik harakati ta'sirida yangi usul maktablari va kutubxonalar tashkil etildi. Bu davrda kitobxonlikni rivojlantirish hamda aholining savodxonligini oshirish asosiy maqsadlardan biri bo'lgan.

Sho'rolar davrida kutubxonalar davlat siyosatining muhim tarkibiy qismiga aylandi. Respublika bo'ylab ommaviy, ilmiy va bolalar kutubxonalari tarmog'i shakllantirildi. Qadimgi davr va o'rta asrlardagi kutubxonalar haqidagi tarqoq ammo noyob ma'lumotlarni hikoya tarzidagi yozma manbalar-turonzaminning turkiyzabon va forsiyzabon xalqlarining fan, madaniyat, din, adabiyot, va san'at tarixiga oid tadqiqotlaridan olish mumkin.**[2;15]**

Mustaqilligimizdan so'ng O'zbekistonda kutubxonachilik tizimida bir qancha o'zgarishlar amalga oshirildi. Axborot-kutubxona faoliyatini takomillashtirish bo'yicha qonunlar va davlat dasturlari qabul qilindi. Ayniqsa, 2006-yilda qabul qilingan "Axborot-kutubxona faoliyati to'g'risida"gi Qonun soha rivojida muhim huquqiy asos bo'ldi.

Hozirgi kunda mamlakatimizda Milliy kutubxona, viloyat axborot-kutubxona markazlari, tuman axborot resurs markazlari, oliy o'quv yurtlari kutubxonalari hamda elektron kutubxonalar faoliyat olib bormoqda. Ular zamonaviy texnologiyalar bilan jihozlanib, kitobxonlarga qulay xizmat ko'rsatmoqda. Oliy o'quv yurtlari kitobxonlari o'zining bilimini, malakasini oshirish maqsadida elektron kutubxonalardan juda ham samarali foydalanishmoqda va darslik sifatida ham keng qo'llanmoqda. Bugungi kunda yoshlar o'rtasida kitobxonlikni targ'ib qilish davlat siyosati darajasiga ko'tarildi. Prezidentimiz Sh.M. Mirziyoyev tashabbusi bilan kitobxonlik madaniyatini oshirish bo'yicha bir qator loyihalar amalga oshirilmoqda. Kitobxon yoshlarga esa ko'plab imkoniyatlar eshigi ochilmoqda.

Zamonaviy axborot texnologiyalarining joriy etilishi kutubxonalar faoliyatini sezilarli darajada o'zgartirdi. Elektron kataloglar orqali kerakli adabiyotlarni tez topish imkoniyati yaratildi. Bundan tashqari, masofaviy xizmatlar ham yo'lga qo'yildi.

Kutubxonachilik faoliyatida bibliografik xizmat ham muhim o'rin tutadi. Bibliografik ko'rsatkichlar, tavsiyanomalar va elektron ma'lumotlar bazalari foydalanuvchilarga kerakli manbalarni topishda yordam beradi.

Raqamlashtirish jarayoni kutubxonachilik faoliyatining ajralmas qismiga aylandi. Elektron kitoblar, onlayn ma'lumotlar bazalari va virtual xizmatlar kutubxona ishini samarali tashkil etishga yordam bermoqda.

Bugungi kunda Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi tomonidan ko'plab elektron loyihalar amalga oshirilmoqda. Kutubxona foydalanuvchilarga masofadan turib xizmat ko'rsatish imkoniyatlarini kengaytirgan.

Shu maqsadda aholining elektron axborot resurslaridan foydalanish imkoniyatini kengaytirish, kutubxona axborot muassasalarini birlashtirish va ularninyagona umumta'lim elektron kutubxona tizimiga ulash, idoralararo elektron hamkorlik tizimini takomillashtirish maqsadida „Milliy umumta'lim elektron kutubxona" loyihasi amalga oshirilmoqda**.[3;181]**

Internet tarmoqlari orqali xalqaro ilmiy bazalarga ulanish imkoniyati ham kengaydi. Bu esa talabalar, ilmiy tadqiqotchilar va o'qituvchilar uchun katta qulaylik yaratmoqda.

Shuningdek, QR-kodli kitoblar, elektron o'quv qo'llanmalar va audio kitoblar soni ortib bormoqda. Ayniqsa, pandemiya davrida onlayn kutubxona xizmatlarining ahamiyati yanada oshdi.

Zamonaviy kutubxonalar foydalanuvchilarga mahalliy va masofaviy rejimlarda xizmat ko'rsatuvchi, yangi axborot-kommunikatsuya texnologiyalarini joriy qiluvchi, o'z ma'lumotlar bazalari va avtomatlashtirilgan xizmatlarini yaratuvchi avtomatlashtirilgan kutubxona-axborot tizimlari (AKT) ko'rinishida faoliyat yuritadi. **[4;5]**

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, O'zbekistonda kutubxonachilik faoliyati uzoq tarixiy taraqqiyot yo'lini bosib o'tgan. Mustaqillik yillarida amalga oshirilgan islohotlar sohaning zamonaviy bosqichga ko'tarilishiga xizmat qildi. Hozirgi kunda kutubxonalar nafaqat kitob saqlash maskani, balki axborot va ma'naviyat markazi sifatida muhim vazifani bajarib kelmoqda.

Kelgusida axborot texnologiyalarini yanada keng joriy qilish, elektron kutubxonalarni rivojlantirish hamda yoshlar o'rtasida kitobxonlik madaniyatini oshirish kutubxonachilik faoliyatining asosiy yo'nalishlaridan biri bo'lib qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mahmudov M. Kutubxona-axborot faoliyatini boshqarish. - Toshkent: Donishmand ziyosi, 2023. 182-b
2. Oxunjonov E. Vatan kutubxonachiligi tarixi.-Toshkent:- Adolat, 2004. 15-b
3. Mahmudov M. Kutubxona-axborot faoliyatini boshqarish. -Toshkent: Donishmand ziyosi, 2023. 181-b
4. Xudayberdiyev S.A. kutubxonalarning dasturiy va texnik ta'minoti.- Toshkent: Shafoat nur fayz,2024. 5-b
5. Marjan Xudaybergenova Baltabaevna, & Abdullaeva Nurjamal Maxsudovna. (2025). FOYDALANUVCHI AXBOROT MADANIYATINI SHAKLLANTIRISHDA KUTUBXONALARNING ROLI. *INTERNATIONAL JOURNAL OF SCIENCE-INNOVATIVE RESEARCH*, *1*(4), 148–151. Retrieved from https://globalscholars.uz/index.php/ijsir/article/view/779
6. Sharipova, D. (2023). MÁLIMLEME – KITAPXANA MÁKEMELERINDE INNOVACIYALIQ ISKERLIKTI SHÓLKEMLESTIRIW. *Евразийский журнал академических исследований*, *3*(12), 26–30. извлечено от https://in-academy.uz/index.php/ejar/article/view/24073

7. Qalbaeva , Z., & Aytimova , D.(2024). AXBOROT-KUTUBXONA FONDINING O‘ZIGA XOS BELGI VA XUSUSIYATLARI. *Евразийский журнал академических исследований*, *4*(12 Part 2), 84–88. извлечено от https://in-academy.uz/index.php/ejar/article/view/42436

ЁШ АВЛОД ТАРБИЯСИДА КУТУБХОНА ХИЗМАТЛАРИНИНГ ПЕДАГОГИК ВА ИЖТИМОИЙ АСОСЛАРИ

Мамутова Салтанат
ӨзМКӨМИ Нөкис филиалы 1-курс студенти
Илимий басшысы, ӨзМКӨМИ Нөкис филиалы доценти ***Дилбар Айтымова***

ANNOTATSIYA: Mazkur ilmiy maqolada O‘zbekistonda yoshlar tarbiyasini takomillashtirishda kutubxona-axborot faoliyatining o‘rni kompleks tarzda tahlil qilinadi. Xususan, kutubxonalar faoliyatining pedagogik, ijtimoiy va ma’naviy jihatlari, ularning ta’lim tizimi bilan uzviy integratsiyasi hamda raqamli transformatsiya sharoitida yoshlar bilan ishlash mexanizmlari ilmiy asosda yoritiladi. Tadqiqot davomida kutubxona xizmatlarining yoshlar ongiga ta’siri, kitobxonlik madaniyatini shakllantirishdagi roli hamda mavjud muammolar va ularning yechimlari tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: kutubxona faoliyati, yoshlar tarbiyasi, ma’naviyat, kitobxonlik, axborot-resurs markazi, raqamli texnologiyalar, ta’lim integratsiyasi.

АННОТАЦИЯ: В данной научной статье комплексно анализируется роль библиотечно-информационной деятельности в совершенствовании воспитания молодежи в Узбекистане. Особое внимание уделяется педагогическим и духовным аспектам деятельности библиотек, их интеграции в образовательную систему, а также использованию цифровых технологий. Рассматриваются проблемы формирования читательской культуры и предлагаются пути их решения.

Ключевые слова: библиотека, воспитание молодежи, духовность, чтение, информационные ресурсы, цифровизация.

ABSTRACT: This scientific article comprehensively analyzes the role of library and information activities in improving youth education in Uzbekistan. It highlights pedagogical, social, and spiritual aspects of libraries, their integration into the educational system, and the role of digital transformation. The study also examines reading culture, existing challenges, and possible solutions.

Keywords: library activity, youth education, spirituality, reading culture, digital technologies, information resources.

KIRISH - Zamonaviy jamiyat taraqqiyotida yoshlar masalasi alohida strategik ahamiyat kasb etadi. Yoshlarning intellektual salohiyati, ma’naviy yetukligi va ijtimoiy faolligi mamlakat rivojining asosiy omillaridan biri hisoblanadi. Shu nuqtai nazardan, yoshlar tarbiyasini samarali tashkil etishda turli ijtimoiy institutlar qatorida kutubxona-axborot muassasalarining o‘rni beqiyosdir.

So‘nggi yillarda O‘zbekistonda kutubxona tizimini modernizatsiya qilish, uni zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari bilan integratsiyalash va yoshlar ehtiyojlariga moslashtirish bo‘yicha keng ko‘lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. Natijada kutubxonalar an’anaviy kitob saqlash maskanidan zamonaviy axborot va ma’naviyat markaziga aylanmoqda. [To‘xtayev S, 15-bet]

Mazkur maqolaning maqsadi — kutubxona faoliyatini rivojlantirish orqali yoshlar tarbiyasini takomillashtirishning nazariy va amaliy jihatlarini ilmiy asosda yoritishdan iborat.

ASOSIY QISM

Kutubxona faoliyati bugungi kunda nafaqat axborot yetkazib berish, balki shaxsni har tomonlama rivojlantirishga xizmat qiluvchi muhim ijtimoiy-pedagogik tizim sifatida qaralmoqda. Ayniqsa, yoshlar tarbiyasida kutubxonalarning o‘rni ularning ma’naviy dunyoqarashini shakllantirish, bilim olishga bo‘lgan ehtiyojni oshirish va mustaqil fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirish bilan belgilanadi. Yoshlar ongiga ta’sir ko‘rsatishda kitobxonlik madaniyatining o‘rni beqiyosdir. Kitob mutolaasi orqali inson tafakkuri kengayadi, nutqi boyiydi va hayotiy qarorlar qabul qilishda mustaqil fikrlash qobiliyati shakllanadi. Shu sababli kutubxonalar tomonidan tashkil etilayotgan turli ma’naviy-ma’rifiy tadbirlar, kitob taqdimotlari, ijodiy uchrashuvlar yoshlar tarbiyasida muhim vosita bo‘lib xizmat qilmoqda. [Karimov I, 48-bet]

Shuningdek, zamonaviy kutubxonalar faoliyatida raqamli texnologiyalarning joriy etilishi alohida ahamiyat kasb etadi. Elektron kutubxonalar, onlayn ma’lumotlar bazalari, mobil ilovalar orqali yoshlar uchun axborot olish imkoniyatlari kengaymoqda. Bu esa yoshlarning mustaqil ta’lim olish ko‘nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. [Axmedov A, 33-bet]

Kutubxona faoliyatining yana bir muhim jihati uning ta’lim tizimi bilan integratsiyasidir. Maktab va oliy ta’lim muassasalari bilan hamkorlikda olib borilayotgan loyihalar yoshlarning bilim darajasini oshirish bilan birga, ularning ma’naviy barkamolligini ta’minlashga xizmat qilmoqda. Masalan, “Yosh kitobxon” tanlovlari, ilmiy seminarlar va o‘quv mashg‘ulotlari orqali yoshlarning kutubxonaga bo‘lgan qiziqishi ortmoqda. [Xasanov B, 52-bet]

Bundan tashqari, kutubxonalar yoshlarning bo‘sh vaqtini mazmunli tashkil etishda ham muhim rol o‘ynaydi. Ular yoshlarni turli zararli odatlardan himoya qilish, ularni ijtimoiy faol va ma’naviy yetuk shaxs sifatida shakllantirishga yordam beradi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, kutubxona faoliyatini rivojlantirish yoshlar tarbiyasining samaradorligini oshirishda muhim omil hisoblanadi. Ayniqsa,

innovatsion texnologiyalarni joriy etish orqali yoshlarning kutubxonalarga bo‘lgan qiziqishi sezilarli darajada ortmoqda. [Abdullayev Q, 27-bet]

Biroq mavjud tizimda ayrim muammolar ham kuzatilmoqda. Jumladan, ayrim hududlarda kutubxona infratuzilmasining yetarli darajada rivojlanmaganligi, zamonaviy texnologiyalar bilan ta’minlanmaganligi hamda yoshlar orasida kitobxonlikka qiziqishning pasayishi kabi holatlar mavjud.

Mazkur muammolarni bartaraf etish uchun quyidagi takliflar ilgari suriladi:

- kutubxonalarni to‘liq raqamlashtirish va yagona axborot tizimini yaratish
- yoshlar uchun maxsus interaktiv platformalar ishlab chiqish
- kutubxona xodimlarining malakasini oshirish
- kitobxonlikni targ‘ib qiluvchi innovatsion loyihalarni kengaytirish

Natijada kutubxona faoliyati yanada samarali tashkil etilib, yoshlar tarbiyasida sezilarli ijobiy o‘zgarishlarga erishish mumkin.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, kutubxona faoliyatini rivojlantirish yoshlar tarbiyasini takomillashtirishning muhim shartlaridan biridir. Zamonaviy kutubxonalar yoshlarning nafaqat bilim olishiga, balki ularning ma’naviy, axloqiy va intellektual rivojlanishiga ham bevosita ta’sir ko‘rsatadi.

Kelgusida kutubxona tizimini yanada rivojlantirish orqali yoshlarning:

- bilim darajasini oshirish
- mustaqil fikrlash ko‘nikmalarini shakllantirish
- ma’naviy yetukligini ta’minlash mumkin bo‘ladi. Bu esa o‘z navbatida jamiyat taraqqiyoti va barqaror rivojlanishining muhim omili hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. To‘xtayev S. **Madaniyatshunoslik**. – Toshkent, 2017. – 15-bet
2. Karimov I.A. **Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch**. – Toshkent, 2008. – 48-bet
3. Axmedov A. **Axborot texnologiyalari**. – Toshkent, 2019. – 33-bet
4. Xasanov B. **Pedagogika nazariyasi**. – Toshkent, 2018. – 52-bet
5. Abdullayev Q. **Yoshlar va ma’naviyat**. – Toshkent, 2022. – 27-bet
6. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining qarorlari to‘plami. – Toshkent, 2020. – 22-bet
7. Yo‘ldoshev J. **Kutubxona ishi asoslari**. – Toshkent, 2015. – 61-bet
8. Rasulov R. **Raqamli kutubxonalar**. – Toshkent, 2021. – 40-bet
9. Aytimova. D. A. (2023). Effective Use of Pedagogical Technologies in **Teaching Library Studies.** ***Web of Semantic: Universal Journal on Innovative Education*****,** *2*(5), 40–43. Retrieved from https://univerpubl.com/index.php/semantic/article/view/1422

Aytimova , D. **From the history of the formation and develorment of the first libraries in Karakalpakstan. Scientific Journal of the Fergana State University**, 28(5), https://doi.org/10.56292/SJFSU/vol28 iss5/a49-53

ЖАҢА ӨЗБЕКСТАНДА КИТАПХАНА ИСИН РАЎАЖЛАНДЫРЫЎДЫҢ ӘҲМИЙЕТЛИ ЎАЗЫЙПАЛАРЫ

Р.Калмурзаева
ҚМУ Ресурс орайы директоры

Annotaciya. Maqalada zamanagóy kitapxanalar, olardıń iskerligi, kitapxana isin rawajlandırıwdıń áhmiyetli wazıypaları haqqında sóz etiledi.

Tayanısh sózler: Kitapxana iskerligi, kitapxaana nızamshılıǵı, kitapqumarlıq, kitapxana siyasatı.

Ózbekstanda kitapxana tarawın hám kitapqumarlıqtı rawajlandırıw mámleket siyasatı dárejesine kóterildi. Prezidentimiz tárepinen bir qatar Párman hám Qararlar qabıl etildi, sonday-aq, 21-may «Ózbekstan kitapxanashıları kúni» dep járiyalandı.

Jańa Ózbekstanda kitapxana isin rawajlandırıwdıń áhmiyetli wazıypaları belgilenip, úlken sociallıq ózgerisler júz bermekte. Kitapxana imidjin payda etiw, jaslardıń ruwxıy sawatlılıǵın asırıw, sociallıq potencialın asırıw, jámáátshilik arasında kitapxanalar dárejesin kóteriw boyınsha ádewir jumıslar ámelge asırılmaqta.

«Jaslarda kitap oqıw kónlikpesi payda bolsa, keleshegi jolında qalǵan barlıq ámellerdi kitaptıń ózi úyretedi»[1]. 2020 - 2025-jıllarǵa arnalǵan kitapqumarlıq mádeniyatın rawajlandırıw hám qollap-quwatlaw milliy dástúri Ózbekstan Respublikası Konstitusiyası, “Jaslarǵa tiyisli mámleket siyasatı tuwrısında”, “Málimleme-kitapxana iskerligi tuwrısında”ǵı Ózbekstan Respublikası nızamları, Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń pármanları, qararları hám Húkimet qararları hám de taǵı basqa nızam húJjetleri de xalıq aralıq huqıqtıń ulıwmalıq normalarına muwapıq tayarlanǵan.

Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 2026-jıl 15-yanvardaǵı «Kitapqumarlıq mádeniyatın rawajlandırıw hám máhelle arasında kitap oqıwǵa qızıǵıwshılıqtı asırıw is-ilájları» haqqındaǵı Qararınıń qabıl etiliwinen gózlengen tiykarǵı maqset etip 2026-2030-jıllarda xalıqtıń kitapqumarlıq dárejesin (bir adam oqıytuǵın kitap sanın) jılına ortasha 10 kitapqa jetkiziwden ibarat.

Kitapqumarlıq mádeniyatın rawajlandırıw jumısların shólkemlestiriwde jaslar isleri agentligi janında yuridikalıq shaxs statusısız «Kitapqumarlıq mádeniyatın rawajlandırıw fondı»n shólkemlestiriw, fond qarjları tómendegi ilajlardı finanslıq támiynlew ushın qaratıw belgilenbekte :

-tańlaw arqalı jas jazıwshılar ushın grantlar ajıratıw hám shıǵarmaların baspa etiw, balalar ádebiyatı baǵdarıdaǵı joybarlardı qollap-quwatlaw ;

[1] 2020 - 2025-jıllarda kitapqumarlıq mádeniyatın rawajlandırıw hám qollap-quwatlaw Milliy Dástúri

-tańlaw arqalı uqıplı avtorlardı anıqlaw hám olarǵa dóretiwshilik etiw ushın sharayat jaratıw maqsetinde bir jılǵa shekem bazalıq esaplaw muǵdarınıń 50 baarabar muǵdarında hár ay aqsha tólew;

-eń úlgili shet el ádebiyatlardı ózbek tiline hám milliy ádebiyatlardı shet tillerge awdarmalawda baspaǵa tayarlaw hám baspadan shıǵarıw qárejetleriniń 50 procenti hám avtorlıq huqıqı ushın qárejetlerdiń 80 payızın qaplaw;

-qáwenderlik Keńes aǵzalarına hár sherekte bazalıq esaplaw muǵdarınıń 50 barabarına deyingi muǵdarda sıylıq tólew;

-kitapqumarlıq reytingin qáliplestiriw menen baylanıslı qárejetlerdi ámelge asırıw.

Ekonomika hám finans ministrligi 2026-jıldan baslap Ózbekstan Respublikası respublika byudjetten Jaslar isleri agentligine kitaplardı awdarmalaw, baspaǵa tayarlaw hám baspadan shıǵarıw qárejetleri ushın hár jılı ajıratılatuǵın qarjılar muǵdarın 20 milliard swmǵa jetkeziw hám olardıń fondqa barılanıwın támiyinlew.

-Jaslar isleri agentligine bir ay múddette grantlar ajıratıw, úlgili avtorlardı anıqlaw hám ózbek tiline awdarmalaw ushın eń úlgili shet el ádebiyatlardı tańlaw rejimin tastıyıqlaw tapsırıldı.

Xalıq arasında kitap oqıwǵa qızıǵıwshılıqtı asırıwda 2026-jıl 1-fevraldan baslap:

-xalıq, ásirese, jaslar arasında kitapqumarlıqtı rawajlandırıw boyınsha “Kitap-bilim dáregi” baǵdarlaması ámelge asırıladı;

-mámleket shólkemleriniń kitap hám kitapqumarlıq haqqındaǵı reklamaları social málimleme (reklama) retinde tán alınadı;

-transport infrastruktura obektleri hám transport qurallarında (Avtobus, metro, samolyot, poezdlar) sımsız yamasa mobil internet tarmaǵı arqalı “Oqıw” platformasınan paydalanıw múmkinshilikleri jaratıladı, qolaylıq ushın QR kodlar ornatıladı.

- mektepke shekemgi hám mektep tálimi ministrligi sistemasındaǵı ulıwma bilim beriw mákemelerinde “Jadidler ızınen” kitapqumarlıq klubların shólkemlestiriw. Bunda:

-“Jadidler ızınen” kitapqumarlıq klubı aǵzaları arasında kitap talqılawǵa arnalǵan debatlar ótkeriledi;

-mekteplerde “Jadidler ızınen” klubı aǵzalarına jılına keminde 20 kitap oqıtılıp barıladı;

-hár sherekte rayon (qala) kesiminde eń aktiv “Jadidler ızınen” kitapqumarlıq klubları aǵzaları mektepke shekemgi hám mektep tálimi ministrligi tárepinen xoshametlenedi;

Tiyisli tarawlar boyınsha usınıs etiletuǵın kásiplik xızmetke tiyisli ádebiyatlar dizimi qáliplestiredi;

-hár jılı keminde 3 ten kásiplik xızmetke tiyisli shet el ádebiyatlardı jergilikli baspalar arqalı ózbek tiline awdarma etip, maman qánigeler

qatnasıwında olardı túsindirmeler, sózlik hám mısallar menen bayıtıw ámeliyat engiziledi;

-Tiyisli shólkemlerde “Kitap múyeshi” shólkemlestiriledi hám xızmetkerler ushın hár ayda “Kitap oqıw saatı” jolǵa qóyıladı;

-kitapqumarlıq boyınsha ishki reyting sisteması engiziledi;

-tańlaw tiykarında eń kóp kitap oqıǵan xızmetkerge byudjet shólkemleri xızmetkerlerin materiallıq xoshametlew arnawlı fondı esabınan bir aylıq mıynet haqı muǵdarında pul sıylıq beriledi;

-Jaslar isleri agentligi ministrlik hám mekemeler menen birgelikte eń kóp kitap oqıǵan 100 likke kirgen oqıwshı hám studentlerdi anıqlaw rejimin tastıyıqlanadı. Bunda 100 likke kirgen oqıwshı hám studentlerdiń hár birine Fond qarjları esabınan bazalıq esaplaw muǵdarınıń 25 barabarı muǵdarında pul sıylıq beriliwi názerde tutıldı.

Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti málimleme-resurs orayı iskerligi rawajlanıwı

2016-jılı málimleme-resurs orayı imaratı rekonstrukciya etilip, 3 mlrd. súmnan artıq qarjı ajıratıldı. Málimleme-resurs orayınıń ulıwma kitap fondı 68657 atamada, 605238 nusqada bolıp sonnan:

Sabaqlıqlar - 11671 atamada 206589 nusqada;

Oqiw qollanbaları - 20411 atamada 200593 nusqada;

Kórkem ádebiyatlar - 11255 atamada 40390 nusqada;

Ilimiy ádebiyatlar - 8727 atamada 100612 nusqada;

Sırt el ádebiyatları - 1387 atamada 5012 nusqada;

Basqa da ádebiyatlar - 15206 atamada 52042 nusqanı quraydı.

Málimleme-resurs orayında 15 ten zıyat oqıw zalları xızmet kórsetip kelmekte. Sonnan:

tábiyiy pánler oqıw zalı;

gumanitar pánler oqıw zalı;

kórkem ádebiyatlar oqıw zalı,

professor-oqıtıwshılar ushın oqıw zalı;

shet el ádebiyatları oqıw zalı;

3 elektron oqıw zalları;

gazeta-jurnallar oqıw zalı;

ilimiy ádebiyatlar oqıw zalı;

imkaniyatı sheklengen studentler ushın arnawlı oqıw zalı;

1-2-3,7-8, 9-12-sanlı studentler turar úylerindegi oqıw zalları;

Shımbay fakulteti málimleme-resurs orayı filialı bar.

Málimleme-resurs orayına 2025-jılı 168 atamada 336 nusqada shet el ádebiyatları hám universitet professor-oqıtıwshıları tárepinen baspadan shıǵarılǵan 172 atamadaǵı 8527 nusqadaǵı ádebiyatlar qabıl etildi.

Málimleme-resurs orayınıń kitap penen támiyinleniw kórsetkishleri:

2022-jılı	550320 mıń nusqada
2023-jılı	559204 mıń nusqada

2024-jılı	579418 mıń nusqada
2025-jılı	592968 mıń nusqada
2026-jıl I-II shereklerde	607268 mıń nusqada kitaplar alınǵan.

Málimleme-resurs orayı zamanagóy texnologiyalar menen úskenelengen, 150 dana kompyuter, 4 dana printer, 4 dana "Sensorlı ekran-Infiokiosk," 5 dana skanerler menen támiyinlengen, IRBIS 64+ avtomatlastırılgan kitapxana sistemasına 68146 atamadaǵı kitaplardıń bibliografiyalıq maǵlıwmatları kirgizilgen.

Málimleme-resurs orayında Prezidentimizdiń 2017-jıl 13-sentyabrdegi «Kitap ónimlerin baspadan shıǵaarıw hám tarqatıw sistemasın rawajlandırıw, kitap oqıı hám kitapqumarlıq mádeniyatın asırıw hám úgit-násiyatlaw boyınsha kompleks ilajlar baǵdarlaması haqqında»ǵı PQ-3271-sanlı qararında belgilengen wazıypalardı orınlaw maqsetinde ilájlar is jobası islep shıǵıldı hám bir qatar jumıslar ámelge asırıldı, «Kitapqumarlar klubı» shólkemlestirilip, klubqa belsendi jaslar qatnasıp atır.

Universitet málimleme-resurs orayı berilgen wazıypalardı tolıǵı menen orınlaǵan halda, Jańa Ózbekstanda kitapxana isin rawajlandırıwda óz úlesin qosa beredi degen úmittemiz.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. 2020 - 2025-jıllarda kitapqumarlıq mádeniyatın rawajlandırıw hám qollap-quwatlaw Milliy Dástúri
2. Axborot-kutubxona faoliyati to’ǵrisida O’zbekiston Respublikasining Qonuni. 2011 yil 13 aprel /Xalq so’zi.-2011. -13 apr.
3. 2017-yil 13-sentyabrdagi «Kitob mahsulotlarini nashr etish va tarqatish tizimini rivojlantirish, kitob mutolaasi va kitobxonlik madaniyatini oshirish hamda tarǵib qilish bo’yicha kompleks chora-tadbirlar dasturi to’ǵrisida»gi PQ-3271-son qarori
4. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz T:, «O’zbekiston»., 2017.
5. Yuldashev I., O‘. Nosirov. Kutubxona - axborot xizmati: nazariyasi va amaliyoti. - Toshkent, 2020. 360 b.
6. Maxmudov M. Kutubxona - axborot faoliyatini boshqarish. - Toshkent 2019. 505 b.

РАҚАМЛИ КУТУБХОНА ВА ЗАМОНАВИЙ ДРАМАТУРГИЯ: ЯНГИ АХБОРОТ МАКОНИДА АДАБИЁТ ТАРҒИБОТ ТЕНДЕНЦИЯЛАРИ

Оңғарбаева Қутлыбийке Жеңисбай қызы
ӨзМКӨМИ Нөкис филиалы 1-курс магистранты

Annotatsiya - Mazkur tezisda raqamli kutubxonalarning zamonaviy dramaturgiyani saqlash, o'rganish va targ'ib qilishdagi o'rni tahlil qilinadi. Dramatik matnlarni elektron kataloglar, raqamli arxivlar, multimedia materiallari va virtual ko'rgazmalar orqali keng auditoriyaga yetkazish imkoniyatlari ochib beriladi. Raqamli kutubxonalar dramaturgik merosni saqlash vositasi sifatidagina emas, balki yangi axborot makonida adabiy targ'ibotni kuchaytiruvchi madaniy-kommunikativ tizim sifatida baholanadi.

Kalit so'zlar: raqamli kutubxona, zamonaviy dramaturgiya, adabiy targ'ibot, axborot makoni, elektron katalog, dramaturgik meros, multimedia, virtual ko'rgazma, madaniy xotira.

Аннотация - В данном тезисе анализируется роль цифровых библиотек в сохранении, изучении и продвижении современной драматургии. Открываются возможности доведения драматических текстов до широкой аудитории посредством электронных каталогов, цифровых архивов, мультимедийных материалов и виртуальных выставок. Цифровые библиотеки оцениваются не только как средство хранения драматургического наследия, но и как культурно-коммуникативная система, усиливающая литературную пропаганду в новом информационном пространстве.

Ключевые слова: цифровая библиотека, современная драматургия, литературная пропаганда, информационное пространство, электронный каталог, драматургическое наследие, мультимедиа, виртуальная выставка, культурная память.

Abstract - This thesis analyzes the role of digital libraries in preserving, studying, and promoting modern drama. The possibilities of delivering dramatic texts to a wide audience through electronic catalogs, digital archives, multimedia materials, and virtual exhibitions are revealed. Digital libraries are evaluated not only as a means of preserving dramaturgical heritage but also as a cultural and communicative system that enhances literary promotion in the new information space.

Keywords: digital library, modern drama, literary promotion, information space, electronic catalog, dramatic heritage, multimedia, virtual exhibition, cultural memory.

Kirish - Bugungi adabiy jarayon an'anaviy doiralardan chiqib, raqamli makon orqali rivojlanmoqda. Raqamli kutubxonalar, elektron kataloglar, onlayn arxivlar va multimedia platformalari badiiy matnlarni saqlash, o'rganish va targ'ib etishning yangi shakllarini yuzaga keltirmoqda.

Dramaturgiya uchun bu ayniqsa muhimdir, zira dramatik asar nafaqat o'qiladigan matn, balki sahna talqini, aktyor ijrosi va teatr xotirasi bilan bog'liq murakkab madaniy hodisadir.

Mavzuning dolzarbligi axborot iste'moli madaniyatining o'zgarishi bilan belgilanadi. 2025-yil boshida O'zbekistonda internet foydalanuvchilari soni 32,7 million kishiga yetib, internet kirib borish darajasi 89,0 foizni tashkil etgani qayd etilgan [1]. Bu ko'rsatkich adabiyot va teatrni targ'ib qilishda raqamli makon asosiy kommunikativ maydonlardan biriga aylanganini tasdiqlaydi. Xalqaro miqyosda UNESCO raqamli davrda hujjatli merosni saqlashni madaniy xotirani himoya qilishning muhim yo'nalishi sifatida baholaydi [2], IFLA esa kutubxonalarni global axborot tizimining muhim qismi sifatida ko'rsatadi [3].

Raqamli kutubxonalar dramaturgiya targ'ibotida uch jihatdan alohida ahamiyat kasb etadi: dramatik matnlarni elektron shaklda saqlash va tezkor qidiruv imkoniyatini beradi; asarni sahnalashtirish tarixi, foto-video materiallar va bibliografik ma'lumotlar bilan yaxlit o'rganishga imkon beradi; adabiy targ'ibotni passiv axborot berishdan faol madaniy muloqot shakliga o'tkazadi.

Asosiy qism - Raqamli kutubxonalar zamonaviy dramaturgiyani targ'ib qilishda adabiy matn, sahna talqini va auditoriya o'rtasidagi axborot vositachisi sifatida namoyon bo'ladi. O'zbekiston kutubxonachilik tizimida 2024-yilgi ma'lumotlarga ko'ra, Milliy kutubxona bilan birga 14 ta hududiy va 186 ta tuman axborot-kutubxona markazi, shuningdek 13 mingdan ortiq axborot-kutubxona muassasalari faoliyat yuritadi [5]. Bu infratuzilma dramaturgik merosni keng targ'ib qilish uchun tashkiliy asos vazifasini o'tashi mumkin. IFLA-UNESCO 2022-yilgi "Public Library Manifesto" hujjatida ommaviy kutubxona ta'lim, madaniyat, inklyuziya va axborotning tirik kuchi sifatida baholanib, zamonaviy kutubxona bilim va madaniy xotirani tashkil qiluvchi ochiq axborot maydoniga aylanishi lozim deb ta'kidlanadi [4].

Raqamli kutubxona dramaturgik asarlarni targ'ib qilishning besh asosiy yo'nalishi:

- **Kengaytirilgan qidiruv:** janr, mavzu, davr, obraz turi, sahnalashtirilgan teatr va tarjima tili bo'yicha izlash imkoniyati oddiy katalogni samarali axborot tizimiga aylantiradi.
- **Kontekstual taqdimot:** annotatsiya, muallif haqida ma'lumot, spektakllar ro'yxati, tanqidiy fikrlar va foto-video materiallar foydalanuvchiga asarni yaxlit madaniy hodisa sifatida qabul qilishga yordam beradi.
- **Interaktiv targ'ibot:** tavsiya tizimi, virtual ko'rgazmalar, onlayn muhokamalar va o'quv-uslubiy izohlar dramaturgiyani keng auditoriya orasida ommalashtirishga xizmat qiladi.
- **Madaniy xotirani saqlash:** pyesalar, sahna talqinlari va rejissyorlik izohlari davrning estetik qarashlari va ijtimoiy muammolarini aks ettiruvchi meros sifatida tizimli saqlanishi lozim [6].

- **Xalqaro maydonga chiqish:** bibliografik tavsifning xalqaro standartlarga muvofiqligi va annotatsiyalarning o'zbek, rus, ingliz tillarida berilishi o'zbek dramaturgiyasini xorijiy tadqiqotchi va tarjimonlarga ochiq qiladi.

Shu bilan birga, bir qator muammolar yechim kutmoqda: ko'plab dramatik asarlarning ishonchli elektron nusxalari to'liq emas; sahna materiallari (afisha, foto, video, taqriz) alohida saqlanib, bibliografik tizimga bog'lanmaydi; foydalanuvchi uchun qulay interfeys va mavzuli qidiruv mexanizmlari yetarli rivojlanmagan; mualliflik huquqi va ochiq foydalanish masalalari aniq tartibga solinmagan.

Xulosa -Raqamli kutubxonalar zamonaviy dramaturgiyani yangi axborot makonida targ'ib qilishning muhim vositasiga aylanmoqda. Ular dramatik asarlarni faqat elektron shaklda saqlab qolmay, balki muallif, sahnalashtirish tarixi, tanqidiy maqolalar, foto-video materiallar va tarjimalar bilan birgalikda yaxlit madaniy kontekstda taqdim etadi. Bu dramaturgik merosning ilmiy o'rganilishi, yosh auditoriyaga yetib borishi va milliy adabiyotning xalqaro maydonda tanilishiga xizmat qiladi.

Shu bois raqamli kutubxonalar dramaturgiya targ'ibotida oddiy texnik platforma emas, balki adabiy-madaniy jarayonni faollashtiruvchi zamonaviy institut sifatida rivojlantirilishi lozim. Buning uchun mavjud kutubxona infratuzilmasini yagona raqamli tizimga birlashtirish, foydalanuvchi uchun qulay qidiruv va tavsiya mexanizmlarini takomillashtirish, mualliflik huquqi masalalarini tartibga solish hamda sahna materiallarini bibliografik tizimga bog'lash zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. DataReportal. Digital 2025: Uzbekistan. Kepios, We Are Social, Meltwater, 2025.

2. UNESCO. Advancing access to information and digital preservation. Paris: UNESCO, 2024.

3. IFLA. Library Map of the World. The Hague: IFLA, 2025.

4. IFLA; UNESCO. IFLA-UNESCO Public Library Manifesto 2022. The Hague; Paris, 2022.

5. O'zbekiston Respublikasi kutubxona tizimi statistik ma'lumotlari, 2024.

6. UNESCO. Recommendation concerning the Preservation of, and Access to, Documentary Heritage. Paris, 2015.

РАҚАМЛИ ТЕХНОЛОГИЯЛАР ВА ЗАМОНАВИЙ ТЕАТР ДРАМАТУРГИЯСИ

Таджетдинов Мансур Махмуд улы
ӨзМКӨМИ Нөкис филиалы 1-курс магистранти
Илимий басшысы, ӨзМКӨМИ Нөкис филиалы
доценти ***Жаббарберген Хожанов***

Annotatsiya: Mazkur tezisda raqamli texnologiyalarning zamonaviy teatr dramaturgiyasiga ta’siri tahlil qilinadi. Unda proyeksiya, ekran, ovoz dizayni, onlayn translyatsiya, virtual makon va interaktiv vositalarning sahna ifodasi, dramatik vaqt-makon talqini hamda tomoshabin bilan muloqot shakllarini yangilashdagi o‘rni ochib beriladi. Shuningdek, raqamli vositalardan foydalanishda texnik effekt dramatik g‘oya va sahnaviy mazmunga xizmat qilishi zarurligi asoslanadi.

Kalit so‘zlar: Raqamli texnologiyalar, zamonaviy teatr, dramaturgiya, sahna san’ati, multimedia, virtual makon, interaktivlik, tomoshabin, badiiy-estetik ifoda.

Аннотация: В данном тезисе анализируется влияние цифровых технологий на современную театральную драматургию. В ней раскрывается роль проекции, экрана, звукового дизайна, онлайн-трансляции, виртуального пространства и интерактивных средств в сценическом выражении, драматической интерпретации пространства-времени и обновлении форм общения со зрителем. Также обоснована необходимость того, чтобы технический эффект при использовании цифровых средств служил драматической идее и сценическому содержанию.

Ключевые слова: Цифровые технологии, современный театр, драматургия, сценическое искусство, мультимедиа, виртуальное пространство, интерактивность, зритель, художественно-эстетическое выражение.

Abstract: This thesis analyzes the impact of digital technologies on modern theatrical dramaturgy. It reveals the role of projection, screen, sound design, online broadcasting, virtual space, and interactive tools in stage expression, dramatic interpretation of time and space, and the renewal of forms of communication with the audience. It is also substantiated that when using digital tools, the technical effect must serve the dramatic idea and theatrical content.

Keywords: Digital technologies, modern theater, dramaturgy, performing arts, multimedia, virtual space, interactivity, audience, artistic and aesthetic expression.

XXI asr teatr san’ati faqat sahna, aktyor va tomoshabin o‘rtasidagi an’anaviy jonli muloqot bilan cheklanib qolmayapti. Raqamli texnologiyalar,

multimedia vositalari, sun’iy intellekt, virtual va kengaytirilgan reallik, onlayn translyatsiya hamda interaktiv sahna yechimlari zamonaviy dramaturgiyaning shakli, mazmuni va tomoshabin bilan aloqa usullarini tubdan o‘zgartirmoqda. Avvallari dramatik asarning asosiy kuchi matn, konflikt va sahnaviy ijroda ko‘rilgan bo‘lsa, bugungi teatr amaliyotida raqamli tasvir, ovoz dizayni, ekran, proyeksiya, algoritmik montaj va masofaviy ishtirok ham badiiy ifoda vositasiga aylanmoqda. Shu bois zamonaviy teatr dramaturgiyasini raqamli texnologiyalarsiz tahlil qilish uning bugungi rivojlanish mantig‘ini to‘liq ochib bera olmaydi.Raqamli madaniyatning kengayishi bu jarayonni yanada tezlashtirdi. UNESCO tomonidan madaniyat va sun’iy intellekt masalalariga bag‘ishlangan hisobotlarda raqamli texnologiyalar ijodiy sohalarga faqat texnik qulaylik sifatida emas, balki madaniy ifoda, mualliflik, auditoriya bilan muloqot va san’atning etik chegaralariga ta’sir qiluvchi omil sifatida qaralishi zarurligi ta’kidlanadi [1]. Demak, raqamli texnologiyalar teatr dramaturgiyasiga tashqi bezak sifatida emas, balki sahna matnining tuzilishi, obrazlar tizimi, vaqt va makon talqini, konfliktning ochilishi hamda tomoshabin ishtirokining yangi shakllari orqali kirib kelmoqda.

Jahon teatr amaliyotida bu o‘zgarishlar ayniqsa pandemiya davridan keyin yaqqol ko‘zga tashlandi. European Theatre Convention tomonidan 17 mamlakat teatr tajribasi asosida olib borilgan tadqiqotda pandemiya yillarida raqamli teatr mahsulotlari keskin ko‘paygani, ayrim yo‘nalishlarda raqamli teatr faoliyati 800 foizgacha oshgani qayd etilgan . Bu raqam shuni ko‘rsatadiki, raqamli teatr vaqtinchalik ehtiyoj mahsuli emas, balki sahna san’atining keyingi rivojlanish bosqichiga ta’sir ko‘rsatgan muhim omildir[2]. Albatta, raqamli shakl jonli teatrning o‘rnini to‘liq bosmaydi. Biroq u dramaturgik tafakkurga yangi savollarni olib kirdi: sahnadagi “jonli voqelik” ekran orqali qanday qabul qilinadi, virtual obraz dramatik obrazga aylanishi mumkinmi, tomoshabin faqat kuzatuvchi emas, balki raqamli ishtirokchi bo‘lsa, dramatik konflikt qanday quriladi?

O‘zbekiston sharoitida ham ushbu mavzuning dolzarbligi ortib bormoqda. Mamlakatda internetdan foydalanish darajasining tez oshishi madaniy mahsulotlarni qabul qilish shakliga ham bevosita ta’sir qilmoqda. O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi ma’lumotlariga ko‘ra, aholining internetdan foydalanish ulushi 2021-yilda 76,6 foiz bo‘lgan bo‘lsa, 2024-yilda 93,3 foizga, 2025-yil yanvar–avgust oylarida esa 94,2 foizga yetgan[3]. DataReportal ma’lumotlarida ham 2025-yil boshida O‘zbekistonda 32,7 million internet foydalanuvchisi mavjudligi qayd etilgan. Bunday raqamlar teatr va dramaturgiya uchun ham muhim: tomoshabin endi faqat zalda o‘tirgan shaxs emas, u ijtimoiy tarmoqlar, video platformalar, onlayn namoyishlar va raqamli muhit orqali spektakl bilan oldindan, namoyish vaqtida va undan keyin ham muloqotga kirishuvchi faol auditoriyaga aylanmoqda[4].Zamonaviy dramaturgiyada raqamli texnologiyalar uch asosiy yo‘nalishda namoyon bo‘lmoqda. Birinchidan, ular sahna ifodasini boyitadi: proyeksiya, LED ekran, ovoz effektlari, video mapping, yorug‘lik dizayni va virtual makon dramatik

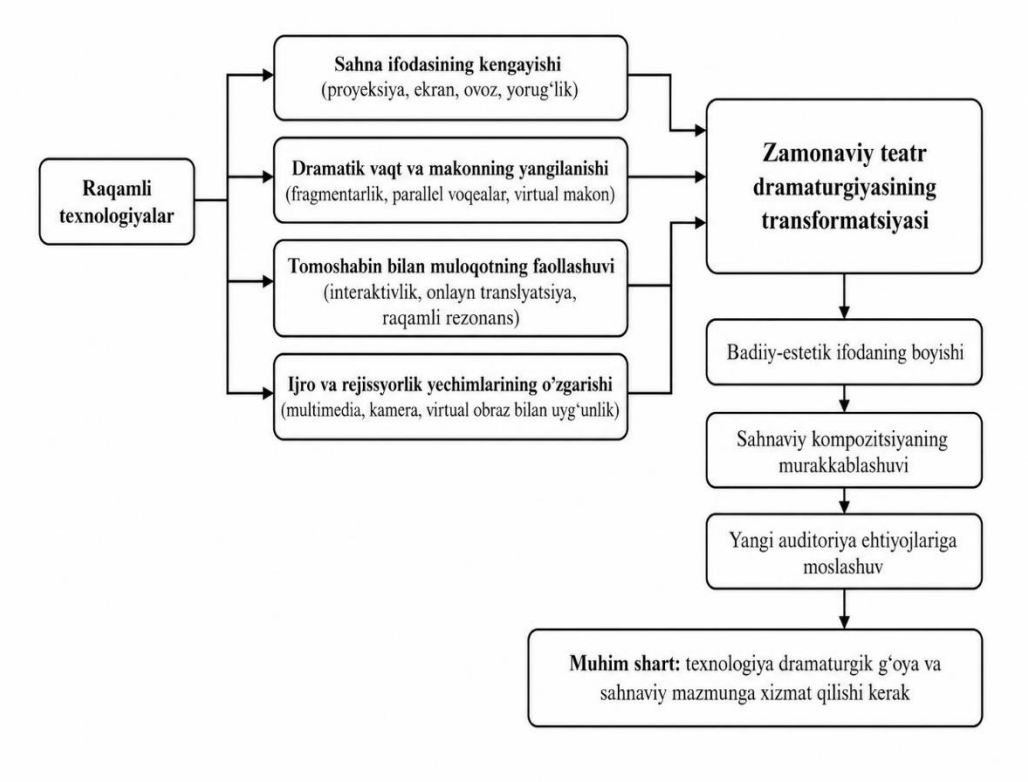
voqelikni kuchaytiradi. Ikkinchidan, raqamli muhit asarning kompozitsiyasiga ta’sir qiladi: voqealar chiziqli tartibda emas, fragmentar, parallel, ko‘p qatlamli va ekran tafakkuriga yaqin shaklda qurilishi mumkin. Uchinchidan, tomoshabin bilan aloqa o‘zgaradi: interaktiv sahna, onlayn sharhlar, ijtimoiy tarmoqdagi rezonans, masofaviy namoyishlar dramaturgik jarayonning davomiy qismiga aylanadi. Ayniqsa yosh avlod auditoriyasi uchun teatrning raqamli muhit bilan bog‘lanishi uning qabul qilinish darajasini oshiruvchi omil bo‘lib xizmat qiladi.

Shu bilan birga, raqamli texnologiyalar teatr dramaturgiyasi oldiga muayyan muammolarni ham qo‘yadi. Texnologik effektlar dramatik g‘oyani chuqurlashtirish o‘rniga ba’zan tashqi bezak darajasida qolib ketishi mumkin. Sahnaviy jonlilik, aktyor ijrosi va badiiy matnning ichki kuchi ekran va texnik vositalar soyasida qolsa, teatrning asosiy estetik tabiati zaiflashadi. Demak, raqamli texnologiyalardan foydalanish dramaturgik zarurat, badiiy konsepsiya va rejissyorlik yechimi bilan bog‘langan holdagina samarali natija beradi. Bu jihat mavzuni nazariy va amaliy tomondan tahlil qilishni talab etadi.Mazkur tadqiqotimizdaraqamli texnologiyalarning zamonaviy teatr dramaturgiyasiga ta’siri, ularning sahnaviy ifoda vositasi sifatidagi imkoniyatlari, dramaturgik kompozitsiya va tomoshabin bilan muloqot shakllarini yangilashdagi o‘rni tahlil qilinadi.

Raqamli texnologiyalar teatr dramaturgiyasiga bir necha yo‘nalishda ta’sir qiladi. Birinchidan, ular sahna makonini kengaytiradi. An’anaviy teatrda voqea asosan dekoratsiya, aktyor harakati va dialog orqali ifodalangan bo‘lsa, bugungi sahnada proyeksiya, ekran tasviri, yorug‘lik dinamikasi va ovoz effektlari voqelikni yanada ko‘p qatlamli ko‘rsatishga xizmat qilmoqda. Masalan, sahnada real xona tasvirlanayotgan bo‘lsa, ekran orqali qahramon xotirasi, ichki kechinmasi yoki tashqi ijtimoiy muhit bir vaqtning o‘zida berilishi mumkin. Bu dramaturgik matnni faqat chiziqli hikoya emas, balki ko‘p qatlamli sahnaviy kompozitsiyaga aylantiradi.

Ikkinchidan, raqamli texnologiyalar dramatik vaqt va makon tushunchasini o‘zgartirmoqda. Klassik dramaturgiyada voqealar ko‘pincha sabab-oqibat asosida rivojlanadi. Zamonaviy raqamli dramaturgiyada esa voqealar fragmentar, parallel yoki montajga yaqin shaklda berilishi mumkin. Bunday usul bugungi inson tafakkuriga yaqin: u axborotni ekran, ijtimoiy tarmoq, qisqa video va vizual belgilar orqali tez qabul qiladi. Shuning uchun zamonaviy dramaturgiyada ekran va sahna uyg‘unligi tomoshabin e’tiborini ushlab turishning muhim vositasiga aylanmoqda.

Uchinchidan, raqamli texnologiyalar tomoshabinning teatr jarayonidagi o‘rnini o‘zgartiradi. Avvallari tomoshabin asosan kuzatuvchi bo‘lgan. Hozir esa onlayn translyatsiya, interaktiv ovoz berish, ijtimoiy tarmoqlardagi munosabat, raqamli platformalardagi muhokama orqali u spektakl atrofidagi madaniy jarayonning faol ishtirokchisiga aylanadi. Bu holat dramaturgdan ham yangi yondashuvni talab qiladi: asar faqat sahnada tugamaydi, u tomoshabin fikri, sharhi va raqamli muhitdagi rezonans orqali davom etadi.

1-rasm. Raqamli texnologiyalar asosida zamonaviy teatr dramaturgiyasining transformatsiyasi

(Manba: *S. Dixon, G. Giannachi va B. Laurelning raqamli teatrga oid ilmiy qarashlari asosida muallif tomonidan ishlab chiqilgan.)*

To‘rtinchidan, raqamli vositalar aktyor ijrosi va rejissyorlik yechimlariga ham ta’sir qiladi. Aktyor endi faqat jonli sahnadagi sherigi bilan emas, balki ekran, kamera, ovoz, proyeksiya va virtual obraz bilan ham “muloqot” qiladi. Bu esa ijro madaniyatining yangi ko‘nikmalarini talab etadi. Rejissyor uchun esa raqamli texnologiya spektaklni bezash vositasi emas, balki umumiy badiiy konsepsiyani yaratishning tarkibiy qismidir.

Biroq raqamli texnologiyalardan foydalanishda muayyan xavflar ham mavjud. Agar texnologik effektlar dramatik g‘oya bilan bog‘lanmasa, sahnadagi mazmun zaiflashadi. Teatrning asosiy kuchi - jonli ijro, obrazlar to‘qnashuvi, dramatik ziddiyat va tomoshabin bilan bevosita ruhiy aloqa hisoblanadi. Shuning uchun raqamli vositalar teatr tabiatini siqib chiqarmasligi, aksincha, uni boyitishi kerak. Texnika g‘oyaga xizmat qilganidagina u haqiqiy badiiy-estetik ahamiyat kasb etadi.

Xulosa qilib aytganda, raqamli texnologiyalar zamonaviy teatr dramaturgiyasida yordamchi vosita emas, balki sahna tafakkurini yangilovchi muhim omilga aylanmoqda. Ular sahna makonini kengaytiradi, dramatik vaqtni ko‘p qatlamli qiladi, tomoshabinning ishtirokini faollashtiradi va rejissyorlik yechimlariga yangi imkoniyatlar ochadi. Shu bilan birga, texnologiya teatrning jonli ijro, matn, obraz va dramatik konfliktga asoslangan mohiyatini soyalab qo‘ymasligi kerak. Eng to‘g‘ri yondashuv - raqamli vositalarni badiiy g‘oyaga bo‘ysundirish, ularni dramaturgik mazmunni chuqurlashtirishga xizmat qildirishdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. UNESCO. Artificial Intelligence and Culture: Report of the Independent Expert Group on Artificial Intelligence and Culture**. Paris: UNESCO, 2025.**

2. European Theatre Convention. Digital Theatre Had 800% Boom During the Pandemic – New Study Reveals**. Brussels: European Theatre Convention, 2021.**

3. O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi. O‘zbekiston aholisining 94,2 foizi internetdan foydalanadi**. Toshkent, 2025.**

4. DataReportal. Digital 2025: Uzbekistan**. Kepios; We Are Social; Meltwater, 2025.**

5. Dixon S. Digital Performance: A History of New Media in Theater, Dance, Performance Art, and Installation**. Cambridge: MIT Press, 2007. 828 p.**

НОДИР ҚОЛЁЗМАЛАРИНИ РАҚАМЛАШТИРИШ: МИЛЛИЙ МЪЕРОСНИ САҚЛАШНИНГ ЗАМОНАВИЙ УСУЛЛАРИ

Аманова Эльмира
ӨзМКӨМИ Нөкис филиалы 1-курс студенти

Annotatsiya: Ushbu maqolada milliy madaniy meros hisoblangan nodir qo‘lyozmalarni jismoniy yemirilish xavfidan saqlash va raqamlashtirishning zamonaviy usullari tadqiq etilgan. Tadqiqotda *Cruse* va *Bookeye* kontaktsiz skanerlash texnologiyalari yordamida yuqori aniqlikdagi raqamli nusxalarni olish hamda ularni tizimli saqlash jarayonlari tahlil qilingan. Shuningdek, *Dublin Core* xalqaro standarti va IIIF protokoli asosida integratsiyalashgan elektron qidiruv platformasining modelini yaratish masalalari yoritilgan. Raqamli filtrlash algoritmlari orqali vaqt o‘tishi bilan o‘chib ketgan hoshiya qaydlari (marginaliyalar) va muhr izlarini qayta tiklash bo‘yicha samarali natijalar taqdim etilgan.

Tayanch so‘zlar: nodir qo‘lyozmalar, madaniy meros, raqamlashtirish, kontaktsiz skanerlash, metadata, elektron kutubxona, raqamli xavfsizlik, marginaliyalar.

Аннотация: В данной статье исследуются современные методы оцифровки редких рукописей с целью их защиты от физического разрушения и сохранения национального культурного наследия. В работе проанализированы процессы получения высокоточных цифровых копий с использованием бесконтактных сканеров *Cruse* и *Bookeye* без механического повреждения оригиналов. Освещены вопросы создания интегрированной поисковой платформы на основе международного стандарта *Dublin Core* и протокола IIIF. Представлены практические результаты восстановления угасающих краевых заметок (маргиналий) и оттисков печатей с помощью алгоритмов цифровой фильтрации изображений.

Ключевые слова: редкие рукописи, культурное наследие, оцифровка, бесконтактное сканирование, метаданные, электронная библиотека, цифровая безопасность, маргиналии.

Abstract: This article explores modern methods of digitizing rare manuscripts to preserve national cultural heritage and protect them from physical degradation. The study analyzes the processes of obtaining high-resolution digital copies without mechanical damage using *Cruse* and *Bookeye* contactless scanning technologies. It highlights the development of an integrated electronic search platform based on the international *Dublin Core* standard and the IIIF protocol. Furthermore, successful results in restoring faded marginal notes (marginalia) and seal impressions through digital image filtering algorithms are presented.

Keywords: rare manuscripts, cultural heritage, digitization, contactless scanning, metadata, digital library, digital security, marginalia.

Har bir xalqning tarixiy taraqqiyot yo‘li, ma’naviy intilishlari va intellektual salohiyati birinchi navbatda uning yozma yodgorliklarida o‘z ifodasini topadi. O‘tmish mutafakkirlarining qalamiga mansub nodir qo‘lyozmalar shunchaki o‘tgan zamonlarning guvohi emas, balki milliy o‘zlikni anglash, madaniy davomiylikni ta’minlash va fundamental qadriyatlarni shakllantirishning bosh manbayidir. Ushbu meros o‘zida falsafa, tilshunoslik, tibbiyot, astronomiya va davlatchilik tarixiga oid bebaho bilimlarni mujassam etib, bugungi kunda jamiyatning ma’naviy-ma’rifiy poydevorini mustahkamlashga xizmat qilmoqda. Tarixning turli burilish nuqtalarida yaratilgan va asrlar osha bizgacha yetib kelgan har bir matn ajdodlar tafakkurining jonli aksi bo‘lib, millatning jahon sivilizatsiyasidagi o‘rnini belgilashda asosiy omil hisoblanadi. Shunday ekan, ushbu xazinani nafaqat saqlash, balki uning ichki qatlamlaridagi ilmiy salohiyatni tizimli ravishda tadqiq etish zamonaviy ilm-fanning eng muhim ustuvorliklaridan biridir.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Madaniy meros ob’ektlarini muhofaza qilish va ularni raqamli makonga ko‘chirish masalalari xalqaro miqyosda bir necha o‘n yilliklardan buyon tizimli ravishda o‘rganib kelinmoqda. Bu borada YUNESKO tomonidan qabul qilingan xalqaro konvensiyalar va "Jahon xotirasi" (Memory of the World) dasturi doirasida e’lon qilingan uslubiy tavsiyalar fundamental asos bo‘lib xizmat qiladi. G‘arb va Sharqiy Osiyo tajribasida, xususan, Britaniya kutubxonasi (The British Library) hamda Yaponiya Milliy parlamat kutubxonasining raqamlashtirish strategiyalarida tarixiy matnlarni saqlash shunchaki mexanik jarayon emas, balki chuqur manbashunoslik tahlilini talab etadigan multidissiplinar soha sifatida qaraladi. Xalqaro tadqiqotlarda, ayniqsa, hujjatsimon merosning jismoniy xususiyatlarini saqlab qolgan holda, optik aniqlik darajasini (DPI) optimallashtirish va ranglar mutanosibligini xalqaro standartlarga (masalan, ISO/TS 19264-1) muvofiqlashtirish masalalari yetakchi o‘rin egallaydi. Mazkur yondashuvlar raqamli nusxaning asl nusxa

o‘rnini bosuvchi huquqiy va ilmiy qimmatga ega bo‘lishini ta’minlashga qaratilgan [6, 87 b.].

METODOLOGIYA

Nodir qo‘lyozmalarni raqamlashtirish jarayonining dastlabki va eng mas’uliyatli bosqichi manbalarning jismoniy holatini kompleks diagnostika qilish va shunga muvofiq ravishda ularni saralash hisoblanadi. Ushbu bosqichda har bir qo‘lyozma varaqlari, muqovasi va muqova birikmalarining mexanik mustahkamligi, qog‘oz yoki pergamentning mikrobiologik va kimyoviy yemirilish darajasi maxsus ishlab chiqilgan ekspertiza varaqasi asosida baholanadi. Ayniqsa, siyoh korroziyasi tufayli qog‘oz tarkibining o‘ta mo‘rtlashib qolgan qatlamlari hamda yelim qatlamlarining qurishi natijasida kelib chiqqan qatlamlanish holatlari alohida qayd etiladi. Ushbu tahlillar natijasida ob’ektlar uch guruhga ajratiladi: bevosita skanerlashga tayyor manbalar; jismoniy holati o‘rta darajada bo‘lib, jarayon davomida qo‘shimcha ehtiyotkorlik talab etadigan hujjatlar; skanerlash stendiga joylashtirishdan avval majburiy konservatsiya yoki restavratsiya muolajalarini o‘tashi shart bo‘lgan, o‘ta zaif qo‘lyozmalar. Bunday differensial yondashuv raqamlashtirish amaliyotining har qanday bosqichida asl nusxaga yetkazilishi mumkin bo‘lgan potensial mexanik zararlarning oldini olish imkonini beradi [1, 34 b.].

Saralash bosqichidan muvaffaqiyatli o‘tgan qo‘lyozmalarni elektron formatga o‘tkazishda mexanik zo‘riqishni nolga tushiradigan kontaktsiz skanerlash texnologiyalaridan foydalanildi. Tadqiqot doirasida yirik formatli va muqovasi to‘liq ochilmaydigan nodir asarlar uchun *Cruse* va *Bookeye* turkumidagi professional sayyor skanerlash stendlari qo‘llanildi. Bu qurilmalarning asosiy afzalligi shundaki, ular qo‘lyozma muqovasini an’anaviy skanerlar kabi 180 darajaga ochishni talab etmaydi; maxsus V-simon kitob beshiklari (book cradle) hamda moslashuvchan shisha bosim tizimlari yordamida matn sahifasini 90 dan 120 darajagacha bo‘lgan burchak ostida, muqova choklariga ziyon yetkazmasdan tekislash va tasvirga tushirish imkonini beradi. Tasvirni shakllantirish jarayonida lyuminissent yoki infraqizil nurlanish ajratmaydigan, qog‘oz tuzilishiga termik ta’sir ko‘rsatmaydigan "sovuq" LED yoritgichlardan foydalanildi. Har bir sahifa xalqaro sifat ko‘rsatkichlariga muvofiq, optik buzilishlarsiz, kamida 600 DPI aniqlikda, siqilmagan uncompressed RAW va TIFF formatlarida raqamlashtirildi. Bu esa matndagi eng kichik xattotlik elementlari, muhr izlari va qog‘ozning mikrostrukturasini ham to‘liq aks ettirishni ta’minladi[1, 41 b.].

NATIJALAR

Olib borilgan amaliy tadqiqotlar natijasida belgilangan metodologik talablar asosida tanlab olingan nodir qo‘lyozmalar fondini raqamlashtirishning aniq miqdoriy va sifat ko‘rsatkichlariga erishildi. Loyiha doirasida jismoniy holati turlicha bo‘lgan jami 124 ta noyob qo‘lyozma manba (umumiy hajmi 38 420 sahifa) to‘liq raqamli formatga o‘tkazildi. Har bir sahifadan olingan xom tasvirlar hech qanday siqilishlarsiz, ranglar uzatilishining to‘liqligini ta’minlovchi 16 bitli TIFF va RAW formatlarida saqlanib, umumiy arxiv

ma’lumotlarining hajmi 4,2 terabaytni tashkil etdi. Sifat nazorati jarayonida tasvirlarning xalqaro standartlarga muvofiqligi tekshirilganda, barcha raqamli nusxalarda ranglarning asliga mosligi va geometrik aniqlik koʻrsatkichlari 98,5 foizdan yuqori ekanligi tasdiqlandi. Foydalanuvchilar va tadqiqotchilar uchun qulaylik yaratish maqsadida ushbu ogʻir formatli arxiv nusxalari asosida sifatini yoʻqotmagan holda tez yuklanuvchi, koʻp qatlamli siqilgan PDF hamda JPEG 2000 formatidagi ishchi nusxalar ham shakllantirildi[2, 66 b.].

MUHOKAMA

Tadqiqot davomida olingan natijalar shuni koʻrsatadiki, nodir qoʻlyozmalarni raqamlashtirish amaliyoti shunchaki texnik jarayon boʻlmay, balki jismoniy ob’ektning oʻziga xos xususiyatlaridan kelib chiqadigan murakkab texnologik muammolarni bartaraf etishni taqozo etadi. Skanerlash jarayonida duch kelingan asosiy qiyinchiliklar bevosita qogʻoz va pergamentning tabiiy qarishi, kislotalilik darajasining ortishi hamda oʻtmishda ishlatilgan tabiiy siyohlarning kimyoviy yemirilishi bilan bogʻliqdir [3, 45 b.]. Ayrim manbalarda matnlarning oʻchib ketganligi yoki siyohning qogʻoz orqa tomoniga oʻtib ketishi (bleed-through effekti) tasvirlarni standart usullarda qayta ishlash samaradorligini cheklab qoʻydi. Ushbu muammoni hal etishda dinamik binarizatsiya va koʻp spektrli tasvirlarni ajratish algoritmlari yordam bergan boʻlsa-da, oʻta shikastlangan sahifalar uchun har bir filtr parametrlarini individual ravishda sozlash zarurati yuzaga keldi. Bu holat raqamlashtirishda unifikatsiyalashgan (ommaviy va bir xil) avtomatik yondashuvlardan foydalanish har doim ham kutilgan natijani bermasligini, aksincha, har bir restavratsion-raqamli keysga alohida yondashish kerakligini tasdiqlaydi[3, 54 b.].

XULOSA VA TAKLIFLAR

Ushbu tadqiqot doirasida amalga oshirilgan ilmiy-amaliy ishlar nodir qoʻlyozma manbalarni raqamlashtirish shunchaki texnik arxiv yaratish emas, balki milliy oʻzlikni va madaniy-tarixiy xotirani saqlashning fundamental mexanizmi ekanligini koʻrsatdi. Olingan natijalar shundan dalolat beradiki, kontaktsiz skanerlash texnologiyalarini tizimli manbashunoslik metodologiyasi bilan integratsiya qilish orqali nafaqat asl nusxalarning jismoniy daxlsizligini ta’minlash, balki vaqt oʻtishi bilan yoʻqolish xavfi ostida boʻlgan matn qatlamlarini raqamli filtrlash yordamida qayta tiklash imkoniyati mavjud. Ishlab chiqilgan va IIIF xalqaro standarti hamda kengaytirilgan metadata andozalari bilan jihozlangan elektron platforma modeli tarixiy asarlarni global ilmiy makonga muvaffaqiyatli integratsiya qilish va xalqaro tadqiqotchilar uchun masofaviy ochiqlikni ta’minlash borasida samarali instrumental poydevor boʻlib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Ahrorov, A. A. Nodir manbalarni saqlash va konservatsiya qilish asoslari. Toshkent: Fan nashriyoti, 2018. – 142 b.

2. Deegan, M., & Tanner, S. Digital Preservation. London: Facet Publishing, 2006. – 288 p.

3. Hikmatov, S. H. "Kutubxona fondlaridagi noyob qo‘lyozmalarni raqamlashtirishning konseptual masalalari". O‘zbekiston arxeologiyasi va manbashunosligi jurnali, 2021, №3, 45-52-b.

4. Federal Agencies Digital Guidelines Initiative (FADGI). Technical Guidelines for Digitizing Cultural Heritage Materials. 3rd Edition. Washington, DC: FADGI Still Image Working Group, 2023. – 129 p. Available at: https://www.digitizationguidelines.gov/

5. International Federation of Library Associations and Institutions (IFLA). Guidelines for Planning the Digitization of Rare Book and Manuscript Collections. 2014. – 19 p. Available at: https://www.ifla.org/

6. UNESCO. Charter on the Preservation of the Digital Heritage. Paris: UNESCO Publishing, 15 October 2003. – 24 p.

7. UNESCO. Memory of the World Programme: Guidelines for Digitization. Paris: UNESCO, 2020 (updated).

Karimov, N. R. Sharq qo‘lyozmalarini o‘rganish va kataloglashtirish metodikasi. Toshkent: Sharq, 2020. – 180 b.

МАДАНИЯТ ФУНКЦИЯЛАРИГА ДОИР АЙРИМ МУЛОХАЗАЛАР

Шодия Жалилова
УзДМСИ, 1-босқич магистранти

Annotatsiya. Maqolada madaniyat funksiyalarining zamonaviy sharoitdagi o‘zgarishlari tahlil qilinib, asosiy e’tibor identifikatsion funksiyasiga qaratilib, uning globallashuv va raqamli texnologiyalar ta’sirida yuzaga kelayotgan muammolari, milliy o‘zlikni saqlash va rivojlantirishga qaratilgan innovatsion yechimlarga oid mulohazalarni ilmiy asosda yoritishga bag‘ishlangan.

Kalit so‘zlar: madaniyat, funksiyalar, identifikatsiya, globallashuv, raqamli madaniyat, milliy o‘zlik, tizimli tahlil, innovatsi.

Abstract. This article analyzes the transformation of cultural functions in modern conditions. Special attention is paid to the identificational function of culture, highlighting the challenges caused by globalization and digitalization. The study also presents innovative approaches to preserving and developing national identity.

Key Words: culture, cultural functions, identification, globalization, digital culture, national identity, innovation.

O‘tgan asrning 60-yillarida olimlar “madaniyat”ning 250 dan ziyod tushunchalari va talqinlari mavjudligini e’tirof etishgandi. XX asr oxirlariga kelib, ular soni 500 dan oshdi. Bugun bunday sotsiologik va etimologik tadqiqotlar o‘tkazilmagan bo‘lsa-da, “madaniyat” so‘zining talqinlari mingdan oshadi. Ulardan bugungi kunda keng tarqalgani – “madaniyat” so‘zi lotincha “culture” so‘zidan olingan bo‘lib, yerga ishlov berish, bola yetaklash,

parvarishlash, degan ma’nolarni anglatadi, degan talqindir. Etimologik nuqtayi nazardan “kultura” so‘zi, haqiqatan ham, o‘sha ma’nolarni beradi. Biroq bizga “culture” so‘zining emas, “madaniyat” iborasining etimologik talqini kerak. “Madaniyat” so‘zi arabcha “ma’dan”, “Madina”, “madinalik” degan so‘zlardan kelib chiqqan. “Ma’dan” deganda biror boylik jamlangan yer, joy, hudud nazarda tutiladi. “Madina” esa shahar nomi. “Madinalik”, Madina shahridan kelib chiqqan kishi degan ma’noni beradi [16] . Madaniyat jamiyat taraqqiyotining muhim omili sifatida uning ijtimoiy, ma’naviy va tarixiy rivojlanishini belgilaydi. Madaniyat funksiyalari orqali inson va jamiyat o‘rtasidagi munosabatlar shakllanadi. Xususan, identifikatsion funksiya shaxsning o‘zini muayyan madaniyatga mansub deb his etishini ta’minlaydi[17].

Zamonaviy globallashuv jarayonlari va raqamli texnologiyalar rivoji ushbu funksiyaning mazmunini o‘zgartirib, yangi muammolarni keltirib chiqarmoqda. Biz aynan shu funksiya doirasida mavjud muammolarni ko‘rib chiqishga harakat qilamiz. Eng avvalo, identifikatsion funksiyaning nazariy asoslariga biroz to‘xtalsak: Identifikatsion funksiya madaniyatning asosiy tarkibiy qismlaridan biri bo‘lib, u milliy va madaniy o‘zlikni shakllantirishga xizmat qiladi. U orqali inson o‘zini muayyan guruhga mansub deb biladi.[18] Bu funksiya til, urf-odatlar, an’analar va tarixiy xotira orqali namoyon bo‘ladi. Shuningdek, u jamiyatda ijtimoiy birlikni ta’minlashda muhim ahamiyat kasb etadi. XX asr oxirlaridayoq britaniyalik madaniyatshunos, sotsiolog Stuart Hall identitetni statik emas, balki doimiy o‘zgaruvchan jarayon sifatida ko‘radi, ya’ni identiklik tarix, madaniyat va ijtimoiy tajriba orqali shakllanadi, globalizatsiya sharoitida qayta quriladi[19].

“Identifikatsiya” so‘zi lotincha identificare so‘zidan kelib chiqqan bo‘lib, “aynanlashtirish”, “tanib olish”, “mansubligini belgilash” degan ma’nolarni anglatadi. Demak, identifikatsion funksiya insonning o‘zini ma’lum bir madaniyat, millat, din, hudud yoki ijtimoiy guruh vakili sifatida his etishini ta’minlaydi.

Lekin davr almashgani, madaniy hodisalar transformatsiya uchragani sayin ma’lum bir muammolar ko‘zga tashlanib boraveradi. Aynan bugungi zamonaviy sharoitda identifikatsion funksiyadagi muammolar doirasida bir nechtasini misol keltirishimiz mumkin. Masalan, madaniy hodisa va funksiyalarga globalizatsiyaning ta’siri. Global madaniyat turli millat va xalqlar o‘rtasida o‘zaro hamkorlik va hurmatni kuchaytiradi, bu esa o‘z-o‘zidan madaniyatlararo dialogni kengaytirib, jamiyatlar o‘rtasida ijtimoiy aloqalarni mustahkamlaydi. Biz bu holatni madaniyatning ijtimoiy funksiyasini kuchaytiradi, deb qabul qilishimiz mumkin. Shuningdek, global madaniyat orqali davlatlarning ilmiy yutuqlari, san’ati va qadriyatlari tez sur’atlarda tarqaladi. Natijada madaniy rivojlanish va innovatsion jarayonlar tezlashadi. Va

[16] Alimasov V. Madaniyat falsafasi.- Toshkent:Donishmand ziyosi,2023, 11-12-bet.
[17] Ochildiyev, A. Madaniyatshunoslik asoslari. Toshkent: Fan nashriyoti, 2015, 14-bet.
[18] Hofstede, G.Culture’s Consequences: Comparing Values, Behaviors, Institutions and Organizations Across Nations. Thousand Oaks: Sage Publications, 2001. 82-bet
[19] Stuart Hall. Cultural Identity and Diaspora. 1990. 225-bet.

biz bu holatni madaniyatning bilish va axborot funksiyasi uchun xizmat qiladi deya olamiz. Lekin global madaniyatning keng tarqalishi milliy qadriyatlarning zaiflashishiga, ikkinchi darajaga tushib qolishiga olib kelmoqda. Ayniqsa, yoshlar orasida ommaviy madaniyatning ustunligi milliy identifikatsiyani susaytiradi. [20] Turli madaniyatlarning o‘ziga xos jihatlari yo‘qolib, global “standart” madaniyat shakllanishi esa madaniy xilma-xillikni kamaytiradi. Ko‘ngilochar va soddalashtirilgan ma’naviy mahsulotlar esa azaliy meros bo‘lgan ma’naviy qadriyatlarni siqib chiqara boshladi. Natijada madaniy qaramlik ortib, bu bora-bora siyosiy manipulatsiya, segregatsiya holatlariga sabab bo‘lmoqda.

Bugungi kunda raqamli texnologiyalar sababli davlatni, millatni butun dunyoga tanitishning yanada imtiyozli va qulay yo‘llari ko‘p. Masalan, 2019-yilda Xorazm lazgisi UNESCOning Nomoddiy madaniy meros ro‘yxatiga kiritilgandan so‘ng Youtube va TikTok tarmoqlarida lazgi raqsi keng tarqalib, xorijlik foydalanuvchilar tomonidan ham ijro etila boshlandi.[21] Samarqandda o‘tkaziladigan “Sharq taronalari” xalqaro musiqa festivalining 2022-yildan boshlab raqamli formatlarining kengayishi, jonli efir orqali butun dunyo tomoshabinlariga uzatilishi milliy musiqaning global auditoriyaga real vaqt rejimida yetkazilishini ta’minladi. Bu esa madaniyatning zamonaviy kommunikativ imkoniyatlarini kengaytirganini ko‘rsatadi. Lekin afsuski raqamli makondagi nomutanosiblikka nazar tashlasak, platformalarda xorijiy kontentning ustunligi milliy madaniyatning yetarlicha targ‘ib qilinmayotganini bildiradi.[22] Natijada yoshlar madaniy o‘zlikni shakllantirishda tashqi ta’sirlarga ko‘proq bog‘lanib qolmoqda.

Madaniy identiklikning susayishi ma’lum ma’noda tarixiy xotiraning uzilishiga ham bog‘liq. Madaniy meros obektlari va tarixiy qadriyatlarning yetarli darajada ommalashtirilmasligi, yangi davr talablariga mos ravishda uzatilish usullarining kamligi yosh avlodning o‘z tarixidan uzoqlashishiga olib kelmoqda. [23] Bu identifikasion funksiyaning asosiy komponentlaridan biri – tarixiy davomiylikning zaiflashganini bildiradi.

Mazkur muammolarga yechim sifatida, madaniyatimizni, milliy identikligimizni saqlash va uni kelgusi avlodga sof holda yetkizish yo’lida biz nechta yechimlarni ko‘rib chiqishimiz mumkin. Eng avvalo avvalo madaniy merosni raqamlashtirish masalasiga jiddiy e’tibor qaratish lozim. Tarixiy obidalar, muzey eksponatlari va milliy san’at namunalarini foto, video hamda 3D formatlarda saqlash va targ‘ib qilish bugungi kunda zamonaviy texnologiyalar yordamida amalga oshirilmoqda. Jumladan, O‘zbekistonda tarixiy obidalarni 3D formatga o‘tkazish va virtual shaklda namoyish etishga qaratilgan loyihalar yo‘lga qo‘yilgan.[24] Shuningdek, Amir Temur tarixi davlat

[20] Aliyev, R. Madaniyat va ijtimoiy o‘zgarishlar. Toshkent: Ijtimoiy fanlar nashriyoti, 2020.78-bet.
[21] UNESCO. Reports on Cultural Policies. Paris: UNESCO Publishing. 2019.
[22] Shu manba, 17-bet.
[23] Ochildiyev, A. Madaniyatshunoslik asoslari. Toshkent: Fan nashriyoti. 2015.55-bet
[24] UzDaily. “Historical monuments of Uzbekistan to appear in 3D format”. — 2021.

muzeyining 3D virtual formati ham yaratilgan bo‘lib, bu milliy madaniy merosni raqamli muhitda saqlash va targ‘ib qilish imkoniyatlarini kengaytirdi.[25]

Bundan tashqari, virtual muzeylar va onlayn sayohatlar yosh avlodning tarixiy meros bilan interaktiv tarzda tanishishiga xizmat qilmoqda. Xususan, Mirzo Ulug‘bek virtual muzeyi hamda virtual eksponatlar loyihalari tarixiy qadriyatlarni zamonaviy shaklda taqdim etishning muhim namunasi hisoblanadi. [26] Bu esa madaniyatning identifikasion funksiyasini yangi bosqichga olib chiqmoqda. Ayniqsa, maktab va bog‘cha yoshidan boshlab tarix, milliy qadriyat va madaniyatni virtual platformalar, animasion filmlar hamda interaktiv dasturlar orqali yetkazish yoshlar ongida milliy identiklikni mustahkamlashda samarali vosita bo‘lib xizmat qiladi. Sababi inson ongiga ko‘rish orqali qabul qilingan axborot eshitish orqali olingan ma’lumotga nisbatan kuchliroq ta’sir ko‘rsatadi.

Shuningdek, virtual muzeylarda eksponatlar bilan interaktiv ishlash imkoniyati, 3D animasiyalar orqali Shashmaqom va Lazgi san’atini o‘rganish kabi innovasion usullar madaniyatni qabul qilish jarayonini passiv emas, balki faol jarayonga aylantiradi.

Yana bir muhim yo‘nalish sifatida milliy kontentni rivojlantirish va ijtimoiy tarmoqlarda targ‘ibotni kuchaytirish masalasini ko‘rsatish mumkin. Bugungi kunda YouTube, Instagram va TikTok kabi platformalarda milliy qadriyatlar, san’at, urf-odat va milliy taomlarni targ‘ib qiluvchi kontentlar yaratilmoqda. Bu esa yoshlar orasida madaniy ong va milliy o‘zlik hissining mustahkamlanishiga xizmat qilmoqda. Shu bilan birga, mazkur targ‘ibotni faqat kontent yaratuvchilar zimmasiga yuklamasdan, ommaviy axborot vositalari orqali ham keng yoritish zarur. Chunki madaniyat targ‘iboti nafaqat milliy qadriyatlarni asrashga, balki jamiyatda vatanparvarlik va tarixiy xotirani kuchaytirishga ham xizmat qiladi.

Shu bilan birga, so‘nggi yillarda O‘zbekistonda milliy va diniy-ma’naviy merosni asrash hamda uni zamonaviy shakllarda targ‘ib qilish borasida keng ko‘lamli ishlar amalga oshirilmoqda. Jumladan, Toshkent shahrida bunyod etilgan O‘zbekiston Islom sivilizasiyasi markazi milliy va diniy qadriyatlarni chuqur ilmiy asosda o‘rganish, ularni xalqaro miqyosda targ‘ib qilish yo‘lidagi eng yirik ma’naviy loyihalardan biriga aylandi. Mazkur markazni tashkil etish haqidagi qaror 2017-yilda qabul qilinib,[27] 2018-yil Ramazon hayiti kuni uning poydevoriga tamal toshi qo‘yildi. Qariyb 8–9 yil davom etgan bunyodkorlik ishlari natijasida markaz 2026-yilda rasman ochildi. Bugungi kunda ushbu maskan nafaqat ilmiy-ma’rifiy markaz, balki xalqimizning boy tarixiy va madaniy merosini zamonaviy texnologiyalar asosida namoyish etuvchi yirik ma’naviyat o‘chog‘i sifatida faoliyat yuritmoqda.

Shuningdek, Samarqanddagi Imom Buxoriy majmuasining yangi qiyofada qayta bunyod etilishi ham tarixiy xotira va madaniy identiklikni

[25] TSUOS. “Temuriylar tarixi davlat muzeyining 3D formati yaratildi”. — 2022.
[26] UzDaily. “Virtual Museum of Mirzo Ulugbek created in Uzbekistan”. — 2020.
[27] PQ–2992-son qaror, 2017-yil 23-iyun.

mustahkamlash yo‘lidagi muhim qadamlardan biri bo‘ldi. Majmuaning keng ko‘lamli rekonstruksiya ishlari 2018-yilda boshlanib, bir necha yil davomida olib borildi. [28] Natijada ushbu muqaddas maskan zamonaviy me’moriy yechimlar asosida qayta barpo etilib, ziyoratgoh bilan bir qatorda ilm-ma’rifat markaziga ham aylantirildi. Bu yerda yaratilgan yangi infratuzilma yosh avlodni Imom Buxoriy kabi buyuk allomalar merosi bilan yaqindan tanishtirish, ularda tarixiy xotira va milliy g‘ururni shakllantirishga xizmat qilmoqda.

Yuqoridagi islohotlar shuni ko‘rsatadiki, madaniyatning identifikasion funksiyasi bugungi kunda faqat an’anaviy shaklda emas, balki raqamli texnologiyalar, virtual platformalar va zamonaviy media vositalari orqali ham rivojlanmoqda. Natijada tarixiy xotira, milliy o‘zlik va madaniy davomiylikni saqlashning yangi modeli shakllanmoqda.

Xulosa

Mazkur tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, zamonaviy sharoitda madaniyat funksiyalari, xususan identifikasion funksiyasi sezilarli transformasiyaga uchramoqda. Globalizasiya, raqamli texnologiyalar va axborot oqimlarining jadallashuvi natijasida madaniyatning an’anaviy mexanizmlari o‘zgarib, yangi shakl va mazmun kasb etmoqda.

Tahlillar asosida aniqlanishicha, identifikasion funksiyaning asosiy muammolari quyidagilardan iborat: milliy o‘zlikning zaiflashuvi, raqamli makonda madaniy nomutanosiblikning kuchayishi hamda tarixiy xotiraning uzilish xavfi. Ushbu muammolar jamiyatda madaniy barqarorlikka salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Shu bilan birga, zamonaviy innovasion yondashuvlar ushbu muammolarni bartaraf etishda muhim vosita sifatida namoyon bo‘lmoqda. Xususan, madaniy merosni raqamlashtirish, milliy kontentni rivojlantirish, ta’lim tizimida madaniyatni integrasiya qilish hamda interaktiv va multimedia texnologiyalaridan foydalanish identifikasion funksiyaning samaradorligini oshiradi.

Natijada, madaniyatning identifikasion funksiyasi nafaqat an’anaviy shaklda, balki zamonaviy texnologik muhitda ham faol namoyon bo‘lib, jamiyatning ijtimoiy va ma’naviy barqarorligini ta’minlashga xizmat qiladi. Kelgusida madaniyat funksiyalarini o‘rganishda innovasion metodologiyalarni qo‘llash, ayniqsa raqamli madaniyat va milliy identitet o‘rtasidagi bog‘liqlikni chuqur tahlil qilish ilmiy tadqiqotlarning ustuvor yo‘nalishlaridan biri bo‘lib qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Aliyev, R. Madaniyat va ijtimoiy o‘zgarishlar. Toshkent: Ijtimoiy fanlar nashriyoti, 2020-yil, 280 b.
2. Hall, S. Cultural Identity and Diaspora. 1990, p. 225.
3. Hofstede, G. Culture’s Consequences: Comparing Values, Behaviors, Institutions and Organizations Across Nations. Thousand Oaks: Sage Publications, 2001, p. 596.

[28] PQ–2780-son qaror, 2017-yil 14-fevral.

4. Ochildiyev, A. Madaniyatshunoslik asoslari. Toshkent: Fan nashriyoti, 2015-yil, 256 b.
5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 14-fevraldagi PQ–2780-son “Imom Buxoriy yodgorlik majmuasini yanada obod etish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Qarori.
6. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 23-iyundagi PQ–2992-son “O‘zbekiston Islom sivilizatsiyasi markazini tashkil etish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori.
7. TSUOS. “Temuriylar tarixi davlat muzeyining 3D formati yaratildi”. — 2022.
8. UNESCO. Reports on Cultural Policies. Paris: UNESCO Publishing, 2019, 180 p.
9. UzDaily. “Historical monuments of Uzbekistan to appear in 3D format”. — 2021.
10. UzDaily. “Virtual Museum of Mirzo Ulugbek created in Uzbekistan”. — 2020.

QORAQALPOG’ISTON RESPUBLIKASIDA KUTUBXONALAR TARIXI

Olimova Bahoroy
O’zDSMI Nukus filiali 2- kurs talabasi
Ilmiy rahbari, Kutubxona faoliyati kafedrasi
dotsenti ***Sharipova Dilbarxan Atajanovna***

Annotatsiya: Ushbu maqolada Qoraqalpog‘iston Respublikasi hududida kutubxonachilik faoliyatining shakllanishi va rivojlanish bosqichlari tahlil qilinadi. Xususan, dastlabki an’anaviy kutubxona shakllari, sovet davrida kutubxona tizimining markazlashuvi hamda mustaqillik yillarida axborot-kutubxona muassasalarining modernizatsiya jarayonlari yoritiladi. Shuningdek, Nukus shahridagi yirik axborot-kutubxona markazlari faoliyati, ularning ilmiy-ma’rifiy ahamiyati va jamiyat hayotidagi o‘rni ko‘rib chiqiladi.

Kalit so‘zlar: Qoraqalpog‘iston Respublikasi, kutubxonachilik tarixi, axborot-kutubxona faoliyati, kutubxonalar tizimi, Nukus kutubxonalari, kitobxonlik madaniyati, ma’naviy-ma’rifiy rivojlanish, sovet davri kutubxonalari, mustaqillik yillarida kutubxonalar, elektron kutubxonalar, raqamlashtirish jarayoni, axborot texnologiyalari, qo‘lyozmalarni saqlash.

Abstract: This article analyzes the stages of formation and development of librarianship activity in the territory of the Republic of Karakalpakstan. In particular, it covers the early traditional forms of libraries, the centralization of the library system during the Soviet period, and the modernization processes of information and library institutions during the years of independence. It also examines the activities of major information and library centers in the city of Nukus, their scientific and educational significance, and their role in the life of society.

Keywords: Republic of Karakalpakstan, history of librarianship, information and library activities, library system, Nukus libraries, reading culture, spiritual and educational development, Soviet period libraries, libraries in the years of independence, electronic libraries, digitization process, information technologies, manuscript preservation.

Аннотация: В данной статье анализируются этапы формирования и развития библиотечного дела на территории Республики Каракалпакстан. В частности, освещаются ранние традиционные формы библиотек, централизация библиотечной системы в советский период и процессы модернизации информационно-библиотечных учреждений в годы независимости. Также рассматривается деятельность крупнейших информационно-библиотечных центров города Нукуса, их научно-просветительское значение и роль в жизни общества.

Ключевые слова: Республика Каракалпакстан, история библиотечного дела, информационно-библиотечная деятельность, библиотечная система, библиотеки Нукуса, культура чтения, духовно-просветительское развитие, библиотеки советского периода, библиотеки в годы независимости, электронные библиотеки, процесс оцифровки, информационные технологии, сохранение рукописей.

Qoraqalpog‘iston Respublikasi hududida kutubxonachilik an’analari uzoq tarixiy ildizlarga ega bo‘lib, u xalqning ma’naviy-madaniy rivoji bilan chambarchas bog‘liqdir. Dastlabki davrlarda kitob va yozma manbalar asosan madrasalar, masjidlar va xususiy kutubxonalarda saqlangan. Bu maskanlarda diniy, tarixiy va adabiy asarlar yig‘ilib, ilm-fan rivojiga xizmat qilgan. Qoraqalpog‘istondagi kutubxonalar dastlab madrasalar, masjidlar va xususiy to‘plamlar asosida yuzaga kelgan. Bu kutubxonalarda diniy, tarixiy va adabiy asarlar saqlanib, ilm-fan rivojiga xizmat qilgan. Keyinchalik, ayniqsa XX asrda kutubxonalar soni ortib, ular davlat tizimi asosida faoliyat yurita boshladi. Kutubxona insoniyat ma’naviy merosini saqlovchi, ilm-fan va madaniyat rivojiga xizmat qiluvchi muhim maskandir. Qoraqalpog‘iston Respublikasida ham kutubxonachilik faoliyati uzoq tarixiy taraqqiyot yo‘lini bosib o‘tgan. Bu hududda qadimdan ilm-ma’rifatga qiziqish kuchli bo‘lib, xalq og‘zaki ijodi, yozma manbalar va tarixiy asarlar avloddan-avlodga yetkazib kelingan. Ayniqsa, XX asrdan boshlab zamonaviy kutubxonalar tashkil etilishi bilan aholining kitobxonlik madaniyati rivojlandi. Bugungi kunda Qoraqalpog‘iston kutubxonalari axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalangan holda zamonaviy axborot markazlariga aylanib bormoqda.

Qoraqalpoq xalqining ma’naviy hayotida kitob va yozma manbalar muhim o‘rin egallagan. Qadim zamonlarda madrasa va masjidlarda qo‘lyozma kitoblar saqlangan. Ushbu manbalar diniy, tarixiy, falsafiy hamda badiiy mazmundagi asarlardan iborat bo‘lgan. Qo‘lyozmalar asosan arab yozuvida bitilgan va madrasalarda ta’lim olayotgan talabalar tomonidan foydalanilgan. XIX asr oxiri va XX asr boshlarida hududda ma’rifatparvarlik harakatlari kuchayib,

kitobxonlik madaniyatiga bo‘lgan e’tibor ortdi. Shu davrda kichik jamoat kutubxonalari va o‘quv xonalari tashkil etila boshladi. Ayniqsa, jadidchilik harakati vakillari kutubxonalar tashkil etish va aholi o‘rtasida savodxonlikni oshirishga katta hissa qo‘shgan. Sovet davrida kutubxona tizimi tubdan o‘zgardi. Davlat tomonidan markazlashgan kutubxonalar tarmog‘i shakllantirilib, ommaviy kutubxonalar, bolalar kutubxonalari va ilmiy kutubxonalar tashkil etildi. Bu davrda kitob fondlari kengaytirilib, aholining barcha qatlamlariga xizmat ko‘rsatish yo‘lga qo‘yildi. Ayniqsa, Nukus shahrida yirik kutubxonalar va axborot markazlari faoliyati rivojlandi. Kutubxonalar nafaqat kitob berish, balki ma’naviy-ma’rifiy tadbirlar o‘tkazish markaziga aylandi.

Qoraqalpog‘iston Respublikasining markazi Nukus shahri kutubxonachilik rivojining asosiy markaziga aylandi. Bu yerda faoliyat yuritayotgan axborot-kutubxona markazlari aholiga keng xizmat ko‘rsatmoqda. Ayniqsa, Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti kutubxonasi ilmiy tadqiqotlar olib boruvchi talabalar va professor-o‘qituvchilar uchun muhim manba hisoblanadi. Shuningdek, hududdagi axborot-kutubxona markazlari elektron katalog va raqamli xizmatlarni joriy etishga katta e’tibor qaratmoqda. Kutubxonalarda kompyuter texnologiyalarining paydo bo‘lishi foydalanuvchilarga qulaylik yaratdi. Elektron darsliklar, internet xizmatlari va multimedia resurslari kitobxonlarga tezkor axborot olish imkonini bermoqda.

Qoraqalpog‘iston kutubxonalarida milliy adabiyotlarni saqlash va targ‘ib qilish ishlari ham keng yo‘lga qo‘yilgan. Qoraqalpoq yozuvchilari va shoirlari asarlari alohida fondlarda jamlangan. Bu esa yosh avlodning milliy madaniyat va adabiyotga bo‘lgan qiziqishini oshirmoqda.

O‘zbekiston mustaqillikka erishgach, kutubxonachilik sohasida ham muhim islohotlar amalga oshirildi. Axborot-kutubxona tizimini modernizatsiya qilish, xalqaro standartlarni joriy etish va elektron resurslarni kengaytirish asosiy vazifalardan biri bo‘ldi.

Qoraqalpog‘iston Respublikasidagi kutubxonalar ham ushbu jarayonda faol ishtirok etdi. Zamonaviy axborot-resurs markazlari tashkil qilindi. Kutubxonalarda internet tarmoqlari, elektron katalog tizimlari va avtomatlashtirilgan dasturlar joriy etildi. Bu esa foydalanuvchilarga masofadan turib ham kerakli ma’lumotlarni olish imkoniyatini yaratdi. Bugungi kunda kutubxonalar nafaqat kitob saqlovchi maskan, balki ma’naviy-ma’rifiy tadbirlar o‘tkaziladigan markaz sifatida ham faoliyat yuritmoqda. Turli uchrashuvlar, kitob taqdimotlari, adabiy kechalar va yoshlar bilan muloqotlar muntazam tashkil qilinadi.

Hozirgi davrda Qoraqalpog‘iston Respublikasidagi kutubxonalar raqamlashtirish jarayoniga faol kirib bormoqda. Elektron kutubxonalar yaratish, nodir qo‘lyozmalarni saqlash va raqamli formatga o‘tkazish ishlari olib borilmoqda. Ayniqsa, yoshlarning kitobxonlik madaniyatini oshirish davlat siyosatining muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Kutubxonalarda zamonaviy texnologiyalarni qo‘llash orqali foydalanuvchilarga tezkor va sifatli

xizmat koʻrsatish imkoniyati kengaydi. Elektron katalog, QR-kod tizimi, onlayn buyurtma va virtual xizmatlar joriy etilmoqda. Shu bilan birga, xalqaro hamkorlik aloqalari ham rivojlanmoqda. Kelajakda Qoraqalpogʻiston kutubxonalarini yanada rivojlantirish, ularni zamonaviy axborot markazlariga aylantirish va yosh avlodning bilim olishiga xizmat qiladigan innovatsion muhit yaratish muhim vazifa boʻlib qoladi.

Mustaqillik yillarida esa kutubxonachilik sohasida yangi bosqich boshlandi. Zamonaviy axborot texnologiyalarining joriy etilishi, elektron kataloglar va raqamli kutubxonalar tashkil etilishi kutubxona xizmatlarining sifatini oshirdi. Hududda axborot-kutubxona markazlari tashkil etilib, ular aholiga tezkor va sifatli axborot xizmatlarini koʻrsatmoqda. Shu bilan birga, milliy merosni asrash, noyob qoʻlyozmalarni raqamlashtirish va ularni keng ommaga yetkazish masalalariga alohida e'tibor qaratilmoqda

Xulosa qilib aytganda,bugungi kunda Qoraqalpogʻistonda kutubxonalar jamiyatning muhim axborot va madaniyat markazi sifatida faoliyat yuritmoqda. Ular yosh avlodni ma'naviy jihatdan tarbiyalash, kitobxonlik madaniyatini rivojlantirish va ilmiy bilimlarni targʻib qilishda muhim rol oʻynamoqda. Kelgusida esa kutubxonachilik sohasini yanada rivojlantirish, innovatsion texnologiyalarni keng joriy etish va xalqaro hamkorlikni mustahkamlash ustuvor vazifalardan biri boʻlib qoladi.

Qoraqalpogʻiston Respublikasidagi kutubxonalar tarixi xalqning ma'naviy va madaniy taraqqiyoti bilan chambarchas bogʻliqdir. Qadimiy qoʻlyozma manbalaridan boshlangan kutubxonachilik faoliyati bugungi kunda zamonaviy axborot-resurs markazlari darajasiga yetib kelgan. Ayniqsa, mustaqillik yillarida amalga oshirilgan islohotlar kutubxonalar faoliyatini yangi bosqichga olib chiqdi. Hozirgi davrda kutubxonalar aholining bilim va ma'naviyatini oshirishda, yoshlarni kitobxonlik ruhida tarbiyalashda muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1.Axmedova, D. A. Kutubxonashunoslik asoslari. – Toshkent: Oʻzbekiston Milliy universiteti nashriyoti, 2019. – 240 b.

2.Karimov, S. K. Oʻzbekistonda kutubxonachilik ishi tarixi. – Toshkent: Fan, 2015. – 198 b.

3.Ismailov, N. R. Axborot-kutubxona faoliyati va zamonaviy texnologiyalar. – Toshkent: Tafakkur nashriyoti, 2020. – 256 b.

4.Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti. Ilmiy ishlar toʻplami (kutubxonachilik va axborot tizimlari boʻlimi). – Nukus, 2018. – 180–210 b.

5.Qoraqalpogʻiston Respublikasi Axborot-kutubxona markazi. Yillik hisobotlar va metodik qoʻllanmalar toʻplami. – Nukus, 2017–2023. – 120–170 b.

6.Abdullayev, M. T. Kutubxonachilik va bibliografiya asoslari. – Toshkent: Oʻqituvchi, 2016. – 220 b.

7. Xudaybergenova M. Reading culture: scientific and socio-philosophical perceptions. "Science and innovation" xaliqaro ilmiy jurnal. 2026-j. 2-fevral.12-15b. https://doi.org/10.5281/zenodo.18627831

8. Sharipova D. The Influence Of Fictional Literature And Library Environment On The Moral Education Of Youth. Internation Jurnal of Pedagogics.2026-j.22-fevral.119-121b

9. Dilbarxan Sharipova. (2025). KUTUBXONALARNING RAQAMLASHTIRISH JARAYONIDAGI MUAMMOLAR VA YECHIMLAR. Oriental Art and Culture" ISSN 2181-063X. SCIENTIFIC METHODICAL JOURNAL. VOLUME 6 ISSUE 2 / MARCH 2025

10. Aytimova , D. From the history of the formation and develorment of the first libraries in Karakalpakstan. Scientific Journal of the Fergana State University, 28(5), https://doi.org/10.56292/SJFSU/vol28 iss5/a49-53

УДК 39(575.2)(082)
ORCID: https://orcid.org/0009-0007-6993-4986

«МУҢДУК-ЗАРЛЫК» КАК ФОЛЬКЛОРНО-ЭТНОГРАФИЧЕСКИЙ ИСТОЧНИК

Анарбекова Венера Эркинбековна,
кандидат исторических наук, доцент,
Киргизия, Жалал-Абадский международный университет,
e-mail: venera.erkinbek.anarbek@gmail.com,
тел.: (+996)770 294842

Аннотация. В статье дастан *«Муңдук-Зарлык»,* относящийся к значимым образцам кыргызского эпического наследия, анализируется как фольклорно-этнографический источник. Рассматриваются семейно-родственные отношения, нормы традиционного права, свадебная обрядность, элементы материальной культуры, пищевые практики и мифологические мотивы. Вариант, записанный от Качканака Салибаева, сопоставляется с научной литературой и авторскими полевыми материалами, что позволяет раскрыть его значение как формы сохранения народной памяти, традиционного мировосприятия и культурного опыта.

Ключевые слова: «Муңдук-Зарлык», фольклорный источник, этнографический источник, кыргызское эпическое наследие, традиционная культура, народная память, материальная культура, мифологические мотивы.

Abstract. The article examines the dastan *Munduk-Zarlyk*, one of the epic heritage works of the Kyrgyz people, as a folklore-ethnographic source. The study analyzes family relations, concepts of customary law, wedding rituals, elements of material culture, traditional food culture, and mythological motifs reflected in the dastan from an ethnographic perspective. The cultural memory, traditional worldview, and social relations preserved in the content of the epic are regarded as important sources for the study of the spiritual and material culture of the Kyrgyz people.

Keywords: *Munduk-Zarlyk* dastan, folklore source, ethnographic source, Kyrgyz epic heritage, traditional culture, folk memory, material culture, mythological motifs.

Введение. Дастан «Муңдук-Зарлык» является одним из распространенных эпических сюжетов тюркского мира. Его кыргызские, казахские и каракалпакские версии сохраняют общий повествовательный стержень, но в каждой традиции получают собственное историко-культурное наполнение. Фольклорная природа произведения позволяет рассматривать его не только как художественный текст, но и как носитель сведений о семье, браке, социальной справедливости, сакральной природе, гостеприимстве и вещном мире кочевого общества.

Цель исследования — выявить фольклорно-этнографическое содержание варианта дастана «Муңдук-Зарлык», записанного от Качканака Салибаева, и определить его источниковое значение для изучения традиционной культуры кыргызов. В статье анализируются сюжетные мотивы, обрядовые эпизоды, элементы материального быта, пищевая культура и мифологические представления.

Методы исследования. Использованы *сравнительно-текстологический, историко-этнографический* и *источниковедческий* методы. Первый метод позволил определить устойчивые мотивы и особенности сюжетной организации; второй — раскрыть этнографическое содержание обрядов, предметов быта, пищевой культуры и мифологических образов; третий — рассматривать фольклорный текст не как прямой исторический документ, а как форму сохранения культурной информации в народной памяти.

Результаты и обсуждение. Вопросы происхождения, ареала распространения, жанровой природы и художественных особенностей «Муңдук-Зарлык» по-разному освещаются в научной литературе. Произведение характеризуется как дастан, сформировавшийся в русле фольклорно-литературного наследия восточных и родственных тюркских народов [1, 516 С.]. Его прозаические и стихотворные варианты были записаны от Бүбү Байсыновой, Нурдөөлөта Самсалиева, Муратаалы Күренкеева, Үмөт Молдо, Барпы Алыкулова и Качканака Салибаева [2], что подтверждает широкое бытование сюжета в устной традиции.

В варианте Качканака Салибаева повествовательное ядро образуют бездетность Жанчаркана, женитьба на Каншайым, рождение Мундука и Зарлыка, зависть сорока жен, сокрытие младенцев и последующее восстановление справедливости. Через эти мотивы раскрываются представления о семье, браке, материнском страдании, сиротстве, женском соперничестве и нравственной ответственности. Следовательно, дастан дает материал для этнографического анализа социальных отношений и семейных ценностей.

В дастане особое значение приобретает связь человека с природой. Воспитание Мундука и Зарлыка в горной среде, а также активное использование таких образов, как *кайберен, коза, козлёнок, марал, гора, река, ущелье и переправа,* отражает характерные черты кочевого

мировоззрения. Связь Зарлыка с миром кайберена может быть истолкована как отражение архаических представлений о покровительстве природы, тотемических мотивах и гармонии человека с окружающей средой.

Этнографически значимы свадебные и праздничные сцены: *сватовство, выплата калыма, переезд невесты, встреча жениха, прием гостей, проведение тоя, установка юрты, возлияние масла в огонь, кыз оюн, качели, улак тартыш, кыз куумай, оодарыш, байге* и *игра ордо*. Эти элементы выступают не только художественными деталями, но и свидетельствами традиционных форм общественной коммуникации, обрядового поведения и праздничной культуры.

Источниковую ценность произведения усиливают детали материальной культуры. В тексте названы *конская упряжь, тулпар, седло, подпруги, пояс-кемер, куржун, шөкүлө, платок, маасы, чапан, принадлежности юрты, казан, кумган, чайник* и другие предметы. Через них раскрываются социальный статус персонажей, хозяйственная среда, повседневный быт и вещная культура традиционного общества.

Пищевая культура представлена прежде всего через сцены гостеприимства и свадебного пира. В описании тоя Куралай и Зарлыка говорится, что в каждой юрте была поставлена саба и для гостей готовили *кымыз (кумыс)* [3, 96 С.]. Кымыз издавна известен у кыргызов и других кочевых тюрко-монгольских народов как напиток, связанный с хозяйством, сезонностью, гостевым этикетом и оздоровительными практиками. В «Девону луғотит түрк» Махмуда Кашгари слово *qïmïz* обозначает напиток из кобыльего молока, получаемый путем брожения [4, 344-346 С.], а Алишер Навои упоминает кымыз среди напитков с тюркскими названиями [5, 70 С.].

В дастане кымыз выступает не только пищевым продуктом, но и знаком гостеприимства, праздничного изобилия и народных представлений о здоровье. В авторских полевых материалах также отмечается, что кымыз традиционно использовался для укрепления здоровья, восстановления организма и улучшения аппетита [ПИА, 1]. Следовательно, этот мотив раскрывает не только пищевую культуру, но и элементы народно-медицинского знания.

Заключение. Дастан «Мундук-Зарлык», рассматриваемый в качестве фольклорно-этнографического источника, содержит ценные сведения о традиционном укладе жизни кыргызов, системе семейно-родственных отношений, обрядово-ритуальной практике, элементах материальной культуры, сакральном отношении к природе и мифологической картине мира. Произведение не является письменным историческим документом, непосредственно фиксирующим конкретные исторические события, однако оно представляет собой значимый памятник устного народного наследия, в поэтической форме сохраняющий и передающий культурную информацию, закреплённую в

народной памяти. В связи с этим дастан целесообразно рассматривать не только как фольклорный текст, но и как важный источник этнографических данных, отражающий устойчивые формы традиционного мировосприятия, социальной организации и духовной культуры кыргызского народа.

Резюме. В статье дастан «Муңдук-Зарлык» рассмотрен как фольклорно-этнографический источник. Установлено, что в произведении широко представлены семейно-родственные отношения, свадебно-обрядовая культура, материальный быт, пищевые традиции и мифологические представления. Эти признаки позволяют использовать дастан как материал для исследования традиционной культуры кыргызов.

Использованная литература

1. КИУАнын Манастаануу жана көркөм маданияттын улуттук борборунун кол жазмалар фондусу. Инв. № 531 (5150) № 3 дептер.
2. Салибаев Качканактын айтуусундагы Муңдук-Зарлык // Муңдук, Зарлык. Кыз Дарыйка. Нарикбай. «Эл адабияты» сериясынын 11-тому. А. Акматалиевдин жалпы редакциясы астында. – Бишкек: Шам, 2002.–202 б.
3. Кыргыз адабиятынын тарыхы. Кенже эпостор жана поэмалар. Фольклористика. III том. А.А. Акматалиевдин жалпы редакциясы астында. – Бишкек: Кут-Бер, 2017. – 688 б.
4. Кошғарий М. Туркий сўзлар девони (Девону луғотит турк). Уч томлик. I том. – Т.: Ўзбекистон ССР Фанлар академияси, 1960. – 500 б.
5. Навоий Алишер. Асарлар. 15 томлик. Т.14. – Тошкент, 1967. – 115 б. // Abdushukurov B., Aralova L. Rus tilidagi turkiy oʻzlashmalar. Uzbekistan: Til va madaniyat. Lingvistika. – Toshkent, 2021. – №1(1). – 70-б.

Авторские полевые материалы (АПМ):

1. Кыдыров Бектур. 43 года, род багыш, Жалал-Абадская область, Чаткалский район, с. Жаңы-Базар, 2026 г.

ОҚЫТЫЎШЫНЫҢ РЕПЕРТУАР ҮСТИНДЕ ИСЛЕЎИ

Балтаниязов Сарсенбай Айтмуратович
ӨзМКӨМИ Нөкис филиалы профессоры

Annotatsiya: Mazkur maqolada vokal ta’limi jarayonida talabalar bilan yangi repertuar va musiqiy asarlar ustida ishlashning uslubiy asoslari yoritilgan. Asarni oʻzlashtirishning dastlabki bosqichlari, matn va kuyning tahlili, kompozitor va shoir ijodi bilan tanishishning ahamiyati koʻrsatib oʻtilgan. «Quloq orqali» (notasiz) notoʻgʻri oʻrganishning salbiy oqibatlari va ularni bartaraf etish yoʻllari tahlil qilingan. Shuningdek, asarni kichik boʻlaklarga boʻlib, sekin tempda xatosiz yodlash, vokal apparatini toʻgʻri muvofiqlashtirish hamda taniqli ijrochilarning yozuvlarini tinglash orqali vokal obrazini shakllantirish boʻyicha tavsiyalar berilgan. Pedagogning talabada

nafaqat vokal texnikasini, balki yuksak ijrochilik madaniyatini rivojlantirishdagi muhim roli ta’kidlangan.

Kalit so‘zlar: Vokal pedagogikasi, repertuar, musiqiy asar, talaba, kuy tahlili, vokal apparati, matn ustida ishlash, ijrochilik madaniyati, kompozitor, temp va ritm.

Аннотация: В данном статье рассматриваются методические основы работы со студентами над новым репертуаром и художественными произведениями в процессе вокального обучения. Описаны начальные этапы освоения произведения, анализ текста и мелодии, а также важность знакомства с творчеством композитора и автора слов. Анализируются негативные последствия заучивания «на слух» (без нот) и способы их предотвращения. Даются рекомендации по заучиванию материала небольшими частями в медленном темпе без ошибок, правильной координации вокального аппарата и формированию вокального образа через прослушивание записей мастеров сцены. Подчеркивается ключевая роль педагога в развитии у студента не только вокальной техники, но и высокой исполнительской культуры.

Ключевые слова: Вокальная педагогика, репертуар, музыкальное произведение, студент, анализ мелодии, вокальный аппарат, работа над текстом, исполнительская культура, композитор, темп и ритм.

Abstract: This text outlines the methodological foundations of working with students on a new repertoire and musical works in the process of vocal pedagogy. It describes the initial stages of mastering a piece, analyzing the text and melody, and the significance of exploring the life and work of the composer and lyricist. The negative consequences of learning "by ear" (without notes) and ways to prevent them are analyzed. Recommendations are provided for memorizing the material in small sections at a slow tempo without errors, ensuring correct coordination of the vocal apparatus, and forming a vocal image by listening to recordings of master performers. The essential role of the teacher in developing not only the student's vocal technique but also a high level of performance culture is emphasized.

Keywords: Vocal pedagogy, repertoire, musical work, student, melody analysis, vocal apparatus, text work, performance culture, composer, tempo and rhythm.

Qandayda bir studentke kórkem óner shıǵarmaların berip bolǵannan keyin, biz tezlik penen onı repertuardı úyretiwge kirisiwimiz kerek. Jańa shıǵarmalardı úyreniwde geypara qaǵıydalardı engiziw, oǵan studenttiń itibarın qaratıw kerek. Áwele, siz bul shıǵarmalardıń studentke tanıs yamasa joq ekenligin anıqlawıńız kerek. Eger shıǵarma studentke jaqsı belgili sonda da, eger ol esitpegen bolsa, muzıkalı notalar hám tekstlerdi itibar menen úyreniw kerek. Kóbinese, áyne esitpegen shıǵarmalardı tanıs emes dóretpelerge qaraǵanda kátesiz úyreniw qıyınlaw keshedi. Ádette, olar anıq emes " shala" bolıp, olardan qutılıw qıyın boladı.

Eger shıǵarma student ushın hesh qanday tanıs emes bolsa, ol jaǵdayda bul shıǵarmanı oyda sáwlelendiriw ushın, onı pianinoda yamasa vokal atqarıwında tıńlawıńız kerek. Student shıǵarmanıń tiykarǵı ideyasın, onıń xarakterin, keyipin, usılın túsiniwi júdá zárúrli bolıp tabıladı. Avtordıń qaysı dóretpeleri studentke tanıslıǵın, hám dóretpe avtorı haqqında nelerdi biledi usılardı anıqlaw kerek. Kompozitordıń jasaǵan dáwiri, onıń ómir bayanı hám dóretiwshilik jolı menen tanısıw úlken payda keltiredi. Bul tezlik penen studentke usı shıǵarmanı orınlaw usılın, hám onı atqarıw usılları tuwrısında maǵlıwmat beredi.

Usı shıǵarmanı jaratıwda kompozitordı yoshlantıratuǵın, qosıq teksti avtordıń kimligin bilseńiz kerek, hám hesh bolmaǵanda shayırdıń shıǵarması menen jaqsı tanıs bolıwıńız kerek. Siz tez shıǵarmanıń gilti, súwreti hám ritimin yadta saqlawǵa úyreniw kerek. Kóbinshe, baslanǵısh qosıqshılar, bul ápiwayı kábiletlerge úyrenbegen, tek ǵana muzıka avtorınıń atın biledi, biraq olar shıǵarma jazılǵan tonlıqtı yamasa avtordıń belgilegen tempin bilmeydi. Muzıka tekstiniń forması, melodiyalıq hám garmoniyalıq hám ritm tárepinen analiz etiw kerek. Shıǵarmada muzıkanıń shıńın tabıw hám (sesler uyǵınlıǵı sızıǵı oǵan jaqınlasqanda rawajlanıp baradı. Temp hám ritmniń ózgeriwine, dinamikalıq belgilerge, xarakterdiń individual belgilerine itibar berip, avtordıń barlıq oy-pikirlerin dıqqat penen úyreniw kerek.

Shıǵarmanı tezlik penen jaqsı hám tuwrı eslep qalıw ushın, onı kishkene bóleklerge bólip jay tempte, qátesiz úyreniw kerekDóretpeniń yadta saqlanıp qalǵanına qatań isenim bolmasa-da, onı notalarǵa qarap aytıw kerek. Notasız qátelerge qaraǵanda, notalardı tuwrı qosıq etip aytıw jaqsılaw bolıp tabıladı. Eger ilajı bolsa, muzıkanı saxnada tıńlap uzaq otırmastan, júrekten qosıq aytıwǵa ótiw kerek. Bolmasa, refleksler nızamına kóre, qosıq aytıw ádeti tek notalarǵa qaraw arqalı payda boladı, hám júrekten aytıw qıyın boladı.

Sol sebepli, shıǵarma ústinde islep atirǵanda, siz waqtın iyelep alatuǵın individual sóz dizbeklerdi úyreniwge itibardı qaratıp, wazıypanı sheklewińiz kerek (vokal tárepine kewil beriwińiz kerek. Xalıq artisti E. V. Shumskaya hám basqa bir qatar atqarıwshılar aytqanınday, olar pianinoda muzıkalıq shıǵarmanı tolıq yadlawdı qolaylı kóredi, atap aytqanda dawıs apparatına, kewil bólmesten, eger ol shıǵarmanı tolıq yadlap alsa, olar ózleriniń dawıslarında qosıq aytıp baslaydı, hám vokal qábiletlerinen tolıq paydalanıp, barlıq nyuanslar menen, jeterlishe tolıq sezim menen qaytaldan qosıq aytadı. Sol tárizde úyrenilgen jumıs tezlik penen, vokal atqarıwshılıq sheńberine tuwrı keledi hám nátiyjede payda bolǵan refleksti birikpeler keyinirek qayta islewdi talap etpesten bekkem turadı.

Eger shıǵarma puqta úyrenilgen bolsa, yarım dawısta, atqarıw vokalda nadurıs júz boladı. Sol sebepli, keyinirek shıǵarmanı vokalǵa qayta tayarlaw kerek boladı, " onı qayta dúziw kerek".

Ásirese shıǵarmanıń, qıyın qolaysız jerlerin bólek-bólek jazıp alıw, hám olardan shınıǵıwlar atqarıw, qosıq aytıw, yarım ton dawıs bálentligin tómenge hám joqarıǵa túsiriw usınıs etiledi. Tuwrı úyrenilgen hám jaqsı atqarılǵan qosıq,

oqıwshını saxnadağı hár qanday qıyınshılıqtan qorǵaydı, bul júdá zárúrli, ásirese, burın saxnaǵa shıqpaǵan, birinshi shıǵıwı bolsa shıǵarmanı tabıslı atqarıp shıgadı.

Shıǵarmanı tuwrı atqarıw ushın, tıńlawshılardıń vokal obrazın, yaǵnıy shıǵarmanıń qaysı vokal formasında atqarılıw kerekligin, anıq oyda sáwlelendiriw úlken áhmiyetke iye. Sol sebepli, kóbinese úlken tabıslar studentke, qanday da vokal ustalarınıń professional qosıqshılardıń shıǵıwlarında kóp mártebe esitken shıǵarmaları dóretpeleri arqalı jetkiziledi. Sol názerden, ullı qosıqshılardıń dóretpelerin gramofon zapislerin kóp márte tıńlaw, úlken járdem beriwi múmkin. Dawıstıń tuwrı formasın jaqsı túsiniw ushın, oqıwshınıń dawısın jolǵa qoyıw, jaqsı járdem beredi. Oqıtıwshınıń aldına júdá qıyın wazıypa qoyılǵan - bul tek ǵana studentke vokal texnikasını úyretiw, shıǵarmanı úyretiwge tuwrı jantasıw, onıń muzıkalılıǵı hám atqarıw sheberligin rawajlandırıw emes bálki oǵan joqarı muzıka hám atqarıw mádeniyatın oqıtıwshı ózine sińiriwi kerek. Tálim kániygeliginde bolǵan dáwirde, student hár-túrli usıldağı dóretpelerdi aytıp úyreniwi, zamanagóy qosıqshılar ushın zárúr bolǵan hár-túrli repertuarlardı puqta úyreniwi kerek. Usı repertuardı izbe-izlikte hám studenttiń vokal-texnikalıq atqarıw sheberligin, maksimal dárejede rawajlandırıw ushın sonday tańlaw menen ózlestiriliwi kerek.

PAYDALANÍLǴAN ÁDEBIYATLAR

1. Чаплина В.Л. Вопросы вокальной педагогики. – Москва, 1969.

2. Левидов И.И. Певческий голос в здоровом и больном состоянии. Искусство, 1962.

3. Егоров А.М. Гигиена голоса. – Москва: Музгиз, 1962.

4. Ризаева М. Становление молодого певца. – Ташкент: Фан, 1986.

QARAQALPAQ BAQSISHILIQ ÓNERINIŃ KÓRKEMLIK-ESTETIKALIQ TIYKARLARI HÁM MILLIY ÓZGESHELIKLERI

Gúlnara Allambergenova
ÓzMKÓMI Nókis filialı "Folklor hám etnografiya" kafedrası professorı
Aysulıw Yusupbaeva
ÓzMKÓMI Nókis filialı 1-kurs studenti

Annotaciya: Bul maqalada qaraqalpaq folklorındağı eń áhmiyetli tarawlardan biri bolǵan baqsıshılıq óneriniń payda bolıw tariyxı, dástúrli mekteplerinińqáliplesiwi hám onıń kórkemlik ózgeshelikleri ilmiy analiz etiledi. Maqalada dástanshılıq hám termeshilik dástúrleriniń pedagogikalıq hám estetikalıq áhmiyeti, sonday-aq, búgingi globallasıw dáwirinde milliy mıyrasımızdı saqlap qalıw máseleleri sóz etiledi.

Gilt sózler: Baqsı, duwtar, dástanshılıq, terme, ustaz-shákirt, milliy miyras, kórkem-óner, etnomuzika, qaraqalpaq folkloru.

Qaraqalpaq xalqınıń kóp ásirlik tariyxı hám bay mádeniy mıyrası onıń awızeki dóretiwshiliginde, ásirese baqsıshılıq ónerinde óziniń joqarı kórinisin tapqan. Baqsıshılıq — bul tek qosıq aytıw yamasa sáz shertiw emes, bálki xalıqtıń ruwxıy dúnyasın, arzıw-ármanların hám tariyxıy jaǵdayların kórkem til menen bayanlawshı tútas bir kórkem-óner esaplanadı. Baqsıshılıqtıń áhmiyeti júdá keń hám bir neshe áhmiyetli táreplerdi óz ishine aladı. Baqsıshılıq xalıqtıń tariyxıy yadın hám ruwxıy miyrasın saqlaydı. Baqsılar dástanlar arqalı xalıqtıń ótmishi, qaharmanları, úrp-ádetleri hám qádiriyatların áwladtan-áwladqa jetkerip kelgen, ol tárbiyalıq áhmiyetke iye. Dástanlarda mártlik, watansúyiwshilik, sadıqlıq, hadallıq, doslıq hám adamgershilik sıyaqlı pazıyletler ulıǵlanadı. Bul bolsa jaslardı milliy ruwxta tárbiyalawǵa xızmet etedi, baqsıshılıq milliy mádeniyat hám tildiń bayıwın támiyinleydi. Dástanlardaǵı xalıqlıq til, obrazlı kórinisler hám nama-ırǵaqlar qaraqalpaq mádeniyatınıń biytákirarlıǵın kórsetedi. Ol sociallıq-ruwxıy birlikti bekkemleydi. Baqsılar xalıq jıyınları hám máresimlerde atqarıp, adamlardı birlestirgen hám ruwxıy jaqtan ruwxlandırǵan. Baqsıshılıq - bul tek ǵana kórkem óner emes, al xalıqtıń ruwxıy baylıǵı, tariyxıy esteligi hám tárbiya mektebi bolıp esaplanadı.Qaraqalpaq xalqınıń kóp ásirlik tariyxı hám bay mádeniy mıyrası onıń awızeki dóretiwshiliginde, ásirese baqsıshılıq ónerinde óziniń joqarı kórkemlik kórinisin tapqan. Bul tómendegi úsh tiykarǵı baǵdar menen túsindiriledi:

1. Tariyxıy yad hám ruwxıy dawamıylıq: Baqsıshılıq óneri jazba ádebiyat rawajlanbaǵan dáwirlerde xalqımızdıń tiri tariyxı xızmetin atqarǵan. Har bir baqsı óz repertuarındaǵı dástanlar hám termeler arqalı ótmishtegi batırlıqlardı, el basına túsken qıyınshılıqlardı hám qádiriyatlardı saqlap kelgen. Sol sebepli de, baqsı, tek atqarıwshı emes, bálki milliy yadtıń (eslewdıń) qorǵawshısı bolıp esaplanadı.

2. Sintetik kórkem-óner túri: Baqsıshılıq ózinde bir neshe óner túrlerin jámlestiredi. Ol hám poeziya (qosıq tekstleri), hám muzika (duwtar namaları), hám teatr (obrazǵa kiriw hám mimika), hám ritmika birligi esaplanadı. Baqsı dástan aytqanda, har bir qaharmannıń xarakterin dawıs hám sáz arqalı janlandırıp, tıńlawshını sol dáwir atmosferasına alıp kiredi. Bul process házirgi zaman terminologiyasında "monospektakl" dep atalıwǵa tolıq ılayıq esaplanadı.

3. Filosofiyalıq hám tárbiyalıq mektep: Baqsınıń repertuarındaǵı termeler xalıq danalıǵınıń eń tiykarı bolıp tabıladı. Onda adamgershilik, mártlik, opadarshılıq hám ádep-ikramlılıq máseleleri eń joqarı orınǵa qoyıladı. Baqsı, xalıq pedagogı. Ol óziniń sáz hám sóz sheberligi arqalı jámiyetlik sananı qáliplestiriwge, jas áwladtı watansúyiwishilik ruwxında tárbiyalawǵa tikeley tásir jasaydı.

4. Duwtar hám dawıs simbiozı: Qaraqalpaq baqsıshılıǵınıń ózine tánligi onıń "tamaq dawısı" yamasa "ashıq dawıs" penen duwtar namasınıń úylesiminde kórinedi. Duwtar, baqsınıń "tili", onıń ishki tolǵanısların jetkerip beriwshi eń jaqın sırlası. Bul sáz ásbabınıń júrekke jaqın, biytákrar ses dizbegi qaraqalpaq xalqınıń etnopsixologiyalıq ózgesheliklerin tolıq sáwlelendiredi.

Qaraqalpaq baqsıshılıq óneri óziniń uzaq rawajlanıw jolında ózine tán mekteplerdi qáliplesterdi. Atap aytqanda, Musa baqsı hám Aqımbet baqsı kibi ullı tulǵalardıń dóretiwshiligi bul sanáttıń professional dárejege kóteriliwine negiz boldı. Baqsılar tiykarınan eki jóneliste xızmet kórsetken: Dástanshı baqsılar, "Ǵárip-ashıq", "Sayatxan-Hamra" sıyaqlı ishqi-muhabbat hám qaharmanlıq dástanların yadlap, elge jetkeriwshi esaplanǵan. Termeshi baqsılar, Turmıs tájiriybesi, ádep-ikramlılıq haqqındaǵı qısqa filosofiyalıq shıǵarmalardı atqarıwshı esaplanǵan. Qaraqalpaq baqsıshılıǵın duwtarsız kóz aldına keltiriw qıyın. Qaraqalpaq duwtarı óziniń duzılısı hám ses shıǵarıw imkaniyatları menen basqa túrkiy xalıqlardıń sáz ásbaplarınan parıqlanadı. Baqsı duwtar pardeleri arqalı insan sezimleriniń eń názik qırların terbetiw qábiletine iye.

Juwmaqlap aytqanda, qaraqalpaq baqsıshilıǵı, xalıqtıń kórkemlik talǵamınıń eń joqarı kórinisi bolıp, ol milliy ózlikti saqlap qalıwda hám keleshek áwladqa ruwxıy azıq beriwde teńsiz áhmiyetke iye bolǵan mániwiy ǵáziyne bolıp qala beredi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Ayımbetov Q. Xalıq danalıǵı. – Nókis: Qaraqalpaqstan, 1988.
2. Dáwqaraev N. Qaraqalpaq ádebiyatı tariyxı. – Nókis, 1995.
3. Murtazaeva G. Qaraqalpaq dástanshılıq mekteplerіniń kórkemlik ózgeshelikleri. – Tashkent, 2018.
4. Kórkem óner hám mádeniyat Xabarshısı. №4.2025 G.Allambergenova, Qaraqalpaq baqsıshılıq mektebi 10-16 b.

ҚАРАҚАЛПАҚ ДӘСТАНЛАРЫНДА ҚАРА ҮЙГЕ БАЙЛАНЫСЛЫ АТАМАЛАРДЫҢ ЛИНГВОМӘДЕНИЙ ӨЗГЕШЕЛИКЛЕРИ

Арзымова Азиза
НМПИ докторанты

Annotaciya: Bul maqalada qaraqalpaq dástanlarında qara úyge baylanıslı atamalardıń lingvomádeniy ózgeshelikleri tallanadı. Dástanlar quramında ushırasatuǵın qara úy, úy, shańaraq, bosaǵa, esik, ergenek, otaw, orda sıyaqlı atamalardıń semantikalıq mánisi, milliy-mádeniy mazmunı hám xalıqtıń dúnya tanıwın sáwlelendiriwi qarap shıǵıladı. Dástan tilindegi qara úy atamaları lingvomádeniy birlik sıpatında bahalanıp, olardıń kórkem teksttegi qollanılıw ózgeshelikleri anıqlanadı.

Tayanısh sózler: qara úy, dástan, lingvomádeniy analiz, lingvokulturologiya, shańaraq, otaw, bosaǵa, esik, ergenek.

Annotatsiya: Mazkur maqolada qoraqalpoq dostonlarida qora uy bilan bog‘liq atamalarning lingvomadaniy xususiyatlari tahlil qilinadi. Dostonlar tarkibida uchraydigan *qora uy, uy, shan’araq, bo‘sag‘a, eshik, ergenek, o‘tov, o‘rda* kabi atamalarning semantik ma’nosi, milliy-madaniy mazmuni hamda xalqning dunyoqarashini aks ettirishi ko‘rib chiqiladi. Doston tilidagi qora uyga

oid atamalar lingvomadaniy birlik sifatida baholanib, ularning badiiy matndagi qo‘llanish xususiyatlari aniqlanadi.

Kalit so‘zlar: qora uy, doston, lingvomadaniy tahlil, lingvokulturologiya, shan’araq, o‘tov, bo‘sag‘a, eshik, ergenek.

Аннотация: В данной статье анализируются лингвокультурные особенности наименований, связанных с каракалпакской юртой (қара үй), в каракалпакских дастанах. Рассматриваются семантическое значение, национально-культурное содержание и отражение народного мировоззрения таких наименований, как қара үй, үй, шаңарақ, босаға, есик, ергенек, отау, орда, встречающихся в составе дастанов. Наименования, связанные с юртой, в языке дастанов оцениваются как лингвокультурные единицы, а также выявляются особенности их функционирования в художественном тексте.

Ключевые слова: қара үй, дастан, лингвокультурный анализ, лингвокультурология, шаңырақ, отау, босаға, есік, ергенек.

Abstract: This article analyzes the linguocultural features of terms related to the Karakalpak yurt (qara úy) in Karakalpak epics. The semantic meanings, national and cultural content, and the reflection of the people's worldview in such terms as *qara úy*, *úy*, *shańaraq*, *bosaǵa*, *esik*, *ergenek*, *otaw*, and *orda* are examined. The yurt-related terms used in epic language are evaluated as linguocultural units, and their peculiarities of usage in literary texts are identified.

Keywords: qara úy, epic, linguocultural analysis, linguoculturology, shańaraq, otaw, bosaǵa, esik, ergenek.

Qaraqalpaq xalıq awızeki dóretpelerinde dástan janrı ayrıqsha orın iyeleydi. Dástanlarda xalıqtıń turmısı, dástúrleri, dúnyaqarası hám ruwxıy qádiriyatları keńnen súwretlenedi. Ásirese, kóshpeli turmısqa baylanıslı elementler, sonıń ishinde qara úy hám onıń quramlıq bólimleri dástan mazmunında áhmiyetli orın tutadı. Usıǵan baylanıslı dástan tilinde qollanılǵan qara úyge tiyisli atamalar arqalı xalıqtıń materiallıq hám ruwxıy mádeniyatı sáwlelendirilgen.

Qaraqalpaq xalıq dástanlarınıń tili kóplegen ilimpazlar tárepinen izertlenip, ondaǵı leksikalıq qatlam, frazeologiyalıq birlikler úyrenilgen. Ásirese, kóshpeli turmısqa baylanıslı leksika, sonıń ishinde qara úyge tiyisli atamalar haqqında da ayrıqsha ilimiy pikirler bildirgen. Solardıń ishinde Sh.Ádinazimovtıń dissetaciya jumısında «Qırq qız» dástanında qaraqalpaq xalqınıń kúndelikli turmısına baylanıslı – turaq jay, onıń túrlerine, bólimlerine, xojalıq buyımlarına baylanıslı qollanılatuǵın sózler ushırasadı. Máselen: Turaq jay hám onıń túrlerine baylanıslı sózler: jay, otaw, úy, qos, beldew, úzik, tam sıyaqlı sózler qollanılǵanlıǵın kórsetedi [1].

Sonıń menen birge A.Ábdievtıń dissertaciya jumısında tiykarınan «Alpamıs» dástan tiliniń leksikalıq qatlamı, semantikalıq ózgeshelikleri hám stilistikalıq qollanılıwı tallanǵan. Avtor dástandaǵı eski sózler, dialektlik birlikler, frazeologizmler, sinonim, antonim, metafora, epitet sıyaqlı kórkemlew

qurallarınıń qollanılıwına ayrıqsha toqtap ótken. Sonıń menen birge, dástan tiliniń xalıq awızeki dóretpeleri menen baylanısı hám milliy dúnyatanımdı sáwlelendiriwi kórsetilgen [2].

Sonıń menen birge A.Abdievtiń avtorlıǵındaǵı sózlikte qara úyge baylanıslı bolǵan: beldew, ergenek, jaqsar sıyaqlı atamalar hám olardıń túsindirmesi berilgen [3:15,27,28].

Biraq dástanlar tilinde qara úyge baylanıslı atamalardıń lingvomádeniy xızmeti hám semantikalıq ózgeshelikleri arnawlı túrde, keń kólemde izertlenbegen. Qaraqalpaq xalıq dástanları tilinde qara úyge baylanıslı *úy, otaw, kerege, shańaraq, bosaǵa, esik, orda, boz orda* hám t.b. atamalar keń qollanılǵan. Qaraqalpaq dástanlarında *«qara úy»* ataması kópshilik jaǵdaylarda tolıq túrinde emes, qısqartılıp qollanıladı, yaǵnıy *«qara»* komponenti túsirilip, tek ǵana *«úy»* sózi qollanıladı. Biraq kontekst arqalı onıń qara úy ekenligi anıq sezilip turadı. Mısalı: Neshshe ay, neshshe kún jol júrip, Qorǵansha qalasına keldi, jıǵılıp qalǵan qalaların saldırıp, jaylawǵa *úyin qondırıp*, xannıń kóli qadalǵan kólge mal salıp, qara qıpshaq márt Qoblan eli-xalqın jayǵastırdı («Qoblan» dástanı). Bul mısaldaǵı *«úyin qondırıp»* birligi qara úydiń kóshpeli turmıstaǵı tiykarǵı xızmetin kórsetedi.

Patsha bir kewilden ırza boldı, Jurt jıynap, toy baslandı.

Qalaǵa jardı urdı, Toqsan *úydi* saylap tiktirdi,

Dárbent jolınıń awzına, Barshınǵa *otaw qurdırdı*. («Alpamıs» dástanı). Bul úzindide *«toqsan úy tiktiriw»* birligi arqalı ullı toy, xalıqtıń kópligi hám saltanatlı kórinis berilgen. Qaraqalpaq dástúrinde toy waqtında kóp úy tigiliwi eldiń baylıǵı hám miymandoslıǵınıń belgisi esaplanǵan. Sonıń menen birge, *«otaw qurdırıw»* birligi jańa shańaraq qurıw, jaslarǵa jańa turmıs baslaw mánisin de ańlatadı.

Dástan tilinde *otaw* sózi de jiyi qollanıladı. Otaw qaraqalpaq xalqınıń dástúrinde jaslarǵa arnap tigiletuǵın jańa shańaraq bolıp esaplanadı. Ol tek ǵana turaq jay emes, al jańa shańaraqtıń, jańa áwladtıń baslanıw belgisi sıpatında qádirlenedi. Áne bulardan keyin qızlar láglimarjanlardı taǵıp, kelinshekler shashların juwıp, táwir kiyimlerin kiyip, hár jerlerge xabar berdi, jekke *otaw tigip*, jaqsı jigitlerden *esikke xızmetker* beredi («Qoblan» dástanı). Bul mısalda *«jeke otaw tigiw»* qaharmanǵa ayrıqsha húrmet kórsetiw, onıń mártebesin joqarı bahalaw mánisinde qollanılǵan. Otawdıń bezetilip, jeke tigiliwi sociallıq dáreje hám saltanat belgisi sıpatında da tán alınadı.

Otawda turıp kerilip, Ne aytadı eken Gúlayım,

Ol maydanǵa súren salıp: At shawıp arqası qozǵan,

Saǵınıshta moynın sozǵan, Aytıń atı-jónińdi,

Kimseń uyqımdı buzǵan («Qırq qız» dástanı). Bul jerde otaw qaharmannıń dem alıw, erkin otırıw keńisligi sıpatında súwretlenedi. Otaw tek materiallıq keńislik emes, al adamnıń ruwxıy tınıshlıq tabatuǵın ornı sıpatında da seziledi.

Dástanlarda qara úydiń quramlıq bólimlerine baylanıslı atamalar da keń ushırasadı. Solardıń biri kerege. Kerege – qara úydiń tiykarın quraytuǵın eń áhmiyetli bóleklerden biri bolıp tabıladı. Ol qara úydiń qabırǵalı tor

kórinisindegi bólegi bolıp, úydiń turaqlılıǵın saqlaydı. Mısalı: – Toǵız joldıń dárbentindegi zindan qasında úyimdi quraman, deydi, – Zindannıń awzın kórpeshelep, tulıptı *keregege* kerip baylap, qızlarǵa da gápti túsindirip, sol kiyatqan palwandı hám aldap-arbap, qırq qızım menen sharap berip, más qılıp, zindanǵa giriptar qılaman ba degen latmanattan bir támem bar, – deydi. Bul mısalda *tulıptı keregege kerip baylaw* birligi arqalı kerege tek qurılıs bólegi bolıw menen bir qatarda, bir nárseni ildirip qoyıw, jasırıw xızmetin de atqarmaqta. Demek, kerege qaraqalpaq xalqınıń kúndelikli turmısında kóp funkciyalı buyım bolǵan. Ol úydiń ishki tártibin saqlaw, zatlardı jaylastırıw sıyaqlı xızmetlerdi de atqarǵan.

Qoblan dástanındaǵı mına súwretlew qara úyge baylanıslı atamalardıń kórkem-estetikalıq xızmetin anıq kórsetedi:

Qırq jigit qıyal oylaydı, Qayda eken patshası,
Bul qalanıń oljası, Artına qırq jigit,
Názer taslap qaraptı. *Keregesi* gertpe altın,
Uwıǵı bar sap gúmis, *Shańıraǵı* dándannan,
Hár *úzigin* ordanıń, Aqpolattan japtırǵan.
Tuwrılıǵın ordanıń, Aq temirden tuttırǵan,

Úsh toqsan baslı *boz orda*, Baydaqlanıp kóringen («Qoblan» dástanı). Berilgen úzindide qara úyge baylanıslı atamalar arqalı boz ordanıń saltanatı, baylıǵı hám ullılıǵı kórkem túrde súwretlenedi. Dástandaǵı *«keregesi gertpe altın», «uwıǵı sap gúmis», «shańıraǵı dándannan»* sıyaqlı qatarlarda qara úydiń ádettegi quramlıq bólekleri epikalıq giperbola arqalı bezelgen. Bul qaharmanlıq dástanlarına tán kórkemlew quralı bolıp tabıladı. *Keregeniń altınnan* dep súwretleniwi ordanıń baylıq hám mámleket belgisi ekenin bildirse, *uwıqtıń gúmisten* dep beriliwi estetikalıq kórkemlikti kúsheytedi. *Shańaraq* bolsa qara úydiń eń qásiyetli bólegi sıpatında ulıǵlanǵan. Qaraqalpaq xalqınıń dúnya tanıwında shańaraq tek ǵana úydiń joqarǵı bólegi emes, al áwlad dawamı, shańaraq birligi hám milliy qádiriyatlar tımsalı sıpatında qádirlenedi. Sonıń ushın dástanlarda *shańaraq* ataması kóbinese qásiyetli mánide qollanıladı. *Úzik* hám *tuwrılıq* sıyaqlı atamalar da qara úydiń sırtqı jabıwlarına baylanıslı bolıp, dástanlarda ordanıń sawlatı hám bekkemligin bildiriw ushın qollanılǵan. *«Aqpolattan japtırǵan», «aq temirden tuttırǵan»* sıyaqlı qatarlarda ordanıń qulamaytuǵını, bekkem hám ullılıǵı seziledi. Demek, dástan tilinde qara úyge baylanıslı atamalar tek turmıslıq zat ataması emes, al xalıqtıń baylıq, ullılıq, bekkemlik haqqındaǵı túsiniklerin obrazlı túrde jetkeredi.

Demek, qaraqalpaq dástanlarında qara úyge baylanıslı atamalar xalıqtıń milliy sana-sezimi, kóshpeli turmısı hám ruwxıy mádeniyatı menen baylanıslı qáliplesken lingvokulturologiyalıq birlikler bolıp tabıladı. Olardı úyreniw arqalı qaraqalpaq xalqınıń dástúriy turmısı, mádeniy qádiriyatları hám dúnyaqarası haqqında tereń maǵlıwmat alıw múmkin.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Әбдиназимов Ш. «Қырқ қыз» дастанының лексикасы. Фил.канд.дисс… – Нөкис, 1992. – 139 б

2. Abdiev A.T. «Alpamıs» dástanı tiliniń leksika-semantikalıq hám stilistikalıq ózgeshelikleri (Ógiz jıraw variantı tiykarında)»: filol. i. kand. ...diss. – Nókis, 2011

3. Azamat Abdiev. «Alpami's» da'stani tilinin qi'sqasha tu'sindirme so'zligi. – No'kis, Bilim, 2012. – 52 b.

БАТЫРДЫҢ ҲАЯЛЫНЫҢ ТОЙЫ ҮСТИНЕ КЕЛИЎ МОТИВИ

З.С. Зарипова
ӨзМКӨМИ Нөкис филиалы ф.и.ф.д. (PhD)

Dúnya júzi xalıqlarınıń iri epikalıq dóretpelerinde genetikalıq jaqtan sıbaylas syujetler de kóplep ushırasadı. Solardıń biri uzaq saparǵa shıqqan batırdıń hár qıylı sebepler menen bir neshe waqıttan soń óz hayalınıń toyınıń ústine keliw motivi bjlıp tabıladı. «Hayalınıń toyınıń ústine kelgen batır» syujetleri hám olardaǵı hayallardıń óz kúyewine qatnası epizodları, Franciya, Germaniya, Angliya, Italiya, Ispaniya, Skandinaviya, Ruslar, Vengerler, Rumıniya, Jańa grekler (novogrecheskix) ortalıǵında keńnen taralǵan bolıp, dáwiri jaǵınan XI-XIV-ásirlerdi óz ishine aladı [1.303-304]. Álbette, bunday uqsaslıqlardıń keń taralıwında tiykarǵı dárek bolıwı kerek. Sebebi, olar jazba ádebiyatqa XI ásirde engizilgen bolsa, olardıń túpkilikli shıǵısın xalıq awızeki dóretpelerinen izlegenimiz maqul boladı. Gomerdiń «Odisseya»sınıń xalıq awzında aytılıp júrgen variantlarında hám áyyemgi grek miflerin proza túrinde qayta islegen V.N.Kunnıń kitabında Penelopa kúyewlerge bılay deydi: – «Maǵan qulaq salıńlar! Mine, mınaw Odisseydiń sarı jayı. Arańızda kimde-kim onı oqlap ata alsa hám qatarlasqan on eki halqanıń ishinen birewine tiygizbey ótse, men sol jigitke qol beremen» [2.485]. Usınday shárt arqalı kúyewler jarısqa túsedi. Hesh qaysısı oq jaydı oqlay almaydı. Odissey birinshi oqta nısanaǵa atıp, jeńisti qolǵa kirgizgennen keyin, hayalına talaban kúyewlerdiń barlıǵın oqtan ótkeredi. Dushpanlarına, jaqınlarına diywana (músápir) kiyiminde júrip, dos-dushpandı bilip alıw ushın ózin tanıtpay háreket etiwleri, balası Telemaxqa, hayalına ózin tanıstırıwda sınawlı belgilerdiń talap etiliwi, bári-bári biz sóz etip otırǵan túrkiy xalıqlarınıń «Alpamıs» dástanındaǵı waqıyalar menen parallel ráwishte bayanlanǵan bir motivtiń hár qıylı sáwleleniwleri ekenligine gúman joq. Bul motivtiń qaysısı burın payda bolǵan degen sorawǵa anıq juwap joq. Professor I.Sazonivich «kúyewdiń qaytıp keliwi» motiviniń Orta ásirlik variantlarında Gomerdiń «Odisseya»sı tásir jasaǵan. Sebebi, ol birinshi jazba túrdegi shıǵarma qatarınan orın aladı» [3.537], – degen. Geypara izertlewshiler «Odisseya»da «kúyewdiń qaytıp keliwi» motivleri Orta ásirlerdegi batıs evropa variantlarında kópshilik jaǵdaylarda tásirin joǵaltqan, yamasa ayırım belgileri boyınsha «batıstıń» standart dóretiwshilik dástúrlerinde rudiment túrinde saqlanǵan» [4.317.] degen juwmaqlarǵa keledi. Álbette, bul motiv keń taralǵan hám qızıqlı bolǵanlıǵı sebepli, oǵan hár qıylı analitikalıq baqlawlardıń júrgiziliwi anıq jaǵday bolıp tabıladı. V.M.Jirmunskiy óz izertlewlerinde

«Odissey» menen «Alpamıs» dástanları arasında kóp ayırmashılıqlar bar ekenligin eskertip ótedi. Ásirese, «Kitabı dedam Korkut»tan orın alǵan «Bamsi Beyrek» dástanında Beyrektiń perzentsiz bolıwına úlken itibar qaratıp, bul motivtiń erteden kiyatırǵan dástúrli qollanılatuǵın syujet ekenligin atap ótedi hám dástannıń Qońırat versiyasınıń oǵuz versiyasındaǵı ayırım motivlerinen de burınıraq payda bolǵanlıǵın, qırǵızlardıń «Janısh hám Bayısh» (Batır ulı Bayaman),tatarlardıń (Yadgar), «Odisseya»daǵı Laert – Baybóri, Qultay – Evmey, Gúlparshın – Penelopa, Yadgar – Telemax sıyaqlı qaharmanlardıń motivaciyalıq figuralar ekenligin dáliyl retinde keltirip ótedi. Sonıń menen bir qatarda, syujetlerdiń óz-ara jaqınlıǵı, hátte sıpatlamalarınıń sáykes keliwi Gomerdiń «Odisseya»sınıń erte dáwirlerde payda bolıwına qaramastan, «Alpamıs» dástanınıń qáliplesiwine tikkeley dóretiwshilik tásir jasay almaytuǵınlıǵının tariyxıy kózqarastan moyınlaw múmkinshiliklerиniń joqlıǵın qatań eskertedi. Onıń pikirinshe, biz sóz etip otırǵan hár eki epostaǵı syujetlerdiń dárekleri kóp xalıqlardıń folklorlıq dóretpelerinen orın alǵan áyyemgi ertek syujetleriniń tásirinde payda bolǵan bolıwı múmkin degen sheshimge keledi [5.317]. Biz de usı pikirdi qollap quwatlaymız. Sebebi, «Odisseya»daǵı Penelopa obrazında Shıǵıs xalıqlarınıń kópshilik eposlarına tán bolǵan batır hayal-qızlardıń kelbeti kórinbeydi. Qızlardıń bolajaq kúyewlerine qoyatuǵın shártleri de sáwlelenbeydi. Qala berse «Odisseya»da batırdıń úyleniw motivleri de derlik saqlanbaǵan. Degen menen, ulıwma grek mifologiyasında amazonkalar tuwralı maǵlıwmatlar orın alǵan. Solardıń biri, Tesey menen Elena, Axill menen Penfesiliyalardıń basınan ótkergen waqıyalarına baǵıshlanǵan dóretpeler qatarında kitapqa engizilgen. Biraq, Penelopa olarday batır hayal emes, al erine sadıq hám aqıllı hayal sıpatındaǵı obrazları menen daralanıp turadı [6.259-399]. Usınday ózgesheliklerin esapqa alǵan halda biz qaraqalpaq xalıq dástanlarındaǵı batır hayal-qızlarǵa derekli epikalıq syujetlerdi, áyyemgi dáwirlerden beri qollanıp kiyatırǵan, óz ortalıǵımızdaǵı jámiyetlik hám turmıslıq túsiniklerdiń transformaciyalanǵan dawamı dep bahalaw maqsetke muwapıq boladı dep oylaymız.

Paydalanǵan ádebiyatlar

1. Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. – Л.:Наука,1974. – Б. 303-304

2. Кун. Н.А. Әййемги грецияның легендалары ҳәм мифлери. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1990. – Б. 485.

3. Сазонович И. К вопросу о заподном влиянии на славянскую и русскую. Поэзии. – Варшава, 1898. – С. 537.

4. Толстой И.И. Сюжет возвращение мужа на свадьбу своей жены в «Одисее и в русской сказке». – Л., 1934. – с. 512. Силтеме В.М.Жирмунскийдиң «Тюркский героический эпос» китабынан алынды. – С. 317

5. Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. – Л.: Наука, 1974. – С.317.

6. Кун Н.А. Әййемги грецияның легендалары ҳәм мифлери. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1990. – Б. 259-399.

УЗБЕК БОЛАЛАР ФОЛЬКЛОРИНИНГ ПОЭТИК ХУСУСИЯТЛАРИ ВА БАДИЙ ТИЗИМИ

Мақсетова Фарида
ӨзРИАҚҚБ, ф.и.ф.д. (PhD)

Annotatsiya: Mazkur tezisda o‘zbek bolalar folklorining poetik xususiyatlari, uning janrlari hamda badiiy ifoda vositalari tahlil qilinadi. Bolalar folklorida ritm, ohangdorlik, takror, qofiya va obrazlilikning o‘rni yoritilib, ularning bolalar tafakkuri va estetik didini shakllantirishdagi ahamiyati ko‘rsatib beriladi.

Kalit so‘zlar: bolalar folklori, poetika, alla, sanama, topishmoq, tez aytish, ritm, qofiya, obrazlilik, badiiy vositalar.

O‘zbek xalq og‘zaki ijodi tarkibida bolalar folklori alohida o‘rin egallaydi. Bolalar folklori bolalar hayoti, dunyoqarashi, o‘yinlari, his-tuyg‘ulari va tasavvurlarini aks ettiruvchi xalq og‘zaki ijodi namunalaridan iborat. U asrlar davomida xalq tomonidan yaratilgan va avloddan avlodga og‘zaki tarzda yetkazib kelingan. Bolalar folklori tarkibiga alla, ermak qo‘shiqlari, sanamalar, topishmoqlar, tez aytishlar, o‘yin qo‘shiqlari hamda turli kichik janrlar kiradi. Bu janrlar bolalarning nutqi, tafakkuri va estetik didini shakllantirishda muhim ahamiyatga ega.

Bolalar folklorining poetikasi deganda undagi badiiy ifoda vositalari, ritm, ohangdorlik, obrazlilik, takror, qofiya, metafora va boshqa poetik unsurlar tushuniladi. Ushbu vositalar folklor namunalarini ta’sirchan, qiziqarli va esda qolarli qiladi. Bolalar folklorida so‘zlarning soddaligi, ritmning aniqligi va ohangdorlik muhim o‘rin tutadi. Chunki bolalar bunday matnlarni oson yodlab oladilar va o‘yin jarayonida qayta-qayta takrorlaydilar.

Bolalar folklorining eng qadimiy janrlaridan biri alladir. Alla onalar tomonidan bolani uxlatish jarayonida ijro etiladigan qo‘shiq bo‘lib, uning poetikasida mehr-muhabbat, ohangdorlik va takrorlar ustunlik qiladi:

Alla aytib uxlataman
Alla kuzim alla
Qanday seni yupataman
Alla bolam alla [1,11]

Bu kabi misralarda takror va muloyim ohang bolani tinchlantirish vazifasini bajaradi. Allalarda metafora va o‘xshatishlar ham keng qo‘llaniladi. Bola ko‘pincha oyga, quyoshga yoki gulga qiyoslanadi. Bu esa ona mehrining badiiy ifodasi hisoblanadi.

Sanamalar ham bolalar folklorining muhim janrlaridan biridir. Ular asosan o‘yin boshlashdan oldin qatnashchilar orasidan navbatni yoki boshlovchini

aniqlash maqsadida aytiladi. Sanamalarning asosiy xususiyati qisqa, ritmik va qofiyalangan tuzilishidir:

Bir, ikki, olma dikki,
Safar oyi olma chumchuq ,
Bog‘da turmay tez uchib chik
Bir, ikki, olma dikki [1,144]

Bunday ritmik qurilish bolalarning sanamalarni tez yodlab olishlariga yordam beradi.

Bolalar folklorida topishmoqlar alohida ahamiyat kasb etadi. Topishmoqlar obrazlilik va metaforik tafakkurga asoslanadi. Ular bolalarning mantiqiy fikrlash qobiliyatini rivojlantiradi, tabiat va atrof-muhit haqidagi bilimlarini kengaytiradi.

O‘zi kichkina,
Ko‘ylagi qizil.
Ichida donalar,
Top-chi bu nima? [1,208]

Javobi – anor. Bu misolda predmetning tashqi belgilarini obrazli tasvirlash orqali uni topish talab qilinadi.

Tez aytishlar ham bolalar folklorida keng tarqalgan janr hisoblanadi. Ular bolalar nutqini ravonlashtirish va talaffuzini takomillashtirishga xizmat qiladi. Tez aytishlarda ma’lum tovushlarning takrorlanishi muhim ahamiyatga ega:

Qizil qozonda qaynagan qatiq qaynadi.

Ushbu misolda “q” tovushining takrorlanishi alliteratsiya hodisasini yuzaga keltirib, nutq mashqi vazifasini bajaradi.

Bolalar folklorining muhim xususiyatlaridan biri uning o‘yin bilan chambarchas bog‘liqligidir. Ko‘plab folklor namunalari bolalar o‘yinlari jarayonida ijro etiladi. Masalan, “Oq terakmi, ko‘k terak” o‘yinida aytiladigan qo‘shiqlar bolalarning jamoaviy faoliyatini kuchaytiradi. Bu qo‘shiqlarda ritm, takror va jamoaviy ijro muhim ahamiyatga ega.

Takrorlar bolalar folklorining ajralmas qismi hisoblanadi. Ular matnga musiqiylik bag‘ishlaydi va mazmunni ta’sirchan yetkazishga xizmat qiladi. Masalan, “alla-alla”, “yalla-yalla”, “bor-bor”, “kel-kel” kabi takrorlar ohangdorlikni kuchaytiradi va matnni esda saqlashni osonlashtiradi.

Qofiya ham bolalar folklori poetikasida muhim o‘rin tutadi. Qofiya misralarning ohangdorligini ta’minlab, ularni yod olishni yengillashtiradi:

Bog‘qa bordim gul terdim,
Gulimni men kimga berdim. [1,134]

Bu misolda qofiya matnning musiqiyligi va badiiy ta’sirchanligini oshirgan.

Bolalar folklorida obrazlilik muhim poetik vositalardan biri hisoblanadi. Folklor namunalarida hayvonlar, qushlar va tabiat hodisalari orqali turli xislatlar ifodalanadi. Masalan, quyon chaqqonlik, tulki ayyorlik, sher esa kuch va jasorat timsoli sifatida tasvirlanadi. Bunday obrazlar bolalar tasavvurini boyitib, ularning badiiy didini shakllantiradi.

Bolalar folklorining yana bir muhim xususiyati – didaktik ahamiyatidir. Bu folklor namunalar orqali bolalarga axloqiy qadriyatlar, mehnatsevarlik, do‘stlik, halollik kabi tushunchalar singdiriladi. Shu sababli bolalar folklori nafaqat badiiy, balki tarbiyaviy vazifani ham bajaradi.

O‘zbek bolalar folklorining poetikasi xalqning ko‘p asrlik tajribasi va estetik qarashlari asosida shakllangan. Undagi sodda, ammo chuqur mazmunli obrazlar, ritmik tuzilish, takrorlar va badiiy vositalar bolalarning ruhiy dunyosiga mos keladi. Shu bois bolalar folklori milliy madaniyatning muhim qismi sifatida bugungi kunda ham o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan.

Bolalar folklorida tilning soddaligi va ifodaliligi ham muhim ahamiyat kasb etadi. Qisqa va ravon jumlalar bolalar yoshiga mos bo‘lib, ularning nutqiy rivojlanishiga xizmat qiladi. Shu bilan birga, tovush o‘yinlari, takrorlar va ohangdorlik matnlarning ta’sirchanligini oshiradi.

Bolalar folklori nafaqat estetik, balki tarbiyaviy ahamiyatga ham ega. U orqali bolalarga mehnatsevarlik, do‘stlik, halollik, mehr-oqibat kabi qadriyatlar singdiriladi. Folklor namunalari bolalarning ma’naviy kamolotiga xizmat qilib, ularda milliy qadriyatlarga hurmat tuyg‘usini shakllantiradi.

Xulosa qilib aytganda, o‘zbek bolalar folklorining poetikasi uning ritmik tuzilishi, ohangdorligi, takrorlari, qofiyalari va obrazliligi orqali namoyon bo‘ladi. Ushbu poetik xususiyatlar bolalarning nutqi, tafakkuri va estetik didini rivojlantirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, bolalar folklori milliy madaniyatning muhim qismi sifatida yosh avlodni tarbiyalash va milliy qadriyatlarni saqlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Uning poetik tabiatini o‘rganish folklorshunoslik, pedagogika va adabiyotshunoslik uchun dolzarb ilmiy vazifalardan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Бойчечак.Тошкент.Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти.1984

2. Имомов К. Ўзбек халқ оғзаки ижоди. – Тошкент: Ўқитувчи, 2010

3. Жўраев М. Фольклоршунослик асослари. – Тошкент: Фан, 2009

4. Мирзаев Т. Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди. – Тошкент: Ўқитувчи, 1990

ҚОҢЫРАТЛЫ ӨЗБЕКЛЕРДИҢ «ОЛ ДҮНЬЯ» ҲӘМ «ӨЛИМ» ҲАҚҚЫНДАҒЫ ҚАРСЫЛАСЛАРЫНДА АТА-БАБАЛАР КУЛЬТИ ҲӘМ СУФИЗМ СИНТЕЗИ МӘСЕЛЕЛЕРИ

Нуратдинова Гулбахар
ӨзРИАҚҚБ кичик илмий ходими

Аннотация: Бул мақала қоңыратлы өзбеклердиң өлим ҳәм о дүня ҳаққындағы түсиниклерин талқылаў мәселесине қаратылған. Автор усы аймақ респондентлеринен алынған мағлыўматлар тийкарында қоңырат өзбеклери дәстүрлеринде ата-бабалар култи ислам ҳәм суфизм

тәсиринде өзгерип, өз ўазыйпасын әўлиелер ҳәм қәбирстанлар сыйыныўға қайта талқыланған түринде көринген деген жуўмаққа келеди.

Гилт сөзлер: культ, дин, диний исенимлер, суфизм, әўлийелер, мазарлар, ата – бабалар.

Аннотация: Мазкур мақола қунғиротли ўзбекларнинг ўлим ва нариги дунё ҳақидаги тасаввурларини тадқид қилиш масаласига қаратилган. Муаллиф мазкур худуд респондентларидан олинган маьлумотлар асосида қунгирот ўзбеклари аньаналарида аждодлар культи ислом ва суфизм таьсирида ўзгариб, ўз вазифасини авлиёлар ва мозорлар сиғинишга қайта талқин этилган шаклида намаён бўлган деган хулосага келади.

Калит сўзлар: култ, дин, диний эътиқодлар, тасаввуф, авлиёлар, мозорлар, аждодлар.

Аннотация: Данная статья посвящена к исследованию проблемы о представлении кунградских узбеков о смерти и потустороннем мире. Автор на основе собранных материалов от респондентов данного региона приходит к выводу о том, что культ предков в традиции кунградских узбеков трансформировался под влиянием ислама и суфизма, сохранив свои функции в переосмысленной форме почитания святых и мазаров.

Ключевые слова: культ, религия, религиозные верования, суфизм, святые, могилы, предки.

Abstract: This article examines the problem of the Kungrad Uzbeks' perception of death and the afterlife. Based on the materials collected from respondents in this region, the author concludes that the ancestor cult in the traditions of the Kungrad Uzbeks was transformed under the influence of Islam and Sufism, preserving its functions in a reinterpreted form of venerating saints and graves.

Keywords: cult, religion, religious beliefs, Sufism, saints, graves, ancestors.

Бизиң илимий изертлеўимиздиң объекти болған тарийхта «Араллы өзбеклер» атамасы менен белгили болған өзбек миллетине тийисли болған этник топар ҳаққында хийўа ханлығы архивиндеги мағлыўматлар, рус авторлары, хорезм тарийхшылары мағлыўматлары ҳәм аймақта илимий изертлеўлер алып барған С. П. Толстов басшылығында алып барылған Хорезм археологиялық – этнографиялық экспедициясының ағзасы, этнограф алым К. Л Задыхина тәрепинен сол аймақта алып барған изертлеўлериниң жуўмағы болған 1952жылы Москвада «Труды хорзмской археолого – этнографической экспедиции» көп томлығында жарық көрген «Узбеки дельты Аму - Дарьи» атамасындағы көлемли илимий изертлеўинде белгили дәрежеде сөз етилген. К. Л Задыхинаның мийнетинен басқа дәреклерде

тийкарынан аймақтағы сиясый ўақыялар, тарийхый фактлер, тарийхый шахслар ҳаққында сөз етилген болып, оларда бул этник топардың мәдений турмысы әсиресе диний қараслары ҳаққында фактлер жоқтың қасында, ал К. Л. Задыхинаның мийнетинде бул мәселе улыўмалық мазмунға ийе.

Дин, ҳәммеге белгили, ҳәр қандай жәмийеттиң мәдений турмысының ең тийкарғы компоненти ҳәм сол жәмийеттиң тарийхый сиясый раўажланыў жолын белглеўши тийкарғы факторлардың бири есапланады. Қолда бар барлық тарийхый, этнографиялық ҳәм фольклорлық дәреклер дерлик барлық түркий тиллес халықлар солардың арасында өзбек миллетиниң бир компоненти болған Араллы өзбеклердиң де дүнья танымында усы этнос пенен әйемнен жасап келген әйемги диний қараслар менен олар кейиги дәўирлерде қабыл еткен қараслардың синтези бар екенлигин көрсетеди. Хорезм экспедициясының аймақта жүргизген археология – этнографиялық илимий жуўмақлары, жергиликли тарийхшылар ҳәм архив материаллары, сондай – ақ экспедиция даўамында жергиликли респондентлерден жазып алынған мағлыўматлар араллы өзбеклердиң бул аймаққа Ноғай ордасының қулаўы, сол дәўирлерде Шыңғысханның жаўлап алған территорияларында сиясый жағдайдың кескинлесиўи Шыңғысхан әўладлары арасында сондай – ақ олардың жергиликли феодаллар менен арасындағы тахт ушын тынымсыз урыслар себепли Сыр дәрья бойынан XVI – XVII әсирлер аралығында Арал теңизин жағалап Әмиў дәрья дельтасына көшип келгенлигин тастыйықлайды. 1947 – жылы араллы өзбеклер арасында жүргизген этнографиялық изертлеўлери сәулеленген жоқарыда айтып өтилген мақаласында К. Л. Задыхина олардың диний турмысы ҳаққында төмендеги фактты келтиреди: «Дельтаның өзбеклериниң диний қарасларында мусылманлық исенимлеринен басқа мусылманлыққа дейинги ислам тәсиринде өзгериске ушыраған ҳәм ислам менен қатар жасап атырған бурынғы культ ҳәм салт – дәстүрлер сәўлеленген. Олардың қатарына рух хаққындағы анимистлик қарасларға байланыслы болған раўажланған ата – бабалар культы ҳәм оған тиккелей байланыслы мазар – қәбирлер, әўлийелер культлери орын алған» [1]

Усы мақала авторы тәрепинен Қоңыратлы яғный араллы өзбеклер арасында жүргизилген этнографиялық изертлеўлер даўамында алынған мағлыўматлар анализи сол 19

47 – жыллардағы К. Л Задыхина тәрепинен келтирилген фактты дурыслығын тастыйықлаў менен бирге сол диний картинаның жергиликли халық санасында елеге шекем белгили дәрежеде сақланып киятырғанлығын көрсетеди.

Барлық тарийхый ҳәм илимий шығыстан Орайлық Азияға қарай ҳәр қыйлы дәўирде көшип қонысласған көшпели түркий қәўимлердиң әсирлер даўамында тийкарғы диний – дүньятаныўшылық системасы

есапланған Тәңризм ҳәм Шаманлық динлерине ийе халықлар екенлигин ҳәм оларда усы динлердиң ажралмас бир компоненти сыпатында ата – бабалар культиниң орнын айрықша атап өтеди. Хорезм археология – этнографиялық экспедициясының ағзаларының бири ҳәм Хорезм аймағында жасаўшы халықлардың диний исенимлери ҳаққында үлкен илимий изертлеў жүргизген этнограф алым Г. П. Снесарев өзиниң монографиялық мийнетлериниң биринде ислам динин қабыл еткен хорезм аймағындағы халықлардың исламласыў процессин төмедегише сыпатлайды: «Ислам дини Орайлық Азияда ушыратқан жағдай өзине тән өзгешеликке ийе болды. Көплеген ҳәр қыйлы этникалық топарлар ҳәм ҳәр қыйлы диний қатламлардан ибарат болған жергиликли отырықшы халықлардан ибарат болған қатламнан тысқары исламластырыўшылар қатар жүз жыллықлар даўамында шығыс ҳәм арқадан тоқтаўсыз түрде ығысып келип атырған көшпели түркий қәўимлер ҳәм қәўимлер конфедерациялары менен ис алып барыўын туўра келди. Олардың көпшилиги шаманлық дининдеги қәўимлер еди. Буннан алдын Алдыңғы Азия ҳәм Арқа Африка жерлерин жаўлап алған ислам динин орнатыўшылырға енди жергиликли қәўимлердиң дәстүрий иснимлерине қарсы жаңа усылларды яғный усы дәўирге дейин қолланылып келинген «әўлийелер» культин қолланыў үлкен имкан береди. Исламластырыўдың бул басқышында суфизм баслы роль атқарады»[2]

В. В Бартольдтың анықлаўы бойынша, «Суфизм ҳәм суфийлер жәмийети ҳаққындағы дәслепки мағлыўматлар IX әсирлер басында Египеттиң Александрия қаласында пайда болған ҳәм олардың ири ўәкиллериниң исимлери Нильден баслап Әмиўдәрьяға шекемги аралықта белгили болған» [3]

Қарақалпақ археолог алымы Ғ.Хожаниязов өзиниң «Қарақалпақстандағы муқаддес орынлар» атамасындағы мийнетинде Ҳожелидеги Миздакхан комплексиндеги Назлымхан сулыў мақбарасы, Шымбай, Кегейли қалаларында суфизм тәлийматы искерлиги менен тиккелей байланыслы болған Ханака жергиликли халық тилинде «қәлендархана» атамасы менен аталған суфийлердиң жасаў орынларын анықлай отырып, суфизим тәлийматының Қарақалпақстанда XIII – XIV әсирлерде – ақ диний тараўда кеңнен белгили болғанлығын көрсетеди. [4]

Суфизм Әмиўдәрья дельтасында жасап атырған өбеклердиң арасына тәлиймат сыпатында терең сиңиспеген болса да ислам динине хызмет етиўши дин ўәкиллери қатламы арасында суфизм тәлийматының жетекши ўәкиллери болған Бахаўаддин Нақшбанди, Нажимаддин Кубра сыяқлы ўәкиллериниң шығармалары олардың дүнья қарасында белгили дәрежеде жетекшилик еткен. Ал кехалық массасы ислам дининиң шийи ағымы менен байланыслы қәлиплескен суфизмниң «Исламдағы иймам, шейхлар дин исинде гүналардан таза,

олар Мухаммед пайғамбардан «пайғамбарлық рухын» қабыл еткен, ал Мухаммед пайғамбардың денесине бул «пайғамбарлық рухы» жүнья жаратылмастан алдын Алла тәрепинен жайғастырылған»[5]деген концепциясы кең халық массасының санасында олардың санасында исламға дейинги ата – бабалар, маҳумлар, қәбирлер сыяқлы культлер менен синтезленип «исламның әўлийе, уламалары ол дүньяда да иләҳий қудиретли күшке ийе болып, олар тирилердиң өмирине унамлы тәсир ете алады» деген формада интерпретацияланған ҳалда орын алған.

Пикиримиздиң дәлили сыпатында қоңыратлы өзбек миллетине тийисли респондентлерден алынған мағлыўматлар анализин көрсетип өтиўимизге болады. Респондентлерден алынған мағлыўматларға қарағанда, қоңыратлы өзбеклер дәстүр бойынша ең алды менен әўлийе, уламалардың мазарларын зиярат етип, олардан жәрдем сорайды. Олардың түсиниги бойынша әўлийе ҳәм улама адамлар ол дүньяға кеткеннен кейин де Алладан алған күш қудиретин жоғалтпай олардың рухы тирилердиң тилеклерин орынлай алатуғындай дәрежедеги күшке ийе болады. [6]

Ал «бурынғы бул дүньядан өткен ел басқарған ел басшылары, ел қорғаған батырлар, өзлеримиздиң ата – бабаларымыз рухлары сол исламдағы әўлийе, уламалардың рухлары күши менен теңбе?» деген сораўға олар «бизлер әўлийе ҳәм уламаларды зиярат етип олардан тилеклеримизди орынлаўды сораймыз, ал өзимиздиң дүньядан өткен ел басшылары, батырларымызды еслеў, рухларына дуўа етиў ушын зиярат етемиз» деген жуўап алдық. Бул бизге исламға дейин сакрал субьектлер есапланған ата – бабалар, ел басқарған жоқары мәртебели инсанлар, батырлар исламнан кейин өз функциясын исламға тийисли әўлийе, уламаларға өткергенлигиниң бийкарлап болмайтуғын факты есапланады.

Пайдаланылған әдебиятлар

1. Задыхина. К. Л. Узбеки дельты Аму дарьи. Труды Хорезмской археолого – этнографической экспедиции. Москва. 1952. Б. 408.

2. Снесарев Г. П. Хорезмские легенды как источник по истории религиозных культов Средней Азии. Москва. 1983. Б.14.

3. Бартольд В. В. Ислам. Москва 1971. Т. 6. Б. 116

4. Хожаниязов Ғ, Юсупов О. Қарақалпақстандағы муқаддес орынлар. Нөкис. «Қарақалпақстан»1994. Б. 20-21.

5. Беляев Е. А. Мусульманское сектантство: (Исторические очерки). М.; Изд-во вост.лит. 1957, Б. 27.

6. Дала жазыўлары. №13, № 14, №15, №16. 2026.ж. Қоңырат.

ХАЛҚ ҚУШИҚЛАРИ ОРҚАЛИ МИЛЛИЙ ҚАДРИЯТЛАРНИ ТАРҒИБОТ ҚИЛИШ

Хожамуратов Салауат
ӨзМКӨМИ Нөкис филиалы студенти
Илимий басшысы, ӨзМКӨМИ Нөкис филиалы
оқытыўшысы ***Палўаниязов Мийрибек***

Annotatsiya: Mazkur maqolada qoraqalpoq xalq qo‘shiqlarining milliy qadriyatlarni saqlash va yosh avlodga yetkazishdagi o‘rni tahlil qilinadi. Xalq qo‘shiqlari orqali urf-odatlar, milliy an’analar, vatanparvarlik, insoniylik va ma’naviy qadriyatlarning targ‘ib qilinishi ilmiy asosda yoritilgan. Shuningdek, qoraqalpoq xalq ijodining bugungi madaniy hayotdagi ahamiyati ham ko‘rib chiqiladi.

Kalit so‘zlar: qoraqalpoq musiqasi, xalq qo‘shiqlari, milliy qadriyat, folklor, madaniyat, an’ana, ma’naviyat, san’at.

Har bir xalqning milliy madaniyati uning uzoq tarixiy taraqqiyoti davomida shakllangan urf-odatlari, an’analari, tili va san’ati orqali namoyon bo‘ladi. Madaniyatning eng jonli va xalq hayotiga yaqin shakllaridan biri bu — xalq og‘zaki ijodi, xususan, xalq qo‘shiqlaridir. Qoraqalpoq xalqining musiqiy merosi ham asrlar davomida sayqallanib kelgan boy va rang-barang badiiy tizim bo‘lib, u xalqning ma’naviy dunyosi, hayotiy tajribasi va estetik qarashlarini o‘zida mujassam etadi. Qoraqalpoq xalq qo‘shiqlari nafaqat badiiy ijod namunasi, balki xalqning tarixiy xotirasi ham hisoblanadi. Ularda inson hayotining turli jabhalari — mehnat jarayoni, oilaviy munosabatlar, sevgi-muhabbat, vatanparvarlik, do‘stlik va insoniy qadriyatlar chuqur ifoda etilgan. Shu jihatdan xalq qo‘shiqlari oddiy ijod mahsuli emas, balki milliy ongni shakllantiruvchi muhim ma’naviy manba sifatida ham qadrlanadi.Ayniqsa, xalq qo‘shiqlari orqali milliy qadriyatlarni targ‘ib qilish jarayoni juda muhim ahamiyatga ega. Chunki qo‘shiqlar inson qalbiga bevosita ta’sir etuvchi kuchli badiiy vosita bo‘lib, ular orqali milliy g‘urur, urf-odatlarga hurmat, katta-kichikka ehtirom, halollik va vatanparvarlik kabi tushunchalar yosh avlod ongiga oson va samarali singdiriladi. Qoraqalpoq xalq qo‘shiqlari ham ana shu tarbiyaviy vazifani bajarib kelayotgan muhim madaniy meros hisoblanadi.

Bugungi globallashuv jarayonida turli madaniyatlarning o‘zaro ta’siri kuchayib borayotgan bir davrda milliy qadriyatlarni saqlab qolish va ularni yosh avlod ongiga chuqur singdirish dolzarb masalalardan biri bo‘lib qolmoqda. Ayniqsa, zamonaviy axborot oqimi kuchaygan sharoitda milliy o‘zlikni yo‘qotmaslik, aksincha uni mustahkamlash zaruriy ehtiyojga aylanmoqda. Shu nuqtayi nazardan qaraganda, qoraqalpoq xalq qo‘shiqlari yoshlarni milliy ruhda tarbiyalash, ularning estetik didini shakllantirish va ma’naviy dunyosini boyitishda katta tarbiyaviy ahamiyatga ega vosita hisoblanadi. Qoraqalpoq xalq qo‘shiqlari asrlar davomida xalqning kundalik hayoti, turmush tarzi va ma’naviy

dunyosi bilan chambarchas bog‘liq holda shakllanib, og‘izdan-og‘izga o‘tib kelgan xalq og‘zaki ijodining muhim janrlaridan biridir. Bu qo‘shiqlar oddiy badiiy ijod namunasi bo‘lib qolmasdan, balki xalqning ijtimoiy hayoti, tarixiy tajribasi va dunyoqarashini aks ettiruvchi ma’naviy ko‘zgudir.

Qoraqalpoq xalq qo‘shiqlarida inson hayotining turli jabhalari keng yoritiladi. Ularda mehnat jarayoni, insonning tabiat bilan munosabati, sevgi va sadoqat, vatanparvarlik, do‘stlik hamda oilaviy qadriyatlar asosiy mavzular sifatida namoyon bo‘ladi. Ayniqsa, xalqning og‘ir hayotiy sharoitlari, kurashi va orzu-umidlari qo‘shiqlarda badiiy ifoda topib, ularning mazmunini yanada chuqurlashtiradi.Xalq qo‘shiqlarining muhim jihatlaridan biri shundaki, ularda xalqning tarixiy xotirasi saqlanadi. Xususan, doston va termalar orqali qadimiy voqealar, tarixiy shaxslar, xalqning boshidan kechirgan sinovlari va g‘alabalari avloddan avlodga yetkazib kelingan. Bu esa qoraqalpoq xalq qo‘shiqlarini nafaqat san’at namunasi, balki tarixiy manba sifatida ham qadrlashga asos bo‘ladi.Shuningdek, qoraqalpoq xalq qo‘shiqlarida insoniy fazilatlar keng targ‘ib qilinadi. Ularda kattalarga hurmat, kichiklarga izzat, halollik, mehr-oqibat, sadoqat, vafodorlik kabi axloqiy tushunchalar asosiy o‘rinda turadi. Bu qadriyatlar qo‘shiqlar mazmuniga chuqur singdirilgan bo‘lib, tinglovchida ma’naviy poklik va axloqiy tarbiya shakllanishiga xizmat qiladi.Shu jihatdan qaraganda, qoraqalpoq xalq qo‘shiqlari yosh avlodni milliy ruhda tarbiyalashda, ularning ongida milliy qadriyatlarni mustahkamlashda va ma’naviy kamolotga yetaklashda muhim o‘rin egallaydi.

Xalq qo‘shiqlari milliy o‘zlikni anglash vositasi sifatida xizmat qiladi. Qoraqalpoq xalq qo‘shiqlarida milliy kiyimlar, urf-odatlar, xalqona turmush va qadimiy an’analar tasvirlanadi. Shu jihatdan ular milliy madaniyatni saqlab qolishda muhim ahamiyat kasb etadi.Masalan, to‘y marosimlarida ijro etiladigan qo‘shiqlar xalqning oilaviy qadriyatlarini ifodalasa, mehnat qo‘shiqlari esa halollik va fidoyilikni targ‘ib qiladi. Bu qo‘shiqlar yosh avlodni milliy ruhda tarbiyalashga xizmat qiladi.Bugungi kunda qoraqalpoq xalq qo‘shiqlarini ommalashtirishga katta e’tibor qaratilmoqda. Turli madaniy tadbirlar, festival va konsertlar orqali xalq ijodi targ‘ib qilinmoqda. Ayniqsa, yosh ijrochilar tomonidan xalq qo‘shiqlarining zamonaviy talqinda kuylanishi milliy san’atning rivojlanishiga xizmat qilmoqda.Shuningdek, ta’lim muassasalarida xalq musiqasi namunalarini o‘rgatish orqali o‘quvchilarda milliy madaniyatga hurmat hissi shakllantirilmoqda.

Xulosa qilib aytganda, qoraqalpoq xalq qo‘shiqlari milliy qadriyatlarni targ‘ib etishda muhim ma’naviy vosita hisoblanadi. Ular orqali xalqning tarixi, urf-odatlari va ma’naviy merosi avloddan avlodga yetib kelmoqda. Shu sababli xalq qo‘shiqlarini asrash, o‘rganish va keng targ‘ib qilish bugungi kunning muhim vazifalaridan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Karimov I. Yuksak ma’naviyat — yengilmas kuch. — Toshkent: Ma’naviyat, 2008. — 112–118-betlar.

2. Qosimov B. O‘zbek va qoraqalpoq xalq og‘zaki ijodi. — Toshkent: Fan, 2019. — 88–95-betlar.
3. Jumaniyozov A. Qoraqalpoq madaniyati va san’ati. — Nukus: Ilim, 2020. — 54–60-betlar.

ҚАРАҚАЛПАҚ ЖОҚЛАЎ ДӘСТҮРИНДЕГИ МОТИВЛЕР

Бекбергенова Абадан
ӨзРИАҚҚБ, ф.и.ф.д. (PhD)

Аннотация: Мақалада Қарақалпақ салт дәстүри фольклорындағы жоқлаўлардағы мотивлер системасы үйрениледи. Бунда аза тутыў қосықларының мазмун-мәниси, әҳмийети, марқумды жоқлаў өзгешеликлери мотивлер арқалы анализге тартылды.

Таяныш сөзлер: фольклор, композиция, жоқлаў, мотив, жанр, салт-дәстүр, дөретиўшилик.

Түркий тиллес халықлары руўҳый мәдениятында аза тутыў қосықлары әҳмийетли орынды ийелейди. Соның ишинде, қарақалпақ жоқлаўлары сол дәстүрдиң көркемлик жақтан күшли безелген ески үлгилериниң бири есапланады. Жоқлаўлар тек қайғыны билдирип қоймастан, инсан өмириндеги психологиялық ҳәм эстетикалық қунлылықларды жеткизетуғын көркем текст болып табылады. Олар өзиниң мазмун мәниси, мотивлер ҳәм образлар дизими ҳәм атқарылыў өзгешеликлери менен лириканың басқа көринислеринен ажыралып турады ҳәм өзинде бирқанша мотивлерди жәмлейди. Бул мәселеде қазақ фольклорында Т.Арыновтың «Боздағым» [1, 5-11]монографиясында, өзбек салт дәстур фольклорындағы жоқлаўларды Д.Ураева[2, 165-183-б.] өзиниң илимий изертлеўинде мотивлерге бөлип үйренгенин көриўимизге болады. Қарақалпақ салт дәстүриндеги жоқлаўларда төмендеги мотивлерди өз ишине қамтыйды.

1.Қайғыны хабарлаў мотиви. Бул мотивте жоқлаўшы ең дәслеп қайғыны билдирип марқумның өмирден кеткенин еске алады. Бул орында аўыр қайғы, күйиниў сезими айқын көринеди. Мысалы:

Арқада самал шығыпты,
Гунаныңды жығыпты,
Шүкир етиң,ағажан,
Бир қазығын сыныпты [3, 403-б.].

Бул мәселеде проф. Қ.Айымбетов: «Адамның басына аўыр жағдай туўып ағайын туўғанларынан биреў өлгенде өлим түскен адамға кеўил айтып жубатыў ушын поэтикалық сөзлер айтылады. Бул катар «орнында қалған оңалар», «ылақ маңырап суў ишер», «атаң өлседе атаңды көрген өлмесин» деген нақыл сөзлер менен басына қайғы түскен адамды жубатады» [4, 23-б.]. – деген пикирди билдирип өтеди. Жоқарыда қосық

қатарларында көринип турғанындай «бир қазығың сыныпты» деп жумсақ, астарлы мәнисте топпа торыстан кеўилине тиймей, инсан ушын аўыр хабарды жағдайлы етип жеткереди. Булда өз гезегинде сол қайғыланып атырған адамға ҳурмет иззет, оның қайғысына шерик болып, ең жақын жанашыры сыпатында қапашылығын, муңын түсинип жетиўдеги ишки кеширмелери еситтириў жоқлаўында айқын көринеди.

2. Налыныў мотиви. Бунда ата-ананың қартайғаны болмайтуғыны, ҳәмме ўақытта да перзент ушын керек, сүйениш, асқар таў, меҳрибан екенлиги айқын дәлийлин табады. Ата-анасының перзентлериниң қызығын көриўи керек еди, орынланбаған әрманлары көп еди, еле бул дуньяны тарк етиўге ерте еди деген налыныўлары қарақалпақ жоқлаў қосықларында төмендегише баянланады. Мысалы:

Әкемнен-аў айырылып,
Жарық күним түн болды,
Алтындай болған жүзиңди,
Бир көриўим муң болды [3, 405-б.].
Ҳаўадан ушқан қоңыр ғаз,
Қайрылмаспа деп едим,
Анасынан баллары,
Айырылмас па деп едим [3, 410-б.].

Бул қосық қатарларында әкесиниң енди келмейтуғынын, оның тирилигинде бахытлы екенин, сол күнлер қараңғы түнлерге айланғанын, ал, анасынан балларының айырылмайтуғыны бийкар екенлиги ата-анасынан айырылған перзент налыныўлары арқалы тәсирли баянланған.

3. Орынланбаған әрман мотиви. Қарақалпақ жоқлаўларындағы бул мотивте марқумға байланыслы орынланбай қалған үмит-тилеклери сағыныш ҳәм өкиниш сезимлери менен көринисин табады. Бунда көбинесе, ата-ананың перзентинен, перзентиниң ата-анасынан, қостарынан, туўған туўысқанынан ерте айырылып қалғандағы кейнинде орынланбай қалған әрманлары өкинишили сезимлер менен, қайғылы, муңлы қатарлар менен бериледи. Мысалы:

Әрманына жете алмай,
Әрманда кеткен әкем-аў [3, 405-б.]. – деп әкесиниң бул дуньядан жас кетиўине байланыслы оның әрманларының орынланбай қалғанын, оны сағынатуғынын, умыта алмайтуғынлығын тәсирли баянлап, ата-ананың перзент ушын бийбаҳа байлық екени бул қосық қатарларында тәсирли берилгенлиги көринеди.

Ул қызығын көрмедиң,
Уллы тойды бермедиң [3, 415-б.], – деген қатарлар өмирден биймезгил ерте көз жумған қостарына арналып улын үйлендириў, қызын қутлы жерине қондырыў несип етпегенлигин, сол қызықлардың ишинде болмағанлығы әрман болып кеткенлигин муңлы қосық қатарларында налыныў, әрман етиў сезимлери менен баянланады. Жоқарыда айтып

өткенимиздей қарақалпақ жоқлаўларында туўған туўысқанға, апасына, инисине, ағасына арналған әрманлаў қосықлары оғада көп ушырасады.

4. Марқумды мақтаў мотиви. Бунда идеализация усылы үстинлик етип, жоқлаўдың ең көлемли бөлими есапланады. Марқумның адамгершилик пазыйлетлери, мәртлиги, ислеген мийнетлери, минез қулқы бәри сыпатланады. Бул эпизодлар қарақалпақ жоқлаўларында төмендегише баянланады. Мысалы:

Кең көшеде кеңеслим,
Тар көшеде тарыслым,
Узын бир мылтық турпатлым,
Сырты бир сулыў сымбатлым,
Ишке бир питкен таңлайлым,
Батырға питкен маңлайлым,
Туўыслы сойдың бири еди [3, 422-б.]. – деген қатарларда адамның барлық пазыйлетлери тәсирли баянланады.

5. Сағыныш ҳәм өкиниш мотиви. Бул мотивте жоқлаўлар марқумды аңсаў, оның турпатын, келбетин, оның менен өткерген демлерин сағыныў, еске алыў арқалы баянланады. Бул мотивте жоқлаўшы айырылған адамының ис-ҳәрекетлерин, минез-қулқын терең сүйиспеншилик пенен муңайыў қамсығыў арқалы сағынып еслейди. Перзентинен айырылған аналар сағыныш, өкиниш сезимлерин билдириў арқалы эмоциональлық тәсирин күшейтип ишлей езиледи. Мысалы:

Сарғыш бир тартты-аў жүзлерим,
Гиреўке болд-аў көзлерим,
Кеше де кеткен жалғызым,
Сағынаман сақсайман,
Сағынғанда көре алмай,
Дийўана болып ҳақлайман [3, 452-б.].

6. Хошласыў мотиви. Марқум менен хошласып атырғанда төмендеги қосық қатарлар менен баянланады. Мысалы:

Келгенимде кел деген,
Керегиңди ал деген,
Асқар таўым, тирегим,
Хош болагөр, жан әкем [3, 413-б.].

7. Сораў мотиви. Бунда әкесиниң кетип баратырғанына өкиниў, балаларының қыймаслық сезимлери сораўлар арқалы тәсирли баянланады. Мысалы:

Жаслай таслап кеткенше,
Биз камалға келгенше,
Тоқтап турсаң болмай ма,
Ақыл қалтам, әкем-аў [3, 413-б.]. – деп тосаттан жаслай бул дуньяны тарк етип атырған әкесин қыймаслығы, сораў арқалы тәсирли берилгени көринеди.

8. Марқумнан қаўетерлениў мотиви. Бунда марқум топыраққа қойылғаннан кейинги жағдайына ашыныўы ҳәм көзиниң алдына келтирип жоқлағандағы қосық қатарлары былай берилгенлиги коринеди. Мысалы:

Жамылғаның жапырақ,
Төсенгениң топырақ,
Топырақтан ызғар өтер,
Жапырақтан күн өтер [3, 451-б.]. – бул жоқлаўлар арқалы марқум ушын енди тири ўақтындағыдай еркиншилик жоқ екенлигин, ол жердеги аўыр жағдайын, оның жалғызлықтан, суўықтан, ызғардан, күн өтсе қурғақшылықтан қыйланып қалатуғынына қаўетерлениў қыймаслық сезими сүўретлеп берилген.

Жуўмақлап айтқанда, қарақалпақ салт дәстүри жоқлаўлары композициясынан марқумды сағыныў, қәўетерлениў, мақтаў, оның жоқлығына налыныў, әрманлаў мотивлери орын алатуғынлығы анықланды. Ҳәр бир халықтың өзине тән турмыс тәризи салт дәстүрлери арқалы ашып берилетуғынындай, қарақалпақ халқының да үрп-әдети, мәденияты, марқумға болған сағыныш сезимлери, иззет-ҳүрмети, жоқлаў қосықлары арқалы да көринисин табады.

Әдебиятлар:

1. Арынов Т. Боздағым. – Алматы: Жазушы, 1990. 80 б.
2. Ураева Д. Ўраева Д.С. Ўзбек мотам маросими фольклорининг жанрий таркиби генезиси ва бадиияти (филология фанлари доктори илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация) –Тошкент: 2005. – Б. 303.
3. Қарақалпақ фольклоры. 106-том. – Нөкис: Илим, 2024. 479 б.
4. Айымбетов Қ. Халық даналығы. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1968. 297 б.

ҚАРАҚАЛПАҚ ҚАҲАРМАНЛЫҚ ДӘСТАНЛАРЫНДА ЖОҚАРЫ КҮШЛЕРДИҢ ПЕРЗЕНТ ТИЛЕЎ МОТИВИНИҢ ЭПИКАЛЫҚ ТАЛҚЫНЫ

Исаков Руслан
ӨзМКӨМИ Нөкис филиалы, ф.и.ф.д. (PhD)

Annotatsiya: Bul maqalada Qaraqalpaq xalıq qahramanlıq hám lirika-epikalıq dástanlarındaǵi eń áhmiyetli motivlerden biri — perzentsizlik mútajligi hám joqarı kúshlerden perzent tilewdiń epikalıq sipatlamaları talqılanadı. Dástan qahramanlarınıń (belerdiń, xanlardıń) perzent tilew maqsetinde áwliyelerge tıyınıwı, zıyaratlarǵa barıwı, qudaydan jılap tilew hám dárwiyshlerdiń duwasın alıwı sıyaqlı epikalıq syujetler tahlil etiledi. Sonday-aq, bul motivdiń mifologiyalıq tımsallar, diniy hám xalıqlıq isenimler menen baylanısı, dástan quramındaǵı kórkemlik hám syujet jaratıwshı xizmeti ashıp beriledi.

Gilt sózler: Qaraqalpaq dástanları, epikalıq motiv, perzent tilew, joqarı kúshler, áwliye, mifologiyalıq tımsal, syujetlik xizmet, dárwiysh, perzentsizlik mútajligi, dástúrli isenimler.

Резюме: В данной статье рассматриваются эпические особенности и художественное воплощение одного из ключевых мотивов каракалпакского фольклора — вымаливать ребёнка у высших сил в народных дастанах (эпосах). Анализируются традиционные сюжетные элементы, такие как бездетность героев, их паломничество к святым местам (зиярат), обращение с молитвами к Богу и получение благословения (бата) от пророков или дервишей. В работе раскрывается мифопоэтическая природа данного мотива, его связь с доисламскими верованиями и исламской культурой, а также его сюжетообразующая роль в композиции каракалпакских героических и лиро-эпических дастанов.

Ключевые слова: каракалпакские дастаны, эпический мотив, вымаливать ребёнка, высшие силы, культ святых, мифологический образ, бездетность, сюжетная функция, духовные верования, традиционный фольклор.

Summary: This article examines the epic features and artistic manifestation of one of the key motifs in Karakalpak folklore — praying for a child from higher powers in folk dastans (epics). It analyzes traditional plot elements such as the childlessness of the heroes, their pilgrimage to holy sites (ziyarat), turning to God with prayers, and receiving blessings (bata) from prophets or dervishes. The paper reveals the mythopoetic nature of this motif, its connection with pre-Islamic beliefs and Islamic culture, as well as its plot-constituting role in the composition of Karakalpak heroic and lyric-epic dastans.

Keywords: Karakalpak dastans, epic motif, praying for a child, higher powers, cult of saints, mythological image, childlessness, plot-building function, spiritual beliefs, traditional folklore.

Qaraqalpaq xalıq dástanları kompoziciyalıq basqıshtan oǵada quramalı hám keń kólemli bolıp, óz mazmunında bir qansha dáwirlik qatlamlardıń izlerin saqlap keledi. Olardı tiykarınan baslawshı syujetler, qáliplestiriwshi syujetler, rawajlandırıwshı syujetler, waqıyanıń shegi hám juwmaqlawshı syujetler dep túrlerge bóliwimiz múmkin. Solardıń ishinde baslawshı syujetler (ekspoziciya) ayrıqsha áhmiyetli. Sebebi, bul syujetler dástanda júz beretuǵın waqıyalardıń saǵasında turadı hám olardıń bunnan bılayǵı rawajlanıwına jol ashıp beredi. Waqıyalardıń jónelisleri hám sheshimleri tikkeley solar menen baylanıslı sóz etiledi.

Ádette, perzentsiz atalar quda jolına alǵısnamalar aytıp, olardıń jarılqawın tilep perzent soraw dástúri epikalıq dóretpelerden keń orın aladı. Biraq, bul b.e.sh. XIII ásirdiń esteliginde joqarı kúshlerden perzent tilewdiń ápiwayı formaları paydalanılǵan. Belgili folklorshı alım F.Urmancheniń anıqlawınsha,

«Usınday ápiwayı hám «jeńil» túrde qudaydan perzent tilew dástúrleri anaǵurlım erte dáwirlerge tiyisli bolǵan» [1. 119 c]. Usı motivtiń eń sońǵı qatlamın sáwlelendiriwshi dástanlıq, erteklik syujetler yaki epizodlar óziniń dáregindegi zárúrli atributlardı ǵana saqlap qala alǵan.

Biz «Alpamıs» dástanında eki perzentsiz atalar birgelesip ań awlawǵa shıqqan waqıtları aldılarınan buwaz kiyik yaki megejin hám basqa da ańlar shıǵıp qalǵanda olardı atıwǵa júrek ete almay, úyindegi hayallarınıń júkli ekenligi eslerine túsip, jaqsı nátiyjelerdi úmit etip, bir-biriniń qollap-quwatlawı menen aqlay quda bolıw dástúriniń epikalıq mazmunları saqlanǵanlıǵın kóremiz. Bul orında totemlik túsiniklerge baylanıslı jaqsı niyette júrgen qaharmanlardıń jaǵdayı bar janzatqa azap beriwden saqlanıw arqalı óz maqsetlerin ámelge asırıwshı kúsh ústemlik etkeniniń gúwası bolamız. Máselen, «Alpamıs» dástanınıń Ógiz jıraw variantında da usınday waqıya júz beredi. Bul motiv «Sayatxan-Hámre» dástanında da usı baǵdardaǵı sıpatlamalar menen sóz etiledi. Álbette, bunday epikalıq sheshimler turmıslıq faktorlarǵa iye. Áyyemgi dáwirlerde ata-babalarımızdıń kúndelikli turmısında haywanlarǵa bolǵan isenim kúshi ayırıqsha salmaqqa iye bolǵan. Usı isenim tásirinde payda bolǵan yamasa totemlik túsinikler járdeminde ámelge asırılǵan elewli waqıyalar dástanlardıń qáliplesiwine belgili dárejede tásir jasaǵanlıǵı anıq!

Biz keltirip ótken mısalda belgili bir kásip penen baylanıslı bolǵan adam faktorı sheshiwshi áhmiyetke iye. Olar waqıyanı háreketke keltiriwshi detal túrinde eski totemlik isenimlerdiń reliktlik sáwleleniwlerin támiyinley aladı. Yaǵnıy, bul orında buwaz haywandı saqlaw faktorı, adamnıń óziniń ósip-óniwin támiyinlewshi magiyalıq kúsh ekenligin támiyinlewshi xalıqlıq túsiniklerdi sáwlelendiredi.

«Alpamıs» dástanında jası jetken ǵarrılar bir perzenttiń daǵında bir-biri menen dártlesip otırıp aqlay quda bolıwdı niyet etedi. Onıń dástanlardaǵı turaqlı formulası mına baǵdarda boladı. «…Jalǵanshıdan bizler biyperzent, biynıshan ótetuǵın boldıq. Seniń ulıń bolsa, meniń qızım bolsa ekewimiz quda bolayıq»[4. 401 bb], - dep shártlesedi. Qaraqalpaq xalıq dástanlarında ele tuwılmaǵan balalarına shártlesip (kelisip) quda bolıw dástúri áyyemgi dáwirlerdegi sóz kúshine isenim, sózdiń magiyalıq xarakterin ańlatıwshı túsinikler menen baylanıslı bolıwı kerek. Óytkeni, «tilengen tilek duwa túrinde qabıl etilgen»[2. 212 c]. Joqarı kúshlerden ózlerine perzent tilew dástúri Áyyemgi Hind eposlarınan bolǵan «Maxabxarata» hám «Ramayana» eposlarında da sáwlelengen. Eposlardıń baslanǵısh (ekspoziciya) bólimlerinde waqıyalar derlik perzentsizlik temasına baǵıshlanadı hám patshalar ózleriniń jası jetken waqıtlarında qudaydan ózlerine perzent ata etiwin ótinish qıladı. «Ramayana» eposında Dashartqa patsha biyperzent boladı. Ol «maǵan zúrriyad ata et dep qudayǵa jalbarınadı». Qudaylar Dashartqa patshaǵa Lanka qalasınıń jahanshahı, dáwler toparınıń sárkardası Rauananıń saltanatın qulatıwdı maqset etip oǵan perzent beredi[3. 14 c]. Bul orında dıqqat awdararlıq bir jaǵday, qudaylardıń ózleriniń jerdegi táshwishlerin tártipke keltiriwdi oylap Dashartqanıń tileklerin qabıl etiwindegi maqsetli háreketler etkenligin atap

ótiwimiz tiyis. Óytkeni dástanlarımızda perzentsizlerge perzent beriwshi qudaylardıń yamasa qanday da bir káramatlı kúshlerdiń óz maqsetlerin oylap is tutıw ilajların ámelge asırıw niyetleri sáwlelenbeydi derlik. Biraq, logikalıq basqıshtan dıqqat awdaratuǵın bolsaq, qudaylar dúnyanı, sonıń ishinde adamzattı jarılqawshılar bolıp esaplanadı hám adamlardıń jeńisleri olardıń ózleriniń jeńisleri qatarında bahalanadı. Usı kózqarastan dástanlarımızdan tereń orın alǵan ózlerine perzent tilewshilerdiń maqsetleri joqarı járdemshi kúshlerdiń de maqsetleri bolıp olar aralarındaǵı ózara múnásibetlerdiń bekkemleniwin támiyinleydi. Demek, áyyemgi miflik túsiniklerdiń tiykarǵı dárekleriniń biri adam táǵdiri menen tikkeley qáliplesken degen sóz.

Juwmaqlap aytqanday, Xalqımızdıń ruwhıy duryası bolǵan Qaraqalpaq qahramanlıq dástanlarında (mısalı, «Alpamıs», «Qoblan», «Sharyar» hám t.b.) joqarı kúshlerden perzent tilew motivi tek ǵana syujetlik baslanǵısh emes, al pútkil epostıń ideologiyalıq hám kórkemlik mazmunın belgilewshi tiykarg'ı mifopoetikalıq elementlerden biri bolıp tabıladı. Bul motivdi epikalıq talqılaw sheńberinde izertlew tómendegi ilmiy juwmaqlardı shıǵarıwǵa imkaniyat beredi. Ulıwma alǵanda, qaraqalpaq qahramanlıq dástanlarında joqarı kúshlerden perzent tilew motiviniń epikalıq talqılanıwı xalıqtıń kórkemlik oylaw dástúriniń joqarı úlgisin, onıń etnikalıq tariyxın, filosofiyalıq hám ruwhıy-axlaqlıq qádiriyatların úyreniwde úlken ilmiy-teoriyalıq áhmiyetke iye.

PAYDALANILǴAN ÁDEBIYATLAR DIZIMI

1. Урманчеев Ф. Тюркский героический эпос. – Казань: ИЯЛИ, 2015. – С. 119.

2. Пропп В.Я. Фольклор и действительгост. – М.: ГРВЛ, 1976. - С. 212.

3. «Рамаяна». Қадимги Ҳинд эпоси. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1978. – Б. 14.

4. «Алпамыс» дәстаны (Өгиз жыраў варианты). Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 1-т. –Б. 5; Қыяс жыраў варианты. 4-т. – Б. 401;

ORTA ÁSIRLER TÝRKIY ÁDEBIYATÝNDA SHEShENLIK SÓZLER

Оразов Адилбай Орынбаевич
ӨзРИАҚҚБ өз бетинше излениўшиси

Annotaciya - Bul maqalada XI–XIV ásirler aralıǵında túrkiy ádebiyatında qáliplesken sheshenlik ónerиniń tariyxıy tiykarları menen kórkemlik ózgeshelikleri tallanadı. Yusuf Xas Hajib, Maxmud Qashǵariy, Axmed Yugnakiy, Xorezmiy, Sayfı Sarayı, Qutb shıǵarmalarındaǵı ritorikalıq usıllar, soraw-juwap dúzilisleri, naqıl-maqallar, aforizmler izertlendi. Orta ásir jazba esteliklerиniń sheshenlik dástúrdi qáliplestiriwdegi roli menen ruwxıy-mádeniy áhmiyeti ashıp berildi. Maqala sheshenlik ónerиniń xalıq danalıǵı menen etikalıq qádiriyatlardı áwladqa jetkeriwdegi xızmetin sáwlelendirgen.

Tayanısh sózler: Túrkiy ádebiyat, sheshenlik óneri, ritorika, Yusuf Xas Hajib, Maxmud Qashǵariy, orta ásirler, aforizm, soraw-juwap

Kópshilikke málim bolǵanınday, XI ásirde túrkiy xalıqlardıń ádebiyatı hám mádeniyatı joqarı dárejede rawajlandı. Bul dáwirde jasaǵan ullı danıshpan babalarımız ózleri dóretken shıǵarmalarında tek ǵana til hám ádebiyattı emes, al xalqımızdıń danalıqların miyras etip qaldırdı. Olar óz dóretpelerinde sheshenlik sózlerden keńnen paydalanıp, túrkiy xalıqlardıń dúnyaǵa degen kózqarasın hám etikalıq principlerin kórkem tilde jetkerdi.

XII ásirde ómir súrgen, túrki jurtınan shıqqan ataqlı alım Yusuf Has Hajib "Sheshenlik qasiyet gez kelgen adamda gezlese bermeydi" dey kele, sóylew ónerin kózi pitelmeytuǵın móldir bulaqqa teńeydi. Has Hajibtiń "Qutadǵu bilig" shıǵarmasında aytılatuǵın: "Til-aqıl menen bilimniń awdarıwshısı. Til adamdı húrmetli hám izzetli etedi. Adam onıń menen úlken baxıtqa erisedi. Sonıń menen birlikte til adamdı xor, zar etedi. Tili sebepli adamnıń bası da kesiliwi múmkin. Áy úy xojası, esińde saqla. Eger tilińe ayrıqsha erkinlik berseń, oylamastan sóyleseń, bir kún emes, bir kún ol seniń basıńdı jeydi. Tili sebepli azap shekken adam, sonday dep aytqan: «Sózińdi oylap sóyle, basıń ketpesin! Tilińdi tıy, tisiń sınbasın! Qaysınday jerde, qanday sóz aytıw kerekligin oylap sóyle. Kóp sóyley bergennen de payda kórmedim. Bir sózdi qayta-qayta qaytalay bergennen de qásiyet shıqpaydı. Hárbir sóziń shaxmaqtıń tasınday bolsın. Biraq orınsız baqırıp sóyley berme. Reti kelgen jerinde ǵana dawısıńdı kóter. Mıń sózdiń túyinin bir sóz benen shesh. Adam dúnyada eki nárse menen qartaymaydı. Birinshisi – onıń jaqsı minezi. Ekinshisi – parasat penen aytılǵan sózi. Adam balası tuwıladı, óledi. Biraq eki nárse ǵana onıń artında qaladı. Birinshisi – danalıq sózi. Ekinshisi – onıń qaharmanlıǵı. Qaharmanlıq adamnıń tek atın saqlap qaladı. Al danalıq sózleri bolsa, onıń atın pútkil dúnyaǵa jayadı. Sonıń ushın da sen máńgi jasamaqshı bolsań, izińde ólmeytuǵın danalıq sóz qaldır» [1, 131], – sıyaqlı mıń jıllar dawamında áwladtan-áwladqa ótip kiyatırǵan naqıllar sheshen sóziniń, onıń danıshpanlıq juwmaǵı hám ritorikalıq sheberliginiń dáliyli sıpatında qarawǵa tolıq tiykar beredi.

Maxmud Qashqariy «Diywanı luǵat at-túrk» shıǵarmasında (1072-1074-jıllar) túrkiy xalıqlardıń tili hám mádeniyatın sistemalı táriyiplep, folklorlıq miyrastıń áhmiyetli úlgilerin – naqıl-maqallardı, qanatlı sózlerdi, wásiyat sózlerin toplap, túsindirip bergen. Bul sóz úlgileri sheshenlik sózlerdiń áyyemgi formaları sıpatında tán alınıp, milliy oylaw sistemasınıń kórinisi sıpatında qaraladı [2, 9].

M.Qashǵariy sheshenligin «Diywan»daǵı kórkem lirikalıq shuwmaqlar da dálilleydi. Mısalı, jigirma úsh shuwmaqtan ibarat «Qıs penen jazdıń aytısı» tolǵawı – aytıs janrınıń jáne sheshenlik aytıs túriniń alǵashqı nusqalarınan sanaladı. Shayır qıs penen jazdı sheber til menen aytıstıra kele, hár mezgildegi tábiyat sıyın, adamǵa tiygizer paydasın kórkem sózler menen súwretleydi [1, 89-92].

Orta ásir túrkiy sheshenlik sózleriniń jetik úlgilerin bizge jetkergen danıshpanlardıń biri Axmed Yugnakiy sanaladı. Onıń "Hibat-ul haqoyiq" shıǵarması – didaktikalıq shıǵarma. Alımlar Yusuf Has Hajibtiń, Mahmud

Qashǵariydiń, Axmed Yugnakiydiń didaktikalıq shıǵarmaların sheshenlik sózdiń saǵası sıpatında qaraydı. Máselen,

Perzent qádirin úyren ata-anadan,
Ilim qádirin úyren bárha danadan,
Ilim menen dúnya qızıqlı bolar,
Ilim úyrenbegen jazıqlı bolar.
Bilimsiz isine kewliń tolmaydı,
Bilimliniń isi eki bolmaydı.
Bilimsizler sırın ashadı tezden,
Bilimliler qashar kereksiz sózden [1, 104], – dep keletuǵın qatarları sheshenlik sóz úlgileri menen únles keledi.

Sheshenlik óneri tek ǵana batısta emes, al, Aziyada, sonıń ishinde Túrkiy xalıqlar arasında da keńnen rawajlanǵan. Bul haqqında orta ásirlerde jasaǵan arab alımı S.Taftazani óziniń sheshenlik sóz óneriniń tilsimligi haqqında jazǵan «Kitab al-Xitta-ál Marsuma» degen miynetinde túrklerdiń sheshenligin joqarı bahalay kelip, «Meniń ritorikadaǵı ustazım Jánibek xan» dep kórsetken [3].

Belgili Amin al-Xoli Altın Orda mámleketiniń paytaxtı Saray qalası XIII-XIV ásirlerde ilim menen mádeniyattıń orayı bolǵanlıǵın jazadı. Ol Altın Ordanı biylewshi xanlar ishinene, ásirese, Berke, Ózbek hám Jánibek xanlardı joqarı bilimge iye, túrk xalıqlarınıń tariyxı menen mádeniyatın kóp oqıǵan, sózge sheshen, dilwar adamlar sıpatında kórsetedi. Olar Altın Ordaǵa húkimdarlıq etken jılları Egipet penen Xorezmniń eń talantlı alımları, shayırları hám kórkem óner sheberleri Saray qalasında birge jasaǵan. Usı waqıtta Altın Ordanıń paytaxtı Saray qalasında atı belgili Kutub ad-Din ar-Razi, Sadad-Din at Taftazani, Jalel ad-Din, Xafiz ad-Din al Bazzavvi, Axmad al-Xadjandari sıyaqlı sheshen, tilshi, ádebiyatshı, tariyxshı, filosof alımlar kóplep jıynalǵan [4, 165].

Túrki xalıqlar sheshenlik óneriniń haqıyqıy baslanǵan dáwiri sıpatında bahalanatuǵın Altın Orda dáwiriniń ádebiy miyraslarında xalıqtıń danalıǵı, aqıl-parasatı hám sóylew mádeniyatı kórkem túrde sáwlelengen. Ásirese, Xorezmiydiń «Muhabbat-nama» poeması, Sayfı Sarayınıń «Gúlistan bit-túrki» dástanı, Qutubtıń «Hisraw-Shiyrin» tuwındısı hám Rabǵuziydiń «Qissa-sul-ánbiya» jıynaǵı túrki tilindegi sheshenlik sóz óneriniń rawajlanıwına úlken úles qostı. Bul shıǵarmalarda kórkem sóz qollanıw, oydı tásirli jetkiziw, oqıwshıǵa ibrat beriw sıyaqlı belgiler ayqın bayqaladı. Sol arqalı sheshen sóylew mádeniyatı ádebiy dárejede ósip, xalıq arasında keńinen taraǵan. Bul ádebiy miyraslardan túrkiy xalıqlardıń sózge, tilge, danalıqqa degen húrmeti anıq kórinedi. Altın Orda dáwiri usılayınsha sheshenlik ónerdiń ádebiyatta qáliplesiwine, rawajlanıwına hám dawam etiwine bekkem tiykar salǵan.

Altın Orda dáwirinde dúnyaǵa belgili Xorezmiydiń «Muhabbat-nama» dástanı – túrki ádebiyatındaǵı muhabbat temasın kótergen dáslepki shıǵarmalardıń biri. Shıǵarmada ashıqlıq sezimler menen adamgershilik pazıyletler sheshenlik sózler arqalı kórinis tabadı. Dástan mazmunı soraw-juwap túrinde bayanlanǵan. Onda adamgershilik, izgi niyetler táriyiplenip, ádalatqa, táwbeshilikke, qánáátshillikke úndeydi. Shah, sultan bolǵanlardan

rahımshıllıq talap etiledi. Muhammed Qojabekke arnalǵan sózinde oǵan jomart, aqıllı, jawǵa ash bóridey tiyiser arıslan bol, xalıqqa miyirimli, keńpeyil bol dep tileydi [5, 93].

Sayfı Sarayınıń “Gúlistan bit-túrki” shıǵarması da sheshenlik aqıl-násiyat sózlerge bay. “Shómish penen sorpa ishkizip, sabı menen kózin shıǵarma”, “Shın doslıq júrgen jerde xojeyin menen quldıń qunı birdey boladı”, “Qulaǵannıń soraǵanın óteseń, ótewin quday beredi”, “O dúnyada baxıt tileseń, jurttı sıyla”, “Toydıń sáni kóp penen”, “Qudaydıń qáhárinen jalınıp qutılıwǵa boladı, xalıqtıń ǵarǵısınan heshqashan da qutılıwǵa bolmaydı”, “Jabılıp ketse qumırsqa da arıslan terisin sıpırıp aladı”, “Eline japa kórsetken ómirden wapa kórmeydi” [6, 208] qusaǵan aforistlik qatarlar sheshenlik sózdiń úlgisi dep aytıwǵa tolıq tiykar bar.

Joqarıda atap ótilgen shıǵarmalar – túrkiy ádebiyattıń Altın Orda dáwirindegi intellektuallıq hám ruwxıy baylıǵın sáwlelendiretuǵın, sheshenlik sóz óneriniń qáliplesiwi hám rawajlanıwında ayrıqsha áhmiyetke iye miyraslar bolıp esaplanadı. Bul shıǵarmalar arqalı xalıq danalıǵı, etikalıq qádiriyatlar hám turmıslıq tájiriybe keyingi áwladqa kórkem usıllar arqalı jetkerilip, sheshenlik sózdiń milliy ádebiyattaǵı tiykarı jaratıldı.

Ádebiyatlar:

1. Мәмбетов К. Ерте дәўирдеги қарақалпақ әдебияты. – Нөкис: «Билим», 1992. – 131-б.

2. Фазылов Э. Шарқнинг машҳур филологлари. - Тошкент: Фан, 1971. - Б. 9.

3. Амин ал-Холи «Связи между Нилом и Волгой в XIII-XIV вв. Москва. 1962.

4. Келимбетов Н. Қазақ әдебиятының әййемги дәўири. - Алматы: «Мектеп», 1986. – 165-б.

5. Қосымова Г. Қазақ шешендік өнерінің негіздері және тілдік танымы. – Алматы: «Ғылым», 2005. – 93-б.

6. Ертедеги әдебиет нусқалары. – Алматы: «Мектеп», 1967. – 208-б.

ДИРИЖЁРНИНГ ТАЛАБАЛАР БИЛАН МУСИҚИЙ ПАЎЗАЛАР УСТИДА ИШЛАШИ

Кудратов Орифжон Алимович
Ўзбекистон давлат санъат ва маданият институти «Мусиқали театр санъати» кафедраси ўқитувчиси

Annotatsiya: Ushbu maqolada dirijyorning talaba ijrochilar bilan musiqiy pauzalar ustida ishlash jarayoni va uning sahnaviy ijroga ta’siri tahlil qilinadi. Musiqiy pauzalarning dramatik va psixologik ahamiyati, obrazning ichki kechinmalarini ochib berishdagi o‘rni hamda dirijyorning pedagogik

yondashuvi yoritiladi. Nurxon misolida pauzalarni to‘g‘ri talqin qilishning ahamiyati ko‘rsatib beriladi.

Kalit so‘zlar: dirijyorlik, musiqiy pauza, musiqiy dramaturgiya, sahna ijrosi, vokal ijrochilik, ichki kechinma, psixologik ifoda, obraz talqini, sahna madaniyati, ritm va temp, ijro mahorati, teatr pedagogikasi, musiqiy tafakkur.

Аннотация: В данной статье анализируется процесс работы дирижёра со студентами-исполнителями над музыкальными паузами и их влияние на сценическое исполнение. Раскрывается драматическое и психологическое значение музыкальных пауз, их роль в передаче внутренних переживаний образа, а также педагогический подход дирижёра. На примере Nurxon показана значимость правильной интерпретации пауз.

Ключевые слова: дирижирование, музыкальная пауза, музыкальная драматургия, сценическое исполнение, вокальное исполнительство, внутреннее переживание, психологическая выразительность, сценический образ, сценическая культура, ритм и темп, исполнительское мастерство, театральная педагогика, музыкальное мышление.

Annotation: This article analyzes the process of a conductor working with student performers on musical pauses and their impact on stage performance. It highlights the dramatic and psychological significance of musical pauses, their role in expressing a character’s inner emotions, and the pedagogical approach of the conductor. The importance of correct interpretation of pauses is demonstrated through the example of Nurxon.

Keywords: conducting, musical pause, musical dramaturgy, stage performance, vocal performance, inner experience, psychological expression, stage image, stage culture, rhythm and tempo, performance mastery, theatre pedagogy, musical thinking.

Tarixdan ma’lumki, O‘zbekistonga musiqali drama janri 20-asrning birinchi yarmida Ozarbayjondan kirib kelgan. Bu davrda musiqali drama janriga yondoshuv turlicha bo‘lgan. Dastlab o‘zbek musiqali spektakllari o‘zbek xalq cholg‘u asboblari jo‘rligida ijro etilgan. 1939 yildan keyin kompozitor To‘xtasin Jalilov va bir qancha mutaxassislarning say-harakatlari bilan orkestrga yevropa orkestrlarida qo‘llanuvchi cholg‘u asboblari kiritilib, bugungi musiqali teatr orkestri shakliga olib kelingan. Bu yangi shakldagi orkestrda dirijyorga alohida mas’uliyat yuklatilib, musiqiy spektakllardagi dramatizmni kuchaytirishda keng foydalanilgan. Dirijyor nafaqat partiturani o‘qish qoidalarini mukammal bilishi, balki turli xil musiqiy uslublarni ham yaxshi bilishi lozim. Bundan tashqari dirijyor rejissyor bilan bab-barovar fikrlaydigan, spektaklning rivojini ko‘ra oladigan, kuchli rejissyorlik tasavvuriga ega ijodkor shaxs bo‘lishi lozim. Dirijyor spektaklning postanovkachi rejissyori bilan hamfikr bo‘lib spektaklning rivojiga, voqealarning dinamikasiga erishishga, ariya va duetlar oddiy qo‘shiq bo‘lib qolmasdan, aksincha, voqealar jarayonidagi musiqiy hatti-harakatga aylanishiga xizmat qila bilishi hamda

musiqiy spektalning musiqiy dramaturgiyasini ochishga xizmat qilgan. Aslida ham musiqiy teatr talablari bo‘yicha shunday bo‘lishi kerak edi. Biz buni tasdiqlash uchun birinchi o‘zbek musiqali dramalaridan biri bo‘lgan “Nurxon” musiqali asari misolida fikrimizni davom ettirishni lozim deb bildik.

Ma’lumki, Muqimiy nomidagi musiqali drama teatrida “Nurxon” musiqali dramasidagi Kimyo obrazini O‘zbekiston xalq artisti Lutfixonim Sarimsoqova mahorat bilan ijro etgan. L. Sarimsoqova ayniqsa, Kimyoning “To‘rt devor qo‘ynida yo‘qdur yuragi qon men kabi” monolog-ariyasini juda ham ta’sirli qilib ijro etgan. Mana shu ariya jarayonidagi musiqali psixologik pauzada tomoshabinlar churq etmay tinglar, beixtiyor ko‘zlaridan yosh kalkib chiqar edi. Negaki, L.Sarimsoqovaning ko‘zlarida yosh, hayajonining cheki yo‘q, dam eri ketgan tarafga najot-iltijo bilan qarab, undan insofini so‘rar, ayni damda, birdan ko‘z oldiga qizi Nurxon kelib, u bilan hayolan suhbat qilar, dam uning baxti karoligidan qalbi ezilar, larzaga kelar edi. Tomoshabinlar uning ko‘zlarida, imo-ishoralarida, yurish-turishlarida, ichki dunyosida kuchli qarama-qarshi fikrlar kurashi sodir bo‘layotganini guvoxi bo‘ladilar. Ich-ichidan ezilib oqayotgan ayolning dardu alamlari, xasratlari musikali sukut orqali ham ularning qalbiga yetib borar, ularda kuchli darajada ta’sirlanish hosil qilardi. Hojiga nisbatan qalblarida la’nat toshi otilar, onaga yurak-yuraklaridan achinar edilar. Ular xatto o‘zlari zalda butun vujudi bilan Kimyoning ariyasidan qattiq ta’sirlangan edilar. Xattoki, “Nurxon” musiqali dramasida ishtirok etuvchi aktyorlar, xor va balet artistlari Xoji va Kimyo sahnasini, Xoji: “ Qizimni Sarkorga beraman, indinga to‘y, agar biron narsa payqab qolsam ertaga xotinim o‘ldi, deb ovoza qilish ham ko‘limdan keladi” — deb chiqib ketgandan keyingi Kimyoning “To‘rt devor” ariyasini nixoyatda berilib, uning dardiga hamdard bo‘lib eshitishar, qalblari kuchli darajada to‘lg‘onar, zarur bo‘lgan xissiyot uyg‘onar edi. Zaldagi tomoshabinlar L.Sarimsoqova ijro etgan Kimyoning ariyasidan ta’sirlanib, ko‘zlari jiqqa yoshga to‘lib, yig‘lab o‘tirar edilar.

Shuni ham aytish kerakki, kompozitor To‘xtasin Jalilov Kimyoning ichki dunyosini, fe’l-atvorini, qalb kechinmasini ariyada maxorat bilan yaratgan. Asardagi xotin-qizlar ozodligi uchun olib borilgan kurash g‘oyasini ilgari surishda T.Jalilov yaratgan musiqaning xissasi katta. Musiqali dramalardagi kuy, ariya, duetlar tinglovchi-tomoshabinga aloxida xuzur yoki iztirob bag‘ishlab, qahramonning ichki dunyosiga yanada chuqurroq kirib borishga imkon yaratadi. Nurxonning otasi Xoji birinchi parda oxirida Haydar bilan to‘qnashgandan so‘ng, qizini tezda Sarkorga berishga ahd qiladi. Chunki Haydarning nashtardek so‘zlari uni larzaga soladi. Shu sababli, u qizini Haydardek “diyonati yo‘q yalang oyoqqa” berishga tish-tirnog‘i bilan qarshi chiqadi, qizini Sarkorga berishga oshiqadi. Xojining mazkur qarori Kimyo qalbini o‘rtantiradi. Kimyo o‘zining noroziligini zolim, joxil erga dangal aytadi. Axir uning o‘zi ham Xojining uyida ro‘shnolik ko‘rmadi, inchunin, u yakka-yu yagona qizini o‘zi kabi zindonda qiynalishini istamaydi. U o‘z qizini sevganiga berish tarafdori. Ammo Kimyoning bu harakati Xoji tomonidan keskin to‘siqqa uchraydi. Xojining qarori tufayli Kimyo og‘ir, kuchli iztirobli vaziyatda qoladi.

Kimyo sahnada o‘zi yolg‘iz. Ezilib kuylaydi. “SHo‘rlik qizim.. “SHo‘rlik qizim...” so‘zidan keyin Kimyo o‘pkasi to‘lib gapirolmaydi, nafasi bo‘g‘iladi, u fikrlar daryosiga sho‘ng‘iydi, qalbi ezilib oqadi, yurak-bag‘ri o‘rtanadi, yolg‘iz qizining tashvishi, Nurxonning ham o‘zi singari azob-ukubat otashida lovullab yonishini chuqur xis qiladi. Kimyoning “SHo‘rlik qizim” deyishi bilan orkestrda mungli kuy sadolari eshitiladi. Bu musiqa Kimyoning ichki dunyosini chuqurroq ochilishida aloxida ta’sirchanlik kasb etadi. Tinglovchi- tomoshabin musika orqali Kimyoning og‘ir dardga mubtalo bo‘lganligini yanada kuchliroq xis etadi.

Musikali psixologik monolog pauzasida Kimyo qizining takdirini o‘ylab azob chekadi, qalbida zolim erga nisbatan g‘azab avj oladi. Qahramonning ichki tug‘yoni, his-xayajonini oddiy so‘z bilan ifoda qilish qiyin bo‘lgan taqdirda, unga musiqa bilan ariya ko‘makka keladi, ta’sirchanlik yanada ortadi. Buning uchun ijrochi qahramonning holati bilan yashab ariya aytishi, ariyaning pauzalarida hayotiy xaqiqat, fikrlar kurashi o‘z ifodasini topishi lozim. “To‘rt devor qo‘ynida yo‘qdur yuragi qon men kabi”, - so‘zidan so‘ng pauza qilinadi. Bu psixologik musiqali pauza jarayonida Kimyo eziladi, Xojining zulmi tufayli qalbi tirnaladi, achchiq zahar-zaqqum turmushi birma-bir ko‘z oldidan o‘ta boshlaydi. Bu pauza jarayonida onaning ichki kechinmasidan qizining kayg‘usi bilan tashvish chekayotganligini, eridan qattiq noroziligini anglaymiz, uning dardiga dard, alamiga alam ko‘shilayotganligini chuqur idrok qilamiz. Musiqali psixologik pauza jarayonida ijrochidan musiqani chuqur his qilishi, Kimyoning tushib qolgan holati bilan yashashi, uning ayanchli kismatini tushunishi, ruhiy olamida sodir bo‘layotgan kuchli fikrlar kurashini idrok qilishi, Nurxonning taqdiri bilan kechinishi, muomala-munosabatda bo‘lishi, Kimyoning ariyasini mungli, dardli ovoz bilan aytishi, musiqali pauzada kuchli psixologik holatda qolishi taqozo etiladi. Garchi musiqali psixologik pauzaga qiska vaqt berilsada, dirijyor ijrochiga butun vujudi bilan kahramonning fojiali hayotini ko‘z oldiga keltirib, o‘z munosabatini bildirishiga yordam berishi lozim.

“Qilmishi faryodu o‘z holiga hayron men kabi”, - Darhaqiqat Kimyoning faryodini cheki yo‘q. U iztirobli, xayajonda, hayot unga kulib boqmadi. Erining adolatsiz munosabatidan Kimyoning qalbi lag‘cha (cho‘g‘) bo‘lib yonadi. U Nurxonning baxtli bo‘lishini orzu qiladi, lekin bu orzu-umidlari eri tufayli puchga chiqadigan bo‘ldi. Bunga ich-ichidan norozi, qarshi, Xojining badfe’lligini yomon ko‘radi, la’natlaydi. qizini ham o‘zi kabi hayoti zulmat

bilan o‘tishini istamaydi. Ijrochi mazkur musiqali psixologik pauzada qahramon ichki dunyosida sodir bo‘layotgan qarama-qarshi fikrlar kurashi bilan yashashi, Kimyo tomonidan keyingi aytiladigan so‘zlar ma’nosini, Xojini ko‘z oldiga keltirishi va unga o‘z munosabatini bildirishi lozim. “Yor tutib bu dunyoda yorning vafosin ko‘rmagan” , - dan so‘ng musiqali pauza qilinadi. Kimyo vafodor yorni orzu qilgan edi, lekin uning eri Xoji yuzaki qaraganda yumshoq va muloyim gapirsada, xanda va kinoyali so‘zlari bilan kishining jonini sug‘urib oladigan shaxs. Kimyo Xoji bilan turmush qurib nima ko‘rdi, azoblandi, xo‘rlandi, ezildi, qiziga ham bunday hayotni ravo ko‘rmaydi. U yorug‘ dunyoga kelib ichi to‘la armon bilan o‘tmokda. Ijrochi musiqali psixologik pauza

davomida yuqorida keltirilgan manzaralarni, fikrlarni koʻz oldiga keltirib, onaning ogʻir ichki kechinmasini chuqur idrok qilib, tomoshabinning qalbiga yetkazib, unda zarur boʻlgan xissiyot uygʻotishi darkor. Kimyo yaratilganiga pushaymon yeydi. “Dunyoga kelganligiga ming pushaymon men kabi”, - deydi. Ana shundan soʻng, musiqada boʻlganidek uzunroq musiqali psixologik pauza qilinadi. Bu psixologik musiqali pauzada Kimyoning dardi-alami zoʻrayadi, musiqa ham uning ichki olamida kechayotgan iztirobini, qalb kechinmasini chuqur ifodalaydi. Qahramonni avj parda tomon yetaklay boshlaydi. Kimyoning nolasi, finish avj nuqtaga chiqadi, yuragi gʻam-gʻyccaga toʻlib toshadi, tugʻilganiga pushaymon boʻladi. Zolim erning zulmidan dod deydi, qizining bebaxtligiga, taqdiriga kuyadi, qalbi oʻrtanadi. U kimdan najot soʻrashini bilmaydi. Psixologik musiqali pauza jarayonida onaning hayolida Haydar gavdalanadi, qani u tezroq kela qolsa-yu, dardini, Xojining niyatini aytsa, ona qiynoq oʻtida qoladi. Axir eri bilan Haydar qattiq urishganku. U Haydar kelarmikan degan fikr bilan hayolga choʻmadi. Ijrochi musiqali psixologik pauzada ona dilida roʻy berayotgan oʻy fikrlar kurashini qalbi bilan xis qilishi, tinglovchi-tomoshabinning shuuriga yetkaza olishi kerak. Buning uchun u onaning oʻrniga oʻzini qoʻyishi, agarda men shu onaning oʻrnida boʻlsam nimalar qilgan boʻlardim, degan savolni oʻziga berishi, uning iztirobini, ichki dunyosini chuqur oʻrganishi va buning uchun oʻz ustida tinmay, uzluksiz mexnat qilishi, izlanishi taqozo etiladi. Bundan tashqari Kimyoning ariyasini, undagi musiqali psixologik pauzani qalban his qilishi maqsadga muvofiqdir. Kimyo iztiroblarini ifodalovchi musiqani eshita olishi, shunga yarasha munosabatda boʻlishi, shu topdagi holatini koʻz oldiga keltirishi lozim. CHoʻziq musiqali pauzadan soʻng:

“Soch yulib, nola qilib, aylay yoqamni poralar”, - dan va undan keyin hamonaning dardi borgan sari zoʻraya boradi. Qizining gʻam-tashvishi bilan yurak bagʻri yanada oʻrtanadi. Xozircha Xojining niyatini qiziga aytgani yoʻq. Mabodo aytsa, u ham doʻzax oʻtida qovirilishi tabiiy. Ona battar eziladi. Qani endigi yuragidagi dard, alamini xaloyiqqa aytsa, ammo aytolmaydi, chunki Xoji xech kimga bu xaqda ovoza qilmaslikni aks xolda boʻgʻib oʻldirajagi tayinlangan, shuning uchun u gapini ikki qilishga qoʻrqadi. Bu fikrlar psixologik musiqali pauza jarayonida onaning qalbida Xukm suradi. U tilida bu fikrni aytmaydi, ammo dilida sodir boʻlib turadi. Bu fikrlar tomoshabinlar ongida ham roʻy beradi, u onaning qalbida sir saqlanib yotgan ichki qalb soʻzlarini oʻz akli, idroki bilan topadi, onaning fojiali hayotiga achinadi, Xojiga nisbatan gʻazabi alangaoladi, Kimyoning, Nurxonning taqdirlariga hamdard boʻladi.

Ijrochi keltirilgan voqealarni qalbi bilan sezishi, musiqani chuqur his qilishi, koʻz oldidan onaning ayanchli qismatini kinolentadek oʻtkazib, unga munosabat bildirishi lozim. Onaning faryodi yana avjiga chiqadi.

“Yoʻq, jahon ahlida bir zoru parishon men kabi”, - soʻzidan keyin musiqali pauza qilinadi. Kimyo uz qismatidan, taqdiridan noliydi. Uning koʻz oldida qizi gavdalanadi, u bilan hayolan soʻzlashadi, yuragidagi dardini aytishga botinolmaydi, qalbi tirnaladi. Oʻzini koʻyarga joy topolmaydi. Yana beixtiyor Haydarni eslaydi, qizi fakat u bilan baxtiyor boʻlishi mumkin. Ammo endilikda

nima bo‘ladi, ularning sevgisi Xoji tomonidan poymol qilinyaptiku. U eriga nisbatan g‘azabi avj nuqtaga chiqadi, uni la’natlaydi. Xojidan chekkan azoblarini o‘ylab, kurashgaotlanadi. Ijrochi pauza mobaynida ona qalbida sodir bo‘layotgan ichki holatini, ona ariyasidagi keyingi aytiladigan so‘zlar ma’nosini bir zum ko‘z oldiga keltirib, imo-ishorasi, ko‘z qarashlari, xatti-xarakati bilan psixologik musiqali pauzani chuqur his qilib, shunga yarasha munosabat bildirishi maqsadga muvofiqdir.

“Zolim erning dastidan chekdim hamisha qayg‘ular”, - so‘zidan keyin musiqali pauza qilinadi. Kimyo bu psixologik pauza davomida umri zindonda o‘tayotganligini, erning zulmidan qattiq aziyat chekayotganligini, har bir qadamini o‘ylab, o‘lchab bosishga majbur ekanligini, uning tushib qolgan og‘ir ichki holatini, kayfiyatini, onaning borgan sari toqati toq bo‘layotganligini, bir kunmas bir kun uning ichidagi dard-alamlari yuzaga chiqishini chuqur idrok qilamiz. Zero, Kimyo Xojining har qanday zulmiga sabr-toqat bilan bardosh berdi, dardini, g‘amini ichiga yutdi, sil kasaliga mubtalo bo‘ldi. Erining qarori dard ustiga chipqon bo‘ldi, u fikrlar qiynog‘ida qoladi, ko‘ngli nolon, bag‘ri vayron bo‘ladi. Ijrochi onaning ichki kechinmasida sodir bo‘layotgan kuchli tug‘yonlar kurashi bilan yashab, xuddi onaning kechinmasi o‘zi bilan sodir bo‘layotganday his qilishi lozim. Ona ariyasini aytib shunday jozibali bo‘yoklarda ijro etishi joizki, tinglovchi-tomoshabinning qalbiga ta’sir etsin:

“Kim bu g‘am zindoni ichra bo‘ldi vayron men kabi?”, - Kimyo ariyasini ijro etuvchi oxirgi bandlarini o‘pkasi to‘lib, bag‘ri xun bo‘lib aytishi, uning umri Xojining uyida xazon bo‘lib Ulgurganligini chuqur anglashi kerak. Kimyoning ichki psixologik monolog-ariyasi tugashi bilan orkestrda mungli kuy sadolari chalinib, psixologik musiqali pauza jarayoni to Nurxon sahnaga kirib kelguncha davom etadi. Mana shu psixologik musiqali pauzada Kimyo o‘zini tutolmay xo‘ngrab yig‘lab yuboradi, u sarosimada dam Xoji ketgan tomonga, dam ichkariga — Nurxon tomonga karab bezovtalanadi. U o‘zini igna uchida yurganday his qiladi. Ichidagi dardi uni qiynoq o‘tiga soladi. Hozir to‘satdan Nurxon chiqib qolsa, unga ichini tirnab yotgan alamni qanday aytadi. U qalbida sodir bo‘layotgan savollar girdobida azob chekadi, qizining taqdiri tinchlik bermaydi. Hali-hamon Xoji kelib indinga bo‘ladigan to‘y taraddudini gapirsa, unda xoli nima kechadi? Shuni aytish kerakki, ijrochi Kimyoning ichki monolog ariyasi tamom bo‘lgandan keyingi bastakor tomonidan berilgan psixologik musiqaning so‘nggi taktigacha onaning xolati bilan yashab, musiqani eshitib, uni yuragi bilan xis qilib turishi kerak. Kimyoning ichki musiqali monolog-ariyasini va undagi psixologik musiqali pauzalarni tinglovchi-tomoshabin qalbiga yetkazish, undazarur bo‘lgan ta’sirlanishni uyg‘otish, hissiyotni ta’minlash lozim. Bu avvalo ijrochining maxoratiga bog‘liq. Psixologik musiqali pauza davomida qahramonning ichki dunyosida sodir bo‘layotgan kuchli qarama-qarshi fikrlar kurashini, xolatini, kayfiyatini, ichki tug‘yonini ijrochi chuqur o‘rganib, o‘zlashtirib olishi muxim ahamiyat kasb etadi. Ijrochi avvalo “Nurxon” musiqali dramasini sinchiqlab o‘qishi, onaning ariyasini aytishdan oldin Kimyoning Xoji bilan bo‘lgan sahnasini ko‘z oldiga keltirib, unga

munosabat bildirishi, ariya boshlanishidan ilgari chalingan kuyni eshitib, xis qilib, so‘ngra mungli, ichki dard bilan obraz tushib qolgan holatida aytishi lozim. Solist-vokalist qanchalik yaxshi ovozga ega bo‘lmasin, chiroyli ariya aytmasin, agar so‘zlarning mazmunini chuqur ochib bermas ekan, u ariya ta’sirli bo‘lmaydi. Keltirilgan Kimyoning ichki musiqali monolog-ariyasi kahramonning ichki dunyosini ta’sirli ochishga, o‘sha voqelik va sharoit bilan yashashga, tinglovchi-tomoshabinni ham o‘sha olamga olib kirishga undaydi. Kimyoning ariyasidagi so‘zlar musiqa bilan, musiqa matn bilan chambarchas bog‘lanib uyg‘unlashib ketgan. Vokal san’atida faqat aniq va ravon gapirishning o‘zi kifoya qilmaydi, chunki ariyaning imkoniyatlari keng bo‘lib, bitta so‘zni ming xil ohang va ma’no bilan aytish mumkin. Qolaversa, tembr, tovush buyoklari obrazning nozik tomonlarini ta’sirli ochishga, ijrochining fikr va tuyg‘ularini tnglovchi-tomoshabin qalbiga tez singishida muxim ahamiyat kasb etadi.

L.Sarimsoqova ijrosidagi Kimyoning “To‘rt devor” ariya-monologi — 8 takt, kirish musiqasi bilan boshlanadi. 16 takt ichida ariya kuylanadi va “Soch yulib nola qilib, aylay yoqamni poralar” jumlasidan oldin 4 takt musiqali pauza ketadi. So‘ngra, yana bir takt pauza, keyin “Yo‘q jahon ahdida bir zoru parishon men kabi” jumlasi aytiladi va nixoyat 4 takt musiqa bilan tugallanadi. Shuni ham e’tirof etish kerakki, ariya musiqa misrasining oxirida 3 va 2 choraklik cho‘ziq nota-parda va har bir musiqa misrasining boshlanish oldidagi bir chorak pauza, har bir misradan so‘ng yangi pauza bordek tuyuladi. Mana shu pauzaga o‘xshash cho‘ziq (nota) pardalar va bir choraklik pauzalar shu qadar Kimyoning ichki his-tuyg‘u va tug‘yonlarini chuqur va ta’sirli aks ettirishi tufayli, o‘rtadagi 1 va 4 taktli pauzalardan ta’sir etish kuchi ulardan kam emas. Ariya pastki ovoz (metsso — soprano) uchun yozilgan, ariya diapozoni kichiq oktava “lya” pardasidan 2 takt va “re” notasiga borib voqea rivojlanadi. Kimyo obrazi L.Sarimsoqovaning shoh obrazlaridan hisoblanadi. Ayniqsa Kimyoning “To‘rt devor” ariyasi mahorat bilan jozibali, ta’sirli ijro etilgan bo‘lib, musiqali drama teatridagi aktyorlar va san’at institutining musiqali drama bo‘limidagi talabalar uchun ijodiy maktab vazifasini o‘taydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Komiljonov O. Aktyorning xormeyster bilan ishlashi. 2024.Toshkent.
2. Yarbekov E. (2024). Sahna nazariyasi. Oriental Art and Culture, 5 (584–590-b.
3. Qobilov N., Muhammadiyev Sh. Aktyorning dirijyor bilan ishlashi (musiqali teatr aktyorrligi) 2020 Toshkent.
4. Гротовский Е. Встреча с самим собой / Театральная жизнь. -№ 16.- С. 24-26.
5. Гуревич Л. Творчество актера: О природе художественных Переживаний актера на сцене. Москва: ГИТИС, 2002. - С.28.

ҚАРАҚАЛПАҚ БАҚСЫЛАРЫНЫҢ БАСҚА ХАЛЫҚ БАҚСЫЛАРЫ МЕНЕН ҚАРЫМ-ҚАТНАСЫ

Қәлимбетов Мансур
ӨзМКӨМИ Нөкис филиалы 3-курс студенти
Қалбаев Алауатдин
ӨзМКӨМИ Нөкис филиалы оқытыўшысы

Annotatsiya: Qoraqalpoq baxshichilik san’atining o‘ziga xos xususiyatlari va uning boshqa turkiy xalqlar (o‘zbek, qozoq, turkman va b.) baxshi-jirovlari bilan o‘zaro ta’siri va aloqasi o‘rganiladi. Asarda qoraqalpoq baxshilarining qo‘shni xalqlar madaniy an’analarini boyitishdagi va o‘z navbatida ulardan ijodiy ta’sir olishdagi roli tushuntiriladi.

Аннотация: Исследуются уникальные особенности каракалпакского искусства бахши и его взаимовлияние и взаимодействие с другими тюркскими народами (узбекскими, казахскими, туркменскими и др.) В произведении объясняется роль каракалпакских бахши в обогащении культурных традиций соседних народов и, в свою очередь, в получении от них творческого вдохновения.

Annotation: The distinctive features of the Karakalpak bakhshi art and its interaction with the bakhshi-zhyraus of other Turkic peoples (Uzbek, Kazakh, Turkmen, etc.) are studied. The work explains the role of Karakalpak bakhshis in enriching the cultural traditions of neighboring peoples and, in turn, receiving creative inspiration from them.

Kalit so‘zlar: Qoraqalpoq baxshilari, baxshichilik san’ati, madaniy muloqot, an’anaviy musiqa, repertuar o‘xshashligi.

Ключевые слова: Каракалпакские бахши, искусство бахши, культурное общение, традиционная музыка, сходство репертуара.

Keywords: Karakalpak bakhshis, bakhshi art, cultural exchange, traditional music, repertoire similarity.

Qaraqalpaq xalıq jırshılarınıń baqsıshılıq óneriniń ósiwinde qońsılas tuwısqan xalıqlardıń xalıq jırshıları áhmiyetli orın atqardı. Qaraqalpaqlardıń basqa xalıqlar menen qarım-qatnası kóp ásirlerdi óz ishine aladı. Qaraqalpaqlar menen kóp ásirlerden beri birge ómir súrip táǵdirlesi bolǵan xalıqlar haqqında K.L.Zadıxin bılay deydi: “XIV ásirdiń aqırında Altın orda xanlıǵı qulaǵannan keyin Aral, Volga boylarındaǵı túrkles xalıqlardıń geyparalarınıń birikkeni málim, mine usınıń tiykarında qaraqalpaq, ózbek, qazaq, noǵaylardıń hám basqalardıń etnikalıq ayırmashılıǵı payda bolǵan, buǵan mınalar kiredi, mısalı, qońıratlar, qıpshaqlar, uyǵırlar, qońırat, qıpshaq qáwimleri ásirese qaraqalpaqlarǵa ayrıqsha jaqın” .

Arallı ózbek baqsıları-Qaraqalpaq baqsıları tuwralı sóz bolǵanda qońsılas ózbek, túrkmen xalıqlarınıń baqsıları menen olardıń arasındaǵı qarım-qatnas, bir-birine bolǵan járdemi repertuar almasıw qusaǵan máselege toqtap ótkeni

maqul. Bul jerde Ámiwdáryanıń ayaǵındaǵılar “Arallı” dep atalǵan Xorezmlilerdiń baqsıları menen bolǵan tıǵız baylanıstı atap ótken jón. Arallı ózbek baqsılarınıń kópshiligine túrkmen baqsısı Súyew ustazı bolǵan deydi. Súyewden burın hám Súyewdiń zamanında Eshbay, Atash, Ǵaribiniyaz qusaǵan Xorezmlilerdiń ataqlı baqsıları bolǵan, al sońǵı zamanları garmon, rubab, tar, dáp ásbabıları payda bolıp, duwtardıń ornın basqan, dástan aytıwshınıń ornına qısqa qosıqlar aytıwshılar kóbeygen. Xorezimdegi bir qatar etnikalıq xojalıq, kún kóris tárepinen qaraqalpaqlarǵa kútá jaqın turadı, olar kóp zamannan beri qaraqalpaqlar menen irgeles qońsı bolǵan. Arallı baqsıları qaraqalpaq baqsılarına qusap duwtar menen aytadı. Arallı baqsılardıń da burın duwtardan basqa qobız, jıraw da bolǵan. Arallı baqsılardıń túrkmenler hám qaraqalpaq baqsıları menen repertuar almasıp bir-biri menen qatnasıp otırǵan, mine sonlıqtan aytatuǵın namalarıda túrkmen, ózbek hám qaraqalpaq baqsıları ortaq. Túkmenlerdiń ataqlı baqsısı Súyew baqsı arallı ózbeklerden kóp shákirtler tayarlaǵan. Súyew baqsınıń shákirti Adilbay baqsı, Adilbaydıń shákirti Orınbay baqsı (1908-1952).

Orınbay baqsı qıtay urıwınan bolǵan. Jańabay baqsı Tóre balası (1887-1961) nıń atası toqsan jasına deyin ǵırjek shertken. Arallı ózbeklerdiń bizge belgili baqsıları: Qutım, Álliyar, Gúrbek, Ádilbay, Jańabay, Orınbay. Joqarıda atı atalǵan baqsılarıdıń kópshiligi Suyew baqsınıń baqsıshılıq ónerin dawam ettiriwshi baqsılar boladı. Xalıq baqsılarınıń aytatuǵın namaları bolǵan, olar qońsı xalıqlardan da namalar úyrenip óz namaların bayıtqan.

Túrkmen baqsısı-Súyew baqsı. Qaraqalpaq baqsılarınıń baqsıshılıq ónerińiń repertuwarınıń ósiwine, olardıń repertuarlarınıń kóbeyiwine Xorezm baqsılarına tásiri bir jaqtan tiygen bolsa, al ekinshi jaqtan Xorezmde jasaǵan túrkmen baqsılarınıń etken tásiri oǵada úlken. Zaman ózgerip, jańalıqları tuwıp otırıwı arqalı xalıq baqsılarınıń saz-ásbabları da ózgerip otırǵan. Xorezm baqsılarınıńda jańa saz-ásbapların qollanıwda úlgi boldı. Qaraqalpaq jırshılarında qobız benen duwtar saz ásbabı búgingi kúnge shekem saqlanǵan. Al Xorezm baqsılarınıń jaǵdayı basqasha. Mısalı: Xorezm baqsılarınıń burın duwtar bolıp, onıń ornın rubab, tar saz ásbabları basqan, al onnan beri kele, bulardıń ornın garmon basqan. Jigirmalanshı jılları Xiywalı Sapa sazshı, Enesh sholaq, Úrgenishli Shirazı bala, Shabbazlı Xojaniyaz garmonshı, Tórtkúlli Qoshaqqor, Xojeliden Qutlı qız qusaǵan baqsıları qaraqalpaqtıń toy-merekelerinde, garmon shertip jırladı. Al sońǵı zamanları Xorezm baqsıları hám jırshıları garmonınıń ornına tar (rubab) ásbabın paydalana basladı. Baqsılarmızdıń tuwısqan xalıqlardıń baqsıları menen bolǵan qarım-qatnas máselesine kelsek, óziniń talantı menen pútkil Xorezm oypatına dańqı jayılǵan ataqlı Súyew baqsı tuwralı sóz etpey óte almaymız. Ol túrkmenlerdiń eń ataqlı baqsılarınıń biri bolǵan. Sonıń menen birge Xorezmde jasaǵan ózge xalıqlardıń da belgili baqsısı bolıp tanılǵan. Súyew baqsı túrkmenlerdiń shawdır urıwınıń bozashı tiresiniń kommeshi Seytnazar mákanında tuwılıp ómir súrgen. Bul jerler burıńǵı Porsı, “Kalinin” rayonınıń átirapı. Súyew baqsı qaraqalpaqlar arasınan kóp kelip baqsılıq etken. Qaraqalpaqlarda úlken toylarǵa Súyew

baqsını shaqırtıp ayttırıw dástúr bolǵan. Qaraqalpaq xalıq baqsısı Japaq baqsı Shamuratov Súyew baqsınıń ómiriniń aqırǵı jıllarında (1913-1914) Qaraqalpaqstanǵa kelip iyshan qalada (Xalqabadta), Xoja-elinde dástan aytıp úlken toylardı atqarǵanın xabarlaydı.

Akademik A.N.Samoylovich Porsıda 1908-jılı, 58 jastaǵı Súyewdiń aytqanın tıńlaǵanı tuwralı bildiredi [36]. Súyew baqsı qaraqalpaqlar arasında úlken húrmetke iye bolǵan. Súyew baqsınıń shákirti Ámet baqsı, Atajan menen Ámet baqsınıń shákirti qaraqalpaq baqsısı Japaq Shamuratov baqsı bolǵan. Ol Súyewdiń namaların úyrenip, onı ózlestirip, qaraqalpaq muzıka mádeniyatına úlken úles qostı. “Xorezm muzıka tariyxı” degen kitapta Súyew baqsı tuwralı tómendegi maǵlıwmattı beredi, “Súyew baqsı ózbek, túrkmen, qaraqalpaq xalıqları arasında sonday dárejede belgili bolǵanı, yaǵnıy hár kim táriypiden tanılǵan kúshli sazedeli insan . Xorezmde Súyew baqsını bilmegen kisi joq desek qátelespegen bolamız”. Súyew baqsı “Góruǵlı” dástanınıń 12 shaqabın yadtan bilgen hám aytqan. Túrkmen xalıq legendalarında Súyew baqsını Xorezmnıń xanı shaqırıp alıp, “Góruǵlı” dástanın aytırıp, ózi “Góruǵlı”nıń baspadan shıqqan kitabına qarap otırıp teksergende Súyew baqsı xan aldında jańılmastan aytqan eken. Súyew baqsı haqqında qaraqalpaq xalqınıń awız-eki sózinde de tolıp atırǵan legenda bar. Súyew baqsı qaraqalpaqlardıń ataqlı baqsısı Muwsa baqsınıń zamanlası bolǵan. Olar bir-birine húrmet penen qaraǵan. Bir-birinen repertuarlar almasıp turǵan. Bir toyda Súyew baqsı menen Muwsanı jarıspaqqa ayttırıptimish, toydıń aqırında qaysı baqsı jaqsı ayttı degende Súyew: “Muwsa baqsı mennen jaqsı ayttı, sebebi ol bir duwtar menen ǵana aytıp xalıqqa tamasha beredi, al men bul toyda tek duwtar menen ǵana emes, qasımdaǵı ǵırjekshi hám balamanshırım menen, tolıp atırǵan sazdıń kúshi menen, shawqım menen xalıqqa tamasha berdim, mine sonlıqtan Muwsa baqsı jaqsı ayttı deymen” depti.

Paydalanǵan ádebiyatlar:

1. Maqsetov, Q. Qaraqalpaq jıraw-baqsıları. Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1983.

2. Ayımbetov, Q. Xalqımızdıń awızeki dóretpeleri. Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1988.

3. Tájimuratov. Á. Baqsı-jırawlar. Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1978.

4. Allambergenov. K. Qaraqalpaq folkloryndaǵı dástúrler hám qarım-qatnas. Nókis, 1995.

ШАШМАҚОМ ОЛТИН МЕРОСИМИЗ

Хасанов Ахлиёр Акмалжон уғли
ӨзМКӨМИ Нөкис филиалы 2-курс студенти
Илимий басшысы, ӨзМКӨМИ Нөкис филиалы.
үлкен оқытыўшысы ***М.Палўаниязов***

Annotatsiya: Mazkur maqolada Shashmaqom san’atining tarixiy taraqqiyoti, nazariy asoslari, badiiy-estetik xususiyatlari hamda milliy madaniyatimizdagi o‘rni ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Shuningdek, maqom san’atining xalq ma’naviy hayotidagi ahamiyati, an’anaviy ijrochilik maktablari orqali rivojlanishi, mumtoz adabiyot bilan uzviy bog‘liqligi ham yoritiladi. Shashmaqomning musiqiy tuzilishi, ijro usullari va bugungi davrdagi taraqqiyot bosqichlari haqida ilmiy-nazariy ma’lumotlar berilgan.

Аннотация: В данной статье с научной точки зрения анализируются историческое развитие, теоретические основы, художественно-эстетические особенности и место искусства Шашмаком в нашей национальной культуре. Также освещается значение искусства макома в духовной жизни народа, его развитие через традиционные исполнительские школы, его неразрывная связь с классической литературой. Приведены научно-теоретические сведения о музыкальной структуре, методах исполнения и этапах развития Шашмакома в современный период.

Abstract: This article provides a scientific analysis of the historical development, theoretical foundations, artistic and aesthetic features, and role of Shashmaqam art in our national culture. It also highlights the significance of maqom art in the spiritual life of the people, its development through traditional performing schools, and its inextricable connection with classical literature. Scientific and theoretical information is provided on the musical structure, performance methods, and stages of development of the Shashmaqom in the modern period.

Kalit so‘zlar: Shashmaqom, maqom san’ati, mumtoz musiqa, milliy meros, an’anaviy ijrochilik, maqom yo‘llari, musiqa madaniyati, badiiy tafakkur.

Ключевые слова: Шашмаком, искусство макома, классическая музыка, национальное наследие, традиционное исполнительство, пути макома, музыкальная культура, художественное мышление.

Keywords: Shashmaqom, maqom art, classical music, national heritage, traditional performance, maqom paths, musical culture, artistic thinking.

O‘zbek xalqining boy madaniy va ma’naviy merosi tarkibida maqom san’ati alohida o‘rin egallaydi. Sharq mumtoz musiqasining yuksak namunasi hisoblangan Shashmaqom asrlar davomida shakllanib, xalqning ruhiy olami, estetik tafakkuri va milliy qadriyatlarini o‘zida mujassamlashtirgan noyob san’at turiga aylangan. U nafaqat musiqa san’ati namunasi, balki xalqning tarixiy

xotirasi, ma’naviy dunyosi va badiiy tafakkurining ifodasi sifatida ham katta ahamiyat kasb etadi.

Maqom san’ati Sharq xalqlari musiqa madaniyatining eng murakkab va mukammal tizimlaridan biri hisoblanadi. Uning nazariy asoslari o‘rta asr Sharq mutafakkirlari tomonidan ishlab chiqilgan bo‘lib, Abu Nasr Forobiy, Abu Ali ibn Sino, Safiuddin Urmaviy hamda Abdulqodir Marog‘iy kabi allomalar musiqa ilmi taraqqiyotiga ulkan hissa qo‘shganlar. Ularning ilmiy qarashlarida maqomlarning tuzilishi, tovush tizimi, ritm va musiqiy pardalarning nazariy xususiyatlari chuqur tahlil qilingan. Ushbu ilmiy meros keyinchalik maqom san’ati rivojlanishiga mustahkam asos bo‘lib xizmat qilgan.Shashmaqom Markaziy Osiyo hududida, ayniqsa Buxoro madaniy muhitida shakllanib rivojlangan. XVI–XVIII asrlarga kelib u mukammal musiqiy tizim sifatida qaror topgan. “Shashmaqom” atamasi fors-tojik tilidan olingan bo‘lib, “olti maqom” ma’nosini anglatadi. Mazkur tizim Buzruk, Rost, Navo, Dugoh, Segoh va Iroq maqomlaridan iborat bo‘lib, har biri o‘ziga xos musiqiy-falsafiy mazmun va ijro xususiyatiga ega.

Shashmaqom xalqning ma’naviy hayotida muhim estetik va tarbiyaviy vazifani bajargan. Unda insoniy muhabbat, sadoqat, komillik, ruhiy poklik va ezgulik kabi g‘oyalar badiiy ifodasini topgan. Shu sababli maqom san’ati asrlar davomida xalq qalbidan chuqur o‘rin olib kelmoqda. Ayniqsa, maqom ashulalarida qo‘llanilgan mumtoz she’riyat namunalari uning badiiy qiymatini yanada oshiradi. Alisher Navoiy, Jomiy, Bobur, Fuzuliy va Bedil kabi mutafakkir shoirlarning g‘azallari maqom matnlarining asosini tashkil etadi. Shashmaqomning musiqiy tuzilishi murakkab va ko‘p bosqichli tizimdan iborat. Har bir maqom tarkibida cholg‘u va ashula yo‘llari mavjud bo‘lib, ular muayyan tartib asosida ijro etiladi. Cholg‘u qismlarida dutor, tanbur, gijjak, nay va doira kabi milliy musiqa asboblari muhim o‘rin tutadi. Ashula bo‘limlarida esa hofizning ovoz imkoniyatlari, nafas boshqaruvi va ijrochilik mahorati namoyon bo‘ladi. Shu sababli maqom ijrochiligida yuqori kasbiy tayyorgarlik va chuqur nazariy bilim talab etiladi.Maqom san’ati asrlar davomida ustoz-shogird an’anasi asosida rivojlanib kelgan. Ushbu an’ana maqomlarning asl ijro usullarini saqlash va keyingi avlodlarga yetkazishda muhim omil hisoblanadi. Tajribali hofiz va sozandalar o‘z bilim hamda mahoratini yosh ijrochilarga o‘rgatib kelganlar. Natijada maqom ijrochilik maktablari shakllanib, milliy musiqa merosining davomiyligi ta’minlangan.

Bugungi kunda Shashmaqom milliy madaniyatimizning muhim qismi sifatida davlat miqyosida e’tirof etilmoqda. Mustaqillik yillarida maqom san’atini rivojlantirish, uni ilmiy o‘rganish va targ‘ib qilish borasida keng ko‘lamli ishlar amalga oshirilmoqda. Xalqaro maqom festivallari, ilmiy anjumanlar va ijodiy tanlovlarning tashkil etilishi ushbu san’at turining nufuzi oshishiga xizmat qilmoqda. Shu bilan birga, yosh avlodni milliy musiqa an’analari ruhida tarbiyalashda maqom san’atining ahamiyati yanada ortib bormoqda.Shashmaqom xalqning ruhiy olamini, estetik didini va ma’naviy qadriyatlarini aks ettiruvchi bebaho san’at namunasidir. Uning har bir kuy va

ashulasida inson qalbining nozik kechinmalari, hayot falsafasi va milliy tafakkur ifodalanadi. Shu jihatdan qaraganda, Shashmaqom nafaqat o‘zbek xalqining, balki butun insoniyat madaniy merosining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Shashmaqom asrlar davomida shakllangan yuksak musiqiy tafakkur mahsuli bo‘lib, milliy madaniyatimizning muhim ma’naviy boyligi sifatida qadrlanadi. Uni ilmiy jihatdan o‘rganish, asrab-avaylash va kelajak avlodlarga yetkazish bugungi kunning dolzarb vazifalaridan biridir.Chunki maqom san’atini saqlash xalqning tarixiy xotirasi, milliy qadriyatlari va ma’naviy merosini asrash demakdir.

Shashmaqom o‘zbek va tojik xalqlari musiqiy madaniyatining eng qadimiy hamda mukammal shakllaridan biri hisoblanadi. U Sharq mumtoz musiqasining yuksak namunasi sifatida asrlar davomida shakllanib, xalqning ma’naviy hayoti, estetik qarashlari va badiiy tafakkurini o‘zida mujassamlashtirib kelgan. Shashmaqom nafaqat musiqiy meros, balki tarixiy, falsafiy va madaniy qadriyat sifatida ham muhim ahamiyatga ega.

Maqom san’ati inson ruhiyatiga kuchli ta’sir etuvchi murakkab badiiy tizim hisoblanadi. Undagi har bir kuy va ashula muayyan ruhiy holatni ifodalaydi. Shu sababli maqomlar qadimdan inson qalbini poklash, ruhiy osoyishtalikni ta’minlash va estetik tarbiya vositasi sifatida qadrlangan. Ayniqsa, Shashmaqom tarkibidagi musiqiy ohanglarning falsafiy mazmunga ega ekanligi uning boshqa musiqa janrlaridan farq qilishini ko‘rsatadi.Shashmaqomning ilmiy ahamiyati uning nazariy jihatdan mukammal tizimga ega ekanligida namoyon bo‘ladi. Maqomlar ma’lum tovush qatorlari, usullar va ritmik tuzilmalarga asoslanadi. Har bir maqomning o‘z pardasi, ohang yo‘nalishi va ijro qonuniyatlari mavjud. Bu esa maqom san’atining professional musiqa tizimi sifatida shakllanganligini ko‘rsatadi. Musiqashunos olimlar maqomlarni Sharq musiqa nazariyasining eng rivojlangan shakllaridan biri sifatida baholaydilar.

Shashmaqomning asosiy xususiyatlaridan biri unda musiqa va she’riyatning uyg‘unlashganidir. Maqom ashulalarida mumtoz adabiyot namunalari keng qo‘llaniladi. Ayniqsa, Alisher Navoiy, Jomiy, Bedil, Fuzuliy kabi mutafakkir shoirlarning g‘azallari maqom matnlarining asosini tashkil etadi. Bu esa Shashmaqomning nafaqat musiqiy, balki adabiy-estetik meros sifatida ham katta qiymatga ega ekanligini ko‘rsatadi.Shashmaqom ijrochiligi yuksak mahorat talab qiladigan san’at turi hisoblanadi. Maqom ijrochisi kuchli ovoz, keng diapazon, nozik did va chuqur nazariy bilimga ega bo‘lishi lozim. Ayniqsa, hofizning nafasni to‘g‘ri boshqarishi, she’r mazmunini his qilishi va ohangni ruhiy holat bilan uyg‘unlashtira olishi muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bois maqom ijrochiligi asrlar davomida ustoz-shogird an’anasi asosida rivojlanib kelgan.Shashmaqomning milliy madaniyatdagi o‘rni beqiyosdir. U xalqning tarixiy xotirasi, ma’naviy qadriyatlari va estetik tafakkurini o‘zida aks ettiradi. Maqom san’ati orqali xalqning turmush tarzi, ruhiy kechinmalari, muhabbat va sadoqat haqidagi qarashlari ifodalanadi. Shu sababli Shashmaqom milliy o‘zlikni anglash va madaniy merosni saqlashda muhim vosita hisoblanadi.Mustaqillik yillarida maqom san’atini rivojlantirish va uni keng

targ‘ib qilish davlat siyosati darajasiga ko‘tarildi. Yosh avlodni milliy musiqa an’analari ruhida tarbiyalashda ham maqom san’atining o‘rni muhimdir. Chunki maqom insonda estetik did, ma’naviy poklik va milliy qadriyatlarga hurmat tuyg‘usini shakllantiradi.Shashmaqom bugungi kunda jahon miqyosida ham yuksak e’tirof etilgan san’at namunasidir. Uning xalqaro miqyosda tan olinishi milliy musiqa merosimizning naqadar boy va qadimiy ekanligini ko‘rsatadi. Bu esa Shashmaqomni chuqur ilmiy o‘rganish, asrab-avaylash va kelajak avlodlarga yetkazish zaruratini yanada kuchaytiradi. Maqomlarning ichki tuzilishi bir necha bo‘limlarga ajraladi. Ular odatda cholg‘u va ashula qismlaridan tashkil topadi. Cholg‘u bo‘limlari “mushkilot”, ashula bo‘limlari esa “nasr” deb yuritiladi. Mushkilot qismlarida cholg‘u asboblari orqali murakkab kuy yo‘llari ijro etiladi. Bu bo‘lim maqomning asosiy ohang tizimini ochib beradi. Nasr qismlarida esa hofiz tomonidan mumtoz she’riyat asosidagi ashulalar ijro qilinadi. Ashula yo‘llarida inson ruhiyati, muhabbat, hijron, sadoqat va komillik kabi mavzular chuqur badiiy ifodalanadi.

Shashmaqom ijrochiligida milliy cholg‘u asboblari muhim ahamiyatga ega. Ayniqsa, tanbur maqom san’atining yetakchi cholg‘ularidan biri hisoblanadi. Bundan tashqari dutor, gijjak, nay va doira kabi asboblar maqom ijrosining badiiy ta’sirchanligini oshiradi. Har bir cholg‘u asbobi maqomning muayyan ruhiy holatini ifodalashda alohida vazifani bajaradi. Masalan, nayning mungli ohangi inson qalbidagi chuqur kechinmalarni aks ettirsa, doira ritmik uyg‘unlikni ta’minlaydi.Shashmaqom san’atining muhim jihatlaridan biri uning improvizatsion xususiyatga ega ekanligidir. Hofiz yoki sozanda maqomni ijro etish jarayonida o‘z mahorati va badiiy dididan kelib chiqib ayrim bezaklar hamda ohang o‘zgarishlarini qo‘llaydi. Shashmaqom ijrochiligi qadimdan ustoz-shogird an’anasi asosida rivojlanib kelgan. Tajribali hofiz va sozandalar o‘z bilim hamda ijro sirlarini shogirdlariga og‘zaki tarzda o‘rgatganlar. Ushbu an’ana maqomlarning asl shaklini saqlab qolishda muhim ahamiyat kasb etgan. Chunki maqom san’atida nafaqat kuy va ashulalar, balki ijro uslubi, talaffuz, nafas boshqaruvi va badiiy talqin ham katta rol o‘ynaydi.Shashmaqom xalqning ma’naviy hayotida estetik tarbiya vositasi sifatida ham muhim o‘rin tutgan. Maqom tinglagan inson ruhiy taskin topadi, ma’naviy poklanadi va go‘zallikni his qilish qobiliyati rivojlanadi.

Shu sababli maqom san’ati Sharq xalqlari orasida yuksak qadrlangan va saroy madaniyatining muhim qismi sifatida shakllangan.Bugungi kunda Shashmaqom san’atini saqlash va rivojlantirish bo‘yicha keng ko‘lamli ishlar olib borilmoqda. Oliy ta’lim muassasalari, san’at maktablari hamda maqom markazlarida yosh ijrochilarni tayyorlash yo‘lga qo‘yilgan. Shuningdek, maqom bo‘yicha ilmiy tadqiqotlar olib borilib, uning nazariy asoslari chuqur o‘rganilmoqda. Bu esa milliy musiqa merosining davomiyligini ta’minlashda muhim omil hisoblanadi.Shashmaqom insoniyatning bebaho madaniy boyligi sifatida nafaqat milliy, balki xalqaro ahamiyatga ham ega. Uning asrlar davomida yashab kelayotgani xalqning yuksak badiiy tafakkuri va ma’naviy salohiyatidan dalolat beradi. Shu sababli Shashmaqomni asrab-avaylash, uni

keng targ‘ib qilish va yosh avlodga yetkazish har bir jamiyatning muhim ma’naviy vazifalaridan biri hisoblanadi.

Foydalangan adabiyotlar

1. Yu.Rajabiy. Shashmaqom. Olti jildlik to‘plam. – Toshkent: O‘zbekiston Davlat badiiy adabiyot nashriyoti, 1959–1975.

2. O. Matyoqubov. Maqomot. – Toshkent: Musiqa nashriyoti, 2004. – 320 b.

3. A.Fitrat. O‘zbek klassik musiqasi va uning tarixi. – Toshkent: Fan, 1993. – 156 b.

4. F.Karomatov. O‘zbek xalq musiqa merosi. – Toshkent: Adabiyot va san’at nashriyoti, 1978. – 240 b.

5. I.Rajabov. Maqomlar masalasiga doir. – Toshkent: O‘qituvchi,1963.210 b.

6. R.Yunusov. O‘zbek xalq musiqa ijodi. – Toshkent: Fan, 2000. – 280 b.

7. M.Vohidov. Shashmaqom asoslari va ijrochilik an’analari. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2008. – 192 b.

8. A.Jabborov. O‘zbek bastakorlari va musiqashunoslari. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot, 2004. – 350 b.

9.O‘zbekiston Milliy Ensiklopediyasi. “Shashmaqom” maqolasi. 9-jild. – Toshkent: O‘zbekiston Milliy Ensiklopediyasi Davlat ilmiy nashriyoti, 2005.

10. H.Rasulov. Maqom va milliy ijrochilik an’analari. – Toshkent: Musiqa, 2012. – 256 b.

11. I.A.Karimov. Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent: Ma’naviyat, 2008. – 176 b.

КАРАКАЛПАКСКИЙ НАРОДНЫЙ ТАНЕЦ КАК ФЕНОМЕН КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ И СРЕДСТВО СОХРАНЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ

Сапарбаева Севара Абатбаевна
Государственная академия хореографии Узбекистана
Базовый докторант кафедры
руководитель хореографических
коллективов

В условиях глобализации и активного взаимодействия культур особую актуальность приобретает проблема сохранения национальных традиций и нематериального культурного наследия. Одним из важнейших элементов духовной культуры каракалпакского народа является народный танец, который на протяжении многих столетий сохраняет историческую память, эстетические ценности и мировоззрение этноса. Каракалпакская хореография представляет собой уникальное явление народного искусства, отражающее особенности национального характера и культурного развития народа.

История каракалпакского танца формировалась под влиянием социально-экономических условий жизни народа, его традиционного

хозяйства и духовных представлений. Народные танцы возникали как часть календарных праздников, семейных торжеств, свадебных обрядов и различных общественных мероприятий. Через пластические движения передавались представления о красоте, гармонии человека и природы, уважении к старшим и семейным ценностям.

Для каракалпакского танца характерна особая пластическая выразительность. Ведущую роль играют движения рук, кистей, плечевого пояса и головы. Танцевальная лексика отличается мягкостью, плавностью и естественностью. Многие движения имеют символическое содержание и связаны с образами природы, птиц, животных и трудовой деятельности человека. Благодаря этому танец становится своеобразным художественным языком, способным передавать эмоциональное состояние и духовный мир исполнителя.

Женские танцы занимают особое место в каракалпакской хореографии. Их отличают плавность движений, изящество жестов и сдержанная эмоциональность. Через танец раскрывается образ женщины как хранительницы домашнего очага, носительницы нравственных и культурных ценностей. Особая роль отводится движениям рук, которые создают тонкий художественный рисунок и подчёркивают национальную специфику исполнения.

Мужские танцы характеризуются более активной динамикой и выразительностью. Они отражают представления народа о мужестве, силе и ловкости. В таких танцах прослеживаются элементы, связанные с трудовой деятельностью, охотой и защитой родной земли. Сочетание мужской энергичности и женской пластичности формирует художественное своеобразие каракалпакской танцевальной культуры.

Особое место в развитии каракалпакской хореографии занимает сценическая обработка народных танцев. В XX веке началось активное изучение и сохранение танцевального наследия народа. Создание профессиональных творческих коллективов способствовало популяризации национального искусства и его дальнейшему развитию. Благодаря деятельности хореографов были собраны, систематизированы и адаптированы для сцены многие образцы народной танцевальной культуры.

С научной точки зрения каракалпакский танец представляет значительный интерес как объект этнокультурных исследований. Его изучение позволяет проследить процессы формирования художественного мышления народа, выявить особенности эстетических идеалов и мировоззренческих представлений. Танцевальное искусство выступает важным источником информации об истории, традициях и духовной культуре каракалпаков.

В современном обществе каракалпакский народный танец продолжает выполнять важную культурную и воспитательную функцию. Через участие в танцевальных коллективах молодое поколение

приобщается к национальным ценностям, изучает традиции своего народа и сохраняет культурную преемственность. Немаловажную роль играют фестивали, конкурсы и научно-практические конференции, направленные на популяризацию национального искусства.

Таким образом, каракалпакский народный танец является неотъемлемой частью культурного наследия народа. Он отражает исторический путь развития этноса, его духовные ценности и эстетические представления. Сохранение и дальнейшее изучение национальной хореографии способствует укреплению культурной идентичности и обеспечивает передачу богатого наследия будущим поколениям.

Особый интерес представляет символика движений в каракалпакском народном танце. На протяжении многих столетий танцевальное искусство формировалось как средство художественного отражения окружающего мира. Многие движения рук и корпуса имеют образное значение и связаны с природой Приаралья, жизненным укладом народа и его традиционными представлениями о красоте. В танцевальной пластике нередко встречаются элементы, напоминающие полёт птиц, движение воды, колыхание растений под воздействием ветра. Подобные образы способствуют созданию художественной выразительности и помогают передать эмоциональное содержание танца.

Национальный костюм также играет важную роль в создании сценического образа. Традиционная одежда каракалпаков отличается яркими декоративными элементами, вышивкой и характерным кроем. Во время исполнения танца костюм становится неотъемлемой частью художественной композиции, подчёркивая пластику движений и национальный колорит. Гармоничное сочетание танца, музыки и костюма позволяет наиболее полно раскрыть особенности народной культуры.

Важным направлением развития каракалпакской хореографии является её изучение в системе художественного образования. В специализированных учебных заведениях осуществляется подготовка исполнителей и педагогов, способных сохранять и передавать традиции национального танцевального искусства. Обучение включает изучение истории народной культуры, особенностей танцевальной лексики и методов сценического воплощения фольклорного материала.

Следует отметить, что в последние годы значительно возрос интерес к вопросам сохранения нематериального культурного наследия. В связи с этим народный танец рассматривается не только как форма сценического искусства, но и как важный механизм сохранения национальной памяти. Через танцевальные традиции передаются культурные ценности, нормы поведения и представления народа о мире.

Именно поэтому поддержка народного искусства является одной из актуальных задач современной культурной политики.

Сегодня каракалпакский танец занимает достойное место в культурной жизни Республики Каракалпакстан и Узбекистана в целом. Творческие коллективы активно участвуют в республиканских и международных фестивалях, представляя национальную культуру широкой аудитории. Это способствует укреплению межкультурного диалога, развитию культурных связей и повышению интереса к традиционному искусству народов Центральной Азии.

Перспективы дальнейшего развития каракалпакской хореографии связаны с сохранением её аутентичных особенностей и одновременным использованием современных художественных подходов. Сочетание традиций и инноваций позволяет создавать новые сценические произведения, основанные на богатом культурном наследии народа. При этом особое значение приобретает научное изучение народного танца, его истории, структуры и художественных особенностей.

Список литературы

1. Аймбетов К. Каракалпакская культура и искусство. – Нукус: Каракалпакстан, 2017.

2. Алламбергенов К. История культуры Каракалпакстана. – Нукус, 2018.

3. Сейтов М. Народное искусство Каракалпаков. – Ташкент, 2015.

4. Жолдасова Г. Традиционная хореография народов Центральной Азии. – Ташкент, 2020.

5. Материалы Института искусствознания Академии наук Республики Узбекистан.

ГЛОБАЛЛАСЫЎ ДӘЎИРИНДЕ МИЛЛИЙ МУЗЫКАЛЫҚ МИЙРАСТЫҢ ЭВОЛЮЦИЯСЫ: ЭТНОМУЗЫКА, ФОЛЬКЛОРЛЫҚ ҲӘМ ВОКАЛ КӨРКЕМ ӨНЕРИНИҢ ТРАНСФОРМАЦИЯЛЫҚ ПРОЦЕССЛЕРИ

Султамуратова Саёра Төремурат қызы
ӨзМКӨМИ Нөкис филиалы 2-курс студенти

Annotatsiya - Bul maqalada xalıq dóretiwshiligi sistemasında zamanagóy etnomuzika, folklor hám vokal kórkem óneriniń teoriyalıq hám ámeliy tárepleri ilimiy-analitikalıq tiykarda sáwlelendiriledi. Globallasıw sharayatında milliy muzıka miyrasınıń transformaciyası, folklor janrlarınıń jańa formaları, vokal atqarıwshılıǵındaǵı innovaciyalıq tendenciyalar hám de etnomusikologiyanıń zamanagóy metodologiyalıq baǵdarları tallanadı. Sonday-aq, xalıq muzıkasınıń jaslar estetikalıq oy-pikirine tásiri, milliy identiklikti qáliplestiriwdegi roli hám sanlı texnologiyalar arqalı folklor miyrasın saqlaw máseleleri keńnen sáwlelendirilgen.

Gilt sózler: Etnomuzika, folklor, vokalnoe iskusstvo, narodnoe tvorchestvo, nacionalnaya identichnost, etnomuzikologiya, tradicionnaya muzıka, cifrovıy folklor, vokalnaya estetika, kulturnaya transformaciya.

Kirisiw - Insaniyat rawajlanıwı tariyxında xalıq dóretiwshiligi millettiń ruwxıy yadın, estetikalıq oy-pikirin hám mádeniy genofondın saqlap qalıwshı siyrek ushırasatuǵın fenomen sıpatında qáliplesken. Ásirese, muzika kórkem óneri xalıqtıń ishki dúnyası, tariyxıy yadı, dúnyaqarası hám emocionallıq-estetikalıq kózqarasların sáwlelendiriwshi áhmiyetli sociallıq-mádeniy qubılıs esaplanadı.

Búgingi globallasıw dáwirinde zamanagóy etnomuzika hám folklor kórkem óneri tek ǵana tariyxıy miyras sıpatında emes, al dinamik túrde rawajlanıp atırǵan kreativ mádeniy sistema sıpatında da izertlenbekte[2;98].

Sońǵı jılları dúnya etnomusikologiyasında «postfolklor,» «neoetnika,» «digital folklore,» «world music» sıyaqlı túsiniklerdiń payda bolıwı folklor kórkem óneriniń jańa basqıshqa ótkenin kórsetpekte. Endi xalıq qosıqları tek dástúriy formada emes, al elektron muzıka, simfoniyalıq orkestr, jaz, rok hám multimedia kórkem óneri menen sintezlesken halda kórsetilmekte. Bul process bolsa folklordı úyreniwde jańa ilimiy qatnaslardı talap etedi.

Etnomuzika – bul xalıq muzikasınıń tariyxıy, estetikalıq, sociallıq hám antropologiyalıq ózgesheliklerin úyreniwshi pán tarawi esaplanadı. XX ásir baslarında etnomusikologiya tiykarınan ekspediciyalıq jazıwlar hám arxiv materiallarına súyengen bolsa, XXI ásirde ol sanlı texnologiyalar, jasalma intellekt, audioanalitika hám mádeniy semiotika menen integraciyalanbaqta [3;52].

Zamanagóy izertlewshiler xalıq muzıkasın tek «ótmish esteligi» sıpatında emes, al jámiyettegi sociallıq transformaciyalardı sáwlelendiriwshi tiri mádeniy organizm sıpatında talqılaydı. Máselen, ayırım alımlar tárepinen alıp barılǵan izertlewlerde urbanizaciya nátiyjesinde folklordıń jańa «qala folklorı» forması júzege kelgenligi atap ótiledi. Bul proceste áyyemgi xalıq namalarınıń rep, elektronika hám pop muzıkası menen úylesiwi baqlanadı.

Ásirese, Oraylıq Aziya xalıqları muzıkalıq miyrasında maqam, baqsıshılıq, jırawshılıq hám lapar janrlarınıń zamanagóy saxna mádeniyatına beyimlesiwi etnomuzikanıń evolyucion xarakterin kórsetedi. Bunday transformaciyalar ayırım jaǵdaylarda dástúriylik hám modernizm arasındaǵı estetikalıq qarama-qarsılıqlardı da payda etpekte. Sol sebepli zamanagóy etnomusikologiyada «autentiklik» máselesi eń áhmiyetli mashqalalardan biri sıpatında qaralmaqta[4;118].

Folklor áyemnen xalıqtıń jámáátlik sanasın qáliplestiriwshi tiykarǵı qurallardan biri bolıp kelgen. Ertekler, dástanlar, máresim qosıqları, ańızlar hám xalıq oyınları insannıń ruwxiy tárbiyasında áhmiyetli orın iyeleydi. Biraq búgingi informaciyalıq jámiette folklor da transformaciyaǵa ushıramaqta.

Házirgi dáwir folkloru burınǵıday tek awızeki formada emes, al internet platformaları, sociallıq tarmaqlar hám multimedia quralları arqalı da

tarqalmaqta. «TikTok folkloru,» «internet mem folkloru» sıyaqlı túsiniklerdiń payda bolıwı xalıq dóretiwshiliginiń jańa kommunikativlik fazaǵa ótkenin ańlatadı. Bul bolsa folklortanıwdıń aldına jańa ilimiy wazıypalardı qoymaqta.

Zamanagóy folklor izertlewlerinde eń áhmietli máselelerden biri – milliy ózlikti saqlaw bolıp tabıladı. Sebebi, globallasıw tásirinde ayırım milliy muzıkalıq janrlar ǵalabalıq mádeniyat aǵımında óziniń tiykarǵı estetikalıq kórinisin joǵaltıw qáwpine dus kelmekte. Sol sebepli kóplegen mámleketlerde materiallıq emes mádeniy miyrastı qorǵaw siyasatı kúsheymekte[1;37].

Ózbek hám qaraqalpaq folklorında da máresim qosıqları, aytımlar, termeler hám baqsıshılıq dástúrleri jas áwladtıń tárbiyasında áhmietli ruwxıy dárek bolıp xızmet etpekte. Ásirese, baqsılar atqarıwındaǵı epikalıq oy-pikir xalıq tariyxıy yadınıń kórkem modeli sıpatında ayrıqsha áhmietke iye.

Vokal kórkem óneri insan ruwxıyatın yeń názik emocional qatlamlarda kórsete alatuǵın kórkem óner túri yesaplanadi. Zamanagóy vokal atqarıwshılıǵında dástúriy akademiyalıq mektep penen xalıqlıq atqarıw usıllarınıń sintezi kúsheyip barmaqta. Bul bolsa jańa vokal estetikasınıń qáliplesiwine alıp kelmekte.

Búgingi kúnde vokal kórkem ónerinde tómendegi tendenciyalar baqlanbaqta:

–Milliy vokal texnikalarınıń global saxnaǵa shıǵıwı;

–Xalıq qosıqlarınıń krossover usılında atqarılıwı;

–Vokal performans hám teatr elementleriniń úylesiwi;

–Elektron dawıs texnologiyalarınıń qollanılıwı;

–Autentik tembrdi saqlawǵa bolǵan umtılıw[6;27].

Ilimiy izertlewlerde anıqlanıwınsha, xalıqlıq vokal texnikaları insan dawısınıń tábiyiy rezonatorlarınan jedel paydalanıwı menen ajıralıp turadı. Máselen, baqsıshılıq yamasa jırawshılıqta dawıstıń kókirek rezonansı hám diafragmalıq dem alıw texnikası atqarıwdıń emocionallıq kúshin arttıradı.

Zamanagóy saxna ónerinde bolsa ayırım atqarıwshılar folklor vokalın jaz improvizaciyası, opera texnikası yamasa elektron effektler menen úylestirmekte. Nátiyjede «neo-folk vokal» dep atalıwshı jańa atqarıw usılları payda bolmaqta. Bul jaǵday vokal kórkem óneriniń evolyucion rawajlanıp atırǵanın kórsetedi.

XXI ásirde sanlı texnologiyalar folklordı saqlaw hám úgit-násiyatlawdıń eń áhmietli qurallarınan birine aylandı. Burın joǵalıp ketiw qáwpi astında bolǵan kóplegen xalıq qosıqları búgingi kúnde audioarxivler, virtual muzeyler hám sanlı platformalar arqalı saqlanbaqta.

Jasalma intellekt texnologiyaları járdeminde áyyemgi namalardı notaǵa alıw, tembr analizleri hám vokal rekonstrukciyaları ámelge asırılmaqta. Bul bolsa etnomusiqashılıqta jańa ilimiy perspektivalardı ashıp bermekte.

Biraq sanlastırıw procesi menen baylanıslı ayırım mashqalalar da bar:

–Autentik orinlaw usıllarınıń jasalmalasıwı;

–Folklordıń kommerciyalasıwı;

–Xalıq muzıkasınıń ǵalaba formatqa beyimlestiriliwi;

–Milliy usıldıń global standartlarǵa boysınıwı.

Sonıń ushın zamanagóy ilimde folklordı saqlawda «sanlı konservaciya» hám «mádeniy autentiklik» teń salmaqlılıǵın támiyinlew áhmietli wazıypa sıpatında qaralmaqta[8;117].

Jas áwladtıń estetikalıq talǵamı hám ruwxıy kózqarasların qáliplestiriwde folklor kórkem óneri sheksiz áhmietke ie. Psixologiyalıq izertlewlerge qaraǵanda, milliy muzika insannıń emocional yadına kúshli tásir kórsetedi hám onda mádeniy tiyislilik sezimin oyatadı.

Búgingi jaslar arasında etno-pop, folk-rok hám milliy elektron muzıkaǵa qızıǵıwshılıqtıń artıp baratırǵanı xalıq muzıkasınıń zamanagóy talqılawǵa zárúrligi bar ekenligin kórsetedi. Bul bolsa pedagogika hám kórkem óner bilimlendiriwinde jańa integraciyalıq metodlardı islep shıǵıwdı talap etedi.

Ayırım ilimiy kóz-qaraslarǵa bola, xalıq qosıqları jaslardıń:

–Emocional intellektin;

–Milliy oy-pikirdi;

–Kórkem oy-pikirin;

–Tariyxıy sanasın;

–Estetikalıq sezgirligin rawajlandıradı.

Sol sebepli bilimlendiriw sistemasında folklor hám etnomusiqanı innovaciyalıq pedagogikalıq texnologiyalar tiykarında oqıtıw úlken áhmiyetke iye[5;83].

Zamanagóy etnomuzika, folklor hám vokal kórkem óneri búgingi kúnde tek ǵana estetikalıq hádiyse emes, al quramalı sociallıq-mádeniy fenomen sıpatında kózge taslanbaqta. Globallasıw, sanlastırıw hám mádeniy integraciya processleri xalıq dóretiwshiliginiń forması hám mazmunına sezilerli tásir kórsetpekte.

Folklor kórkem óneri insaniyattıń tariyxıy yadın, milliy ózligin hám ruwxıy qádiriyatların saqlawshı biybaha mádeniy mexanizm bolıp qalmaqta. Sol sebepli etnomusikologiya, folklortanıw hám vokal kórkem óneri baǵdarlarında alıp barılıp atırǵan ilimiy izertlewlerdi zamanagóy metodologiyalar tiykarında rawajlandırıw áhmietli wazıypa esaplanadı.

Keleshekte jasalma intellekt, virtual reallıq hám multimedia texnologiyaları folklor kórkem óneriniń jańa ilimiy-estetikalıq túrlerin júzege shıǵarıwı múmkin. Biraq, hár qanday modernizaciya procesinde milliy muzikanıń autentik ruwxın saqlap qalıw eń áhmietli princip bolıp qalıwı zárúr.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Rajabov I. Maqom asoslari. — Toshkent: O‘qituvchi, 1992.
2. Karimov O. O‘zbek xalq musiqa ijodi. — Toshkent, 2010.
3. Qodirov R. Etnomusikologiya nazariyasi. — Toshkent, 2018.
4. Nettl B. The Study of Ethnomusicology.-Illinois University Press, 2015.
5. UNESCO Nomoddiy madaniy meros bo‘yicha xalqaro materiallari.
6. Yusupova D. “Folklor va zamonaviy madaniyat integratsiyasi”. // San’atshunoslik jurnali, 2021.

ESTRADANÍŃ ÓZINE SAY JANR RETINDE QÁLIPLESIWI

Seytanov Qoblan
Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filialı studenti

Gilt sózler: estrada janrı, muzıka, kórkem óner wákilleri, saz atqarıwshılıq.

Annotaciya. Maqalada estrada janrınıń tiykarın salıwshılar, dástúriy mekteplerden jetisip shıqqan, biraq jańa mádeniy talaplardı qabıl etken shaxslar haqqında sóz etiledi. Olardıń ámeldegi xalıq namaların zamanaǵóy sáz benen atqarıw arqalı mádeniy kópir wazıypasın atqarǵanlıǵı aytıladı.

Estradanıń kem-kemnen dástúriy muzıkadan ajıralıp shıǵıwı hám sociallıq talaplar astında qáliplesiwi, eń dáslepki professional atqarıwshılar hám kompozitorlardıń maydanǵa shıǵıwı menen bekkemlendi. Mine usı shaxslar Evropalıq formalardı Orta Aziyaǵa beyimlestirdi hám janrdıń "muzıkalıq tilin" qáliplestirdi.

Estrada janrınıń tiykarın salıwshılar, dástúriy mekteplerden jetisip shıqqan, biraq jańa mádeniy talaplardı qabıl etken shaxslar boldı. Olar ámeldegi xalıq namaların zamanaǵóy sáz benen atqarıw arqalı mádeniy kópir wazıypasın atqardı.

Bul dáwirdiń eń ataqlı wákilleriniń biri – ózbek hám qaraqalpaq kórkem-óneriniń kórnekli wákili **Komiljon Otaniyazov (1917–1975)** bolıp tabıladı. Ol dástúriy Xorezm maqamları, namaları hám termelerin tolıq iyelegen halda, olardı estrada sahnalarına alıp shıqtı. Onıń kórkem-óneri xalıq namaların saqlaw hám olardı túsinikli etip jetkeriwde úlgi boldı.

Sonday-aq, **Tamara Xanım (Tamaraxanım Artyomovna Petrosyan, 1906–1991)** Orta Aziya estradásındaǵı áhmiyetli tulǵa. Ol tek ǵana vokal atqarıwshısı emes, al dáslepki professional raqqasalar (oyınshılar) dan bolıp, óz saxnalıq kórsetiwlerinde shıǵıs oyınların Evropalıq teatr elementleri menen aralastırdı. Bul bolsa estradaǵa sintetiklik hám saxnalıq sheberlik talabın qoydı. Tamara Xanım hám Komiljon Otaniyazov sıyaqlı dáslepki estrada juldızları óz dóretiwshilikleri arqalı dástúriy muzıkaǵa xos "solo atqarıwshılıq" mánerin saqlap qaldı, biraq onıń tásir kúshin radio hám filarmoniya arqalı kúsheytti.

Qazaqstanda bolsa **Kúlyash Bayseitova (1912–1957)** sıyaqlı opera juldızları da estrada janrınıń rawajlanıwına tásir etti. Ol óziniń joqarı professional sheberligi menen muzıkaǵa bolǵan talaptı kóterdi. Bul shaxslar estradaǵa tiykar salıw arqalı, keyingi tolqın – 1950-jılları payda bolatuǵın estrada ansamblleri ushın professional saxnalıq miyrastı qaldırdı. Estrada janrı tek ǵana dástúriy namalardı jańa usıl menen atqarıw arqalı emes, al arnawlı jańa ideologiyalıq hám sociallıq mazmunǵa iye namalar dóretiw arqalı da óziniń janrlıq identikligin qáliplestirdi. Bul dáslepki estrada dóretpeleri ózleriniń

qısqa, yadta qalar formaları menen dástúriy, uzaq shıǵarmalardan ajıralıp turdı hám jańa Sovet turmısınıń ideyaların xalıqqa jeńil hám emociyalıq túrde jetkerdi.

Dáslepki estrada qosıqları, tiykarınan, Sovetlik Qayta Qurıw hám Aǵartıwshılıq temalarına baǵıshlandı. Mısalı, qosıqlarda:

Hayal-qızlar erkinligi: Qosıqlar arqalı hayal-qızlardıń paranjiden shıǵıp, islewge hám oqıwǵa shaqırılıwı.

Sawatsızlıqtı tamamlaw: Jańa alfavitlerdi (latın, keyin kirill) úyreniw hám sawatlı bolıw zárúrligi.

Watanǵa hám Sovet Awqamına sadıqlıq: Urıs dáwirinde hám onnan keyin patriotlıq ruwhın kóteriw.

Kompozitorlar dástúriy xalıq melodiyalarınıń kúshli lirik hám lirikalıq-epikalıq ózgesheliklerin aldı, biraq olardı Evropalıq garmoniya (tiykarǵı hám kishi sisteması) hám orkestrlew usılları menen sintezledi. Nátiyjede, "Estrada qosıǵı" dep atalǵan ózine tán jańa muzıkalıq forma payda boldı. Belgili muzıka tariyxshısı Yu. S. Eyzenshteyn ("Stanovlenie estradnoy muzyki v Sredney Azii", 1955) bul dáwirdi talqılar eken*: "Estrada qosıqları tekstleri mazmunı boyınsha ańsat túsinikli, vokal boyınsha dástúriy hám ásbaplar tárepinen zamanaǵóy bolıwı kerek edi. Bul qosıqlar úlken filarmoniya konsertlerin de, radiodaǵı qısqa efirdi de toltıratuǵın tiykarǵı repertuar boldı."*

Mısal: Túrkmen kompozitorı N. Halmammedovtıń dáslepki estrada dóretpeleri, yaki Ózbekstannıń birinshi estrada kompozitorları tárepinen dóretilgen dáslepki qosıqlar radio hám gramplastinkalar arqalı millionlaǵan adamǵa taradı.

Bul namalar arqalı estrada tek janr retinde qáliplesip qalmastan, al mádeniy ózgerislerdiń tiykarǵı qurallarınan birine aylandı. Bul estrada janrınıń keyingi, "Altın Dáwir" dep atalǵan (1950–1980-jıllar) rawajlanıw basqıshına bekkem tiykar boldı.

Estrada janrı Sovet dáwirinde payda bolǵanına qaramay, onıń ózine tánligi hám Orta Aziyaǵa tiyisli ruwhı dástúriy muzıkalıq miyras penen bekkem baylanıslılıǵında. Házirgi zamanagóy estrada (pop, etno-pop, rep) dástúriy janrlardan tómendegi úsh tiykarǵı baǵıtta tikkeley tásir aldı hám alıp atır:

Dástúriy muzıka (maqam, baqsıshılıq, xalıq qosıqları) estrada dóretpeleri ushın melodikalıq hám garmonikalıq tiykar boldı. Dástúriy namalardıń ladlıq ózgesheliklerı, tiykarınan pentatonika hám basqa milliy ladlar, namalarǵa ayrıqsha shıǵıs koloritiniń beriliwin támiyinledi. Estrada kompozitorları (mısalı, 1970-jıllardaǵı F. Zokirov) dástúriy maqam bólimlerinen alınǵan úzindilerdi yamasa xalıq namalarınıń qaytalanatuǵın frazaların qosıqlardıń qaytırma (pripev) bólegine qosıw arqalı, jańa dóretpeniń tez yadta qalıwın támiyinledi.

Muzıka ilimpazı M. X. Qurbonov ("Estrada v kontekste natsionalnoy traditsii", Tashkent, 2012) bul haqqında*: “Estrada qosıqları óziniń batıs ritmi hám sázine iye bolsa da, onıń ruwhı hám júregi dástúriy maqam yamasa dástan*

namalarınan alınǵan. Bul óz-ara kirisiw estradaǵa tek regionǵa tiyisli bolǵan jaǵımlı ún beredi," – dep kórsetedi.

Dástúriy vokal mánerleri (maqam, terbe aytıwdaǵı arnawlı úndi qollanıw) házirgi estrada juldızlarınıń vokal texnikasına tásir etti. Maqam mektebinde jetisken atqarıwshılar estradaǵa özleriniń ses tembriniń joqarılıǵın, tolqınlı úndi qollanıw hám názeneklik (ornamentika) elementlerin alıp kirdi.

Mısal: Roza Rımbaeva (Qazaqstan) yamasa Botir Zokirov (Ózbekstan) sıyaqlı dáslepki juldızlar óz dóretiwshiliklerinde dástúriy professional vokal texnikasın, zamanagóy mikrofonlıq atqarıw máneri menen sintezledi.

Estradanıń rawajlanıw basqıshlarında milliy saz ásbaplarınıń – dutar, qobız, nay, doyra hám basqalardıń – Evropalıq elektro-ásbaplar (gitara, sintezator) menen bir orkestrde qollanılıwı áhmiyetli bolıp qaldı. Bul Etno-pop janrınıń tiykarın saldı. Dástúriy ásbaplar namalarǵa özine tán "shıǵıs" únin beriwdi dawam etpekte.

Usı tásirler arqasında Orta Aziya estradası jánede rawajlanıp, global pop-mádeniyat ishinde óziniń milliy identikligin bekkem saqlaw imkaniyatına iye boldı. Házirgi kúndegi jańa estrada ansamblleri hám atqarıwshıları da xalıq qosıqların jańadan islep shıǵıw arqalı usı baylanıstı bekkemlep atır.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Eyzenshteyn, Yu. S. "Stanovlenie estradnoy muzyki v Sredney Azii". Tashkent: Fan nashriyoti, 1955. (2.3).

2. Platonov, V. I. "Zvezdy Vostoka: Estrada Sredney Azii". Moskva: Sovetskiy kompozitor, 1980. (3.2).

3. Kurbonov, M. X. "Estrada v kontekste natsionalnoy traditsii". Tashkent: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 2012.(2.4).

4. Xojaniyazova, L. N. "Estrada i ee rol v formirovanii sotsialnogo soznaniya". Alma-Ata: Qazaqstan baspası, 1982. (3.2).

5. Shokiriy, A. E. "Musıka kultury Sredney Azii v epohu VIA".Dushanbe: Irfon, 1985. (3.1).

ǴÁREZSIZLIK DÁWIRINDE ESTRADANÍŃ JAŃA BASQÍSHÍ

Seytanov Qoblan
Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat instituti Nókis filialı studenti

Gilt sózler: estrada janrı, muzıka, kórkem óner wákilleri, saz atqarıwshılıq.

Annotaciya. Maqalada estrada janrınıń tiykarın salıwshılar, dástúriy mekteplerden jetisip shıqqan, biraq jańa mádeniy talaplardı qabıl etken shaxslar haqqında sóz etiledi. Olardıń ámeldegi xalıq namaların zamanaǵóy sáz benen atqarıw arqalı mádeniy kópir wazıypasın atqarǵanlıǵı aytıladı.

1990-jılları ǵárezsizliktiń qolǵa kiritiliwi Orta Aziya estrada kórkem-ónerine sheklenbegen dóretkishlik erkinlikti alıp keldi. Sovet dáwirindegi qatań ideologiyalıq qadaǵalawlar hám senzuradan azat bolıw, muzıka bazarına jańa janrlar hám usıllardıń kirip keliwine jol ashtı. Estrada janrı óziniń ulıwma atamasınıń astında kóp túrli jónelislerge bólinip ketti.

Jańa Jónelislerdiń Payda Bolıwı: Pop: Qosıqlar Evropa hám Rossiya pop-muzıkasınıń tiykarǵı trendlerine tez beyimlesip, muzıka jazıw hám kórsetiw sapası joqarıladı. Bul janr kommersiyalıq tabısqa erisiwdiń tiykarǵı quralına aylandı.

Rok (Rok hám Alt-Rok): Sovet dáwirinde yarım jasırın túrde rawajlanǵan rok-muzıka ǵárezsizlikten keyin ashıq sahnada payda boldı. Dáslepki rok-toparlar (mısalı, Qazaqstan hám Ózbekstanda) Batıs úlgilerine tiykarlanıp, ótkir sociallıq temalardı kótere basladı.

Rep Hám Hip-Hop: 1990-jıllardıń ortasınan baslap, ásirese jaslar arasındaǵı sociallıq narazılıq hám ózin kórsetiwdiń quralı retinde rep júdá tez taraldı. Rep tekstleri (ritm arqalı sóylew) sol waqıttaǵı turmıstıń aqsha, sociallıq ádilsizlik hám muhabbat sıyaqlı áhmiyetli máselelerin sáwlelendirdi. Bul jańa jónelisler Orta Aziya estrada kórkem-ónerin rawajlandırıwǵa hám onı global muzıka basqıshı menen baylanıstırıwǵa xızmet etti. Janrlar kópligi arqalı estrada endi tek bir túsinik astında emes, al kóp sanlı stil hám jónelislerdi óz ishine alatuǵın ózgeriwshi sistemaǵa aylandı. Ilimpaz Z. T. Qıdırbaeva ("Postsovetskaya estradnaya kultura i natsionalnaya identichnost", Almatı, 2015) óz izertlemesinde: *"Ǵárezsizlik dáwiri Orta Aziya estrada muzıkasınıń diversifikaciyasına (túrli-túrliligine) alıp keldi. Jas atqarıwshılar óz xalıqlarınıń dástúriy únin jańa, Batısqa tán formatlarda qayta islew múmkinshiligine iye boldı,"* – dep kórsetedi.

Ǵárezsizlik dáwirinde Orta Aziya mámleketleriniń siyasiy hám mádeniy shegaraları ashılıwı menen, region dárhal Batıs pop-mádeniyatı menen birge, Túrkiya (Anadolu) estradasınıń kúshli tásiri astında qaldı. Bul tásir Orta Aziya estrada muzıkasınıń únin hám vizual stilin qáliplestiriwde Sovet dáwirinen keyingi eń áhmiyetli faktor boldı.

Túrkiya Estradasınıń Tásir Etken Tiykarǵı Baǵıtları: Melodikalıq Hám Ritmikalıq Jaqınlıq: Túrkiya muzıkası hám Orta Aziya xalıqlarınıń dástúriy namaları arasında ladlıq hám ritmikalıq jaqınlıq bar. Túrkiya popı (arabesk, turk popı) qollanatuǵın mikrotonlar hám Shıǵıs ritmleri Orta Aziya tıńlawshısı ushın Batıs popına qaraǵanda ruwxıy jaqtan jaqınıraq boldı.

Instrumental Úlgi: Túrkiya studiyalarında qollanılǵan arnawlı záz ásbapları (mısalı, saz, ud) hám sintezator aranjırovkaları tez arada Tashkent, Almatı hám Ashxabad studiyalarına engizildi. Sonday-aq, Túrkiyaǵa tán bolǵan klarnet hám saksafon dıń Estrada aranjırovkalarında aktiv qollanılıwı Orta Aziya Pop-muzıkasınıń ózine tán únini qáliplestirdi.

Kórinis Hám Estetika: Túrkiya muzıkalıq kórsetiwleri, klipleri hám sahnalıq óneri (kiyim-kenshegi, saxna dizaynı) Orta Aziya estrada juldızları ushın ólshem boldı. Bul estetika milliy kiyimli elementlerdi zamanaǵóy sán-

sana menen biriktiriw arqalı jańa gibrid kórinis (imidj) payda etiwge járdem berdi.

1990-jıllardıń ortası hám aqırında Orta Aziya atqarıwshıları (mısalı, Ózbekstandağı Yulduz Usmanova yamasa Qazaqstandağı jańa tolqın wákilleri) óz repertuarların Túrkiya xitleri menen tolıqtırdı yaki túrk kompozitorları menen islesiw arqalı óz stiline Shıǵıs Dinamikalıǵın kirgizdi. Ilimiy maqalada D. Y. Maxmudov ("Vliyanie turetskoy estradnoy muzyki na postsovetskoe prostranstvo", 2017): *"Túrkiya estrada kórkem-óneri Orta Aziya ushın 'Altın Ortasha' boldı: ol Batısqa qaraǵanda jaqınıraq bolǵan, biraq Sovet muzıkasına qaraǵanda erkin bolǵan ólshemlerdi usınıs etti. Bul tásir Orta Aziya pop-muzıkasınıń tez rawajlanıwına hám onıń milliy bazarǵa iye bolıwına járdem berdi,"* – dep atap ótedi.

Ǵárezsizlikke eriskennen keyin Orta Aziya mámleketleriniń ashıqlıǵı zamanagóy estradanıń qáliplesiwine tereń tásir etti. Sovet Awqamı sheńberindegi mádeniy oraylasıwdan shıǵıp, estrada endi tikkeley Globalizaciya hám xalıqaralıq Pop-mádeniyat trendleri menen baylanıslı boldı.

Xalıqaralıq Platformalarǵa Kirisiw:

Cifrlıq Texnologiyalar Hám Internet: 2000-jıllardan baslap Internet, sociallıq tarmaqlar hám muzıka striming (aǵımın) platformalarınıń (mısalı, YouTube, Spotify) payda bolıwı estradaǵa xalıqaralıq auditoriyaǵa tez hám sheklenbewshi túrde jetkeriw múmkinshiligin berdi. Bul arqalı Orta Aziya estrada juldızları ózleriniń namaların dúnyaǵa taratıwǵa hám xalıqaralıq trendlerdi tez qabıl etiwge háreket etti.

Batıs Hám Aziya (K-Pop/J-Pop) Trendleriniń Tásiri: Zamanagóy Orta Aziya estrada orınlawshıları Batıs pop hám R&B ritmlerin, sonday-aq, sońǵı jıllarda Aziya pop-muzıkasınıń (K-Pop) vizual stilin, klip estetikasın hám Xoreografiyasın qabıl etip atır.

Bul global tásirler estradaǵa joqarı texnikalıq sapa, jańa studiyalıq islew usılları hám klip kórsetiwdegi professinalizmdi kirgizdi.Ilimpaz G. M. Tursunova ("Globalizatsiya i muzykalnaya sfera Tsentralnoy Azii", 2021) óz izertlemesinde: *"Globalizaciya Orta Aziya estradásın ikki qarama-qarsı baǵıtta tásir etedi: bir tárepten, ol muzıkanıń ólshemlerin standartlastıradı; ekinshi tárepten, sol standartlar ishinde Milliy ózine tánlikti saqlap qalıwǵa májbúr etedi. Mine, usı teń salmaqlılıqtı tabıw házirgi estradaǵa xos tiykarǵı qásiyet,"* – dep jazadı.

Sonday etip, zamanagóy estrada — bul dástúriy miyraslardı cifrlıq dáwir hám xalıqaralıq pop-bazardıń talaplarına beyimlesken, ózine tán úlgi.

Ǵárezsizlik dáwirinde estradada payda bolǵan jańa tolqın wákilleri janrdıń shegaraların keńeytip, milliy dástúr hám globalizaciyanıń eń sońǵı trendlerin óz dóretiwshiliginde ulıwmalastırdı.

"Sharq" Toparı (Ózbekstan): 1990-jılları payda bolǵan bul topar "Yalla" ansambliniń miyrasın jańa dárejede dawam ettirdi. Olar anıq milliy vokal mánerin hám dástúriy ásbaplardı funk, rok hám dance ritmleri menen

biriktirdi. Olardıń dóretiwshiligi milliy muzıkanı "zamanaǵóy etip" kópshilikke jetkeriwde úlgi boldı.

Suxrob Saidov (Tájikstan): Saidov sıyaqlı orınlawshılar lirikadan ayrılmay, biraq orınlaw texnikasında Evropalıq sázlerdi hám Shıǵıs (Fars) poeziyasınıń tereńligin biriktirdi.

2. Qazaqstan Popı Hám Global Baǵıt: Qazaqstan estrada mektebi, ásirese, 2000-jıllardan keyin Batıs hám Aziya pop-standartlarına maksimal dárejede jaqınlastı. Qazaqstan jańa tolqın wákilleri (mısalı, Dimash Qudaybergen sıyaqlı atqarıwshılar) ózleriniń joqarı vokal sheberligi menen xalıqaralıq kólemde tanıldı. Olardıń dóretiwshiliginde lirikalıq qazaq namaları Batıs kúshli vokal (power vocals) menen tolıq sintezlenip, Orta Aziya juldızların dúnya sahnalarına alıp shıǵıw múmkinshiligin kórsetti.

3. Rep Hám Sociallıq Lirika: Ǵárezsizlik dáwirinde Rep janrı sociallıq temalardı kóteriwshi áhmiyetli minber boldı. Mısalı, Karakalpaqstanda hám basqa regionlardaǵı Rep-atqarıwshılar óz qosıqları arqalı jaslardıń problemaların, tuwılǵan jerge sadıqlıqtı hám ekologiyalıq máselelerdi (mısalı, Aral teńizi) ótkir hám ashıq sáwlelendirdi. Bul estradaǵa "kóńil ashıw" funksiyasınan tısqarı, sociallıq pikir aytıw funksiyasın da qostı. Muzıka tanımalısı M. N. Ibragimov ("Novaya volna estradnoy muzyki Tsentralnoy Azii", 2019): *"Jańa tolqın wákilleri óz dóretiwshiliginde ózleriniń milliy tamırların sociallıq aktivlik hám global trendler menen baylanıstıra aldı. Olar estradaǵa jańa un, jańa sezim hám jańa maqset berdi,"* – dep atap ótedi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Eyzenshteyn, Yu. S. "Stanovlenie estradnoy muzyki v Sredney Azii". Tashkent: Fan nashriyoti, 1955. (2.3).

2. Platonov, V. I. "Zvezdy Vostoka: Estrada Sredney Azii". Moskva: Sovetskiy kompozitor, 1980. (3.2).

3. Kurbonov, M. X. "Estrada v kontekste natsionalnoy traditsii". Tashkent: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 2012.(2.4).

4. Xojaniyazova, L. N. "Estrada i ee rol v formirovanii sotsialnogo soznaniya". Alma-Ata: Qazaqstan baspası, 1982. (3.2).

5. Shokiriy, A. E. "Musıka kultury Sredney Azii v epohu VIA". Dushanbe: Irfon, 1985. (3.1).

ARIWXAN TUREKKEEVA GÚRRIŃLERI

Keńesbaeva Aynura
Qaraqalpaq Mámleketlik Universiteti 3-kurs studenti

Annotaciya: Bul jumısta Berdaq atındag'ı Qaraqalpaq Mámleketlik Universiteti studenti K. Aynuranıń jazıwshı Arıwxan Turekeevanıń gúrrińleri ústinde alıp barǵan kórkem analizi sáwlelengen. Maqalada jazıwshınıń "Ǵarrı hám qar", “Balalıǵım patshalıǵım”, "Alıstan arbalaǵansha" hám “Sońǵı qońıraw”

sıyaqlı gúrrińleriniń kórkemlik ózgeshelikleri, ideya hám tematikası ashıp berilgen. Avtor shıǵarmalardaǵı kórkem obrazlar, insan ómiriniń basqıshları, tábiyat máwsimleri menen parallelizm, balalıq dáwranı hám músápirshilik mútajlikleri sıyaqlı mashqalalardı filosofiyalıq hám psixologiyalıq kózqaraslardan tallaydı. Sonday-aq, A. Turekeeva dóretpelerinde qaraqalpaq xalqınıń milliy mentaliteti, úrp-ádetleri, hayal-qızlar obrazı hám til baylıǵı arqalı milliylik koncepciyasınıń kórkem sáwleleniwi dálillengen.

Tayanısh sózler: Kórkem obraz, gúrriń,tórt máwsim,insan ómiri, filosofiyalıq monolog,balalıq dáwranı,músápirshilik,tárbiyalıq áhmiyet,milliylik koncepciyası,milliy qádiriyatlar,hayal obrazı.

Kórkem obraz – kórkem ónerdiń hám kórkem ádebiyattıń baslı shárti. Kórkem ádebiyat sırtqı dúnyanı qalay bolsa solay fotografiyalıq usılda kórsetpeydi. Al, onı qayta islep, kórkemlep sáwlelendiredi. Egerde kórkem shıǵarma turmıslıq materiallardı, adamlardı, waqıyalardı qurǵaq bayanlasa, onda ol ápiwayı bayanlaw yaki málimleme dárejesinde qalıp qoyadı. Kórkem shıǵarma bolıw ushın birinshi gezekte sol waqıyalar, adamlar, oy-pikirler kórkemlep, yaǵnıy kórkem obraz túrinde beriliwi shárt.Máselen Arıwxan Turekeevanıń "Ǵarrı hám qar" gúrrińinde berilgen ǵarrınıń obrazı ótkir filosofiyalıq obraz desek boladı. Sebebi sol ǵarrıń monologı arqalı adam pútkil ómir haqqında oylanatuǵın dárejege keledi. Shıǵamada berilgen tórt máwsim arqalı insan ómiriniń tórt paslın elesletemiz. Máselen gúrrińde: "Biziń elimizde 4 máwsim bar. Basqa jerlerde tek qıs, ayırımlarımda jaz boladı eken. Bunısına da shúkir. Mine, men 83 báhárdi kórdim, bul ótken kúnlerimnen ırzaman.

Tórt máwsim adam ómiri sıyaqlı. Gozzal báhár! Endi ǵana bórtik atqan nálshelerge súysinip qaraysań. Bul dúnyaǵa kelgen nárestenińapıl-tapıl júrgeni sıyaqlı.

Gúllengen jaz! Sol nálsheler gúlge aylanıp, átirap jasıl túske enip, tábiyatyıń inamları sulıw gilemdey adamlardıń ayaq astında tóselip atadı. Sol nárestenińúlkeyip, jaslıǵın megzetetuǵın jaz júregińe quwanısh alıp keledi. Jas jigit-qızlardıń nazınday, sulıwlıǵınday ózgeshe jazdı kópshilik jaqsı kóredi.

Altın gúz! Gúz júdá saqıy. Óz inamların adamlarǵa ayamastan beredi. Uwıljıp pisken daqıllarǵa kóziń toyadı. Sol jaslar endi ulǵayıp, bala-shaǵalı boladı. Juwıradı, jortadı, aqılın jılawlaytuǵın orta jaslı shańaraq iyesi olardı támiynleydi.

Qáhárli qıs! Mine, házirgidey úyden shıǵıwdan eki betińdi shımır ayazı shımshıp aladı. Deneńdi tońlatıp qoymay sen ayaq basatuǵın jerdi de "tas" qıladı. Terekler de barlıq japıraqlarınan ayrılǵan. Tap házirgi mendey. Mına eki ayaqlar jónli de, jónsiz de shapqılap júre berdi. Endi zorǵa basıladı. Bul awızǵa mazalı da, záhár de (araqtı aytıp atır) ishile berdi. Túrli sózler sóylendi, aqıbeti 32 tis dım qalmay tógilip, awız kemseńlep qaldı. Qulaǵı qurǵır dúnyanıń dúnyánıń gápin esite bergennen kem-kem tas bolıp baratır, pitelip qalǵandı da. Kózlerdi aytpaysań ba, kózlerdi! Sham-shıraǵıńan ayırmasın! - deytuǵınınsha bar eken. Burın mergenlerden de jaqsı kóretuǵın bul kózler ana terektiń

ushında shımshıqtı ashıp túsirer edi. Ólgen shımshıqtı pıshıqqa berip, jáne rogatkaǵa tas salıp gózlep turıp ata beremiz. Sol kózler endi ayaq soqpaqtı, qasıńnan ótkendi zorǵa kóredi. Qolıńdı kólegóylep turıp kóretuǵın boldıq. Hámme jeriń, on eki músheń tógilip ketetuǵınday bolıp qaladı. Adam shúberek sıyaqlı tozadı eken. Mıljıń kempirr-ǵarrı kimge jaqsın. Sol sıyaqlı qáhárli qıstı da kópshilik unata bermeydi. Shashlarıńa, qasıńa mına appaq aq aralaydı eken" - degen ǵarrınıń gápi adamdı oylandırarı sózsiz. Gúrrińniń tiykarǵı ideyası hám teması ǵarrınıń monologı arqalı anıq ashılıp, ol adam ómiri menen tábiyattıń tórt máwsiminiń parallelsin salıstırıwǵa tiykarlanǵan.

Shıǵarmanıń tiykarǵı ideyası – Insan ómiriniń waqıtsha hám tábiyiy ózgeriwshi xarakterin kórsetiw.

Tórt máwsim (báhár, jaz, gúz, qıs) adam ómiriniń tórt basqıshınıń (nárestelik/balalıq, jaslıq, jetiklik/orta jas, ǵarrılıq) simvollıq kórinisi retinde beriledi. Ǵarrınıń sózleri ótkir filosofiyalıq mazmunǵa iye. Ol ómiriniń barǵan sayın toza beretuǵın, tábiyiy process ekenligin moyınlaydı ("Adam shúberek sıyaqlı tozadı eken").Ǵarrı ómiri qanshama qıyınshılıqlarǵa qaramastan (qıs - ǵarrılıq) ótkendegi kórgenlerine shúkirshilik etedi. Bul ómirdiń qádirli hám mazmunlı ekenligin ańlatadı. Shıǵarmanıń tiykarǵı teması – Insan ómiriniń basqıshları hám olardaǵı ózgerislerdi tábiyat máwsimleri arqalı súwretlew.

Báhár: Nárestelik/Balalıq. Sulıwlıq, úmit, jańa baslanǵısh. ("Endi ǵana bórtik atqan nálsheler," "Nárestenıń apıl-tapıl júrgeni.")

Jaz: Jaslıq. Quwanısh, shólkemleskenlik, gúlleniw. ("Jas jigit-qızlardıń nazınday, sulıwlıǵınday ózgeshe jaz.") Bul basqısh eń quwanıshlı hám kúshli dáwir retinde súwretlengen.

Gúz: Jetiklik/Orta jas. Saqıylıq, jemis toplaw, támiyinlew. ("Gúz júdá saqıy," "bala-shaǵalı boladı," "aqılın jılawlaytuǵın shańaraq iyesi.") Bul ómirdiń jetiskenliklerge bay, juwapkershilik alıw dáwiri.

Qıs: Ǵarrılıq. Ayrılıw, tozıw, fizikalıq kúshsizleniwi. ("Qáhárli qıs," "32 tis dım qalmay tógilip," "kózler endi ayaq soqpaqtı... zorǵa kóredi.") Qıs máwsimi ómirdiń sońǵı hám eń qıyın dáwirin, fizikalıq tozıw (deneniń tozıwı) temasın anıq ashıp beredi.

Ǵarrınıń monologı arqalı avtor tómendegi ideyalardı jetkizedi:

Ómirge Qanaat: Ol ótkendegi jaqsı hám jaman kúnlerine qaramastan shúkirshilik etedi ("Men 83 báhárdi kórdim, bul ótken kúnlerimnen ırzaman").Shártli qádirlew: Gúrriń qıstı (ǵarrılıqtı) heshkim unata bermeytuǵının aytıw arqalı, jámiyettiń qádirsizlengen kártelikke bolǵan múnásibetine de bayan etedi.

Arıwxan Turekeevanıń gúrrińlerin oqıp otırıp onıń haqıyqıy patriot jazıwshı ekenligine kózimiz jetedi. Sebebi onıńbgúrrińleriniń basım kópshiligi aqsha tawıw ushın sırt ellerge ketip, músápirshilik etip, qıynalıp óz eline jetiw ushın barın salǵan insanlardıń qıyınshılıqları, olardıń óz elin taslap, basqa ellerde qor bolıp, jılap-eńirep otırıp etken ókinishleri berilgen. Mısalı onıń "Alıstan arbalaǵansha" gúrrińinde ana jalǵız balasın bağıw ushın Rossiya da jumıs islep kóp jılın ótkeredi. Úyine qaytıp kelgende, balasın izleydi. Kúyewinen

sorasa olda únsiz qaladı. Músapirshilikten sharshap kelgen ana qansha sharshap turǵan bolıwına qaramastan balasın kútedi. Yarım túnde balası más halında, ayaǵın zorǵa súyrep basıp úyine kirip keledi. Jalǵızın saǵınıp ıntıǵıp kelgen ana qálbindegi quwanısh bir demde swrpilip ketkendey boladı. Tańlansa da, qapa bolsa da jalǵız balasın bawırına basıp, shashlarınan sıypaydı. Hátte araqtıń jaǵımsız iyisi de ana ushın jerkenish tuwdırmaydı. Qullası aradan waqıt ótkensin balasın úylendirip, gúmbirletip toy beredi. Toyda jalǵız balası ne aytsa sonıń bári boladı. Toydan soń júfá sharshasa da jáne Rossiyaǵa jumısqa ketedi. Aradan kóp ótpew kewli tınıshsızlanıp jáne úyine qaytadı. Kelgen soń balası úyine kire-sala oǵan: -Kelgeniń jaqsı boldı ǵoy. Kelinińizdiń gruppalas dosları kelejaq eken. Solardı kafede kútiw kerek. Meniń de 5-6 krutoy joram bar, olardı da zor etip kútiw kerek, maxan. Úyde aqsha joq. Seni kútip otırmız. -deydi.

Jalǵızınıń diydarına zar bolıp kelgemde aytqan bul gápi Biybigúlge awır batqanday boldı. Otırıp, shay iship bolǵan soń bolmas pa edi?- Usı dep 7-8 jıldan berli dúzde júrsem. Sol ushın da jası úlkenler "Ananıń kewli balada, balanıń kewli dalada", -dep biylarǵa aytpaydı eken ǵoy - dep awır gúrsinedi.Ol ótken jılları haqqında oylap, bárha alısta júrip, balasına mehir bere almaǵanın ensi túsinde. "Alıstan arbalaǵansha, jaqınnan dorbala" degen gáptiń tegin aytılmaǵanın endi ańlap jetip atır. Biraq, bul kesh edi. Sebebi, bala ózinshe ketip, ana tárbiyasınan ádewir uzaqlasqan edi. Endi jat elde islep tapqan tabısınıń bárin sarıplaǵanda da onıń ornın ótew ańsatqa túspeydi.

Bul gúrrińdegi sıyaqlı kóplegen watanlaslarımız tirishilik etemen dep sırt ellerge ketip, jumıs islep bala tárbiyasına nemquray qarap qalıwı nátiyjesinde kóp balalar qarawsız qalıp, jaman jollarǵa kirip ketip atır. Soǵan tiylarlanıp bul gúrrińnen durıs juwmaq shıǵara biliwimiz kerek.

Budan basqa onıń “Sońǵı qońıraw” gúrrińinde de insan ómiriniń kóshken bulttay tez ótip ketetuǵının, onı ańlap jetemen degenshe bayqamay qalıwın bılay túsindiredi:

Hárbir insannıń ómirinde unıtılmas waqıyalar boladı. Balalıqtağı este qalarlıq waqıyalardıń biri “Sońǵi qońıraw” kúni. Maqset ushin “Sońǵı qońırawdın qağılıwı onshama ózgeshe sezimler oyatpağan bolsa da mine, házir ózin basqasha sezip kiyatır. Mekteplerde 25-mayda oqiw tamamlanadı. Al, joqarı class oqiwshıları imtixan tapsırıwǵa tayarlanadı. 1-klastan berli hár kúni keletuğın sol bir joldı Maqset kózin baylasa da tawıp keledi. Usı bir joldan ol qıstın qaqaman suwığında da, jazdıń qaynağan ıssısında da mektebine qatnagan. Mektebi ol ushın qadirli. Ol 9 jil dawamında sabaqlarınan jaqsı oqıdı. Muǵallimlerge de úyrenisip ketkenlikten, óziniń ata-anasınday bolıp ketken. Klaslasların aytpaysań ba, bári de bir úydiń balalarınday, doslasıp qalgan. Asirese, 1-klastan berli birge otıratuğın partalası Gúlziyranı aytpaysań ba? Basqalar hár jılı orın ózgertip, hárkim menen otırsa da, olar birinshi klastan berli úshinshi qatardıń birinshi partasında otıradı. Úyleri de bir-birine tiyip turgan qońsı. Klaslasları olardı «kelin-kúyew> dep masqaralasa da bir-biri menen urısıp otırmaydı. Biraq, Maqset úlkeye kele qálbinde payda bolǵan ózgeshe sezimleri haqqında Gúlziyrağa bir awız aytqan emes.Neshe márte

telefonın qolına alıp, sms arqalı qál-binde oyangan tuyğını bildirgisi kelse de “júrek” etip oğan ayta almadı.

Arıwxan Turkeeva gúrrińleri ideyası jaǵınan watansúyiwshilik hám xalıq qádiriyatlarına sadıqlıq ideyaların ózinde jámlegen bolıp esaplanadı. Gúrrińlerde jazıwshı qaraqalpaq xalqınıń ózine tán dúnyaqarası, dástúrleri, turmıs tárizi hám ádep-ikramlılıq qádiriyatların kórkem obrazlar arqalı ashıp beredi. Sonlıqtan, gúrrińlerde milliylik koncepciyası kózqarasınan oǵada áhmiyetli kórkem úlgi sıpatında qaraladı. Milliylik - bul xalıqtıń ózine tán mádeniy, ruwxiy, ádep-ikramlılıq, ruwxiy hám tariyxiy ózgesheliklerin anlatıwshı kórkem túsinik. Avtor óz gúrrińlerinde milliylikti sırtqı bezew sıpatında emes, al shıǵarmanıń tiykarǵı ideyalıq mánisin quraytuǵın ishki kúsh sıpatında súwretleydi. “Táǵdir sınaǵı” atlı gúrrińler toplamındaǵı waqıyalar, personajlar, olardıń ómirge kózqarasları, úrp-ádetlerge múnásibetleri milliy qádiriyatlar menen tıǵız baylanısqan. Shıǵarmada xalıq turmısınıń túrli qatlamları, ásirese, qızlardıń táǵdiri, olardıń jámiyettegi ornı arqalı qaraqalpaq xalqınıń ruwxıy dúnyası ashıladı. Bul jaǵınan, shıǵarmadaǵı milliylik - xalıqtıń tariyxıy yadı, ádep-ikramlılıq idealları, watan hám shańaraqqa sadıqlıq sıyaqlı qádiriyatlardıń kórkemlik kórinisi bolıp tabıladı. Shıǵarmadaǵı til, súwretlew, metaforalar, naqıl-maqallar hám xalıq awızeki dóretiwshiligine tán sóz dizbekleri qaraqalpaq xalqınıń milliy ruwxıy dúnyasın tolıq sáwlelendiredi. Toplamda xalıqlıq danalıqlar, áyemgi úrp-ádetler, tábiyat kórinisleri arqalı milliy koloritti jaratıw jazıwshınıń tiykarǵı maqsetlerinen biri. Bas qaharman obrazı da milliy qádiriyatlardı ózinde jámlegen. Topamda hayal-qızlardıń óz xalqına tán kishipeyillik, sabırlılıq, miynet súygishlik, sadıqlıq sıyaqlı pazıyletlerdiń tımsalı sıpatında sáwlelenedi. Ol milliy hayal obrazınıń joqarı úlgisi, watan hám shańaraqqa sadıqlıqtıń tımsalı sıpatında kórsetiledi. Shıǵarmada qaraqalpaq xalqınıń úrp-ádetleri, toy máresimleri, miymandoslıq dástúrleri, shańaraq hám jámáát qatnasıqları kórkem tilde súwretlenedi. Avtor xalıqtıń ruwxıy baylıǵın, áyemgi úrp-ádetlerin shıǵarmanıń hár bir saxnasına tábiyiy túrde sińdiredi. Máselen, qızlardıń shańaraqlıq tárbiyadaǵı ornı, analardıń miyrim-shápááti, jigitlerdiń ar-namısqa itibarı - bulardıń barlıǵı qaraqalpaq xalqınıń milliy qádiriyatların sáwlelendiretuǵın kórkem elementler bolıp tabıladı.Usı jaǵınan milliy dástúr hám úrp-ádetlerdi saqlaw, olardı jańa áwladqa jetkeriw ideyasın úgit-násiyatlaydı. Milliy mentalitetti hayal obrazında kórsetiw arqalı xalıqtıń ádep-ikramlılıq ólshemlerin ashıp beredi. Shıǵarmadaǵı hayal qaharmanlar - sabırlı, miyrimli, arlı, sadıq, biraq sonıń menen birge kúshli erk-ıqrarǵa ie insanlar bolıp tabıladı. Olardıń turmısqa, shańaraqqa, jámiyetke múnásibeti qaraqalpaq xalqınıń áyemgi ruwxıy dúnyasın sáwlelendiredi. Hayal obrazı arqalı jazıwshı milliy ádep-ikramlılıq hám ruwxıylıqtı kórkem túrde sáwlelendiredi. Bul jaǵınan toplamda tek ǵana bir hayal táǵdiriniń gúrrińi emes, al pútkil qaraqalpaq hayallarınıń tımsalına aylanǵan bolıp tabıladı. Tábiyattı insan ómiri menen tıǵız baylanıstırıp, milliy ruwxtı jáne de tereńirek seziwge járdem beredi. Tábiyat kórinisleri arqalı jazıwshı xalıqtıń turmıs tárizi, miynet

mádeniyatı, tábiyatqa múnásibeti sıyaqlı táreplerin sáwlelendiredi. Bul bolsa milliylik koncepciyasın jáne de keńirek kórkem analizlew imkaniyatın beredi.

Arıwxan Turekeeva gúrrińlerinde milliylik túsinigi tek úrp-ádet yamasa dástúrlerde ǵana emes, al xalıqtıń tariyxıy yadında da kórinedi. Avtor óz xalqınıń ótken jolın, tariyxıy sınaqlardı, azatlıq hám ádillik ushın gúresken áwladlardı eske alıp, milliy ózlikti saqlaw ideyasın alǵa qoyadı. Romanda xalıq óz obrazlarına húrmet penen qaraydı, olardan sabaq aladı. Bul arqalı jazıwshı milliy birlik, ózlikti ańlaw hám xalıqtıń ruwxıy oyanıwına shaqıradı. Gúrrińlerdiń tili xalıqsha, shın kewilden, tábiyiy ırǵaqta jazılǵan. Shıǵarmada qaraqalpaq xalıq naqıl-maqalları, frazemaları, govorları sheberlik penen qollanılǵan. Bul bolsa milliylik ruwxın jáne de kúsheytedi. Jazıwshınıń usılı da xalıq ruwxıy dúnyasına say - ol ápiwayılıq hám shın júrekten tereń filosofiyalıq pikirlerdi jetkeredi. Tildiń xalıqshıllıq bolıwı shıǵarmanı oqıwshıǵa jaqınlastıradı, milliylikti tábiyǵıy bildiredi. Arıwxan Turekeeva óz gúrrińlerinde qaraqalpaq xalqınıń milliy ruwxın, qádiriyatların, ádep-ikramlılıq idealların tereń sáwlelendirgen kórkem shıǵarma bolıp tabıladı. Onda milliylik koncepciyası - xalıqtıń ózine tán turmısı, tili, úrp-ádetleri, hayal-qızǵa bolǵan múnásibeti, tábiyat penen únlesligi, tariyxıy yad hám ruwxıy ózligi arqalı sáwlelendirilgen. Shıǵarma qaraqalpaq ádebiyatında milliy ózlikti ańlaw, millettiń ruwxıy baylıǵın saqlap qalıw hám onı jańa áwladqa jetkeriw jolındaǵı áhmietli basqıshlardan biri bolıp, búgingi kúnde de óz áhmietin joǵaltpaǵan..

PAYDALANILG'AN ÁDEBİYAT

1. Axmetov S. Sultanov Q. Ádebiyattanıw. –Nókis: “Bilim” [1998]
2. Dosımbetova A. 1960-jıllardaǵı Qaraqalpaq peyzaj lirikasındaǵı kórkem estetikalıq qubılıslar. Óz RIA xabarshısı, [2022 №4]
3. Turekeeva A. “Taǵdir sınaǵı” –Nókis, “Bilim” [2017].
4. Turekeeva A. “Meniń atam” –Nókis, “Bilim” [2016].
5. Turekeeva A. “Muhabbat hesh nárseni tıńlamaydı” –Nókis, “Bilim” [2001]

ZAMONAVIY VOKAL SANATIDA OVOZNI SHAKLLANTIRISHNING ASOSIY METODLARI VA PEDAGOGIK YONDASHUVLAR

Elmuratova Gulnara
O‘zbekiston davlat san’at va madaniyat instituti
Nukus filiali “Vokal” kafedrasi
o‘qituvchisi
gulnaraelmuratova1981@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada zamonaviy vokal san’atining rivojlanish tendensiyalari, xususan, an’anaviy milliy ijrochilik maktablari tajribasini zamonaviy estrada va raqamli audio texnologiyalar bilan integratsiyalash masalalari tadqiq etiladi. Maqolada vokalistlarning ovoz apparatini himoya qilish, akustik dinamikani boshqarish va intonatsion aniqlikka erishishda

innovatsion pedagogik metodlarning o‘rni tahlil qilingan. Tadqiqot natijalari vokal ijrochiligi va pedagogikasini takomillashtirishda amaliy tavsiya bo‘lib xizmat qiladi.

Аннотация: В данной статье исследуются тенденции развития современного вокального искусства, в частности, вопросы интеграции опыта традиционных национальных исполнительских школ с эстрадным вокалом и цифровыми аудиотехнологиями. Анализируется роль инновационных педагогических методов в защите голосового аппарата вокалистов, управлении акустической динамикой и достижении интонационной точности. Результаты исследования служат практической рекомендацией для совершенствования вокального исполнительства и педагогики.

Abstract: This article examines the development trends of modern vocal art, specifically the integration of traditional national performance schools' experience with contemporary pop vocal and digital audio technologies. The role of innovative pedagogical methods in protecting vocalists' vocal apparatus, managing acoustic dynamics, and achieving intonational accuracy is analyzed. The research results serve as a practical recommendation for improving vocal performance and pedagogy.

Kalit so‘zlar: vokal san’ati, milliy ijrochilik, audio integratsiya, ovoz apparati, akustik dinamika, vokal pedagogikasi, raqamli texnologiyalar.

Ключевые слова: вокальное искусство, национальное исполнительство, аудиоинтеграция, голосовой аппарат, акустическая динамика, вокальная педагогика, цифровые технологии.

Keywords: vocal art, national performance, audio integration, vocal apparatus, acoustic dynamics, vocal pedagogy, digital technologies.

Kirish

XXI asr axborot va raqamli texnologiyalar asri sifatida musiqiy ijrochilik, xususan, vokal san’ati oldiga ham mutlaqo yangi estetik va texnik talablarni qo‘ymoqda. Bugungi kunda an’anaviy milliy vokal maktablarining o‘ziga xos xususiyatlarini saqlab qolgan holda, ularni zamonaviy jahon musiqiy tendensiyalari va raqamli audio injeneriya imkoniyatlari bilan uyg‘unlashtirish dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi.

Ayniqsa, yosh vokalistlarni tayyorlash jarayonida ham milliy kuylash prinsiplarini, ham global estrada va akademik vokal texnikasini mukammal egallash, shu bilan birga zamonaviy ovoz yozish studiyalari hamda sahna akustikasi sharoitlariga moslashish katta ilmiy-amaliy ahamiyatga ega [1; 45-b.]. Ushbu maqolada vokal ijrochiligida an’anaviylik va zamonaviylikning sintezi hamda uning uslubiy asoslari tahlil qilinadi.

Asosiy qism va metodologiya

Vokal ijrochiligi murakkab psixofizik jarayon bo‘lib, u nafaqat xonandaning tabiiy iqtidori, balki ovoz apparatining to‘g‘ri shakllanganligi va akustik qonuniyatlarni chuqur anglash bilan belgilanadi. Zamonaviy vokal pedagogikasida eng muhim muammolardan biri — bu milliy xonandalik

maktablariga xos bo‘lgan ovoz yo‘nalishlarini (masalan, Sharq xalqlari an’anaviy ijrochiligi, xalqona nolalar) saqlab qolgan holda, ovoz paychalariga ortiqcha yuklama bermaslikdir [2; 112-b.].

1. Ovoz apparatini himoya qilish va vokal texnikasi

An’anaviy ijrochilikda ko‘pincha tabiiy va ochiq ovozda kuylash ustuvorlik qiladi. Biroq, zamonaviy mikrofon texnikasi va sahna akustikasi sharoitida bunday kuylash uslubi mikrofon effektlari bilan to‘g‘ri muvofiqlashtirilmasa, xonanda ovozining charchashiga olib kelishi mumkin. Shu sababli, zamonaviy vokal darslarida belting, twang va mix kabi g‘arb vokal texnikalarini milliy ijrochilikka adaptatsiya qilish lozim [3; 78-b.].

Muhim ilmiy qoida: Vokalist ovozining akustik quvvati nafaqat nafas tayanchiga (appoggio), balki rezonatorlarning (ko‘krak va bosh rezonatorlari) to‘g‘ri taqsimlanishiga bog‘liq. Rezonatorlardan unumli foydalanish ovoz tonining raqamli mikrofonlar orqali tiniq va jozibali eshitilishini ta’minlaydi.

2. *Raqamli texnologiyalar va audio integratsiya*

Bugungi kunda vokal san’atini raqamli texnologiyalarsiz tasavvur etib bo‘lmaydi. Zamonaviy ovoz yozish studiyalarida vokal treklarni qayta ishlashda qo‘llaniladigan Dynamic Processing, Reverb va Pitch Correction (avtotyun) kabi texnologik vositalar xonandadan yuksak intonatsion aniqlikni talab qiladi [4; 204-b.]. Ko‘pincha yosh ijrochilar texnikaga tayanib, jonli ijro mahoratini susaytirib yuborishadi. Vokal pedagogikasida raqamli texnologiyalardan maqsadli foydalanish quyidagi bosqichlarni o‘z ichiga olishi kerak:

- *Akustik nazorat:* Talabaning o‘z ovozini yozib olib, spektral tahlil dasturlari orqali xatolarni vizual ko‘rishi.
- *Dinamik diapazon ustida ishlash:* Mikrofon bilan ishlash madaniyatini shakllantirish (mikrofonni yaqinlashtirish va uzoqlashtirish orqali ovoz dinamikasini boshqarish).
- *Fonetika va diksiya:* Raqamli mikrofonlar har bir portlovchi va pichirlagan tovushni kuchaytirib berishi sababli, matn diksiyasi ustida alohida ishlash [5; 56-b.].

Tadqiqot jadvali: Vokal ijrochiligida an’anaviy va zamonaviy uslublarning qiyosiy tahlili

Ko‘rsatkichlar	**An’anaviy milliy vokal maktabi**	**Zamonaviy estrada-raqamli vokal san’ati**
Nafas tizimi	Chuqur diafragmal nafas, uzoq muddatli tayanch.	Tezkor aralash nafas, frazirovkaga moslashuvchanlik.
Rezonans	Asosan ko‘krak va tomoq rezonanslarining faolligi.	Bosh va ko‘krak rezonatorlarining muvozanati (Mix).
Texnik vositalar	Tabiiy xona akustikasi, jonli ansambl.	Mikrofon, monitoring tizimlari (In-Ear), audio effektlar.

Estetik maqsad	Milliy kolorit, nolalar va qochirimlarning originalligi.	Global estetik standartlar, trekning tijoriy jozibadorligi.

Natijalar va muhokama

O‘tkazilgan tahlillar shuni ko‘rsatadiki, vokal san’atida ta’lim tizimini modernizatsiya qilish faqatgina yangi repertuarlar kiritish bilan cheklanmaydi.

O‘zbekiston va qardosh xalqlar madaniyatida (masalan, qoraqalpoq dostonchilik va jirovchilik maktablari, o‘zbek maqom san’ati) mavjud bo‘lgan unikal vokal boyliklarini saqlab qolgan holda, ularni jahon andozalariga mos vokal metodikalari bilan boyitish talab etiladi [6; 89-b.].

Pedagogik tajribalar shuni ko‘rsatdiki, vokal darslarida talabalarga ovoz yozish jarayonining texnik jihatlarini o‘rgatish ularning ijrochilik mas’uliyatini oshiradi. Xonanda o‘z ovozining "mikrofonbop" va "akustik" holatlarini farqlay boshlaydi, bu esa sahna mahoratini yuksaltirishga xizmat qiladi.

Xulosa

Zamonaviy vokal san’ati — bu qadimiy an’analar va yuqori texnologik imkoniyatlar chorrahasidagi murakkab tizimdir. Ushbu sohada muvaffaqiyatga erishish va sifatli kadrlar tayyorlash uchun quyidagi xulosalarga kelindi:

1. Vokal pedagogikasida an’anaviy kuylash uslublarini zamonaviy g‘arb vokal texnikalari (belting, mix) bilan uyg‘unlashtirish metodikasini kengaytirish zarur.

2. Bo‘lajak vokalistlar nafaqat sahna madaniyatini, balki mikrofon va audio-texnik vositalar bilan ishlashning muhandislik-akustik asoslarini ham egallashlari shart.

3. Milliy musiqiy meros namunalarini zamonaviy aronjirovkalar va raqamli formatda taqdim etish orqali yosh avlodning vokal san’atiga bo‘lgan qiziqishini oshirish va milliy brendni jahon miqyosiga olib chiqish imkoniyati kengayadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Rajabov I. *Maqomlar masalasiga doir.* – Toshkent: Fan, 1963. – 45-b.
2. Ibragimov O. *O‘zbek xalq musiqa ijodi (Uslubiy tavsiyalar).* – Toshkent: Musiqa, 2018. – 112-b.
3. Riggs S. *Singing for the Stars: A Complete Program for Training Your Voice.* – Alfred Music, 1992. – P. 78.
4. Kaufman J. A. *Vocal Health and Acoustics in the Digital Age.* – New York: Routledge, 2021. – P. 204.
5. Nazirov K. *Estrada vokal san’ati va yoshlar tarbiyasi.* // Teatr va kino san’ati jurnali. – Toshkent, 2023. - №2. – B. 56-60.
6. Ayapov T. *Qoraqalpoq folklorida musiqiy-akustik xususiyatlar.* – Nukus: Qoraqalpog‘iston, 2015. – 89-b.

«YOUTUBE» ЖУРНАЛИСТИКАСИ

Амрулло Каримов
Халқаро Нордик университети профессори,
филология фанлари доктори

Annotatsiya: Ushbu maqolada Sharq miniatyura san’atida Amir Temur obrazining shakllanishi, uning ikonografik va badiiy xususiyatlari hamda ramziy talqinlari ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Temuriylar davrida yuksak taraqqiy etgan miniatyura maktablari, xususan, Samarqand va Hirot maktablari misolida Amir Temur siymosining tasviriy yechimlari o‘rganiladi. Shuningdek, miniatyuralarda hukmdor siymosining kompozitsion markaz sifatida berilishi, ranglar va ramzlar orqali uning siyosiy qudrati, ma’naviy salohiyati va tarixiy ahamiyatining ifodalanishi yoritiladi.

Kalit so‘zlar: Sharq miniatyurasi, Amir Temur, Temuriylar davri, ikonografiya, badiiy talqin, Kamoliddin Behzod, tasviriy san’at, Temuriylar merosi

Аннотация: В данной статье научно анализируются формирование образа Амира Темура в восточном миниатюрном искусстве, его иконографические и художественные особенности, а также символические интерпретации. На примере миниатюрных школ, достигших высокого уровня развития в эпоху Темуридов, в частности Самаркандской и Гератской школ, исследуются изобразительные решения образа Амира Темура. Также освещается представление образа правителя в миниатюрах как композиционного центра, а через цвета и символы раскрывается выражение его политической мощи, духовного потенциала и исторического значения.

Ключевые слова: Восточная миниатюра, Амир Темур, эпоха Темуридов, иконография, художественная интерпретация, Камолиддин Бехзод, изобразительное искусство, наследие Темуридов.

Abstract: This article scientifically examines the formation of Amir Temur’s image in Eastern miniature art, its iconographic and artistic characteristics, as well as its symbolic interpretations. Using the examples of the Samarkand and Herat miniature schools, which flourished during the Timurid period, the visual representations of Amir Temur are analyzed. The study also highlights the depiction of the ruler as the compositional center in miniatures and explains how colors and symbols were employed to express his political power, spiritual capacity, and historical significance.

Keywords: Eastern miniature, Amir Temur, Timurid period, iconography, artistic interpretation, Kamoliddin Behzod, fine arts, Timurid heritage.

Sharq miniatyura san’ati insoniyat badiiy tafakkurining yuksak namunalaridan biri bo‘lib, u sharq xalqlari tarixiy xotirasi, estetik qarashlari va ma’naviy qadriyatlarini aks ettiruvchi muhim madaniy meros hisoblanadi. Miniatyura nafaqat qo‘lyozma bezagi, balki tarixiy voqealarni, siyosiy jarayonlarni va buyuk shaxslar siymosini tasvirlashning ham o‘ziga xos vositasi bo‘lgan. Amir Temur jahon tarixida ulkan iz qoldirgan buyuk sarkarda, davlat arbobi va madaniyat homiysi sifatida sharq tasviriy san’atida ham alohida o‘rin egallaydi. Uning shaxsiyati atrofida shakllangan badiiy obrazlar nafaqat tarixiy haqiqatni aks ettirishga, balki hukmdor idealini yaratishga ham xizmat qilgan. Sharq miniatyuralarida Amir Temur obrazi ko‘pincha qudrat, adolat, strategik tafakkur va davlat boshqaruvi timsoli sifatida namoyon bo‘ladi. Rassomlar uning siymosini yaratishda kompozitsion markazlashuv, ranglar uyg‘unligi, ramziy detallar va portret psixologiyasidan mohirona foydalanganlar. Mazkur maqolaning maqsadi Sharq miniatyura san’atida Amir Temur obrazining badiiy talqinini o‘rganish, uning ikonografik xususiyatlari va estetik mohiyatini ilmiy asosda tahlil qilishdan iborat.

Miniatyura san’ati Sharqda IX–X asrlardan boshlab shakllanib, XIII–XVI asrlarda yuksak rivojlanish bosqichiga erishdi. Ayniqsa, Eron, Movarounnahr va Xuroson hududlarida kitobat madaniyatining rivojlanishi miniatyura san’atining taraqqiyotiga kuchli turtki berdi. Temuriylar davrida Samarqand va Hirot dunyoning eng yirik ilm-fan va san’at markazlariga aylandi. Bu davrda nafaqat me’morchilik, balki kitob bezagi, xattotlik va miniatyura san’ati ham gullab-yashnadi. Saroy kutubxonalarida faoliyat yuritgan musavvirlar tarixiy asarlar va dostonlarni tasvirlash orqali yuksak badiiy namunalar yaratganlar.

Sharq miniatyurasining asosiy xususiyatlari quyidagilardan iborat: batafsil tasvir, yorqin va uyg‘un ranglar, perspektivaning o‘ziga xos talqini, dekorativ kompozitsiya, kompazitsion yechim, yorqin va bir biriga yaqin ranglar, ramziy va majoziy ifoda. Bu jihatlar Amir Temur obrazining tasvirida ham yaqqol namoyon bo‘ladi.

Ikonografiya san’atda ma’lum shaxs yoki timsolning qanday tasvirlanishini o‘rganuvchi yo‘nalish hisoblanadi. Sharq miniatyuralarida Amir Temur siymosi ma’lum an’anaviy belgilar orqali ifodalangan. Hukmdorlik atributlari Amir Temur ko‘pincha taxtda o‘tirgan, boshida ulug‘vor salla yoki toj.qo‘lida qilich yoki hukmdorlik ramzi, atrofida amaldorlar va lashkarboshilar bilan tasvirlangan. Bu atributlar uning davlat arbobi sifatidagi mavqeini ta’kidlaydi. Portret psixologiyasi Miniatyuralarda uning yuz ifodasi odatda jiddiy, mulohazali va qat’iyatli ko‘rinishda beriladi. Nigohdagi sokinlik va kuch hukmdorning ichki salohiyatini ifodalaydi. Kiyim va ranglar qimmatbaho matolar, oltin bezaklar va ko‘k ranglarning ustunligi Amir Temurning ulug‘vorligini ko‘rsatadi. “Zafarnoma” miniatyuralarida Amir Temur obrazi Sharafiddin Ali Yazdiyning “Zafarnoma” asari Amir Temur hayoti va

yurishlariga bag‘ishlangan muhim tarixiy manba bo‘lib, uning ko‘plab qo‘lyozmalarida miniatyuralar mavjud. Bu miniatyuralarda Amir Temur jang maydonida strateg sifatida davlat kengashlarida dono hukmdor sifatida elchilarni qabul qilish marosimida diplomatik arbob sifatida tasvirlangan. Rassomlar ko‘pincha uni kompozitsiyaning markaziga joylashtirib, boshqa figuralardan yirikroq yoki yorqinroq qilib chizganlar. Bu usul uning siyosiy ustunligini ifodalash vositasi bo‘lgan.

Temuriylar davri miniatyura maktablari Amir temur obrzi turlicha tasvirlangan. Samarqand miniatyuralari ko‘proq tantanavorlik va monumental ruh bilan ajralib turadi. Amir Temur obrazida kuch va siyosiy qudrat alohida ta’kidlanadi. Hirot miniatyura maktabida esa obrazlar nozikroq psixologik talqin qilinadi. Rang uyg‘unligi va dekorativ detallarga katta e’tibor qaratiladi. Kamoliddin Behzod ijodi aynan shu maktabning yuksak cho‘qqisi hisoblanadi.

Bugungi kunda Amir Temur obrazi zamonaviy rassomlar tomonidan ham miniatyura an’analari asosida qayta talqin qilinmoqda. Yangi asarlarda klassik miniatyura uslubi zamonaviy kompozitsion yondashuvlar bilan uyg‘unlashtirilmoqda. Bu esa Amir Temur siymosining milliy o‘zlik va tarixiy xotira timsoli sifatida yashab kelayotganini ko‘rsatadi.

Sharq miniatyura san’atida Amir Temur obrazi chuqur badiiy va ramziy mazmunga ega bo‘lgan murakkab tasviriy hodisadir. Miniatyuralarda u qudratli hukmdor, dono strateg va adolat timsoli sifatida talqin etilgan. Temuriylar davri miniatyuralari nafaqat tarixiy manba, balki yuksak badiiy qadriyat ham hisoblanadi. Ular orqali Amir Temur siymosi bugungi avlod ongida milliy g‘urur, tarixiy xotira va estetik ideal sifatida yashab kelmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ahmedov B. Amir Temur. – Toshkent: Fan, 1995.
2. Azimova N. Sharq miniatyura san’ati tarixi. – Toshkent, 2010.
3. Sulaymonov F. Temuriylar davri madaniyati. – Toshkent, 2003.
4. Sharafiddin Ali Yazdiy. Zafarnoma.
5. Behzod ijodiga oid ilmiy maqolalar to‘plami.

SAXNA JULDİZİ

Jabbarbergen Xojanov
ÓzMKÓMI Nókis filialı docenti

Gilt sózler: teatr, aktyor, rejissyor, pyesa, spektakl, saxna, rol, obraz, dramaturgiya, fantaziya, kompozitor, tragediya, komediya, film, kino,

Annotaciya: Qaraqalpaq kino kórkem óneriniń kárwan jolında sárwan wazıypasın atqarǵan, óziniń aktyorlıq sheberligin bir qatar ekran shıǵarmalarında sáwlelendirgen Q.Abdireymovtı shın mánisinde ullı ustaz dep atasaq boladı. Ol jasap miynet ótken dáwirde bir qatar mádeniyat úlgileri jarıqqa shıqtı, bir qatar jaslardıń qırları ashılıp, sániyat maydanına ayaq bastı.

«Biziń háwes etse arzıytuǵın ullı tariyxımız bar. Háwes etse arzıytuǵın ullı babalarımız bar. Háwes etse arzıytuǵın biybaha baylıqlarımız bar. Men isenemen, nesip etse, háwes etse arzıytuǵın ullı keleshegimiz, ullı ádebiyatımız hám kórkem ónerimiz de álbette, boladı» degen edi Prezidentimiz

Sh.M.Mirziyoev

Shınında da, búgin ádebiyat penen mádeniyat maydanında bir-birinen ájayıp talant iyeleri dúnyaǵa kelmekte, olar óz hawazları, óz qábiletleri menen tek Respublikamızda ǵana emes, al Xalıqaralıq maydanda da ózlerin kórsetip, elimiz dańqın kóklerge kótermekte. Usınday talant iyeleri shıqqan muqaddes makanımızdı shın mánisinde ullı tulǵalar eli dep atasaq boladı. Sebebi, bul Watanda óziniń ólmes mádeniy miyrasın bizge inam etip qaldırǵan ustaz ǵayratkerler, talantlı insanlar jasap ótken. Solardıń ishinde top jarıp shıqqan talantlı aktyor hám rejissyor Ózbekstan hám Qaraqalpaqstan xalıq artisti Quwatbay Abdireymov boldı. Onıń professional dárejedegi kórkem obrazları hám dóretken spektaklleri búgin jas áwladlar ushın úlgi mektebi hám taptırmas biybaha ruwxıy baylıq bolıp qaldı.

Q.Abdireymov óziniń qaldırıp ketken biybaha ǵaziynesi, spektakl hám saxnalıq rolleri menen aramızda ekinshi ómirin jasap kelmekte. Ullı insanlardıń isleri de ózleri de ullı bolatuǵınlıǵı sózsiz. Biz olar tuwralı qansha jırlasaq ta, qansha táriyplesek te az kórinedi. Sebebi olardıń qáleminen, oy qıyalınan, fantaziyasınan dóregen qunlı miynetler biziń xalqımızdıń mádeniy dásturxanına azıq bolatuǵınlıǵı bárshemizge belgili.

Qaraqalpaq kino kórkem ónериniń kárwan jolında sárwan wazıypasın atqarǵan, óziniń aktyorlıq sheberligin bir qatar ekran shıǵarmalarında sáwlelendirgen Q.Abdireymovtı shın mánisinde ullı ustaz dep atasaq boladı. Ol jasap miynet ótken dáwirde bir qatar mádeniyat úlgileri jarıqqa shıqtı, bir qatar jaslardıń qırları ashılıp, sániyat maydanına ayaq bastı.

«Kúshli aktyordan-jaqsı rejissyor shıǵadı» degendey, dáslep kino hám teatrlarda ráń-báreń rolleri menen tamashagóyler qálbinen tereń orın alǵan Q.Abdireymov sońın ala rejissyor sıpatında da bir qatar spektakllerge avtorlıq qıldı. Q.Abdireymov teatr saxnasında A.Begimov hám T.Allanazarovlardıń «Ǵárip ashıq» spektaklinde Shaxwalid, J.Aymurzaevtıń «Aygul-Abat» muzıkalıq dramasında Serman, V.Shekspirdiń «Otello» tragediyasında Otello rollerin kámine keltirip atqarǵan bolsa, kino ekran saxnasında E.Sherstobitov hám D.Salimovlardıń «Bes doslar» atlı filminde Ǵafur, K.Yashen hám S.Muxamedovtıń «Hamza» kinosında Alijan, L.Varshavskiy hám Sh.Aymanovtıń «Aldar kose» atlı filminde Taken, Saakov hám A.Fayziev, R.Mehranıń «Ali baba hám qırıq qaraqshı» filminde Ali-babanıń dostısı rolin, Georgiadidiń «Áke wásiyatı» atlı filminde Ergash, A.Ashimov hám Coy Guk Inniń «Shoxan Ualixanov» kinosında Musabay hám basqa da rollerdi sheberlik penen atqarıp shıqtı.

Al rejissyorlıq jolında bolsa, 1968-jıldan baslap M.Toybaevtıń «Moskvalı kelin», V.Shekspirdiń «Otello» (1970-jılı), A.Qahhardıń «Ayajonlarim»,

S.Xojaniyazovtıń «Maman biy» (1971), T.Seytjanovtıń «Abu Rayxan Beruniy» (1973), O.Ioselianidiń «Arbań awdarılmasın» (1974), T.Qaypbergenovtıń «Jumagul» (1974), K.Yashen hám R.Tóreniyazovtıń «Jol korsetiwshi juldız» (1975), P.Tlegenov hám A.Ismailovtıń «Analar» (1975), K.Raxmanovtıń «Kelin» (1976), J.Aymurzaevtıń «Berdaq» (1977), I.Sultannıń «Ańlamay bastım tikendi» (1978), G.Gorinniń «Atı óshsin» (1980), T.Minnulinniń «Azireylini aldaǵan adam» (1981), I.Yusupovtıń «Máńgi bulaq» (1985), T.Axtanovtıń «Áke hám bala» (1986), K.Raxmanovtıń «Raxmet, kelin» (1987) sıyaqlı bir qatar qunlı dóretpelerdi teatr saxnasına alıp shıqtı, óz rejissyorlıq fantaziyası menen bayıtıp saxnalastırdı. Sonday-aq, ol awdarmashı sıpatında da bir qatar spektakllerdi qaraqalpaq tiline awdarma isledi. Bul tárepten onı tek kórkem óner emes, ádebiyat salası menen tıǵız baylanıslı dóretiwshi insan ekenligin maqtanısh etsek arzıydı. Atap aytqanda, ol X.Shamxalovtıń «Qáyin ene», A.Qaxxardıń «Anajanlarım», O.Ioselianidiń «Arban awdarılmasın», G.Gorinniń «Atı óshsin», T.Minnulinniń «Ázireylini aldaǵan dam», T.Axtanovtıń «Áke hám bala», S.Balǵabaevtıń «Qız jigirmaǵa shıqqanda» pyesaların awdarma isledi.

«Bolar bala bes jasınan belgili» degendey Quwatbay Abdireymovtıń kórkem ónerge degen intası balalıq shaǵlarınan baslap-aq kózge kórine basladı. Ol mektepte júrgeninde óz háwazı menen bársheni lal qaldırıp mádeniy keshelerge qatnasıp kelgen. Bul haqqında ullı kompozitorımız, Q.Abdireymov penen partalas zańgiles bolıp ósken klaslas dostısı Ózbekstan Respublikasına miyneti sińgen kórkem óner gayratkeri, kompozitor Najimaddin Muxammeddinov bılay dep eske aladı: «Men muzıka tarawına ıqlas qoyǵan bolsam, Quwatbay aktyorlıqqa qızıǵatuǵın edi. Sabaq paytında men stoldı urıp dáp qılıp ritm menen shertip tıqıldatıp otırsam, ol meniń ritmime say qosıq aytatuǵın edi. Balalıq waqtımızda ekewmiz de júdá shoq bala bolǵanbız Ustazımız Genjemurat Izimbetov bizlerge kóp dákki beretuǵın edi. Balalıǵımnıń áyne qızıqlı waqtı pútkil xalqımız, elimiz ushın awır keshken atı óshkir urıs dáwirine dus keldi. Hámme elimizdegi sıyaqlı biziń awıldıń adamları da barlıq awırmanlıqlardı, júdálıqlardı bastan ótkerdi, urıs maydanlarına perzentlerin jiberdi, front ushın jan ayamay miynet etti, bul mashaqatlı miynetlerde balalardıń da úlesi bar».

Shınında da, Quwatbay aǵanıń zańgilesi bolǵan Najimaddin aǵa aytqanday, qaharmanımızdıń talantı, sawatı hám hár iske uqıbı óz aldına bir dúnya edi. Quwatbay Ábdireymovtıń balalıq shaǵlarındaǵı qábileti onı kem-kem kórkem óner tarawına jeteledi. Táǵdiri hám ómiri, keleshegi hám turmısı mine usı taraw menen jipsiz baylanıp qaldı.

Q.Ábdireymov dáslep rus tili qánigeligi boyınsha institutqa oqıwǵa túsedi, biraq onıń talantı Tashkent qalasında ótkeriletuǵın dekadaǵa qatnasıwshılardı tańlaw paytında kózge túsedi. Sońın ala Tashkent teatr hám súwretlew institutına oqıwǵa kirip, student gezlerinde-aq kinofilmlerge túse baslaydı. Ol miynet jolı dawamında 1966-1971-jılları Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik akademiyalıq muzıkalı teatrı direktorı, 1971-1973-jılları Moskva qalasında Oraylıq Sovet Armiyası teatrında rejissyorlıq stajirovkada, 1973-

1975-jılları teatr direktorı, 1975-1979-jılları teatrdıń bas rejissyorı, 1981-1983-jılları teatr direktorı, 1983-2003-jılları saxnalastırıwshı rejissyor hám 2003-2005-jılları bas rejissyor lawazımlarında isledi.

Q.Abdireymov qaraqalpaq kórkem ónerinde dramaturgiyalıq shıǵarmalardıń jáne de bayıwına, rejissura salasınıń órkenlewine hám kino saniyatınıń rawajlanıwına salmaqlı úlesin qostı.

Q.Ábdireymov barlıq kúsh-quwatın, sanalı ómirin qaraqalpaq kórkem óneriniń rawajlanıwına baǵıshlaǵan sheber shólkemlestiriwshi, uqıplı basshı edi. Ol qanday lawazımda islemesin, miynet súygishligi, jumısqa bolǵan talapshańlıǵı hám ádil basqarıwı menen húrmetke iye boldı. Onıń qaraqalpaq teatrına, kinosına qosqan úlesi úlken. Ol birneshe shákirt aktyor, rejissyorlar tayarladı, ustazlıq etti. Xalqımızǵa mádeniy hám ruwxıy azıq berdi.

Onıń usı sıyaqlı miynetleri xalqımız tárepinen joqarı bahaǵa ılayıq dep tabıldı. Oǵan 1969-jılı Ózbekstan Respublikasına xızmet kórsetken artist, 1974-jılı Ózbekstan Respublikası xalıq artisti, 1991-jılı Qaraqalpaqstan Respublikası xalıq artisti húrmetli ataqları berildi. Berdaq atındaǵı mámleketlik sıylıqtıń laureatı boldı. Al, 1999-jılda bolsa «El-jurt húrmeti» ordeni menen sıylıqlandı. Bir neshe mártebe Ózbekstan xam Qaraqalpaqstan Respublikaları Húrmet jarlıqları menen sıylıqlandı.

ÁDEBIYATLAR

1. F.Sulaimonova «Shekspir Uzbekistonda». T., FAN, 1978.

2. . B.Sayfullaev, T.Bayandiev. “Qaraqalpaq teatrı tariyxı” T. “Fan ziyosi”. 2023.

ШАРҚ МИНИАТЮРА САНЪАТИДА АМИР ТИМУР ОБРАЗИНИНГ БАЪДИЙ ТАЛҚИНИ

Нилуфар Ахмадалиева Қабулжон қизи
ЎзДСМИ, «Қоғирчоқ театри санъати» факультети ўқитувчиси

Annotatsiya: Ushbu maqolada Sharq miniatyura san’atida Amir Temur obrazining shakllanishi, uning ikonografik va badiiy xususiyatlari hamda ramziy talqinlari ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Temuriylar davrida yuksak taraqqiy etgan miniatyura maktablari, xususan, Samarqand va Hirot maktablari misolida Amir Temur siymosining tasviriy yechimlari o‘rganiladi. Shuningdek, miniatyuralarda hukmdor siymosining kompozitsion markaz sifatida berilishi, ranglar va ramzlar orqali uning siyosiy qudrati, ma’naviy salohiyati va tarixiy ahamiyatining ifodalanishi yoritiladi.

Kalit so‘zlar: Sharq miniatyurasi, Amir Temur, Temuriylar davri, ikonografiya, badiiy talqin, Kamoliddin Behzod, tasviriy san’at, Temuriylar merosi

Аннотация: В данной статье научно анализируются формирование образа Амира Темура в восточном миниатюрном искусстве, его

иконографические и художественные особенности, а также символические интерпретации. На примере миниатюрных школ, достигших высокого уровня развития в эпоху Темуридов, в частности Самаркандской и Гератской школ, исследуются изобразительные решения образа Амира Темура. Также освещается представление образа правителя в миниатюрах как композиционного центра, а через цвета и символы раскрывается выражение его политической мощи, духовного потенциала и исторического значения.

Ключевые слова: Восточная миниатюра, Амир Темур, эпоха Темуридов, иконография, художественная интерпретация, Камолиддин Бехзод, изобразительное искусство, наследие Темуридов.

Abstract: This article scientifically examines the formation of Amir Temur's image in Eastern miniature art, its iconographic and artistic characteristics, as well as its symbolic interpretations. Using the examples of the Samarkand and Herat miniature schools, which flourished during the Timurid period, the visual representations of Amir Temur are analyzed. The study also highlights the depiction of the ruler as the compositional center in miniatures and explains how colors and symbols were employed to express his political power, spiritual capacity, and historical significance.

Keywords: Eastern miniature, Amir Temur, Timurid period, iconography, artistic interpretation, Kamoliddin Behzod, fine arts, Timurid heritage.

Sharq miniatyura san'ati insoniyat badiiy tafakkurining yuksak namunalaridan biri bo‘lib, u sharq xalqlari tarixiy xotirasi, estetik qarashlari va ma'naviy qadriyatlarini aks ettiruvchi muhim madaniy meros hisoblanadi. Miniatyura nafaqat qo‘lyozma bezagi, balki tarixiy voqealarni, siyosiy jarayonlarni va buyuk shaxslar siymosini tasvirlashning ham o‘ziga xos vositasi bo‘lgan. Amir Temur jahon tarixida ulkan iz qoldirgan buyuk sarkarda, davlat arbobi va madaniyat homiysi sifatida sharq tasviriy san'atida ham alohida o‘rin egallaydi. Uning shaxsiyati atrofida shakllangan badiiy obrazlar nafaqat tarixiy haqiqatni aks ettirishga, balki hukmdor idealini yaratishga ham xizmat qilgan. Sharq miniatyuralarida Amir Temur obrazi ko‘pincha qudrat, adolat, strategik tafakkur va davlat boshqaruvi timsoli sifatida namoyon bo‘ladi. Rassomlar uning siymosini yaratishda kompozitsion markazlashuv, ranglar uyg‘unligi, ramziy detallar va portret psixologiyasidan mohirona foydalanganlar. Mazkur maqolaning maqsadi Sharq miniatyura san'atida Amir Temur obrazining badiiy talqinini o‘rganish, uning ikonografik xususiyatlari va estetik mohiyatini ilmiy asosda tahlil qilishdan iborat.

Miniatyura san'ati Sharqda IX–X asrlardan boshlab shakllanib, XIII–XVI asrlarda yuksak rivojlanish bosqichiga erishdi. Ayniqsa, Eron, Movarounnahr va Xuroson hududlarida kitobat madaniyatining rivojlanishi miniatyura san'atining taraqqiyotiga kuchli turtki berdi. Temuriylar davrida Samarqand va Hirot dunyoning eng yirik ilm-fan va san'at markazlariga aylandi. Bu davrda nafaqat me'morchilik, balki kitob bezagi, xattotlik va miniatyura san'ati ham

gullab-yashnadi. Saroy kutubxonalarida faoliyat yuritgan musavvirlar tarixiy asarlar va dostonlarni tasvirlash orqali yuksak badiiy namunalar yaratganlar.

Sharq miniatyurasining asosiy xususiyatlari quyidagilardan iborat: batafsil tasvir, yorqin va uyg‘un ranglar, perspektivaning o‘ziga xos talqini, dekorativ kompozitsiya, kompazitsion yechim, yorqin va bir biriga yaqin ranglar, ramziy va majoziy ifoda. Bu jihatlar Amir Temur obrazining tasvirida ham yaqqol namoyon bo‘ladi.

Ikonografiya san’atda ma’lum shaxs yoki timsolning qanday tasvirlanishini o‘rganuvchi yo‘nalish hisoblanadi. Sharq miniatyuralarida Amir Temur siymosi ma’lum an’anaviy belgilar orqali ifodalangan. Hukmdorlik atributlari Amir Temur ko‘pincha taxtda o‘tirgan, boshida ulug‘vor salla yoki toj.qo‘lida qilich yoki hukmdorlik ramzi, atrofida amaldorlar va lashkarboshilar bilan tasvirlangan. Bu atributlar uning davlat arbobi sifatidagi mavqeini ta’kidlaydi. Portret psixologiyasi Miniatyuralarda uning yuz ifodasi odatda jiddiy, mulohazali va qat’iyatli ko‘rinishda beriladi. Nigohdagi sokinlik va kuch hukmdorning ichki salohiyatini ifodalaydi. Kiyim va ranglar qimmatbaho matolar, oltin bezaklar va ko‘k ranglarning ustunligi Amir Temurning ulug‘vorligini ko‘rsatadi. “Zafarnoma” miniatyuralarida Amir Temur obrazi Sharafiddin Ali Yazdiyning “Zafarnoma” asari Amir Temur hayoti va yurishlariga bag‘ishlangan muhim tarixiy manba bo‘lib, uning ko‘plab qo‘lyozmalarida miniatyuralar mavjud. Bu miniatyuralarda Amir Temur jang maydonida strateg sifatida davlat kengashlarida dono hukmdor sifatida elchilarni qabul qilish marosimida diplomatik arbob sifatida tasvirlangan. Rassomlar ko‘pincha uni kompozitsiyaning markaziga joylashtirib, boshqa figuralardan yirikroq yoki yorqinroq qilib chizganlar. Bu usul uning siyosiy ustunligini ifodalash vositasi bo‘lgan.

Temuriylar davri miniatyura maktablari Amir temur obrzi turlicha tasvirlangan. Samarqand miniatyuralari ko‘proq tantanavorlik va monumental ruh bilan ajralib turadi. Amir Temur obrazida kuch va siyosiy qudrat alohida ta’kidlanadi. Hirot miniatyura maktabida esa obrazlar nozikroq psixologik talqin qilinadi. Rang uyg‘unligi va dekorativ detallarga katta e’tibor qaratiladi. Kamoliddin Behzod ijodi aynan shu maktabning yuksak cho‘qqisi hisoblanadi.

Bugungi kunda Amir Temur obrazi zamonaviy rassomlar tomonidan ham miniatyura an’analari asosida qayta talqin qilinmoqda. Yangi asarlarda klassik miniatyura uslubi zamonaviy kompozitsion yondashuvlar bilan uyg‘unlashtirilmoqda. Bu esa Amir Temur siymosining milliy o‘zlik va tarixiy xotira timsoli sifatida yashab kelayotganini ko‘rsatadi.

Sharq miniatyura san’atida Amir Temur obrazi chuqur badiiy va ramziy mazmunga ega bo‘lgan murakkab tasviriy hodisadir. Miniatyuralarda u qudratli hukmdor, dono strateg va adolat timsoli sifatida talqin etilgan. Temuriylar davri miniatyuralari nafaqat tarixiy manba, balki yuksak badiiy qadriyat ham hisoblanadi. Ular orqali Amir Temur siymosi bugungi avlod ongida milliy g‘urur, tarixiy xotira va estetik ideal sifatida yashab kelmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ahmedov B. Amir Temur. – Toshkent: Fan, 1995.
2. Azimova N. Sharq miniatyura san'ati tarixi. – Toshkent, 2010.
3. Sulaymonov F. Temuriylar davri madaniyati. – Toshkent, 2003.
4. Sharafiddin Ali Yazdiy. Zafarnoma.
5. Behzod ijodiga oid ilmiy maqolalar to'plami.

MUQIMIY NOMIDAGI O'ZBEKISTON DAVLAT AKADEMIK MUSIQALI TEATRINING JANR XUSUSIYATLARI

Umid Rasulov
O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti "Musiqali teatr san'ati" kafedrasi dotsenti v.b

Annotatsiya: Ushbu maqolada Muqimiy nomidagi O'zbekiston davlat akademik musiqali teatri janr xususiyatlari, mavjud muammo va kamchiliklar, o'ziga xos yondoshuvlar va uning muhim jihatlari haqida so'z boradi.

Аннотация: В настоящей статье рассматриваются жанровые особенности Узбекского государственного академического музыкального театра имени Мукими, существующие проблемы и недостатки, а также самобытные подходы и важные аспекты его деятельности.

Annatation: This article examines the genre features of the Mukimi Uzbekistan State Academic Musical Theatre, as well as its existing problems and shortcomings, unique approaches, and important aspects.

Kalit so'zlar: musiqali teatr, janr, aktyor, rejissyor, bastakar, ariya, duet, spektakl, xarakter

Ключевые слова: музыкальный театр, жанр, актёр, режиссёр, композитор, ария, дуэт, спектакль, характер.

Keywords: musical theatre, genre, actor, director, composer, aria, duet, performance, character.

Dunyoda, jumladan Respublikamizda ham ko'plab musiqali teatrlar mavjud.

Har bir musiqali teatr zamon va makoni hamda milliy xususiyatlaridan kelib chiqib farqlanadi. U italyan, fransuz, rus operasi yoki opirettasi bo'lsin janr xususiyatlaridan kelib chiqib o'ziga xoslikni namoyon qiladi. Jumladan Respublikamizda faoliyat yuritayotgan Alisher Navoiy nomli davlat akademik katta opera va balet teatri, Toshkent davlat musiqali komediya (operetta) teatri hamda Muqimiy nomidagi O'zbekiston davlat musiqali teatri ham janr xususiyatlari nuqtai nazaridjan bir biridan tubdan farq qiladi. Biz barcha viloyatlar musiqali teatrlariga yetakchilik qiluvchi Muqimiy nomidagi

O‘zbekiston davlat akademik musiqali teatri faoliyatini, undaga aynan janr xususiyatlari bilan bog‘liq jarayonlarga diqqat qaratamiz.

Muqimiy nomidagi O‘zbekiston davlat akademik musiqali teatri Respublika-mizda faoliyat ko‘rsatayotgan barcha musiqali teatr jamoalariga yetakchilik qiladi. Bu teatr paydo bo‘lganidan to bugungi kunga qadar juda katta ijodiy jarayonlarni boshidan kechirgan. Bu muqaddas dargohda o‘zlarining betakror ijrolari va yaratgan obrazlari bilan xalqimiz qalbidan joy olgan Lutfixonim Sarimsoqova, Razzoq Hamroyev, E’tibor Jalilova, Tursunoy Jafarova, Mahmudjon G‘ofurov, Hamza Umarov, Farog‘at Rahmatova kabi mahorat sohiblari o‘zbek musiqali teatri an’analarini shakllantirdilar.

Muqimiy nomidagi O‘zbekiston davlat akademik musiqali teatriga kelgan tomoshabinlar sahnada badiiy hayotning musiqali tarzda aks ettirilgan obrazini ko‘radi. Ular tomosha davomida teatrni shunchaki ko‘ngilochar maskan emasligini, uning minbar, ibratxona, ma’rifat o‘chog‘i, odob ko‘zgusi ekanini anglab yetadi va shu estetik tuyg‘ular bilan qaytishadi. O‘zbek musiqali teatr san’ati xalq orasidan chiqqan baxshilar, xofizlar, sozandalar, qiziqchilar, masharabozlar kabi o‘zbek an’anaviy teatri zahmatkashlarining betakror hayotbaxsh ijodi negizida shakllandi va xalqimizning sevimli tomoshasiga aylandi. U xalq urf-odatlari, udumlari, an’analari va musiqiy merosi bilan chambarchas bog‘liq xolda rivojlangan. Shuning uchun ham o‘zbek musiqali dramasi hayotiy va xalqchil. Bugungi kunda viloyatlarimizda faoliyat ko‘rsatayotgan teatrlarimizning aksariyati musiqali drama teatri nomi bilan tomoshabinlarimizga madaniy xizmat ko‘rsatadi.

Musiqali teatr aktyorining drama aktyoridan farqi nimada? Dramatik aktyorni spektaklning tempi boshqaradi. Uni his qilgan aktyor shunga asoslanib o‘z obrazini yaratadi. Unda aktyorlar emotsional ochilish uchun istalgan vaqt oralig‘idan foydalanish mumkin. Barchasi aktyorning dramatik kuchiga bog‘liq. Dramatik aktyor ijrosining tasir kuchida so‘z san’ati muhim ahamiyatga ega. Musiqali teatrda esa umuman boshqa, unda eng kuchli emotsional xolatlar musiqa bilan aniq vaqt oralig‘iga olingan. Monolog-yani ariyaning ijrosida bir soniya kech qolishi yoki ilgakrilab ketishi mumkin emas. Aks xolda na musiqiy joziba, na dramatik tasir kuchi qoladi. Musiqali teatr aktyori bastokor tomonidan belgilab qo‘yilgan har bir taktga o‘zining dramatik kuchini, imkoniyatini taqsimlab chiqishi kerak bo‘ladi.

Musiqali teatrda bosh qaxramonlar birinchi navbatda aktyor yoki aktrisaning ovoz imkoniyatiga qarab tanlanadi. Ko‘rinib turibdiki bu asosiy komponent ijrochilarning vokal san’atini qay darajada egallaganliklariga qarab belgilanadi. Alohida e’tibor beriladigan jihat shundaki aktyor yoki aktrisa shunchaki sahnada go‘zal ovoz bilan kuylab berishlari kifoya qilmaydi. Bir joyda turib, qimirlamasdan har qanday jozibali ovozda aytilgan asar qo‘shiq yoki ashula xisoblanib, uning ijrochisi yakkaxon xonanda deyiladi. Ariya va duetlarda esa psixo-fizik hatti xarakat amalga oshiriladi. Uni amalga oshirish uchun esa ijrochi aktyorlik maxorati bilan bir qatorda vokal san’atini ham mukammal o‘zlashtirgan bo‘lishi talab etiladi. Musiqali dramalar faqat ariya va

duetlardan iborat emas, ularda trio, kvartet, kvintet va xorlar bilan bir qatorda yakka ijro qilinadigan qo‘shiqlar ham bor. Shuni yana alohida ta’kidlash kerakki, musiqiy spektaklda ijro qilingan qo‘shiq bilan konsert tomoshasidagi yakkaxon xonanda tomonidan aytilgan qo‘shiq tubdan farq qiladi. Takrorlab aytamiz, spektaklda aktyor kuylash jarayonida psixo-fizik hatti harakatni amalga oshiradi va u bajargan hatti-xarakat aniq voqeyelikga qaratilgan bo‘ladi.

Musiqali teatrda musiqa bilan boyitilgan spektaklning voqealari kuy va qo‘shiqlar orqali bir – biri bilan bog‘lanadi. Sahna asarining birinchi komponenti so‘z. So‘zdan asar dunyoga keladi, so‘zdan qo‘shiq yaraladi. Sahnadagi qahramonning ichki iztirobi kuchayib, quvonch yoki hasrat cheksiz bo‘lganda, so‘z bilan ifodalab bo‘lmas holat – kuylash orqali tomoshabinga yetkazib beriladi.

Taniqli teatrshunos olim, professor Muhsin Qodirovning “Sehr va mehr” nomli risolasida o‘zbek milliy musiqali drama san’atiga quyidagicha ta’rif beriladi: “O‘zbek musiqali dramasi – ko‘p tarmoqli, murakkab san’at. Drama janrida yozilgan asarni rejissyor rassom bilan bamaslahat o‘zi sahnalashtirishi mumkin. Ammo musiqali dramaning matni tayyor bo‘lgani bilan ish yurishib ketavermaydi. Pyesa bastakor ihtiyoriga o‘tib, musiqa yozilishi kerak. Mana shu bir- biriga chambarchas bog‘langan va ayni chog‘da, nisbatan mustaqil asarlar “teatr qozoni”ga kelib tushadi. Rejissyor, dirijyor, konsertmeyster, baletmeyster, rassomlardan iborat ijodiy guruh tomonidan katta ish olib boriladi. Musiqali teatrning o‘z yo‘nalishi, o‘ziga xos qonuniyatlari shu jarayonni talab qiladi. Musiqali drama – pyesa, shu asosda yozilgan musiqa va rejissyorning sahnaviy talqini kabi uch asosiy komponentdan iborat. Ana shu pyesa, musiqa, shuningdek, baletmeyster tomonidan sahnalashtirilgan raqslar teatrning ijodiy jamoasi, ijrochilar va orkestr tomonidan o‘zlashtirilib, sahnaviy xatti-harakatga aylantirilgandagina, musiqali drama hosil bo‘ladi. Ya’ni, sahnaviy xatti -harakat tufayligina, ikki yirik manbaa – pyesa bilan musiqa bir-birini topadi, birikadi, to‘ldiradi va aktyorlardagi imkoniyatlarni ro‘yobga chiqaradi, dramaturg bilan bastakor ko‘zlagan g‘oyaviy maqsad amalga oshadi”[29].

O‘zbek musiqali dramasi deganda, eng avvalo drama va komediya xususiyatlariga ega musiqiy spektakllar ko‘z oldimizga keladi. Spektakllardan o‘rin olgan ariya va duetlarning, umuman barcha musiqiy qismlar ijrosida milliy koloritning yaqqol ko‘zga tashlanishi o‘zbek milliy musiqali teatrining butun jaxonda yagona xususiyatli teatr ekanligini belgilaydi. Bu jihat milliy musiqali spektakllarning dastlabki namunalaridan boshlab bugungi kungacha yaratilayotgan barcha spektakllar uchun muhim xisoblanadi.

Kechinma san’atining ilmi qonunlarga emas, qonuniyatlarga bo‘ysunadi. Bu qonuniyatlar nimalardan iborat? Avvalo dramaturg aynan musiqali drama uchun mo‘ljallab pyesa yozishi va pyesaning qatlaridan musiqiy ruh sezilib turishi, har bir sahnada keskin hissiy kurashlar sodir bo‘lishi natijasida

[29] M.Qodirov. Sehr va mehr – T.: G‘.G‘ulom, 1994. 6 bet

kuylashga bo‘lgan ehtiyojning ortib borishi kuzatilishi kerak. Xususan musiqali dramadagi har bitta dramatik sahna, ulardagi har bir hatti-harakat musiqaga, kuylashga bo‘lgan ehtiyojni paydo qilishi, ijrochilar bastakor tomonidan belgilab qo‘yilgan tempo ritmni buzmasdan, spektakldagi voqealar tizimi, qahramonlar ichki kechinmalarining shiddat bilan o‘sib borishi kuylashga bo‘lgan ehtiyojni paydo qilgandagina ariya va duetlarga murajat qilishlari kerak. Bunday mukammal kompozitsion qurilmani barpo qilishda ham dramaturg, ham bastakor, ham aktyorlar ijodiy kuchini bir maqsad yo‘liga yo‘naltirishdek muntazzam mashaqqatli mehnat mas’uliyati rejissyor zimmasiga yuklatiladi.

Bu qonuniyatlar milliy musiqali teatr san’atining shaklanish bosqichlarida yetuk ijodkorlar tomonidan yaratilgan. Teatr san’ati jamoaviylikni talab etadigan kasb sanaladi. Unda yakka ijodkorlik tan olinmaydi, unda jamoa bo‘lib ijod qilish talab etiladi. Musiqali teatr san’atida ham dramaturg, bastakor, rejissyor va aktyorlar jamoasining yagona maqsad yo‘lida birga qadam tashlashlari natijasida musiqiy spektakl vujudga keladi. Spektaklning yaratilishida sanab o‘tilgan ijodkorlar bilan bir qatorda rassom, derijyor, baletmeyster, xormeyster, grimyor, chiroq ustalariyu sahna ishchilari ham katta ahamyat kasb etadi. Kuchli ijodkor dramaturg tomonidan mukammal pyesa yozilishi bilan spektakl paydo bo‘lib qolmaydi. Yoki istedotli bastakor tomonidan yaratilgan ariya, duet, trio, kvartet va xorlar ham dramaturgiyasiz konsert dasturidan o‘zga narsa bo‘la olmaydi. Dramaturgning pyesasiga bastakorning musiqasi singib ketishi natijasida paydo bo‘lgan musiqiy dramaturgiyani rejissyor aktyorlar ijrosi orqali sahnaga ko‘chiradi. Musiqiy spektakldagi bosh qaxramonlardan tortib oddiy personajgacha aktyorlarning professonal vokal texnikasi va ovoz imkoniyatlari samarasi o‘laroq tomoshabinlar qalbidan chuqur o‘rin egallaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. M.Qodirov. Sehr va mehr – T.: G‘.G‘ulom, 1994.
2. Yarbekov, E. (2024). Sahna nazariyasi. Oriental Art and Culture, 5(5), 584-590.
3. Usnatov, R. J. (2025). Musiqali dramaning ayrim muammolari. Inter education & global study, (1), 518-522.
4. Rasulov, U. (2024). Musiqali dramada dramaturg, bastakor va rejissyor ijodiy hamkorligi: ular ijodida mavzu va janrning mutanosibligi masalasi. Oriental Art and Culture, 5(5), 572-577.

«ТУРНА ПАТИ» ДИПЛОМ СПЕКТАКЛИ-БОЛАЛИК ҚОҒИРЧОҚ ТЕАТР ИЖОДКОРЛАРИНИНГ ИЛК МУСТАҚИЛ ҚАДАМИ

Умарходжаева Мамура Каримбоевна
ЎзДСМИ, Санъатшунослик фанлари бўйича фалсафа доктори

Annotatsiya: Mazkur maqolada talabalari tomonidan diplom spektakli sifatida sahnalashtirilgan “Turna pati” spektaklining badiiy va sahnaviy xususiyatlari tahlil qilingan. Asarda insonparvarlik, mehr-oqibat, sadoqat va ezgulik g‘oyalarining qo‘g‘irchoq teatri vositalari orqali ifodalanishi hamda talabalarning aktyorlik va qo‘g‘irchoq boshqarish mahorati yoritilgan. Shuningdek, diplom spektaklining bo‘lajak mutaxassislarning kasbiy shakllanishidagi ahamiyati va yosh ijodkorlar mahoratini namoyon etishdagi o‘rni baholangan.

Kalit so‘zlar: teatr, spektakl, tomoshabin, talaba, obraz, qo‘g‘irchoq, teatr, sahna, soya, rejissyor.

Аннотация: В данной статье проанализированы художественные и сценические особенности спектакля «Журавлиное перо» («Турна пати»), поставленного студентами в качестве дипломного спектакля. Рассмотрены способы воплощения идей гуманизма, милосердия, верности и добра средствами театра кукол, а также раскрыты актёрское мастерство студентов и их навыки управления куклой. Кроме того, дана оценка роли дипломного спектакля в профессиональном становлении будущих специалистов и в демонстрации творческого потенциала молодых исполнителей.

Ключевые слова: театр, спектакль, зритель, студент, образ, кукла, сцена, тень, режиссёр.

Abstract: This article analyzes the artistic and stage characteristics of the diploma performance “Crane Feather” (“Turna Pati”), staged by students as their graduation production. The study highlights the expression of the ideas of humanity, kindness, loyalty, and virtue through the means of puppet theatre, as well as the students’ acting skills and puppet manipulation techniques. Furthermore, the article evaluates the significance of the diploma performance in the professional development of future specialists and its role in demonstrating the creative abilities of young artists.

Keywords: theatre, performance, audience, student, character, puppet, stage, shadow, director.

Teatr san’ati tizimida diplom spektakllari bo‘lajak aktyor va rejissyorlarning nazariy bilimlari hamda amaliy ko‘nikmalarini namoyon etuvchi muhim ijodiy bosqich hisoblanadi. Bunday sahna asarlari talabalarning kasbiy tayyorgarligi, badiiy tafakkuri, obraz ustida ishlash mahorati va jamoaviy ijod jarayonidagi ishtirokini baholash imkonini beradi. Ayniqsa,

qo‘g‘irchoq teatri sohasida diplom spektakllari talabalarning qo‘g‘irchoq boshqarish texnikasi, sahnaviy nutq, harakat madaniyati va aktyorlik mahoratini yaxlit holda namoyon etishi bilan ahamiyatlidir.

Mamlakatimizda teatr ta’limi tizimini takomillashtirish, milliy va jahon teatr an’analarini uyg‘unlashtirgan holda yuqori malakali mutaxassislarni tayyorlashga alohida e’tibor qaratilmoqda. Shu nuqtai nazardan qaraganda, talabalar tomonidan sahnalashtirilayotgan diplom spektakllari nafaqat o‘quv jarayonining yakuniy natijasi, balki yosh ijodkorlarning mustaqil ijodiy izlanishlari va kasbiy mahoratini namoyon etuvchi muhim madaniy voqea sifatida ham ahamiyat kasb etadi.

O‘zbekiston Respublikasi Madaniyat vazirligi tizimida faoliyat yuritib kelayotgan O‘zbekiston davlat san’at va madaniyat instituti Teatr san’ati fakulteti “Qo‘g‘irchoq teatri san’ati” kafedrasi tomonidan 4-kurs “Qo‘g‘irchoq teatri aktyorligi” ta’lim yo‘nalishi talabalarining diplom spektakli sifatida “Turna pati” sahna asari tomoshabinlar e’tiboriga havola etildi.

Mazkur spektakl yapon xalq ertagi motivlari asosida dramaturg Ibrohim Sodiqov tomonidan sahnalashtirish uchun qayta ishlangan bo‘lib, unda insonparvarlik, mehr-oqibat, sadoqat, vafodorlik, ezgulik va yaxshilikka intilish kabi umuminsoniy g‘oyalar badiiy ifoda topgan. Asarda inson va tabiat o‘rtasidagi munosabat, ezgu amalning mukofoti hamda ma’naviy qadriyatlarning hayotdagi o‘rni ramziy obrazlar orqali ochib berilgan.

Spektaklning sahnaviy talqini O‘zbekistonda xizmat ko‘rsatgan artist, dotsent Fatxulla Xo‘jayev hamda 4-kurs “Qo‘g‘irchoq teatr rejissyorligi” ta’lim yo‘nalishi talabasi Mubina To‘ychiyeva tomonidan amalga oshirildi. Rejissyorlar asar g‘oyasini zamonaviy qo‘g‘irchoq teatri ifoda vositalari orqali ochishga intilib, milliy va jahon qo‘g‘irchoqchilik an’analarini uyg‘unlashtirgan holda ta’sirchan sahnaviy yechim yaratishga erishdilar.

Spektakl tayyorgarligi jarayonida rejissyor yordamchisi, katta o‘qituvchi Ulug‘bek Musinov ijodiy guruh faoliyatini muvofiqlashtirib bordi. Sahna bezagi, qo‘g‘irchoqlar obrazi va umumiy badiiy muhitni yaratish ishlariga sahnalashtiruvchi rassom hamda qo‘g‘irchoqlar bo‘yicha rassom Lila Axunova rahbarlik qildi. Qo‘g‘irchoqlarni tayyorlash va ijro uchun moslashtirishda o‘qituvchilar Bekzod Jo‘rabayev, Nilufar Axmadaliyeva va Islom Berdimurotovning mehnati alohida ahamiyat kasb etdi.

Spektaklning dekoratsiya va sahna jihozlari Bekzod Jo‘rabayev rahbarligida 4-kurs “Qo‘g‘irchoqlar ishlab chiqarish texnologiyasi” ta’lim yo‘nalishi talabalari tomonidan tayyorlandi. Bu jarayon talabalar uchun nazariy bilimlarni amaliy ijodiy faoliyat bilan bog‘lash, kasbiy ko‘nikmalarini mustahkamlash va jamoaviy ishlash tajribasini oshirishda muhim maktab bo‘ldi.

Spektakldagi obrazlar tizimi talabalarning ijodiy imkoniyatlari, aktyorlik mahorati hamda qo‘g‘irchoq boshqarish ko‘nikmalarini namoyon etish uchun muhim sahnaviy maydon vazifasini bajardi. Asosiy qahramonlardan bo‘lgan Turna va Turnaoy obrazlarini Dilafruz Farmonova hamda Fozila Umarova ijro

etib, mehr-oqibat, sadoqat va fidoyilik g‘oyalarini ta’sirchan talqin qilishga muvaffaq bo‘ldilar. Kampir rolini Muxlisa Salimova va Hosilbek Valijonov, Chol obrazini esa Muzaffar Esonaliyev hamda Norposhsha Abdijabbarova ijro etib, asar voqealarining dramatik rivojida muhim o‘rin tutuvchi personajlarni ishonchli gavdalantirdilar.

Savdogar rolini Zoyirbek Qo‘ziboyev va Mubina To‘ychiyeva talqin qilib, obrazning manfaatparastlik va ochko‘zlik kabi xususiyatlarini sahnaviy harakatlar orqali yorqin ochib berdilar. Qo‘shni bolakay rolini Hosilbek Valijonov va Husanboy Xoldarov, qo‘shni qizaloq obrazini esa Norposhsha Abdijabbarova hamda Mubina To‘ychiyeva ijro etdilar. Ertakchi va cholg‘uchi obrazlari Ravshan Orolov hamda Husanboy Xoldarov tomonidan ijro qilinib, spektakl voqealarining izchil rivojlanishi va milliy koloritini ta’minlashga xizmat qildi. Ayniqsa, Tulki obrazining Husanboy Xoldarov tomonidan mahorat bilan talqin qilinishi spektaklning badiiy ta’sirchanligini yanada kuchaytirdi.

Shuningdek, ommaviy sahnalarda ishtirok etgan talabalarning uyg‘un sahnaviy harakatlari va jamoaviy ijrosi spektakl voqealarining jonli, tabiiy hamda ta’sirchan kechishini ta’minladi. Bu esa diplom spektakli ishtirokchilarining kasbiy tayyorgarligi, sahnaviy madaniyati va ijodiy salohiyatini yaqqol namoyon etdi.

Asar markazida ezgulikning mukofotlanishi g‘oyasi mujassam. Chol tomonidan tuzoqqa tushgan turnaning qutqarilishi va keyinchalik uning inson qiyofasida Turnaoy sifatida qaytib kelishi xalq og‘zaki ijodiga xos ramziylik asosida talqin etiladi. Turna obrazi yapon xalqining an’anaviy tasavvurlarida muqaddas qush sifatida qaralishi spektaklning ma’naviy-falsafiy mazmunini yanada boyitgan.

Turnaoy obrazi mehr-oqibat, sadoqat va fidoyilik timsoli sifatida gavdalantirilgan. U chol va kampirning samimiy mehridan ta’sirlanib, o‘zining eng qimmatli ne’mati momiq patlarini qurbon qilib, ular uchun ajoyib palak to‘qiydi. Bu sahnalarda inson manfaati yo‘lida o‘zini fido qilish g‘oyasi ta’sirchan badiiy ifoda topadi.

Pyesada savdogar obrazi orqali ochko‘zlik, moddiy manfaatparastlik va ma’naviy qashshoqlik tanqid qilinadi. Uning palak orqali boylik orttirishga intilishi ezgulik va poklikka qarshi qo‘yilgan salbiy kuch sifatida namoyon bo‘ladi. Shu orqali asarda ma’naviy qadriyatlar har qanday moddiy boylikdan ustun ekanligi ta’kidlanadi.

Spektaklda planshet qo‘g‘irchoq va soya qo‘g‘irchoq teatri elementlaridan samarali foydalanilgani sahnaviy harakat ta’sirchanligini oshirgan. Ayniqsa, soya qo‘g‘irchoqlari orqali berilgan sahnalar obrazlarning ramziy ma’nosini kuchaytirib, asarning poetik va falsafiy mazmunini chuqurroq ochishga xizmat qilgan.

Xulosa qilib aytganda, “Turna pati” diplom spektakli talabalarning ko‘p yillik nazariy va amaliy tayyorgarligi samarasini namoyon etgan muhim ijodiy loyiha sifatida ahamiyatlidir. Unda yosh aktyorlarning sahnaviy nutq, qo‘g‘irchoq boshqarish, obraz yaratish, harakat madaniyati va jamoaviy ijod

borasidagi mahorati yaqqol koʻrindi. Mazkur sahna asari nafaqat talabalarning kasbiy kamolotini namoyon etdi, balki ularni mustaqil ijodiy faoliyatga tayyorlashda muhim bosqich boʻlib xizmat qildi. Spektakl qoʻgʻirchoq teatri san'atining keng ifoda imkoniyatlarini yana bir bor tasdiqlab, yosh ijodkorlarning kelajakda professional teatr jamoalarida samarali faoliyat yuritishlari uchun mustahkam poydevor vazifasini oʻtaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Станиславский К.С. Работа актера над собой. – Москва: Искусство, 1989.

ШЕБЕРЛИК ШЫҢЫНА ПӘРЎАЗ

Хожанов Ж., Хожанова М.
ӨзМКӨМИ Нөкис филиалы доцентлери

Annotaciya: Xalıq artistkası Ayımxan Shamuratova qaraqalpaq kórkem óneriniń rawajlanıp, onıń biyik shoqqılarǵa kóteriliwinde ayanbay miynet etip óz úlesin qosqan teatr ǵayratkerlerinen esaplanadı.

Аннотация: Народная артистка Ойимхон Шамуратова является одной из театральных деятельниц, внесших значительный вклад в развитие каракалпакского искусства и его возвышение.

Annotation*:* People's Artist Oyimxon Shamuratova is one of the theater figures who contributed tirelessly to the development of Karakalpak art and its ascent to great heights.

Gilt sózler: *teatr, aktyor, rejissyor, spektakl, saxna,* professional, *obraz, dramaturgiya, tragediya, komediya, repertuar, truppa, dekada.*

Ключевые слова: *театр, актёр, режиссёр, спектакль, professional, образ, драматургия, трагедия, комедия, репертуар, truppa, dekada.*

Keywords: *theatre, actor, director, performance, scene, professional, character, dramaturgy, tragedy, comedy, repertoire, troupe, decade.*

Xalıq artistkası Ayımxan Shamuratova qaraqalpaq kórkem óneriniń rawajlanıp, onıń biyik shoqqılarǵa kóteriliwinde ayanbay miynet etip óz úlesin qosqan teatr ǵayratkerlerinen esaplanadı. Ol Qaraqalpaqstanda birinshi «Tań nurı» truppasınıń shólkemlestiriwshisi dramaturg, rejissyor, artist Ábdiraman Ótepov penen birgelikte teatrdaǵı dóretiwshilik xızmetin baslaydı. Solay etip onıń teatrdaǵı dóretiwshilik xızmeti 1933 jılı Á.Ótepovtıń «Boyawshı wákil» spektaklindegi Hayal obrazın atqarıwdan baslanadı. Jas aktrisa hayal rolinde oynawdan bas tartadı, bul da bolsa qaraqalpaq qızlarına tán tartınshaqlıqtan, balalıq sezimlerdiń ele basılmay atırǵanınan bolsa kerek. Aktrisa qanday roldi bolsa da diydine jetkerip atqara alsa ol naǵız talant iyesi bolatuǵının ol keyin ala túsinip jetedi. Usı bir dáslepki qádem keyin ala xalıq awzında óz talantı menen dástanǵa aylanǵan xalıq artisti bolıp jetilisiwine sebepshi bolǵan bolsa kerek. Rasında da keyin ala usı bir kishkene soqpaqlar gúzarǵa aylanıp, aktrisa

qaraqalpaq teatrınıń tiykarın salıwshı Á.Ótepovtıń derlik barlıq spektakllerinde bas qaharman obrazların jaratıp tábiyat inám etken tuwma talantı, xosh hawazı, saxnaǵa jarasqan sın-sımbatı menen tamashagóylerdiń alǵıslarına, xalıqtıń húrmetine ılayıq boladı.

A.Shamuratovanıń qaraqalpaq teatrı saxnasında dóretken este qalarlıq obrazlarınıń biri bul Sapar Xojaniyazovtıń «Súymegenge súykenbe» muzıkalı komediyasındaǵı Ǵodalaqtıń úlken hayalı Parshagúl obrazı bolıp tabıladı. Bul haqqında teatr sınshısı, kórkem óner tanıw ilimleriniń doktorı, professor Teshebay Bayandiev bılay dep jazadı: «…Ayımxan Shamuratova, onıń xızmetlerin múltiksiz orınlap kiyatırǵan mizamkesh hayaldıń emes, kerisinshe, adasqanǵa jol, qapalanǵanǵa qol berip, «juwan judırıqtan» tayaq jegen biysharalarǵa kómeklesetuǵın adamǵa mehirbanlıq, ámeńgerlik tárepine kóbirek itibar beredi». Rasında da aktrisa óziniń súyiklisinen ayırılıp májbúriy Ǵodalaqqa hayal bolıwǵa kelisim bergen Aysánemge «júnin úrpiytpey» kerisinshe onıń Áwezge qosılıwına járdem beredi. Bul álbette Parshagúldiń (A.Shamuratova) adamgershilik qásiyetlerinen derek beredi. Sonday-aq bul roldiń sátli shıǵıwınıń taǵı bir sebebi, aktrisa ózi rolinde oynaytuǵın personaj xarakteriniń kúshli hám ázzi táreplerin jaqsı meńgergen. Demek aktrisa óz rolin joqarı professional dárejede atqara alǵan desek qátelespeymiz.

1957 jılı Tashkent qalasında ótkerilgen Qaraqalpaq ádebiyatı menen kórkem óneriniń birinshi dekadasında Ayımxan Shamuratova T.Allanazarov, J.Aymurzaevlardıń «Ráwshan» spektaklinde Ráwshan, A.N.Ostrovskiydiń «Jarlılıq ayıp emes» spektaklinde Anna Ivanovna rollerin tabıslı atqarıp shıqtı. A.Shamuratova «Ráwshan» spektaklinde awıl xojalıq institutın endi ǵana pitkerip kelgen jas agronom qız Ráwshan obrazın sheberlik penen jarattı. Ráwshan (A.Shamuratova) agronom bolıp keliwden xojalıqtı basqarıw jumıslarına jańalıqlar endire baslaydı. Ol xojalıq jumısın ádil jol menen meńgerip, adam kúshin, texnikanı únemli paydalanıw arqalı hasıldarlıqtı arttırıwǵa, miynet tártibin bekkemlewge tırısadı. Eskilikke, jaramas eski úrp-ádetlerge qarsı shıǵadı. Sonıń menen awılǵa jańa mádeniyat ornatıp, xalıqtıń mádeniy turmısın jaqsılaw ushın baslama kóteredi. Bul maqsetlerin iske asırıw jolında ushırasqan hár qanday qarama-qarsılıqlarǵa moyınsınbay, olarǵa tabanlılıq penen qarsı tura aladı. Awıl turmısına jańalıq endiriw menen birge Ráwshan (A.Shamuratova) óziniń jeke turmısında da baxıtqa qolı jetedi. Ol ózi súygen rus jigiti kolxozdıń injener texnigi Boris penen bas qosıp, haqıyqıy ómirge qol uslasıp birge qádem taslaydı. A.Shamuratovanıń atqarıwında Ráwshan obrazı Shıǵıstıń názik sezimli, sap húydanlı, márt qızı sıpatında ayqın sáwlelengen.

Á.Shamuratovtıń «Qırıq qız» muzıkalı draması belgili rejissyor G.D.Abdulov tárepinen saxnalastırılıp, muzıkasın kompozitor V.Shafrannikov qaraqalpaq xalıq namalarına tiykarında jazıp shıǵadı. Bul muzıkalı shıǵarmada aktrisa Gúlayımnıń anası Aqsulıwdıń rolin sheberlik penen atqarıp, óziniń kelesheginen úlken úmit kúttiretuǵın aktrisa ekenligin kórsete aldı.

1969 jılı Qaraqalpaq ádebiyatı hám kórkem óneriniń Tashkent qalasında ótkerilgen hápteligine S.Xojaniyazovtıń «Aqmaq patsha» spektakli aparıldı. Bul spektaklde A.Shamuratova Aqbilek báybisheniń rolin oynadı. Bul Aqbilek ózi haqkókirek, miyrimli, sárdar hayal boladı. Sońǵı alǵan hayalı qız tuwǵanın esitse Patsha onı óltirip jiberiwi múmkin ekenin sezgen Aqbilek (A.Shamuratova) aqıllılıq penen is alıp barıp, onıń qız tuwganın patshaǵa bildirmewge háreket etedi. Rejisser Qaraqalpaqstan xalıq artisti Reyimbay Tóreniyazovtıń dáslepki rejisserlıq miynetlerinen esaplanǵan bul spektakl óziniń unamlı tárepleri menen tashkentli tamashagóylerdiń názerin birden ózine awdardı.

1972 jılı M.Áwezov atındaǵı qazaq akademiyalıq drama teatrınıń bas rejissyorı Xalıq artisti Ázerbayjan Mámbetov sol gezdegi K.S.Stanislavskiy atındaǵı qaraqalpaq mámleketlik muzıkalı drama hám komediya teatrı saxnasında Shıńǵıs Aytmatovtıń «Ana-jer-ana» spektaklin saxnalastırdı. Ekinshi jáhán urısı jıllarında xalıqtıń basına túsken músiybet, olardıń ayanıshlı tágdiri haqqındaǵı bul dramalıq shıǵarmaǵa sol jılları kóplegen teatrlar qol urǵan edi. Tájiriybeli rejissyor Á.Mámbetov Tolǵanay rolin atqarıwdı teatrdıń talantlı aktrisası A.Shamuratovaǵa isenip tapsıradı. Balaların urısqa atlandırıp jer sıypalap qalǵan Tolǵanaydıń qayǵı-dártlerin aktrisa, geypara waqıtlarda ózin sol personajdıń ornına qoyıp, óziniń basınan ótken bazıbir jaǵdaylar menen tuwrı salıstıra bilgen. Nátiyjede bul roldi aktrisa tábiyiy atqarıp, tamashagóylerdiń júrek tórinen jıllı orın iyelewge miyasar boldı. Spektakl sátli shıǵıp, onı kóp sanlı tamashagóyler jaqsı qabıl aldı.

A.Shamuratovanıń teatr saxnasında jaratqan sońǵı rolleriniń biri Q.Mátmuratovtıń «Bir úyde eki ómir» dramasındaǵı Hámre obrazı bolıp tabıladı. Teatrdıń jetekshi kánige aktrisası sıpatında birqansha biytákirar obrazlar jaratıp saxnada ısılǵan tájiriybeli aktrisa bul obrazda Hámire ananıń ishki sezimlerin ayqın ashıp bere alǵan. Spektakldi kórip tásiyn qalǵan tamashagóylerdiń biri jazıwshı Gúlaysha Esemuratova: «…analardıń anası rolinde oynaǵanıńızdı kórip lázzetlendim, mawqımdı basqanday boldım. Siz jaratqan obrazlarda turmıstıń ashshı-dushshısın bastan keshirgen, analıq miyrimi kúshli hayal júregi jan-sezimimizdi biylep aladı». Bul aktrisanıń dóretiwshilik xızmeti tımsalında teatrǵa berilǵen úlken baha bolıp esaplanadı.

Xalıq artisti A.Shamuratova qaraqalpaq teatr hám qosıqshılıq ónerleriniń rawajlanıwında teńdey xızmet etip, onıń búgingidey professional dárejege kóteriliwine salmaqlı úles qostı. Sonlıqtan bul biytákirar talant iyesi, teatr saxnasında analar galereyasın jasaǵan aktrisanıń atı teatr tariyxına altın háripler menen jazılıp, máńgilik móxirlenip qalatuǵını taqıyıq.

ÁDEBIYATLAR

1. A.Shamuratova «Sheberliktiń shıńına qaray». «Qaraqalpaqstan» baspası 1984.

2. 2. A.Shamuratova «Iskusstvo ómirim». «Qaraqalpaqstan» baspası 1978.

ЗАМОНАВИЙ ТАЛҚИНДА САҲНАЛАШТИРИЛГАН СПЕКТАКЛНИНГ БАДИИЙ-ЭСТЕТИК АҲАМИЯТИ

Исмаилов Ажинияз
ӨзМКӨМИ Нөкис филиалы оқытыўшысы

Аннотация: Бу мақолада Бердақ номидаги Қорақалпоқ давлат академик мусиқали театрида қайта саҳналаштирилган К.Рахмановнинг “Жар” спектаклининг ютуқ ва камчиликлари ҳақида сўз бўлади.

Калит сўзлар: театр, драматург, актёр, режиссёр, спектакль, ижодкор, репертуар, декорация.

Аннотация: В этой статье рассказывается о достижениях и недостатках пьесы К. Рахманова "Жар" переданной в Каракалпакском государственном академическом музыкальном театре имени Бердаха.

Ключевые слова: драматург, театр, актёр, режиссёр, спектакль, создатель, репертур, декорация.

Annotation: This article discusses the achievements and shortcomings of K. Rahmanov's play "Jar" which was presented at the Berdaq Karakalpak State Academic Musical Theatre.

Keywords: theater, playwright, actor, director, play, creator, repertoire, decoration.

Ўтган асрнинг сўнгги чораклигида ўзининг қайноқ ижоди билан қорақалпоқ драматургиясининг гуллаб–яшнашига салмоқли ҳисса қўшган драматург, Қорақалпоғистон халқ шоири, Бердақ номидаги давлат мукофотининг лауреати Кенесбай Рахмановнинг ижодини кўздан кечирсак, унинг саҳна асарларининг турли жанрларда ёзилганлигининг гувоҳи бўламиз. Бир-бирини такрорламайдиган «Яродор юраклар», «Кечиккан баҳор», комедия жанридаги «Келин», «Тўққиз тўнқилдоқ, бир чанғилдоқ», «Инжиқнинг муҳаббати», «Лаққилар шифохонада» ва бошқа саҳна асарлари театр саҳналарида муваффақияти саҳналаштирилди.

Драматургнинг замон танламайдиган саҳна асарларидан бири «Нариги дунёга таклиф» спектакли дастлаб 1976 йили режиссёр Н.Ансатбаев томонидан саҳналаштирилиб саҳна юзини кўрди. Асар 2010 йили қайта қўлга олиниб, «Ўғрини қароқчи босди» номи билан томошабинларга тақдим этилди[30].

Бердақ номидаги Қорақалпоқ давлат академик мусиқали театри трагик-комедия жанридаги мазкур асарни 2024 йили қайта қўлга олинганлигининг асосий сабабларининг бири саҳна асарининг мавзуси ва ғоясида. Жанри драмага айлантирилган ва «Жар» номи билан оммага тақдим этилган спектаклни режиссёр Марқабай Усенов саҳналаштирди. Спектаклда бугунги кундаги долзарб бўлган фарзанд тарбиясига

[30] Ансатбаев Н. “Театр ва кино” Тошкент, «Наврўз» 2020. 144, 156 б.

бефарқлик, молу-давлатга ружу қўйиш, давлат хизматчиларининг коррупцияга қарши кураши мавзулари кўтарилган. Бир неча ўн йиллар аввал ёзилган асардаги воқеаларни бугунги кун билан боғлаш ва аҳамиятини ошириш муаллифнинг қизи Гавҳар Раҳмонова томонидан амалга оширилгани инобатга олинса, драмадаги воқеалар шу кунларда бўлиб ўтади.

Бойликнинг ортидан қувган ота, Дубайга дам олиш учун кетган, уйда қолган она эса пул учун эрига зўрға чидаб юрган жабирдийда кўринишда гавдаланади. Ёлғиз ўғил Норпўлат (Муҳаммедали Кенжеев) ота-онасининг соясида кайфу-сафо қилиб юрган меросхўр, танти ўсмир. Уларнинг оиласида меҳр-оқибат туйғулари, инсонийлик сифатлари кўтарилгани яққол намоён бўлиб туради.

Онасининг машинасини ҳайдаб чиқиб кетган Норпўлат билан бахтсиз ҳодиса юз беради. Асарнинг тугуни мана шу ердан бошланади. Оилавий бир таниши Шерниязнинг (Руслан Қайпназров) ўз муаммосига ечим излаб турганида, Норпўлат велосипедли қизни машинада уриб юбориб, ўзи қочиб кетганини эшитган Улпери (М.Мамбетмуратова) саросимага тушиб қолади. Асардаги воқеалар ривожланиб бориши билан бу оиланинг бошига шиддатли мудҳиш воқеалар ёмғир каби ёға бошлайди.

Дастлаб, Шерииязнинг дўконида текшириш томонидан топилган камоматни қоплашидан умид қилиб, Тошпўлатни (Данияр Қудайназаров) Дубайдан чақиртиради. Ўғлининг ташвиши устига яна ташвиш бўлиб қўшилган воқеа – бу йиғилган бир чемодан долларларни ўғирлаб кетишганини бўлди. Бу воқеадан милициянинг хабар топишини истамаган уччовлон, вазиятдан чиқиш учун жиноят изидан яна жиноят содир этишади.

Қўшнисидан гумонсираган Тошпўлат ва Шернияз Улперини зўрға кўндириб, қўшнисининг ҳовлисига туширади. Уларнинг ҳаёлида: пулни ўғирлаган қўшниси пулларни молхонага яширишган. Лекин иш силлиқ кетмайди, Улперини ўғирликга тушган қўшни ҳовлидаги ийт тишлаб олади. Чигал воқеалар мана шу воқеадан кейин ойдинлаша бошлайди. Норпўлат одам уриб юбормагани, унинг ўзи ноқобил дўстлариинниг қурбонига айлангани, бир чемодан пул ҳам “дўстлар” томонидан ўғирлангани кўрсатилади. Бу воқеаларга чидай олмай, ақлдан озаган Улпери уйига ўт қўяди ва ўзи ҳам қурбон бўлади.

Асардаги воқеалар шиддат билан ривожланиб борганини кўришимиз мумкин. Бироқ воқеалар аввалида бир-бирига боғлиқлик суст кечади, Аниқ мақсадга хизмат қилмайдиган воқеаларнинг кўплиги дастлаб уларнинг ортиқчадек туюлганини яширмаймиз. Ички ишларни суриштурувлари орқали мудҳиш жиноятлар барчаси бир чизиққа тизилади. Шунданг сўнггина тушунарсиз кўп воқеаларга ойдинлик киритилади.

Спектакль сўнггида финал икки маротаба берилди. Тошпўлат милиция ходими олдида ҳамма ишларни бости-бости қилиш учун унга пора таклиф этиб, шу вақтгача қилган жиноятлари устига жиноятни ямаб турганида, милиция Тошпўлатга ҳали хабар топмаган воқеалар тафсилотини етказади. Тошпўлат шу ерда баридан айрилганини англаб етади. Шу ерда биринчи финал кўрсатилган бўлса, бундан кейин яна финал берилади, яъни Тошпўлатнинг чет элдаги қизи келиб, она қабри бошида намоён бўлади.

Саҳна безагидаги айрим декорацияларнинг ғояга эришишдаги хизмати якун топмаган. Прологда катта ойнанинг олдида бир қиз ўтириб, ўз аксини кўрганидан сўнг чўчиб тушади. Кейинги саҳна кўринишларида ойнадан деярли фойдаланилмайди. Лекин прологда катта темир тўрнинг туриши персонажларнинг қилмишларига яраша борадиган жойини акс эттирган. Тошпўлатнинг уй интеърери саҳна устига қурилган саҳнага ўхшаб қолган. Чунки, баланд зинапоялар актёрларнинг ундан миниб-тушишига ноқулай бўлди. Ҳаттоки, томошабин спектаклни кўриб ўтириб, актёрлар “йиқилиб кетмасмикин” дея ҳавотирланиб ўтирди.

Актёрлар ижросига тўхталадиган бўлсак, Тошпўлат ролидаги Данияр Қудайназаров ўз қаҳрамонига тушмагандек, назаримизда. Даниярнинг ўз образини яратишидан унинг қаҳрамони гапга эрувчи, бўшанг одамдек кўринди. Аслида Тошпўлат қаҳри қаттиқ, оиласига бефарқ, бола тарбиясини эса аёлига ташлаб кўйган, ҳаётда пулни ҳамма нарсадан устун қўйувчи инсон. Данияр Қудайназаровнинг ижросида бу характер яққол кўзга ташланмайди. Лекин Улпери ролидаги Мийригул Мамбетмуратова ва сақов хизматкор Нургул – Замира Юнусова ўз ролларини яхши ижро этди.

Асардаги воқеаларни бугунги кундаги аҳамиятини муҳокама қилар эканмиз, ҳозирги вақтдаги айрим ота-оналарнинг молу-дунё изидан қувиши ва оиласига бефарқлиги, натижада фарзандлар тарбиясини издан чиқариб қўйётганлиги, жиноий ишларни коррупция йўли билан ҳал қилишга бўлган урунишлари каби ҳолатларни бугунги турмушимизда тез-тез эшитиб, гувоҳи ҳам бўлиб турганимимиз ҳақиқат.

Хулоса ўрнида шуни айтиш керакки, қорақалпоқ театри тарихида бир асарнинг узоқ йиллар театр репертуарида яшаши аслида асарнинг моҳирлик билан ёзилганлигида. Янги спектаклнинг жанри ўзгартилиб, асар ўзининг композицион тузлишини бироз чалкаштириб қўйган бўлса да, мавзу ва ғоясининг аниқлигини, тарбиявий аҳамиятини сақлаб қола олган. Театр ижодкорларининг бугунги томошабинга айтмоқчи бўлган муҳим гапи ҳам мана шулар, аслида.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Арасту. Поэтика. – Т: Янги аср авлоди, 2012.
2. Ансатбаев Н. Театр ва актёр, дарслик. 2020.
3. Асарнинг асл нусхаси.

4. Darushova, Darixa Kadirniyazovna. "YOSH REJISSYORNING YANGI TALQINDAGI SPEKTAKLI." Oriental Art and Culture 5 (2024): 656-658.
5. Darushova, Darixa Kadirniyazovna. "DOLZARBLIGINI YO'QOTMAGAN ASARNING QORAQALPOQ SAHNASIDAGI TALQINI." TANQIDIY NAZAR, TAHLILIY TAFAKKUR VA INNOVATSION G 'OYALAR 1.1 (2025): 355-358.

БИЛИМЛЕНДИРИЎ ТАРАЎЫНДА ОНЛАЙН МЕДИЯЛАР ЖЕТИСКЕНЛИКЛЕР ҲӘМ КЕМШИЛИКЛЕРИ

Даулетмуратов Тахир Пиратдинович
Өзбекстан мәмлекетлик көркем өнер ҳәм мәденият институты
Нөкис филиалы оқытыўшысы

Аннотация: Бул тезисте заманагөй билимлендириў системасында онлайн медиалардың орны, олардың мәлимлеме тарқатыўдағы жеделлиги, имканиятлары ҳәм усы тараўдағы фейк (жалған) хабарлардың алдын алыў мәселелери көрип шығылған. Сондай-ақ, мәлимлеме мәдениятын қәлиплестириў ҳәм медиа саўатлылықты арттырыўдың әҳмийетине тоқталған.

Гилт сөзлер: онлайн медиа, билимлендириў, фейк хабар, информациялық коммуникация, медиа саўатлылық, санлы әўлад, социаллық тармақлар.

Аннотация: Ушбу тезисда замонавий таълим тизимида онлайн медианинг ўрни, уларнинг ахборот тарқатишдаги фаоллиги, имкониятлари ва ушбу соҳадаги фейк (ёлғон) хабарларнинг олдини олиш масалалари кўриб чиқилган. Шунингдек, ахборот маданиятини шакллантириш ва медиа саводхонликни оширишнинг аҳамиятига тўхталиб ўтилган.

Калит сўзлар: онлайн медиа, таълим, фейк хабар, ахборот коммуникацияси, медиа саводхонлик, рақамли авлод, ижтимоий тармоқлар.

Аннотация: В данном тезисе рассматриваются роль онлайн-медиа в современной системе образования, их активность в распространении информации, возможности и вопросы предотвращения фейковых (ложных) новостей в этой сфере. Также была подчеркнута важность формирования информационной культуры и повышения медиаграмотности.

Ключевые слова: онлайн-медиа, образование, фейковые новости, информационная коммуникация, медиаграмотность, цифровое поколение, социальные сети.

Бүгинги күнде илим-ағартыўшылық ҳәм билимлендириў системасының раўажланыўысыз мәмлекеттиң келешегин көз алдымызға

келтириў қыйын. Президентимиз Шавкат Мирзиёев атап өткенлериндей, Үшинши Ренессанс тийкарын жаратыў ушын ең дәслеп билимлендириў ҳәм тәрбияны раўажландырыў, илим ҳәм инновацияларды қоллап-қуўатлаў – миллий идеямыздың тийкарғы бағдары болып табылады. Мәлимлеме жәмийетинде билимлендириў процеси санластырыў технологиялары менен тығыз байланыслы болып, онлайн медиалар информация алмасыўдың тийкарғы қуралына айланбақта.

Онлайн медиалар заманагөй жәмийетте мәлимлеме алмасыўдың ең нәтийжели ҳәм ғалабалық қуралларынан бири. Олардың тийкарғы жетискенликлеринен бири мәлимлемени тезлик пенен кең аудиторияға жеткериў имканияты болып табылады. Бул жағдай жәмийеттеги әҳмийетли ўақыя-ҳәдийселер, билимлендириў ҳәм илим тараўындағы жаңалықлар және социаллық процесслер ҳаққында өз ўақтында хабардар болыўды тәмийинлейди. Соның менен бирге, онлайн медиаларда интерактивлик қәсийетине ийе болып, пайдаланыўшылар арасында өз-ара байланыс, пикир алмасыў ҳәм жәмәәтлик додалаўларды раўажландырыўға хызмет етеди.

Онлайн медиалардың және бир әҳмийетли абзаллығы – мәлимлемени ҳәр қыйлы форматларда усыныў имканияты болып есапланады. Текст, сүўрет, видео ҳәм аудио көринисиндеги контент пайдаланыўшыларға информацияны тез ҳәм аңсат өзлестириўге жәрдем береди. Буннан тысқары, онлайн медиалар билим алыў ҳәм тәжирийбе алмасыў ушын қолайлы платформа есапланады. Оларда билимлендириў бетлери, онлайн курслар ҳәм қәнигелер тәрепинен таярланған материаллар кеңнен тарқалған болып, бул аралықтан билим алыў ҳәм еркин оқыў имканиятларын кеңейтеди.

Сондай-ақ, онлайн медиалар жәмийетлик пикирди қәлиплестириў, социаллық белсендиликти арттырыў ҳәм пуқаралық жәмийетти раўажландырыўда әҳмийетли орын ийелейди. Олар арқалы ҳәр қыйлы социаллық басламалар, жойбарлар ҳәм ағартыўшылық жумыслары кеңнен ен жайдырылып, халықтың белсене қатнасыўы тәмийинленеди. Улыўма алғанда, онлайн медиалар мәлимлеме мәканын кеңейтиў, билим ҳәм тәжирийбени ғалаба ен жайдырыў және заманагөй коммуникацияны жетилистириўде үлкен әҳмийетке ийе болмақта.

Солай екен, заманагөй онлайн медиалар билимлендириў тараўында бир қатар абзаллықларға ийе:

Оперативлик: Рәсмий мәкемелер өз веб-сайтлары ҳәм социаллық тармақлар арқалы имтиханлар, грантлар ҳәм жаңалықлар ҳаққында қысқа ўақыт ишинде мағлыўмат бериў имканиятына ийе.

Мәлимлеме формасының ҳәр түрлилиги: Текст, видео, инфографика ҳәм жанлы эфирлер информацияны қабыллаўды аңсатластырады.

Интерактивлик: Онлайн медиалар арқалы оқыўшылар ҳәм студентлер пикир алмасып, додалаўларда қатнасыў имканиятына ийе болады.

Дәстүрий ҒХҚ (телевидение, газета) менен салыстырғанда, онлайн медиалар информацияны ўақыя жүз бериўи менен жәриялаўы (реаль ўақыт режиминде) оның жеделлигин көрсетеди.

Онлайн медиалардың тезлиги менен бир қатарда, тексерилмеген ямаса арнайы тарқатылған «фейк» хабарларда ушырасады. Бундай мағлыўматлар жәмийетте исенимсизлик, надурыс түсиниклер ҳәм албыраўшылықты келтирип шығарады. Бундай жағдайларда тийисли мәкемелер рәсмий мүнәсибет билдириўи ҳәм халықты хабардар етиўи – жалған хабарлардың алдын алыўдағы ең нәтийжели механизм.

Жалған мәлимлеме тарқатқаны ушын нызамшылықта қатаң жазалар белгиленген. Өзбекстан Республикасының Ҳәкимшилик жуўапкершилик ҳаққындағы кодексиниң 202-2-статьясы ҳәм Жынаят кодексиниң 244-6-статьяларына муўапық, жәмийетлик тәртипке қәўип салатуғын ямаса шахстың қәдир-қымбатын кемситетуғын жалған хабарлар ушын ири муғдарда жәрийма ямаса азатлықты шеклеў жазалары қолланылады. Бундай жазалар пуқараларды, әсиресе жасларды интернеттеги ҳәр бир хабарға сын көзқарас менен қараўға шақырады.

Онлайн медиалар билимлендириўдиң ажыралмас бөлегине айланған. Олардың имканиятларынан мақсетли пайдаланыў, билим алыўдың жаңа имканиятларын жаратыў менен бирге, медиа мәдениятты қәлиплестириў – тийкарғы ўазыйпа. Жалған хабарларға исенип қалмаў, мәлимлемени рәсмий дереклерден тексериў ҳәм интернет мәдениятына әмел етиў – бүгинги заманагөй инсанның баслы талабы.

Әдебиятлар

1. Mirziyoyev Sh. Matbuot va ommaviy axborot vositalari xodimlariga yo‘llagan tabrigi. 2017-yil 27-iyul.
2. Mo‘minov F.A. Jurnalistika ijtimoiy institut sifatida. – T.: Universitet, 1998.
3. Прохоров Е.П. Журналистика. Государство. Общество. – М., 1996.
4. Xudoyqulov M. Ommaviy axborot vositalari nazariyasi. – T.: Universitet. 1999.
5. Qozoqboyev T.M., Xudoyqulov M. Jurnalistika. Oliy o‘quv yurtlari uchun darslik. – T., 2009.
6. Муротова Н. ва б., Онлайн журналистика ва медида янги трендлар. VII жилд. Тошкент, 2019. – 338-б.
7. Морозова А.А. Специфика традиционных жанров журналистики в текстах социальных сетей (на примере «ВКонтакте») // Вестник Челябинского государственного университета, 2015. - № 5. Филология. Искусствоведение. Вып. 94. С. 245).
8. Muminov F.A., Bekbawliev D.O hám basqalar. Jurnalistika hám ǵalaba kommunikaciya tiykarlarí. Sabaqlıq. – T.: «Yosh avlod matbaa». 2021. –V. – 196.

ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ КОНФЛИКТ ҲӘМ КАТАРСИСТИҢ САХНАЛЫҚ ШЕШИМИ

Дарушова Дариха Қадирниязовна
ӨзМКӨМИ Нөкис филиалы оқытыўшысы

Annotaciya: Bul maqalada Berdaq atındağı Qaraqalpaq mámleketlik akademiyalıq muzikalı teatrında sahnalastırılǵan A.Ismailovtıń “Terbenbes júrekler-2” spektakli talqılanadı hám ondağı rejissyorlıq isi, konflikt hám katarsistiń saxnalıq sheshimi haqqında pikir bildirildi.

Tayanısh sózler: teatr, dramaturg, aktyor, rejissyor, spektakl, dóretiwshi, repertuar, dekoraciya.

Аннотация: В данной статье анализируется спектакль А. Исмаилова «Непоколебимые сердца–2» («Terbenbes júrekler–2»), а также рассматриваются режиссёрская работа, конфликт и сценическое решение катарсиса в постановке.

Ключевые слова: драматург, театр, актёр, режиссёр, спектакль, создатель, репертур, декорация.

Annotation: This article analyzes A. Ismoilov’s play “Immovable Hearts–2” («Terbenbes júrekler–2») and discusses the director’s work, the dramatic conflict, and the stage interpretation of catharsis in the performance.

Keywords: theater, playwright, actor, director, play, creator, repertoire, decoration.

Búgingi qaraqalpaq teatr kórkem ónerinde zamanagóy temalardı jańasha talqılaw hám tásirsheń saxnalıq sheshimler arqalı tamashagóyge jetkeriwge bolǵan umtılıs ayqın sezilmekte. Ásirese, jas rejissyor hám dramaturglerdiń dóretiwshilik izleniwleri nátiyjesinde saxnaǵa qoyılıp atırǵan spektakller tek ǵana kórkemlik jaqtan emes, al ruwxıy-tárbiyalıq áhmieti menen de ayrıqsha itibarǵa ie bolmaqta. Mine, usınday spektakller qatarına "Tebirmes júrekler-2" spektaklin kirgiziw múmkin.

Bul spektakl aldın saxnalastırılǵan "Tebirmes júrekler" shıǵarmasınıń logikalıq dawamı sıpatında kórsetildi. Spektakldıń birinshi bóliminde ele dúnyaǵa kelip úlgermegen nárestelerdiń túrli sebepler menen nabıt bolıwı, olardıń mezgilsiz úzilgen táǵdiri haqqında sóz etilgen bolsa, ekinshi bólimde bolsa tuwılmay qalǵan balalardıń ruwxıy keshirmeleri, olardıń anaları menen bolǵan simvolikalıq ushırasıwları oraylıq orındı ieleydi. Shıǵarmanıń bunday dawamlılıq tiykarında qurılıwı spektakl ideyasınıń jáne de tereńlesiwine xızmet etken.

Spektakl waqıyaları fantastikalıq hám psixologiyalıq dramanıń únlesligi tiykarında rawajlanadı. Nabıt bolǵan balalar Ómir perishtesinen bul dúnyaǵa túsip, óz anaların kóriw hám olar menen sóylesiw ushın ruqsat soraydı. Dáslep perishte bul ótinishke tartınıńqırap qaraydı, sebebi bul ushırasıwlar awırıw hám azaplarǵa tolı ekenligin jaqsı túsinedi. Biraq balalardıń qálbindegi taza

sezimler hám analar mehrine bolǵan shóllik sebepli olarǵa qısqa múddetke ruqsat beriledi.

Spektakl dawamında túrli tágdirler saxnada janlanadı. Hár bir ana obrazı arqalı jámiyette ushırasıp turatuǵın belgili bir sociallıq mashqalalar ashıp beriledi. Birinshi ana jaslıqtaǵı isenim hám aldaw qurbanı bolıp, ómirdegi nadurıs qádem sebepli perzentinen waz keshken. Onıń ishki azabı hám jıllar dawamında jıynalıp kelgen pushaymanı tamashagóy qálbine kúshli tásir etedi. Ekinshi obraz bolsa ruwxıy kriziske ushıraǵan, ómirdiń haram jolın tańlaǵan hayal tágdirin ashıp beredi. Ol perzentin "kereksiz" dep esaplaǵan bolsa da, onıń menen ushırasqan minutlarda júregindegi ana mehiri oyanıp, qattı azapqa túsedi.

Keyingi saxnada perzenti mayıp bolıp tuwılıwınan qorıqqan ananıń tágdiri talqılanadı. Bul obraz arqalı jámiette ayırım insanlardıń mayıplıqqa bolǵan nadurıs múnásibeti, ómirden qorqıw hám juwapkershilikten qashıw sıyaqlı jaǵdaylar ashıp beriledi. Spektakl bul mashqalanı júdá tásirsheń saxnalar arqalı kórsetip, hár bir insan jasaw huqıqına ie ekenin uqtıradı. Mayıp qız hám anasınıń ushırasıwı, olardıń bir-birin qıymay jılawı, bir-birine bolǵan mehirin bildiriwi spektakldegi eń tásirli saxnalardan biri boldı.

Ásirese, perzentiniń dağın kótere almay ruwxıy turaqlılığın joǵaltqan ana obrazı tamashagóylerdi qattı tásirlendirdi. Ruwxıy emlewxanada ótetuǵın saxnalarda ana júregindegi awırıw, pushayman hám árman júdá tábiyǵıy sáwlelengen. Balasın kórgen ananıń ruwxıy jaǵdayı, onıń perzentin bawırına basıp qalıwǵa bolǵan umtılısı saxnada kúshli dramalıq jaǵdaydı júzege keltiredi.

Spektakldin en tásirli noqatlarınan biri - analar hám balalar ushırasıwınıń qısqa ekenligi. Ómir perishtesi bergen waqıt tamam bolǵannan soń, balalar anaların taslap ketiwge májbúr boladı. Ana hám bala ortasındaǵı ajıralıw saxnaları tamashagóy qálbinde awır sezimlerdi oyatadı. Bul jaǵday shıǵarmada katarsis payda etip, tamashagóydi tereń pikirlewge shaqıradı.

Shıǵarmanıń kórkem sheshiminde simvolizm hám psixologizm áhmietli orın ieleydi. Ómir perishtesi obrazı tek ǵana waqıyalardı baylanıstırıp turıwshı qaharman emes, al insan húydanı hám turmıs haqıyqatlığınıń tımsalı sıpatında kórinedi. Spektaklda jaqtılıq, muzıka, saxna háreketleri hám únsizlikten ónimli paydalanılǵanı dramalıq tásir kúshin jáne de arttırǵan.

"Tebirmes júrekler-2" spektakli tamashagóydi ómir haqqında tereń oylawǵa iytermeleytuǵın psixologiyalıq drama esaplanadı. Shıǵarma insan óz qılǵan qáteleriniń aqıbetinen qashıp qutıla almaytuǵının, hár bir qarardıń artında insan tágdiri jatıwı múmkin ekenin tásirsheń saxnalar arqalı kórsetedi. Sonıń menen birge, spektakl jaslardı pák turmıs keshiriwge, juwapkershilik penen jasawǵa hám perzent qádirin ańlawǵa shaqıradı.

Shıǵarma avtorı Ájiniyaz Ismaylov zamanagóy qaraqalpaq dramaturgiyasında óz usılı hám sociallıq temalarǵa múrájat etiwi menen ajıralıp turatuǵın jas dóretiwshilerden biri bolıp esaplanadı. Avtor óz shıǵarmalarında jámiyette ushırasıp turatuǵın áhmietli mashqalalardı

psixologiyalıq dramatizm arqalı sáwlelendiriwge umtıladı. Ásirese, insan táǵdiri, jaslar turmısı, ruwxıy apachılıq, ata-ana hám perzent qatnasıqları sıyaqlı temalar onıń dóretiwshiliginde áhmietli orın ieleydi.

Avtordıń "Tebirmes júrekler" hám "Tebirmes júrekler-2" spektakllerinde ómir hám ólim, hújdan hám pushayman, ana mehri hám perzent táǵdiri sıyaqlı quramalı psixologiyalıq jaǵdaylar simvolikalıq hám tásirsheń saxnalar arqalı talqılanǵan. Dramaturg waqıyalardı ápiwayı bayanlaw menen sheklenbey, tamashagóy qálbinde ruwxıy keshirmeler hám tereń pikirlew oyatıwǵa háreket etedi.

Spektakldıń tamashagóyge tásirsheń hám mazmunlı jetip barıwında rejissordıń ornı sheksiz esaplanadı. Sebebi dramaturg tárepinen qaǵazǵa túsirilgen ideya hám pikirler tap rejissyor talqılawı arqalı saxna turmısına kóshedi. Rejissyor shiǵarma mazmunın tereń ańlap, oni saxna quralları arqalı tamashagóy qálbine jetkeriwshi tiykargı dóretiwshi sipatında kórinedi.

"Terbelmes júrekler-2" spektaklinde de rejissyor Marqabay Úsenovtıń dóretiwshilik izlenisleri hám saxnalıq sheshimleri shıǵarma ideyasınıń kúshli tásir menen ashılıwına xızmet etken. Spektaklda psixologiyalıq dramatizmdi kúsheytiw maqsetinde simvolika, plastikalıq háreketler, jaqtılıq hám muzıkalıq sheshimlerden únemli paydalanılǵan. Ásirese, balalar hám analar ushırasıwı saxnalarındaǵı únsizlik, áste háreketler hám sezimlik pauzalar tamashagóy qálbinde kúshli ruwxıy tásir oyatadı.

Rejissyor waqıyalardı ápiwayı túrde bayanlaw menen sheklenbesten, hár bir saxnanı insannıń hújdanı hám ishki qıyınshılıǵın ashıp beretuǵın psixologiyalıq ortalıqqa aylandıra alǵan. Ómir perishtesi obraziniń saxnadaǵı háreketleri, onıń balalar hám analar arasındaǵı dáldalshı sıpatındaǵı wazıypası simvolikalıq sheshimde talqılanǵanı spektakldıń kórkemlik qunın jáne de arttırǵan.

Sonday-aq, rejissyor saxna keńisliginen duris paydalanıp, real turmis hám ruwxiy dúnya shegarasın shártli formada kórsetiwge erisken. Perde ashılıwı menen tamashagóy balalardı shtangetke ildirilgen saqıynalarda terbelip otırǵanın kóredi. Olardıń júzlerinde bolsa qayǵı húkim súredi. Olar óz anaları menen ushırasıwǵa ruxsat alǵanda bolsa saqıynalar jerge túsiriledi hám balalar bul dúnyaǵa qádem taslaǵanın simvolikalıq mániste ańlaymız. Bul bolsa spektaklde fantastikalıq hám realistlik baǵdarlardıń úylesiwin támiyinlegen. Nátiyjede avtordıń tiykarǵı ideyası - insan óz qáteleri ushın hújdan azabınan qutıla almaytuǵını, perzent táǵdiri muqaddes ekenligi haqqındaǵı pikirler tamashagóyge tásirsheń hám isenimli túrde jetkerilgen.

Juwmaqlap aytqanda, "Terbelmes júrekler-2" spektakli zamanagóy qaraqalpaq teatr kórkem ónerinde sociallıq-psixologiyalıq temalardı jańa saxnalıq talqılawda sáwlelendirgen áhmietli shıǵarmalardıń biri sıpatında bahalanıwı múmkin. Ol tek ǵana kórkemlik jaqtan emes, al tárbiyalıq áhmieti menen de tamashagóy qálbinde uzaq waqıt saqlanıp qalatuǵın spektakller qatarına kiredi.

PAYDALANÍLǴAN ÁDEBIYATLAR:

1. Ansatbaev N. Teatr hám aktyor, sabaqlıq. 2020.141-154 b.
2. Arastu. Poetika. – T: Yangi asr avlodi, 2012. 45-b.
3. Pesanıń túp nusqası.
4. Ismailob Ajiniyaz Esbergenovich. “Ustoz taqdiri” spektaklida zamondosh obrazlar talqini" GOLDEN BRAIN 1.13 (2023): 161-167.
5. Darushova, Darixa Kadirniyazovna. "YOSH REJISSYORNING YANGI TALQINDAGI SPEKTAKLI." *Oriental Art and Culture* 5.6 (2024): 656-658.

ӘБДИРАМАН ӨТЕПОВ ҚАРАҚАЛПАҚ ТЕАТРЫНЫҢ ШӨЛКЕМЛЕСТИРИЎШИСИ

Рахманова Гаўхар Рахманова
ӨзМКӨМИ Нөкис филиалы оқытыўшысы

Annotatsiya - Bul maqalada Qaraqalpaq teatr kórkem óneriniń qáliplesiwi hám onıń dáslepki shólkemlestiriwshilerinen biri bolǵan Ábdiraman Ótepovtıń ómiri hám dóretiwshilik jumısı sáwlelendirilgen. Avtor Ótepovtıń dramaturg, rejissyor hám aktyor sıpatında milliy teatrdıń rawajlanıwında tutqan ornın, onıń "Tań nurı" truppası hám Qaraqalpaq mámleketlik teatrınıń jumısındaǵı úlesin tallaydı. Sonday-aq, onıń saxnalıq shıǵarmaları, teatrdı shólkemlestiriw hám rawajlandırıwdaǵı baslamaları jáne dóretiwshilik mektep jaratıwdaǵı xızmetleri keńnen sáwlelendirilgen. Maqala arqalı Qaraqalpaq milliy teatr kórkem óneriniń dáslepki basqıshları hám onıń qáliplesiw procesi haqqında ilimiy juwmaqlar beriledi.

Gilit sózler: Abdiraman Ótepov, Qaraqalpaq teatrı, "Tań nurı" truppası, milliy teatr kórkem óneri, dramaturgiya, rejissyorlıq, aktyorlıq, teatr tariyxı, saxna shıǵarmaları, mádeniyat, teatr rawajlanıwı.

Annotatsiya - Ushbu maqolada Qoraqalpoq teatr san’atining shakllanishi va uning ilk tashkilotchilaridan biri bo‘lgan Abdiraman O‘tepovning hayoti hamda ijodiy faoliyati yoritilgan. Muallif O‘tepovning dramaturg, rejissyor va aktyor sifatida milliy teatrning rivojlanishida tutgan o‘rnini, uning “Tong nuri” truppasi va Qoraqalpoq davlat teatri faoliyatidagi hissasini tahlil qiladi. Shuningdek, uning sahnaviy asarlari, teatrni tashkil etish va rivojlantirishdagi tashabbuslari hamda ijodiy maktab yaratishdagi xizmatlari keng yoritilgan. Maqola orqali Qoraqalpoq milliy teatr san’atining ilk bosqichlari va uning shakllanish jarayoni haqida ilmiy xulosalar beriladi.

Kalit so‘zlar: Abdiraman O‘tepov, Qoraqalpoq teatri, “Tong nuri” truppasi, milliy teatr san’ati, dramaturgiya, rejissyorlik, aktyorlik, teatr tarixi, sahna asarlari, madaniyat, teatr rivojlanishi.

Аннотация: В данной статье рассматриваются становление каракалпакского театрального искусства и жизненный и творческий путь одного из его основоположников — Абдирамана Утепова. Автор освещает его деятельность как драматурга, режиссёра и актёра, а также

его значительный вклад в развитие национального театра. Особое внимание уделяется его участию в деятельности труппы «Тонг нури» и Каракалпакского государственного театра, а также созданию театральной школы и постановке сценических произведений. В статье анализируется роль Утепова в формировании профессионального театрального искусства Каракалпакстана и его влияние на развитие национальной драматургии.

Ключевые слова: Абдираман Утепов, каракалпакский театр, «Тонг нури», национальное театральное искусство, драматургия, режиссура, актёрское мастерство, история театра, сценические произведения, культура.

Abstract: This article explores the formation of Karakalpak theatrical art and the life and creative activity of one of its founders, Abdiraman Utepo. The author highlights his contributions as a playwright, director, and actor, emphasizing his significant role in the development of national theater. Special attention is given to his involvement in the “Tong Nuri” troupe and the Karakalpak State Theater, as well as his efforts in establishing a theatrical school and staging various dramatic works. The article analyzes Utepo’s influence on the professionalization of Karakalpak theater and his impact on the development of national dramaturgy.

Keywords: Abdiraman Utepo, Karakalpak theater, “Tong Nuri”, national theater art, dramaturgy, directing, acting, theater history, stage works, culture.

Театр ибратхана, даналықты үйретететуғын ҳәм тәрбиялайтуғын мектеп. Қарақалпақстан театрының қәлиплесиўи XX әсирдеги дүнья мәдениятының раўажланыўының епкини менен байланыслы болса да оның театрға мегзес дәстүрлери, ҳәр қыйлы қәделери, қызықлы балалар ойынлары, халықтың ҳәзил-дәлкекке, күлки-мысқылға бейимлиги, ўа-ҳа-ҳалары, айтыслары, драмалық сәнияты әзел-әзелден бар. Улыўма ҳәр бир елдиң театр сәнияты тарийхта өз-өзинен салтанат пенен бир жерден көшип келген емес. Ол халықтың әпиўайы ҳәм қызықлы мийрасларынан өсип-раўажланып, дүньялық цивилизацияға барып қосылады.

Мине, усы көз-қарастан елимиз театр өнериниң пайда болыўы ҳаққында айтатуғын болсақ, әлбетте Әбдираман Өтеповтың аты менен еске аламыз. Ол драматург, режиссёр ҳәм актёр сыпатында дөретиўшилик алып барды.

Оның 1927-1934-жылларға шекем театр сахнасында қойылған пьесалары оның сөзсиз, театр жанкүйери, баслаўшысы, төреси екенлигин көрсетти. Әбдираман Өтепов әжайып драматург, қәбилетли режиссёр сыпатында сол дәўирдиң талантлы жасларын жүзеге шығарып, шәкиртлер таярлап дөретиўшилик мектебин жаратқан инсан .

Әбдираман Өтепов 1905-жылы Қоңырат қаласында туўылған. Әбдираман жас ўақытларында әкеси Өтеп қаладан Арал теңизиниң шығыс жағалаўындағы Қосжан деген жерге көшип келип, балық

өндириўши бай Березницкийге балықшы болып жалланады. Көп кешикпей бай оны балықшыларға бригадир етип тайынлайды. Байдың қараўында ислеген жыллары ол орыслар арасында танысларын көбейтип, дослар артырады. Хожейининиң исенимли адамы сыпатында ол байдың үйинде өткерилген барлық байрамлар ҳәм кешелерге еркин қатнаса алған. Әкеси менен бирге ол үйде Әбдирманда болған. Орыс мәденияты менен, қосықлары ҳәм ойынлары менен, хор ҳәм саз әсбапларында атқарыў, сондай ақ балалайка, гармонь, гитара, скрипка сыяқлы әсбапларда шертиў шеберликлери жас өспиримниң жүрегинде өшпес излер қалдырады.

Березницкийдиң үйиндеги байрамларда пантомимо ойынлары, аяқ ойынлары, киши көлемли комедиялардан үзиндилер атқарылатуғын еди. Әбдираман көп жыллар даўамында булардың ҳәммесин бир неше рет көрип жүрди. Сол аўылдағы орыс балалары менен көп ойнайтуғын еди. Байдың балығын қабыллаўшы Луценко деген киси бираз жыл булардың үйинде жасап, Әбдираманның орыс тилин меңгериўине тийкарғы себепши болды.

1916-жылы Әбдираманның әкеси қайтыс болады. 11 жасар баланы анасы мусылман мектебине оқыўға береди. 3-4 жыл ишинде Әбдираман зийреклиги, уқыбы, саўаты, тек арабша ҳәрип таныў емес, өз бетинше оқыў, оқыған китапларының мәнисин түсиниў бойынша да өз қатарларынан әдеўир илгерлеп кетеди. Ержете келе орыс тилин әдеўир меңгерип, европаша кийине баслайды. Соның ушын адамлар оған «Әбдираман орыс» деген лақап та береди.

1920-жылы Әбдираман Қоңыратқа қайтып келеди ҳәм ЧООН (чрезвычайный отряд особого назначения) отрядына киреди, соның менен бирге ол көркем ҳәўескерлер дөгерегине белсене қатнасады. Әбдираман кеўилли, ҳәр қыйлы минездеги адамларды еликлеўге шебер, өзинше шөлкемлестириўшилик уқыбы менен өзгелерден ажыралып туратуғын жигит болған.

1922-жылдан баслап, округлық комсомол комитетиниң ҳәўескерлик дөгереклерине тиккелей басшылық еткен. 1922-24-жыллары ол Қоңыраттағы театр дөгереклери ушын «Жезде жан», «Зиндан» атлы өзиниң дәслепки сахналық шығармаларын, сондай ақ қосықларын жаза баслайды. 1925-жылы Соркол болысы партия ячейкасының хаткери болып ислеп жүрип, аўыллық жерлерде драма дөгереклерин шөлкемлестирген. 1927-жылдың гүзинде ол Төрткүлге совет хызметкерлерин таярлайтуғын қысқа курста оқыўға жибериледи. Көп өтпей оны усы курстың баслығы етип таярлайды. Төрткүлде ол «Таң нуры» миллий труппасы менен жақыннан танысады ҳәм оның ислерине белсене қатнасады. З.Ф.Қасымов муғаллимшилик жумысына кеткеннен кейин 1927-жылдың 25-сентябринде Ә.Өтепов труппаның көркемлик басшысы етип тайынланады.

1927-1930-жыллары Әбдираман Өтеповтың дөретиўшилигиниң екинши басқышы «Таң нуры» қарақалпақ миллий труппасында басланады. Ол, көркем өнерге драматург болып труппаға келмей турып баслаған еди. 1925-жылы «Шәлеке бай» атлы 1 актлы пьесасын дөретеди. Соңынан бул пьеса бир неше мәртебе қайта исленеди. 1930-жылы бул шығарма драматург тәрепинен жаңа редакцияда қайта исленип «Теңин тапқан қыз» атлы көп актлы музыкалы драма пайда болады. Бул қарақалпақ театрының сахнасында бир неше мәртебе қойылып, халқымыздың сүйип тамашалайтуғын шығармасына айланды.

Драматург сыпатында Әбдираман Өтеповтың 16 үлкен көлемдеги пьесалары бар. «Теңин тапқан қыз», «Ашлық зары», «Еки баслы суў қабақ», «Столовая», «Одеколон», «900 грамм», «Бояўшы ўәкил», «Жалқаў дийхан», «Колхоз турмысы», «Жасырын мөлдек», «Әне халас», «Гүман», «Мархабай батыр», «Гүлзийба», «Айсанем», «Қызыл Марат». Буннан тысқары 40 қа шамалас киши көлемдеги пьесалары, инсценировкалар дөретти. Олардан «Пайзуллаев Әметим», «Алтынгул», «Қум келле», «Гүлхатийша», «Маруся қыз», «Кетсең неттим», «Жездежан», «Зиндан», «Мал киятыр», «Нени айтайын», «Көшеге шықсам», «Сен неме дейсең», «Алпыс метр, жетпис метр», «Ҳаў, бул ким?», «Қатын айырыўшылар», «Қайни менен жеңгесиниң айтысы», «Мейерхольд», «Айтайынба қайтайынба» ҳам тағы басқалар.

Ә.Өтепов азғана өмириниң ишинде көплеп шығармалар жазды, бирақ оның көплеген шығармалары сақланбаған.

Драматургиядағы оның дөретиўшилиги киши көлемдеги пьесалар жазыў менен басланған. Ол, турмыстағы ҳәр қыйлы ўақыяларды ҳәм гүрриңлер бойынша инсценировкалар ислеп сахнаға алып шықты. Бул шығармалар 3 түрге бөлинди. Биринши түрдеги шығармаларда еки актёр қатнасып, қысқаша музыкалы саҳналардан ибарат болған. Екинши түриндеги шығармада болса, бир актёр қатнасады өткир сатиралық мазмундағы драмалық саҳнадан исленген. Үшиншиси болса, сахнада тақмақ ҳәм монологлар оқыў ушын арналған.

А.Өтеповтың киши көлемдеги шығармаларының баслы мақсети адамларды жаңа дәўирге таярлаў еди. Бул шығармалар карикатуралық дүзилисте болып, унамсыз қаҳарманлар өткир сатиралық характерге ийе болды.

Оның айрым киши көлемдеги шығармаларынан ири пьесалар дөрелди. Мәселен «Шәлеке бай» шығармасынан «Теңин тапқан қыз», «Қатын айырыўшылар» шығармасынан «Гүман», «Ҳаў, бул ким?» шығармасынан «Бояўшы ўәкил» пьесалары инсценировка исленди.

«Теңин тапқан қыз» пьесасы бүгинги күнде де мектеп оқыўшыларының оқыўлықларына киритилген. Пьесаның тийкарғы идеясы жаңалық болмасада, оның көркемлик жақтан сүўретлениўи, қаҳарман характерлериниң толық ашылыўы менен өзиниң сахналық қунын жойтпады.

Ә.Өтепов актёр ҳәм режиссёр сыпатында да қарақалпақ театрында из қалдырды. Дәслеп Қоңыратта драм кружокта спектакллер қойды. Бул жерде өзиниң жазған «Зиндан» ҳәм «Жездежан» пьесаларын сахналастырады. 1927-1930 жыллары «Таң нуры» қарақалпақ миллий труппасында, соң дөретиўшилигиниң соңғы басқышыда Қарақалпақ мәмлекетлик театрында (1930-1933-жыллары) ҳәр қыйлы жанрларда спектакллер сахналастырды. С.Мажитовтың «Ерназар Алакоз», «Жигит болдық», Қ.Әўезовтың «Тилек жолында», өз қәлемине тийисли «900 грамм», «Теңин тапқан қыз», «Ашлық зары», «Бояўшы ўәкил», «Жалқаў дийхан», «Одеколон», А.Бегимовтың «Қорлықтан азат», «Бул ким?», Ж.Аймурзаевтың «Ҳәкислилер», Р.Матьякубовтың «Көкнаршы», булардан тысқары басқа халық драматурглеринен Сайкен Сайфуллинниң «Қызыл суңқарлар», Байимбет Майлинниң «Көзилдирик», «Талтаңбайдың тәртиби», Мухтар Әўезовтың «Бәйбише, тоқал», Атығай Шаниниң «Зәўре», Жанибековтың «Еки заң», Аблановтың «Күндеспейтуғын қатын», Зафарийдиң «Халима» пьесакларын сахналастырады.

Ә.Өтеповтың режиссёрлық мийнетлери дәслепки импровизацион театрлардан яғный майдан театрларынан парық қылатуғын еди. Ол актёрлар менен ислести. Пьесалардың қаҳарманларын актёрларға бөлип берип, арнаўлы текстлерди ядлатты. Сол бойынша сахнаға шығарып таярлық көрди. Ол актёр сыпатында да өзи сахналастырған барлық спектакллерде роллер ойнаған. «Зиндан»да жигит, «Жездежан»да Салмен муғаллим, «Бояўшы ўәкил»де Палымбет, «Доктор ҳәм колхозшы»да доктор, «Гүман»да Мурат, «900 грамм»да Сейтмурат, «Соңғы селтең»де Гулзада кемпир, «Ерназар алакоз»де Жаршы ҳәм Метера, «Жигит болдық»да Бас жигит, «Тилек жолында» Преке ҳам басқада бир қанша роллерин айтыўға болады. Оның актёрлық шеберлигиниң өзгешелиги ол қаҳарманларының сатиралық характерин ашып бере алды, халықтың лаққышылығын көрсетиўге ҳәрекет етти. Оның сахналастырған спектакллериде, ойнаған роллери де өз дәўиринде халыққа жүдә унады. Әлбетте бул театрдың дәслепки қәдемлери болып, ҳәўескерликтен профессионализмге өтиўи болды.

Ә.Өтепов 1933-жылы айрым себеблер менен театрдан кетеди. 1934-жылы 29 жасында қайтыс болады. Өзиниң аз ғана өмириниң ишинде қарақалпақ әдебияты, театр көркем өнеринде из қалдырып кеткен үлкемиздиң уллы тулғасы.

Пайдаланған әдебиятлар:

1. Алланазаров Т. Каракалпакский театр. Издательство «Фан».Т.-1966 стр. 164-176

2. Баяндиев Т. Каракалпакскому театру-50 лет. Издательство «Каракалпакстан» Н.-1976 стр.6

3. Қарақалпақ театр тарийхы бойынша архив материаллары.

ЎЗБЕК МИЛЛИЙ ҚОҒИРЧОҚ ТЕАТРИ: ТАРИХИЙ ЭВОЛЮЦИЯ ВА ХУДУДИЙ МАРКАЗЛАР ТАЛҚИНИ (СУРХОНДАРЁ ВИЛОЯТИ ВА ТЕРМИЗ ТУМАНИ МИСОЛИДА)

Маъруф Саломов
Сурхондарё вилояти Термиз тумани Маданият булими тассаруфидаги 3-сонли Маданият маркази режиссёри

Annotatsiya: Ushbu maqolada o‘zbek milliy qo‘g‘irchoq teatri san’atining shakllanish bosqichlari, janriy xususiyatlari va zamonaviy taraqqiyot tamoyillari tadqiq etiladi. Maqolaning o‘ziga xosligi shundaki, unda Surxondaryo viloyati qo‘g‘irchoq teatri an’analari va Termiz tumani 3-sonli madaniyat markazi qoshidagi “Bolajon” havaskorlik qo‘g‘irchoq teatri faoliyati ilk bor ilmiy muomalaga kiritilib, tahlil qilingan.

Аннотация: В данной статье рассматриваются этапы формирования, жанровые особенности и современные принципы развития узбекского национального кукольного театра. Уникальность статьи заключается в том, что она впервые представляет и анализирует традиции кукольного театра Сурхандарьинской области и деятельность любительского кукольного театра «Болажон» при Культурном центре № 3 Термезского района.

Abstract: This article examines the stages of formation, genre characteristics and modern development principles of the Uzbek national puppet theater art. The uniqueness of the article is that it introduces and analyzes for the first time the traditions of the puppet theater of Surkhandarya region and the activities of the amateur puppet theater "Bolajon" under the Cultural Center No. 3 of Termez district.

Kalit so‘zlar: Chodir jamol, Surxondaryo teatri, Termiz tumani, “Bolajon” teatri, havaskorlik san’ati, rejissura, estetika, folklor, pedagogik funksiya.

Ключевые слова: Чодир Джамол, театр Сурхандарья, район Термез, театр «Болажон», любительское искусство, режиссура, эстетика, фольклор, педагогическая функция.

Keywords: Chodir Jamol, Surkhandarya Theater, Termez District, "Bolajon" Theater, amateur art, directing, aesthetics, folklore, pedagogical function.

Teatr san’ati, xususan, qo‘g‘irchoq teatri insoniyat tsivilizatsiyasining eng qadimgi madaniy qatlamlaridan biri hisoblanadi. O‘zbekiston sharoitida bu san’at turi xalq og‘zaki ijodi, dostonchilik va milliy o‘yinlar bilan chambarchas bog‘liq holda rivojlandi. Maqolada umummilliy miqyosdagi taraqqiyot bilan bir qatorda, janubiy voha — Surxondaryo maktabining o‘ziga xos o‘rni va bugungi kundagi quyi bo‘g‘in havaskorlik jamoalari faoliyati tizimli ravishda yoritiladi.

Qo‘g‘irchoq teatri O‘rta Osiyo xalqlari orasida "Masxaraboz" va "Qiziqchi"lik san’ati bilan parallel ravishda shakllangan. IX-X asrlardan boshlab

"Chodir jamol" (qoʻl qoʻgʻirchoqlari) va "Chodir xayol" (soya teatri) turlari xalq sayillarining ajralmas qismiga aylangan.

Polvon Kachal — milliy qahramon timsolida

Oʻzbek qoʻgʻirchoq teatri markazida turuvchi Polvon Kachal obrazi orqali xalqning adolatga intilishi va ijtimoiy illatlar ustidan kulishi ifodalangan. Ushbu an'anaviy drama elementlari bugungi kundagi professional va havaskorlik teatrlari uchun fundamental asos boʻlib xizmat qilmoqda.

Surxondaryo oʻzining boy folklor merosi, Bahshichilik maktabi va oʻziga xos etnografik xususiyatlari bilan ajralib turadi. Bu jihatlar viloyat qoʻgʻirchoq teatri san'atida ham oʻz aksini topgan.

Viloyat qoʻgʻirchoq teatrining tashkil etilishi

Surxondaryo viloyat qoʻgʻirchoq teatri oʻz faoliyati davomida voha bolalari va yoshlarining ma'naviy olamini boyitishga xizmat qilib kelmoqda. Teatr repertuarida mahalliy afsonalar va zamonaviy ertaklarning uygʻunligi asosiy oʻrin egallaydi. Voha qoʻgʻirchoqbozlik san'atida qoʻgʻirchoqlarning liboslari va nutq shevasida ham mahalliy kolorat (rang-baranglik) yaqqol seziladi.

Zamonaviy bosqichda professional teatrlarga poydevor boʻluvchi quyi boʻgʻin — havaskorlik jamoalarining oʻrni beqiyosdir. Shu ma'noda Termiz tumani 3-sonli madaniyat markazida tashkil etilgan "Bolajon" havaskorlik qoʻgʻirchoq teatri faoliyati alohida diqqatga sazovordir.

"Bolajon" teatri nafaqat tomosha koʻrsatish, balki yosh avlodni san'atga yoʻnaltirish, ularda aktyorlik mahorati va nutq madaniyatini shakllantirish vazifasini ham bajaradi. Jamoaning faoliyatida quyidagi yoʻnalishlar ustuvor:

Repertuar siyosati: Xalq ertaklari asosida tayyorlangan "Zumrad va Qimmat", muallifliasarlari "Ali va Vali", "Afandi va toʻrt ofat", "Buratino moʻjizalar olamida", "Yangi yil yulduzchasi", "Shumlarning shumligi" va shukabi asarlarni yozib sahnalashtrib kelayotgan 3-sonli madaniyat markazi rejissiyori Ma'ruf Salomov yuqorida aytib oʻtilgan asarlar orqali bolalarga ezgulik va yomonlik oʻrtasidagi farqni yaqqol koʻrsatib bermoqda.

Uslubiy yondashuv: Havaskorlik jamoasi boʻlishiga qaramay, qoʻgʻirchoqlarni boshqarishda professional texnikalarni (marionetka va petrushka uslublari) qoʻllashga intilish.

Ushbu jamoa tuman miqyosidagi ommaviy tadbirlar, bayram tomoshalarida faol ishtirok etib kelmoqda. Bu, oʻz navbatida, ommaviy bayramlar rejissurasi nuqtai nazaridan ham muhim ahamiyatga ega. Chunki qoʻgʻirchoq teatri elementlarining bayram ssenariylariga kiritilishi tomoshaning emotsional ta'sir kuchini oshiradi.

Bugungi kunda sohani rivojlantirish uchun quyidagilar dolzarb hisoblanadi:

1. Dramaturgiya: Havaskorlik jamoalari uchun mahalliylashtirilgan, Surxon vohasi dostonlari asosidagi yangi pyesalar yaratish.

2. Moddiy-texnik baza: 3-sonli madaniyat markazi kabi maskanlarni zamonaviy akustika va dekoratsiya jihozlari bilan ta'minlashni davom ettirish.

3. Integratsiya: Professional teatrlar (viloyat darajasidagi) va havaskorlik jamoalari o‘rtasida "mahorat darslari"ni muntazam yo‘lga qo‘yish.

O‘zbek milliy qo‘g‘irchoq teatri o‘zining ko‘p asrlik o‘tmishi bilan faxrlana oladigan va kelajakka dadil qaraydigan san’at turidir. Surxondaryo viloyati, xususan, Termiz tumanidagi “Bolajon” havaskorlik teatri kabi kichik jamoalar bu ulkan san’at daraxtining hayotbaxsh ildizlari hisoblanadi. Ularni qo‘llab-quvvatlash va faoliyatini ilmiy asosda o‘rganish milliy madaniyatimiz taraqqiyotini ta’minlashda muhim bo‘g‘in bo‘lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Qodirov M. "O‘zbek qo‘g‘irchoq teatri". – Toshkent: "San’at", 2006.
2. Umarov M. "Ommaviy bayramlar rejissurasi". – O‘quv qo‘llanma, 2014.
3. Surxondaryo madaniy merosi. – Ilmiy-ommabop to‘plam, 2021.
4. Jo‘rayev M. "O‘zbek xalq og‘zaki ijodi". – Toshkent, 2010.

ХОРАЗМ ЭТНОМАДАНИЯТИДА ВА ТЕАТР ТОМОШАЛАРИНИНГ ПАЙДО БЎЛИШ ЖАРАЁНЛАРИ

Матлуба Исақова
ЎзДМСИ, доценти, (PhD)

Annotatsiya: Ushbu maqolada Xorazm an’anaviy teatrining rivojlanish davri, masxarabozlik, raqs va janr xilma xilligi haqida so‘z boradi. Xalq qahramonlarining paydo bo‘lish an’analari e’tiborga olinadi.

Kalit so‘zlar: teatr, an’ana, etno, masxaraboz, janr, muqallid, obraz, afsona.

Аннотация: В данной статье рассматриваются этапы развития традиционного хорезмского театра, искусство масхарабозов, танец и жанровое разнообразие. Особое внимание уделяется традициям возникновения народных героев.

Ключевые слова: театр, традиция, этнос, масхарабоз, жанр, muqallid, образ, легенда.

Abstract: This article examines the stages of development of the traditional Khorezm theater, the art of maskharaboz performers, dance, and genre diversity. Special attention is given to the traditions of the emergence of folk heroes.

Keywords: theater, tradition, ethnos, maskharaboz, genre, muqallid, image, legend.

Xorazm teatrining dastlabki shakllanish davrlarida afsonaviy qahramonlar to‘qima obrazlarda talqin etilgan. Gershasp, Elikbek, Xubbi, Siyovush, Rustam kabi afsonaviy qahramonlar obrazi ham maydonga kelgan. Bu qahramonlar odamlar uchun yomonlikning ramzi bo‘lgan ajdar, dev, jin kabi g‘ayri-tabiiy kuchlarga va qoplon va yo‘lbarslar kabi vahshiy hayvonlarga qarshi kurashib, kishilarning osoyishta yashashlari uchun fidokorlik ko‘satadilar. Shunisi xarakterliki, dastlabki davrlarda mifologik xudolar sifatida tasavvur etilgan va

keyinchalik xalq qahramoni sifatida talqin etilgan Xubbi, Rustam obrazlari va yomonlik timsoli hisoblangan ajdar, dev, jin, qoplon va yo'lbarslarga taqlidiy obrazlar o'zbek xalq teatri repertuarida uzoq asrlar o'ynalib kelindi. Suv ma'budi Xubbi obrazi ham xalq sayllarida XIX asrga qadar Xorazm aktyorlari tomonidan o'ynalib keldi. Shunisi xarakterliki, ilgari diniy mifologik xarakterdagi bu marosim keyingi asrlarda tomosha tusini olib, bu afsona va Xubbi obrazi xalq sayllarida va qadimiy Xorazm teatri repertuarida to XIX asrning oxirigacha ham saqlanib qolgan. Chunonchi o'tgan asrning saksoninchi yillarida rus armiyasi sostavida Xivada bo'lgan rus ofitserining xotini A.Karseva Xorazmda teatrlashgan sayilda Xubbi onasi obrazi qatnashganining guvohi bo'lgan. Karseva bu to'g'rida quyidagilarni yozadi: "Sayilda odam ko'p, juda gavjum, ikkita qayiq ishlanib, tepasiga qamishdan soyabon yasalgan va qog'oz yopishtirilib bo'yalgan. Qayiq ichiga fanarchalar osilib, soyabon tagida bir ayol o'tirardi. Bir necha kishi qayiqlarni ko'tarib tomosha maydoniga olib keladilar. Bu qayiq tunda juda chiroyli manzara beradi, hamma ashula aytadi, o'ynaydi, qayiq "suzadi", tomosha tong otguncha davom etadi". Qayiqda o'tirgan ayol Xubbi onasining obrazi bo'lib, bu sayil o'sha qadimiy Xubbi marosimlarining ko'rinishlaridan edi.

Xorazm teatrining dastlabki vujudga kelgan davrlaridan o'ziga xos boshqa viloyat teatrlari kabi shakllanib an'anasiga xos tarzda rivojlangan. Shuni alohida ta'kidlash lozimki, Xorazm sahna san'atining vujudga keltirilishi – bu faqat o'lka san'atkorlari xizmatlarining mahsuli bo'lib qolmasdan, mamlakatimizning turli shaharlaridan yordam qo'lini cho'zgan yoki Xorazm vohasiga kelib bu ishda bevosita xizmat qilgan madaniy qurilish xodimlari mehnatining ham natijasidir[31].

Xalq aktyorlarining iste'dodi, aql-idroki, g'ayrati hajviylik doirasida tasviriy uslublar va a imkoniyatlarni kengaytirishga qaratilgan. Natijada o'ziga xos kulgili-hajviy janrlar maydonga kelgan. Xorazm an'anaviy teatrida ham asosan uch janr yaxshi shakllangan: muqallid, to'kma va tanqid. Shu jihatdan Xorazm teatri Buxoro va Farg'ona an'anaviy teatrlaridan farq qilmaydi. "Xatorli o'yin" (yoki «Xatori o'yin») esa janr emas, turkum bo'lib, asosan tanqid va muqallidlardan tashkil topgandir. Atamaning ma'nosi ham ("Xatorli o'yin" - qatori, muayyan tartib bilan ketma - ket o'ynaladigan spektakllar) shundan darak beradi. Turkumlik masalasi. Xorazm an'anaviy teatrining repertuari asosan «To'kma» va «Xatorli o'yin» nomli ikki turkum tomoshalardan iborat bo'lgan. «To'kma» jo'ralar gurungi, oilaviy marosimlar bilan bog'liq bo'lgan kichik yig'inlarga mo'ljallangan, ko'pincha bir yoki ikki aktyor tomonidan ijro etiladigan muqallidlar, kulgili hikoyalar, satirik tomoshalarni o'z ichiga olgan. «Xatorli o'yin» esa xalq sayillari, davlat tomonidan uyushtiriladigan bayram va katta tantanalar sharoiti taqozosi bilan yaratilgan hamda keng maydonga mo'ljallangan tomoshalar tizimidir.

[31] Собиров О. Хоразм воҳаи театрлари 1917-1941 йиллар.-Т.:Ғофур Ғулом номидаги Нашриёт-матбаа бирлашмаси,1991. – 4 б.

N.A.Baskakov o‘z asarlarida Xorazm xalq teatrining qo‘l qo‘g‘irchog‘i, chodir hayol va masxarabozlik teatri va ularning boshqa xalqlar teatri san’atiga aloqasi haqida qiziqarli ma’lumotlar bergan [32] . Xorazmlik masxarabozlar ko‘pincha ikki kishi qo‘sh hamkor bo‘lib, sozanda va o‘yinchilar bilan birga yurganlar. Bu Xorazm teatri xususiyatini belgilagan. Xorazm teatrida pantomima, parodiya va kulgili hikoyalarning katta o‘ringa ega bo‘lishi, komediyalarning ixcham voqealarni aks ettirishi, kam epizodli va personajlarining juda oz bo‘lishi, musiqa va raqs vositalaridan foydalanishga alohida e’tibor berishgan. Xorazm teatri haqida shuni aytish kerakki, bu yerdagi masxarabozlar teatri, raqs san’ati, umuman xalq tomoshalarining boyitilishi bilan ajralib turgan.

Xorazm masxarabozlari repertuarida «Qozi», «Ko‘knori devo nalarga tanqid», «Buvajon cho‘loq», «Non yopish», «Xotin to‘rg‘ab yotgani» singari tomoshalari mavjudki, ular musiqasiz ijro etilishi bilan boshqa tomoshalardan keskin farq qiladi. T.Obidov yozganidek, mazkur spektakllarning xususiyati shundaki ,« ular hazil - mutoyiba , hozirjavoblik to‘la nasriy dialog asosiga qurilgan bo‘lib, tashqi kulgili tryuklarsiz bajariladiki, bu ularni Farg‘ona vodiysi komiklari asarlariga yaqinlashtiradi» . Bu juda ham muhim va to‘g‘ri fikr, u Xorazm masxarabozlari repertuarida muallaq bo‘lib turgan, Xorazm an’anaviy teatri mazmuniga to‘g‘ri kelmaydigan mazkur tomoshalarning kelib chiqishini aniqlashda kalit vazifasini o‘tashi mumkin.

Masxarabozlar teatri o‘zbek an’anaviy teatrining eng qadimiy shakllarini o‘zida saqlab kelgan san’at bo‘lgani bilan alohida ajralib turadi. Ular qo‘shiq aytayotganda, raqsga tushayotganda, muallaq oshayotganda ham baribir aktyorligicha qolib, sahnaviy obraz yaratgan, tomoshabinni zavqlantirgan, hayratga solgan, kuldirgan. Janrlarni aniqlashda ulardagi xarakter yaratish vositalariga, insonni hayotiy jarayonda tasvirlash amallariga, kompozitsion qurilish va ijro uslubiga ўзига хослиги билан ажралиб турган. Чунки, ўзининг этномаданияти ўзига хослиги айниқса, оҳанг, рақс, либослари такрорланмаслиги билан алоҳида эътиборли эди.

Biroq qadimiy madaniyat va san’atning makoni bo‘lgan Xorazmning o‘yin va tomoshalarining rivojlanishini faqat masharabozlik teatri sohasida o‘rganish bilan yakunlab bo‘lmaydi. Shu bilan birga, qadimiy masxarabozlik teatri san’ati бугунги Xorazm teatrining vujudga kelishida o‘zining boy tarixi, etnomadaniyati bilan e’tiborli sanaladi. Bugun ham teatr an’analarida boy merosi an’analari asarlarga ko‘chirish va tomoshabinga taqdim etish amalga oshirilmoqda.

Adabiyotlar ro‘yxati

1. Baskakov N.A. Narodniy teatr Xorezma. 1984. Toshkent: Fan, 124b.

2. Qodirov M. Tomosha san’atlari o‘tmishda va bugun. 2001. Toshkent: Mumtoz so‘z, 24 b.

3. Karabayev U. Etnokultura. 2005. Toshkent: Sharq, 240 s.

[32] Баскаков Н.А. Народный театр Хорезма. – Тошкент: Фан, 1984.

4. Rahmonov M. O‘zbek teatri: qadimiy zamonlardan XVIII asrga qadar.1975. Toshkent: Fan, 276 b.

5. Sobirov O. Xorazm vohai teatrlari 1917-1941 yillar. 1991. Toshkent: G‘ofur G‘ulom nomidagi Nashriyot-matbaa birlashmasi,187b.

БИР ӘСИРЛИК ҲӘРЕКЕТ

Зарипова Зульфия Сарсенбаевна
ӨзМКӨМИ Нөкис филиалы, ф.и.ф.д. (PhD)

Быйыл Қарақалпақ мәлекетлик миллий театрына бир әсир толды. Қарақалпақ мәмлекетлик миллий театры бүгинги күнине жетиў ушын бир қанша аўыр жолларды басып өтти. Театрымызға жүз жыл толыў мүнәсибети менен Түркияның «Анадолу» газетасында журналист Айбек Вейсалоғли тәрепинен Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик академиялық музыкалы театрының 100 жыллығы ҳаққында арнаўлы мақала жәрияланды. Мақалада журналист театрдың директоры Парахат Мамутовтан Қарақалпақ театрының өтмиши ҳәм бүгинги күндеги жетискенликлери ҳаққында сәўбети жәрияланған.

Қарақалпақ драматургиясы басқа да Орта Азия халықлары сыяқлы XX-әсирдиң басларынан баслап қәлиплесе баслады. Деген менен бул буннан алдыңғы дәўирде қарақалпақ халқында көркем өнер тараўы пүткиллей болмады дегенди аңлатпайды. Қарақалпақ драматургиясының үлгилери әсирден-әсирге, атадан-балаға, аўыздан-аўызға өтиў арқалы бүгинги күнимизге шекем жетип келген халық дәстанлары менен үрп-әдет дәстүрлеринде, салт-дәстүр жырларында, халық қосықларында, халық ойынларынан беккем орын алған.

XX-әсирдиң басында жүз берген өзгерислер көркем өнер тараўының пайда болыўы ҳәм раўажланыўына үлкен тәсирин тийгизди. Усы дәўирде Орта Азияның барлық қалаларында халық арасынан шыққан ҳәўескерлер тийкарында театрлар пайда бола баслады. Мине усындай театр бизиң елимизде де қәддин тиклей баслады.

Қарақалпақстан областлық Атқарыў комитетиниң 1926-жылы 11-апрельдеги «Қарақалпақ миллий драма труппасын дүзиў ҳаққында»ғы арнаўлы қарары тийкарланып «Таң нуры» аты менен Қарақалпақ миллий театр труппасы дүзилди ҳәм оның көркемлик басшысы етип Төрткүл қаласындағы педагогикалық техникумның муғаллими З.Ф.Қасымов бекитилди. Труппа ағзалары 13 адамнан ибарат болып, бул инсанлар бүгинги қарақалпақ театрының дәслепки қарлығашлары болып тарийхта мәңги қалды. 1926-жыл 8-ноябрде Қ.Әўезовтың «Тилек жолында» атлы тарийхый драмасы менен «Таң нуры» труппасының пердеси салтанатлы жағдайда ашылды[1.4].

Театрдың қәлиплесиўинде, оның раўажланыўында Ә.Өтеповтың мийнети күтә уллы деп айтсақ асыра айтқан болмаймыз.

1930-жыллары «Таң нуры» труппасы аўылма-аўыл, қалама-қала жүрип, театр өнерин пүткил халқымызға танытты ҳәм үлкемизде биринши Қарақалпақ мәмлекетлик театрын дүзиўге тийкар жаратты. Бул машақатлы ислерде миллий труппаның ҳәм директоры, ҳәм режиссёры, ҳәм артисти, ҳәм сазендеси, ҳәм қосықшысы және драматурги сыпатында ис жүргизген Әбдираман Өтеповтың ғайраткерлиги айрықша орын тутады.

Қарақалпақ миллий театрының дүзилиўи менен театрда жаңа өзгерислер пайда бола баслады. Сол дәўирдеги талантлы жаслардың ҳәр тәреплеме билимин жетилистириў мақсетинде ашылған арнаўлы оқыў орынлары театрымыздың тез пәт пенен раўажланыўына үлкен тәсирин тийгизди. 1939-жылы Москвадағы Луначарский көркем өнер институты жанынан ашылған Қарақалпақ студиясына билимин жетилистириўге жиберилген 16 жас қәниге театрға қайтып келеди. Усы мүнәсибет пенен театрға Константин Сергеевич Станиславский аты бериледи ҳәм Қарақалпақ мәмлекетлик музыкалы драма ҳәм комедия театры болып атала баслайды[1.6.].

1945-жылы Ташкент Мәмлекетлик театр ҳәм сүўретшилик өнери институтының ашылыўы Орта Азия халықлары көркем өнеринде үлкен жетискенликлерге ерисиўине себеп болды. Елимиздиң бир неше жаслары усы институттың түрли бағдарлары бойынша тәлим алып жетик қәнигелер болып театрға қайтып келди. Усындай жаслар арасында Қарақалпақ музыка мәдениятында драма ҳәм музыкалық драма жанрларының раўажланыўында белгили орынға ийе режисёр Т.Алланазаров болып табылады. Ол қарақалпақ тарийхында биринши профессионал режиссёр болып из қалдырды. Т.Алланазаров тек режисёрлық кәсиби менен шекленип қоймастан новатор, драматург, аўдармашы да болған. Театрдың дәслепки қәлиплесиў дәўириниң гуўасы болғанлықтан «Қарақалпақ театрының раўажланыў жоллары» атлы тема менен көркем өнер саласында кандидатлық жумысын қорғаған алым. Театр 1989 жылдан баслап Музыкалы театр деп атала баслады. Усы жылдан баслап театр көп жанрлы театр қатарына кирди ҳәм опера балет, музыкалы драма ҳәм комедия, драмалық спектакллерди сахналастырыў мүмкиншилигине ийе болды.

Ғәрезсизликке ерискенимизден соңғы дәўирде театрда басқа тараўлар сыяқлы бир қанша жақсы өзгерислер жүз бере баслады. Бул өзгерис жаңа дәўирдиң басланыўы менен яғный 1991-жылдан баслап театрымызға классик шайырымыз Бердақ Ғарғабай улының аты берилгени менен баҳалы. 2017-жылы театрымызға «Академик театр» статусы берилди[2.].

Театр жәмәәти кең мүмкиншиликке ийе болып бурынғы миллий дәстүрлеримизди даўам етти. Сахнамыздан дүнья классик шығармалары менен биргеликте түркий тиллес халықлар шығармалары да орын алып келди. Театр көплеген фестивалларда, таңлаўларда қатнасып жеңимпаз

болып дипломлар менен сыйлықланды. Солардан 1990-жылы Қазақстан республикасы Алматы қаласында гастроль сапарында болып «Әжинияз операсын», «Ғәрип ашық» музыкалы драмасын, «Келин» комедиясын қазақстанлы ықласбентлерге көрсетиўи,2021- жылы Түркия республикасында өткизилген «Трабзон XXI халықаралық Қара теңиз» театрлар фестивалында қатнасыўын, 2024-жылы апрель айында театр жәмәәти Ч.Айтматовтың «Лувр үйреги» спектакли менен Алматы қаласында гастроль сапарын атап өтсек арзыйды. Әсиресе, 2025-жылы «7-Этноспорт» мәденият фестивалында, Грузия республикасының Орузгети қаласында өткизилген «Нодар Думбадзе» атындағы V халықаралық театр фестивалына театр жәмәәти белсене қатнасыўын ҳәм фестивал шеңберинде Әзербайжан мәмлекетлик академик музыкалы театры менен бирге өз-ара бирге ислесиў меморандумларына қол қойғанлығы мақтаўға ылайық.

Өзбекстан Республикасы көркем өнери тараўында 27-март күни Халықаралық театр күни деп белгиленип, 21-марттан 27-март аралығында Өзбекстандағы барлық мәмлекетлик театрларда Театр тамашалары ҳәптелиги өткерилди. Бул күнлери театрларда қойылатуғын спектакллер халқымызға бийпул инам етилди.

Халықаралық театр күни мүнәсибети менен Өзбекстан Мәденият ўәзирлиги тәрепинен өткизилген жыйында республикамызда театр тараўын раўажландырыў, спектакллердиң сапасын асырыў сыяқлы талаплардың орынланыўы бойынша театр тәрепинен жыл бойы даўамында әмелге асырылған мийнетлерин есапқа алып театрымыз «Ең жақсы халықаралық театры» номинациясын қолға киргизди.

Көркем өнер тараўында бир қанша алымлар илимий изертлеў жумысларын алып барған ҳәм бүгинги күнимизде көркем өнер тараўы бойынша илимий изертлеў жумыслары даўам етип атыр. Олардан Т.Аллланазаров Қарақалпақ театр тарийхы бойынша, Сения Байбусинова музей тарийхы бойынша илимий изертлеў жумысларын жүргизген. Бердақ атындағы мәмлекетлик миллий театрдың директоры Парахат Мамутов Театр тарийхы бойынша, Таджатдинова Гулжахан экология темасындағы ҳүжжетли филмлердиң публицистикасы бойынша илимий исин табыслы қорғап шықты. Жақын арада Азиз Асқаров кино тараўы, қарақалпақ экран көркем өнери бойынша докторлық жумысларын қорғап шықты. Және де институтымызда студент жасларға тәлим береип атырған устазлар арасында да сценарий жазыўға уқыбы бар жас драматурглер де баршылық. Олардан жас алым Исмаилов Ажиниздың қәлемине тийисли «Тербенбес жүреклер» драмасы тамашагөйлер тәрепинен үлкен қызығыўшылық пенен қабыл етилди. Оннан басқа Анар Жақсымуратова, Мехрибан Хожанова сыяқлы жас алымлар драматургия тараўында қәлем тербетпекте.

Бүгинги күнде театрда 300 ден аслам қәнигелер жумыс ислемекте. Театрымыз көп жанрлы театр есапланып онда опера, балет, музыкалы

драма ҳәм драмалық шығармалар сахналастырылады. Театрымыз жыл сайын талантлы жаслар менен толысып бармақта.

Пайдаланған әдебиятлар

1. Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик академиялық музыкалы театрына 90-жыл. Нөкис «Билим» 2017 4-б., 6-б.
2. Интернет мағлыўмат. https://berdax-teatr.uz

ҚОҒИРЧОҚСОЗЛИК САНЪАТИНИНГ ЭСТЕТИК ВА ТАРБИЯВИЙ ХУСУСИЯТЛАРИ

Ачилова Шахидабану
ЎзДСМИ, 2-курс талабаси
Илмий раҳбари, ЎзДСМИ,
ф.ф.д. (PhD) ***М.К.Умарходжаева***

Annotasiya: Mazkur maqolada zamonaviy badiiy jarayonda qo‘g‘irchoqsozlik san’atining an’anaviy hunarmandchilikdan mustaqil badiiy-estetik hodisaga aylanish jarayoni tahlil qilingan. Shuningdek, qo‘g‘irchoqsozlik san’atining milliy madaniy merosni saqlash, innovasion texnologiyalar bilan boyish va teatr san’atidagi ijodiy imkoniyatlarni kengaytirishdagi ahamiyati yoritilgan.

Kalit so‘zlar: qo‘g‘irchoqsoz, muallif, san’at, obraz, teatr, rassom, zamonaviy, marionetka, konstruksiya, sahna.

Аннотация: В данной статье анализируется просесс трансформасии искусства кукольного мастерства в современном художественном пространстве из традисионного ремесла в самостоятельное художественно-эстетическое явление. Также раскривается значение искусства кукольного театра в сохранении национального культурного наследия, освоении инновационних технологий и расширении творческих возможностей театрального искусства.

Ключевые слова: кукольній мастер, автор, искусство, образ, театр, художник, современній, марионетка, конструксиуа, сsена.

Annotation: This article analyzes the transformation of puppetry art in the contemporary artistic process from a traditional craft into an independent artistic and aesthetic phenomenon. It also highlights the role of puppetry in preserving national cultural heritage, integrating innovative technologies, and expanding the creative possibilities of theatrical art.

Keywords: puppet maker, author, art, image, theatre, artist, contemporary, marionette, construction, stage.

Zamonaviy badiiy jarayon inson tafakkuri, estetik qarashlari va madaniy ehtiyojlari bilan uzviy bog‘liq holda shakllanib bormoqda. San’atning turli yo‘nalishlari qatorida qo‘g‘irchoqsozlik san’ati ham nafaqat bolalar uchun mo‘ljallangan madaniy hodisa, balki keng ma’nodagi badiiy tafakkur va ijodiy

izlanishlarni namoyon etuvchi muhim sohalardan biri sifatida rivojlanmoqda. Qo‘g‘irchoqsozlik o‘z tabiatiga ko‘ra tasviriy san’at, amaliy bezak san’ati, teatr, rejissura, dramaturgiya va musiqa kabi sohalar bilan uzviy aloqada bo‘lib, zamonaviy madaniy makonda sintetik san’at ko‘rinishi sifatida namoyon bo‘ladi.

Qo‘g‘irchoq inson sivilizasiyasi tarixi davomida turli vazifalarni bajargan. Ilk davrlarda u marosim va diniy tasavvurlar bilan bog‘liq bo‘lgan bo‘lsa, keyinchalik xalq ijodi va sahna madaniyatining muhim qismiga aylangan. Sharq xalqlari madaniyatida qo‘g‘irchoq va uning sahnaviy ifodasi qadimdan mavjud bo‘lib, xalq tomoshalari orqali ijtimoiy hayot, axloqiy g‘oyalar va turmush tarzi aks ettirilgan. O‘zbek milliy qo‘g‘irchoq teatrida ham qo‘l qo‘g‘irchoq, ipli qo‘g‘irchoq va soya teatri kabi an’analar shakllangan bo‘lib, ular milliy madaniyatning o‘ziga xos jihatlarini saqlab kelgan.

Zamonaviy badiiy jarayonda qo‘g‘irchoqsozlik san’ati an’ana va innovasiya uyg‘unligi asosida rivojlanmoqda. Bugungi kunda qo‘g‘irchoq yaratish jarayoni oddiy hunarmandchilik yoki sahna rekviziti tayyorlash bilan cheklanmaydi. U murakkab ijodiy jarayon bo‘lib, obraz yaratish, xarakter ochish, kompozisiya qurish va dramatik g‘oyani ifodalash kabi vazifalarni o‘z ichiga oladi. Qo‘g‘irchoqsoz rassom har bir qahramonning tashqi ko‘rinishi orqali uning ichki dunyosi, kayfiyati va harakat xususiyatlarini ifoda etishga intiladi.

Qo‘g‘irchoq yaratishda material tanlovi muhim ahamiyat kasb etadi. An’anaviy ravishda yog‘och, mato, qog‘oz va tabiiy xomashyolardan foydalanilgan bo‘lsa, bugungi kunda plastik, polimer, sintetik tolalar, metall konstruksiyalar va aralash texnologiyalar keng qo‘llanilmoqda. Bu esa qo‘g‘irchoqlarning harakat imkoniyatlari va vizual ta’sirchanligini oshirishga xizmat qilmoqda. Zamonaviy texnologiyalar yordamida yaratilgan qo‘g‘irchoqlar mexanik harakat, yorug‘lik effektlari va multimedia imkoniyatlari bilan boyitilib, tomoshabin uchun yangi estetik muhit hosil qilmoqda. Qo‘g‘irchoqsozlik san’atida obraz yaratish jarayoni alohida ahamiyatga ega. Qo‘g‘irchoq tashqi shakl jihatidan chiroyli yoki qiziqarli bo‘lishi bilan cheklanmaydi; u sahnada muayyan g‘oya va xarakter tashuvchisiga aylanishi lozim. Shu ma’noda qo‘g‘irchoqsozlik teatr rassomchiligi bilan chambarchas bog‘liq. Rassom qahramonning yoshi, ijtimoiy maqomi, xarakter xususiyatlari va dramatik vazifasini hisobga olgan holda obraz ustida ishlaydi. Masalan, ezgulik ramzi bo‘lgan qahramonlarda yumshoq shakllar, ochiq ranglar va mutanosib kompozisiya qo‘llanilsa, salbiy personajlarda burchakli shakllar, kontrast ranglar va keskin plastik yechimlar kuzatiladi.

Zamonaviy qo‘g‘irchoq teatrlarida planshet qo‘g‘irchoq, marionetka, trostli va aralash turdagi qo‘g‘irchoqlar keng qo‘llanilmoqda. Ayniqsa, planshet qo‘g‘irchoqlar sahna harakati va psixologik holatni ifodalash imkoniyati bilan ajralib turadi. Bu turda qo‘g‘irchoq va aktyor o‘rtasidagi munosabat muhim o‘rin tutadi. Aktyor nafaqat ovoz va harakat orqali, balki o‘z tanasi plastikasi orqali ham qahramon obrazini shakllantiradi. Natijada qo‘g‘irchoq va ijrochi o‘rtasida o‘ziga xos sahnaviy uyg‘unlik paydo bo‘ladi. Jahon qo‘g‘irchoq teatri

tajribasi ham zamonaviy qo‘g‘irchoqsozlik taraqqiyotiga katta ta’sir ko‘rsatmoqda. Yevropa va Osiyo mamlakatlarida qo‘g‘irchoq teatri eksperimental yo‘nalishlarda rivojlanib, kattalar auditoriyasi uchun ham murakkab falsafiy va ijtimoiy mavzularni yoritmoqda. Ayrim spektakllarda qo‘g‘irchoq insonning ichki kechinmalari, ijtimoiy ziddiyatlar va tarixiy voqealarni ramziy shaklda ifodalash vositasi sifatida namoyon bo‘ladi. Bu holat qo‘g‘irchoq san’atining faqat bolalar tomoshasi degan qarashdan ancha keng ekanini ko‘rsatadi. O‘zbekiston qo‘g‘irchoq teatri ham mustaqillik yillarida yangi bosqichga ko‘tarildi. Milliy an’analarni saqlagan holda zamonaviy rejissura, sahna bezagi va qo‘g‘irchoqsozlik texnologiyalari joriy etildi. Ayniqsa, tarixiy shaxslar, milliy qahramonlar va xalq og‘zaki ijodi asosida yaratilgan spektakllar qo‘g‘irchoq san’atining g‘oyaviy va estetik imkoniyatlarini namoyon etmoqda. Masalan, milliy ertaklar va tarixiy mavzular asosida sahnalashtirilgan spektakllarda qo‘g‘irchoq tashqi bezak emas, balki dramatik harakatning markaziy obraziga aylanadi.

Zamonaviy badiiy jarayonda qo‘g‘irchoqsozlik raqamli texnologiyalar bilan ham uyg‘unlashmoqda. Kompyuter grafikasi, 3D modellashtirish va animasiya elementlarining sahna san’atiga kirib kelishi qo‘g‘irchoq yaratish imkoniyatlarini yanada kengaytirdi. Ba’zi teatrlarda qo‘g‘irchoq harakati proyeksiya, lazer va interaktiv ekranlar bilan birgalikda qo‘llanilib, tomoshabin uchun yangi vizual tajriba yaratilmoqda. Bu jarayon qo‘g‘irchoqsozlikni faqat an’anaviy hunar emas, balki yuqori texnologiyalarga tayanuvchi zamonaviy ijod sohasi sifatida ham namoyon etmoqda.

Qo‘g‘irchoqsozlik san’atining tarbiyaviy ahamiyati ham beqiyosdir. Qo‘g‘irchoq orqali bolalarda estetik did, obrazli fikrlash va ma’naviy qadriyatlarga hurmat shakllanadi. Qahramonlarning harakati va munosabatlari orqali yaxshilik, adolat, mehr-oqibat va vatanparvarlik g‘oyalari ta’sirchan tarzda yetkaziladi. Shu jihatdan qo‘g‘irchoq teatri va qo‘g‘irchoqsozlik nafaqat madaniy hodisa, balki ta’lim va tarbiya vositasi sifatida ham muhim ahamiyatga ega.

Bugungi kunda qo‘g‘irchoqsozlik sohasida faoliyat yuritayotgan rassom va teatr ijodkorlari oldida bir qator vazifalar turibdi. Ular milliy an’analarni asrab-avaylash, yangi texnologiyalarni o‘zlashtirish va xalqaro tajribalarni milliy muhitga moslashtirish orqali qo‘g‘irchoq san’atini yanada rivojlantirishlari lozim. Chunki globallashuv sharoitida milliy madaniy merosni saqlash va uni zamonaviy ifoda vositalari bilan boyitish muhim vazifalardan biri hisoblanadi.

Xulosa o‘rnida ta’kidlash joizki, zamonaviy badiiy jarayonda qo‘g‘irchoqsozlik san’ati an’anaviy hunarmandchilik doirasidan chiqib, mustaqil va serqirra badiiy-estetik hodisa sifatida shakllanmoqda. U teatr, tasviriy san’at, dramaturgiya, rejissura hamda zamonaviy texnologiyalarni o‘zaro birlashtirgan holda yangi ijodiy imkoniyatlarni yuzaga keltirmoqda. Qo‘g‘irchoq nafaqat sahna obrazini yaratish vositasi, balki muayyan g‘oya, his-tuyg‘u va ma’naviy qadriyatlarni ifodalovchi badiiy timsol sifatida ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Bugungi kunda qo‘g‘irchoqsozlik san’ati milliy an’analarni saqlagan holda innovasion yondashuvlar bilan boyib, jahon teatr madaniyati bilan hamohang tarzda taraqqiy etmoqda. Ayniqsa, yangi materiallar, multimedia vositalari, raqamli texnologiyalar va sahnaviy eksperimentlarning qo‘llanilishi qo‘g‘irchoq san’atining ta’sir doirasi va estetik imkoniyatlarini yanada kengaytirdi. Bu esa qo‘g‘irchoq teatrini faqat bolalar uchun mo‘ljallangan tomosha emas, balki turli yosh va dunyoqarashdagi tomoshabinlarga ta’sir ko‘rsata oladigan universal san’at turi sifatida namoyon etmoqda. Shu bilan birga, qo‘g‘irchoqsozlik san’ati milliy madaniy merosni saqlash va uni kelajak avlodlarga yetkazishda muhim vosita hisoblanadi. Milliy ertaklar, xalq qahramonlari, tarixiy obrazlar va ma’naviy qadriyatlarni sahnada qo‘g‘irchoq orqali talqin qilish milliy o‘zlikni anglash, estetik did va ma’naviy tarbiyani shakllantirishga xizmat qiladi.

Kelgusida qo‘g‘irchoqsozlik sohasida ijodiy izlanishlarni kengaytirish, malakali rassom va teatr mutaxassislarini tayyorlash, xalqaro tajribalarni milliy an’analar bilan uyg‘unlashtirish hamda festivallar, ijodiy loyihalar va madaniy hamkorliklarni kengaytirish mazkur san’at turining yanada taraqqiy etishiga xizmat qiladi. Demak, zamonaviy badiiy jarayonda qo‘g‘irchoqsozlik san’ati nafaqat milliy teatr madaniyatining muhim tarkibiy qismi, balki jamiyatning estetik va ma’naviy taraqqiyotini ta’minlovchi ta’sirchan badiiy vosita sifatida o‘z ahamiyatini tobora mustahkamlab bormoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. M.Umarxodjayeva. “O‘zbekiston qo‘g‘irchoq san’atining shakllanish va rivojlanish bosqichlari (XX asrning 30-yillari – XXI asr boshlari)” mavzusida san’atshunoslik fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi. -T. 2025-yil.
2. M.Umarxodjayeva. Mualliflik qo‘g‘irchog‘i-noyob san’at asari. Art and Design: Social Science, Volume 06, Issue 04, 2026 MRDI. https://www.social-science-analysis.uz/index.php/ssa/article/view/393

ДРАМАТУРГИЯДА САХНА ВА МАКОН ТАСВИРИНИНГ ЭСТЕТИК АҲАМИЯТИ

Палуаниязова Қуралай Жаңабаевна
ӨзМКӨМИ Нөкис филиалы 3-курс студенти
Илимий басшысы, ӨзМКӨМИ Нөкис филиалы оқытыўшысы ***Д.Дарушова***

Annotatsiya: Ushbu maqolada dramaturgiyada sahna va makon tasvirining estetik vazifalari tahlil qilinadi. Dramatik asarlarda makon va sahna nafaqat voqealar sodir bo‘ladigan joy, balki qahramon ruhiyati, konflikt va g‘oyaviy mazmunni ochib beruvchi muhim badiiy vosita sifatida namoyon bo‘lishi yoritiladi.

Kalit so‘zlar: dramaturgiya, sahna, makon, estetika, dramatik konflikt, teatr san’ati, badiiy tasvir, sahnalashtirish.

Dramaturgiya badiiy adabiyotning murakkab va serqirra turlaridan biri bo‘lib, unda voqealar sahna orqali ifodalanadi. Dramatik asarda sahna va makon tasviri muallif g‘oyasini ochishda muhim estetik vosita hisoblanadi. Makon voqealarning kechish joyi sifatida qahramonlarning ichki dunyosi, ruhiy kechinmalari va ijtimoiy muhitini aks ettiradi. Shu sababli dramaturgiyada sahna tasviri oddiy dekoratsiya emas, balki dramatik ta’sirchanlikni kuchaytiruvchi badiiy komponentdir. Bugungi zamonaviy dramaturgiyada makon talqini yanada murakkablashib, ramziy va psixologik ma’nolarni ham ifodalamoqda. Dramatik asarda voqealar ma’lum bir joy va muhitda sodir bo‘ladi hamda aynan shu makon qahramonlarning xarakteri, ruhiy holati va ijtimoiy munosabatlarini ochib berishga xizmat qiladi. Shu sababli dramaturgiyada makon oddiy voqealar joyi emas, balki asarning g‘oyaviy-estetik mazmunini ifodalovchi muhim badiiy vosita sifatida talqin etiladi. Sahna tasviri orqali dramaturg tomoshabinda muayyan ruhiy kayfiyat uyg‘otadi. Masalan, qorong‘i, tor va yopiq makon insonning ichki iztiroblari, qo‘rquv yoki fojeaviy holatini ifodalasa, keng va yorug‘ sahna umid, erkinlik va osoyishtalik ramzi sifatida namoyon bo‘ladi. Shu jihatdan makon dramatik konfliktning rivojlanishiga ham bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Ayrim hollarda makonning o‘zi konflikt manbaiga aylanishi mumkin. Masalan, qahramonning tor muhitda yashashi uning ruhiy bosimini kuchaytiradi va voqealar rivojiga sabab bo‘ladi.

Dramatik asarda sahna va dekoratsiyalar ham estetik ta’sirchanlikni oshirishda muhim rol o‘ynaydi. Teatr sahnasida ishlatiladigan yorug‘lik, ranglar uyg‘unligi, predmetlar joylashuvi va musiqiy fon tomoshabin hissiyotiga kuchli ta’sir etadi. Ayniqsa, zamonaviy teatr san’atida sahna bezaklari ramziy ma’nolarni ifodalash uchun keng qo‘llanmoqda. Minimalistik sahna usullarida oddiy bir predmet yoki rang orqali katta badiiy mazmun berilishi mumkin. Bu esa tomoshabinning tafakkurini faollashtirib, voqealarni chuqurroq anglashga yordam beradi.

Willyam Shekspir asarlarida makon dramatik ta’sirni kuchaytiruvchi vosita sifatida alohida ahamiyat kasb etadi. Masalan, “Hamlet” tragediyasidagi qal’a muhiti sirli va xavotirli kayfiyat yaratib, asardagi ichki ziddiyatlarni yanada keskinlashtiradi. Qal’a devorlari orasidagi yopiq makon hokimiyat uchun kurash, qo‘rquv va yolg‘izlik ramziga aylanadi. Natijada tomoshabin qahramon ruhiyatidagi murakkab holatlarni yanada chuqur his qiladi.

Qoraqalpoq dramaturgiyasida ham sahna va makon milliy ruhni ifodalovchi vosita sifatida muhim o‘rin egallaydi. S.Xojaniyazovning dramalarida oddiy mahalla, hovli yoki xonadon tasviri orqali insonlar o‘rtasidagi munosabatlar, jamiyatdagi muammolar va milliy qadriyatlar yoritiladi. Yozuvchi makondan foydalanish orqali qahramonlarning ma’naviy olamini ochishga erishadi. Sahna va makonning dramaturgiyadagi yana bir muhim vazifasi, tomoshabin bilan hissiy aloqa o‘rnatishdir. Tomoshabin voqealarni nafaqat dialog orqali, balki sahna muhiti orqali ham qabul qiladi. Shu sababli teatr rejissyori sahna tuzilishini yaratishda har bir detalga alohida

e’tibor beradi. Zamonaviy dramaturgiyada makon tushunchasi an’anaviy shakldan chiqib, ramziy va falsafiy ma’nolarni ham ifodalay boshladi. Hozirgi teatr san’atida birgina sahna turli joylarni anglatishi yoki abstrakt makon sifatida talqin qilinishi mumkin. Bu esa dramaturgiyaning estetik imkoniyatlarini kengaytirib, tomoshabinning tasavvur doirasini boyitadi. Natijada sahna va makon dramatik asarning nafaqat tashqi ko‘rinishi, balki uning ichki mazmunini ochuvchi muhim badiiy unsur sifatida namoyon bo‘ladi. Dramaturgiyada makon ko‘pincha ramziy ma’no kasb etadi. Uy, ko‘cha, saroy yoki yopiq xona kabi joylar qahramonning ichki holatini ifodalashi mumkin. Masalan, William Shekspir tragediyalarida qal’a, saroy yoki jang maydoni hokimiyat, qo‘rquv va ziddiyat timsoli sifatida namoyon bo‘ladi.Makonning estetik ahamiyati uning tomoshabinda muayyan hissiy ta’sir uyg‘otishida ko‘rinadi. Sahna dekoratsiyasi, yorug‘lik va rang uyg‘unligi dramatik asarning badiiy kuchini oshiradi.

Hozirgi dramaturgiyada minimalistik sahna usullari keng qo‘llanmoqda. Natijada dramatik asarning ta’sirchanligi ortadi va tomoshabin ruhiyatiga kuchli estetik ta’sir ko‘rsatiladi. Dramaturgiyada sahna va makon tasviri dramatik asarning estetik qimmatini belgilovchi muhim omillardan biridir. Makon qahramon xarakteri, ruhiy holati va asar g‘oyasini ochishda faol badiiy vosita sifatida xizmat qiladi. Zamonaviy dramaturgiyada makonning ramziy va psixologik funksiyasi yanada kuchayib, teatr san’atining badiiy imkoniyatlarini kengaytirmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. William Shakespeare. Hamlet. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot, 1983. – 52–67-betlar.
2. Rasulov H. Dramaturgiya nazariyasi. – Toshkent: Fan, 2010. – 101–118-betlar.
3. Boboyev T. Adabiyotshunoslik asoslari. – Toshkent: O‘zbekiston, 2002. – 210–225-betlar.

QORAQALPOQ DAVLAT YOSH TOMOSHABINLAR TEATRINING ZAMONAVIY REPERTUARI VA ISTIQBOLLARI

Jabbarbergen Xojanov
O‘zDSMI Nukus filiali dotsenti, ilmiy rahbar
Aynura Reymbaeva
O‘zDSMI Nukus filiali magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada Qoraqalpoq davlat yosh tomoshabinlar teatrining zamonaviy repertuari va istiqbollari haqida so‘z boradi.

Kalit sozlar: San’at, teatr, asar, spektakl, dramaturg, badiiy tahlil.

Abstract: This article examines the contemporary repertoire and development prospects of the Karakalpak State Youth Theatre.

Keywords: Art, theatre, literary work, performance, playwright, literary analysis.

Qoraqalpoq davlat yosh tomoshabinlar teatri yosh avlodni san’at orqali tarbiyalashga xizmat qiluvchi muhim madaniy muassasa hisoblanadi.Mazkur teatr faoliyati bolalar va o‘smirlarning ma’naviy dunyosini boyitish, ularda estetik tafakkurini shakllantirishga qaratilgan.Sahnalashtirilayotgan spektakllar yosh tomoshabinlarning yosh xususiyatlari va qiziqishlarini inobatga olgan holda yaratiladi.Teatr repertuarida xalq og‘zaki ijodi, bolalar adabiyoti hamda zamonaviy hayot muammolarini yorituvchi asarlar muhim o‘rin egallaydi.Ushbu sahna asarlari orqali yosh tomoshabinlarda yaxshilik va yomonlikni anglash, do‘stlik, mehr-oqibat, masuliyat kabi tushunchalar mustahkamlanadi.Ayniqsa, yoshlarni fikrlashga undab, ularning dunyoqarashini kengaytiradi.Shu sababli Qoraqalpoq davlat yosh tomoshabinlar teatri bugungi kunda jamiyat hayotida muhim tarbiyaviy ahamiyatga ega teatrlardan biri sanaladi.So‘nggi yillari teatr repertuarida bir qancha o‘zgarishlar yuz berdi.Shunday katta o‘zgarishlardan biri 2018-yil 25 avgust kuni teatrning yangi binosi ochildi.Yangi binoda teatr jamoasi o‘z faoliyatini davom ettirib, 40-mavsumni boshladi.Teatr sahnasida zamonaviy mavzularni yorituvchi spektakllar paydo bo‘ldi.Ushbu spektakllar tomoshabinlarning ko‘nglini zabt etib, ularning katta qiziqish va iliq munosabatini qozondi.Bugungi kunga kelib teatr nafaqat xalq ertaklari va bolalar adabiyotiga tayansada, balki yoshlar hayotidagi dolzarb muammolarni, do‘stlik, mehr-oqibat va vatanparvarlik kabi tushunchalarni sahnada namoyish etishga intilmoqda.Quyida yosh tomoshabinlar teatrining zamonaviy repertuariga xos, sahnada muvaffaqiyat qozongan va tomoshabinlar ko‘nglidan joy olgan spektakllarni keltirib o‘tamiz.Teatr tomonidan 2017-yil M.Begimovning «Qo‘rqa-qo‘rqa botir bo‘larsan», G.Tursinovaning «Bir saqqizning ilaysangi», «Sehrli o‘yinchoq», 2018-yil J.Maxmudning «Sodiq do‘stlar» ertagi, A.Abdunazarov va Alp.Sultanning «Iskanja», A.S.Pushkinning «Aleko», B.Aytmuratovning «Bolalarga sovg‘a yoki Mashaning sayoqati», 2019-yil D.Kinosito qalamiga mansub «Tirna parlari», Alp Sultonning «Vatan tuprog‘i», B .Aytmuratovning «Mo‘ynoqda baxtning tonglari otdi», «Sehrli o‘rmondagi yangi yil tomoshalari», A.Qodriyning «Mehrobdan chayon», K. Musayev va I.Aybatovning «Nurli qadam» kabi spektakllar yosh tomoshabinlarga taqdim etildi.Ushbu spektakllarning asosiy mohiyati bolalar va yosh o‘smirlar qalbiga chuqur singib boradigan, ularni vatanga muhabbat, do‘stga sadoqat va insoniy qadriyatlarga hurmat ruhida tarbiyalashga qaratilgandir.Bugungi zamonaviy sahna asarlarida bolalar va yosh o‘smirlarning ichki dunyosi, ularning jamiyatdagi o‘rni, orzu-intilishlari va muammolari keng yoritilayotgan bo‘lsa, mazkur spektakllar ana shu yo‘nalishni ma’naviy-tarbiyaviy ruh bilan boyitadi.Ayniqsa, bugungi yosh avlod tafakkuriga mos sahna bezagi, musiqiy yechimlar va obrazlar orqali milliy qadriyatlar zamonaviy ruhda talqin etiladi.Bu esa tomoshabinda spektaklni faqat

tarbiyaviy asar sifatida emas, balki bugungi kun bilan hamnafas, dolzarb badiiy asar sifatida qabul qilishga imkon yaratadi.Zamonaviy teatr repertuari o‘z tomoshabinlarini san’at sehriga oshno etishda davom etar ekan, bugungi kunga kelib, teatr sahnasida R.Kuni qalamiga mansub «Qora diplomat», Sh.Dostmuxammadning «Shalpang quloq», P.Aytmuratovning «Qishloqqa qaytish», «Utoz taqdiri», «Buyuk Ipak yo‘li», V.Shekspirning «Romeo va Juletta», Sh.Perroning «Sohibjamol va Maxluq», «Etik kiygan mushuk», Q.Norqobilning «Olmoqning bermagi bor», «Uydagi gap ko‘chada», D.Darushovaning «O‘ngimdagi tushim», M.Behbudiyning «Padarkush», I.Yusupovning «Vatan sog‘inchi», Q.Imanaliyevning «Qo‘rqit ota», B.Sheferning «Pul alifbosi», M.Nuratdinovning «Maston kampirning hiylasi», K.Goldonining «Ikki boyga bir malay», M.Awezovning «Qorako‘z», A.Jaqsimuratovaning «Tilga kirgan polizlar», A. Ekzyuperining «Kichkina shahzoda» ertagi asosida G.Isayeva inssenirovkasi, A.Raxatning «Tug‘ilgan kuningiz bilan, onajon», S.Ahmadning «Ufq» trilogiyasi asosida B.Baymurzaev inssenirovkasida sahnalashtirilgan «Dildar» kabi asarlar namoyish etildi. Ushbu asarlarning spektakl bo‘lib sahnada namoyon bo‘lishida rejissyorlardan M.Begimov, O.Bektursinov, I.Aybatov, A.Abdunazarov, O‘.Bekturg‘anov, R.Piyazova, A.Qudaynazarov, P.Kelimbetov, M.Nuratdinov, S.Qallibekov kabi ijodkorlarning hissalari katta bo‘ldi.Mazkur asarlar bugungi jamiyatning ma’naviy-estetik ehtiyojlari bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, ushbu asarlar asosida yaratilgan sahna talqinlari mavzu va g‘oya jihatidan zamonaviy tomoshabinning dunyoqarashiga mos keladi.Asarlar orqali ijtimoiy munosabatlar, axloqiy qadriyatlar, insoniy fazilatlar hamda shaxs kamoloti masalalari badiiy ifoda vositasida ochib beriladi.Demak, o‘z-o‘zidan ma’lumki bugungi kunda Qoraqalpoq davlat yosh tomoshabinlar teatrining zamonaviy repertuari jamiyatning ruhiy ko‘zgusiga aylanib, o‘z tomoshabinlarining estetik didi va tafakkurini boyitishga xizmat qilmoqda. Zamonaviy repertuar nafaqat yangi asarlar,balki klassik merosni yangicha talqin qilish, dolzarb ijtimoiy masalalarni sahnaga olib chiqish va yosh dramaturglarning ijodiga yo‘l ochishni ham nazarda tutadi.Shu bois, teatrning zamonaviy repertuari – bu shunchaki spektakllar ro‘yxati emas, balki davr nafasi, zamon ruhini aks ettiruvchi jonli ijodiy jarayondir.

Hammaga ma’lumki, bugungi kunda insoniyat globallashuv jarayonlari tobora jadallashib borayotgan tarixiy bosqichda yashamoqda. Bu jarayon barcha sohalar qatori teatr san’atiga ham kuchli ta’sir ko‘rsatmoqda.Ayniqsa, yosh tomoshabinlar teatrlari faoliyatida globallashuv bilan bog‘liq bir qator muammolar yuzaga kelmoqda. Masalan, axborot texnologiyalari va internetning keng tarqalishi yoshlarning ko‘proq kino, ijtimoiy tarmoqlar va xorijiy media mahsulotlariga bo‘lgan qiziqishini orttirib kelayotgani sir emas.Bular qatorida Netflix yoki YouTube kabi platformalar yoshlarning bo‘sh vaqtini egallab, ularni teatr tomoshalaridan uzoqlashtirmoqda.Natijada yosh tomoshabinlar teatriga tashrif buyuruvchilar soni ancha kamaydi.Bu muammoga yechim sifatida teatr va internetni uyg‘unlashtirish, zamonaviy sahnaviy asarlarni yaratish orqali yoshlarni sahnaga jalb qilish mumkin deya

ta’kidlamoqchiman.Masalan, virtual sahna dizayni, interaktiv spektakllar, video va multimedia elementlarini sahna bilan birlashtirish, shuningdek, yoshlarning sevimli onlayn platformalari hisoblangan YouTube, tiktok va instagramga qisqa spektakl qismlarini joylashtirish orqali yoshlarning teatrga borish istagini kuchaytirish mumkin. Sahna orqasidagi jarayonlar, aktyorlar bilan intervyu va tayyorgarlikni ko‘rsatish ham muhim ahamiyat kasb etadi.Bu nafaqat teatrni ular uchun qiziqarli qiladi, balki ijodiy jarayonlarni yanada yaqinlashtiradi, shaxsiy ifoda va estetik didni rivojlantirishga xizmat qiladi.Shu bilan bir qatorda, zamonaviy mavzudagi yoshlarning qiziqishlari va ularning hayotidagi muammolarini ko‘taradigan qisqaroq mazmundor spektakllar yaratish ham ularning teatrga bo‘lgan mehrini oshirishga yordam beradi.Teatr faqat sahnada joylashgan san’at emas, balki internet orqali ham yoshlar bilan bog‘lanadigan, ular bilan muloqat qiladigan jozibador muhitga aylanishi kerak.

Xulosa qilib aytganda, Qoraqalpoq davlat yosh tomoshabinlar teatri o‘z repertuarini boyitish va rivojlantirishda o‘z oldiga muhim vazifalarni belgilab qo‘ygan.Ushbu muhim vazifalarning amalga oshirilishi teatrning kelajakdagi yo‘lini belgilab berishda va rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Bayandiyev T. Qoraqalpoq teatr tarixi. –T.: Fan va texnologiyalar markazining bosmaxonasi, 2011. -168b.
2. Qoraqalpoq davlat yosh tomoshabinlar teatri arxiv materiallaridan. 1978-2024-yillarda sahnalashtirilgan spektakllar ro‘yxati. Nukus, 2026.
3. Tursunov T. Sahna va zamon. –T.: Yangi asr avlodi, 2007. -336b.
4. https://kktyuz.uz. Qoraqalpoq davlat yosh tomoshabinlar teatrining rasmiy sayti.
5. uzwww.ziyonet.uz

ҚОҒИРЧОҚ ТЕАТРИДА ДРАМАТУРГИЯ МАСАЛАСИ

Мамодиёрова Шодия
ЎзДСМИ, 2-босқич талабаси
Илмий раҳбар: ***Аьзомжон Абдухолиқов***

Аннотация - Ушбу мақолада ўзбек миллий қўғирчоқ театри турлари, тарихи ва драматургияси хусусида сўз боради. Шунингдек, муаллиф соҳани хизмат фаолияти, тарбия масалаларида аҳамияти, қолаверса драматургия масалалари холатини баҳолашга интилади.

Калит сўзлар; қўғирчоқ театр, эртак, бола, тарбия, персонаж.

Аннотация - В данной статье рассматриваются виды, история и драма узбекского национального театра кукол. Автор также пытается оценить роль отрасли в области воспитательной работы, образовательных вопросов, а также проблем драматургии.

Ключевые слова; театр кукол, сказка, ребенок, воспитание, личность.

Annotation - This article discusses the types, history and drama of the Uzbek National Puppet Theater. The author also tries to assess the role of the industry in the field of educational work, educational issues, as well as problems of drama.

Keywords; puppet theater, fairy tale, child, upbringing, personality.

Театр бу – ибратхонадир.
Махмудхўжа Бехбудий

Ўзбек миллий қўғирчоқ театр санъати жуда чуқур тарихга эга бўлиб, унда ,,Чодир жамол", ,,Чодир ҳаёл" ва ,,Фонус ҳаёл" турлари фаолият олиб боргани манбалардан маълум. Шулардан; ,,Чодир жамол" тури томошалари мамлакатимизда ўз даврида кенг тарқалган. Унда айлана ёки тўрт бурчак шаклда актёр белига махкамланувчи чодир шаклидаги бир актёр ижросига мосланган ва корфармон жўрлигида томоша кўрсатиладиган туридир. Аксар бундай томошаларда бир ёки икки персонаж иштирок этиб, қўғирчоқларнинг қўлқопли тури ишлатилган. Бугунги кунда ҳам Мустақиллик куни, Наврўз, Бойсун бахори, Миллий бахшичилик, Хосил байрами, Гул байрами каби халқ сайиллари ва давлат тадбирларида бу тур томошаларидан кенг фойдаланиб келинмоқда. Аксарият бу каби томошаларда махсус пьесалар ёзилмай, одатда байрам мавзусидан келиб чиқиб, миллий қахрамонларимиз Качал полвон ва Бичихоннинг турмуши намунасида замон камчиликларни енгил юмор асосида импровизацияга қурилади.

,,Чодир ҳаёл" эса қўғирчоқларнинг ипли тури – марионеткалардан кенг фойдаланилган. Томошалар махсус пьесалар асосида тайёрланган. Одатда бу тур томошалари учун махсус қурилган катта хонани эслатувчи жойларда фаолият кўрсатган. Актёрлар қўғирчоқларни юқоридан, махсус мосламалар орқали бошқарганлар.

Бизнинг давримизгача маълумотлари етиб келган яна бир қўғирчоқ театри санъатининг тури ,,Фонус ҳаёл"дир. Номланишидан ҳам илғаш мумкинки ундаги томошалар аксарият қоронғуликда, яъни чироқ, шағам ёки фонуслар ёрдамида кўрсатилган бўлиб, бугунги соялар театрини эслатади.

Ўзбек халқи қўғирчоқбозлари санъати илк бор Ўрта Осиё халқлари тарихи ва этнографияси билан қизғин шуғулланган рус олимлари Н.П.Остроумов Н.С. Ликошинларнинг диқатини ўзига тортган ва улар ўз асарларида бу санат хусусида қизиқарли саҳифалар битиб қолдирганлар. Биз ушбу маълумотлар хазинасини с.ф.д., санъат арбоби, профессор М.Қодиров ва С. Қодироваларнинг "Қўғирчоқ театри тарихи" номли китоби орқали билиб олишимиз мумкин.

Қўғирчоқ театри томошалари ҳам санатнинг бошқа турлари қаторида ўз даври меҳнаткашларнинг оғир турмуши, ундаги адолатсизликларни сатирик жанрда саҳна кўринишлари орқали акс

эттирган. Шу билан бирга албатта болалар ва ўсмирлар учун ҳам тарбиявий аҳамиятга эга пьесаларни кўрсатганлар. Ўз ўрнида бу уларни комил инсон бўлиб улғайишларида миллий маданият, ахлоқий тушунчалар руҳида тарбиялаш масаласида муҳим қурол бўлиб хизмат қилди.

Қўғирчоқ театри ўзига ҳос бетакрор санъатдир. Ёш томошабиннинг санъатга ошнолиги илк бор қўғорчоқ театридан остонасидан бошланади. Театр саҳнасида жонланиб, тилга кирган қўғирчоқ персонажлари болаларга бир олам завқ- шавқ, манавий озуқа бахш этади. Болаларни хаёт жумбоқлари устида бош қотиришга ундайди. Гўзаллик, дўстлик, адолат, ҳалолик, поклик, меҳнатсеварлик, туйғуларини уларнинг қалбига жо этади. Бир сўз билан айтганда ёш авлодни ҳар томонлама етук инсон бўлиб тарбиялашда ўрни сезиларли. Шу сабабли қўғирчоқ театр соҳасида жанр жихатдан ранг-баранг, замон талабига жавоб бера оладиган, бой мазмунга эга, ғоявий етук ва миллийликни тарғиб этувчи асарлар бўлиши шарт. “Қўғирчоқ театри санъати” кафедраси профессори, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган ёшлар мураббийси Марям Ашурова шундай ёзади; “– Қўғирчоқ театри драматурги болалар психологиясини, улар хулқ-атворини, руҳиятини, хаётда тутган ўрнини, қизиқишлари-ю, интилишларини, атрофини ўраб турган борлиқдаги хал қилолмаган жумбоқлари ечимини билиб, уларни оқил йўлбошчисига айланиши керак”[33] дейди.

Бугунги кунда Республикамизда 12та профессионал давлат қўғирчоқ театрлари ёш томошабинларга хизмат қилиб келмоқда. Уларнинг репертуарларидан миллий ва хорижий муаллифлар томонидан ёзилган асарлар жой олган. Биргина пойтахтдаги “Ўзбек Миллий қўғирчоқ театри” мисолида ўнлаб шунга ўхшаш спектаклларни санаб ўтиш мумкин. Жумладан; “Қарсилдоқ” Гофман асари, ,,Гугурт кўтарган қиз” Ганс Християн Андерсон, ,,Қуёш нурчаси” Александр Попеску, ,,Уч чўчқача” Сергей Михалков, ,,Оппоғой ва етти гном” Ака-ука Гримм эртаклари асосида в.х.к. Бу асарлар жахон саҳналарининг ўлмас дурдоналардир. Шунингдек, “Яна Андресен” Д. Йўлдашева, реж; Динара Йўлдашева, рассом Сергей Сидухин, “Сирли ўғирлик” Д. Йўлдашева, “Миёвлаган ким бўлди?” Д.Йўлдашева, реж; Д. Йўлдашева, рассом Нодира Йўлдошева, “Юлдузли бола” Д. Йўлдашева, реж; Динара Йўлдашева, “Қувноқ арава” Исоқтой Жуманов, реж; Ф.Хўжаев, “Фотиманинг саргузаштлари” Н.Хабибуллаев асари реж; Михаел Бобожонов, “Карвонсарой” Лукиянова асари, реж; Исо Ёкубов ва бошқалар.

Қўғирчоқ театри драматургларининг елкасида жуда улкан масулят бўлиб, улар ёзаётган пьесаларда болаларга хос беғуборлик, доим янгиликка интилиш, мехр, гўзаллик, садоқат каби туйғуларни саҳна воқеалари орқали шакллантирмоғи лозим. Чунки болалар билан ишлаш,

[33] М.Ашурова. Меҳрдан яралган олам. Т,: “Zamon poligraf” ОК, 2019 й.4-б..

уларнинг руҳиятини тушиниш, яхши-ёмони ажратишни ўргатишда минг бора айтгандан бир бора қўрган яхши қабилида иш тутмоқ натижалироқдир. Бунда қўғирчоқлар ёрдамида уларнинг рухиятига миллийликни, ананаларимизни сингдириш ўзига хос услубларни асарлари орқали қўлловчи бу драматурглардир. Ана шундай ўзбек ижодкор-драматурглардан М.Қодиров, Х.Расул, Т.Йўлдошев, Т.Қозоқбоев, Н.Қобилов, М.Ашуроваларни айтиш мумкин.

Бугунги кунда қўғирчоқ театри учун янги асарларни ёзаётган драматурглар камайиб кетмоқда. Шундан бўлса керак республика қўғирчоқ театрлари чет эл ёзувчилари асарларига кўпроқ мурожаат этилмоқда ва ёш томошабинлар эътиборига ҳавола қилинмоқда. Аммо бугуннинг талаби миллий профессионал, юксак бадиийликни акс эттирган спектаклларга эхтиёж баланд. Ахир қўғирчоқ театри санатида орзулар рўёби, ақил бовар қилмас мўъжизалар рўй берар манзил экан, нега энди миллий тарихимизни ёритувчи ва буюк боболаримиз Жаллолиддин Мангуберди, Амир Темур, Бобур Мирзо в.х.к. авлодларга ўрнак бўладиган ватанпарвар, марифатпарвар сиймоларимиз театр репертуарларини безамаслиги керак? Томошабин доимо хайратланиши, янгилик кутиши бу сир эмас. Айниқса жажи томошабинлар. Балки шулар сабаб, энди ота-оналар фарзандлари билан қўғирчоқ театрларига боришдан кўра уларни уйда кампьютер олдида қолдиришни авзал кўрадилар.

Ахир келажак авлодни миллийлик рухида тарбиялаш, замон билан хамнафас қилиб тарбиялашда қўғирчоқ театри катта аҳамият касб этади. Профессианализм борасида аввало кемтиклар репертуар танлашда кўриняпти. Буни тўлдириш учун театрда қўғирчоқ театрида саҳнанинг ўзига хос имкониятларидан хабардор, уни инобатга олувчи драматург-инсценировкачи муҳим ўрин тутади. Афсуски бундай мутахассислар камайиб кетмоқда.Эртак, қисса ва ҳикояда адабий баёнчилик мавжуд ва сўз кўп. 2018 йил анъанавий Республика профессионал давлат қўғирчоқ театрлари кўрик-фестивалида санъатшунослик фанлари доктори, профессор Сарвиноз Қодирова шундай дейди; “- Қўғирчоқ театри саҳнаси ҳар қандай жанрий кўринишдаги пьесаларни ҳазм қила олмайди. Бу театр турининг ўзига хос репертуари бўлади. Мазкур театр саҳнасида мусиқа, рақс, юмор, сатирик кўринишлар, эртак мўжизалари жиддият билан қоришиб кетади.”[34]

Яна курс раҳбаримиз кафедра доценти А.Абдухалилов; “- Бадиий адабиётда тасвирланган воқеликни қўғирчоқ театрининг ўзига хос мезонлари нуқтаи назаридан қайта тузиш мураккаб жараён. Шунинг учун эса маҳоратли драматургларни театрга жалб қилиш, саҳналаштирувчи режиссёр билан ҳамкорликда иш олиб бориш зарур. Театр саҳнаси имкониятлари, актёрлар ва қўғирчоқ турларини пухта

[34] Республика давлат қўғирчоқ театрларининг профессионал фаолиятини такомиллаштиришнинг илмий-амалий ечимлари. Республика илмий-амалий семанари. Тошкент. 2018й.

билиш керак. Яна ҳам тўғрироғи, ишни драматург ва режиссёрларни таълим жараёнидан ижодий ҳамкорлигига эришиш керак. Бунинг учун юўлажак драматурглар қўғирчоқ театри кадрларини ўқитишнинг методи ва специфик талабларидан хабардор бўлсаларгина театр хусусиятига мос асар ёзишлари мумкин.”- дейди устоз.

Умуман, олганда ҳар бир ишнинг ёмон ва яхши томони бўлганидек. Бу борада А.Навоий достонлари асосида “Бахром ва Дилором”(Тошкент), Шер ва Дуррож”(Хоразим), “Қуш тили”(Тошкень. Бухоро ва Қашқадарё театрларида), “Фарходнинг жасорати”(Бухоро) каби спектакллар ёш тамошабинни классик адабиётимиз, “Широқ”, “Тўмарис” каби спектакллар элпарвар миллий қахрамонларимизни таниш ва улар билан фахр этишларига сабаб бўлмоқда.

Қўғирчоқ театри драматургияси масаласида, шакл, услуб, талқин ва ижродаги профессионал, бадиий уммумлашмаларга бой саҳна асарлари яратиш борасида хали хотиржам бўлишга эртадек...

Фойдаланилган адабиётлар:

1. М.Ашурова. Меҳрдан яралган олам. Т,: “Zamon poligraf” ОК, 2019 й.
2. Республика давлат қўғирчоқ театрларининг профессионал фаолиятини такомиллаштиришнинг илмий-амалий ечимлари. Республика илмий-амалий семанари. Тошкент. 2018й.
3. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. Т.: Маънавият., 2008
4. Қодиров М. Ўзбек халқ томоша санъати. Т.: Ўқитувчи,1981.
5. Қодиров М. Қодирова С. Қўғирчоқ театри тарихи. Т.: Талқин, 2006.

ҚАРАҚАЛПАҚ ДРАМАТУРГИЯСЫНЫҢ РАЎАЖЛАНЫЎ ТАРИЙХЫНА ШОЛЫЎ

Палымбетова Малика

ӨзМКӨМИ Нөкис филиалы магистранты

Annotaciya: berilgen maqalada qaraqalpaq dramaturgiyasınıń 1970-jıllarında rawajlanıw tariyxına, bul dáwirdegi jámiyetlik-siyasiy jaǵdaylardıń mádeniyatti rawajlandırıwǵı tásirine toqtap ótildi.

Tayanısh sózler: drama, janr, folklorlıq motiv, transformaciya.

Milliy qaraqalpaq dramaturgiyasınıń 1970-jıllardaǵı rawajlanıw dárejesin aldıńǵı jıllar menen salıstırıp qaraǵanımızda dramaturgiyada kúndelikli turmıs talaplarınan kelip shıǵıp dóretilgen, xalqımızdıń sol jasap turǵan ómirin sáwlelendiriw, jámiyetlik siyasiy áhmiyetke iye bolǵan eń aktual dep esaplanılǵan temalarǵa júzleniw, SSSR xalıqlarınıń dúnya ádebiyatı klassikleriniń eń jaqsı dramalıq shıǵarmaların tańlap alıp qaraqalpaq tiline awdarıp milliy tamashagóylerdiń dıqqatına usınıw, qaraqalpaq folklorınıń

motivinde jańa dramalıq shıǵarmalar dóretiw sıyaqlı qubılıslardı bayqawǵa boladı.

1970-jıllar qaraqalpaq dramaturgiyasında bunday dóretiwshilik aktivliktiń alǵa ilgerlewine birneshe tiykarlardı atap ótiwge boladı:

Birinshiden, V.I.Leninniń tuwılǵanına 100 jıl tolıw merekesi.

Ekinshiden, tariyxıy revolyuciyalıq temalar átirapında: SSSR diń, Ózbekistan Kompartiyasınıń hám QQASSR dıń dúzilgenine 50 jıl tolıwı, qaraqalpaqlardıń Rossiyaǵa erkin qosılıwınıń 100 jıllıǵı,

Úshinshiden, tariyxıy shaxslardıń yubiley múnasibeti menen shıǵarmalar jazıw keń óris aldı.

Nátiyjede, qaraqalpaq dramaturgiyası burınnan bar bolǵan dramaturglerimizden J.Aymurzaev, S.Xojaniyazov, T.Seytjanov, P.Tilegenov usaǵan dramaturglerimizdiń qatarı T.Jumamuratov, I.Yusupov, D.Aytmuratov, K.Raxmanov sıyaqlı dramaturgler menen tolısıp otırdı.

V.I.Leninniń tuwılǵanına 100 jıl tolıw merekesine arnap K.S.Stanislavskiy atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik drama hám komediya teatrında I.Popovtıń «Semiya», Q.Dosanovtıń «Aral hawazı», pyesasın saxnaǵa shıǵardı. Bul dramalıq shıǵarmalar arqalı Lenin obrazı qaraqalpaq saxnasında birinshi ret kórinis taptı.

Oktyabrdiń 50 jıllıǵı múnásibeti menen J.Aymurzaevtıń «Ómir bulaǵı», T.Jumamuratovtıń «Tiklengen tuw» (1968) pyesaları saxnalastırıldı. Bul dramalar atamasınan biziń dáwirimizden (1970-jıllar názerde tutılmaqta M.P) erte ásirlerdi, dáwirlerdi sóz etkeni menen olardıń tiykarǵı teması búgingi ómir talabınan yaǵnıy búgingi kúnde belgilenip atırǵan saltanatlı tariyxıy sánelerge juwap retinde turmıs talabınan dóregen aktual temadaǵı jańa shıǵarmalar boldı.

Oktyabrdiń 50 jıllıǵı múnásibeti menen J.Aymurzaevtıń «Ómir bulaǵı» atlı pyesası Qaraqalpaqstanda sovet húkimetiniń ornawı hám jergilikli xalıqtı tábiyiy ishimlik suwı menen tamiyinlewdegi qıyınshılıqlar sóz etiledi.

Qaraqalpaq dramaturgiyasında folklorlıq dástanlar hám jazba ádebiyat úlgileri tiykarında dramalıq shıǵarmalar dóretiw ondaǵı tayyar obrazlardı dramalıq personajlar, tip dárejesinde qayta islew dástúri burınnan bar bolǵan bolıwına qaramastan biz kórip shıqqan dáwirde bul temanıń ádewir dárejede joqarı kóterilgenin kóremiz. Atap aytqanda, I.Yusupov penen Á.Shamuratov jazǵan «Qırıq qız» dramasın, N.Japaqov hám I.Qurbanbaevlar tárepinen qayta islengen «Qırıq qız» kinoscenariysin, T.Qayıpbergenovtıń «Qaraqalpaq qızı» romanı tiykarında G.Abdulov, T.Bayandievlerdiń «Qaraqalpaq qızı» (Sońınan Jumagúl (1968)) dramasın, jazıwshı T.Qayıpbergenovtıń «Maman biy ápsanası romanı» tiykarında S.Xojaniyazovtıń «Maman biy» (1971) dramasın, Berdaq shayırdıń «Aqmaq patsha» poeması tiykarında usı atamadaǵı S.Xojaniyazovtıń dramaların atap ótsek boladı. Berdaqtıń «Aqmaq patsha» poeması tiykarında dóretilgen S.Xojaniyazovtıń usı atamadaǵı pyesası dramaturgiyamızdıń 1970-jıllardaǵı jetiskenlikleri retinde Qaraqalpaqstan ádebiyatı hám iskusstvosınıń Ózbekistanda ótkerilgen hápteliklerine kiritiliwin atap ótesek boladı.

Sonday-aq, folklorlıq obraz tiykarında jaratılǵan I.Yusupovtıń «Ómirbek laqqı» (1970) atlı qızıqlı komediyası da usı talaplar tiykarında dóretilgen edi. Bul dramalıq shıǵarmalardıń qaysı biri bolsa da tayar waqıya, tayar syujet, tayar konflikt, obrazlar tiykarında qayta qurılıwına qaramastan saxnalastırılıw hám tamashagóylerdiń qollap quwatlawı jaǵınan hárqıylı boldı. Sebebi, ol dramalardıń kópshiligi óz tamashagóylerinde eń dáslepki orginal halatındaǵıday tásir ete almadı. Sonlıqtan bolsa kerek bular óziniń saxnalıq ómirin uzaq saqlap qala almadı[1. 116-120].

Tariyxıy revolyuciyalıq temada 1970-jıllar qaraqalpaq dramaturgiyasında T.Jumamuratovtıń «Tiklengen tuw», T.Seytjanovtıń «Ábiw Rayxan Ál Beruniy» (1973-jılı Ábiw Rayxan Ál Beruniydiń 1000 jıllıǵına arnalǵan) sıyaqlı dramaların jazdı.

Juwmaqlap aytqanda 1970-jıllar dramaturgiyasında dóretiwshilik etken dramaturgler aldıńǵı dáwirlerge qaraǵanda birqansha jańalıqları menen ózgeshelenedi. Olardıń bul ózgeshelikleri sıpatında folklorlıq shıǵarmalardı, prozalıq shıǵarmalardı búgingi kún talabı tiykarında qayta islew protsessinde, tariyxıy revolyuciyalıq temanı milliyligimizge say obrazlardı tereń ashıp beriwde, aldıńǵı bar janrlardı atap aytqanda komediyanı janrlıq túrlendiriwde, dramaturgiyada jańa janr, jańa formalar dóretiwde kózge túsedi. Bul dáwirge kelip, ádebiyatta «óndiris» temasınan sheginip, insannıń ruwxıy-ádep-ikramlılıq dúnyasına, onıń ishki keshirmelerine hám jámiyettegi ornına qızıǵıwshılıq kúsheydi.

Dramaturgler zamanlas obrazı arqalı tek dáwir jetiskenliklerin emes, al jámiyette kózge taslanıp atırǵan ruwxıy krizis belgilerin de ashıp beriwge háreket etti. Atap aytqanda, S.Xojaniyazovtıń komediyalarında shańaraqlıq qatnasıqlar, ádep-ikramlılıq normalarınıń buzılıwı satiralıq boyawlarda súwretlengen bolsa, bul dáwir dramaturgiyasındaǵı zamanlas obrazı burınǵı jıllardan ózgeshe túrde sxematikalıqtan (bir táreplemelikten) qutılıp, kóp qırlı psixologiyalıq xarakterge aylana basladı. Konfliktler endi tek «jaqsı» hám «jaman» qaharman arasında emes, al qaharmannıń óz ishki dúnyasındaǵı qádiriyatlar soqlıǵısıwı tiykarında qurıla basladı. Bul bolsa qaraqalpaq dramaturgiyasınıń kórkemlik evolyuciyasında áhmiyetli sapa ózgerisi júz bergenliginen derek beredi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Насруллаев Ә. Ҳәзирги драматургиямыз ҳәм дәўир талабы. // Әмиўдәрья, 1978, №7. -Б.116-120.

ҚОРАҚАЛПОҚ БОЛАЛАР ДРАМАТУРГИЯСИДА ХАЛҚ ЭРТАКЛАРИ ТАҲЛИЛИ

Турғанбаев Айбек
ӨзМКӨМИ Нөкис филиалы 2-курс магистранты

Annotatsiya: Ushbu maqolada qoraqalpoq xalq ertaklari motivlari asosida yaratilgan Kenesbay Raxmanovning «To‘qqiz to‘nqillab, bir shingildak» dramatik asari, uning janr xususiyatlari hamda badiiy talqin masalalari tahlil qilinadi.

Kalit sozlar: xalq ertaklari, asar, pyesa, janr, komediya, dramaturg**.**

Abstract: This article analyzes the dramatic work Toǵız tonqildaq hám bir Shinlikdek by Kenesbay Rakhmanov, created on the basis of Karakalpak folk tale motifs, as well as its genre characteristics and matters of artistic interpretation**.**

Keywords. folk tales, literary work, play, genre, comedy, playwright.

Qoraqalpoq xalq ertaklari asosida yozilgan dramaturg Kenesbay Raxmanovning “To‘qqiz to‘nqildoq, bir shaqildoq” asari Qoraqalpoq yosh tomoshabinlar teatrining shakllanishida asosiy o‘rin egallagan spektakllardan biri hisoblanadi. Mazkur asar bolalar uchun mo‘ljallanga komediya janridagi dastlabki manunalardan biri hisoblanadi. Olim A. Seytbekovning “Tog`iz tonqildaq bir shinkildek” ertagini pyesa sifatida qayta ishlash va uning sahnalashtirida maqsad bolalarni o‘ylashga , fikr yurtishga qaratilgan jihatlar ularning shingdirib borish va rivojlanishdan iborat”[1.112] Bu fikrlar juda o‘rinli aytilgan sababi asardagi ziddiyat va xarakterlat bir biri bilan uzviy bog‘liq.

Muallif ushbu ertakni dramaturgik qonun qoyidalarga asoslanib bolalar dunyosiga moslashtirib musiqiy komediya janrida qayta ishladi. Spektakl tomoshabinlar tomonida ilq ku‘tib olindi sababi undagi qiziqarli syujey badiiy yechimlarni to‘g‘ri qo‘llana olgan. Bu esa dramaturgning iqtidorida darax beradi. Rejissyor Najimatdin Ansatbaev o‘zining “Teatr va aktyor” nomli ilmiy ishida spektakl qaysi yili sahnalashtirilgani haqida malumot berib o‘tgan. “Bu spektakl ilk bor 1980-yili Qoraqalpoq davlat yosh tomoshabinlar teatrida rejissyor R.Toreniyaozov tamonida sahnalashtirildi”[1.210] Keyinchaliq teatr ijodkorlari ushbu spektaklni qayta jonlantirishga bel bo‘gladi natijada rejissyor Irzamurat Aytbatov spektaklni qayta sahnaga olib chiqdi. bolalar va Mazkur spektakl hozirgi kunda teatr sahnasida tushmay kelmoqda. Buning asl sababi “Birinchidan pyesa tili juda ham oddiy va eshitishga qulay. Ikkinchidan pyesaning xalqchilligida”[2.102] Xalq ertagini sahna asariga aylantirish bu faqat matnga aylantirish emas. Shubhasuz dramaturgning mahorat talab qiladi.

Mahoratli dramaturg Kengesbay Raxmanovning eng katta yutug‘i shundaki, u xalq ertaklari asosiga qurilgan voqealarni teatr va sahna qonuniyatlariga mohirona bo‘ysundira olgan va bu vazifani a’lo darajada uddalagan. Spektakl voqealari asosan boyning to‘qqiz nafar o‘g‘li

(To‘nqildoqlar) va ularning kenja ukasi Shinkildek (Chiyildoq) o‘rtasidagi munosabatlar atrofida kechadi. Ularning otasi bir bo‘lsa-da, onalari boshqa-boshqa bo‘ladi.Sahna asarining muqaddimasi bevosita Shinkildekning monologi bilan boshlanadi. U o‘z qismati haqida so‘zlab, yerto‘lada tug‘ilgani, otadan erta yetim qolib, yolg‘iz onasi bilan g‘ariblikda yashayotganini bayon etadi. Boyning qolgan to‘qqiz nafar o‘g‘li to‘q va badavlat hayot kechirgani bois, Shinkildekni doimo kamsitib, unga kun bermay keladi.

Ukasining g‘aribligini va ovozining ingichkaligini masqara qilib, unga mazaomuz tarzda “Shinkildek” deb ism qo‘yishadi.Spektaklning g‘oyaviy yo‘nalishi va mavzu ko‘lamiga to‘xtaladigan bo‘lsak, unda insoniy illatlar — takabburlik, dangasalik, aqlsizlik, birovning haqiga ko‘z alaytirish hamda g‘ariblarni kamsitish kabi dolzarb muammolar tanqid ostiga olinadi. Spektaklning musiqiy va lirik leymotivini Shinkildek tomonidan ijro etiladigan quyidagi dildagi qo‘shiq va misralar tashkil qiladi:

To‘nqildoqlar,to‘nqildoqlar!
Aqli yo‘q anqildoqlar.
Sal narsaga mestey bo‘lib,
Yorilgancha panqildoqlar.
Men yolg‘izman, bular to‘qqiz,
Odam emas, haqiqiy ho‘kiz.
Bular qilgan qiliqlarni,
Qilmas edi hatto to‘ng‘iz.

Ushbu satrlardan ko‘rinib turibdiki, to‘qqiz to‘nqildoq aqlan zaif, ochko‘z va ma’naviy qiyofasini yo‘qotgan qahramonlar obrazidir. Asardagi dramatik konflikt To‘qqiz to‘nqildoq va Shinkildek o‘rtasidagi ziddiyatga asoslanadi. To‘nqildoqlar har qancha tazyiq o‘tkazmasin, Shinkildek o‘zining aqli, hozirjavobligi va uddaburonligi tufayli ularga har gal munosib dars berib, jazolab keladi.

Sahna asarining kompozitsion tuzilishiga ko‘ra, ekspozitsiya (kirish) qismida Shinkildek tomoshabinni o‘zi va to‘nqildoqlarning fe’l-atvori hamda ular o‘rtasidagi ziddiyatlar tarixi bilan tanishtiradi. Spektaklning tuguni esa to‘nqildoqlar va Shinkildekning birgalikda kuzgi hosil uchun jo‘xori ekishga qaror qilgan paytidan boshlanadi. Akalarning kattasi Eshniyaz o‘zini yoshi ulug‘ hisoblab, barcha yumushlarni o‘zi taqsimlashini aytadi. Biroq uning egizagi bo‘lgan Doshniyaz ham rahbarlikka da’vo qiladi.

Eshniyaz unga: "Onamiz qornidan avval men chiqqanman!" deb do‘q uradi va mantiqiy dalildan so‘ng rahbarlikni qo‘lga olib, vazifalarni bo‘la boshlaydi. Taqsimotga ko‘ra, eng qiyin vazifa — qishloqqa borib urug‘lik topib kelish Shinkildekning chekiga tushadi. Zero, to‘nqildoqlarning birortasida bu ishni qilishga na aql, na jasorat yetardi. Shinkildek va’dasining ustidan chiqib, bir qop urug‘lik topib keladi va ular ekin ekishga kirishadilar. Ammo dalada kampirlar berib yuborgan ovqatga qorni toymagan ochko‘z to‘nqildoqlar o‘zaro kelishib, Shinkildekning eng semiz va ishchan ho‘kizini so‘yib yeyish rejasini tuzadilar. Shinkildek barcha ho‘kizlar navbat bilan so‘yilishi va kuzda hosil yig‘ilgach,

yangisi sotib olinishi haqidagi yolg‘on va’dalarga ishonib, ho‘kizini so‘yishga rozi bo‘ladi. Biroq go‘sht yeb bo‘lingach, akalari uni aldashganini aytib, ustidan kulishadi. Adolatsizlikka chiday olmagan Shinkildek o‘z ho‘kizining terisini olib, u yerdan ketadi.

Voqealar rivojida Shinkildek yo‘lda Jiyamurod ismli qaroqchiga duch keladi. Qaroqchi uni o‘g‘rilikka chorlab, boyib ketishni taklif qiladi. Ammo o‘g‘rilik hech qachon baxt keltirmasligini biladigan iymonli Shinkildek bunga qat’iy qarshi chiqadi. Qaroqchi uni o‘lim bilan tahdid qilib, o‘ziga hamroh qiladi. Ular bir boyning uyiga o‘g‘rilikka tushganda, Jiyamurod o‘sha yerda uxlab qolib, qayta uyg‘onmaydi vafot etadi. Vaziyatdan foydalangan Shinkildek hiyla ishlatib, qaroqchining o‘limida uyni sohibini ayblaydi va qoziga arz qilishini aytadi. Boy obro‘siga putur yetishidan qo‘rqib, Shinkildekka bitta ho‘kiz, bitta sigir va bitta ot berib, og‘zini yopadi. Shinkildek to‘qchilikda qishloqqa qaytadi. Buni ko‘rgan to‘nqildoqlarga "Ho‘kizning terisini bozorda ot va sigirlarga almashib keldim" deb yolg‘on gapiradi. Soddadil va ochko‘z akalar keyingi bozor kuni o‘z ho‘kizlarini so‘yib, terisini sotish uchun bozorga chopadilar va butun elga masxara bo‘ladilar.

Asarning kulminatsion nuqtasi to‘nqildoqlarning Shinkildekdan qasos olishga kirishishi bilan boshlanadi. Uni o‘ldirmoqchi bo‘lganlarida, Shinkildek buni sezib qolib, to‘shagiga odam shaklida kiyimlar tiqib qo‘yadi. Akalari kelib tun qorong‘usida o‘sha to‘shakni pichoqlab ketishadi. Ertasi kuni Shinkildek o‘lmay, bozordan bir araba don bilan qaytib kelganini ko‘rgan akalari hayratdan yoqa ushlaydilar. Shinkildek ularga navbatdagi hiylasini ishlatadi: "Kecha kimdir kampirimni o‘ldirib ketgan ekan, o‘ligini bozorga olib borgan edim, bozorda o‘lik kampirlarni oltinga sotib olishayotgan ekan, majburlashgani uchun donlarga almashtirib keldim" deydi.

Boyib ketish vasvasasiga tushgan to‘nqildoqlar o‘z kampirlarini bozorga sotish uchun yetaklab, yana sharmanda bo‘lishadi. Navbatdagi firg‘orlikdan so‘ng g‘azablangan to‘nqildoqlar Shinkildekni qopga solib, daryoga oqizib yuborishga qaror qiladilar. Yo‘lda ular qopni qoldirib dam olayotganlarida, u yerdan bir boy o‘tib qoladi va qop ichidagi Shinkildek bilan suhbatlashadi. Shinkildek unga: "Meni daryoning narigi tomoniga podshoh qilib saylashmoqchi, men esa unamay qochganim uchun majburlab olib ketishyapti" deydi. Podshoh bo‘lishni istagan sodda boy Shinkildek bilan kiyimlarini va joyini almashtirishga rozi bo‘ladi, evaziga o‘z qo‘ylari va choponini unga qoldiradi. To‘nqildoqlar kelib ichida boy bo‘lgan qopni daryoga tashlab, qutulganlariga xursand bo‘lib qaytayotganlarida, yo‘lda hashamatli chopon kiygan, bir suruv qo‘yni haydab kelayotgan Shinkildekka duch kelishadi.

Yechim qismida hayratda qolgan to‘nqildoqlar buni qanday sodir bo‘lganini so‘rashganda, Shinkildek: "Sizlar meni daryoga tashlaganingizda, suv tubida meni bir taka kutib oldi va daryoning osti to‘la qo‘y-qo‘zilar ekan, barchasini menga sovg‘a qildi. U yerda sizlarga ham yetadigan qo‘ylar bor" deb ularni chuv tushiradi. Boylik ilinjida to‘nqildoqlar sabrsizlik bilan daryoga birin-ketin sakrash uchun talashishni boshlaydilar. Katta aka Eshniyoz, uning

egizagi Doshniyaz, kichik o‘g‘il Palmurod va onasi ulamoning qizi bo‘lgan Xolmurodlar bir-biri bilan suvga birinchi bo‘lib sakrash uchun janjallashadilar. Shu payt Shinkildek sahna markaziga chiqib, ularga qarata pyesaning tarbiyaviy g‘oyasini ifodalovchi yakuniy so‘zlarini aytadi:

Pand berdingiz doim menga,
Achchig‘im bor tarqamagan.
Suv tubida qo‘y bo‘larmi,
Aqli yo‘q anqildoqlar?!
Ochko‘zlikni yo‘q etaylik,
To‘nqildini qo‘yaylik.
Kelib birga do‘st bo‘laylik,
Tug‘ishganmiz, jo‘ralarim!

Xalq ertaklarida bo‘lgani kabi, ushbu dramatik asarda ham ezgulik va donolik yovuzlik hamda ochko‘zlik ustidan g‘alaba qozonadi. Spektakl yosh tomoshabinlarni ahillikka, halol mehnat qilishga va to‘g‘ri yo‘ldan yurishga chorlaydi. Ta’kidlash joizki, Qoraqalpoq davlat yosh tomoshabinlar teatri ushbu muvaffaqiyatli spektakl bilan Misr Arab Respublikasining Qohira shahrida o‘tkazilgan nufuzli xalqaro teatr festivalida munosib ishtirok etib, yuqori baholangan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ańsatbaev N. Teatr hám aktyor. Navruz. -Toshkent: 2020.

2. Seyitbekov A. K.Raxmanov dóretiwshiliginde epikalıq hám dramalıq shıǵarmalar sintezi; Filol, fan, fal doktori Phd.. ilmiy dárejesin alıw ushın jazılǵan dissertatsiya.-Nókis: 2020.

3. Mamutov P. Zamonaviy qoraqalpoq teatri: an’ana va yangi tendentsiyalar. San’atshunoslik fanlari bo‘yicha falsafa doktori PhD ilmiy darajasini olish uchun tayyorlangan dissertatsiya. –Toshkent: 2023.

САХНА ВА ЭКРАН САНЪАТИ ДРАМАТУРГИЯСИДА КОНФЛИКТ ВА ОБРАЗ ЯРАТИШНИНГ БАДИЙ-ЭСТЕТИК ТАМОИЛЛАРИ

Исмаилова Гулчехра
ӨзМКӨМИ Нөкис филиалы студенти
Илимий басшысы, ӨзМКӨМИ Нөкис филиалы доценти ***Хожанова М.***

Annotatsiya. Ushbu maqolada sahna va ekran san’ati dramaturgiyasining nazariy asoslari, xususan, konflikt, syujet, kompozitsiya va obraz yaratish masalalari san’atshunoslik nuqtai nazaridan tahlil qilinadi. Dramaturgik asarning ichki harakatini shakllantiruvchi asosiy omil sifatida konfliktning mohiyati yoritiladi. Shuningdek, sahna dramaturgiyasi va ekran dramaturgiyasi o‘rtasidagi umumiy hamda farqli jihatlar ochib beriladi.

Annotation. This article examines the theoretical foundations of stage and screen dramaturgy, with particular attention to conflict, plot, composition, and

character construction from the perspective of art studies. It elucidates the essence of conflict as the principal factor shaping the internal movement of a dramatic work. The study also identifies the common and distinctive features of stage dramaturgy and screen dramaturgy.

Аннотация. В данной статье анализируются теоретические основы драматургии сценического и экранного искусства, в частности вопросы конфликта, сюжета, композиции и создания образа с точки зрения искусствоведения. Раскрывается сущность конфликта как основного фактора, формирующего внутреннее движение драматургического произведения. Также выявляются общие и отличительные особенности сценической и экранной драматургии.

Kalit so‘zlar: dramaturgiya, sahna san’ati, ekran san’ati, konflikt, syujet, kompozitsiya, obraz, dialog, kino tili.

Keywords: dramaturgy, stage art, screen art, conflict, plot, composition, image, dialogue, cinematic language.

Ключевые слова: драматургия, сценическое искусство, экранное искусство, конфликт, сюжет, композиция, образ, диалог, киноязык.

Kirish. Sahna va ekran san’ati tizimida dramaturgiya badiiy asarning g‘oyaviy, mazmuniy va kompozitsion asosini belgilovchi yetakchi omildir. Har qanday spektakl yoki filmning estetik ta’sir kuchi, avvalo, uning dramaturgik poydevori naqadar puxta qurilganiga bog‘liq. Shu bois dramaturgiyani nafaqat adabiy matn yaratish usuli, balki badiiy tafakkurning harakatga, qarama-qarshilikka va obrazli ifodaga asoslangan murakkab shakli sifatida talqin etish lozim.

Arastu tragediya mohiyatini izohlar ekan, uni “harakatning tasviri” sifatida belgilaydi hamda voqealar tizimi, ya’ni fabula dramaturgik tuzilmaning eng muhim qismi ekanini alohida ta’kidlaydi [1, b. 102]. Mazkur nazariy qarash keyingi davr dramaturgiya va teatrshunoslik rivojida ham o‘z ahamiyatini saqlab qoldi. Chunki dramatik asarda inson tabiati, xarakter murakkabligi va hayotiy ziddiyatlar aynan harakat jarayonida ochiladi.

Bugungi kunda sahna va ekran san’ati tobora murakkablashib, tomoshabinning estetik talabi ham ortib bormoqda. Endi tomoshabin faqat voqea bayonini emas, balki ichki mantiq, psixologik ishonchlilik, obrazning rivojlanish dinamikasi va konfliktning estetik asoslanganligini ham kutadi. Shu jihatdan sahna va ekran dramaturgiyasining nazariy tamoyillarini qayta ko‘rib chiqish dolzarb ilmiy vazifalardan biridir.

Mazkur maqolaning maqsadi sahna va ekran san’ati dramaturgiyasida konflikt va obraz yaratishning badiiy-estetik tamoyillarini ilmiy asosda tahlil qilishdan iborat.

Ushbu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi:

1. dramaturgiyaning nazariy mohiyatini aniqlash;
2. konfliktning dramatik harakatdagi o‘rnini ochib berish;
3. syujet va kompozitsiyaning funksional ahamiyatini tahlil qilish;

4. sahna va ekran dramaturgiyasi o‘rtasidagi farqli jihatlarni ko‘rsatish;

5. obraz yaratishda dialog, harakat va vizual vositalarning rolini yoritish.

Asosiy qism. *Dramaturgiyaning nazariy mohiyati*

Dramaturgiya san’atning shunday turiki, unda voqelik qarama-qarshilik, harakat va xarakterlar to‘qnashuvi vositasida badiiy shaklga keltiriladi. Uning markazida syujet emas, balki syujetni harakatga keltiruvchi ichki dramatik energiya turadi. Shu ma’noda dramaturgiya tashqi voqealar zanjiri emas, balki ma’no, ruhiyat va harakatning uzviy birligidir.

Arastu tragediyaning mohiyatini insonlarning o‘zini emas, balki ularning harakatini tasvirlashda deb biladi. Unga ko‘ra, tragediyada xarakter ham, fikr ham muhim, biroq eng asosiy qism voqealar tarkibi, ya’ni fabula hisoblanadi [1, b. 107]. Demak, dramaturgiyada shaxs mohiyati ham, uning ma’naviy pozitsiyasi ham aynan harakat jarayonida namoyon bo‘ladi.

K.S. Stanislavskiy ham sahna san’ati tabiati haqida fikr yuritar ekan, “sahnada harakat qilish kerak” degan g‘oyani ilgari suradi. U dramatik san’atning tayanchi sifatida faoliyat, ichki va tashqi harakat birligini ko‘rsatadi [4, b. 22]. Bu qarash dramaturgiyaning faqat matn emas, balki ijro, ruhiy kechinma va harakat orqali mavjud bo‘ladigan tirik san’at ekanini anglatadi.

Konflikt – dramaturgik harakatning asosiy manbai

Konflikt dramaturgiyaning markaziy kategoriyalaridan biridir. U voqealarni rivojlantiradi, obrazlarni ichki sinovdan o‘tkazadi va asarning estetik tarangligini ta’minlaydi. Konfliktsiz dramatik harakat sustlashadi, asar esa badiiy dinamikasini yo‘qotadi.

Konflikt tashqi va ichki shakllarda namoyon bo‘lishi mumkin. Tashqi konflikt qahramon bilan jamiyat, muhit yoki boshqa shaxslar o‘rtasidagi to‘qnashuvda ifodalansa, ichki konflikt qahramonning ruhiy bo‘linishi, axloqiy tanlovi, vijdoniy iztirobi orqali ochiladi. Zamonaviy sahna va ekran asarlarida aynan ichki-psixologik konfliktning faollashgani kuzatiladi. Chunki bugungi badiiy tafakkur insonning tashqi harakatidan ko‘ra, uning ichki murakkabligini chuqurroq ifodalashga intilmoqda.

K.S. Stanislavskiy “Har qanday harakat qarshi harakatni tug‘diradi” deb ta’kidlar ekan, dramatik to‘qnashuv tabiiy ravishda qarama-qarshi kuchlar mavjudligidan kelib chiqishini ko‘rsatadi [4, b. 183]. Bu esa konfliktning faqat voqeaviy emas, balki energetik va strukturaviy mohiyatga ham ega ekanini tasdiqlaydi.

Syujet va kompozitsiyaning funksional ahamiyati

Dramaturgiyada syujet voqealarning oddiy ketma-ketligi emas, balki ma’no yuklangan elementlarning tizimli rivojidir. Yu.M. Lotman syujetni matndagi ma’noli birliklarning dinamik ravishda qarama-qarshi qo‘yilishi sifatida izohlaydi [3, b. 37]. Mazkur yondashuvdan kelib chiqib aytish mumkinki, syujet – konfliktning rivojlanish modeli, kompozitsiya esa shu modelning badiiy tashkil etilishidir.

Sahna asarida kompozitsion yaxlitlik mizanscena, dialog ritmi, epizodlarning ichki uzviyligi bilan shakllansa, ekran asarida bunga qo‘shimcha

ravishda kadr qurilishi, rakurs, plan almashuvi, ekran tasvirining kompozitsion qurilishi va vizual ritm ham faol ishtirok etadi. Yu.M. Lotman kino tilining tabiatan hikoyaviy ekanini, ekran tasvirining kompozitsion qurilishi esa kinopovestvovaniyeninng ichki mexanizmlaridan biri ekanini ta'kidlaydi [3, b. 33]. Shuningdek, u syujet va ekran tasvirining kompozitsion qurilishi o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni alohida ko'rsatadi.

I.V. Evteeva ham kinodramaturgiyada kinopovestvovaniyeninng o'ziga xosligi, kinematografik harakatning fazoviy imkoniyatlari, cheklangan metraj va ekran tasvirining kompozitsion qurilishi tashkiloti muhim ekanini qayd etadi [5, b. 11]. Demak, ekran dramaturgiyasida kompozitsiya nafaqat voqeani joylashtirish, balki uni vizual-ritmik ravishda tashkil etish funksiyasini ham bajaradi.

Obraz yaratishning badiiy-estetik asoslari

Dramaturgik asarning estetik darajasi undagi obrazlar tizimi bilan bevosita bog'liq. Obraz faqat qahramonning tashqi qiyofasi yoki xulq-atvori emas, balki muayyan ijtimoiy, axloqiy va ruhiy mazmunning badiiy mujassamidir. Yetuk dramaturgiyada obraz bir yoqlama emas, balki ziddiyatli, rivojlanayotgan va ichki qatlamlarga ega xarakter sifatida gavdalanadi.

K.S. Stanislavskiy nazariyasida obraz yaratish qahramonning oliy maqsadi, ichki asoslari va uzluksiz harakati bilan bog'lanadi. U noto'g'ri "oliy vazifa" aktyorni muallif niyatidan uzoqlashtirishini ta'kidlaydi [4, b. 178]. Demak, obraz yaratish jarayoni tasodifiy emotsiya emas, balki muallif g'oyasi va ijrochi talqinining uyg'unligiga tayanishi lozim.

Sahna va ekran dramaturgiyasining o'ziga xos xususiyatlari

Sahna dramaturgiyasi va ekran dramaturgiyasi umumiy nazariy ildizga ega bo'lsa-da, ifoda vositalari hamda badiiy ta'sir mexanizmi jihatidan farqlanadi. Teatrda voqea real vaqt va makonda, tomoshabin ko'z o'ngida kechadi. Shu sababli unda jonli ijro, nutq, intonatsiya, aktyor plastikasining roli nihoyatda katta. Teatrdagi dramaturgik ta'sir ko'proq bevositalik va jonli muloqot asosida yuzaga keladi.

Ekran san'atida esa badiiy vaqt va makon erkin boshqariladi. Kamera voqelikni tanlaydi, bo'laklaydi, yaqinlashtiradi, uzoqlashtiradi va ekran tasvirining kompozitsion qurilishi orqali yangi ma'no hosil qiladi. Yu.M. Lotman ekran tasvirining kompozitsion qurilishini kinoning eng muhim ifoda vositalaridan biri sifatida baholaydi [3, b. 26]. Shu bois ekran dramaturgiyasi ko'proq vizual tafakkur, tasviriy metafora va ritmik qurilmaga tayanadi.

I.V. Evteeva kinopovestvovaniyedagi fazoviy imkoniyatlar, kinematografik harakat va ekran tasvirining kompozitsion qurilishi tashkilotining o'ziga xosligini alohida ajratadi [5, b. 14]. Bu hol ekran dramaturgiyasida dialogning o'rni pasayadi degani emas; aksincha, u yanada ixcham, ma'nodorroq va tasvir bilan uyg'un holda ishlatilishini talab qiladi.

Dramaturg, rejissyor va badiiy talqin birligi

Sahna va ekran asarining muvaffaqiyati dramaturg va rejissyor qarashlarining uyg'unligiga ham bog'liq. Rejissyor matnni sahna yoki ekran

tiliga ko‘chiruvchi ijodkor sifatida dramaturgik mohiyatni chuqur anglamas ekan, badiiy yaxlitlik buziladi. G.A. Tovstonogov rejissyor va dramaturg hayot hamda san’at hodisalarini turlicha idrok etsa, chinakam natijaga erishish qiyinligini ta’kidlaydi [6, b. 44].

Bu fikr ayniqsa zamonaviy teatr va kino amaliyotida muhimdir. Chunki bugungi badiiy jarayonda dramaturgik asos ko‘pincha rejissyorlik talqini, aktyor ijrosi, ekran tasvirining kompozitsion qurilishi va tasviriy yechimlar bilan qayta ishlanadi. Shunga qaramay, asarning ichki mantiqi, konfliktning rivoji va obrazlarning estetik yaxlitligi saqlanib qolishi kerak.

Xulosa. Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, sahna va ekran san’ati dramaturgiyasining markazida konflikt, harakat va obraz tizimi turadi. Dramaturgik asarning estetik qudrati voqealarning ko‘pligida emas, balki ularning ichki mantiqiyligi, konfliktning asoslanganligi va obrazlarning badiiy ishonchliligida namoyon bo‘ladi. Arastu, K.S. Stanislavskiy, Yu.M. Lotman va zamonaviy kinodramaturgiya nazariyotchilarining qarashlari shuni tasdiqlaydiki, dramatik san’atning bosh mohiyati harakat va ma’no birligida namoyon bo‘ladi.

Sahna dramaturgiyasi jonli ijro, dialog va bevosita tomoshaboplikka tayanishi bilan ajralib tursa, ekran dramaturgiyasi vizual tafakkur, ekran tasvirining kompozitsion qurilishi va kino tilining semantik imkoniyatlari bilan tavsiflanadi. Biroq har ikki holatda ham dramaturgiyaning bosh vazifasi inson ruhiyati, ijtimoiy ziddiyat va badiiy g‘oyani estetik jihatdan mukammal shaklda ifodalashdan iboratdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Arastu. Poetika. Axloqi kabir / tarjimon M. Mahmud. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2004. – 194 b.

2. Evteeva I.V. Kinodramaturgiya i stroenie filma: uchebnoe posobie. – Sankt-Peterburg: Lan’, Planeta muzyki, 2020. – 292 b.

3. Lotman Yu.M. Semiotika kino i problemy kinoestetiki. – Tallinn: Eesti Raamat, 1973. – 88 b.

4. Stanislavskiy K.S. Aktyorning o‘z ustida ishlashi / T. Xo‘jayev tarjimasi. – Toshkent: Badiiy adabiyot, 1965. – 219 b.

5. Tovstonogov G.A. Zerkalo stseny. Kn. 1: O professii rezhissera. – Leningrad: Iskusstvo, 1980. – 303 b.

ҚУЎАТБАЙ ӘБДИРЕЙМОВ РЕЖИССУРАСЫ

Ислам Ешниязов
ЎзДСМИ, 1-босқич магистранти
Илмий раҳбари, ЎзДСМИ профессори
Ризаев Оманулло Зуфаривич

Анотация: Ушбу мақолада Ўзбекистон ва Қорақалпоғистон халқ артисти Қуўатбай Абдреймовнинг режиссураси, унинг қорақалпоқ театр санъатига қўшган ҳиссаси ҳақида баён қилинади.

Калит сўз: Театр санъати, драматургия, адабиёт, Шекспир.

Abstract: This article describes the directing of People's Artist of Uzbekistan and Karakalpakstan Kuatbay Abdreymov and his contribution to Karakalpak theater art.

Key word: Theater art, dramaturgy, literature, Shakespeare.

Аннотация: В данной статье описывается режиссерская деятельность народного артиста Узбекистана и Каракалпакстана Куатбая Абдреймова и его вклад в каракалпакское театральное искусство.

Ключевые слова: Театральное искусство, драматургия, литература, Шекспир.

Театр бу шунчаки томоша эмас у тирик организм, турфа тағдирлар тўқнашувчи кучли майдондир. Қачонки кучли ижодкор пайдо бўлсагина, сахнадаги ҳар қандай асар томошабинни чуқур мулоҳазага ундаши мумкин. Ўзбекистон ва Қорақалпоғистон халқ артисти Қуўатбай Абдреймов қорақалпоқ театр санъати учун муносиб ҳисса қўшган, дунё классик асарларини қорақалпоқ сахнасида жонлантирган забардаст ижодкорлардан бири. Жумладан 1970-йили В.Шекспирнинг «Отелло» трагедиясининг сахналаштирилиши, қорақалпоқ санъат ва маданияти тарихида янги бир сахифани очиб берди. Негаки илк бор жаҳон адабиётининг йирик асари қорақалпок тилида талқин қилинди Шекспир асарлари драматургик жихатдан мукаммал даражада бўлиб бу мукаммаллик театр санъати камолотини ҳам белгилайди. Қ.Абдреймов эса бир вақтнинг ўзида сахналаштирувчи режиссёр бўлиб қолмасдан Отелло образини ҳам гавдалантирди.

Бу рол учун у ҳар тарафлама мос, узун бўйли, улуғвор гавда, чиройли қомат, унинг барча ташқи ҳусусиятлари фожиали актёрларнинг классик моделларига мос эди. Шекспир асарлари биз учун не чоғлик аҳамиятли чунки уларда кучли характерга эга образлар, сахна санъаткорларининг актёрлик камолоти учун гениал даражада яратилган. «Ҳамлет, Отелло, Брут, Лирларда бўлган ёмонлик, ҳудбинлик, манфатпарастлик, фирибгарлик, мунофиқлик, соҳта диндорликка бўлган нафрат замонамиз

руҳига ҳамоҳанг эди»[35] Айнан театр санъатининг камолотида ҳам муҳим рол ўйновчи ушбу асарлар ҳар даврга мос келиши билан ҳам аҳамиятли. Сахна безаклари оркали ўша давр муҳитини очиб бера олган сахналаштирувчи художник Қидирбай Сайиповнинг ҳам ҳизматлари алохида ахамиятлидир. Совет Шекспиршуноси М.М.Морозов шундай деб ёзган эди: «Отелло ўзининг фожиали хатосидан хабар топганида, қайғудан кейин умидсизлик келади. Умидсизликдан кейин маърифат келади. Шекспирнинг барча асарларидаги энг ажойиб парчаларидан бири бу Отеллонинг сўнги монологида тўккан кўз ёшларидадир.»[36]

Кучли драматизм ва характерлар тўқнашувчи ушбу асар ҳар доим ўз мавқейини йўқотмаган. Ҳар бир актёр Гамлет, Отелло каби улуғвор образларни гавдалантиришни орзу қилса керак. Аммо бу ҳаммага ҳам насиб этавермайди. Бундай шоҳ асарни сахнага олиб чиқиш ҳам анчайин мушкул. Чунки асар ўзининг мураккаблиги ва кучли динамикаси билан бошқа асарлардан ажралиб турса, яна бир томондан асар қаҳрамонларига мос келадиган актёр актрисалар ижодий жамоада бўлмаслиги ҳам мумкин. Ҳар бир режиссёр орзуйидаги асари, унинг қаҳрамонлари учун муносиб актёр, актрисаларни доим излайди, уларни кутади. Қ.Абдреймов ҳам ўз дездемонасини излаган, ана шу ижодий жараённи Қорақалпоғистонга ҳизмат кўрсатган маданият ҳодими Кийик Абдреймова қуйидагича эслайди:

«Отелло асарини сахналаштириш ва бош ролни ижро этиш Қ.Абдреймовнинг узоқ йиллик орзуси эди. Талабалик даврида Хамза театрига бориб Аброр Ҳидоятов бош ролни, Шукур Бурҳонов эса Яго ролини ижро қилган «Отелло» спектаклини томоша қиларди, бу икки ҳурматли актёр унинг ҳаётини ўзгартирди»[37]

Бир инсон бир вақтнинг ўзида ҳам актёр ҳам сахналаштирувчи режиссёр бўлиши учун катта куч керак. Қ.Абдреймов ўзида ана шу кучни тўплай олган чинакам ижодкор. Бугун қорақалпоқ театр санъати ўзининг бир асрлик тарихи мобайнида кўпгина бетакрор, жахон драматургияси дурдоналарини ўз томошабинларига ҳавола қилган бўлса, уларнинг етакчиси сифатида Шекспирни Қорақалпоқ заминига олиб келган Қ.Абдреймовни алоҳида этироф этишимиз лозим. Унинг режиссураси 1970-71 йилларда Москвадаги икки йиллик амалиётдан кейин тобара юксалиб, саньат оламига шунғиб, унинг маъзмун моҳиятини теран англай бошлади. У ерда СССР халқ артисти А.А.Попов раҳбарлигида Станиславский системасини чуқур ўрганиб, замонавий режиссёрлик назарияси, режиссёрлик амалиёти ҳақидаги пухта билимларни эгаллади. «Попов ёш қорақалпоқ режиссёрининг манавий ҳаёти, профессионал етуклиги ва камолотида ўчмас из қолдирди»[38]

[35] Ф.Сулаймонова. Шекспир Ўзбекистонда -Тошкент, Ўзбекистон ССр «Фан» нашриёти 1978-йил. 78-б
[36] М.М.Морозов. «Шекспир, Бернс, Шоу…», Москва, изд. Искусство, 1967-г. Стр 119.
[37] К.Абреимова. Мои воспоминания- Нукус билим. 2020-йил 9-б.
[38] Т.Баяндиев. Куатбай Абдреймов – Нукус «Каракалпакстан» 1987-йил 48-б.

«Отелло» спектаклини сахналаштириш жараёнида Дездемона роли учун ижодий жамоада муносиб актриса бўлмаганлиги учун педогогика институти талабаси Айша Жадигеровани Дездемона ролига таклиф этади. У ташқи кўриниши жиҳатдан Дездемонага ҳар тарафлама мос бўлсада, театрда амалий тажрибага эга бўлмаган ва ҳеч қандай актёрлик мактабида ўқимаган А.Жадигеровaнинг Дездемона роли катта сахнадаги биринчи ва охирги роли бўлиб қолди. Малакасиз ижрочи билан ишлаш оҳир оқибат спектакльга салбий таъсир кўрсатди. Ана шу жиҳат кейинчалик Москвада малака ошириб келишига сабаб бўлди. У бутун умрини санъатга бағишлаган, театр санъати равнақи учун катта ҳисса қўша олган кучли режиссёр ва актёр.

Ижодий фаолияти давомида Григорий Горин «Номи ўчсин», Туфан Минуллин «Азройилни алдаган одам», Сергей Рахманинов «Алеко» каби асарларни таржима қилиш билан бирга миллий драматургиядан Ж.Аймурзаев «Бердақ», К.Рахманов «Келин», Т.Сейтжанов «Абу Райхан Беруний», С.Хожаниязов «Маманбий», И.Юсупов «Мангу булоқ», каби йирик асарларга ҳам қўл урган.

Бугун қорақалпоқ сахнасида «Ромео ва Жулиетта», «Гамлет» Испан ёзувчиси Лорканинг «Қонли тўй», Ж.Б.Мольернинг «Скапеннинг найранглари», Карль Чапек «Она», К.Голдони «Икки бойга бир малай» каби дунёга маълум ва машхур асарларнинг томошабинлар эътиборига ҳавола этилиши қорақалпоқ театр санъатининг юксалаётганидан дарак беради. Албатта бунда Қ.Абдреймовнинг ҳам ҳиссаси катта. У режиссёр сифатида 40дан зиёд спектаклларни сахналаштирган бўлса, актёр сифатида ҳам ранг-баранг образларни гавдалантирган серқирра ижодкор ҳисобланади.

Фойдаланган адабиётлар рўйхати:

1. Сулаймонова.Ф, Шекспир Ўзбекистонда -Тошкент, Ўзбекистон ССр «Фан» нашриёти 1978-йил.

2. Морозов.М.М, «Шекспир, Бернс, Шоу…», Москва, изд. Искусство, 1967-г.

3. Абреимова.К, Мои воспоминания- Нукус билим. 2020-йил.

4. Баяндиев.Т, Куатбай Абдреймов – Нукус «Каракалпакстан» 1987-йил.

ҚУЧҚОР НОРҚАБИЛ ДРАМАТУРГИЯСИ ВА УНИНГ САХНА ТАЛҚИНЛАРИ

Нилуфар Бухарова
ЎзДСМИ магистранти

Annotatsiya. Ushbu maqolada dramaturg Qo‘chqor Norqobil asarlarining o‘zbek sahna san’atiga ta’siri va o‘zbek teatrida sahnalashtirilgan spektakllarning g‘oyaviy - badiiy xususiyatlari haqida so‘z yuritiladi.

Kalit so‘zlar: Teatr, spektakl, rejissyor, dramaturg, aktyor, obraz, drama, janr.

Аннотация. В данной работе рассматривается вклад драматурга Кучкора Норкобила в узбекское сценическое искусство и анализируются идейно-художественные характеристики спектаклей, поставленных на узбекской сцене.

Ключевые слова: Театр, спиктакль, режиссёр, драматург, актёр, образ, драма, жанр.

Abstract. This study investigates the contribution of playwright Qo‘chqor Norqobil’s dramaturgical works on Uzbek theatrical art and explores the ideological and artistic aspects of performances staged in Uzbek theatres.

Keywords: Theater, performance, director, playwright, actor, image, drama, genre.

Qo‘chqor Norqobil o‘zbek adabiyotining atoqli vakillaridan biri. Dramaturgning turli xil xarakterdagi qahramonlari o‘z kitobxonlariga egaligi bilan e’tiborli. Adibning asarlarida urush, vatanparvarlik, halollik va insoniy fazilatlarining ustuvorligi yetakchi o‘rinni egallaydi. Uning “Osmon ostidagi sir”, “Biz jangdan qaytmadik”, “Olislarda osmon yo‘q edi”, “Urushning birinchi kuni”, “Urush tugasa ayting, qaytib kelaman”, “O‘n sakkizga kirmagan men bor”, “Kulib tur azizim”, “Teatrga chipta yo‘q” kabi ko‘plab asarlarida insonning ruhiyati, ichki kechinmalari tasvirlangan. Ayniqsa, “Daryo ortidagi yig‘i” hikoyasida asirga olingan o‘zbek askar yigitning qismati tilga olinadi. Unda urush tufayli insonlarning boshiga tushgan turli sinovli qiyinchiliklari tasvirlangan. Shu boisdan ham dramaturgning uslubi kitobxon va tomoshabin qalbida kuchli iz qoldirgan.

Adibning asarlari teatr sahnalarida, qaysi millat bo‘lishidan qat’iy nazar o‘z muxlisiga egaligi bilan quvonarli. Uning asarlari qardosh davlatlar teatrlarida ham sahnalashtirilib, tomoshabinlar e’tiborini qozonib kelmoqda. Jumladan “Besh beva va bir boshliq” komediyasi “Ja’far Jabborli” nomidagi Ozarbayjon davlat drama teatrida (2020) rejissyor Ozarbayjon respublikasida xizmat ko‘rsatgan artist Sarvar Aliyev tomonidan sahnalashtirildi. Ushbu Komediya janridagi asarga rejissyorning qo‘l urishi tabiiy xol. Chunki, asarda yetakchi mavzu ayollarning jamiyatdagi o‘rni va ularni qo‘llab-quvvatlash masalasiga

qaratilgan bo‘lsa, uni dramaturg ba’zi sahnalarini kulgi ostiga oladi va unda beparvolik, loqaydlik kabi illatlarni turli qahramonlar timsolida ochib beradi.

Shuning uchun ham turli millat vakillarining dramaturg ijodiga qiziqishi va asarlarini nashr etilishi ijodkorni qardosh davlatlar bilan ijodiy hamkorligini yanada mustahkamlashga xizmat qiladi.

Qo‘chqor Norqobilning aksariyat asarlarida urush mavzusi qalamga olinib, poytaxt teatrlarida sahnalashtirilmoqda. Muqimiy nomidagi O‘zbek davlat musiqali drama teatrida “Osmon hamma gapni eshitadi” (rej. Doston Haqberdiyev 2024-yil) O‘zbek Milliy akademik drama teatrida “Taqdir sinovlari” (rej. Nodira Mahmudova, 2009-yil) shular jumlasidandir. Har ikkala asarda ham afg‘on urushida jabr ko‘rgan yigitlarning achchiq qismatlari tomoshabinga ruhan ta’sir o‘tkazadi.

Asar voqealari 80-yillarning so‘ngida, mustabid sho‘rolar hukmronligi nurab borayotgan bir sharoitda ro‘y bergan bo‘lsa-da, bu kunning nafasi ham sezilib turadi. Asarda qismat, insoniy tuyg‘ular, muhabbat, or - nomus, halollik va erkinlik haqida so‘z boradi[1, 11-b].

Dramaturg aynan o‘sha davrni qalamga olib, Surxondaryoning chekka qishloqlaridan birida ro‘y bergan voqealarini tasvirlaydi. Undagi voqealar, aktyor ijrosi, sahna dekoratsiyasi, musiqasi hamda rejissyorlik ishi muvaffaqiyatli bajarilgan. Undagi vatanparvarlik, insoniylik, do‘stlik, muhabbat va ishonch, ota-ona va farzand o‘rtasidagi munosabatlar aktyorlar ijrosida mohirona ko‘rsatilgan.

Sahnalashtirilgan spektaklda rejissyor voqeani ichki monologlar, musiqiy ohanglar va ranglar orqali berishga harakat qilgan. Rejissyor asarni sahnada hayotiy, hissiy va estetik jihatdan chuqur talqin etgan. Hayotdagi voqealar real tarzda ko‘rsatilgan. Aktyor sun’iy harakat qilmasdan, o‘z rolini tabiiy, yurakdan his qilib ijro etadi. “Rejissyor har bir obrazning o‘ziga xos xususiyatlarini, qahramonlar hayotidagi muhim holatlarni yorqin ochishga erishgan”[2, 33-b].

Xaqiqatdan ham rejissyor asarni muvaffaqiyatli chiqishida astoydil mehnat qilgani, uning aktyorlar bilan repetitsiyalar jarayonida qahramonlar xarakterini to‘liq ochishiga erishishgani voqealar rivoji davomida namoyon bo‘ladi. Dialog va monologlarning mohirona tuzilgani asar yutug‘ini belgilaydi.

O‘zbekiston xalq artisti Erkin Komilov Jayron boboni butun vujudi bilan ijro etib, uning umri dalada qo‘y - qo‘zilar boqib cho‘ponlik qilganini tomoshabinga ro‘yi-rost, tabiiy ko‘rsata olgan. Jayron boboning otasi ham cho‘pon bo‘lgan. U keksayganimda suyanchiq bo‘lsin degan niyat bilan voyaga yetkazgan yakka-yu yagona farzandi Tilavoldi otasining izidan ketmadi. U katta odam bo‘lishni orzu qiladi va chet elga o‘qishga ketadi. Jayron bobo – sodda, kamtar, mehnatkash shu bilan birga ishonuvchan inson. U doim “kattalarga” xizmat qiladi. Avvallari kattalarga ko‘p hadya qilinmas edi-da. ‘‘Katta- katta deysizlar, katta o‘zi necha kishi’’- Soddaligidan bu savoliga javob topolmagan inson. Voqealar davomida Jayron bobo bo‘layotgan adolatsizliklardan bezovta. ‘‘Men bo‘ridan qo‘rqmayman, uni otsang o‘ladi, quvsang ketadi. Lekin, ikki oyoqli bo‘rilar bilan hech murosa qilib bo‘lmaydi. Ular hech narsadan qo‘rqmas

ekan. Qo‘y esa davlatniki, nima qilishni kattalar hal qilarkan, ular nima desa shuda. Kattalarga bas kelib bo‘lmas ekan. Katta degan nomi bor xolos’’, – deydi kuyinib. Bo‘layotgan ishlardan Jayron boboning jahli chiqadi ammo qo‘lidan hech narsa kelmaydi.

Hayoti davomida suyangani Gulsum momo bo‘lsa, yaqin do‘sti Eson bobo edi. U ham haqiqatgo‘y, halol, dovyurak inson. Ammo kezi kelganida, haqiqat yo‘lida do‘stini ham ayamaydi. ‘‘Sening isming Jayronqul, o‘zing qul emassan-ku’’,- deb do‘sti Jayron boboga tanbeh berib ogohlantirib turadi. Doim nohaqlik hukm surgan joyda, yaxshi insonlar zarar ko‘rishini gapi orasida uqtirib boradi.

Jayron boboning suyangani va maslahatgo‘yi Gulsum momo (Sayyora Yunusova) edi. Unda ham mehribon, sodda, qishloq ayoliga xos harakatlarni ko‘rishimiz mumkin. Yolg‘iz o‘g‘lim Tilavoldi orzu-umidlarimni ro‘yobga chiqaradi deb yillar davomida yaratgandan so‘rab o‘tirgan onaning istaklari bir zumda chil-parchin bo‘ladi. Chunki, shahardan kelgan o‘g‘lining yonidagi begona qiz haqidagi turli gap-so‘zlar Zenferaga bo‘lgan ishonchini so‘ndiradi. U Qulmirzaning so‘zlarini eshitib qaddi bukuldi. Qulmirza‘‘Halollik deysiz, uyingizni g‘aribxona qilib qo‘yibsiz-ku. Mana shu tog‘-u toshlarni tili bo‘lsa gapirsin. Kim haq-u, kim nohaqligini’’ - deydi. Gulsum momo ‘‘Uning gapi chin-mi, - deya Jayron boboga qaraydi. Ha o‘g‘lim-a, o‘g‘lim. Orzu umidlarimni kul qilgan o‘g‘lim’’ – seni shu umidlar bilan katta qilganmidik –degan onaning yuragidan chiqqan bu so‘zlari tomoshabinni qalbini jumbushga keltiradi.

Oilada sodir bo‘layotgan kutilmagan voqealarga guvoh bo‘lgan Butunvoy gangib qoladi. Unga muhit ya’ni odamlarni bir-birlariga yovuz qarashlari va baqir-chaqirlari urush asoratlarini eslatib qayg‘uga soladi. Chunki u Afg‘on urushidan so‘ng odamovi bo‘lib qolgan. Uning ko‘zlarida mayuslik, g‘amginlik hamda qayg‘u-alam bor. Unga salbiy voqea-hodisalardan ko‘ra tinchlik, osoyishtalik, yaxshi insonlar suhbati zarur edi. U afg‘on urushidan jarohatlanib kelgan, shu sababdan ham gap-so‘zlarini aniq ayta olmagani uni qiynaydi va u duduqlanib gapiradi. Ba’zi “yomon” insonlarning unga nisbatan qilgan pichinglari, ustidan kamsitish va kulishlari uni battar qiynaydi. O‘zidan ba’zan nafratlanadi ham, ammo shu qiyin kunlarini unitishiga mahallasidagi Sora ismli qiz yordam beradi.

O‘zbekistonda xizmat ko‘rsatgan artist Asadillo Nabiyevning Butunvoyi aktyorga albatta qiyinchilik tug‘dirganini tomoshabin sezadi, chunki uning ijrosidagi qiyin sahnalar buni yaqqol ko‘rsatgan. Duduqlanib gapirishi, ba’zida so‘zlarni talaffuzi orqali qiynalib gapirishlarida haqiqatdan qahramonining ichki kechinmalarini tabiiy ochib ko‘rsata olgani taqsinga loyiq.

Sora (Gulnora Jumanazarova) beg‘ubor qiz. O‘z baxti, sevgisi uchun kurashgan jasur qiz. Uning ham boshidan juda ko‘p qiyin kunlar o‘tdi. Sora ‘‘Bu dunyoda orzu -umidlarim ko‘p edi. Armiya dedingiz kutdim, lekin bu nomard dunyo teskari ketdi. Hayotimni ag‘dar to‘ntar qildi. Ayting -ayting nima qilay kuyib ado bo‘lim. Joni omon qolsin deb ikki yil duo qildim. U menga vadalar bergan dedim, taqdirim shu ekan’’. – deya Butunvoyni quchadi. U otasi oq qilsa

ham, koʻk qilsa ham Butunvoyni tanladi. Soraning ahdiga qoyil qolmasdan iloj yoʻq.

Spektakl voqealarini yanada rivojlanishiga hissa qoʻshgan qahramonlardan yana biri Qulmirza boʻladi. U tabiiyki, ayyor va yugurdak. Jayron boboning uyiga ha deganda, bir varaq qogʻozni koʻtarib kelavergani barchani tinchini buzadi. Chunki, akt tuzib davlatning qoʻylarini "boʻri yedi" degan bahonani oʻziga libos qilgan. Qulmirza ham kattalardan kelgan buyruqni amalga oshirish maqsadida yurgan kimsa, aslida oʻzi ham bu ishlarga sherik.

Spektakl davomida tomoshabin Qulmirza (Oʻtkir Mingliyev), Qudrat (Sobir Otajonov) kabi laganbardor kimsalardan nafratlanadi. Qulmirza har safar ''Katta keldi unga qoʻy kerak'' degan gap bilan choʻponlardan qoʻy undirish uchun qalbaki akt tuzib ishini bitiradi. Choʻponlar esa bundan bexabar. ''Yana qoʻylar uchun yem-hashaklar olindi",- deb hujjatga imzo qoʻydiradi. Qoʻylar esa yozilgan yem-xashaklardan yemagan. Qishdan esa yantoq yeb chiqardi. Qulmirza doim kattalarning buyrugʻini bajarib, oʻzining ulushini olib oʻrgangan. ''Kattaning oʻzi bizga soyabon, bu ishlarni bugun qilayotganingiz yoʻq-ku'',- deb Jayron boboga jahl bilan gapiradi va oʻz aybini yopish bilan ovora.

Ularning iziga tushgan tekshiruvchilar, tumanni agʻdar toʻntarini chiqaradi. Bundan talvasaga tushgan Qulmirza najot izlab Jayron boboning yoniga yuguradi. ''Bu nomard katta hamma yerni tekshirib, rasvo qilib tashladi. Kasofati mana bizlarga ham uryapti. Jon bobo taqdirim sizning qoʻlingizda. Suruvni sel oqizib ketdi desangiz kifoya. Mana oʻzim aktini tuzib keldim. Qoʻl qoʻyib bersangiz boʻldi. Yordam bermasangiz meni qamashadi. Jon bobo meni qutqaring'' -deya Jayron boboga yalinadi. Jayron bobo esa Qulmirzaning taklifiga rozi boʻlmaydi.

Jayron boboning yakka-yu yolgʻiz oʻgʻli Tilavoldidan umidlari katta edi. Tilavoldi esa otasining orzularini roʻyobga chiqarmadi. ''Zemfiraning yaqinlari menga yordam beradi, bu xarob hovlida chor devor ichida bir kun ham yasholmayman'', – deb otasini ranjitadi va uydan chiqib ketadi. Tilavoldi rolini aktyor Mirolim Qilichev ijro qilgan, bu obraz ham oʻziga xos. Yana bir salbiy obrazlardan biri, Tilavoldini yoʻldan urgan yengiltak ayol Zemfira (Shodiya Toʻxtayeva) edi. U pul uchun hamma narsaga tayyor. Hatto Tilavoldini ota-onasi qarshiligiga qaramasdan oʻzi bilan shaharga ketishga koʻndiradi.

Spektaklda sahna keng va ochiq joyga qurilgan boʻlib, sahnaning oʻrtasida supacha, uning atrofida daraxtlar, toshdan qurilgan devor tasvirlangan. Oʻzbek xalqining mentaliteti va qishloqda yashovchi insonlarning hayoti aks ettirilgan. Momo uyiga mehmon kelganda uni yorugʻ yuz bilan kutib olib, supaga koʻrpacha soladi. Choy quyib, non sindiradi. Non aslida rizq, baraka ramzi. Bu esa oʻzbekning mehmondoʻstligini bildiradi.

Teatr – sintez san'ati, u bir qancha soha vakillarining yakdil mehnati mahsulidir. Libos rassomi Sevara Zunnunova Surxondaryoda yashovchi insonlarning hayotini, yaxshi bilgan holda, davrdan kelib chiqib aktyor va aktrisalarning harakatiga qulay boʻlgan kiyimlarni yaratgan. [3, 12-b]

Spektaklning sahnaviy liboslariga to‘xtalib o‘tsak, voqealar qishloqda sodir bo‘lgani uchun aktyorlar jaydari kiyimda ko‘ringan. Kostyumlar qishloq sharoitiga mos bichimda, odmi qilib tikilgan. Jayron boboning egnida to‘n, boshida do‘ppi, Momoning egnida ham qo‘ng‘irot eliga xos kiyimlar tanlangan. Ko‘ylak keng va uzun bichimli bo‘lib, yenglari va etak qismi ham oddiy, bu esa momoning kamtarligidan dalolat. U tomoshabinga milliy qadriyatlarni yodiga soladi. Momo ko‘ylagiga mos qilib, boshiga ro‘mol ham tashlab olgan. Bu esa momo yoshining ulug‘ligini anglatadi.

Afg‘on urushi olib kelgan talofatlarni bu spektaklda ham ko‘rishimiz mumkin. Urush qahramonimiz Butunvoy taqdirini ham tubdan o‘zgartirib yubordi. U urush ta’sirida tilsiz, zabonsiz bo‘lib qoldi. Unga shuncha qiyinchilik yetmaganday sevgan qizi Soradan ham ayirmoqchi bo‘lishdi. Jayron bobo va Gulsum momo o‘g‘li o‘qishga ketgach yolg‘izlanib qolib, Butunvoyga mehr qo‘yadilar.

Jayron boboning ko‘zi to‘rt bo‘lib, qo‘limdan tayog‘imni olar deb orziqib kutgan yakka-yu yagona o‘g‘li esa shahardagi yengil hayotga o‘rganib, ota - onasining yuzini yerga qaratadi. U benomus bir juvon sababli ota - onasini tashlab ketadi. Jayron boboning orzulari sarobga aylanadi. Tilavoldi Zemfira bilan ketganidan keyin ularning uylari huvillab qoladi. Jayron boboga juda og‘ir bo‘lsada o‘g‘lidan voz kichadi. Bolasini o‘rniga Butunvoy va Sorani farzand sifatida qabul qiladi. Butunvoy va Sora qariyalarga madad bo‘ladilar. Butunvoy va Sora kelib ularning uylari mehrga to‘ladi.

Jayron bobo kattalar xursand bo‘lsin deb doim qalbaki aktlarga qo‘l qo‘ygan. Shu tariqa suruvni soni ozayib ketgan. Nuroniy bilib-bilmay ularni hamtovoqlariga aylanib qolgan. Bu qilgan ishlarini badalini to‘layotgandek. Uning o‘g‘li Tilavoldi mol - davlat, yengil hayot ketidan quvadigan bola bo‘ldi. Tilavoldi Zemfirani uyiga olib kelganda Jayron bobo ruhan eziladi. U dardini hech kimga aytolmay xunob bo‘ladi. Bo‘lgan voqeani o‘g‘liga qanday aytishni o‘ylaydi. Jayron bobo Qulmirzaning ‘‘Chechajon siz bu yerda nima qilayapsiz’’ - degan so‘zlarini eshitib, adashmayotganligiga iqror bo‘ladi. Aynan mana shu sahna ko‘rinishida aktyor katta mahorat ko‘rsatgan.

‘‘Seni harom aralashtirib boqqanimni mana endi tushunib, yetdim. Qulmirzaga va boshqalarga sherik bo‘lgan paytlarim ham bor. Meni bunday qiynaganingdan ko‘ra bolaligingda o‘lib qo‘yaqolsang bo‘lmasmidi. Ket, ket onangni ham meni ham o‘ligimiz ko‘chada qolmas, el yurt bor tashlab qo‘ymaydi. Seni qarg‘amayman faqat meni sendek bolam yo‘q deb aytaman. Ket-ket’’ – deya qancha og‘ir bo‘lmasin o‘g‘lidan voz kechib, uyidan haydab yuboradi. Jayron boboga shuncha g‘am og‘ir bo‘lsada’’ Taqdir sinovi momosi peshonamizga shu yozilgan ekan’’. – deb kampirini yupatadi.

Shuni alohida aytish kerakki, Qo‘chqor Norqobilning ushbu mavzuni to‘laqonli ochib berishida, aynan o‘zining Afg‘on urushida qatnashgani o‘sha muhitni tasavvur qilib jonli va tabiiy tasvirlashiga ko‘mak bergan.

“Taqdir sinovlari” asari nafaqat halollik haqida, balki haqiqiy baxt nimada ekanini ko‘rsatadigan asardir. Muallif bu asari orqali tomoshabin va

kitobxonlarga bir necha mavzularni yetkazishni maqsad qilgan. Asarda yovuz insonlarning tubanligi, Butunvoy va Sora muhabbati orqali inson qalbidagi sof tuyg‘ulari hamda tog‘lardek mustahkam bardoshli Jayron boboning hayot yo‘lidagi sinovli kunlari qalamga olinadi.

‘‘Taqdir sinovlari’’spektakli ham shunchaki sahnalashtirilmagan. Unda xalqning dardi, alamlari o‘z aksini topgan. Asar badiiy, g‘oyaviy jihatdan teatr repertuaridan alohida o‘rin egalladi. Aktyor sahnada rol ijro etibgina qolmay, balki butun vujudi bilan yashashi kerak. Asarni sahnalashtirish tomoshabinlar orasida qiziqishni yanada oshirdi. Eng asosiysi spektakl qiziqarli, tomoshabinga ma’qul keldi.

Bugungi kunda teatr san’atining ahamiyati va mas’uliyati nihoyatda yuksakdir, chunki uning asosiy vazifasi yosh avlodni har tomonlama kamol topgan shaxs qilib tarbiyalashdan iborat[4, 3-b].

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO’YXATI:

1. Qodirov M. Qodirova C. //Teatr. 2011. №4. -b 11
2. Qodirov M. Qodirova C. //Teatr. 2011. №4.-b 12
3. Qodirov M. O‘zbek teatri tarixi. T.: Ijod dunyosi, 2003. -240 - 3-b
4. Tursunov T. Sahna va zamon. Toshkent: Yangi asr avlodi, 2007.415-33-b

ДРАМАЛЫҚ ШЫҒАРМАЛАРДА ҚАҲАРМАННЫҢ РУЎХЫЙ КЕШИРМЕЛЕРИН СӘЎЛЕЛЕНДИРИЎДЕ МОНОЛОГТЫҢТ РОЛИ (Қ.МӘТМУРАТОВТЫҢ БИР ҮЙДЕ ЕКИ ӨМИР ДРАМАСЫ МЫСАЛЫНДА)

Қадирниязова Наргиза Кеңесбай қызы
ҚМУ магистранты

Dramalıq shıǵarmalarda qaharman xarakterin úyreniw hám onıń ishki dúnyasın ashıp beriw ádebiyattanıwshılar ushın baha jetpes derek esaplanadı. Sebebi, dramaturg personajdıń psixologiyalıq jaǵdayın kórsetiwde basqa janrlarǵa qaraǵanda kóbirek kórkem qurallardan paydalanıwǵa májbúr boladı. Usınday kórkem qurallardıń eń tiykarǵısı hám nátiyjelisi – bul monolog bolıp esaplanadı. Qaharman xarakterin súwretlewde monologtıń xızmeti júdá úlken áhmiyetke iye, óytkeni ol personajdıń basqa adamlarǵa aytalmaytuǵın, ishki tolǵanısı hám haqıyqıy júzin kórsetedi. Belgili dramaturg kórsetken “Bir úyde eki ómir” draması da bul tárepten joqarı kórkemlikke iye shıǵarma esaplanadı. Usı maqalada dramadaǵı qaharmanlar xarakteriniń monologlar arqalı qanday ashılǵanlıǵı hám bul usıldıń dóretpeniń ulıwma ideyasına tásiri analiz etiledi.

Dramaturgiya teoriyasında monolog boyınsha túrkiy xalıqlar ádebiyatında I.Sultan, H.Abdusamatov, T.Boboevlardıń qaraqalpaq ádebiyatında T.Allanazarov, T.Bayandiev, B.Tursinov, Z.Bekbergenova, M.Palımbetova, R.Mátmuratovalardıń izertlewlerinde kóriwimizge boladı.

“Bir úyde eki ómir” dramasındaǵı obrazlardıń xarakteriniń ashılıwındaǵı dramaturgtıń sheberliklerin kórip shıǵamız hám de olardı mısallar menen analizleymiz.

Xámire. *Birewge pal berip, birewge záhár jalatqan ómir á! Xá-xá, Quday-á! Bul gáplerdi esittirip qoyǵansha, kózim menen qosıp, qulaǵımdı nege almadıń, ózimdi nege almadıń. Xá quday-á! (225-bet).*

Berilgen bul mısalda Xámire obrazınıń ishki tolǵanısları monolog arqalı ashıp beriledi. Onıń ruwxıy qıynalıwları, ókiniw hám ishki keshirmeleri berilgen. Personajdıń "Birewge pal berip, birewge záhár jalatqan ómir á!" degen gápi ómirdiń eki tárepleme – ashshı hám dushshı táreplerin ulıwmalastırıp aytıp ótedi. Bul jerde ómir metaforalıq tárizde súwretlenip, insan táǵdiri ayırım waqıtları baxıt, ayırım waqıtları qıyınshılıq alıp keliwleri súwretlengen.

Monolog dawamında personajdıń qudayǵa múráját etiwi (*Xá-xá, Quday-á!)* onıń ruwxıy túskinlikke túsiwi hám onnan járdem kútiwleri kórsetilgen. Bul múráját dramalıq shıǵarmalarda tez-tez ushırasatuǵın ekzistensial ishki konfliktti ańlatadı. Yaǵnıy personajdıń óz táǵdiri hám ómirindegi ádalatsızlıqlar menen gúresiwi haqqında.

Sonday-aq, monologta ritorikalıq sorawlar (*kózim menen qosıp, qulaǵımdı nege almadıń, ózimdi nege almadıń)* qollanılǵan. Bul sorawlar juwap talap etpeydi, bálkim personajdıń ishki qıynalıwların hám óz táǵdirinen nalınıw sezimleri kúsheytirilgen. Bunday monolog dramalıq shıǵarmalarda keskinlikti asırıp, obrazdıń psixologiyalıq jaǵdayın tereńirek ashıwǵa xızmet qıladı.

Usı monolog arqalı Xámire obrazınıń ruwxıy halatı, ishki qıynalıwları hám ómirdiń ádalatsızlıǵına bolǵan múnásebeti ashıp beriledi. Ritorikalıq sorawlar hám metaforalıq teńewler personajdıń psixologiyalıq halatın ele de tereńlestirip, dramalıq shıǵarmada obraz jaratıwdıń eń áhmiyetli quralı sıpatında xızmet qıladı.

Ulbosın. *Adam qartaysa aljıydı deytuǵın edi, yapırmay bala bulardiki aljıwdan da ótlesip ketken. Ne, ǵarrımısań, ǵarrı jayıńa otır dá! Násiyatta baslarıń qalǵırlar. Ele násiyatlarıńdı shaynatıp-shaynatıp baslarıńa jaqtırarman aw! (234-bet).*

Monologta Ulbosın kelin obrazı arqalı jas áwladtıń úlkenlerge bolǵan múnásebetleri ashıp beriledi. Personajdıń monologlarında pikirler arqalı kelinniń jas úlken insanlardıń násiyat hám tájiriybesine jeterli dárejede itibar bermesligi kórinedi. Monologdaǵı *"Násiyatta baslarıń qalǵırlar"* mazmunındaǵı gápler usı jaǵdaydı sáwlelendirip, jaslardıń úlkenler másláhátin tıńlamay, húrmetlemey, qulaq aspaytuǵın mashqalaların ashıp beredi.

Ulbosınnıń monologı arqalı dramalıq shıǵarmada áwladlar ortasındaǵı qarama-qarsılıq belgili boladı. Jas úlkenler ómirlik tájiriybe hám dástúriy qádiriyatlarǵa súyenip pikir bildirse, jas áwlad bul tájiriybeni hárdayımda tıńlay bermeydi. Sol tárepten, monolog generacion konflikttiń kórkem analizi sıpatında xızmet qıladı.

Monologta qollanılǵan emocional pikirler hám narazılıq mánilerin bildiriwshi gápler ("*yapırmay bala", "bulardiki aljıwdan da ótlesip ketken"*) personajdıń ishki narazılıǵı hám tańlanıwın kúsheytiredi. Bul birlikler arqalı kelinniń is-háreketleri bahalanadı hám avtor jaslardıń dástúriy qádiriyatlardan uzaqlasıp baratırǵanın kórsetedi.

Sonday-aq, monolog dramalıq shıǵarmalarda obraz xarakterin ashıw quralı sıpatında da áhmiyetke iye. Ulbosın kelin obrazı óziniń erkin kózqarasları menen ajıralıp turadı. Biraq onıń úlkenlerdiń násiyatına biypárwalıq penen qarawı, shıǵarmada anıq mashqala sıpatında kózge túsedi.

Demek, usı monolog arqalı Ulbosın kelin obrazınıń úlkenler másláhátine qulaq salmawı, sol menen birge, shıǵarmada áwladlar ortasındaǵı kózqaraslardıń bir-birine say kelmewi jarıtıladı. Monolog dramalıq shıǵarmada personaj xarakterin ashıw, jámiyetlik ortalıqtı kórsetiw hám generacion konflikttiń ańlatılıwı áhmiyetli kórkem qural sıpatında belgili boladı.

Juwmaqlap aytqanda, “Bir úyde eki ómir” draması mısalında qaharmanlar xarakterin súwretlewde monologtıń xızmeti ózine tán kórkemlik hám tásirsheńlik penen kórinedi. Monologlar shıǵarmadaǵı syujet rawajlanıwın támiyinlep ǵana qoymastan, qaharmanlardıń sociallıq hám psixologiyalıq portretin tolıq qáliplestiriwge xızmet etken. Personajlardıń ishki gápleri hám monologı bolmaǵan jalǵız qalıp oylanıwları arqalı júzege kelgen eki ómir reallıǵı dál usı monologlar járdeminde óz kórkem sheshimin tapqan. Demek, drama janrında personaj xarakteriniń reallıǵı hám psixologiyalıq tereńligi kóbinese monologlardıń durıs hám orınlı qollanılıwına tikkeley baylanıslı boladı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Бекбергенова З. Қарақалпақ романларында көркем сөз поэтикасы (1980-2010-жыллар). – Нөкис: Илим, 2016. – Б. 205.

2. Мәтмуратов Қ. Жаслар парўазы. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1981. – 436 Б.

3. Палимбетова М. Ғәрезсизлик дәўири қарақалпақ драматургиясы. – Ташкент: Impress media, 2023. – Б. 120.

КЕҢЕСБАЙ РАХМАНОВТЫҢ ШЫҒАРМАЛАРЫНДА КОМЕДИЯЛЫҚ ОБРАЗЛАРДЫҢ ӨЗГЕШЕЛИГИ

Пирниязова Венера

ӨзМКӨМИ Нөкис филиалы 1- курс магистраты

Драматургия - әдебият ҳәм театр көркем өнериниң тутасқан ноқатында көринетуғын, инсан турмысының ең қурамалы тәреплерин сәўлелендиретуғын жетекши тараўлардан бири. Онда турмыслық ўақыя-ҳәдийселер, социаллық қатнасықлар ҳәм шахстың ишки руўхый азаплары сахналық ҳәрекет ҳәм жанлы сөйлесиў қуралында бөрттирип көрсетиледи. Драматургияның тийкарғы мақсети тек ғана ҳақыйқатлықты көркем сәўлелендириў емес, ал тамашагөйди реал турмыс ҳақыйқатлықлары менен жүзбе-жүз көрсетиў, оны пикирлеўге ийтермелеў ҳәм театрдың үлкен тәрбиялық күши арқалы жәмийет руўхыйлығын қәлиплестириўден ибарат.

Ғәресизлик дәўриндеги қарақалпақ драматургиясы Қ. Айымбетов[1], Т.Алланазаров[2], Б. Турсинов[3], Р. Матмуратова[4], М. Палымбетова[5]

тәрепиннен табыслы изертленди. Қарақалпақ драматургиясында Кеңесбай Рахмановтың «Келин», «Ынжықтың мухаббаты», «Тоғыз тоңқылдақ бир шеңкилдек» пьесаларын алып қарайтуғын болсақ оның драмалық шығармалары тамашагөйди ҳәр тәреплеме тәрбиялаўда үлкен әҳмийетке ийе. К.Рахмановтың комедия жанрында жазылған көп ғана пьесалар сахна жүзинен елеге дейин туспей киятыр.

Комедия- драматургия жанрлардан бири болып, инсан өмриндеги күлгили ўақыя-ҳәдийселер, кемшиликлер ҳәм түрли ҳарактерлерди юмор ҳәм сатира арқалы сүўретлейди. Комедияның тийкарғы мақсети тамашагөйди күлдириў менен бирге, жамийеттеги айрым кемшилик ҳәм машқалаларды көрсетиўден ибарат. Онда қаҳраманлар арасындағы қызықлы жағдайлар, күтилмеген жағдайлар ҳәм ҳәзилкеш диологлар әҳмийетли орын ийелейди.

К. Рахмановтың дерлик көпшилик шығармалары үлкен сахна жүзин көрген, елеге дейин театр сахналарында жийе-жийе берилип киятырған дөретпелер сыпатында қарасақ болады. Оның көпшилик шығармалары комедиялық жанрда жазылғанлығы, ўақыялар халық турмысынан алынғанлығы ушында тамашагөйлер кеўлинен кең орын алып келмекте.

Қарақалпақ халқы әзелден ҳәзил-дәлкекти жақсы көретуғын, ушырма сөзлерди қосып айтқанды унататын халық болғанлықтан К.Рахмановтың пьесаларында да қарақалпақ халқының әйнен сол характери қахарманлары образларына жәмленеди. Мысал ретинде алып қарайтуғын болсақ, «Лаққылар емлеўханада» драмасында:

Нурмаш: Тихий часта датынышлық бермедиңлер-аў.

Даўен: Эй,жоражан-әй, бақшаның балларындай уйықлай береди екенсең. Түни менен қараўыллыққа турасаң ба?

Өмириңде бир рет кислота ишип больницаға түсе қойған екенсең, ойнап-күлип жатайық-тә!

Нурмаш: Күлсем, аўзымның ишиндеги жаралар аўырады-аў.

Даўен: Ийтке сары май жақпайды дегендей, пах қатырдың-аў! Күлки жақпайды екен деп, сени жылатып отырғандай шамамыз жоқ. Халың жеткенше күл, жараң аўыратуғын болса ыржый да жата бер. Бул жерде ҳешкимнен күлки план талап етип атырған жоқ…»

Бул көринис арқалы драматург ҳәр бир пьесасында ҳәзил сөзлерден келтирген.

К.Рахманов өз дөретиўшилиги ушын таңлаған тематикасын сондай шеберлик пенен жазған, оларда ўақыт бирлиги ҳәм ўақыялықты қамтыў мәселелерине үлкен итибар қаратады. Оның пьесаларында бир ўақыттың өзинде бир неше ўақыяларды жәмлеўге ҳәм оларды комедиялық усылда ашып бериўге ҳәрекет етиледи. Мәселен, «Ынжықтың мухаббаты» пьесасында ўақыя бир орында жүз береди. Бирақ конфликт, диалоглар жүдә шеберлик пенен байланыстырылған. Турмысымызда сондай натық, уялшақ, өжет инсанлар да ушрап турады. «Ынжықтың мухаббаты» драмасындағы Ғаррыбай образы арқалы

турмысымызда натық, уялшақ, өжет, бирақ кең пейил, кеўли таза, мийнеткеш адамлардың да жийе ушырасытуғынлығын комедиялық усылда көрсеткен. Бул пъесада жасы қырыққа шамаласқан, мухаббатқа исенбейтугын, ол ҳаққында ойлап та көрмеген Ғаррыбай образы суўретленген. Әкесиниң қыстаўы менен қызлар менен ушрасыўға илажсыздан шығады. Ғаррыбайға ҳеш бир қыз унамайды, биреўин семиз дейди, биреўин сақаў дейди, ақыры әкесин үйленбесликке көндирип үйине алып қайтады. Бырақ оны тағдир тосаттан ҳақыйқый «мухаббат»ы менен ушырастырады. Айшолпанға бир көриўден ашық болып қалады. Ғаррыбай бул жерде де уялшақлығынан пәнт жейди, бырақ мухаббаты жоқары келип бәрин жеңип шығады ҳәм Айшолпанға жүрегиндеги сезимлерин ашық айтады. Автор бул сюжет арқалы мухаббаттың күдретли күш екенлигин, мухаббатсыз өмир мазмунсыз екенлигин айтып өтпекши мениңше.

К. Рахмановтың драмалық шығармаларында ремаркалардан пайдаланыўда басқа драматурглерден айрылып турады оның оқып қарағанымызда жазыўшы қолланған көркем әмел ремарка жүдә көп орында ислетилмеген. Тек ўақыя болып өтетуғын орынды түсиндиргенде персонажлардың қыймыл-ҳәрекетлерин бергенде бул көркем әмелден пайдаланған. Мысалы, Бул драматургтың жетискенлиги. Себеби, драма сахна ушын қолайластырып жазылыўы керек болғанлықтан бул әмелди қоллана бериў драманың сахнада сәтсиз болыўына алып келеди.

К.Рахмановтың шығармаларын оқығанымызда яки телевединиеден тамашалағанымызда бул инсан тап сахна ушын, драматургия ушын туўылған екен деп ойлаймыз. Драматургтың шығармалары драмтургиядағы пролог, экспозиция, шийеленисиў, кульминация ҳәм шешим сыяқлы көркемлик талапларына толығы менен жуўап береди. Автор ремаркасы китап оқыўшыларына түсиникли болыўы ушын драма тексти арқалы бериледи. «Автор тили, бириншиден, шығармадағы ўақыяларды, бөлим ҳәм бөлимлерди бир-бирине байланыстырып, сайкес «организимди» жүзеге келтиреди, екиншиден, шығармадағы образлар ҳәм ўақыяларды баянлаўға, оларға өз мүнәсабетин билдириўге хызмет етеди…» [39] Автордың түсиндирме сөзи ямаса автор ремаркасы-ўақыя болып өтетуғын орынды, персонажларды олардың кәсип-кәрин, ҳалатларын түсиндирип бериўде қолланылады.

Жуўмақлап айтқанда комедия жанры тамашагөйди тек күлдирип ғана қоймастан, ал оларды пикирлеўге, турмысқа сын көз-қарастан қараўға да ийтермелейди. Соның ушын комедия театр көркем- өнериниң әҳмийетли ҳәм тәсиршең жанрларынан бири есапланады. Драматург театр өнериниң әҳмийетли дөретиўшиси. Ол сахна шығармалары арқалы инсан өмири, жәмийеттеги машқалаларды ҳәм турмысымыздағы ҳәр

39 БобоевТ.Адабиётшунослик асослари.- Т.: Ўзбекистон, 2002.-Б.165.

түрли ҳарактердиги инсанларды көркем образлар менен көрсетип береди.

Жаксы драматург өз шығармаларында заманың әҳмийетли болған мәселлерин саҳна тили менен жазып тамашагөйлерди ойлаўға, жуўмақ шығарыўға рухый азық алыўына шақырады. Сонлықтан да, драматургия инсан мәденияты раўажланыўда ҳәм оның сана-сезимине тәсир етиў арқалы тарбиялаўда үлкен әҳмийетке ийе.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЯТЛАР

1. Алланазаров Т. Театр ҳәм драматургия. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1982. – 128 б.
2. Айымбетов Қ. Қарақалпақ совет драматургиясы тарыйхының очерклери. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1963. – 192 б.
3. Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. – Тошкент: Ўзбекистон, 2002. – Б. 165.
4. Матмуратова Р. Қарақалпақ драматургиясында комедия жанрының қәлиплесиўи ҳәм раўажланыўы эволюциясы: Филол. фан. фалс. док. … (PhD) дис. – Нукус, 2022. – 145 б.
5. Палымбетова М.Ж. Ғәресизлик дәўири драматургиясы. – Ташкент, 2023. – 160 б.
6. Турсинов Б. Драматургия ҳәм театрымыздың мәселелери. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1988. – 112 б.

Архив материаллары:

7. Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик академиялық музыкалы театр архиви, «Лақыллар емлеўханада» спектаклиниң сақланыў ҳүжжетлери.
8. Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик академиялық музыкалы театр архиви, «Ынжықтың мухаббаты» спектаклиниң сақланыў ҳүжжетлери.

TEATR SAN’ATI ORQALI YOSHLARNING IJTIMOIY FAOLLIGINI OSHIRISH

Maratov Baxıt Azatbay o‘g‘li
O‘zDSMI Nukus filiali talabasi
Qazaqbaeva Ramuza Perdebaevna
Ilmiy rahbar: O‘zDSMI Nukus filaili o‘qituvchisi

ANNOTATSIYA: Mazkur maqolada teatr san’ati orqali yoshlarning ijtimoiy faolligini oshirish masalalari ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Teatrning tarbiyaviy, estetik va ijtimoiy funksiyalari asosida yoshlar ongida faollik, tashabbuskorlik va fuqarolik pozitsiyasini shakllantirish mexanizmlari ochib beriladi. Shuningdek, teatr pedagogikasi va amaliy faoliyat misolida yoshlarning jamiyatdagi o‘rni mustahkamlash yo‘llari ko‘rib chiqiladi.

Kalit so‘zlar: teatr san’ati, yoshlar, ijtimoiy faollik, kreativlik, tanqidiy fikrlash, dramaturgiya, sahna, madaniyat.

АННОТАЦИЯ: В данной статье рассматриваются вопросы повышения социальной активности молодежи средствами театрального искусства. Анализируются воспитательные, эстетические и социальные функции театра, а также механизмы формирования у молодежи активной гражданской позиции. Особое внимание уделено театральной педагогике и практическим аспектам вовлечения молодежи в культурную деятельность.

Ключевые слова: театральное искусство, молодежь, социальная активность, креативность, критическое мышление, драматургия, сцена, культура.

ABSTRACT: This article examines the role of theatrical art in enhancing youth social activity. It analyzes the educational, aesthetic, and social functions of theater and explores mechanisms for developing active citizenship among young people. Special attention is given to theater pedagogy and practical approaches to engaging youth in cultural processes.

Keywords: theater art, youth, social activity, creativity, critical thinking, dramaturgy, stage, culture.

Bugungi globallashuv jarayonida yoshlarning ijtimoiy faolligini oshirish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Madaniyat va san’at, xususan teatr san’ati bu borada muhim vosita sifatida namoyon bo‘ladi. Teatr inson ruhiyatiga bevosita ta’sir etuvchi san’at turi bo‘lib, unda jamiyatdagi muammolar, ijtimoiy jarayonlar va insoniy qadriyatlar aks ettiriladi.

Teatr orqali yoshlar nafaqat estetik zavq oladi, balki jamiyatdagi o‘z o‘rnini anglaydi, muammolarga nisbatan tanqidiy munosabat bildiradi va faol hayotiy pozitsiyani shakllantiradi.

Teatr san’ati yoshlarni tarbiyalashda muhim omil hisoblanadi. U insonda empatiya, muloqot madaniyati va ijtimoiy mas’uliyatni shakllantiradi. Sahnadagi obrazlar orqali yoshlar hayotiy vaziyatlarni anglab yetadi va ularga nisbatan o‘z munosabatini bildiradi [Stanislavskiy K., 78-b.].

Teatr faoliyati yoshlarni jamoaviy ishlashga, fikr almashishga va tashabbus ko‘rsatishga o‘rgatadi. Ayniqsa, drama to‘garaklari va teatr studiyalari yoshlarning ijtimoiy hayotga faol jalb etilishida muhim rol o‘ynaydi [Boal A., 112-b.].

Zamonaviy teatr pedagogikasida interfaol metodlar – improvizatsiya, rolli o‘yinlar, sahna mashqlari keng qo‘llanilmoqda. Bu usullar yoshlarning kreativ va tanqidiy fikrlashini rivojlantiradi hamda ularni ijtimoiy jihatdan faol shaxs sifatida shakllantiradi [Brook P., 56-b.].

Ijtimoiy teatr loyihalari orqali yoshlar dolzarb muammolarni sahnada aks ettirib, jamiyatga o‘z fikrini yetkazadi. Bu esa ularning fuqarolik pozitsiyasini mustahkamlaydi va ijtimoiy faolligini oshiradi [Grotowski J., 90-b.].

Tahlillar shuni koʻrsatadiki, teatr san’ati yoshlarning ijtimoiy faolligini oshirishda samarali vosita hisoblanadi. Teatr orqali yoshlar:

- jamiyat muammolariga befarq boʻlmaslikni oʻrganadi;
- mustaqil va tanqidiy fikrlash koʻnikmalarini rivojlantiradi;
- jamoada ishlash va liderlik qobiliyatlarini shakllantiradi;
- madaniy va ijtimoiy jarayonlarda faol ishtirok etadi.

Natijada teatr bilan shugʻullangan yoshlar ijtimoiy hayotda faol, tashabbuskor va mas’uliyatli shaxslar sifatida shakllanadi.

Xulosa qilib aytganda, teatr san’ati yoshlarning ijtimoiy faolligini oshirishda koʻp qirrali va samarali vosita sifatida namoyon boʻladi. U nafaqat estetik tarbiya beruvchi san’at turi, balki yoshlarning ijtimoiy ongini shakllantiruvchi, ularni jamiyat hayotiga faol jalb etuvchi muhim ijtimoiy institut hamdir. Teatr orqali yoshlar jamiyatda yuz berayotgan jarayonlarni chuqurroq anglaydi, turli ijtimoiy muammolarga befarq boʻlmaslikni oʻrganadi hamda ularga nisbatan oʻzining mustaqil va asoslangan munosabatini bildirishga intiladi.

Shuningdek, teatr san’ati yoshlarning tanqidiy va kreativ fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirib, ularni muammoli vaziyatlarda samarali qaror qabul qilishga yoʻnaltiradi. Sahna jarayonida yuzaga keladigan ijodiy muhit, jamoaviy ish faoliyati va rolli oʻyinlar yoshlarning muloqot madaniyatini oshiradi, liderlik sifatlarini shakllantiradi va ularni ijtimoiy jihatdan faol shaxs sifatida kamol topishiga xizmat qiladi. Bundan tashqari, teatr faoliyati yoshlarning oʻzini ifoda etish imkoniyatlarini kengaytiradi, ularning ichki salohiyatini yuzaga chiqaradi va oʻziga boʻlgan ishonchini mustahkamlaydi. Ayniqsa, ijtimoiy yoʻnaltirilgan teatr loyihalari yoshlarni jamiyatdagi dolzarb muammolar yechimiga bevosita jalb etib, ularning fuqarolik pozitsiyasini kuchaytiradi.

Zamonaviy sharoitda teatr san’atini ta’lim tizimi bilan integratsiya qilish, teatr studiyalari va ijodiy toʻgaraklar faoliyatini kengaytirish, innovatsion pedagogik texnologiyalarni joriy etish orqali yoshlarning ijtimoiy faolligini yanada oshirish mumkin. Shu bois, madaniyat va san’at siyosatida teatrning tarbiyaviy va ijtimoiy imkoniyatlaridan samarali foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi. Umuman olganda, teatr san’ati yoshlarni har tomonlama rivojlantiruvchi, ularni faol, ongli va mas’uliyatli fuqaro sifatida shakllantiruvchi muhim omil boʻlib, jamiyat taraqqiyotining barqarorligini ta’minlashda oʻziga xos oʻrin egallaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Stanislavskiy K.S. *Aktyorning oʻz ustida ishlashi*. – Moskva, 1989.
2. Boal A. *Theatre of the Oppressed*. – London, 2000.
3. Brook P. *The Empty Space*. – New York, 1996.
4. Grotowski J. *Towards a Poor Theatre*. – London, 1968.

V- SHO‘BA. ZAMONAVIY AUDIOVIZUAL SAN’ATI: KINO, TELEVIDENIYE VA RADIO SOHASIDAGI YANGI TEXNOLOGIYALAR VA INNOVATSIYALAR

==========

ЎЗБЕК КИНЕМАТОГРАФИЯСИДА ФИЛЬМПОРТРЕТ ЖАНРИНИНГ УРНИ ВА МИЛЛИЙ ТАЛҚИН ШАКЛЛАРИ

Гавхар Назарова
ЎзДМСИ доценти (PhD)

Annotatsiya: Mazkur maqolada ilmiy-ommabop hujjatli filmlarning zamonaviy audiovizual madaniyatdagi o‘rni, ularning ilmiy kinoshunoslik nuqtayi nazaridan estetik va funksional xususiyatlari tahlil qilingan. Shuningdek, hujjatli kinoda vizual realizm, narrativ struktura, dramatizatsiya va ilmiy axborotni ommalashtirish masalalari yoritilgan. Maqolada 2022-yil Toshkent xalqaro kino festivalida namoyish etilgan “O‘zbekiston madaniy merosi Italiya to‘plamlarida” nomli ilmiy-ommabop hujjatli filmi misolida milliy madaniy merosning xalqaro miqyosdagi targ‘iboti, tarixiy eksponatlarning ilmiy asosda tadqiq etilishi hamda filmning badiiy-estetik jihatlari tahlil etiladi.

Kalit so‘zlar: ilmiy-ommabop film, hujjatli kino, ilmiy kinoshunoslik, vizual realizm, madaniy meros, audiovizual san’at, hujjatli film festivallari, o‘zbek kinosi.

Аннотация: В данной статье анализируются роль научно-популярных документальных фильмов в современной аудиовизуальной культуре, а также их эстетические и функциональные особенности с точки зрения киноведения. Рассматриваются вопросы визуального реализма, нарративной структуры, драматизации и популяризации научной информации в документальном кино. Особое внимание уделено научно-популярному документальному фильму «Культурное наследие Узбекистана в коллекциях Италии», представленному на Ташкентском международном кинофестивале 2022 года. В статье исследуются вопросы популяризации национального культурного наследия на международном уровне, научного изучения исторических экспонатов, а также художественно-эстетические особенности фильма.

Ключевые слова: научно-популярный фильм, документальное кино, киноведение, визуальный реализм, культурное наследие, аудиовизуальное искусство, фестивали документального кино, узбекский кинематограф.

Abstract: This article analyzes the role of popular science documentary films in modern audiovisual culture and examines their aesthetic and functional features from the perspective of film studies. The paper discusses issues such as visual realism, narrative structure, dramatization, and the popularization of scientific knowledge in documentary cinema. Particular attention is paid to the

popular science documentary film “Cultural Heritage of Uzbekistan in Italian Collections,” presented at the 2022 Tashkent International Film Festival. The article explores the international promotion of Uzbekistan’s cultural heritage, the scientific study of historical artifacts, and the artistic and aesthetic aspects of the film.

Keywords: popular science film, documentary cinema, film studies, visual realism, cultural heritage, audiovisual art, documentary film festivals, Uzbek cinema.

Ilmiy-ommabop hujjatli filmlar zamonaviy audiovizual madaniyatning muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Ular ilm-fan yutuqlarini keng auditoriyaga tushunarli va qiziqarli shaklda yetkazish vazifasini bajaradi. Bunday filmlar nafaqat axborot beruvchi vosita, balki estetik va madaniy hodisa sifatida ham katta ahamiyat kasb etadi. Shu sababli ilmiy-ommabop hujjatli filmlarni ilmiy kinoshunoslik nuqtayi nazaridan o‘rganish bugungi kunda dolzarb masalalardan biri hisoblanadi.

Ilmiy-ommabop hujjatli kino ilmiy ma’lumotlarni vizual vositalar yordamida ommaga taqdim etishga asoslanadi. Ushbu janrda ilmiy faktlar dramatik syujet, intervyular, arxiv materiallari, animatsiyalar va tabiiy tasvirlar orqali ifodalanadi. Natijada murakkab ilmiy tushunchalar tomoshabinga sodda va ta’sirchan shaklda yetkaziladi. Hujjatli kino nazariyotchisi Bill Nichols hujjatli filmlarni bir necha turga ajratgan bo‘lib, ilmiy-ommabop filmlar asosan izohlovchi uslubga mansub sanaladi. Bu uslubda muallif ovozi yoki sharhlovchi matn asosiy tushuntiruvchi vosita vazifasini bajaradi.

Zamonaviy ilmiy hujjatli filmlarning asosiy xususiyatlaridan biri vizual realizmdir. Kamera orqali tabiat, kosmos yoki biologik jarayonlarning real tasvirlari berilishi tomoshabinda ishonch hissini uyg‘otadi. Masalan, Planet Earth yoki Blue Planet II kabi filmlarda yuqori sifatli tasvir texnologiyalari yordamida tabiat dunyosining ilgari ko‘rinmagan jihatlari namoyish etiladi. Bu esa ilmiy kuzatuvni estetik zavq bilan uyg‘unlashtiradi.

Ilmiy hujjatli filmlarda montaj va dramatizatsiya ham muhim o‘rin tutadi. Kadrlarning ketma-ketligi ilmiy hodisalar o‘rtasidagi sabab-oqibat bog‘liqligini ochib beradi. Shu bilan birga, musiqa, ritm va hissiy ta’sir vositalari tomoshabinning diqqatini saqlashga xizmat qiladi. Ayniqsa kosmos, ekologiya yoki tarixga oid filmlarda dramatik usullar ilmiy ma’lumotning ta’sirchanligini oshiradi.

Bunday filmlar odatda muayyan narrativ struktura asosida quriladi. Dastlab muammo yoki savol qo‘yiladi, keyin ilmiy izlanish jarayoni ko‘rsatiladi va yakunda xulosa beriladi. Bu usul tomoshabinning qiziqishini doimiy ravishda ushlab turishga yordam beradi. David Attenborough ishtirokidagi ilmiy filmlar aynan shu jihati bilan mashhur bo‘lib, unda ilmiy hikoyachilik va emotsional ta’sir bir-biri bilan uyg‘unlashadi.

Ilmiy-ommabop hujjatli filmlar jamiyatda ilmiy savodxonlikni oshirishda ham katta rol o‘ynaydi. Ular ekologik muammolar, global isish, biologik xilma-

xillik yoki texnologik taraqqiyot haqida keng jamoatchilikni xabardor qiladi. Masalan, An Inconvenient Truth filmi iqlim o‘zgarishi muammosiga jahon miqyosida e’tibor qaratilishiga sezilarli ta’sir ko‘rsatgan.

Shu bilan birga, ilmiy hujjatli filmlar mutlaq neytral media mahsuloti emas. Har bir film muallifning dunyoqarashi, estetik qarashlari va ideologik pozitsiyasini ham aks ettiradi. Masalan, ayrim filmlar texnologik taraqqiyotni ijobiy kuch sifatida ko‘rsatsa, boshqalari ekologik xavf yoki insoniyatning tabiatga salbiy ta’sirini tanqid qiladi. Shu bois ilmiy kinoshunoslik bunday filmlarni nafaqat axborot manbai, balki madaniy va ideologik matn sifatida ham tahlil qiladi.

Bugungi kunda raqamli texnologiyalar rivojlanishi ilmiy hujjatli kino taraqqiyotiga yangi imkoniyatlar yaratmoqda. Netflix, BBC Earth va National Geographic kabi platformalar orqali ilmiy filmlar global auditoriyaga tez va qulay tarzda yetib bormoqda. CGI, 3D grafika va virtual reallik texnologiyalari esa ilmiy mavzularni yanada jonli va interaktiv shaklda namoyish etishga xizmat qilmoqda.

2022-yil Toshkent xalqaro kino festivalida ishtirok etgan “O‘zbekiston madaniy merosi Italiya to‘plam” filmi muallif-rejissyor Sh.G‘aniyeva, rejissyor N.Xachaturyan tomonidan suratga olingan. Film O‘zbekistonning qadimiy madaniy merosi namunalarining Italiyaning bir necha muzeylari, ilmiy markazlarida saqlanishi va o‘rganilishi, turli tadqiqotchi olimlar va san’atshunoslar tomonidan keltirilgan sharhlar bilan isbotlangan. Film rejissyori Sh.G‘aniyeva, N.Xachaturyan. Ilk kadrlar barcha uchun yoqimli va jahon klassikasiga aylangan italiya milliy musiqalari sadosi ostida boshlanadi, bu hujjatli filmning yanada qiziqarli va tomoshabopligini uning temporitmini oshiradi.

Italiyada San’at muzeylari, cherkovlar, ochiq osmon ostidagi muzey hisoblangan. XV asrga tegishli o‘zbek madaniy merosi hisoblangan shoyi, atlas va bir qancha milliy kiyim, uy jihozlari anjomlari, tarixiy qo‘lyozmalar saqlanadi. Xususan, XIII asrda Abu Ali Ibn Sinoning “Tib qonunlari” kitobi Gerard Klimonskiy tomonidan lotin tiliga tarjima qilinib, “Bibliya”dan keyingi eng ko‘p chop etilgan kitob hisoblanadi. Bu haqda Dante o‘zining “Ilohiy komediya” kitobida Leonardo Da Vinchi o‘zining “Anatomiya qoidalari” kitobida qayt etib o‘tgan. Bundan tashqari O‘zbekistonning ilk manzillari, Xiva, Urganch haqida sayohatchi olim Marko Poloning kundaliklarida ham keltirilgan. “Култорное наследие в Узбекистана собраниях Италии” nomli kitob bir necha san’atshunos, tarixchi olim va professorlar tomonidan tuzilgan bo‘lib hujjatli filmdagi deyarli barcha dalillar aynan shu kitobdan olingan. Mualliflari madaniy aloqalar bo‘yicha ekspert, Turindagi Sharq xalqlari san’ati muzeyining islom san’ati masalalari bo‘yicha maslaxatchisi Sherif el Sabaye filmda juda ko‘p aniq faktologik ma’lumotlarni keltirgan.

Italiyadagi Juzeppe Tuchchi nomidagi Sharq xalqlari milliy muzeyida XIX asrning ikkinchi yarmiga oid kashtado‘zlik namunasi bo‘lgan ikkita so‘zana saqlanmoqda. Bu so‘zanalar kelinning oilasi tomonidan uning sepi sifatida

tayyorlagan. Muzeyning o‘zbek kolleksiyasida Somoniylar davrining Transoksiana yoki Nishopur markazlariga (Eronning shimoli-sharqida) tegishli bo‘lgan angoba bilan bo‘yalgan ajoyib kulolchilik namunalari ham taqdim etilgan. Bu yerdagi O‘zbekiston zargarlik buyumlari to‘plami tillaqosh diademasi kabi etnik zargarlik buyumlarining bir nechta namunalari bilan ham ifodalanadi. Bu yerda 2000 dan ortiq sharqqa tegishli bo‘lgan eksponantlar saqlanadi.

Milandagi 2015-yilda ochilgan sharq bilan bog‘lovchi muzeyda milliy gilamlardan tortib, ayollar choponlari, Buxoro shoyi materiallarning naqshlari va undagi gullar tasviri, ma’nosi va uning qanday saqlanishi haqida San’atshunos-Anna Antonina batafsil ma’lumot bergan. Bundan tashqari Italiyaning bir qancha muzeylarida saqlanadigan XVII asrga tegishli eksponantlar adras, atlas, shoyi matolarning kolleksionerlari va uning tarixi, tarkibi haqida film boshlovchisi suhbati asosida ochiqlab bergan. Hujjatli filmda kadr orti sharhlovchisi har bir epizodni ta’riflab, uning tarixiy asoslarini musiqa temporitmi asosida hamoxang so‘zlashi uning badiiy ta’sirchanligini yanada oshirgan. Italiya va O‘zbekiston tasvirlari operatorlik mahorati bilan yuqori darajada tasvirlangan. San’atshunos jurnalist, xalqaro bir necha mukofotlar sovrindori Sh.G‘aniyeva tomonidan har bir detalni qisqa va lo‘nda tahlil qilinishi, uning kuchli ilmiy salohiyat egasi, jurnalistik mahoratidan dalolat beradi. Film to‘la ilmiy tadqiqotlarga asoslanganligi bilan ham o‘z dolzarbligiga ega. Aynan ushbu ilmiy-ommabop film keyingi hujjatli filmlar uchun namuna sifatida safini kengaytirsa ajab emas.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, ilmiy-ommabop hujjatli filmlar ilm-fan va ommaviy madaniyat o‘rtasidagi muhim kommunikatsion ko‘prikdir. Ular ilmiy bilimlarni ommalashtirish bilan birga, estetik tafakkur, ijtimoiy ong va madaniy qarashlarning shakllanishiga ham ta’sir ko‘rsatadi. Shu jihatdan ilmiy hujjatli kino zamonaviy media makonining eng muhim va ta’sirchan janrlaridan biri hisoblanadi. So‘nggi yillarda o‘zbek kinematografiyasida turli uslublar qorishuvi kuzatilib, yangi shakllardagi badiiy ifodalar, dramatik uslubdagi yechimlar, tomoshabinni o‘ziga jalb qiluvchi badiiy vositalar masalasiga jiddiy e’tibor qaratilyapti. Bu hol albatta hujjatli kino yo‘nalishida ham yangi bir bosqichning boshlanishiga turtki bo‘ldi deyish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Маслова Т.Я. Сценарное мастерство. Драматургия документального фильма. -Кемерово: КемГУКИ, 2010. 96-стр.

2. Бабаев Б. http://www.kultura.uz/2020/05/15

3. A.Hamroyev bilan bo‘lgan suhbatdan. 13.03.2021.

4. Muhammedov M., Fayziyeva F. Kinoteleradio asarlari talqini va tahlili. - T.: 2015, 36-b.

5. Nazarova G. R. THE SIGNIFICANCE AND VALUE OF PORTRAIT FILMMAKING TODAY //Art and Design: Social Science. – 2023. – T. 3. – №. 04.

6. Muftizade, G. A. (2020). INTERPRETATION OF WORLD DRAMATIC ART IN UZBEK THEATRE. Theoretical & Applied Science, (11), 555-559.

7. Nazarova, G. (2023). NEW EXPERIENCES IN CREATING ARTISTIC-PUBLICIST FILMS. Social science and innovation, 1(4), 66-71.

КИНО ТЕЛЕВИДЕНИЕ СОХАСИНИНГ РИВОЖИ

Реймбоев Давронбек Қурбанбаевич
ЎзДМСИ доценти

Annotatsiya - Ushbu maqolada kino kino va televideniye sohasining, rivojlanish bosqichlari va zamonaviy texnolgiyalar ta’sirida takomillashuvi haqida so‘z yuritiladi. Shuningdek kino va televideniyaning jamiyat hayotidagi o‘rni va ma’naviy-ma’rifiy ahamiyati haqida ham fikrlar keltirib o‘tilgan.

Kalit so‘zlar: kino, televideniya, texnologiya, tomosha, san’at, ekran san’ati, kinomatograf.

Abstract - This article discusses the stages of development of the film and television industry and its improvement under the influence of modern technologies. It also discusses the role of film and television in society and their spiritual and educational significance.

Keywords: film, television, technology, spectacle, art, screen art, cinematography

Аннотация - В данной статье рассматриваются этапы развития кино- и телеиндустрии и ее совершенствование под влиянием современных технологий. Также обсуждается роль кино и телевидения в обществе и их духовное и образовательное значение.

Ключевые слова: кино, телевидение, технологии, зрелище, искусство, экранное искусство, кинематография

Kino san’ati — kinomatografiyaning texnik vositalar asosida shakllangan badiiy ijod turi, ekran san’atining muhim tarkibiy qismi, real borliqni aynan yoki badiiy hujjatli obrazlar, multiplikatsiya vositalari yordamida suratga olish, kinofilmlarning omma orasida keng tarqalishi uchun xizmat qiladigan televideniye, videokasseta va videodisklarni ham o‘z ichiga oladi. Kino san’ati kinematograf bilan bir vaqtda paydo bo‘ldi. Kinomatograf esa fan va texnika taraqqiyoti bilan bog‘liq holda yuzaga keldi va asta-sekin zamonaviy iqtisod, san’at va madaniyatning eng zarur sohasiga aylandi.

Kino va televideniya insoniyat hayotida muhim o‘rin egallovchi ommaviy axborot va san’at vositalaridan biridir. Texnologiyalar taraqqiyoti natijasida kino va televideniya sohasi yildan-yilga takomillashib, zamonaviy ko‘rinishga ega bo‘lib bormoqda. Kino insonlarning dunyoqarashini kengaytiradi, turli xalqlarning madaniyati va tarixini namoyon etadi. Kino 1895-yil 28-dekabrda Parijda (ixtirochilar aka-uka O. va L. Lyumyerlar) yuzaga kelgan. Uning yuzaga kelishi, o‘z navbatida, insoniyatning badiiy madaniyati tarixida obyektiv qonuniyat bosqichi bo‘ldi. Kinoda adabiyot, teatr, tasviriy san’at va musiqa tajribalari, uning estetik jihatlari uyg‘unlashtirilib, o‘ziga

singdirilgan holda voqelik o‘ziga xos ifoda vositalarida fotografik tasvir orqali ko‘rsatiladi. Kino san’atining ommani ijtimoiy-siyosiy va madaniy jihatdan tarbiyalashda, kishilar ongi, fikr va qarashlari, estetik did va his-tuyg‘ulari, umuman, ma’naviy dunyosining shakllanishida g‘oyaviy-badiiy ta’siri kuchlidir. Kino san’atining qaror topishida amerikalik kinorejissyor D. Griffitnit xizmatlari katta. Birinchi bo‘lib, u yirik plan, parallel montaj, kengaytirilgan panorama kabi ifodali vositalarni qo‘llagan. Shuningdek, S. Eyzenshteyn, Ch. Chaplin, E. Shtrogeym, K.Dreyer, K. Vidor, R. Kler kabilar ham jahon kinosi rivojiga munosib hissa qo‘shdilar. Bugungi kunda kino va televideniya sohasi ijtimoiy tarmoq bilan chambarchast bog‘liq holda rivojlanmoqda. Endilikda insonlar filmlar va teleko‘rsatuvlarni nafaqat televizor , balki telefon , planshet va kompyuter orqali ham tomosha qilmoqda. Bu esa axborot olish va madaniy hordiq chiqarish imkoniyatlarini yanada oshirmoqda. Inson kino tomosha qilib ajoyib hissiyotlarga ega bo’lishi mumkin. Kino bu siz tomosha qilib madaniy hordiq oladigan san’atdir. Ba’zida filmlar sizning qiziqishingizni, orzularingizni, kasbingizni ham tanlashda turtki bo’lishi mumkin. **[1.802-b].**

O‘zbekistonda mustaqillikdan keyin kino va televideniya sohasiga katta e’tibor berildi. Milliy filmlar, tarixiy kinolar va seriallar soni oshdi. So‘nggi yillarda zamonaviy kinostudiyalar tashkil etilib, yosh rejissyor va aktyorlar qo‘llab-quvvatlanmoqda.

Xulosa qilib aytganda , kino va televideniya jamiyatning ma’naviy va madaniy rivojida muhim ahamiyat kasb etadi. Kelajakda texnologiyalar yanada rivojlanishi bilan bu soha yangi bosqichga ko‘tarilishi va insonlar hayotining ajralmas qismiga aylanishi shubhasiz.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. KINO SOHASINING JAMIYATGA TASIRI SOTSIOLOGIK TAHLILI- Ashurov Elshodbek. Toshkent. 2017.

2. REJISSURA darslik -M.MAHAMMEDOV, M.KARABAYEV, N.KASIMOVA, F.FAYZIYEVA.- Toshkent. – 2020

3. Ahmetjanova M. O‘zbek teleseriallarida mavzu va badiiy talqin muammolari // “O‘zbekiston kino san'atining ijtimoiy funksiyalari va poetikasi” O‘zRFA San'atshunoslik instituti ilmiy maqolalar to‘plami. T.: “Fan” nashriyoti, 2023.

4. M.Mahametov, F.Fayzieva, V.Ablyaeva. “Televidenie asoslari”. Toshkent 2007.

ЯНГИ ЎЗБЕКИСТОНДА КИНО САНЪАТИ ВА САНОАТИ ЮКСАЛИШИ

Заретдинов Караматдин
ӨзМКӨМИ Нөкис филиалы доценти

Annotatsiya: Ushbu maqolada o‘zbek milliy kinematografiyasining shakllanish tarixi va bugungi kundagi rivojlanish tendensiyalari yoritilgan. Kinoda an’anaviy yondashuvlar, milliy qadriyatlar va tarixiy voqealarning ifodalanishi tahlil qilinib, so‘nggi yillardagi raqamli texnologiyalar hamda jahon kino bozoriga integratsiyalashuv jarayonlari keltirib chiqargan innovatsion o‘zgarishlarga alohida e’tibor qaratilgan.

Аннотация: В данной статье освещаются история формирования узбекского национального кинематографа и современные тенденции его развития. Анализируются традиционные подходы в кино, отражение национальных ценностей и исторических событий, а также особое внимание уделяется инновационным изменениям, вызванным цифровыми технологиями последних лет и процессами интеграции в мировой кинорынок.

Abstract: This article highlights the history of the formation of Uzbek national cinematography and its current development trends. It analyzes traditional cinematic approaches, the expression of national values, and historical events, paying special attention to the innovative changes brought about by recent digital technologies and the processes of integration into the global film market.

Bugungi shiddatli raqamli texnologiyalar va globallashuv asrida kino san’ati o‘zining an’anaviy ildizlariga tayangan holda mutlaqo yangi rivojlanish bosqichiga qadam qo‘ydi. Jahon kinosanoatida sodir bo‘layotgan innovatsion jarayonlar fonida milliy kinematografiyaning o‘rni va rolini belgilash dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Kino nafaqat jamiyatdagi turli ijtimoiy va ma’naviy jarayonlarni yorituvchi ko‘zgu balki tomoshabinga zamonaviy texnologik yechimlar va chuqur milliy qadriyatlar uyg‘unligini taqdim etuvchi ijodiy maydondir.

O‘zbekistonda birinchi film 1897-yilda "Eski Juva" maydonida namoyish etilgan. 1908-yildan boshlab Toshkent, Samarqand, Qo‘qon va boshqa shaharlarda xorijiy filmlar namoyish etila boshlangan. O‘rta Osiyoda namoyish etilgan filmlar asosan Sharq ekzotikasini tasvirlovchi Amerika va Fransiya filmlaridan iborat bo‘lgan. O‘zbek milliy kino san’ati 1920-yillarda vujudga keldi; birinchi o‘zbek kinotasvirchisi Xudoybergan Devonov o‘zining ilk hujjatli-xronika filmlarida o‘zbek xalqining hayoti, an’analari va manzaralarini aks ettirishga intildi.

O‘zbek kinosida yoshlar o‘rtasida davr talablariga nisbatan yangicha qarash shakllandi, ular eski qolip va tasavvurlardan uzoqlashdilar, dunyoga poetik nigoh bilan qarash imkoniyatlari paydo bo‘ldi. Shu bilan birga, hayot

faqat muhabbat, quvonch, qahvaxonalarda raqsga tushish va chiroyli kiyinishdan iborat deb biladigan shahar yigit-qizlari uchun tarbiyaviy ahamiyatga ega bo‘lgan filmlar ham o‘zbek ekran san’atiga yangi sahifa bo‘lib kirdi. Bu, ayniqsa, rejissyor E. Eshmuhamedov ijodida yorqin namoyon bo‘ldi ("Nafosat" (1966), "Sevishganlar" (1969) va boshqalar). "Maftuningman" (1958, Y. A’zamov), "Sen yetim emassan," "Qalbingda quyosh," "Toshkent - non shahri" (1960, 1962, 1966, 1967, rejissyor Sh. Abbosov), "Sinchalak," "Ulug‘bek yulduzi," "Natashaxonim" (1961, 1965, 1966, rejissyor L. Fayziyev) kabi asarlar shular jumlasidandir.

Hozirgi O‘zbekiston hududida birinchi ommaviy kino namoyishi 1897-yilda Toshkentda bo‘lib o‘tdi. Xudoybergan Devonov (1879-1940) o‘zbek kinosining asoschisi hisoblanadi. Devonov Xorazmning tarixiy diqqatga sazovor joylari: minoralar, masjidlar va boshqa yodgorliklarni suratga olib, ekranda namoyish etgan 1908-yil o‘zbek kinosining tug‘ilgan yili hisoblanadi. 1925-yilda u "Buxkino" bilan hamkorlikda "O‘lim minorasi"ni suratga oldi. O‘sha yili "Sharq yulduzi" kinostudiyasi tashkil etildi va keyinchalik u 1958-yilda "O‘zbekfilm" deb qayta nomlandi. 1972-yilda "O‘zbekiston kino san’ati muzeyi" tashkil etildi; 1970-1980-yillarda Sh. R. Rashidovning qo‘llab-quvvatlashi bilan uchta yirik tarixiy serial suratga olindi: Odil Yoqubov asari asosida "Ulug‘bek xazinasi," Oybek romani asosida 10 qismli "Alisher Navoiy" videofilmi hamda Komil Yashinning 17 qismli romani asosida "Olovli yo‘llar."

Zamonaviy kino jarayonining o‘ziga xos xususiyati o‘zbek filmlari namoyish etiladigan kinoteatrlarga tashrif buyuradigan yoshlarning katta auditoriyasi shakllanganligidir. Bu bosqichda bir nechta filmlar kinofestivallarda ishtirok eta boshladi: "Yo‘l bo‘lsin" (2006, rejissyor Tamara Kamalova), "Vatan," "Chashma," "Yurt," "Osmondagi yigitlar," "Xotira," "Sog‘inch sohili" va boshqalar.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev tomonidan 2021 yil aprel oyida imzolangan "Kino san’ati va kino sanoatini sifat jihatidan yangi bosqichga ko‘tarish hamda sohani davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida"gi farmon islohotlarni boshlashga zamin yaratdi. Farmonga muvofiq, "O‘zbekkino" milliy agentligi O‘zbekiston Kinematografiya agentligi etib qayta nomlandi. Hududida yozgi kinoteatrni o‘z ichiga olgan Kinochilar uyi qayta qurildi. Bundan tashqari, Osiyo, Afrika va Lotin Amerikasi Xalqaro kinofestivalining vorisi sifatida har yili o‘tkaziladigan "Ipak yo‘li durdonasi" Toshkent xalqaro kinofestivali tashkil etildi.

24 yillik tanaffusdan so‘ng, ushbu festival ilk bor 2021 yil kuzida Toshkentdagi qayta qurilgan Kinochilar uyida bo‘lib o‘tdi. 2021-yilda Toshkentda BDKI (VGIK) ning birinchi xorijiy filiali ochildi. Timur Bekmambetov bilan hamkorlikda Toshkentda animatsion filmlar maktab-studiyasi ochildi, uning o‘quvchilari "Xo‘ja Nasriddin" animatsion filmini yaratishda ishtirok etmoqda. 2022-yil kuzida Kinematografchilar uyida MDHdagi eng yirik DCP ekrani o‘rnatildi va "O‘zbekfilm" kinokonsernining eng

yangi panoramali pavilyoni taqdimoti boʻlib oʻtdi. U yerda Bahodir Yalangtoʻsh haqida tarixiy film suratga olindi.

Soʻnggi toʻrt yil ichida Oʻzbekistonda bir vaqtning oʻzida bir nechta yuqori sifatli filmlar suratga olindi va ular xalqaro mukofotlarga nomzod boʻldi. Yolqin Toʻychiyevning "Faridaning ikki ming qoʻshigʻi" (2019) filmi Hamdoʻstlik mamlakatlarining "Moskva premyerasi" kinofestivalining Gran-prisini qoʻlga kiritdi. Ushbu film shuningdek, 93-Oskar mukofotiga nomzod qilib koʻrsatilgan va Oltin globus mukofotiga ham nomzod boʻlgan. Dilmurod Mirsaidovning "Ayol qismati" (2021) filmi Turkiyada oʻtkazilgan "Qoʻrqut Ota" turkiy dunyo kinofestivalida Gran-prini qoʻlga kiritdi. Ali Hamroyevning "Samarqandda qovun tarovati" (2021) asari 2022 yilda Milanda oʻtkazilgan V FELIX kinofestivali laureati boʻldi hamda Yolqin Toʻychiyevning "Evrilish" (2022) filmi Janubiy Koreyaning Pusan shahridagi XXVII Xalqaro kinofestivalida Kim Jiseok mukofoti nominatsiyasi boʻyicha eng yaxshi deb topildi.

Xulosa qilib aytganda, kino oʻtmish va hozirgi zamon oʻrtasidagi ijodiy koʻprikdir. U tarixni saqlaydi, bugungi kunni aks ettiradi va kelajak haqida oʻylashga undaydi. Kino nafaqat koʻngilochar asarlari bilan tomoshabinni zavqlantiradi, balki ularni fikrlashga, his qilishga, bilishga va tushunishga undaydi. Shuning uchun ham kinoning ahamiyati nafaqat madaniy, balki ijtimoiy va ma’naviy jihatdan ham beqiyosdir. U inson va jamiyat taraqqiyotida muhim rol oʻynaydi va kelajakda ham oʻz ta’sirini yoʻqotmaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mirziyoyev Sh. Yangi Oʻzbekiston strategiyasi. - Toshkent: Oʻzbekiston. 2021, 464 b.

2. Haydegger M. Dunyoqarash vaqti (1938, 1950) // Haydegger M. Badiiy ijodning manbalari. Turli yillardagi tanlangan asarlar. - M.: Akademik loyiha, 2008. - 274 b.

3. Teshaboyev J. "Oʻzbek kinosi: tadqiqotlar va ishonchlar" (1984);

4. Abulqosimova X., Teshaboyev J., Mirzamuhamedova M. "Oʻzbek kinosi" (1985);

КОМИК АСАРЛАРДА ОВОЗ ЭФФЕКТЛАРИНИ ТАНЛАШ ВА ПСИХОАКУСТИК МАНИПУЛЯЦИЯ ПРИНЦПЛАРИ

Абдреймов Манас Бекполатович
ӨзМКӨМИ Нөкис филиалы доценти

Annotatsiya: Ushbu ilmiy-badiiy maqolada kinematografiya, teatr va radio-dramaturgiyadagi komediya janrining oʻziga xos akustik tabiati tadqiq qilinadi. Komedik asarlarda ovoz effektlarini (SFX, Foley, musiqiy aksentlar) tanlash, mikslash va ularning tomoshabin psixofizikasiga ta’siri tizimli ravishda tahlil etiladi. Maqolada komik effektni yuzaga keltiruvchi akustik qonuniyatlar: giperbolizatsiya (boʻrttirish), nomuvofiqlik (akustik kontrast), vaqtinchalik sinxronizatsiya (mickey-mousing) hamda ovoz rekvizitlaridan foydalanish

prinsiplari raqamli ovoz stansiyalari (DAW) muhandisligi prizmasi orqali yoritiladi.

Kalit so‘zlar: Komedik ovoz dizayni, Foley san’ati, Mickey-mousing, Akustik kontrast, Giperbolizatsiya, Komik vaqt (Comic timing), Psixoakustika.

Komediyada kulgi — bu shunchaki matndagi xushchaqchaq so‘zlar yoki aktyorning qiziqarli mimikasining natijasi emas. Komediya — bu vaqt, ritm va kutilmagan vaziyatlarning matematik aniqlikda birlashishi bo‘lib, unda ovoz integratsiyasi hal qiluvchi rol o‘ynaydi. Agar drama yoki triller janrlarida ovoz muhiti tomoshabinni voqeaga ishontirishga va realistik immersivlikni (muhit ichida bo‘lish hissini) yaratishga xizmat qilsa, komediyada ovoz ko‘pincha reallikni ataylab buzish, bo‘rttirish va absurdlikni yuzaga keltirish quroli hisoblanadi.

Ovoz effektlarini tanlash jarayoni komediya janrida o‘ziga xos psixoakustik qonuniyatlarga bo‘ysunadi. Inson miyasi hayoti davomida ma’lum bir harakatlardan aniq bir tovushlarni kutishga o‘rganadi. Komedik ovoz dizaynerlari esa aynan shu kutilmalarni sindirish (Incongruity Theory — nomuvofiqlik nazariyasi) orqali komik effekt yaratadilar. Vizual kadrda sodir bo‘layotgan jiddiy yoki oddiy harakatga mutlaqo teskari, absurd yoki haddan tashqari bo‘rttirilgan ovoz qo‘shilganda, tomoshabin ongida kognitiv dissonans (ichki qarama-qarshilik) paydo bo‘ladi va bu reksiya kulgiga aylanadi.

KOMIK EFFEKTNI YARATUVCHI AKUSTIK METODLAR

Komedik asarlar uchun audio-materiallar tanlash va ularni montaj qilishda ovoz rejissurasida asosan uchta universal metodik yondashuv qo‘llaniladi:

Akustik Giperbolizatsiya (Haddan tashqari bo‘rttirish): Bu usul kadrda sodir bo‘layotgan kichik yoki oddiy jismoniy harakatning ovozini dynamic range (dinamik diapazon) va chastota jihatidan o‘ta yuqori darajada kattalashtirib eshittirishga asoslanadi. Misol: Qahramonning ko‘zini pirpiratishi oddiy holatda eshitilmaydi. Komediyada esa bu harakatga metall prujinaning cho‘zilishi yoki qattiq "shvix" etgan sintetik ovoz qo‘yiladi. Yoki qahramonning yuziga chivin qo‘nganda, u xuddi qiruvchi samolyotning qulashi yoki ulkan motor guvullashi kabi eshittirilishi akustik giperbolizatsiyaga yaqqol misoldir.

Nomuvofiqlik va Kontrast (Acoustic Incongruity): Vizual tasvir va unga hamroh bo‘layotgan akustik element o‘rtasidagi semantik (ma’noviy) nomuvofiqlikdir. Misol: Ikki nafar ulkan, vazni og‘ir va qo‘rqinchli personajlarning o‘zaro urishishi yoki mushtlashishi sahnasiga jiddiy zarba ovozlari (punch SFX) o‘rniga, bolalar o‘yinchoqlarining g‘irillashi, hushtak ovozlari (slide whistle) yoki pufakchalarning yorilishi (pop) effekti qo‘yiladi. Bu holat vizual zo‘ravonlikni neytrallab, vaziyatni lahzada hajviy ko‘rinishga keltiradi.

"Mickey-mousing" Texnikasi: Ushbu termin ilk bor multiplikatsiyada (xususan, Disney multfilmlarida) paydo bo‘lgan bo‘lib, ekrandagi har bir jismoniy harakatni orkestr cholg‘ulari yoki maxsus ovoz effektlari ritmi bilan 100% sinxron ravishda nusxalash demakdir. Misol: Qahramonning zinadan

ehtiyotkorlik bilan pastga tushish harakatiga moslab ksilofon yoki pitsikato (torlarni barmoq bilan chertish) usulida chalayotgan skripka tovushining birma-bir qo‘shilib borishi. Bu texnika harakatning dramaturgik ritmini vizual-akustik simmetriyaga keltirib, komik dinamikani oshiradi.

FOLEY SAN’ATI VA KOMEDIK REKVIZITLAR BILAN ISHLASH

Komediyada Foley san’ati (studiya sharoitida sinxron shovqinlar yaratish) o‘zining realistik funksiyasidan voz kechib, ko‘proq ramziy va qiziqarli shaklga o‘tadi. Foley rassomi (Foley Artist) va ovoz muhandisi komedik effektni chiqarish uchun kundalik buyumlardan g‘ayritabiiy usullarda foydalanishadi.

Harakat (Kadrda)	Klassik / Realistik Ovoz	Komedik / Hajviy Ovoz (Foley Prop)
Qahramonning sirpanib yiqilishi	Oyoq kiyimining yerga ishqalanishi	Slide whistle (cho‘ziluvchan hushtak) yoki tarelka zarbi
Boshga tushgan og‘ir zarba	Toza jismoniy zarba, suyak ovozi	Tavaning jaranglashi, "DONG" sadosi, cherkov qo‘ng‘irog‘i
Tana a’zolarining cho‘zilishi	Eshitilmaydi yoki mato ovozi	Rezina o‘yinchoq g‘iyqillashi, prujina ovozi
Yugurish yoki qochish sahnasi	Oddiy poyabzal qadamlari	Haddan tashqari tezlashtirilgan bongo barabanlari

Foley yozish jarayonida mikrofon bilan ishlash ham o‘zgaradi. Normal holatda Proksimik effekt (Proximity Effect) past chastotalarni bo‘rttirib yubormasligi uchun mikrofondan ma’lum masofa saqlansa, komediyada qahramonning yutunishi, ko‘z yoshi tomgandagi ovozini yozish uchun mikrofonga maksimal yaqin kelib, o‘ta yuqori sezuvchanlikda (High Gain) yoziladi. Natijada yutunish ovozi xuddi ulkan suv girdobining sharsharasidek eshitilib, sahna kulgili tus oladi.

TEXNIK MONTAJ VA RAQAMLI OVOZ STANSIYALARI (DAW)DA MIKSLASH

Ovoz effektlarini tanlagandan so‘ng, ularni Raqamli Ovoz Stansiyasida (DAW — Avid Pro Tools, Nuendo, Logic Pro) qayta ishlashning ham o‘ziga xos muhandislik qoidalari va algoritmlari mavjud. Komediyada eng muhim narsa — Comic Timing (Komik vaqt / soniya aniqligi). Effekt kadrga nisbatan birgina millisekund oldin yoki keyin eshitilsa, kulgi effekti batamom yo‘qoladi.

Pitch Shifting (Tonalikni o‘zgartirish): Komediyada qahramonlarning nutqi yoki effektlarining Pitch (baland-pastligi) bilan o‘ynash keng tarqalgan. Masalan, jaxldor va ulkan personajning ovozini dasturiy ravishda yuqori

chastotaga koʻtarib (Formant shifting yordamida), chipmunk (burunduq) ovoziga keltirish lahzada uning jiddiyligini yoʻqotadi. Aksincha, kichkina bolakay yoki hayvonning ovozini oʻta past sub-bass chastotalariga (20-60 Hz) tushirish ham kontrastli komika yaratadi.

Ekvalizatsiya va Spektral balans: Komedik ovoz dizaynida effektlar dialogga (nutqqa) xalaqit bermasligi shart. Shuning uchun effektlarning oʻrta chastotalari (1 kHz - 3 kHz) biroz pasaytirilib, chekka diapazonlari (keskin yuqori "gʻiyqillashlar" yoki oʻta past "gumburlashlar") boʻrttiriladi. Bu Spektral balansni saqlagan holda, effektning yorqin va "multfilmbop" boʻlib chiqishini ta'minlaydi.

Dinamik kompressiya (Compression): Komediya effektleri koʻpincha dinamik jihatdan juda barqaror va eshitiluvchan boʻlishi kerak. Shuning uchun ularga yuqori darajadagi kompressiya (hard compression) qoʻllaniladi. Bu tovushning eng sokin va eng baland nuqtalarini tenglashtirib, effektning kadrlar ichidan yaqqol "otilib" chiqishiga yordam beradi.

AUDIO-VIZUAL KONTRAST VA MUSIQIY ASOSLAR

Komediyada fon musiqasi (Score) ham mustaqil ovoz effekti vazifasini bajarishi mumkin. Klassik komediyalarda (masalan, Charli Chaplin yoki Buster Kiton filmlarida) musiqiy asboblar personajning tili boʻlgan. Zamonaviy ovozli komediyada musiqiy kontrapunkt usuli koʻp qoʻllaniladi. Kontrapunkt — bu ekrangagi tasvir kayfiyatiga mutlaqo teskari musiqani miks qilishdir.

Ssenariy boʻyicha qahramon juda jiddiy fojiaviy holatda, masalan, ishdan haydalgan yoki sevgilisi tashlab ketgan va u koʻchada yomgʻir ostida yigʻlab ketmoqda. Agar orqaga gʻamgin skripka musiqasi qoʻyilsa, bu drama boʻladi. Ammo uning qadamlariga moslab quvnoq, bolalarcha sirk musiqasi (Tuba yoki Trombon joʻrligida) qoʻyilsa, tomoshabin qahramonga achinmaydi, aksincha uning holatidan kuladi.

Bu yerda asboblar interpretatsiyasi muhim:

Trombon (Glissando effekti): Qahramonning muvaffaqiyatsizligi, yiqilishi yoki umidlarining puchga chiqishini ifodalovchi eng asosiy "baxtsizlik" effektini beradi (mashhur "Sad Trombone" — wah-wah-wah-waaah ohangi).

Pitsikato Kontrabas: Yashirincha, oʻgʻrilikcha kirish, poyloqchilik qilish yoki sekin harakatlanish sahnalariga oʻziga xos hajviy va qiziqarli dinamika bagʻsh etadi.

Komedik asarlarda ovoz effektlarini tanlash va ularni integratsiya qilish professional ovoz dizayneridan nafaqat texnik muhandislik mahoratini, balki hazil tuygʻusi, ritm hissi va inson psixologiyasini chuqur tushunishni talab qiladi. Komedik ovoz realizm qonuniyatlariga boʻysunmaydi; u reallikni sinuvchi, boʻrttiruvchi va hayotiy vaziyatlarni hajviy simvolizm darajasiga koʻtaruvchi asosiy ustundir.

Akustik giperbolizatsiya, nomuvofiqlik, mikser pultidagi oʻyinlar va "Mickey-mousing" texnikasi orqali ovoz rejissyori vizual kadrning kulgi koeffitsiyentini oʻn baravargacha oshirish imkoniyatiga ega boʻladi. Shuning uchun komediya janrida toʻgʻri tanlangan va millisekundlar aniqligida

joylashtirilgan har bir tovush asarning umumiy muvaffaqiyatini belgilovchi koʻrinmas, ammo eshitiluvchi bosh qahramondir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Chion, M. Audio-Vision: Sound on Screen. New York: Columbia University Press, 1994. – 232 p.

2. Murch, W. In the Blink of an Eye: A Perspective on Film Editing. Los Angeles: Silman-James Press, 2001. – 148 p.

3. Sonnenschein, D. Sound Design: The Expressive Power of Music, Voice, and Sound Effects in Cinema. Los Angeles: Michael Wiese Productions, 2001. – 260 p.

4. Thomas, F., Johnston, O. Disney Animation: The Illusion of Life. New York: Abbeville Press, 1981. – 575 p.

«ҚАРАҚАЛПАҚ САЗГЕРЛЕРИНИҢ СӘРДАРЫ» ФИЛЬМИНИҢ КОМПОЗИЦИЯЛЫҚ ӨЗГЕШЕЛИКЛЕРИ

Бахтияр Сметович Мадияров
ӨзМКӨМИ Нөкис филиалы оқытыўшысы

Kino kórkem-ónerinde húJjetli hám ilimiy-massalıq filmlerdiń ózine tán dramaturgiyası hám kompoziciyalıq qurylısı boladı. Kórkem filmde waqıyalar toqılǵan (oydan shıǵarılǵan) syujet tiykarında rawajlansa, húJjetli kinoda real faktler baslı planǵa shıǵadı. Biraq bul jerde de rejissyor hám cenarist kórkemlikke, logikalıq izbe-izlikke hám kompoziciyalıq pútinlikke súynedi.

Sonday tabıslı shıqqan, húJjetli kinonın talaplarına tolıq juwap beretuǵın shıǵarmalardıń biri – 2014-jılı lentaǵa alınǵan, eki bólimnen ibarat «Qaraqalpaq sazgerleriniń sárdarı» filmi. Bul film Ózbekstan, Qaraqalpaqstan hám Tatarstan Respublikalarınıń kórkem óner ǵayratkeri, Mámleketlik sıylıqtıń laureatı, belgili kompozitor Najimaddin Muxammeddinovtıń bay dóretiwshilik jolına baǵıshlanǵan.

Film eki bólimli formada dúzilgen bolıp, bul kompoziciyalıq sheshim kompozitordıń ómiri hám dónetiwshiligin keńirek hám tereńirek ashıp beriwge imkaniyat jaratqan. HúJjetli filmniń kompoziciyası tómendegi tikarǵı bólimlerden quraladı:

Filmdiń baslanıwında kórsetiletuǵın kadrlar tamashagóydi qaraqalpaq muzıka mádeniyatı dunyasına alıp kiredi. Najimaddin Muxammeddinovtıń qaraqalpaq kásiplik muzıkasınıń rawajlanıwına qosqan úlesi, onıń sárdar (shıń, jetekshi) retindegi obrazı dáslepki kadrlar-aq belgili boladı.

Waqıyalardıń rawajlanıwı (I-bólim): Bul bólimde qaharmannıń balalıq jılları, muzıka álemine kirip keliwi, tatarstanlı ustazlarınan alǵan tálimi hám dáslepki dóretpeleriniń jaratılıw tariyxı xronologiyalıq izbe-izlikte kórsetiledi. Munda arxiv materialları hám tariyxıy húJjetler úlken rol oynaǵan.

Kúlminaciya hám rawajlanıw (II-bólim): Ekinshi bólimde kompozitordıń jetilgen dáwiri, onıń simfoniya, opera, balet hám basqa da iri janrlardaǵı

shıǵarmaları tallanadı. Ásirese, onıń mámleketlik hám xalqara dárejedegi tán alınıwı, úsh respublikanıń kórkem óner ǵayratkeri ataǵına bany bolıwı sıyaqlı jetiskenlikleri joqarı noqatqa jetedi.

Filmniń juwmaǵında sazgerdiń búgingi kúngi ustazlıq mektebi, jaslarǵa berip atırǵan tálim-tárbiyası hám keleshek áwladqa qaldırıp ketip atırǵan bay mádeniy miyrası haqqındaǵı oylar menen juwmaqlanadı.

«Qaraqalpaq sazgerleriniń sárdarı» filmi tek ǵana kórkem-biografiyalıq hújjetli film emes, bálki óz ishine ilimiy-massalıq elementlerdi de qamtıǵan. Sebebi filmde muzıkalıq tallawlar bar: Sazgerdiń shıǵarmalarında qaraqalpaq xalq qosıqları menen evropa klassikalıq muzıkasınıń qanday jıbıskenligi ilimiy-teoriyalıq jaqtan túsindiriledi.

Ekspertler pikiri berilgen: Belgili mádeniyat hám kórkem óner ǵayratkerleriniń, muzıkatanıwshılardıń Najimaddin Muxammeddinov dóretiwshiligine bergen joqarı baha hám pikirleri keltirilgen.

Filmniń eń úlken jetiskenligi – onıń dinamikalıq montajında hám muzıkalıq bezetiliwinde. Film dawamında jańlaǵan Najimaddin Muxammeddinovtıń sırlı, keleshekke umtılǵan hám milliy koloritke bay namaları tamashagóydi ózine baurap aladı. Muzıka bul jerde tek fon emes, bálki filmdiń eń baslı qahharmanlarınıń birine aylanǵan.

Kino kórkem-ónerinde hár bir janrdıń ózine tán dramaturgiyası hám kompoziciyalıq qurılısı boladı. Kórkem filmde waqıyalar oydan shıǵarılǵan (toqılǵan) syujet tiykarında rawajlansa, hújjetli hám ilimiy-massalıq kinoda real faktler, tariyxıy shınlıq hám jeke tulǵalardıń ómiri baslı planǵa shıǵadı. Biraq hújjetli kinoda da materialdı durıs jaylasıwı hám tamashagóydi sharshatıp qoymawı rejissyordıń kompoziciyalıq sheshimine tiykarlanadı.

Bul baǵdarda qaraqalpaq kino kórkem-ónerinde ózine tán ornı bar shıǵarmalardıń biri – 2014-jılı taspaǵa alınǵan, eki bólimnen ibarat **«Qaraqalpaq sazgerleriniń sárdarı»** hújjetli filmidir. Bul shıǵarma Ózbekstan, Qaraqalpaqstan hám Tatarstan Respublikalarınıń kórkem óner ǵayratkeri, Mámleketlik sıylıqtıń laureatı, belgili kompozitor Najimaddin Muxammeddinovtıń dóretiwshilik jolına baǵıshlanǵan bolıp, óziniń kompoziciyalıq pútinligi menen ajıralıp turadı.

2014-jılı jaratılǵan «Qaraqalpaq sazgerleriniń sárdarı» filmi óziniń kompoziciyalıq pútinligi, ashıq-aydın faktleri hám kórkemlik dárejesi menen milliy kinoshejiremizde áhmiyetli orın tutadı. Bul film ómirin kásiplik muzıka kórkem-ónerine baǵıshlaǵan ulıwma xalqtan qádir tapqan sárdar kompozitordıń tiri esteligi hám keleshek áwlad ushın tapılmas derek bolıp xızmet etedi.

Hújjetli film kompoziciyasınıń eń tásirsheń baylanıstırıwshı elementi – bul muzıka. Film davamında jańlaytuǵın Najimaddin Muxammeddinovtıń óz namaları kadrlar arasındaǵı "kóleńkeli ótiwlerdi" jasırıp, pútin bir syujetlik dızbektı quraydı. Muzıka bul jerde tek ǵana fon emes, bálki waqıyalardıń mazmunın, qaharmannıń ishki tolqınısların jetkerip beriwshi tásirsheń dramaturgiyalıq quralǵa aylanǵan.

2014-jılı jaratılǵan «Qaraqalpaq sazgerleriniń sárdarı» filmi óziniń logikalıq eki bólimli qurılısı, arxivlik shınlıǵı hám kórkemlik dárejesi menen milliy hújjetli kino kórkem-óneriniń jaqsı úlgilerindendir. Bul shıǵarma ómirin qaraqalpaq muzıkasın álemge tanıwǵa baǵıshlaǵan ulıwma xalqtan qádir tapqan sárdar kompozitordıń ómir joly hám keleshek áwlad ushın tapılmas bay mádeniy derek bolıp xızmet etedi.

PAYDALANǴAN ÁDEBIYATLAR:

1. Ҳ.Абулқосимова. «Кино санъати асослари». Тошкент, 2010 й.

2. Borisov S. Technology of creating a documentary film. – M.: Aspect-Press, 2018. – 92 p

3. Madiyorov, B. S. (2025). Qoraqalpoq filmlarida xarakter yaratish xususiyatlari. *Oriental Art and Culture*, 6(4), 246–250.

4. Tajadinova, G. N. (2025). Kino kórkem óneriniń zamanagóy mediadaǵı ornı. *Art and Culture Bulletin*, (4), 116–118.

ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ КАК НОВЫЙ ИНСТРУМЕНТ КИНОМОТОГРАФИИ

Асқаров Азиз

ӨзМКӨМИ Нөкис филиалы оқытыўшысы

Аннотация: В данной статье рассматривается роль искусственного интеллекта в современной кинематографии, его влияние на процесс создания аудиовизуального произведения, а также перспективы развития киноиндустрии в условиях цифровой трансформации. Анализируются возможности применения искусственного интеллекта в операторском искусстве, режиссуре, монтаже, цветокоррекции, создании визуальных эффектов и постпродакшене. Особое внимание уделяется вопросам взаимодействия творческого мышления человека и интеллектуальных технологий. Делается вывод о том, что искусственный интеллект становится не заменой художника, а новым инструментом расширения творческих возможностей кинематографиста.

Ключевые слова: искусственный интеллект, кинематография, киноискусство, операторское искусство, режиссура, цифровые технологии, монтаж, визуальные эффекты, медиа.

Annotatsiya: Ushbu maqolada sun’iy intellektning zamonaviy kinematografiyadagi roli, uning audiovizual asar yaratish jarayoniga ta’siri hamda kino sanoatining raqamli transformatsiya sharoitidagi rivojlanish istiqbollari ko‘rib chiqiladi. Sun’iy intellektning operatorlik san’ati, rejissura, montaj, ranglarni tuzatish, vizual effektlar yaratish va postprodyuserlik jarayonida qo‘llanilish imkoniyatlari tahlil qilinadi. Alohida e’tibor ijodiy inson tafakkuri va intellektual texnologiyalar o‘rtasidagi o‘zaro hamkorlik masalalariga qaratiladi. Xulosa qilib aytganda, sun’iy intellekt rassomni

almashtirmaydi, balki kinorejissyor va kinomatografning ijodiy imkoniyatlarini kengaytiruvchi yangi vosita hisoblanadi.

Kalit so'zlar: sun'iy intellekt, kinematografiya, kino san'ati, operatorlik san'ati, rejissura, raqamli texnologiyalar, montaj, vizual effektlar, media.

Annotatsiya: Bul maqalada jasalma intelekttiń zamanagóy kinematografiyadaǵı róli, onıń audiovizual shıǵarmanı jaratıw procesine tiygizetuǵın tásiri hám kinoindustriyasınıń sanlıq transformaciya jaǵdayındaǵı rawajlanıw keleshegi qarastırıladı. Jasalma intellekti operatorlıq ónerinde, rejissurada, montajda, reńlerdi dúzewde, vizuallıq effektlerdi jaratıwda hám postprodakshn procesinde qoldanıw imkaniyatları talıqlanadı. Erekshe itibar shıǵarmashılıq adam oyı menen intellektuallıq texnologiyalardıń óz-ara baylanısı máselerine qaratıladı. Juwmaqlap aytqanda jasalma intellekt xudojnikti almastırmaydı, kerisinshe, kinematografisttiń shıǵarmashılıq imkaniyatların keńeytetúǵın jańa qural ekenligi belgilenedi.

Gilit sózler: jasalma intellekt, kinematografiya, kino óneri, operatorlıq óner, rejissura sanlıq texnologiyalar, montaj, vizuallıq effektler, media.

Введение

Современное развитие цифровых технологий оказывает значительное влияние на все сферы искусства, включая кинематограф. В XXI веке киноиндустрия переживает период масштабной технологической трансформации, связанной с внедрением компьютерной графики, виртуальной реальности, нейросетей и искусственного интеллекта. Искусственный интеллект становится одним из наиболее обсуждаемых и перспективных направлений развития современной культуры и медиа.

Кинематограф как синтетическое искусство всегда был тесно связан с техническим прогрессом. Появление звукового кино, цветной плёнки, цифровых камер и компьютерной графики кардинально меняло методы создания фильмов. Сегодня аналогичную революцию вызывает искусственный интеллект, который постепенно внедряется практически на всех этапах кинопроизводства.

Актуальность данной темы определяется стремительным развитием интеллектуальных технологий и их активным использованием в киноиндустрии. Искусственный интеллект способен анализировать большие объёмы информации, генерировать изображения, автоматизировать монтаж, улучшать качество изображения и создавать новые художественные формы. Всё это открывает перед режиссёрами, операторами и продюсерами новые возможности для творчества.

Цель данной статьи — исследовать роль искусственного интеллекта как нового инструмента кинематографии, определить его влияние на творческий процесс и выявить перспективы дальнейшего развития киноискусства.

Искусственный интеллект и современное кино

Искусственный интеллект представляет собой совокупность технологий, способных выполнять задачи, требующие человеческого интеллекта. К таким задачам относятся анализ информации, обучение, распознавание образов, генерация текста, изображений и видео.

В кинематографии технологии искусственного интеллекта начали активно применяться в последние годы. Крупные киностудии используют интеллектуальные алгоритмы для анализа сценариев, прогнозирования коммерческого успеха фильмов и изучения зрительской аудитории. Благодаря этому продюсеры могут более точно определять предпочтения зрителей и создавать проекты, соответствующие современным тенденциям.

Одним из важных направлений применения искусственного интеллекта является автоматизация производственных процессов. Современные программы способны ускорять монтаж, синхронизировать звук, стабилизировать изображение и выполнять сложную цветокоррекцию. Это значительно сокращает время постпродакшена и снижает финансовые затраты.

Кроме того, искусственный интеллект активно используется в создании визуальных эффектов. Современные нейросетевые технологии позволяют создавать реалистичные цифровые образы, виртуальных персонажей и сложные анимационные сцены. В фильмах мирового кинематографа уже используются технологии омоложения актёров, восстановления архивных кадров и генерации фотореалистичных изображений.

Следует отметить, что внедрение искусственного интеллекта изменяет не только техническую сторону кинопроизводства, но и художественную структуру киноязыка. Новые технологии позволяют создавать визуальные решения, ранее невозможные в традиционном кинематографе.

Искусственный интеллект в операторском искусстве

Операторское искусство является одной из важнейших составляющих кинематографии. Именно оператор формирует визуальную атмосферу фильма, определяет композицию кадра, работу со светом, цветом и движением камеры.

Современные интеллектуальные технологии всё активнее внедряются в операторскую практику. Искусственный интеллект помогает автоматизировать процессы фокусировки, стабилизации изображения и настройки экспозиции. Камеры нового поколения способны самостоятельно распознавать лица, отслеживать движение объектов и подбирать оптимальные параметры съёмки.

Особенно важным становится использование искусственного интеллекта в виртуальном производстве. Технологии LED-экранов и цифровых декораций позволяют создавать сложные сцены без

необходимости выезда на реальные локации. Оператор получает возможность работать с виртуальной средой в реальном времени, управляя освещением и визуальным пространством.

Нейросетевые программы также помогают в предварительной визуализации будущего фильма. С помощью искусственного интеллекта можно быстро создавать раскадровки, тестировать композицию кадра и моделировать освещение. Это значительно облегчает подготовительный этап производства.

Однако следует подчеркнуть, что искусственный интеллект не способен полностью заменить художественное мышление оператора. Настоящее операторское искусство основывается не только на технических знаниях, но и на эмоциональном восприятии, авторском стиле и творческой интуиции. Искусственный интеллект является инструментом, расширяющим возможности специалиста, но не заменяющим его художественное видение.

Влияние искусственного интеллекта на режиссуру и монтаж

Режиссура представляет собой сложный творческий процесс, связанный с организацией художественного пространства фильма. Искусственный интеллект постепенно становится помощником режиссёра на различных этапах создания картины.

Сегодня существуют программы, способные анализировать сценарии и предлагать варианты структуры сюжета, темпа повествования и эмоциональной динамики. Некоторые алгоритмы могут прогнозировать реакцию зрителей на определённые сцены или персонажей.

В области монтажа искусственный интеллект открывает особенно широкие возможности. Современные монтажные программы способны автоматически сортировать видеоматериалы, распознавать лица, выделять ключевые сцены и создавать предварительные версии монтажа.

Интеллектуальные системы помогают ускорить работу монтажёра и сосредоточиться на художественной стороне фильма. Например, алгоритмы могут автоматически синхронизировать звук, подбирать музыкальное сопровождение и даже определять оптимальный ритм монтажа.

Одним из наиболее интересных направлений является генеративный искусственный интеллект, способный создавать новые изображения, анимацию и даже видеосцены. Это открывает перспективы для появления новых форм экранного искусства.

Несмотря на технические преимущества, использование искусственного интеллекта вызывает и определённые дискуссии. Многие исследователи считают, что чрезмерная автоматизация может привести к снижению индивидуальности авторского кино. Искусство

всегда связано с человеческими эмоциями, опытом и мировоззрением, которые невозможно полностью воспроизвести алгоритмами.

Этические и культурные аспекты использования искусственного интеллекта

Развитие искусственного интеллекта в киноиндустрии ставит перед обществом ряд этических вопросов. Одной из главных проблем является вопрос авторства. Если часть визуального контента создаётся нейросетью, возникает необходимость определения роли человека в создании произведения.

Кроме того, использование цифровых копий актёров и технологий deepfake вызывает вопросы, связанные с авторскими правами и моральной ответственностью. Современные технологии позволяют создавать реалистичные изображения людей без их непосредственного участия.

Важным аспектом остаётся проблема сохранения национальной культуры и художественной индивидуальности. Массовое использование универсальных алгоритмов может привести к унификации визуального языка кино. Поэтому особенно важно сохранять культурные особенности национального кинематографа.

Для кинематографистов Узбекистана и Каракалпакстана искусственный интеллект может стать эффективным инструментом развития национального кино. Новые технологии позволяют создавать качественные визуальные проекты даже при ограниченных финансовых ресурсах. Это особенно актуально для молодых режиссёров и операторов.

В образовательной сфере искусственный интеллект также открывает новые перспективы. Студенты творческих вузов получают доступ к современным программам визуализации, монтажа и генерации изображений. Это способствует развитию профессиональных навыков и повышению качества подготовки будущих специалистов.

Перспективы развития кинематографии в эпоху искусственного интеллекта

Будущее кинематографии во многом связано с дальнейшим развитием интеллектуальных технологий. Уже сегодня можно наблюдать формирование новых методов производства фильмов, основанных на взаимодействии человека и искусственного интеллекта.

В ближайшие годы ожидается активное развитие виртуального кино, интерактивных фильмов и иммерсивных медиаформатов. Искусственный интеллект позволит создавать персонализированный контент, адаптирующийся под интересы зрителя.

Большое значение приобретает развитие нейросетевой генерации видео. Современные технологии позволяют создавать реалистичные сцены без использования традиционных методов съёмки. Это может существенно изменить структуру кинопроизводства.

Одновременно возрастает роль творческой личности режиссёра и оператора. В условиях технологического прогресса именно художественное мышление становится главным фактором создания уникального произведения искусства.

Таким образом, искусственный интеллект следует рассматривать не как угрозу кинематографу, а как новый этап его эволюции. Технологии открывают перед художниками новые формы выразительности, расширяют возможности визуального повествования и способствуют развитию мирового киноискусства.

Заключение

Искусственный интеллект становится важнейшим инструментом современной кинематографии. Его использование охватывает практически все этапы кинопроизводства — от написания сценария до монтажа и создания визуальных эффектов.

Современные интеллектуальные технологии позволяют значительно ускорить производственные процессы, повысить качество изображения и расширить художественные возможности кино. Особенно важным является внедрение искусственного интеллекта в операторское искусство, режиссуру и постпродакшн.

Вместе с тем искусственный интеллект не способен заменить творческую индивидуальность человека. Настоящее киноискусство основывается на эмоциональном восприятии, культурном опыте и художественном мышлении автора.

Перспективы развития кинематографии связаны с гармоничным сочетанием технологических инноваций и человеческого творчества. Искусственный интеллект должен рассматриваться как инструмент, помогающий художнику реализовывать новые идеи и создавать более выразительные аудиовизуальные произведения.

Таким образом, развитие искусственного интеллекта открывает новую эпоху в истории мирового кинематографа и формирует новые направления развития современного экранного искусства.

Список литературы:

1. Manovich L. *The Language of New Media*. — Cambridge: MIT Press, 2001. — 356 p.

2. Elsaesser T., Hagener M. *Film Theory: An Introduction through the Senses*. — London: Routledge, 2015. — 280 p.

3. McClean S. *Digital Storytelling: The Narrative Power of Visual Effects in Film*. — Cambridge: MIT Press, 2007. — 240 p.

4. Иванов С. П. *Компьютерная графика и визуальные эффекты в кино*. — СПб.: БХВ-Петербург, 2019. — 320 с.

5. Попов Д. А. *Искусственный интеллект в медиаиндустрии*. — М.: Юрайт, 2021. — 215 с.

6. UNESCO. *Culture and Artificial Intelligence: Impacts on Creative Industries*. — Paris: UNESCO Publishing, 2021. — 98 p.

KINO SAN’ATIDA IJTIMOIY HAQIQAT TALQINI

Tajaddinova Guljahan
O‘zbekiston davlat San’at va madaniyat instituti Nukus filiali o‘qituvchisi, filologiya fanlari bo‘yicha (PhD) falsafa doktori

ANNOTACIYA: Ushbu maqolada kino san’atida ijtimoiy haqiqat tushunchasining talqini, uning shakllanish mexanizmlari hamda axborot makonidagi o‘rni tahlil qilinadi. Jahon va o‘zbek, qoraqalpoq kinematografiyasi misolida haqiqat va badiiy to‘qima o‘rtasidagi munosabat, shuningdek, kinoning jamiyat ongiga ta’siri ko‘rib chiqiladi. Turli filmlar tahlili orqali media va ijtimoiy voqelik o‘rtasidagi bog‘liqlik ochib beriladi.

Kalit so‘zlar: kino, ijtimoiy haqiqat, axborot makoni, media, posthaqiqat, o‘zbek kinosi.

Annotation: This article analyzes the interpretation of the concept of social reality in cinema art, its formation mechanisms, and its role in the information space. Based on examples from world, Uzbek, and Karakalpak cinematography, the relationship between truth and artistic fiction, as well as the influence of cinema on public consciousness, is examined. Through the analysis of various films, the connection between media and social reality is revealed.

Keywords: cinema, social reality, information space, media, post-truth, Uzbek cinema.

Аннотация: В данной статье анализируется интерпретация понятия социальной реальности в кинематографическом искусстве, механизмы её формирования и её роль в информационном пространстве. На примере мирового, узбекского и каракалпакского кинематографа рассматривается соотношение истины и художественного вымысла, а также влияние кино на общественное сознание. Через анализ различных фильмов раскрывается связь между медиа и социальной реальностью.

Ключевые слова: кино, социальная реальность, информационное пространство, медиа, постправда, узбекское кино.Hozirgi raqamlashuv va globallashuv sharoitida axborot makoni inson hayotining ajralmas qismiga aylandi. Axborot oqimining ortishi “haqiqat” tushunchasini ham murakkablashtirmoqda. Bu jarayonda kino san’ati nafaqat madaniy mahsulot, balki ijtimoiy voqelikni shakllantiruvchi muhim vosita sifatida namoyon bo‘ladi.

Kino orqali jamiyatdagi voqealar aks ettiriladi, biroq bu aks ettirish doimo muayyan badiiy talqin bilan bog‘liq. Shu bois kinoni ijtimoiy haqiqatni yaratuvchi va qayta talqin qiluvchi vosita sifatida o‘rganish dolzarb ahamiyatga ega.

Ushbu tadqiqotning maqsadi — kino san’atida ijtimoiy haqiqat talqinini jahon va o‘zbek, qoraqalpoq kinematografiyasi misolida tahlil qilishdir.

Ijtimoiy haqiqat — bu jamiyat tomonidan qabul qilingan va axborot, madaniyat hamda ijtimoiy tajriba ta’sirida shakllangan voqelik tasavvuridir. U ko‘pincha obyektiv voqelikning to‘liq in’ikosi emas, balki uning talqini hisoblanadi.

Zamonaviy axborot jamiyatida “posthaqiqat” holati keng tarqalgan bo‘lib, unda faktlardan ko‘ra emotsiyalar va shaxsiy qarashlar ustunlik qiladi. Kino aynan shu jarayonda muhim rol o‘ynaydi, chunki u voqelikni vizual va emotsional shaklda taqdim etadi.

Kino san’ati ijtimoiy voqelikni aks ettirish bilan birga, uni qayta yaratadi. Har bir film — bu rejissyor va muallifning voqelikka bo‘lgan munosabatining ifodasidir.

Masalan, «The Truman Show» filmida sun’iy ravishda yaratilgan hayot orqali insonning haqiqatni anglash muammosi yoritiladi. Film qahramoni Truman butun umr sun’iy dunyoda yashaydi. Film “sen ko‘rayotgan narsa haqiqatan ham haqiqatmi?” degan savolni o‘rtaga qo‘yadi. Odamlar boshqalar hayotini tomosha qilishni yaxshi ko‘radi (realiti-shoular kabi). Bu orqali ommaviy axborot vositalari tanqid qilinadi. Film media orqali shakllantirilgan “soxta haqiqat” g‘oyasini ilgari suradi. «Wag the Dog» filmi esa siyosiy manfaatlar uchun media orqali voqelikni soxtalashtirish jarayonini ko‘rsatadi. Bu yerda axborot jamiyatni boshqarish vositasiga aylanadi.

O‘zbek kinematografiyasida ham ijtimoiy haqiqatni aks ettirish muhim o‘rin tutadi. Masalan, «O‘tkan kunlar» filmida tarixiy voqelik badiiy talqin orqali qayta yaratiladi. Asardagi voqealar orqali o‘sha davr ijtimoiy munosabatlari va qadriyatlari namoyon bo‘ladi.

Zamonaviy filmlarda ijtimoiy muammolar, axborot inqirozi va jamiyatdagi ishonch muammosi keng yoritilmoqda.

«Don’t Look Up» filmida ilmiy haqiqat va jamoatchilik munosabati o‘rtasidagi ziddiyat ko‘rsatiladi. Film axborotning noto‘g‘ri taqdim etilishi qanday qilib haqiqatni inkor etishga olib kelishini ochib beradi.

O‘zbek kinosida esa ijtimoiy haqiqat ko‘proq kundalik hayot orqali ko‘rsatiladi. Masalan, «Mahallada duv-duv gap» filmida mahalla muhiti orqali jamoaviy fikr va ijtimoiy nazorat mexanizmi tasvirlangan. Bu yerda haqiqat jamoa qarashi orqali shakllanadi. Shuningdek, «Super kelinchak» filmida zamonaviy oilaviy munosabatlar va ijtimoiy rollar orqali jamiyatdagi qadriyatlar tizimi namoyon bo‘ladi. Bu film orqali ijtimoiy haqiqatning madaniy xususiyatga ega ekani ko‘rinadi.

Qoraqalpoq kinosida ijtimoiy haqiqat talqini tarixiy voqelik, inson taqdiri, milliy madaniyat orqali talqin qilishini ko‘rish mumkin. Qoraqalpoq kinematografiyasi ijtimoiy haqiqatni milliy madaniyat va tarix orqali aks ettiradi. Buning yorqin misoli — «Eshon baxshi» (Hayotning uch fasli) filmidir. Film mashhur baxshi Eshon Qo‘spolatovning hayoti orqali XX asr boshlaridan 1953-yilgacha bo‘lgan ijtimoiy jarayonlarni aks ettiradi. Unda: milliy baxshichilik an’anasi rivoji; san’atkorning jamiyatdagi o‘rni; davrning ijtimoiy qiyinchiliklari badiiy va dramatik usulda ochib berilgan.

Filmda musiqa (dutor ijrosi) va qo‘shiqlar orqali voqelik ta’sirchan qilib berilgan bo‘lib, bu usul ijtimoiy haqiqatni hissiy darajada yetkazishga xizmat qiladi.

Kino jamiyat ongiga kuchli ta’sir ko‘rsatadi. U nafaqat axborot beradi, balki tomoshabinning fikrlash tarzini shakllantiradi. Masalan, «Abdullajon» filmida yumor va fantastika orqali ijtimoiy kamchiliklar tanqid qilinadi. Bu usul orqali tomoshabin muammolarni yengilroq qabul qiladi, ammo ular haqida o‘ylashga majbur bo‘ladi.

Kino orqali ijtimoiy stereotiplar shakllanadi; muayyan qadriyatlar targ‘ib qilinadi; jamiyatdagi muammolarga munosabat belgilanadi. Shu sababli kinoning ta’sirini to‘g‘ri baholash muhim ahamiyatga ega.

Zamonaviy axborot makonida kino industriyasi global xarakterga ega bo‘lib, filmlar internet orqali keng tarqalmoqda. Bu esa kinoning ta’sir doirasini yanada kengaytiradi.

Axborot makoni va kino o‘rtasidagi bog‘liqlik quyidagilarda namoyon bo‘ladi:

—kino axborot tarqatish vositasiga aylanadi ya’niy kino faqatgina ko‘ngilochar emas, balki ma’lumot va g‘oyalarni tarqatadi. Kino orqali odamlarga ma’lum bir qarash, g‘oya yoki muammo yetkaziladi.

—media kino mazmuniga ta’sir ko‘rsatadi, bunda axborot makonidagi trendlar, yangiliklar va jamiyatdagi muhit film syujetlariga ta’sir qiladi. Masalan, so‘nggi yillarda ijtimoiy tarmoqlar va internet haqida ko‘p filmlar chiqmoqda. Ya’ni, kino jamiyatda nima muhim bo‘lsa, o‘sha mavzuni ko‘proq yoritadi.

—ijtimoiy tarmoqlar filmlarning qabul qilinishiga ta’sir qiladi. Hozir filmlar qanday qabul qilinishi ko‘p jihatdan ijtimoiy tarmoqlarga bog‘liq. Film chiqishi bilan «Instagram», «TikTok» da sharhlar va tahlillar tarqaladi. Agar film haqida yaxshi fikrlar ko‘p bo‘lsa — u tez ommalashadi. Aksincha, tanqid ko‘p bo‘lsa — odamlar kamroq ko‘radi. Tomoshabin fikri ham boshqalarga ta’sir qiladi.

“Posthaqiqat” sharoitida kino ko‘pincha voqelikning emotsional talqinini ustun qo‘yadi, bu esa tomoshabinning haqiqatni qabul qilish jarayoniga ta’sir ko‘rsatadi.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, kino san’ati ijtimoiy haqiqatni aks ettirish bilan cheklanmay, uni shakllantirishda ham faol ishtirok etadi. Jahon va o‘zbek kinematografiyasi misolida kino orqali voqelik turlicha talqin qilinishi va yangi ma’nolar kasb etishi aniqlandi.

O‘zbek va qoraqalpoq filmlari misolida ijtimoiy haqiqat ko‘proq milliy qadriyatlar, an’analar va kundalik hayot orqali ifodalanishi ko‘zga tashlanadi. Bu esa kinoning madaniy xususiyatlar bilan chambarchas bog‘liq ekanini ko‘rsatadi.

Zamonaviy axborot makonida kinoning roli ortib borayotgani sababli, tomoshabinlarda media savodxonlik va tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirish muhim vazifa hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abulqosimova, X. **Kino san’ati asoslari**. – Toshkent, 2007.
2. Abulqosimova, X. **Kinoteledramaturgiya asoslari**. – Toshkent, 2009.
3. Akbarov, H. **Kino san’ati tarixi**. – Toshkent, 2008.
4. Akramova, F.A. **Ijtimoiy psixologiya** (o‘quv qo‘llanma). – Toshkent, 2007.
5. Ahmedov, B. **Kino: mahorat pog‘onalari**. – Toshkent, 2010.
6. Aliev, M. **Kino asoslari**. – Toshkent: O‘qituvchi, 1993.
7. Borisov, S. **Texnologiya sozdaniya dokumentalnogo filma**. – M.: Aspekt Press, 2018.
8. Madiyorov, B. **Damir Abdimuratovning rejissyorlik mahorati**. – *Interpretation and Researches*, 1(47), 2025.
9. Madiyorov, B.S. **Qoraqalpoq filmlarida xarakter yaratish xususiyatlari**. – *Oriental Art and Culture*, 6(4), 2025, 246–250.
10. Muhamedaliev, H. **Scenariynavislik mahorati**. – Toshkent: Musiqa, 2009.
11. Nizamatdinovna, T.G. **Views on the epochs in Karakalpak documentaries**. – *International Innovation and Researches*, 1(3), 2024, 59–62.
12. Tajadinova, G. **Development of Historical Films in Modern Karakalpak Cinema**. – *International Conference on Global Trends and Innovations in Multidisciplinary Research*, 1(6), 2025, 78–79.
13. Tajadinova, G. **Monografiya**. – Nukus: Avangard-Baspa, 2024. – 136 b.
14. Tajadinova, G.N. **The Reality of the Time in Karakalpak Films**. – *Oriental Art and Culture*, 6(4), 2025, 281–284.

ЗАМОНАВИЙ ТЕЛЕРАДИО ВА КИНО САНЪАТИДА СУНИЙ ИНТЕЛЛЕКТ ИННОВАЦИЯЛАРИ: ЛАНДР МАСТЕРНИНГ ПРО ПЛПГИНИ МИСОЛИДА АМАЛИЙ ТАЛҚИН

Қурбаниязов Руфат Карамatдин улы
ӨзМКӨМИ Нөкис филиалы оқытыўшысы

ANNOTATSIYA: Ushbu maqolada zamonaviy audiovizual media makoni, xususan kino va teleradio san’atidagi eng so‘nggi texnologik innovatsiyalar — sun’iy intellekt (AI) algoritmlariga asoslangan LANDR Mastering Pro tizimining amaliy imkoniyatlari va afzalliklari teleradioeshittirish hamda musiqiy media talablari asosida tahlil qilinadi. Maqolada ovoz yozishdan keyingi ijodiy-texnik jarayonda audio signalni real vaqt rejimida tahlil qiluvchi aqlli plaginlarning ishlash prinsiplari atroflicha o‘rganilgan. Tadqiqotda estrada va milliy yo‘nalishdagi vokal qo‘shiqlarning yakuniy audio aralashmasini (mix) shakllantirishda AI texnologiyalari hamda ovoz rejissyorining qo‘lda ishlov berish (manual processing) kombinatsiyalashgan uslubi shaxsiy amaliy studiyadagi tajribalar misolida ilmiy jihatdan asoslab berildi.

KALIT SO‘ZLAR: Teleradio va kino san’ati, sun’iy intellekt (AI), LANDR Mastering Pro, AI mastering, ovoz rejissyorligi, vokal qo‘shiqlar, raqamli media.

АННОТАЦИЯ: В данной статье анализируются новейшие технологические инновации в современном аудиовизуальном медиапространстве, в частности в сфере кино и teleradio искусств — практические возможности и преимущества интеллектуальной системы LANDR Mastering Pro на основе алгоритмов искусственного интеллекта (AI) с учетом требований телерадиовещания и музыкальной медиаиндустрии. В работе подробно изучены принципы работы интеллектуальных плагинов, анализирующих аудиосигнал в реальном времени в процессе творческо-технической обработки после записи звука. В исследовании на примере личного практического студийного опыта научно обоснован комбинированный метод формирования финального аудиомикса эстрадных и национальных вокальных произведений, сочетающий в себе AI-технологии и ручную коррекцию (manual processing) звукорежиссера.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: Телерадио и киноискусство, искусственный интеллект (AI), LANDR Mastering Pro, AI-мастеринг, звукорежиссура, вокальные песни, цифровые медиа.

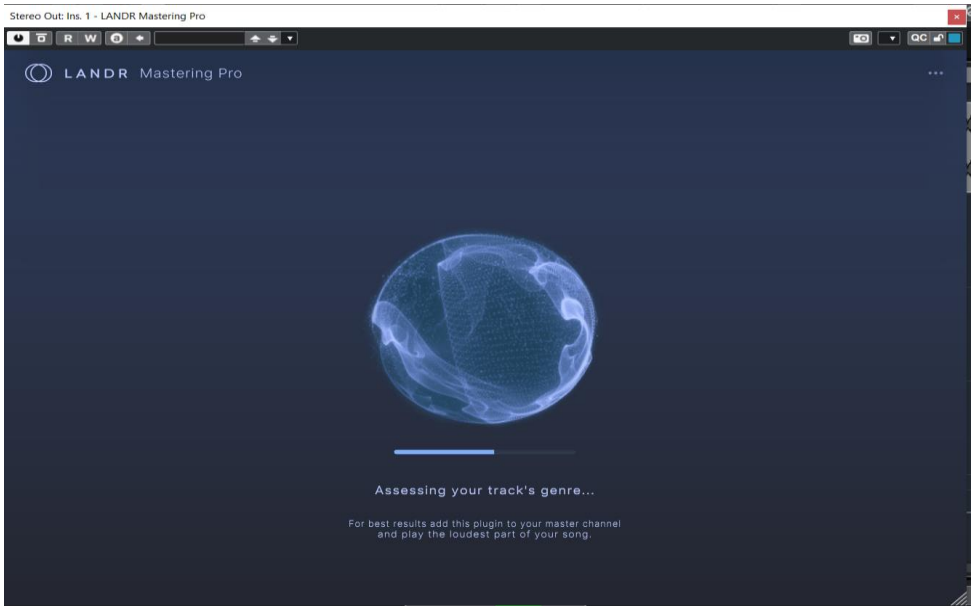
ABSTRACT: This article analyzes the latest technological innovations in the modern audiovisual media space, specifically in cinema and television-radio arts — the practical capabilities and advantages of the artificial intelligence (AI) based LANDR Mastering Pro system under the requirements of broadcasting and music media. The study thoroughly examines the operational principles of intelligent plugins that perform real-time acoustic analysis of audio signals during the creative and technical process of post-recording handling. Based on the author's personal practical studio experience, the research provides a scientific analysis of a combined approach for final audio mix creation in pop and national vocal songs, blending AI technologies with the sound director's manual adjustments.

KEYWORDS: Television-radio and cinema arts, artificial intelligence (AI), LANDR Mastering Pro, AI mastering, sound directing, vocal songs, digital media.

ASOSIY QISM - Zamonaviy audiovizual media makonida tasvir texnologiyalari rivojlanishi bilan bir qatorda, audial tizimlar ham intellektual darajaga ko‘tarildi. Bugungi kunda ovoz rejissyorligi sohasidagi eng katta innovatsiyalar ishlab chiqarish vaqtini tejovchi hamda ovoz sifatini xalqaro standartlar darajasiga keltiruvchi sun’iy intellekt (AI — Artificial Intelligence) texnologiyalari va aqlli mastering plaginlari bilan bog‘liqdir (Huber, 2017). Raqamli teleradio va kino industriyasining rivojlanishi ovoz rejissyorini neyrotarmoqli algoritmlar yordamida audio signalni avtomatlashtirilgan tahlil qiluvchi va asarning bosh audial dunyosini yaratuvchi ijodkor-me’mor darajasiga ko‘tardi (Millerson, 2012).

Ovoz yozishdan keyingi ijodiy-texnik jarayonda LANDR Mastering Pro plagini audio studiya sohasida tezkorlik va sifat uyg‘unligini ta'minlovchi eng yetakchi intellektual tizimlardan biri hisoblanadi (Cousins, 2019). Ushbu texnologiyaning markazida audio signalni “tinglash” (audio listening) va uning spektral hamda dinamik muvozanatini tahlil qilish algoritmlari yotadi.

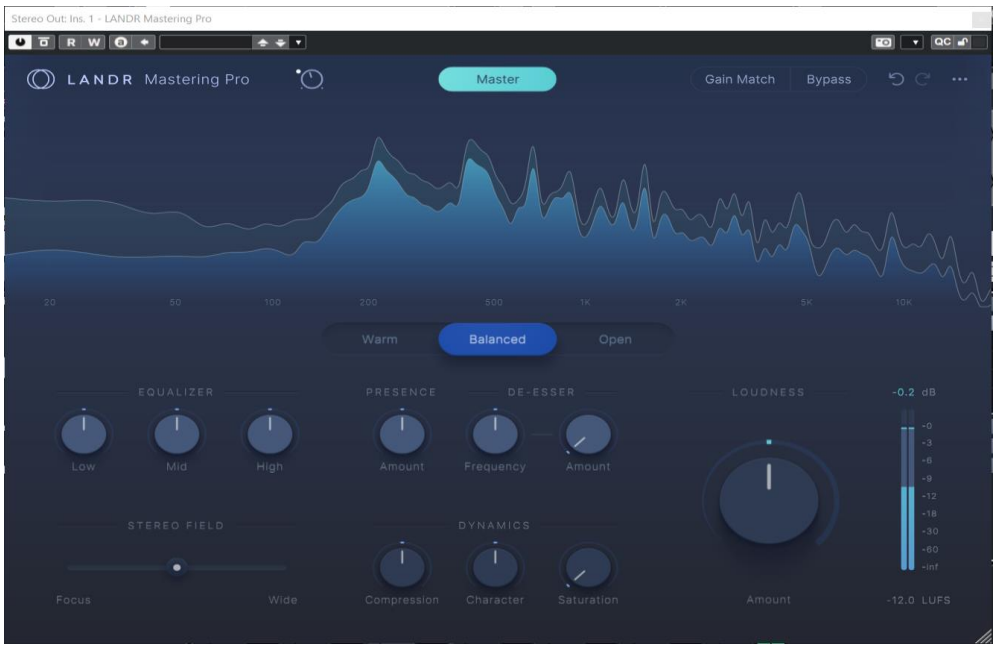
Plagin interfeysiga audio oqim berilganda, sun'iy intellekt moduli dastlabki 10–15 soniya davomida signalni tinglaydi. Ushbu qisqa vaqt ichida neyrotarmoq kelayotgan audio materialning mikrodinamikasini va umumiy energetik balansini o‘lchashni boshlaydi (Katz, 2018). Plagin oynasida aks etuvchi “Measuring dynamic range...” (Dinamik diapazonni o‘lchash) jarayoni o‘lchov tugagach signalning eng baland va eng past nuqtalarini aniqlab, xalqaro media platformalari ijodiy ishlari bilan solishtiradi.

1-rasm. LANDR Mastering Pro plaginining audio signal dinamik diapazonini o‘lchash va tahlil qilish jarayoni interfaysi.

Audio oqim sun’iy intellekt algoritmlari tomonidan to‘liq tinglab bo‘lingandan so‘ng, LANDR avtomatik ravishda o‘zining boshqaruv panelini ochadi. Ushbu bosqichda plagin foydalanuvchiga 3 xil fundamental akustik yo‘nalishni taklif etadi: Warm (Iliq), Balanced (Muvozanatlashgan) va Open (Ochiq) (Cousins, 2019).

Ushbu texnologiyaning eng qulay va professional tarafi shundaki, agar taklif etilgan avtomatlashtirilgan uchta uslub ham ovoz rejissyorining badiiy didiga yoki asar dramaturgiyasiga to‘liq ma’qul kelmasa, boshqaruv panelidagi parametrlarni qo‘lda (manual) chuqur sozlash imkoniyati muzokarasiz ta'minlangan.

2-rasm. LANDR Mastering Pro plaginining tahlildan keyingi boshqaruv paneli va qo'lda sozlash modullari interfaysi.

2-rasmda koʻrsatilganidek, panel tarkibidagi Equalizer (Low, Mid, High) dinamiklari yordamida chastotaviy korreksiyani, Stereo Field orqali fazoviy kenglikni, Dynamics (Compression, Saturation) modullari bilan esa tovushning zichligini qoʻlda oʻzgartirish mumkin (Katz, 2018).

Amaliy tajribalar shuni koʻrsatadiki, AI mastering tizimlari zamonaviy estrada musiqalarini qayta ishlashda vaqtni tejash va sifat borasida oʻta yuqori natija qayd etadi, chunki estrada qoʻshiqlarining chastotaviy aralashmasi (mix) raqamli standartlarga juda yaqin boʻladi va tizim tovushni bir zumda translyatsiya formatiga keltirib beradi. Biroq, milliy yoʻnalishdagi musiqiy asarlarda, jonli anʼanaviy oʻzbek cholgʻulari va vokal ijro xususiyatlarida AI algoritmlari cholgʻularning tabiiy tembrlarini andozalarga moslab yuborishi mumkin. Shu sababli, milliy yoʻnalishlarda LANDR avtomatlashtirishidan soʻng, ovoz rejissyori panel dastasida oʻz qoʻli bilan ishlov berib, avtomatlashtirilgan sozlamalar va inson omili birlashgan uslubda qoʻshimcha ravishda qoʻlda ishlov berishi shart.

AMALIY TAHLIL - Mavzuning dolzarbligini vokal sanʼati va shaxsiy amaliy studiyalar tajriba misolida koʻrish uchun, estrada hamda milliy yoʻnalishdagi vokal qoʻshiq ustida olib borilgan yakuniy ishlov berish bosqichini tahlil qilamiz. Ushbu loyihani noldan, shaxsiy professional uy studiyasi sharoitida audial shakllantirish ovoz rejissyoridan ham texnik, ham oʻta nozik badiiy didni talab etadi. Qoʻshiq ustidagi ish mutlaqo noldan boshlanib, xonandaning vokal partiyalari alohida-alohida yozib olindi.

Qoʻshiqning yakuniy bosqichida noldan yigʻilgan koʻp qatlamli ovoz yoʻlaklarini (bosh vokal, bek-vokallar va musiqiy soundtrack) yagona akustik muvozanatga keltirish hamda yakuniy mastering qilishda LANDR Mastering Pro texnologiyasining imkoniyatlaridan foydalanildi. Plagin vokal trekini va

musiqa balansini dastlabki 10–15 soniya davomida tinglash orqali uning dinamik o‘zgarishlarini tahlil qildi va 1-rasmda ko‘rsatilganidek, uning datsibel hamda chastota ko‘rsatkichlarini o‘lchadi.

Tahlil yakunlangach, tizim taqdim etgan variantlar orasidan vokal qo‘shiqning xarakteriga qarab Warm yoki Balanced uslublari tanlab olindi. Amaliyotda ma’lum bo‘ldiki, zamonaviy estrada yo‘nalishidagi vokal asarlar uchun AI algoritmlari tovushni juda zich, keng va bir zumda professional darajada tayyor qilib chiqarib beradi. Biroq, milliy yo‘nalishdagi yoki jonli ijro elementlari bo‘lgan qo‘shiqlarda sun'iy intellekt bergan avtomatik sozlamalar bilan cheklanib qolmasdan, 2-rasmdagi boshqaruv paneli orqali vokalning tabiiy go‘zalligini saqlash uchun Equalizer va Dynamics modullarida qo‘shimcha ravishda qo‘lda ishlov berildi. Sun’iy intellekt ko‘magida mikslash va mastering jarayonining bunday tezkor hamda aqlli uyg‘unlashtirilishi tufayli, teleradioeshittirishning xalqaro EBU R128 (-23 LUFS) standartlariga mos keladigan yakuniy holatga keltirish jarayoni atigi bir necha soat ichida muvaffaqiyatli yakunlandi.

XULOSA - Zamonaviy teleradio va musiqiy media makonida sun’iy intellekt algoritmlari va LANDR Mastering Pro kabi plaginlarni qo‘llash raqamli davrning bosh innovatsiyadir. Amaliy tajriba shuni ko‘rsatadiki, vokal asarlar va qo‘shiqlar bilan ishlashda AI plaginlari ovoz rejissyorining o‘rnini bosa olmaydi (Huber, 2017). Aksincha, uni ko‘p vaqt oladigan og‘ir texnik ishlardan (rezonanslarni qidirish va chastotaviy to‘qnashuvlarni bartaraf etishdan) ozod qilib, eng yaqin ijodiy yordamchisiga aylanadi. Avtomatlashtirilgan aqlli texnologiyalar va insonning yuksak badiiy didi birgalikda qo‘llanilganda, shaxsiy professional studiyalar sharoitida ham misli ko‘rilmagan qisqa muddatlarda jahon standartlariga mos audiovizual mahsulot yaratish imkoniyati mavjud.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Huber, D. M. (2017). *Modern Recording Techniques*. 9th Edition. Routledge.
2. Millerson, G. (2012). *The Technique of Television Production*. Focal Press.
3. Katz, B. (2018). *Mastering Audio: The Art and the Science*. 3rd Edition. Focal Press.
4. Cousins, M. (2019). *Artificial Intelligence in Audio Engineering and Automated Mastering Trends*. Sound on Sound Publishing.
5. Alten, S. (2016). *Audio in Media*. Wadsworth Publishing.
6. Kurbaniyazov, Rufat. "SES REJISSYORÍNÍŃ KINODA, DUBLYAJ PROCESSINDE AKTYOR MENEN ISLEWI." *ART AND CULTURE BULLETIN* 4 (2025): 106-108.
7. Kurbaniyazov, Rufat. "SESTIŃ PÁNDE QÁLIPLESIW BASQÍSHLARÍ." *ART AND CULTURE BULLETIN* 3 (2024): 66-68.
8. Rufat, Kurbaniyazov. "RAQAMLI AUDIOSTUDIYALARDA ZAMONAVIY PLAGIN TEXNOLOGIYALARINING OVOZ SIFATIGA TA’SIRI." *ART AND CULTURE BULLETIN* 1 (2026): 107-110.

9. Rufat, Kurbaniyazov. "BADIIY FILMLARDA MUSIQA VA SHOVQINLARNING ROLINI O ‘RGANISH." *ART AND CULTURE BULLETIN* 2 (2025): 69-70.
10. Tilepov, Q. N. "QORAQALPOQFILM” DAVLAT UNITAR KARXONASINING TA’RIXI VA RIVOJLANISH YOLLARI." *Inter education & global study* 3 (2025): 613-620.

ТЕЛЕВИДЕНИЕДЕ АРНАЎЛЫ РЕПОРТАЖ ҲӘМ ОЛАРДЫ ТАЯРЛАЎ ТЕХНОЛОГИЯСЫ

Қайыпназарова Эльмира
ҚМУ стажёр-оқытыўшысы

Annotciya. Televidenieniń eń nátiyjeli hám tásirsheń janrlarınıń biri reportaj haqqında aytılǵan. Janırdıń payda bolıwı, rawajlanıw basqıshları hám búgingi kúndegi áhmiyeti túsindirilgen. Ǵalaba xabar qurallarınan mısallar alınǵan.

Tayansh sózler. Telekanal, janr, reportaj, jurnalist, reportyor, teletamashagóy.

Jańa ásirdiń tawsılmas mashqalaları dúnyalıq kólemde informaciya mákánlarınıń kóbeyiwine, globallasıw processiniń en jayıwın támiyinlemekte. Informaciya toplaw, onı jedellik penen qayta islew hám tarqatıw múmkinshilikleri kún sayın keńeyip barmaqta. Ǵalaba xabar qurallarınıń hár bir kórinisinde qısqalıq, anıqlıq, dálillik, mazmunlılıq ayrıqsha áhmiyetke iye. Sebebi, búgingi dáwirdiń jedellik penen rawajlanıwı, usını talap etpekte. Bunday keskin ózgerisler barlıq ǵalaba xabar quralları sıyaqlı televideniege, onıń janrlıq rawajlanıwına da tásirin tiygizbey qalmadı. Máselen, búgingi televidenie kúnniń eń aktual máselelerine tiykarǵı itibardı qaratıp, eskishe kóz-qaraslardan pútkilley waz keshpekte. Dáwir menen teń qádem taslap, teletamashagóy úlken qızıǵıwshılıq penen baqlap atırǵan mashqalaǵa, tematikaǵa tiykarǵı dıqqat itibardı qaratpaqta. Jurnalistika boyınsha izertlew jumısların alıp barıp atırǵan ilimpazlardıń pikirinshe, bul kásiptiń haqıyqat iyeleri janrlardı biri-birinen anıq tárizde ajırata biliwi, olardıń maqset hám wazıypalarınan kelip shıǵıp jazılıwı kerekligin talap etedi. Sebebi, janrlar bir-birine únles bolǵan halda biri ekinshisin tolıqtırıp baradı. Al, reportaj janrı (televideniede reportaj janrı) informaciya janrınıń eń áhmiyetli túrleriniń biri bolıp derlik, ǵalaba xabar qurallarınıń barlıq tarawlarında operativ janrlardıń biri sıpatında qollanıladı.

Reportajda (usı kúnde) jaqında bolıp ótken áhmiyetli waqıya, hádiyse sol waqıyanıń bolıp ótken ornınan gazeta oqıwshısına, radio tıńlawshısına, televidenie kóriwshisine (tamashagóyge) janlı tárizde jetkerip beriledi. Jurnalist bolıp atırǵan waqıyanıń dál ortasında júrip waqıyaǵa baha beredi.

Kúndelikli gazetalarda bul janrlarǵa burınları kóbirek itibar qaratılǵan bolsa, házirgi waqıtta televidenie kanallarında informaciyalıq baǵdarlamaların reportajsız kóz aldıńa keltiriw qıyın. Búgingi kúnde reportaj janrı telejurnalistlerdiń eń súyikli janrlarınıń birine aylanǵan. Jurnalist qaysı janrda qálem terbetpesin onıń dóretiwshiliginde forma hám mazmun kategoriyaları ayrıqsha áhmiyetke iye. Dóretiwshilikte mazmun hám formanıń bir bolıwı hám de bir maqsetke qaratılıwı onıń tásirsheńligin hám de nátiyjeliligin támiyinleydi. Forma jurnalist dóretiwshiliginiń sırtqı kórinisi bolsa, mazmun oǵan sıpat, anıqlıq, belgili bir máni baǵıshlaydı. Jurnalist qaysı janrda jazbasın bul eki túsinikti bárqulla birgelikte júriwin támiyinlese jaqsı nátiyjege erisiwi sózsiz. Sonlıqtan jurnalistikada formanı mazmunsız, mazmundı formasız kóz aldımızǵa keltiriwimiz qıyın.

Jurnalist reportaj janrında jumıs alıp barǵanda usı kóz qarastan háreket etetuǵın bolsa birinshi gezekte ózi kórsetip berip atırǵan mashqalanıń, waqıyanıń tematikalıq sheńberine, mashqalalıq dárejesine, ideyasına, faktlardiń anıqlıǵına jurnalisttiń dúnya qarasınıń keńligine, bolıp atırǵan waqıyaǵa óziniń múnásibetin bildiriw sheńberine hám de analizlew múmkinshilikleri esapqa alınadı. Bul ǵalaba xabar qurallarınıń qaysı túrinde bolmasın (gazeta, jurnal, radio, televidenie, internet) jurnalist dóretiwshiligine qoyılatuǵın baslı talaplardan esaplanadı.[1,16b] Mısalı, ápiwayı bayram reportajların alıp qarayıq. Jurnalist tárepinen Nawrız ulıwma xalıqlıq bayramı haqqında reportaj tayarlaw ushın birinshi gezekte ózi ushın qolaylı bolǵan obektti izlep tabıwı zárúr. Ekinshiden, Nawrızdıń tariyxın, milliy taǵamlardıń túrlerin, úrp-ádet dástúrlerimizdi, milliy oyınlardı jaqsılap úyrenip alıwı talap etiledi. Bolıp ótti, góje qaynatıldı, adamlar qatnastı degen qurǵaq sózler menen reportaj bolmaydı.

Reportaj ataması latınsha «reaportare» degen sózden alınıp «xabardı jetkeriw», «dárek beriw» mánisin ańlatadı. Reportaj janrı birinshi ret túrli sud májilisleri, parlament tartısları haqqındaǵı xabarlar formasında berile baslaǵan. Atama XIX ásirdiń birinshi yarımında payda bolǵan. Reportaj búgingi kúnde jurnalisttiń ózi gúwası yaki tikkeley waqıyanıń qatnasıwshısı bolǵan waqıya-hádiyseler haqqındaǵı operativ (tezlik penen bayan etilgen) gúrińin bildiredi. Bul janrda jazılǵan materialda bolıp ótken waqıya ornında «tikkley jurnalisttiń óziniń qatnasıwı» tiykarında bayan etiledi.[2,211b]

Televideniede reportaj janrı XXI ásirdiń eń háreketsheń janrı sıpatında tán alınadı. Derlik hár kúni, hár saatta televidenie jurnalistleri reportajlardan paydalanıw arqalı auditoriya ushın eń kerekli bolǵan túrli mazmundaǵı, tematikadaǵı informaciyalardı jetkerip otıradı. Ásirese, búgingi informacsiyanıń globallasıw processindegi dúnyalıq kólemdegi informaciya almasıwlar tuwrıdan tuwrı efirlerde televidenie arqalı berilip barıladı. Kerek bolsa bul xabar hám janrlar hár bir saat sayın jańalanıp tolıqtırılıp barıladı. Demokratiyalıq dástúrlerge bay bolǵan AQSh, Ullı Britaniya, Frantsiya, Germaniya, Shvetsiya, Rossiya hám taǵı da basqa mámleketlerde reportyorlarǵa bolǵan múnásibet ózgeshe. Bul jerlerde «hámme nárse

reportyorlardan baslanadı» mazmunındaǵı nızam ámelde talap etiledi. Mine usı reportyorlar arqalı gazeta, jurnal, televidenie hám radiolarǵa jańalıqlar sensatsiyalıq (dábdebeli) arnawlı reportajlar mashqalalı hám de jurnalisttiń sorastırıwları juwmaǵı boyınsha reportajlar tayarlanadı hám kópshilikke jetkeriledi. Shet el ǵalaba xabar quralları tarmaqların bunday materiyallarsız kóz aldına keltirip bolmaydı. Sonlıqtan da búgingi kúnde pútkil dúnya júzinde reportaj janrına ayrıqsha itibar qaratpaqta. Biziń mámleketimizde de jurnalistlerimiz bul máselege úlken itibar menen qarap atırǵanlıǵın aytıp ótiwimiz kerek. Sebebi, elimizde ámelge asırılıp atırǵan reformalar processin tolıq jarıtıp beriw, keń jámiyetshilikti úzliksiz túrde jámiyetlik siyasıy turmısımızdan xabardar etip barıw tikkeley reportyorlardıń xızmeti menen baylanıslı. Sebebi, adamlar ómirinde (jasaw tárizinde) ulıwma dúnyada júz berip atırǵan barlıq ózgerisler, jańalanıwlardıń baslı sebepshisi - informaciya esaplanadı.

«Jurnalisttiń 10 qaǵıydası» kitabınıń avtorı Erik Fixtelius óziniń miynetinde reportaj janrınıń hám onıń áhmiyetin kórsetip ótedi. Onıń pikirinshe qanday da bir xabar yaki jańalıqtıń tiykarında waqıya turadı. Waqıyadan qızıqlı ózgeris jańalıqtı payda etedi. Usı qızıqlı waqıyanıń orayında turıp jurnalisttiń gúrriń yaki xabardı jetkerip beriwi reportaj janrın júzege keltiredi. Eger bunday tayarlıq bolmasa radio yaki telejurnalist qurı mikrafonnıń iyesine aylanıp qalıwı múmkin. «Videokamera yaki mikrafon aldında jurnalist ózin uslap biliwi kerek. Óz syujetlerińiz hám esittiriwlerińizde adamdı zeriktiretuǵın bir tempte sóylewden qashıń. Bul jaǵdayda óz múmkinshiligińizdi hám de sheberligińizdi kórsetiń. Qaǵazda jazılǵan tekstti sózbe sóz oqıp bergenniń ornına, teletamashagóyge janlı túrde, qızıqlı etip sóylep beriwge háreket etiń. Efirde sóylep atırǵan waqtıńızda qızıqlı, adamlar qulaq túretuǵın sózlerdi tabıw, janlı efirde turıp tolıp-tasıp sóylew ásirese ayrıqsha áhmiyetke iye».[3,11b]

Televidenie kóriw hám de esitiw quralı bolǵanlıǵı ushın da jurnalistke waqıya, hádiyse bolıp atırǵan jerden kórinisler kerek. Álbette múmkinshiligi bolǵanınsha hár tárepleme sıpatlı, tártipli kadrlar hám jurnalisttiń waqıya haqqında pikirlew sheńberi názerde tutıladı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Erik Fixtelius. Jurnalistkanıń 10 qaǵıydası. T., «Sharq» - 2002. 11-bet

2. Luǵat, jurnalistika, Reklama, PR malumotnama, 1700ta atama. T., 2003 y. 211-bet

3. Házirgi zaman jurnalistikası (Oqıw qollanba) - T. «Aloqachi», 2008. 16-bet

УЛЛЫ ШАЙЫР ӘЖИНИЯЗ ҚОСЫБАЙ УЛЫНЫҢ КЕЛБЕТИ ҮЛКЕН ЭКРАН САХНАСЫНДА

Жақсымуратова Анар
ӨзМКӨМИ Нөкис филиалы оқытыўшысы

Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 2021-jıl 7-apreldegi «Kino kórkem óneri hám sanaatın joqarı basqıshqa alıp shıǵıw, tarawdı mámleket tárepinen qollap-quwatlaw sistemasın jáne de jetilistiriw haqqında»ǵı PF-6202-sanlı Pármanı hám «Kinemotorgafiya tarawın jáne de rawajlandırıw hámde mámleketimiz tariyxına baǵıshlanǵan filmler dúrkinin jaratıwǵa baylanıslı is-ilajlar haqqında»ǵı 2024-jıl 5-iyundaǵı PQ-209-sanlı qararı menen dúzilgen «Kinemotografiyanı rawajlandırıw hám qollap-quwatlaw boyınsha Milliy komissiya» hám «Filmlerdiń ideyalıq-kórkemlik sapasın asırıwǵa kómeklesiwshi milliy keńes»tiń 65/1-sanlı qospa májlisi bayanlaması menen 2024-2027-jıllarǵa baǵdarlanǵan «Tiri tariyx» filmler dúrkinin jaratıw baǵdarlaması tastıyıqlandı. Usı baǵdarlama menen 54 tariyxıy filmler islep shıǵıw belgilep alındı. Sonıń menen birge qarar hám onda belgilengen tapsırmalardıń orınlanıwın joqarı dárejede hámde sıpatlı támiyinlew boyınsha áhmiyetli wazıypalar belgilengen edi [40] . Usı qarar sheńberinde, qalaberdi qaraqalpaq poeziyasınıń gúltajı, klassik shayırı Ájiniyaz Qosıbay ulınıń 200 jıllıq saltanatlı yubileyi ilajları qarsańında «Qaraqalpaqfilm» kinostudiyası tárepinen shayır babamızdıń ómiri hám dóretiwshiligine baylanıslı úlken ekran saxnası ushın arnap dóretilgen «Ájiniyaz» atlı kórkem-publicistikalıq filmi tamashagóylerge inam etildi.

Álbette, film janrı hám tematikası, sonday-aq Ájiniyaz shayırdıń pútkil ómirin hám dóretpeleriniń mazmun-mánisin, turmıs jaǵdayın ekranǵa júdá qısqa waqıt ishinde xalıqqa usınıwda jańalıq sıpatında tilge alınǵan bul film qaraqalpaq kinosınıń rawajlanıw basqıshında ózgeshe burılıs boldı. Sózimizge mısal retinde bul filmde hám zamanagóylik, hám tariyxıy kórkemlik syujetlerdiń birikpesin, zamanagóy hám tariyxıy sıyaqlı eki bólimnen ibarat ekran dóretpesinde waqıyalar maydanında perepetiya (keskin burılıs) hám intriga (hiyle) sıyaqlı tamashagóyge tásir etiw dinamikasın asırıwshı syujetler liniyasın kóre alamız. Filmniń tiykarǵı ózegi bul – scenariy. «Ájiniyaz» filminiń scenariy avtorı belgili qaraqalpaq jazıwshısı, dramaturg Muratbay Nızanov esaplanadı. Janrdı tańlaw scenariy avtorınıń da, rejissyordıń da jumısındaǵı juwapkershilikli tárepleriniń biri [41] . Ertekler morfologiyası hám janrların ashqan ataqlı alım V.Y.Progsh: “Shıǵarmanıń janrǵa úylesimliligi júzeki bir ózgeshelik emes, bálkim ol shıǵarmanıń pútin kórkem toqımasın belgilep beretuǵın pazıylet bolsa kerek” degen edi[42] . Sol aytqanday, «Ájiniyaz» filminiń janrı – kórkem-publicistikalıq bolıp, onda zamanagóy bólimdegi waqıyalar hám

[40] Ózbekstan Respublikası Prezidenti Sh.M.Mirziyoevtıń 2021-jıl 7-apreldegi PF-6202-sanlı Pármanı
[41] Isokova M.K. Kino va televidenie tarixi, T-2021, 101-b
[42] “Oriental art and culture” scientific-methodical journal, 5-2020

kórkemlik, hám publicistikalıq stilde jazılǵan, al tariyxıy bólimdegi waqıya hádiyselerde fakt, Ájiniyaz shayır tuwralı tariyxıy faktke súyengen maǵlıwmatlar, ádebiy frazalar, poeziyalıq qatarları kórkem syujetler menen bezetilgen.

Film rejissyorı (Q.Atadjanov) hám kinooperatordıń film dóretiw processindegi sheberligi, kinoscenariyge ózgeshe talǵam xám inta menen jantasqanı attan anıq kórinip tur. Óytkeni, filmde obektler, tariyxıy orınlar, Ájiniyazdıń awılı, rekvizitler, milliy kiyimlerdiń tariyxıy shaxslarǵa hám olardıń obrazlı xarakterine say tańlanıwı, tiykarǵı personaj hám massalıq subiektlerdiń óz ornında syujet liniyasına kirisiw processleri hám saxnalastırıwshı operatordıń (D.Turdıbaev) hár bir kórinis ústinde zamanagóy kinokameralarǵa múrajat etken halda súwretke alǵanı ayqın sáwlelengen.

Film fabulasına (waqıyalar izbe izligi) toqtalatuǵın bolsaq, Amerikadan kelgen jerles qız Ayzada (akt.Sh.Ábdijamilova) Ájiniyaz Qosıbay ulı tuwralı ilimiy jumıs alıp barıw, maǵlıwmatlar toplaw ushın Nókis qalasına kelip, atasınan másláhát alıp turadı. Bul jerde onı Aydos (akt. A.Abılbaev) ismli jigit kútip alıp, Ájiniyaz shayır haqqında bilgenlerin aytıp beredi. Usı aralıqta Ayzada hám Aydos Ájiniyazdıń poeziyası menen jaqınnan tanıs bolǵan ilimpaz-shayırlar, filologlar menen sáwbetler alıp baradı. Ájiniyaz shayırdıń tariyxıy tulǵası kórkemlik bólimde óz sawleleniwin tabadı. Filmde shayırdıń balalıǵınan baslap súwretlengen kelbeti, onıń anası balalıǵında dúnyadan ótkennen soń dayısı Elmurat axunnıń tárbiyasında kámalǵa kelip, soń Xiywa medreresinde tálim alıwları, bul aralıqta óziniń ashıǵı Gúlzada menen kórisip, bul ushırasıwlarǵa qazınıń balası Seytmurattıń Ájiniyazǵa qas dushpan bolıp, shayırǵa qarsılıq háreketlerin islep, dóhmet jawdırıwı, bunıń aqıbetinde Ájiniyaz jalaǵa qalıp, elden ayra túsiwi, Qazaq jurtına ketip Qız Meńesh penen aytısıwları, aqır sońında kulminaciya da (shoqqı, shıń) Ájiniyaz dóretken awıl mektebiniń Seytmurat (akt.D.Baymurzaev) tárepinen órtep jiberiliwi sıyaqlı konfliktke bay syujetler tariyxıy bólimde orın alǵan. Seytmurat ózinshe mektepti órtewi menen Ájiniyazdan ósh almaqshı boladı, biraq, onıń ózi úlken jazaǵa ılayıq bolǵanı sózsiz háreket arqalı berilgen. Shayır mektebi kúlge aylanǵanı menen onıń qaldırǵan miyrası hám shákirtleri, eseygen sayın Ájiniyaz eldiń ilimli bolıwı hám aǵartıwshılıqqa qosqan úlesi keń kórsetilgen.

Al, zamanagóy bólimde usı waqıyalar Aydostıń tilinde Ayzadaǵa bayan etiledi, olar Ájiniyaz shayırdıń qábirin ziyaratlap, onıń ólmes dóretpelerin ele de en jaydırıwǵa úles qosıwları berilgen. Film juwmaǵında, Amerikaǵa qaytpaqshı bolǵan Ayzada pikirinen waz keship, Berdaq haqqında da ilimiy jumıs baslawı názerde tutılǵan. Bul Aydos penen Ayzadanıń muxabbat saxnasınıń baslaması bolıp, film óz sheshimin tabadı. Búgingi kúnde Ájiniyaz babamızdıń 200 jıllıǵın xalıqaralıq YUNESKO kóleminde belgileniwi, qalaberdi Respublikamızdıń barlıq aymaqlarında, mákeme hám orınlarında shayırdıń yubileyi keń ráwishte, úlken masshtabta ótkeriliwi, teatrımız saxnasında «Ájiniyaz» operasınıń qayta saxnalastırıwı, xalıqaralıq ilimiy ámeliy konferenciyalardıń ótkeriliwi sıyaqlı tariyxıy jumıslar sheńberinde jańa filmniń

de xalqımızǵa inam etiliwi – bul tek ǵana kino tarawına emes, al shayırdıń 200 jıllıq torqalı merekesine úlken sawǵa boldı, desek asıra siltegen bolmaydı[43] .

ҚАРАҚАЛПАҚ КИНОСЫ «ҚАЙСАР» ФИЛЬМИНИҢ АНАЛИЗИ

Жақсымуратова Анар
ӨзМКӨМИ Нөкис филиалы оқытыўшысы

Annotaciya: Bul maqalada qaraqalpaq kinosı hám onıń xronologiyalıq rawajlanıw barısında ózgeshe jóneliste hám janrda súwretke alınǵan “Qaysar” kórkem filmi, onıń analizi hám tematikası ashıp beriledi. Maqalada filmnıń tiykarǵı ideyası, kórkemlik dárejesi hám akterlar ansambli haqqında maǵlıwmatlar, film syujetine sholıwlar berilgen.

Gilt sózler: film, analiz, kompoziciya, ekran, kino, xarakter, talant.

Búgingi kúnde tarawǵa ayrıqsha dıqqat awdarılmaqta. «Kino júdá quramalı, xalqımız, jámiyetimiz ushın júdá áhmiyetli taraw. Kino-tárbiyanıń negizi. Bul doretiwshiliktiń mektebin ashıwımız kerek” [1, 19-b]. .

Qaraqalpaq kino kórkem ónerinde bir qatar talantlı insanlardıń jarqın júzlerin kóriwimizge boladı. Kinodramaturgiya salasında qálem terbetip, búgingi kúnge shekem bir qatar kórkem hám hújjetli filmlerdi qaǵaz júzine túsirgen satirik jazıwshı Qaraqalpaqstan xalıq jazıwshısı hám kinoscenarist Muratbay Nızanov kino ónerinde 2000-jıllardan baslap ózgeshe jańalıq kirgizip, yumor-satiraǵa bay, qaraqalpaq xalqınıń mentaliteti hám individual xarakteri, turmıs tárzi adamlardıń sadalıǵı hám keńpeyilligin sáwlelendirip bergen filmlerdi jarattı. Bulardıń hár birinde ózgeshe talǵam, sensaciya, insanlardıń kewlin kóteriwshi satiralıq syujetler beriledi.

Kórkem film-bul kino óneriniń eń úlken ónimi. [2, 13-b]. Kinodramaturg hám jazıwshı Muratbay Nızanovtıń 2011-jılı ekranǵa shıqqan «Qaysar» kórkem filmi kinotariyxında siyasıy tema hám mazmundaǵı film boldı. Siyasıy bolǵanı menen ondaǵı wakıyalar hám syujetler filmniń dinamikasın arttırıwǵa xızmet etken.

Bul filmniń baslı qaharmanı Saǵınbay (akter Dawletmurat Xalqorazov) joqarıda aytqanımızday zaman qaharmanı talabına tolıq juwap bere aladı. Baslı qaharman Saǵınbaydıń peyli film atınan-aq belgili, qaysar, yaǵnıy, óz niyeti hám iygilikli islerin ámelge asırıw ushın háreket etken personaj sáwlelenedi. Bul obrazdı, onıń miynetkeshliginiń, onıń miynetke qunıǵa kirisiwiniń gúwası bolǵan adamnıń ómirge talpınıs hám pidáyılıq pazıyletleri artadı.

«Qaysar» dóretpesiniń tiykarǵı ideyası da onıń baslı qaharmanı tımsalında kórinedi. Yaǵnıy, avtor bul shıǵarması arqalı zaman qaharmanın anıq kórsetiw hám bársheni usınday miynetkesh hám iske pidayılıq penen xızmet etiwge, xalqın abat etiwge shaqıradı. Sonıń menen birge jeke isbeilermenlik hám

[43] ÓzR Prezidentiniń 2024-jıl 16-iyuldaǵı “Ataqlı qaraqalpaq shayırı hám oyshılı Ájiniyaz Qosıbay ulı tuwılǵanınıń 200 jıllıǵın keń belgilew haqkında»ǵı PQ-258-sanlı Qararı

fermerlikti rawajlandırıwǵa úles qosıp atırǵan miynetkeshlerdıń xızmetin xoshametlew hám bahalawdı da kórsetken. Avtor óz shıǵarmasında insan háreketinen obraz dóretiw ushın insan psixologiyasın jaqsı biliwi zárur. Xarakterlerdiń unamlı, unamsız kórinisi jámiyet ushın qanday aqıbetler keltirip shıǵarıwın biliwi kerek. Soǵan jarasa óz qaharmanların xáreketlendirip, tamashagóyge úlgi mektebi sıpatında kórsetiwi lazım. Scenarist qolına qálem alıp kinoshıǵarma jazǵanında, eń áhmiyetli faktorlarınan biri, bul insan xarakteri bolıp esaplanadı. Bul biziń dáwirimizdegi ekran saxna ónerinimizdiń baslı wazıypası. Dáwir qaharmanlarınıń xarakterin dóretiw insan basshı, insan ilimpaz, insan isbilermen hám taǵı basqalar. Sonday jaqsı xarakterdi izlep tawıp, shıǵarmalarda kórsetiw kerek. Bularsız turmıslıq haqıyqatqa tiyisli kino epopeyalardı dóretiw mumkin emes.

Biraq, olardıń ulıwma túsiniktegi sıpatları haqqında shártli túrde óz pikirimizdi bildire alamız. Unamlı qaharmanlardıń tiykarǵı qásiyetleri qaxarmanlar óz zamanınıń nızam-qaǵıydalarına boysınıp, hár bir úlken ózgerislerdiń baslawshısı, sıpatında súwretleniwi kerek. Sonnan kelip shıǵıp, unamlı qaharmanımız xalıq mápi jolında qádem taslap, xalıqtıń arzıw-ármanlarına tilekles bolıwı kerek. Insan baxtı ushın gúresiwi lazım. Buǵan erisiw ushın óz ústinde tınbay islewi, miynetkeshligi menen basqalarǵa órnek bolıwı dárkar. Unamlı qaharmanlar dunyaqarası boyınsha optimistlik qásiyetke iye bolıp, keleshekke isenim menen nıq adım atatuǵın hárekette bolıwı shárt. Sonı da umıtpaw kerek, qaharman keskin dramalıq jaǵdayda da, basına táshwish tuskende de mártlershe gures júrgize biliwi lazım. Bunıń menen ol adam qálbiniń gózzallıǵı, keńligi hám haqıyqıy adamgershiligi kórinedi.

Biz sóz etip atırǵan «Qaysar» filminiń baslı qaharmanı Saǵınbay da usınday unamlı qaharman sıpatında unamlı qaharmannıń barlıq talaplarına juwap beredi. Ol joqarıda atap ótilgen unamlı obrazdıń bárshe iygilikli pazıyletlerin jámlegen personaj retinde sheberlik penen ashıp berilgen. Unamlı xám unamsız qaharmanlardıń xarakterin ajıratatuǵın tiykarǵı faktor – bul kórkem izertlew arqalı avtor dúnyaqarasına ajıraladı. Bul halat óz ózinen waqıyalar háreketi arqalı kelip shıǵadı. Óz gezeginde qaharman xarakteriniń tolıq sáwleleniwi avtordıń aldına qoyǵan maqsetin hám tiykarǵı ideyasın kórsetip beredi. Endi shıǵarmadaǵı unamlı hám unamsız obrazlardı sanap ótetuǵın bolsaq, unamlı qaharmanlarǵa Saǵınbayǵa járdem bergen Nazar aǵa, Saǵınbaydıń joldası Qalmırza, awıl adamları Ótesin ǵarrı, Shınıgúl kempir, Saǵınbaydıń kelinshegi - Ráwshan, balaları – Quwanısh, Raxima, Jurnalist, Qalbiyke, Ísmayıl, al, unamsız obrazlarǵa tiykarǵı qarsılası Embergen brigad, klaslası Sultan (soń ayıbın tusinip jetedi), Ǵániybaylar kiredi. Óz gezeginde bul qaharmanlardıń toqnasıwı shıǵarmanıń háreketke baylıǵın hám konflikttiń rawajlanıwına túrtki berip, wakıyalardıń qızıqlı tús alıwına sebepshi bolǵan. Xarakterlerden kóbirek dramatik xarakterler, dramatik konfliktler hám dramatik obrazlar berilgen. «Qaysar» filmi scenariy basqıshınan ótip, úlken ekran shıǵarması –film dárejesine jetti. Bul film 2011-jılı ekranǵa shıqtı hám tamashagóyler tárepinen jaqsı kútip alındı. Úlken hám kishi ekran kórkem óneri jáne bir qunlı shıǵarma

«Qaysar» menen bayıdı. Filmniń qanshelli dárejede tamashagóydi ózine qarata alıwı álbette, onıń ózegi bolǵan scenariyge, avtorǵa barıp taqaladı. Sol ushın da scenariydi filmniń ózegi hám denesi dep ataydı. Talant tuwıladı. Talant danalardı keltirip shıǵaradı. Scenarist birinshi náwbette insan psixologiyasın jaqsı biliwi kerek. Ádebiyat hám kórkem ónerdi ápiwayı ǵana emes súyip úyreniwi zárúr. Scenarist óz xalqınıń ótmishin hám búgingi kúnin ekranda ayqın jaratıp berip, keleshekke uzatıwshı ǵayratker.

«Qaysar» shıǵarmasınıń kompoziciyalıq qurılısına toqtap ótetuǵın bolsaq: Kirisiw bóliminde baslı qaharman Saǵınbay hám «Dáwkempir» shirket xojalıǵı baslıǵı Nazar aǵa menen sáwbeti beriledi. Saǵınbayga kúsh-quwat bagıshlap, oǵan járdem bergen hám oǵan máslahátlerin bergen insan Nazar aǵa oǵan Iskender tuwralı ráwiyat aytıp, qalay bolmasın aldına qoyılǵan tosıqlardı jeńip ótiwdi uqtıradı. Fermer bolıp, salı egiwdi adamlardı jumıs penen támiynlewdi aldına maqset etip koyǵan Saǵınbaydıń xarakteri avtor tárepinen kirisiw bóoliminde-aq anıq ashıp berilgen. Ol qaysar, ójet bolǵanı menen bul ójetlik álbette jaqsı niyetler jolında kórinedi, ol sonıń menen birge haq kewil hám miynetkesh insan sıpatında kórinedi.

Túyin - Saǵınbaydıń fermerlikke talpınıwınan baslanadı, sebebi usı payıttan baslap oǵan qarsı shıǵıwshılar kóbeyedi, olardıń biri traktorshı Sultan, jáne Embergen brigadlar. Olar Saǵınbaydıń jolında kese turıp túrli qarsılıqlar kórsetedi, onıń menen qasarısıwǵa deyin baradı. Bul adamlardıń isleri nátiyjesinde túyinnen tuwılıwshı konfliktler rawajlanıp barıp, filmniń qızıqlılıǵın arttıradı. Waqıyalardıń keskin rawajlanıwı shıǵarmanıń shıńı sanalǵan kulminaciya pisip jetilisedi. Syujettiń qarar tabıwında anıq nátiyje menen juwmaqlanǵan bir iri fakt, hádiyse- fabula tiykarǵı orın tutıwı kerek [3, 8-b].

Scenariydiń kulminacion noqatı - bul Saǵınbaydıń miynetiniń jemisin kóriwi, aqır sońında shıǵarma onıń niyetleriniń izbe-iz ámelge asıp, unamlı juwmaqlanıwı menen sheshim tabadı. Qaharman bul jolda hátteki ózi asırap otırǵan malların, jigirma bes aqteregin satıp, miynetkeshlerine is haqı beredi, jáne óz rejelerin puxta dúzip, salıǵa qosa ayǵabaǵar hám júweri egip, olardıń jetilisip shıǵıwında qızǵın miynet etip, islerin buljıtpay orınlap, sońında ózi kutken jemislerge iye boladı, nan, balıq islep shıǵarıwdı jolǵa qoyadı hám olardı pullap, islegen jumısshılardıń haqıların beredi Nazar aǵaǵa da kelip qarızların qaytara baslaydı. Nazar aǵa onıń xáreketlerin qollap, óz másláhátlerin beredi.

Film rejissyorı B.Baymurzaev hám operatorı A.Asqarovlar jemisli miynet etkeni filmdi tamashalaǵan waqıtta kórinedi. Dóretiwshi jámáát film ideyasın hám tematikasın ashıp beriwge háreket etken. Filmde xalqımızǵa belgili akter aktrisalardan A.Nawrızova, A.Seytekov, Q.Jumamuratov, J.Jumanov, B.Dawletniyazov, B.Ótebaev, M.Sapaeva, F.Qalilaev, D.Nurıllaeva hám basqa da talantlı aktyorlar rol atqardı.

«Shıǵarmada dóretiwshi shaxstıń roli, onıń ruwxıy hám sezimtal áleminiń tásiri kúsheyip barmaqta-búgingi kinoda men ushın jańalıq áne usı nárseler sanaladı» degen edi kino ustası A.Smirnov [4, 19-b]. Shınında da, dóretiwshi

shaxs – scenaristtiń dúnyatanımı tiykarında jańa filmniń de ideyası, maqseti kózge kórinedi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. 2020-jıl 20-noyabrdegi ÓzR.Prezidentiniń kino dóretiwshiler menen sáwbeti
2. Nızanov M. “Qaraqalpaq kinosı”, Nókis-“Bilim”, 2016, 13-b.
3. Imomov B. “Dramaturgik mahorat sirlari”, T-1991, 8-bet
4. Axmedov B. «Kino: mahorat poǵonalari» Toshkent – 2010, 19-bet

ӘДЕБИЯТ ҲӘМ ҚИНО ӨНЕРИ: ЭКРАНЛАСТЫРЫУ ЖОЛЫНДАҒЫ ДӨРЕТИУШИЛИК ШЕБЕРЛИК

Қыдырниязова Оралхан
ӨзМКӨМИ Нөкис филиалы доценти

Annotaciya: Maqalada kórkem ádebiyat shıǵarmaların ekranlastırıw processindegi kinodramaturgiyanıń roli hám scenariy avtorı menen rejissyordıń dóretiwshilik sheberligi sóz etiledi. Jahán, rus hám ózbek kino óneri tájiriybesi mısalında ádebiy shıǵarmanı kino tiline kóshiriwdiń qıyınshılıqları, tabısları hám sátsizlikleri tallanadı. Sonday-aq, maqalada qaraqalpaq kino ónerinde tariyxıy tulǵanıń ómir jolın sáwlelendirgen «Eshan baqsı» («Ómirdiń úsh pasılı») kórkem filmi mısalında ómirbayanlıq ekranlastırıwdıń ózine tán kórkemlik hám muzıkalıq ózgeshelikleri ashıp berilgen.

Tayanısh sózler: Ekranlastırıw, kinodramaturgiya, scenariy, rejissyorlıq sheberlik, ádebiyat hám kino, «Eshan baqsı» filmi, qaraqalpaq kino óneri, muzıkalıq drama, dóretiwshilik koncepciya..

Annotatsiya: Maqolada badiiy adabiyot asarlarini ekranlashtirish jarayonida kinodramaturgiyaning roli hamda ssenariy muallifi va rejissyorning ijodiy mahorati tahlil qilingan. Jahon, rus va o‘zbek kinosi tajribasi misolida adabiy asarni kino tiliga ko‘chirishning murakkabliklari, yutuq va kamchiliklari yoritilgan. Shuningdek, maqolada qoraqalpoq kino san’atida tarixiy shaxs hayotini gavdalantirgan «Eshon baxshi» («Umrning uch fasli») badiiy filmi misolida biografik ekranlashtirishning o‘ziga xos badiiy va musiqiy xususiyatlari ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: Ekranlashtirish, kinodramaturgiya, ssenariy, rejissyorlik mahorati, adabiyot va kino, «Eshon baxshi» filmi, qoraqalpoq kino san’ati, musiqiy drama, ijodiy konsepsiya.

Abstract: The article examines the role of screenwriting in the process of adapting literary works for the screen, as well as the creative mastery of the screenwriter and film director. Based on the experiences of world, Russian, and Uzbek cinematography, the challenges, successes, and failures of translating literary text into film language are analyzed. Furthermore, using the example of the feature film "Eshan Bakshi" ("Three Seasons of Life") from Karakalpak

cinema, which depicts the life of a historical figure, the article highlights the unique artistic and musical features of biographical screen adaptation.

Keywords: Screen adaptation, screenwriting, screenplay, directing mastery, literature and cinema, "Eshan Bakshi" film, Karakalpak cinema, musical drama, creative concept.

Kino – ózine tán kórkem ádebiyat shıǵarmaların ekranlastırıwı arqasında kórkem ónerdiń óz aldına bir túri sıpatında qáliplesti. Dáwirler ótip, kinonıń xarakteri hám texnikalıq imkaniyatları rawajlanǵan sayın, ádebiy shıǵarmalarǵa jandasıw da túbiri menen ózgerdi. Rus kinosınıń dáslepki jıllarında L.Tolstoydıń úlken «Urıs hám tınishlıq» romanın 12-15 minutlıq qısqa metrajlı filmge sıydırıwǵa háreket etilgen bolsa, aradan on jıllar ótip S.Bondarchuk bul shıǵarma tiykarında túp nusqaǵa mánis hám forma tárepinen júdá jaqın bolǵan 4 seriyalı úlken epopeya jarattı.

Búgingi kúnde kino óneri ádebiy shıǵarmanı jalań kórsetiw (illyustraciya) jolınan bas tartıp, óziniń súwretlew quralları arqalı syujettiń ózine tán táreplerin hám formasın hikaya qılıw dárjesine jetti. Bul process eń birinshi gezekte kinodramaturǵtıń moynına úlken hám juwapkarshelikli wazıypa júkleydi. Ekranlastırıw – kinonıń eń quramalı janrlarınıń biri, sebebi film jaratılıp ekranǵa shıqqanda, scenariy avtorı hám rejissyor hár dayım túp nusqa kitap penen salıstırıwshı sezgir tamashagóydiń qatań názerinde boladı.

Jáhán hám ózbek kino tájiriybesi kórsetkenindey, ádebiy shıǵarma waqıyaları zamanaǵóylikke kóshirilgende yamasa kino tiline beyimlestirilgende, onıń ózine tán biytákirarlıǵı saqlanıp qalıwı shárt. Máselen, A.Kurosavanıń F.Dostoevskiydiń «Telba» shıǵarması tiykarında islegen filmi jańa dramaturǵiyalıq formada da túp nusqa mánisin saqlap qalǵanı menen áhmiyetli. Kerisinshe, eger scenariy avtorı menen rejissyordıń kórkem pikiri hám ideyası bir jerden shıqpasa, film háreketleri tabıssız bolıwı múmkin. Bunı E.Azam shıǵarması boyınsha Yu.Roziqov scenariy jazǵan «Piyoda» filminde kóriwimiz múmkin: scenariyde Ana jerge muxabbat hám mánawiy dúnya teması jaqsı ashılǵanı menen, rejissyor R.Malikov bul ideyanı jetkerip bere almadı, nátiyjede film túpkilikli mánisin jogalttı.

Filmlerdiń titrlerinde jiyi ushırasatuǵın «tiykarında» yamasa «boyınsha» degen sózler kinodramaturǵtiń erkin dóretiwshilik jol tutqanın, kerek bolsa ayırım syujet jónelislerin ǵana saylap alıp, ózgerisler kirgizgenin ańlatadı. Qırǵız kinosınıń qáliplesiwinde Sh.Aytmatov shıǵarmaları, rus kinosında N.Mixalkovtıń «Dvoryanlar uyası» sıyaqlı filmleri ádebiyat penen kinonıń mánisli baylanısın kórsetedi. Ózbek kinosında bolsa scenariyler jetispewshiligi sebepli ádebiy shıǵarmalarǵa jiyi múrájet etilgen, biraq dástúriy túrde túp nusqaǵa jaqın islengen «Toxir va Zuxra», «Nasriddinniń sarǵuzashtlari», «Yolǵiz yodǵorim» sıyaqlı filmler óz aldına mektep boldı. Ásirese, Damir Salimovtıń Ǵ.Ǵulom povesti tiykarında islegen «Shum bola» filmi kino tariyxında óshpes iz qaldırdı. Scenariy avtorları Sh.Abbosov hám N.Naumovlar

xalıq awızeki dóretiwshiligi hám ótkir yumordı kino tili menen ájayıp bayıtıp, kúlki menen qayǵını, sol dáwirdiń mánisin sheber ashıp bere aldı.

Ádebiy shıǵarmalardı kino tili menen bayıtıw, tariyxıy tulǵalardıń ómir jolın ekranlastırıw dástúri qaraqalpaq kino kórkem ónerinde de ózine tán mánisli orınǵa iye. Bunıń jarqın mısalları sıpatında 2011-jılı jurtshılıqqa usınılǵan «ESHAN BAQSÍ» («Ómirdiń úsh pasılı») kórkem filmin kórsetiwimiz múmkin.

Film professional kino mánislerine say kútá kúshli dóretiwshilik komandadan ibarat boldı:

Scenariy avtorı: M.Nızanov, rejissyorlar: B.Baymurzaev, B.Nizamatdinov, operatorlar: B.Dilmuratov, A.Asqarov, kompozitor: Q.Zaretdinov.

Rollerde: O.Ótámbetov, I.Aybatov, Ó.Qosımbetov, J.Jumanov, B.Nazarımbetov, G.Allambergenova.

Filmniń mánisi hám kórkemlik áhmiyeti: Bul film XX ásirde qaraqalpaq baqsıshılıq mektebiniń rawajlanıwına úlken úles qosqan, ataqlı baqsı, Ózbekstan Xalıq artisti Eshan Qospolatovtıń ómir jolı hám dóretiwshilik iskerligine baǵıshlanǵan. Syujet keń hám mánisli waqıyalardı óz ishine alıp, XX ásirdiń basınan baslap 1953-jılǵa shekem bolǵan dáwirdi qamtiydi.

Kinodramaturgiyanıń qatań talaplarına say, filmde bas qaharman obrazı kórkem hám kúshli dramalıq syujetler járdeminde ashıp berilgen. Filmniń eń utıslı hám tásirli tárepi – bas qaharman hám basqa personajlardıń ózleri duwtar shertip atqarǵan qosıqları boldı. Bul muzıkalıq qatlam film degi waqıyalar menen mánisli túrde baylanısıp, hár bir epizodtıń óz sheshimin durıs tabıwına hám tamashagóy ushın isenimli shıǵıwına úlken xızmet etken. Keń jámiyetshilik ushın baǵıshlanǵan bul kórkem tuwındı qaraqalpaq kino kórkem ónerinde ekranlastırıw hám dramaturgiya ónerиniń aldıńǵı mısallarınıń biri boldı.

Kinonıń barlıq túrlerinde scenariy eń tiykarlı tútqa esaplanadı. Scenariysiz, tek qana improvizaciyaǵa súyenip mazmunı tereń film jaratıw múmkin emes. Filmniń ideyası, mánisi hám obrazları dáslep scenariyde anıq tabilıwı shárt. Kino ustalarınıń ádebiyatqa hám tariyxıy tulǵalardıń ómirine dıqqat awdarıwı – kino ónerиniń mánislik hám kórkemlik dárejesin asırıwǵa, kinodramaturǵiyanıń jáne de rawajlanıwına xızmet ete beredi.

Ádebiyatlar dizimi / References:

1. Мамбетов К. Қарақалпақ әдебияты тарийхы (әййемги дәўирлерден XIX әсирдиң ақырына шекем).–Нөкис:«Билим»,1993.– 296 б.

2. Худойқулов М. Бадиий журналистика: Тарих, назария ва амалиёт. – Тошкент: «Университет», 2019. – 184 б.

3. Tajadinova G. N. Kino kórkem ónerиniń zamanagóy mediadaǵı ornı // Art and Culture Bulletin. – 2025. – № 4. – B. 116–118.

METASTRUKTURE OF CHARACTER GENERATION: A MODERN DIRECTING PERSPECTIVE

Ниетуллаев Рустем
ӨзМКӨМИ Нөкис филиалы оқытыўшысы

Abstract: This research examines the theoretical and practical frameworks of character creation within the paradigm of modern directing. In the contemporary era, the process of developing a dramatic or cinematic image has evolved beyond traditional methods, integrating psychological depth with innovative visual metaphors. The study analyzes how modern directors utilize conceptual approaches to transform a script-based persona into a multi-dimensional artistic reality.

Keywords: *modern directing, character creation, conceptual foundations, artistic image, directorial vision, dramatic structure, psychological portrait, visual storytelling.*

The term "Director" originates from the French word meaning "I manage/guide." A director is a professional who prepares works across all fields of art—namely cinema, television, radio, and theater—for the screen or the stage.

A director is the film creator (stager)—a creative leader who oversees all artistic and production forces during the filmmaking process. They work directly with cinematographers, production designers, composers, and actors, synthesizing their individual crafts with the film's ideological and artistic direction to create a unified work of art. Film direction has a unique methodology. Cinema requires the harmony of an entire collective, and the person who creates this harmony is the director. One of the great masters, Federico Fellini, noted:

"Film production requires extremely complex organization; it rejects a superficial approach. A hundred times a day, one must review the actors, the lighting, the frame, the costumes, the dialogue, and the camera optics. If all these elements are not brought into a strict order, the film will not materialize."

A television director, however, possesses distinct qualities derived from the blend of both cinematic and theatrical crafts. Those working in television must be a unique category of individuals. A director must have deeply studied the legacy of great artists, painters, writers, and composers who came before them, comprehending their styles and unique characteristics. Television is, first and foremost, a venue for spectacle. While the word takes precedence in news programs, it is the director who makes it visually engaging. In artistic television and entertainment shows, the role and place of the director are incomparable. The director's entire focus and creative pursuit should be directed toward studying the human being and researching the persona in front of the screen. A director is considered a researcher of the human soul. Beyond managing the

creative team, they organize and lead all processes. Theater directors have their own specific traits. Any plan or goal of a director cannot be realized suddenly without rehearsals. Every discovery in a play, and every movement of an actor in creating a character, is the result of relentless searching. Indeed, it is through rehearsal that both the director and the actor perceive the essence and solution of the work. Often, a creative atmosphere prevails during theater rehearsals where no one interferes, and even the flight of a fly is noticed. This is the sacred creative process. Whether working at the table, arranging mise-en-scène on stage, rehearsing in costume and makeup, or synchronizing stage design and music—a creative environment must reign supreme. From the assistant director to the makeup artist, costume designer, stagehand, and lighting technician—everyone must serve the director and actor to ensure a productive rehearsal. Just as a child develops for nine months to be born, a play—the product of creativity—matures like the "child of the theater" through rehearsals. Only when it finds its rhythm and balance does it see the stage and meet the audience. Historically, before Directing emerged as an independent form of stage art, the functions of a stager were performed by authors or leading actors. During the Renaissance in Europe, as professional touring theaters emerged, the troupe leader—who acted as author, actor, and director—appeared. In the 16th–17th centuries, figures like W. Shakespeare, J.B. Molière, and Lope de Vega contributed significantly to the development of directing. During the Enlightenment, the theory of directing began to take shape (G. Lessing, D. Diderot). Following Lessing, F.L. Schröder at the Hamburg Theater was the first to mandate that actors study the entire play, not just their own roles. These principles were continued by F. Talma (France), marking a shift from Classicism toward Romantic theater.

In the 19th century, the Meiningen Ensemble directors (L. Chronegk and others) played a vital role in the birth of modern directing. Their strengths lay in a careful approach to the author's text, accurate historical depiction, and achieving harmony in ensemble scenes. By the early 20th century, formalist trends dominated Western European directing (E.G. Craig in England, M. Reinhardt in Germany, A. Appia in Switzerland). Throughout the 20th century, Western directing was heavily influenced by the Russian school (K.S. Stanislavski, V.I. Nemirovich-Danchenko, E.B. Vakhtangov, V.E. Meyerhold, and A.Ya. Tairov). The evolution of directing over the years is the result of the lifelong dedication of masters who devoted themselves to this craft. A director's worldview—their deep contemplation of global progress, nature, and the mysteries of the human being—constitutes the core of their creative work. In conclusion, "The director's service is both noble and arduous; their task is exceptionally complex."

REFERENCES:

1. M.Muxammedov, Sh. Atamuradova. “Televideniye va radio rejissurasi”, Toshkent «Niso poligraf» 2017

2. Nietullaev, Rustam Asanovich. "Zamonaviy televideniye sohasida ovoz rejissorligining tutgan o'rni va mehnat faoliyatining samarali jihatlari." *Oriental Art and Culture* 4.1 (2023): 457-464.

3. Asanovich, Nietullaev Rustam. "THE ACOUSTIC SYSTEM AND ITS APPLICATION IN THE FIELD." *Oriental Art and Culture* 5.6 (2024): 842-844.

ЗАМОНАВИЙ АУДИОВИЗУАЛ САНЪАТ: КИНО, ТЕЛЕВИДЕНИЕ ВА РАДИО СОҲАСИДАГИ ЯНГИ ТЕХНОЛОГИЯЛАР ВА ИННОВАЦИЯЛАР

Шукуров Яшарбек
ӨзМКӨМИ Нөкис филиалы 1-курс студенти
Илимий басшысы, ӨзМКӨМИ Нөкис филиалы
оқытыўшысы ***Тилепов Қ.***

Annotatsiya: Ushbu maqolada zamonaviy audiovizual san'atning muhim yo'nalishlari bo'lgan kino, televideniye va radio sohalarida yuz berayotgan texnologik yangilanishlar hamda innovatsion jarayonlar tahlil qilinadi. Raqamli texnologiyalar, sun'iy intellekt, virtual ishlab chiqarish (Virtual Production), internet-translyatsiyalar, podkastlar va streaming platformalarning rivojlanishi audiovizual kontent yaratish va tarqatish jarayonlariga ko'rsatayotgan ta'siri yoritiladi. Shuningdek, yangi texnologiyalarning ijodiy faoliyat, auditoriya bilan muloqot va media mahsulotlar sifatini oshirishdagi o'rni ko'rib chiqiladi. Tadqiqot natijalari zamonaviy audiovizual san'atning texnologik taraqqiyot bilan chambarchas bog'liq holda rivojlanayotganini ko'rsatadi.

Аннотация: В данной статье анализируются технологические обновления и инновационные процессы, происходящие в кино, телевидении и радио, которые являются важными направлениями современного аудиовизуального искусства. Освещается влияние цифровых технологий, искусственного интеллекта, виртуального производства (Virtual Production), интернет-трансляций, подкастов и стриминговых платформ на процессы создания и распространения аудиовизуального контента. Также рассматривается роль новых технологий в повышении качества медиапродукции, творческой деятельности и взаимодействия с аудиторией. Результаты исследования показывают, что современное аудиовизуальное искусство развивается в тесной связи с технологическим прогрессом.

Abstract: This article analyzes technological innovations and innovative processes occurring in the fields of cinema, television, and radio, which are essential branches of modern audiovisual art. It highlights the impact of digital technologies, artificial intelligence, Virtual Production, internet broadcasting, podcasts, and streaming platforms on the creation and distribution of audiovisual content. Furthermore, the role of new technologies in enhancing creative activity, audience engagement, and the quality of media products is

examined. The research results indicate that modern audiovisual art is developing in close connection with technological progress.

Kalit so‘zlar: audiovizual san’at, kino, televideniye, radio, raqamli texnologiyalar, innovatsiyalar, sun’iy intellekt, virtual production, podkastlar.

Ключевые слова: аудиовизуальное искусство, кино, телевидение, радио, цифровые технологии, инновации, искусственный интеллект, виртуальное производство, подкасты.

Keywords: audiovisual art, cinema, television, radio, digital technologies, innovations, artificial intelligence, virtual production, podcasts.

KIRISH: Bugungi kunda axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi kino, televideniye va radio sohalarida katta o‘zgarishlarga sabab bo‘lmoqda. Raqamli texnologiyalar, sun’iy intellekt, virtual ishlab chiqarish (Virtual Production), internet-translyatsiyalar va streaming platformalar audiovizual san’atning yangi rivojlanish bosqichini shakllantirmoqda.

Mavzuning dolzarbligi shundaki, zamonaviy texnologiyalar media mahsulotlarni yaratish, tarqatish jarayonlarini tubdan o‘zgartirmoqda. Shu bois kino, televideniye va radio sohalarida qo‘llanilayotgan innovatsiyalarni o‘rganish muhim ahamiyatga ega.

Ushbu maqolaning maqsadi — audiovizual san’atda qo‘llanilayotgan yangi texnologiyalar va innovatsiyalarni tahlil qilish hamda ularning media sohasiga ta’sirini yoritishdan iborat. Tadqiqot obyekti sifatida zamonaviy audiovizual san’at, predmeti sifatida esa kino, televideniye va radiodagi innovatsion texnologiyalar tanlangan.

ASOSIY QISM: Kino sohasidagi yangi texnologiyalar: Zamonaviy kino sanoati raqamli texnologiyalar yordamida sezilarli darajada rivojlandi. Yuqori aniqlikdagi (4K va 8K) kameralar, kompyuter grafikasi, vizual effektlar (VFX) va virtual ishlab chiqarish texnologiyalari filmlarning sifati hamda tomoshabinga ta’sirchanligini oshirmoqda. Ayniqsa, sun’iy intellektdan montaj, tasvirni yaxshilash va maxsus effektlar yaratishda keng foydalanilmoqda.

Televideniyedagi innovatsiyalar: Televideniye sohasida raqamli efir texnologiyalari va internet-translyatsiyalar muhim o‘rin tutadi. Smart TV, IPTV va onlayn platformalar tomoshabinlarga istalgan vaqtda kontentdan foydalanish imkonini bermoqda. Shuningdek, zamonaviy studiyalar virtual dekoratsiyalar, interaktiv grafika va ko‘p kamerali suratga olish texnologiyalaridan foydalanib, dasturlar sifatini oshirmoqda.

Radio va podkastlarning rivojlanishi: Radio sohasi ham raqamli transformatsiya jarayonlarini boshdan kechirmoqda. Internet-radio va podkastlar an’anaviy radio eshittirishlarning yangi shakliga aylandi. Mobil ilovalar va onlayn platformalar orqali tinglovchilar istalgan joyda va vaqtda audio kontentdan foydalanish imkoniyatiga ega bo‘lmoqda. Bu esa radio auditoriyasining kengayishiga xizmat qilmoqda.

Sun’iy intellekt va streaming platformalar: Sun’iy intellekt media sohasida kontent yaratish va tahlil qilish jarayonlarini soddalashtirmoqda. AI yordamida

subtitr yaratish, ovozni qayta ishlash, tavsiya tizimlarini ishlab chiqish va ma’lumotlarni tahlil qilish mumkin. Shu bilan birga, YouTube, Netflix va boshqa streaming platformalar media mahsulotlarni tarqatishning eng ommabop vositalariga aylanib, auditoriyaning kontent yaratishni o‘zgartirmoqda.

XULOSA: Zamonaviy audiovizual san’atning rivojlanishi kino, televideniye va radio sohalarida yangi texnologiyalar hamda innovatsiyalarning keng joriy etilishi bilan chambarchas bog‘liq. Raqamli texnologiyalar, sun’iy intellekt, virtual ishlab chiqarish, internet-translyatsiyalar va streaming platformalar media mahsulotlarni yaratish hamda tarqatish jarayonlarini yanada takomillashtirmoqda.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, innovatsion texnologiyalar audiovizual kontent sifatini oshirish, auditoriya bilan samarali muloqot o‘rnatish va media sohasining raqobatbardoshligini kuchaytirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Kelgusida ushbu texnologiyalarning yanada rivojlanishi audiovizual san’atning yangi imkoniyatlarini yuzaga chiqarishi va media sanoatining taraqqiyotiga xizmat qilishi kutilmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. UNESCO. Artificial Intelligence in Education: Guidance for Policy-makers. Paris, 2021.
2. OpenAI. AI and Education Research Overview, 2023.
3. World Health Organization. Ethics and Governance of Artificial Intelligence for Health. Geneva, 2021.
4. European Commission. Artificial Intelligence Act Proposal, Brussels, 2021.
5. Russell S., Norvig P. Artificial Intelligence: A Modern Approach. Pearson, 2020.
6. Holmes W. Artificial Intelligence in Education. Routledge, 2022.

ОММАВИЙ КОММУНИКАЦИЯ ТИЗИМИДА ЭКРАН САНЪАТИНИНГ ЭСТЕТИК ВА ИЖТИМОИЙ-ФУНКЦИОНАЛ ЖИХАТЛАРИ

Тохиров Авазбек
ӨзМКӨМИ Нөкис филиалы 1-курс студенти
Илимий басшысы, ӨзМКӨМИ Нөкис филиалы оқытыўшысы ***Тилепов Қ.***

Annotatsiya: Ushbu maqolada kino va televideniyening jamiyat hayotidagi ahamiyati, inson dunyoqarashi va ma’naviy tarbiyasiga ko‘rsatadigan ta’siri yoritilgan. Shuningdek, ommaviy axborot vositasi sifatida uning ta’lim, madaniyat va ijtimoiy ongni shakllantirishdagi roli tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: kino, televideniye, jamiyat, madaniyat, axborot.

Аннотация: В данной статье рассматривается значение кино и телевидения в жизни общества, их влияние на мировоззрение человека и духовное воспитание. Также анализируется их роль как средства массовой

информации в формировании образования, культуры и общественного сознания.

Ключевые слова: кино, телевидение, общество, культура, информация

Abstract: This article discusses the importance of cinema and television in society, their influence on human worldview and spiritual education. It also analyzes their role as mass media in shaping education, culture, and social consciousness.

Keywords: cinema, television, society, culture, information

Kirish: XXI asrning birinchi choragida axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining raqamli transformatsiyasi natijasida ommaviy axborot vositalari va global media tarmoqlarining jamiyat hayotidagi sotsiomadaniy o‘rni tubdan o‘zgardi. Ayniqsa, kino va televideniye inson sotsializatsiyasi va individual ongiga affektiv (hissiy) hamda kognitiv ta’sir ko‘rsatish darajasi yuqori bo‘lgan fundamental ijtimoiy-madaniy institutlar sifatida namoyon bo‘lmoqda. Ular bugungi kunda shunchaki axborot uzatish va translyatsiya qilish kanali emas, balki ijtimoiy ongni modellashtiruvchi, ma’naviy-axloqiy qadriyatlarni sotsiumga singdiruvchi hamda jamiyatning estetik didini shakllantiruvchi drayver hisoblanadi. Mazkur maqolaning maqsadi kino va televideniyening jamiyatdagi o‘rni hamda ularning ijtimoiy, madaniy va ma’naviy hayotga ta’sirini ilmiy jihatdan tahlil qilishdan iborat. Shuningdek, ushbu vositalarning ijobiy va salbiy jihatlarini aniqlash hamda ularning yosh avlod tarbiyasidagi ahamiyatini ochib berish ko‘zda tutiladi.

Asosiy qism. Audiovizual media zamonaviy ommaviy kommunikatsiya tizimining ajralmas tarkibiy qismi sifatida jamiyat rivojlanishida muhim ijtimoiy institut vazifasini bajaradi. Ularning ta’siri ko‘p qirrali bo‘lib, informatsion, kommunikativ, tarbiyaviy va rekreativ funksiyalar orqali namoyon bo‘ladi. Ilmiy adabiyotlarda kino va televideniye “ijtimoiy reallikni aks ettiruvchi va qayta konstruksiya qiluvchi vosita” sifatida talqin etiladi.

Birinchidan, kino va televideniye axborot tarqatish vositasi sifatida jamiyatning informatsion ehtiyojlarini qondiradi. Televideniye orqali uzatiladigan yangiliklar, tahliliy dasturlar va hujjatli filmlar jamiyat a’zolarini ijtimoiy, siyosiy va iqtisodiy jarayonlar bilan muntazam tanishtirib boradi. Bu esa fuqarolarning ijtimoiy ongini shakllantirish va ularning faol fuqarolik pozitsiyasini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Ikkinchidan, mazkur vositalar madaniy qadriyatlarni uzatish va transformatsiya qilishda muhim rol o‘ynaydi. Kino san’ati orqali milliy an’analar, urf-odatlar va tarixiy tajribalar vizual shaklda keng auditoriyaga yetkaziladi. Shu bilan birga, globalizatsiya jarayonida xorijiy kontentning keng tarqalishi madaniyatlararo integratsiyani kuchaytiradi, biroq ayrim hollarda milliy identifikatsiyaga tahdid solishi ham mumkin. Shu nuqtai nazardan, mahalliy kino industriyasini rivojlantirish va milliy kontent ulushini oshirish muhim vazifa hisoblanadi. Shuningdek ekran san’atining tomoshabin psixologiyasiga ko‘rsatadigan hissiy ta’siri faqatgina vizual kadrlarga emas, balki ovoz rejissurasi, shovqinlar va musiqiy partituraning ijtimoiy-psixologik kontekstda to‘g‘ri taqsimlanishiga ham bog‘liqdir.

Uchinchidan, Ekran san’ati shakllari shaxs ijtimoiylashuvi jarayoniga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Ayniqsa, yoshlar auditoriyasi vizual obrazlarga nisbatan yuqori

sezuvchanlikka ega boʻlib, ular koʻpincha ekran qahramonlarining xatti-harakatlari, nutqi va hayot tarzini model sifatida qabul qiladi. Ijtimoiy oʻrganish nazariyasiga koʻra, insonlar kuzatish va taqlid orqali yangi xulq-atvor shakllarini oʻzlashtiradi. Shu sababli, kino va televideniyeda namoyish etilayotgan obrazlar va gʻoyalar yoshlar ongiga bevosita ta’sir etadi.

Toʻrtinchidan, ushbu vositalarning rekreativ funksiyasi ham alohida ahamiyatga ega. Kino va televideniye insonlarga dam olish, stressni kamaytirish imkonini beradi. Koʻngilochar dasturlar, seriallar va badiiy filmlar auditoriyaning psixologik holatiga ijobiy ta’sir koʻrsatadi. Biroq, haddan tashqari koʻp vaqtni ekran qarshisida oʻtkazish insonning ijtimoiy faolligini pasaytirishi mumkin.

Shu bilan birga, Ekran san’atining salbiy jihatlari ham mavjud. Zoʻravonlik, stereotiplar, manipulyativ axborot va iste’molchilik gʻoyalarini targʻib qiluvchi kontent jamiyat ongiga salbiy ta’sir koʻrsatishi mumkin. Ayrim tadqiqotlar shuni koʻrsatadiki, zoʻravonlik sahnalarini muntazam tomosha qilish agressiv xulq-atvor ehtimolini oshiradi. Bundan tashqari, ommaviy madaniyat mahsulotlari ba’zan real hayotni soddalashtirilgan yoki notoʻgʻri talqin etilgan shaklda aks ettiradi, bu esa tomoshabinlarda notoʻgʻri tasavvurlar shakllanishiga olib keladi.

Yana bir muhim jihat — kino va televideniyening iqtisodiy ta’siridir. Ushbu soha nafaqat madaniy, balki iqtisodiy sektor sifatida ham muhim ahamiyat kasb etadi. Kino industriyasi yangi ish oʻrinlari yaratadi, turizm rivojiga turtki beradi hamda davlatning xalqaro imijini shakllantirishga xizmat qiladi. Masalan, muvaffaqiyatli filmlar yoki seriallar muayyan hududlarga boʻlgan qiziqishni oshiradi va iqtisodiy faollikni ragʻbatlantiradi.

Xulosa: Yuqoridagi tahlillar shuni koʻrsatadiki, kino va televideniye zamonaviy jamiyatning ajralmas tarkibiy qismi sifatida inson ongiga, ijtimoiy munosabatlarga va madaniy jarayonlarga sezilarli ta’sir koʻrsatuvchi kuchli omil hisoblanadi. Ular axborot uzatish, ijtimoiy ongni shakllantirish, madaniy qadriyatlarni targʻib qilish hamda shaxs ijtimoiylashuvi jarayonida muhim funksiyalarni bajaradi.

Kino va televideniyening ijobiy jihatlari ularning ta’limiy, tarbiyaviy va madaniy rivojlanishga xizmat qilishida namoyon boʻlsa, salbiy jihatlari asosan nazoratsiz va sifatsiz kontent orqali yuzaga chiqadi. Shu sababli, mazkur sohada kontent sifatini oshirish, milliy qadriyatlarga mos mahsulotlar yaratish hamda auditoriyaning media savodxonligini rivojlantirish dolzarb vazifa hisoblanadi.

Bundan tashqari, global axborot makonida kino va televideniye nafaqat ichki, balki xalqaro miqyosda ham muhim kommunikativ vosita sifatida xizmat qilmoqda. Ular orqali davlatlarning madaniy imiji shakllanadi va xalqlar oʻrtasida oʻzaro tushunish mustahkamlanadi. Umuman olganda, kino va televideniye jamiyat taraqqiyotiga bevosita ta’sir koʻrsatuvchi strategik soha boʻlib, undan samarali va oqilona foydalanish jamiyatning ma’naviy va intellektual rivojlanishiga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mirziyoyev Sh. Yangi Oʻzbekiston strategiyasi. – Toshkent: Oʻzbekiston. 2021, 464b.

2. Кино: энциклопедический словарь. Гл. ред. С.И.Юткевич. – М.: Сов.энциклопедия, 1986. – С. 129.

3. Хайдеггер М. Время картины мира (1938, 1950) // Хайдеггер М. Исток художественного творения. Избранные работы разных лет. М.: Академический проект, 2008. – С. 274.
4. Teshaboyev J. «O‘zbek kinosi: izlanishlar va ishonchlar» (1984);
5. Abulkosimova X, Teshaboyev J, Mirzamuhamedova M. «O‘zbekiston kinosi» (1985);
6. Тилепов, Қуатбай Нукусбаевич. "КИНО—ТАРБИЯ ВОСИТАСИ." Innovative Development in Educational Activities 2.5 (2023): 314-317.

ЯПОН АНИМАЦИОН КИНОСИ ТАРИХИГА БИР НАЗАР

Қонисов Самандар
ЎзДСМИ 1-босқич магистранти

Annotatsiya - Mazkur maqolada Yaponiya animatsion kinosining shakllanish va rivojlanish tarixi o'rganildi. Unda yapon animatsiyasining dastlabki namunalari, XX asr davomida animatsiya sanoatining taraqqiyoti, teleanimatsiyaning paydo bo‘lishi hamda anime madaniyatining jahon miqyosida ommalashuvi yoritiladi. Shuningdek, yapon animatsiyasining o‘ziga xos badiiy-uslubiy xususiyatlari, yetakchi studiyalar va ijodkorlarning ushbu soha rivojiga qo‘shgan hissasi ko‘rib chiqildi. Maqolada anime san’atining zamonaviy madaniyat va kino industriyasidagi o‘rni ham tahlil qilinib, uning xalqaro miqyosdagi ta’siri ochib berildi.

Kalit so‘zlar: Yaponiya animatsiyasi, anime, animatsion kino, Hayao Miyazaki, Osamu Tezuka.

Annotation - This article examines the history of the formation and development of Japanese animated cinema. It highlights the earliest examples of Japanese animation, the development of the animation industry throughout the twentieth century, the emergence of television animation, and the worldwide popularization of anime culture. The article also discusses the distinctive artistic and stylistic features of Japanese animation, as well as the contribution of leading studios and creators to the development of this field. Furthermore, it analyzes the role of anime art in contemporary culture and the film industry, revealing its influence on the international stage.

Keywords: Japanese animation, anime, animated cinema, Hayao iyazaki, Osamu Tezuka.

Аннотация - В данной статье рассматривается история становления и развития японского анимационного кино. Освещаются первые образцы японской анимации, развитие анимационной индустрии на протяжении XX века, возникновение телевизионной анимации, а также распространение культуры аниме в мировом масштабе. Кроме того, анализируются своеобразные художественно-стилистические особенности японской анимации, а также вклад ведущих студий и

творческих деятелей в развитие данной отрасли. В статье также исследуется место искусства аниме в современной культуре и киноиндустрии, раскрывается его влияние на международном уровне.

Ключевые слова: японская анимация, аниме, анимационное кино, Хаяо Миядзаки, Осаму Тэдзука.

“Animatsiya – bu shunchaki harakatdagi chizgilar emas. Unda hayot va hislar nafasi bo’lishi kerak” deb ta’kidlagan edi mashhur yapon ijodkori Hayao Miyazaki. U aytgan hayot va hislar nafasini esa uning deyarli hamma animelaridan ko’rishimiz mumkin.

Yapon anime san’ati paydo bo’lganiga yuz yildan oshdi. “Anime” so’zi yapon tilidan kelib chiqqan bo’lib, aslida inglizcha “animatsion” so’zining yapon tilidagi qisqartmasi hisoblanadi. Yaponiyada bu so’z har qanday animatsion asarlarga nisbatan ishlatiladi. Yapon animesining paydo bo’lishi 1917-1920-yillarga borib taqaladi. Shu yillarda ishlangan, eksperimental qisqa animatsion filmlar bilan yapon animesi paydo bo’ldi. Dastlabki animelar, G’arb texnologiyalaridan ilhomlangan bo’lsada, ammo yapon uslubida chizilgan edi. Huddi Sakuma Shōzanning “Sharq axloqi, G’arb texnologiyasi” falsafasidek. Jun’ichi Kōuchining 1917-yildagi “Namakura Gatana” (Yalqov qilich) animatsion filmi Yaponiyaning eng qadimgi saqlanib qolingan animesi hisoblanadi. Shuningdek bu davrda Jun’ichi Kōuchi bilan bir qatorda Seitarō Kitayama, Ōten Shimokawa kabi ijodkorlar ilk yapon animatorlari hisoblanishadi. Ilk animelar davomiyligi esa asosan 1-5 daqiqalik bo’lgan. Shu tariqa anime san’ati rivojlandi va davrlar muboynida shakllanib bordi.

“Multiplikasiyaning keng tarqalgan turlari – chizma va uch o’lchamli animasiya hisoblanadi. Chizma multiplikasiya – suratli, soyali va “Qog`oz qo`g`irchoq”larga asoslangan bo`ladi. Uch o`lchamli texnologiyada esa qo`g`irchoq, turli shakldagi predmet va jonli personajlar kadrma kadr suratga olinadi”[44]

1940-1950 yillarda ya’ni ikkinchi jahon urushi va undan keyingi yillarda anime propaganda vositasi sifatida ishlatildi. Urush davridagi animelar asosan urush va vapanparvarlik haqidagi hikoyalar bo’lib, milliy ruhni ko’tarish uchun qo’llanilgan. Masalan, Mitsuyo Seoning “Momotarō: Umi no Shinpei” (Momotarō – Dengiz askarlari, 1943) — Yaponiyaning birinchi to‘liq metrajli animatsion filmi hisoblanadi. Hikoya Momotarō va uning hayvon do’stlarining (maymun, qush, it) jasoratini ko’rsatar edi. Bu orqali vatanparvarlik, jasorat va birlik g’oyalari targ’ib qilingan. Urushdan keyingi yillarda Yaponiya iqtisodiy tanazzulda edi, ammo shu davrda yosh rassomlar va animatorlar yangi yo‘nalish izlay boshlashdi. Shu tariqa 1960-yillarda anime yangi bosqichga ko’tarildi.

“Anime sanoatining otasi” Osamu Tezuka Yapon animatsiyasi tarixidagi eng muhim shaxs hisoblanadi. Tezukani “Manga no Kami-sama” (“Mangalar

[44] M.Mirzamuhamedova – O`zbek animasiyasi, Toshkent mumtoz so`z 2014y, 7b

xudosi") deb ham atashadi. Uning "Tetsuwan Atom" (Astro Boy 1963) animesi – birinchi muvaffaqiyatli TV-anime bo‘ldi. Tezukaning o’ziga hosligi amerikalik Disney uslubini yapon madaniyatiga moslashtirdi: katta ko‘zlar, hissiy yuz ifodalari va chuqur falsafiy g‘oyalar. Bu davrda anime sanoati televizor orqali ommalashdi. Anime yillar davomida shakllanib endi faqat bolalar uchun emas, balki kattalar uchun ham mo‘ljallangan chuqur mazmunli asarlarga aylandi. Buning natijasida anime turlari va janrlari sezilarli darajada kengayib, rivojlana boshladi. Xususan, robotlar va texnologiyalar markazida bo‘lgan mecha janri "Mazinger Z" (1972) kabi asarlar orqali mashhurlikka erishdi. Shu bilan birga, sport mavzusidagi animelar, masalan "Attack No.1" (1969), yoshlarni ruhlantiruvchi va motivatsion ruhdagi syujetlari bilan ajralib turdi. Ilmiy-fantastika yo‘nalishida esa "Space Battleship Yamato" (1974) kabi animelar orqali kosmos, kelajak va insoniyat taqdiri kabi murakkab g‘oyalar yoritildi. Bundan tashqari, romantika, drama va sarguzasht janrlari ham rivojlanib, anime mazmun jihatdan yanada boyidi. Shu tariqa, televizion davr anime sanoatida janrlar xilma-xilligini shakllantirib, uning keyingi taraqqiyoti uchun mustahkam asos yaratdi. 1980-yillardan boshlab animelar nafaqat Yaponiyada, balki butun dunyoda katta auditoriyaga ega bo‘ldi. Bu davrda anime sanoati kengayib, texnologiya rivojlanishi bilan sifat jihatidan ham o‘sdi. 1980-yillarda kompyuter grafikasi, rangli animatsiya va ilg‘or effektlar ishlatilishi bilan animelar vizual jihatdan boyidi. Mashhur studiyalar, xususan "Studio Ghibli", o‘ziga xos va sifatli filmlari bilan xalqaro miqyosda tanildi.

1985-yilda Hayao Miyazaki va Isao Takahata tomonidan "Studio Ghibli" studiyasi tashkil etilishi va ularning animelari, yapon animatsiyasini san’atdagi darajasini yanada ko‘tardi. Bu studiya hozirgi kungacha o’z faoliyatini olib bormoqda. Shu bilan birgalikda dunyo miqyosida ham nufuzi baland deb ayta olamiz. Bunga misol qilib, Hayao Miyazakining ikki animesi "Sen to Chihiro na Kamikakushi" (Ruhlar olami 2001), "Kimitachi wa Dō Ikiru ka" (Bolakay va qush 2023) animelari dunyoga mashhur Oskar mukofotining "Eng yaxshi animatsion film" nominatsiyasida g’olib chiqqan.

"Multiplikasiyaning o`ziga xos xususiyati va tomoshaviyligi shundaki, u tasviriy vositalari va tashqi ko`rinishi bilan ham ahamiyatga molikdir"[45] deya ta’rif bergan edi san’atshunos olima Maxsura Mirzamuhamedova. Aynan tasviriy vositalar Yapon animatsiyasining alohida e’tibor tortuvchi jihatlaridan biridir.

Animening globallashuv davriga katta uchlik nomini olgan animelar "One Piece", "Naruto" va "Bleach" bilan bir qatorda "Dragon Ball Z", "Death Note", "Berserk", "Vinland Saga", "Monster" kabi ko’plab animelarni ham japon animatsiyasining san’atdagi o’rnini mustahkam egallashga yordam berdi. Hozirgi kunda animening texnologiyasi va tarqalish imkoniyatlari tubdan o‘zgardi. Avvalo, internet va striming platformalari anime sanoatini global miqyosga olib chiqdi. Endi tomoshabinlar Yaponiyadagi yangi seriallarni deyarli

[45] M.Mirzamuhamedova – O`zbekistonda bolalar kinosi, G`ofur G`ulom nomidagi adabiyot va san`at nashriyoti., Toshkent 1976y, 42b

bir vaqtning o‘zida butun dunyo bo‘ylab tomosha qilishlari mumkin. Shu bilan birga, animelar sifat jihatdan ancha rivojlandi: raqamli animatsiya, CGI (kompyuter grafikali effektlar), 3D texnologiyalar keng qo‘llanilmoqda. Janrlar yanada xilma-xil va eksperimental bo‘lib, fantasy, ilmiy-fantastika, psixologik triller, sarguzasht, isekai, slice-of-life va romantik animelar keng tarqaldi. Masalan, “Shinggeki no Kyojin” (Titanlar xujumi 2013) va “Kimetsu no Yaiba” (Iblis kesuvchi qilich 2019) kabi animelar butun dunyo miqyosida mashhurlikka erishib anime san’atiga bo’lgan qiziquvchilarning soni yanada ortishiga katta hissa qo’shgan deb ayta olamiz. Shu tariqa anime endi faqat Yaponiyaning madaniy mahsuli emas, balki jahon bozorining muhim qismiga aylandi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. M.Mirzamuhamedova – O`zbek animasiyasi, Toshkent mumtoz so`z 2014y

2. M.Mirzamuhamedova – O`zbekistonda bolalar kinosi, G`ofur G`ulom nomidagi adabiyot va san`at nashriyoti., Toshkent 1976 y.

РЕЖИССЁРЛЫҚ МӘДЕНИЯТЫ ҲӘМ ТАРИЙХЫЙ ШЫНЛЫҚ: «АҒАРТЫЎ ҚАРЛЫҒАШЫ» ФИЛЬМИ МЫСАЛЫНДА

Рахимова Шахноза

ӨзМКӨМИ Нөкис филиалы магистранты

HúJjetli hám kórkem kino kórkem-ónerinde rejissyordıń mádeniyatı, onıń intellektuallıq dárejesi hám tariyxıy tulǵalarǵa bolǵan múnasibeti filmniń kórkemlik qádir-qımbatın belgilewshi baslı faktor esaplanadı. Ásirese, tariyxıy hám aǵartıwshı tulǵalar haqqında film jaratqanda, rejissyordan tek ǵana texnikalıq uqıp emes, bálki úlken izlenis hám mádeniy juwapkershlilik talap etiledi.

Tómende rejissyor mádeniyatı, onıń dóretiwshilik processindegi orni hám bul qásiyetlerdiń Yolqin To‘ychiyev hám qaraqalpaq rejissyori Toreniyaz Qalimbetov dóretiwshiligindegi, sonıń ishinde **«Aǵartıw qarlıǵashı»** (2009-j.) filmi mısalındaǵı kórinisi haqqında kórkem-analitikalıq tárepten tallap shıǵamız.

Kino kórkem-óneri – bul joqarı estetikallıq hám intellektuallıq mádeniyattıń sintezi. Rejissyor mádeniyatı degende, biz tek ǵana onıń professional kadr saylaw, aktyorlar yamasa operator menen islesiw uqıbın emes, bálki eń birinshi gezekte onıń dunyadıń, tariyxıy waqıyalardı hám insan psixologiyasın tereń túsiniw qásiyetin názerde tutamız. Rejissyordıń mádeniyatı – bul onıń taspaǵa alıp atırǵan temasına, ásirese xalq qádirlegen ulı tulǵalar obrazına bolǵan húrmeti hám jantasıw professionalizmidir.

Ózbekstan hám Qaraqalpaqstan kino kórkem-ónerinde óziniń qaytalanbas qoltańbası hám joqarı intellektuallıq mádeniyatı menen ajıralıp turatuǵın rejissyorlar bar. Olardıń qatarında ózbek kinosında ózine tán kórkemlik hám

filosofiyalıq mektep jaratqan rejissyor Yolqin To‘ychiyev hám qaraqalpaq húJjetli kino kórkem-óreniniń talantlı wákili Tóreniyaz Qalimbetovtıń dóretiwshilik processtegi jantasıwları dıqqatqa ılayıq.

Yolqin To‘ychiyev óz filmlerinde insan ruwxıylıǵın, onıń ishki gúreslerin hám jámiyetlik múnasibetlerdi kórkemlik tili menen tereń ashıp beriwshi rejissyor sıpatında belgili. Onıń rejissyorlıq mádeniyatı:

Kadrdaǵı hár bir detaldıń mánisiz qollandırıwına jol qoymawında;

Aktyorlar menen isleskende olardıń psixologiyalıq jaǵdayın kórkemlik dárejesine kótere alıwında kórinis tabadı.

To‘ychiyev kórkem kino tilin joqarı estetik mádeniyat penen bayıtıp, tamashagóydi quruq syujet izinen emes, bálki gápler hám kadrlar artındaǵı jasırın sırlar, metaforalar ústinde oylanıwǵa májbur etedi.

HúJjetli kino janrında rejissyor mádeniyatı eń birinshi gezekte arxiv materialları menen islesiw hám tariyxıy shınlıqqa tereń húrmet penen qaraw talabı menen ólşenedi. Bul baǵdarda qaraqalpaq rejissyori Tóreniyaz Qalimbetovtıń dóretiwshilik iskerligi úlken mektep bolıp xızmet ete aladı.

Mısal sıpatında, onıń 2009-jılı jaratılǵan, eki bólimli «Aǵartıw qarlıǵashı» húJjetli filmin alsaq boladı. Bul film qaraqalpaq álipbesin jaratqan ulı tulǵa, mutafakkir Seyfulǵabit Majitovtıń ómiri hám dóretiwshilik jolına baǵıshlanǵan.

Tariyxıy shınlıqtı izlew hám scenariy: Rejissyor hám scenariy avtorı sıpatında T. Qalimbetov dáslep S. Majitov jasap ótken dáwirdi, onıń qaraqalpaq ádebiyatı, tili, tariyxı hám mádeniyatına qosqan xızmetlerin ilimiy derekler tiykarında úyrenip shıqqan. Rejissyordıń mádeniyatı quruq maǵlıwmat beriwden qashıp, tulǵanıń "aǵartıw qarlıǵashı" ekenligin kórkem detallar menen dálillewde kórinedi.

2.Vizual til hám operatorlıq jumıs:Lentaǵa alıw procesi.

Rejissyor T. Qalimbetov penen birge operator A. Asqarovtıń kadr qurıw mádeniyatı film kompoziciyasın pútinlestirgen. Tarixıy húJjetler, álipbe nusqaları hám arxivlik kadrlar sıpatlı vizual formaǵa salınıp, tamashagóydi sol 1920-30-jıllardıń real atmosferasına alıp kiredi.

3.Eki bólimli formadaǵı kompoziciya:Montaj hám pútinlik.

Filmniń eki bólimli etip dúzilıwi – rejissyordıń materialdı izbe-iz jaylastırıw mádeniyatın kórsetedi. Birinshi bólimde álipbeniń jaratılıwı hám kásiplik tildiń qáliplesıwi kórsetilse, ekinshi bólimde Seyfulǵabit Majitovtıń ulıwma mádeniy-aǵartıwshılıq miyrasları hám onıń qaraqalpaq ruwıylıǵındaǵı óshpes ornı kórkem-publicistikalıq tilde juwmaqlanadı.

«Aǵartıw qarlıǵashı» filminde T. Qalimbetov ózin tek ǵana bir kinoshı emes, bálki **tarıyxshı-izleniwshi hám mádeniyattanuwshı rejissyor** sıpatında kórsete alǵan. Seyfulǵabit Majitovtıń qaraqalpaq xalqı ushın álipbe jaratıwı — bul tek qániygelik jumıs emes, bálki milliy qádiriyatlardı saqlap qalıw ushın úlken gúres edi. Rejissyor bul process hám qaharmannıń ishki dunyasın, onıń aǵartıwshılıq missiyasın joqarı intellektuallıq pafos penen Jetkizip bergen. Munda operator A. Asqarovtıń da kadrdı seziw, jaqtılıq penen

reń hám tariyxıy elementlerdi dál kórsete alıw qásiyetleri rejissyor ideyası menen tolıq úylesken.

Kórkem kinoda Yolqin To‘ychiyev bolsın yamasa hújjetli kinoda Toreniyaz Qalimbetov bolsın — bul eki rejissyordı birlestiretuǵın ulıwma qásiyet — bul olardıń joqarı dóretiwshilik mádeniyatı. Rejissyor mádeniyatı bar jerde kino shıǵarması tek ǵana bir máwsimlik tamasha bolıp qalmay, bálki xalıqtıń tariyxıy yadı, mádeniy baylıǵı hám keleshek áwlad tárbiyasınıń deregi sıpatında áhmiyetke iye boladı. «Aǵartıw qarlıǵashı» filmi de usı joqarı mádeniyattıń nátiyjesinde jaratılǵan, qaraqalpaq kino kórkem-óneriniń tórinen orın alǵan shıǵarmalardıń biridir.

PAYDALANǴAN ÁDEBIYATLAR DIZIMI:

1. X.Abulqosimova “Kino san’ati asoslari” Toshkent-2007.
2. M.Aliev “Kino asoslari” Toshkent “Oqituvchi”, 1993
3. X.Abulqosimova “Kinoteledramaturgiya asoslari” Toshkent-2009.
4. B.Ahmedov “Kino: mahorat pog‘onalari”, Toshkent-2010.
5. Ҳ.Акбаров. – Кино санъати тарихи. Тошкент. 2008.
6. Борисов Сергей технология создания документального фильма. М: Аспект пресс, 2018. 92 б.
7. Ҳ,Муҳамедалиев. “Сценарийнавислик маҳорати”.–Тошкент. “Мусиқа”. 2009 й.

ЖАНР ҲӘМ ФОРМА ЖАЛҒАСЫ

Даўлетмурат Юнисович Пахратдинов
ӨзМКӨМИ Нөкис филиалы, ф.и.к., доцент

Аннотация: Мақалада қарақалпақ поэзиясында жанр ҳәм форма жалғасы мәселеси илимий-теориялық жақтан талқыланады. Дәстүрий поэзиялық формалардың сақланыўы ҳәм олардың ҳәзирги дәўир талабына сәйкес жаңаланыў өзгешеликлери ашып бериледи. Сондай-ақ, бармақ өлшеминиң қарақалпақ поэзиясындағы орны, оның поэтикалық ҳәм эстетикалық мүмкиншиликлери талланып, миллий поэзияның көркем раўажланыўындағы әҳмийети көрсетиледи. Дәстүр ҳәм жаңашыллықтың өз-ара байланысы арқалы миллий поэзияның үзликсиз раўажланыў процессине баҳа бериледи.

Гилт сөзлер: жанр, форма, қарақалпақ поэзиясы, дәстүр, жаңашыллық, бармақ өлшеми, поэтикалық форма, лирика, ырғақ, буўын, миллий поэзия, көркемлик, фольклор, толғаў, еркин қосық.

Әдебият – жәмийет руўхый өмириниң көркем сәўлелениси болып, үзликсиз раўажланып баратуғын эстетикалық қубылыс есапланады. Ҳәр бир миллий әдебият өзиниң тарийхый раўажланыўында дәстүр ҳәм жаңашыллық мәселелерине дус келеди. Әсиресе, поэзияда жанр ҳәм форма мәселеси әдебий процесстиң ең әҳмийетли теориялық тараўларының бири болып табылады. Өйткени поэзиялық шығарманың идеялық мазмуны өзиниң көркем формасы арқалы жүзеге асады.

Қарақалпақ поэзиясында дәстүрий жанрлар ҳәм поэтикалық формалардың сақланыўы менен бирге олардың жаңа дәўир талабына сай жаңаланыў процесси анық көзге тасланады. Бул қубылыс миллий поэзияның тарийхый сабақласлығын, руўхый мийрасқа болған ҳүрметти ҳәм көркем ойлаўдың заманагөй өзгерислерин көрсетеди.

Жанр ҳәм форма жалғасы мәселесин изертлеў қарақалпақ поэзиясының миллий өзгешелигин, оның эстетикалық тийкарларын ҳәм көркем раўажланыў бағдарларын анықлаўда үлкен илимий әҳмийетке ийе. Әдебияттаныў илиминде «жанр» түсиниги көркем шығармалардың мазмуны, қурылысы ҳәм көркемлик өзгешеликлерине қарай бөлинип қаралатуғын түрлерин аңлатады. Жанр – тарийхый түрде қәлиплескен көркем форма болып, онда дәўир руўхы ҳәм авторлық дүньяқарас сәўлеленеди[1].

Поэзияда жанрлар лирика, эпос, дидактикалық поэзия сыяқлы үлкен топарларға бөлинип, олардың ишинде ғәзел, толғаў, терме, дәстан, элегия сыяқлы түрлер пайда болған. Жанрлар дәўир өте өзгерип, жаңаланып отырады. Мәселен, дәстүрий толғаў жанры ҳәзирги поэзияда философиялық лирика формасында даўам етпекте.

Форма болса шығарманың сыртқы дүзилиси, яғный оның поэтикалық қурылысы болып табылады. Формаға өлшем, уйқас, буўын саны, ырғақ, композиция сыяқлы элементлер киреди. В.Г.Белинский форма ҳәм мазмунның ажыралмас байланысын атап өтип: «Мазмун формасыз жасай алмайды, форма мазмунсыз мәниссиз» деп көрсеткен[2]. Сол себепли жанр ҳәм форма бир-бири менен тығыз байланыслы түрде раўажланады. Жаңа мазмун жаңа форманы талап етеди, ал форма мазмунның көркем тәсиршеңлигин арттырады.

Қарақалпақ поэзиясының тийкарғы дереклери аўызеки халық дөретпелери менен байланыслы. Жыраўлар, бақсылар ҳәм халық шайырлары миллий поэзияның жанрлық ҳәм формалық тийкарларын қәлиплестирген. Дәстүрий қарақалпақ поэзиясында төмендеги поэтикалық өзгешеликлер кең тарқалған: бармақ өлшеми, буўынлы система, турақлы ырғақ; қара қосық үлгисиндеги уйқаслар, қайталаў ҳәм параллелизмлер. Бул формалар халықтың миллий ойлаў системасына, тил өзгешелигине ҳәм музыкалық дәстүрлерине сәйкес қәлиплескен. Әсиресе, жыраўшылық дәстүрде поэзияның саз бенен орынланыўы ырғақ ҳәм өлшемниң турақлылығын талап еткен.

Қарақалпақ халық қосықларында 7, 8 ҳәм 11 буўынлы өлшемлер кең қолланылған. Мысалы:

Ел ишинде ер болса,

Халық оған сын айтар.

Бул қатарларда буўын теңлиги ҳәм сазлылық анық байқалады. Дәстүрий формалардың сақланыўы миллий әдебияттың тарийхый сабақласлығын тәмийинлейди. Әдебияттаныўшы К.Мәмбетовтың пикиринше, миллий поэзия өзиниң көркемлик қуўатын дәстүр арқалы сақлап қалады[3]. Әдебий раўажланыў барысында поэзияда жаңа формалар ҳәм көркем излениўлер пайда болады. Бул процесс дәстүрди инкар етпейди, бәлки оны жаңа мазмун менен байытады.

ХХ әсир қарақалпақ поэзиясында дәстүрий формалар менен қатар еркин қосық, верлибр, символикалық лирика сыяқлы жаңа поэтикалық усыллар қәлиплесе баслады. Бул жаңаланыўлар жәмийәттеги сиясий, мәдений ҳәм руўхий өзгерислер менен байланыслы болды. Әсиресе, ҳәзирги поэзияда еркин ритм, философиялық тереңлик, психологизм, қысқа формадағы лирикалық ойлаў, метафоралық стиль кең раўажланды.

Бирақ жаңа формалардың көпшилиги дәстүрий поэтикалық тийкарларға сүйенеди. Яғный жаңашыллық дәстүрдиң логикалық даўамы болып табылады. Мәселен, бүгинги күндеги еркин қосықларда да

халық поэзиясына тән интонация, эмоционаллық тәсиршеңлик ҳәм миллий тил байлығы сақланып қалған.

Қарақалпақ поэзиясының ең тийкарғы формаларының бири – бармақ өлшеми. Бул система буўын санына тийкарланып қурылады. Бармақ өлшеминде ҳәр қатардағы буўын саны тең болып, ырғақ турақлылығы сақланады. Яғный 7+7+7+7 болып.

Бармақ өлшеминиң кең тарқалыўының баслы себеплери қарақалпақ тилиниң фонетикалық өзгешелигине сәйкес келиўи, саз бенен орынлаўға қолайлылығы, халық аўызеки дөретпелери менен байланысы, эмоционаллық тәсиршеңликти күшейтиўи.

11 буўынлы өлшем лирикалық поэзияда кең қолланылса, 7–8 буўынлы өлшемлер терме ҳәм толғаўларда көп ушырасады. Мысалы:

Түн ишинде ойландым жалғыз өзим,

Өмир деген терең екен, сезилди.

Бул қатарларда 11 буўын сақланып, поэзияға сазлылық берип тур.

Бармақ өлшеминиң тағы бир өзгешелиги – оның халыққа тез жетип барыўында. Себеби бул форма халықтың сөйлеў интонациясына жақын. Сол себепли қарақалпақ поэзиясында бармақ өлшеми бүгин де өзиниң әҳмийетин жоғалтпаған.

Әдебияттың раўажланыўында дәстүр ҳәм жаңашыллық бир-бирин толықтырып турады. Егер дәстүр болмаса, миллий поэзия өзиниң тийкарынан айырылады. Ал жаңашыллық болмаса, әдебият раўажланыўдан тоқтайды. Қарақалпақ поэзиясында дәстүр ҳәм жаңашыллықтың гармониялық байланысы анық байқалады. Шайырлар дәстүрий жанр ҳәм формаларды сақлай отырып, заман темаларын жаңа көркем тәсиллер арқалы ашып бермекте. Ҳәзирги поэзияда миллий руўх, дәстүрий интонация, халықлық образлар сақланған ҳалда, жаңа философиялық ойлаў ҳәм заманагөй эстетикалық излениўлер пайда болған.

Жанр ҳәм форма жалғасы әдебияттың үзликсиз раўажланыўын тәмийинлейди. Бул процесс арқалы миллий поэзия өзиниң көркемлик дәстүрлерин сақлап қалады ҳәм жаңа дәўирге масласады. Оның әҳмийети төмендегилерде көринеди:

- миллий мәдений мийрасты сақлаўда;
- халықтың эстетикалық дүньяқарасын даўам еттириўде;
- жас әўладтың руўхый тәрбиясында;
- поэзияның көркемлик мүмкиншиликлерин кеңейтиўде.

Демек, жанр ҳәм форма жалғасы әдебияттың тек эстетикалық емес, бәлки мәдений ҳәм руўхый өмирдеги үлкен қәдирият екенлигин көрсетеди.

Улыўмаластырып айтқанда, қарақалпақ поэзиясында жанр ҳәм форма мәселеси миллий әдебияттың тийкарғы көркемлик принциплериниң бири болып табылады. Дәстүрий поэзиялық формалар әсирлер даўамында сақланып, жаңа дәўир талапларына сәйкес

жаңаланып келген. Әсиресе, бармақ өлшеми қарақалпақ поэзиясының миллий өзгешелигин белгилеўши тийкарғы поэтикалық система есапланады. Оның сазлылығы, ырғақлық қуўаты ҳәм эмоционал тәсиршеңлиги бүгинги күн поэзиясында да өзиниң әҳмийетин сақлап қалмақта. Сондай-ақ, дәстүр ҳәм жаңашыллықтың өз-ара байланысы қарақалпақ поэзиясының келешекте де раўажланыўына үлкен тийкар болады.

Пайдаланылған әдебиятлар:

1. Белинский В.Г. Размышления о теории литературы. – Москва, 1984.
2. Жирмунский В.М. Теория стиха. – Ленинград, 1975.
3. Бахтин М.М. Вопрос литературных жанров. – Москва, 1979.
4. Мәмбетов Қ. Қосық теориясы. – Нөкис, 1998
5. Қарақалпақ фольклоры. 1-том. – Нөкис, 1982.

Сноскалар

[1] Бахтин М.М. Вопросы литературных жанров. – Москва, 1979. – 45-бет.

[2] Белинский В.Г. Размышления о теории литературы. – Москва, 1984. – 63-бет.

[3] Мәмбетов Қ. Қосық теориясы. – Нөкис, 1998.

ҚАРАҚАЛПАҚ ӘДЕБИЯТТАНЫЎ ИЛИМИНДЕ КӨРКЕМ АЎДАРМАНЫҢ ӘДЕБИЙ БАЙЛАНЫСЛАР ҲӘМ ӘДЕБИЙ ТӘСИР СИСТЕМАСЫНДАҒЫ ОРНЫ

Бердиева Бағдагул Турғанбековна
ӨзМКӨМИ Нөкис филиалы оқытыўшысы

Qaraqalpaq ádebiyatındaǵı eń birinshi jazba awdarmalar XX ásirdiń dáslepki jıllarına tuwra keledi. Eń dáslep qaraqalpaq folklorı – dástanlar, ayırım xalıq qosıqları, naqıl-maqallar rus tiline rus shıǵıstanıwshılarınıń jıynap alıwı nátiyjesinde awdarılǵan. Qaraqalpaq ádebiyatınıń kórkem-estetikalıq, janrlıq, formalıq jaqtan rawajlanıwında, dúnya ádebiyatınıń ájáyip miyrasları menen bayıwında kórkem awdarmanıń xızmeti ayrıqsha. Qaraqalpaq ádebiyatındaǵı kórkem awdarmalar, qaraqalpaq jazıwshı-shayırlarınıń rus hám rus tilinen dúnya ádebiyatı dúrdanaların awdarıwı XX ásirdiń 30–40-jıllarında baslandı. Bul dáwir socialistlik ádebiyattıń tolıq qáliplesip, ádebiy baylanıs, awdarma máselelerine ayrıqsha itibar qaratıla baslaǵan jıllarǵa tuwra keldi. Bul dáwirde Q.Áwezov, S.Majitov, N.Dáwqaraev, M.Dáribaevler birinshilerden bolıp kórkem awdarmaǵa qol urdı. Q.Áwezov A.S.Pushkinniń “Evgeniy Onegin” romanınıń ayırım bólimlerin, Nawayınıń “Farhad hám Shiyrin” dástanınıń bazı bólimlerin, Molerdiń “Skapenniń hiylesi” komediyasın, Hamzanıń bir qatar qosıqların qaraqalpaq tiline awdarǵan bolsa, S.Májitov Ǵ.Toqaydıń qosıqları menen poemaların, rus klassik jazıwshısı L.N.Tolstoydıń gúrrińlerin, A.Krilovtıń tımsalların, M.Dáribaev Evropa ádebiyatınan J.G.Bayron, I.Franko, rus

ádebiyatınan A.S.Pushkin, M.Lermontov, Shıǵıs klassikleri Nawayınıń, Nızamiydiń qosıqların qaraqalpaq tiline awdardı. Qaraqalpaq ádebiyatı boyınsha dáslepki ilim doktorlarınan biri, qaraqalpaq ádebiyatı tariyxına arnalǵan kólemli izertlew jumıslar alıp barǵan N.Dáwqaraev lirika, epika hám drama janrlarında teńdey dóretiwshilik etiw menen birge kórkem awdarma menen de shuǵıllanǵan. N.Dáwqaraev L.N Tolstoydıń, N.A.Nekrasovtıń hám A.P.Chexovtıń gúrrińlerin, A.S.Pushkinniń bazı qosıqların, A.Krilovtıń tımsalların qaraqalpaq tiline awdardı[46]. Bul jıllarda kórkem awdarma menen belsendi shuǵıllanǵan jazıwshılardıń jáne biri A.Begimov edi. Ol Batıs hám Shıǵıs ádebiyatı úlgilerin teńdey awdarıp, qaraqalpaq oqıwshılarına usındı. Evropa ádebiyatınan G.Geyneniń "Germaniya", E.Poteniń "Irratsional", T.Shevchenkonıń "Ótedi kúnler", "Kavkaz", "Bayıwlı" poemaların, rus shayırları A.S.Pushkin, M.Lermontovtıń bir qatar qosıqların, A.M.Gorkiydiń gúrrińlerin, Nawayınıń "Farhad hám Shiyrin" dástanınan úzindiler awdarǵan [47]. Bul jıllardaǵı kórkem awdarmalar, olardıń jeterlishe kemshiliklerge iye ekenligi, awdarmashılarǵa kónlikpe hám sheberlik jetispewi tuwralı M.Nurmuxamedov, Á.Jaqsıbaevlardıń ilimiy jumıslarında azı-kem aytıp ótilgen [48]. Qaraqalpaq ádebiyatında bunday salmaqlı awdarmalardıń isleniwi, Batıs hám Shıǵıs klassikleriniń shıǵarmaları menen qaraqalpaq oqıwshılarınıń tanısıwı qaraqalpaq ádebiyatındaǵı ayrıqsha rawajlanıw processi dep atawǵa boladı. Tuwısqan xalıqlar ádebiyatınan islengen awdarmalar xalıqlardıń mádeniyatın, ádebiyatın bir-birine jaqınlastırsa, dúnya ádebiyatınan islengen kórkem awdarmalar qaraqalpaq jazıwshı, shayırlarınıń dóretiwshiligine tásir etti, qaraqalpaq kitap oqıwshılarınıń talǵamın bayıttı.

1950-jıllarda A.S. Pushkinniń "Kapitan qızı", M.Lermontovtıń "Biziń zamanımızdıń qaharmanı" sıyaqlı belgili shıǵarmalar, Saltikov-Shedrin, A.Tolstoy, N.Ostrovskiylerdiń dóretpeleri, sonday-aq, ukrain, qazaq, ózbek xalıqları ádebiyatınıń belgili shıǵarmaları awdarıla basladı. Kórkem awdarma qaraqalpaq ádebiyatınıń hár tárepleme rawajlanıwına tásir etti. Bul awdarmalarǵa arnalǵan bir qansha maqalalar ádebiy sında jariyalandı. Olardan: "M.Nurmuxamedovtıń "Mayakovskiy shıǵarmaların qaraqalpaq tiline awdarıw tuwralı bir-eki sóz", N.Orınbaevtıń "Krılov shıǵarmaları qaraqalpaq tilinde" ("Sovet qaraqalpaqstanı" 1954), I.Yusupov "Klassik poeziyanı awdarıwǵa kewil bólinsin" ("Sovet qaraqalpaqstanı" 1957, №125), A.Jaqsıbaevtıń "Kórkem ádebiyat shıǵarmaların awdarıw juwapkerli is" ("Sovet qaraqalpaqstanı" 1956, №144), N.A. Umarovtıń "Klassik poeziyanı awdarıwdıń geypara máseleleri", "Rus ádebiyatı haqqında qosıq" [49] maqalaları awdarma máselesine arnalǵan dáslepki jaqsı sınlıq maqalalar esaplanadı. Bul maqalalar sol dáwirdegi kórkem awdarmanıń qay dárejede ekenligin kórsetiw menen birge, awdarmashılardıń kórkem awdarma principleri hám talaplarına ámel etiwine de túrtki berdi.

Akademik M.Nurmuxamedov ádebiy tásir máselesine arnalǵan “Qaraqalpaq

sovet ádebiyatınıń rawajlanıwına rus ádebiyatınıń tásiri” ilimiy miynetinde rus tili arqalı hám rus tilinen islengen awdarmalardıń ádebiyatımızǵa unamlı tásiri, awdarmalardıń sapası, jetiskenlikleri menen kemshilikleri haqqında azı-kem sóz etken. Ásirese, Ullı watandarlıq urısınan keyingi jıllarda awdarmanıń kóbeyiwi haqqında: “Awdarmashılıq isi qaraqalpaq shayırları menen jazıwshılarınıń dóretiwshiliginiń ajıralmas bir bólegine aynaldı. Awdarmashılıq xızmetiniń urıstan sońǵı dáwirdegi ózgesheliklerinen biri – rus ádebiyatınıń iri janrlarına kóbirek dıqqat bóliw bolıp tabıladı. Olardan M.Gorkiydiń “Mat” romanın, M.Lermontovtıń “Geroy nashevo vremeniy” povestin, Ostrovskiydiń “Kak zakalyalas stal”, “Rojdenniye burı” romanların aytıp ótiw orınlı”[50]. Sonıń menen birge, qaraqalpaq tilinen rus tiline islengen qaraqalpaq shayırlarınıń awdarmaları haqqında da sóz etilgen. Qaraqalpaq dástanı “Qırq qız”dıń úsh márte rus tilinde basılıp shıqqanı, Berdaqtıń tańlamalı qosıqlarınıń basılıp shıǵıwı (Tashkent 1951, Grevnev awdarması), qaraqalpaq shayırlarınıń shıǵarmalar jiynaǵı rus tilinde (Leningrad 1955)[51] basılıp shıǵıwı sıyaqlı unamlı procesler de aytılǵan.

Ilimpazdıń sol dáwirdegi awdarmalardıń jaǵdayı, kórkem awdarmanıń baslı shártleri, túp nusqa menen awdarmanıń óz ara baylanısları sıyaqlı kórkem awdarmanıń teoriyalıq máseleleri haqqında da bahalı pikirler bildirgenin atap ótiw kerek. Máselen: “Eger Gorkiyden awdarıw kerek bolsa, biz awdarmashınıń shıǵarmasın emes, Gorkiydiń shıǵarmasın oqıwǵa tiyislimiz, yaǵnıy tek sózlerdiń, gáplerdiń mánisin ǵana emes, al sonıń menen birge onıń stilin, sintaksislik qurılısın, gáplerdiń qurılısın, shıǵarmanıń pútkil ruwxın beriw kerek. Biziń aldımızda ullı sóz sheberi súwretlegen rus turmısınıń barlıq kartinası, onıń milliy koloriti, xarakteri, adamları turıwǵa tiyisli” [52] – degen pikirlerinen ádebiyatshınıń kórkem awdarma máselesin úyrengenin, onıń teoriyalıq negizleri boyınsha bilimge iye ekenligin, óz zamanınıń awdarmashılarına, awdarma procesine durıs baha bergenin kóremiz.

Qaraqalpaq ádebiyattanıw iliminde kórkem awdarma máselesine arnalǵan eń

dáslepki ilimiy miynetlerden jáne biri Á.Jaqsıbaev tárepinen jazılǵan “Kórkem awdarma máseleleri” [53] boldı. Jumısta qaraqalpaq ádebiyatında awdarmanıń tariyxı, qalay hám qanday tiptegi shıǵarmalardan baslanǵanı, qaysı baǵdarda rawajlanıp atırǵanı haqqında sóz etilgen. XX ásirge shekemgi kópshilik awdarmalar túp nusqada jetip kelmegen hám awdarma islegen adamlardıń atları keltirilmeytuǵın bolǵan. XIX ásir qaraqalpaq ádebiyatında kátipler tárepinen Nawayı, Maqtumqulıdan islengen awdarmalar bolǵan hám olar xalıqqa qıssaxanlar yamasa shayırlar tárepinen oqıp berilgen. Usı sıyaqlı

máseleler de kitapta orın alǵan. Avtor kitapta awdarmashılarǵa tiykarınan úsh túrli talaptı qoyadı hám olardıń ishinde basqa da kishi elementler haqqında keltirip ótip, dáslepki qaraqalpaqsha awdarmalardı da atap ótedi:

“1. Túp nusqanıń til hám stil ózgesheliklerin saqlap awdarıwda leksika máselesi;

2. Kórkem awdarmada frazeologiya máseleleri;

3. Ayırım grammatikalıq máseleler”[54].

Á.Jaqsıbaev ilimiy miynetinde N.Dáwqaraevtıń Pushkinnen islengen “Kapitanskaya dochka” povestiniń awdarmasın analizley otırıp, awdarmashınıń jetiskenlikleri haqqında mınaday pikirlerdi keltirip ótedi: “Shıǵarmanıń sırın awdarmashı N.Dáwqaraevtıń túsingenligi, tilden sheber paydalanǵanı awdarmanıń birinshi betlerinde kózge túsedi. Grinev ata-anasınıń, óziniń ómirbayanın gúrriń etiw menen baslaydı. Awdarma da sol bayanlaw ırǵaǵı menen ashıladı. Birinshi baptıń ózinde awdarıwda oylanıwdı talap etetuǵın sózler kóp: “premier-mayor”, “otstavka”, “son nevinnosti”, “jit nedoroslem”, “prestupnaya slabost” hám t.b. Awdarmashı bulardıń hár qaysısın ólshestirgen, birewlerin shıǵarma mazmunı hám stiline baylanıslı solay alsa, ekinshilerine qaraqalpaq awızeki tilinen dál sáykeslik keltiredi, úshinshilerin tikkeley ádebiy tilden aladı”[55]. Izertlewshiniń keltirgenindey N.Dáwqaraev awdarma islewde tek til normaları, bir tildegi sózdiń ekinshi tildegi ekvivalentin emes, al shıǵarmanıń stilin, dialogtaǵı pikirlerdiń kórkem etip jetkeriliwi hám awızeki sóylewdegi sózlerdiń qaharman xarakterin ashıwdaǵı xızmetin (tınıq hám ádebiy, jargon yamasa sóz buzıp sóylewi hám t.b.) esapqa alǵanlıǵı kórinip tur. Bul bolsa awdarmashınıń kórkem awdarma boyınsha jeterlishe bilim hám kónlikpege iye ekenligin kórsetedi.

Sonday-aq, Á.Jaqsıbaev óz dáwirindegi ayrım awdarmalardıń shıǵarma mazmunın buzatuǵın dárejedegi qáte-kemshiliklerin durıs ańlap, orınlı sınǵa alǵan. Máselen, N.V.Gogoldiń “Revizor” shıǵarmasınıń 1952-jılı basılıp shıqqan awdarmasında shıǵarmadaǵı eń tiykarǵı dialoglardan biri qaraqalpaq tiline sózbe-sóz awdarılıwı hám onıń pútkil shıǵarma mazmunınıń buzılıwına tásir etiwin durıs analizlep, shıǵarmadaǵı eki dostıń on eki jıl urısıp, jánjellesiwine sebepshi bolǵan “Viy, Ivan Ivanovich, nastoyashiy gusak” gápi qaraqalpaq tilinde: “Al, siz, Ivan Ivanovich, naǵız erkek ǵazdıń ózisiz” – dep alınǵanın mısal retinde keltirip, rus tilinde, mádeniyatında gusak er adamnıń ǵázebin keltiriwshi, namısına tiyiwshi sóz ekenligi, qaraqalpaq tilindegi awdarmasında bunday mánisti bermey turǵanın, oqıwshıǵa túsinikli bolıwı ushın qaraqalpaq tilindegi durıs ekvivalenti tawıp qoyılıwı kerekligin orınlı sınǵa alǵan[56]. Qaraqalpaq ádebiyattanıwında bunday kritikalıq jumıslardıń isleniwi kórkem awdarmanıń rawajlanıwında, onıń principlerin belgilewde, belgili jazıwshı, shayırlardıń dóretpelerin qaraqalpaq tiline awdarıwdıń shártlerin, tiykarǵı ózgesheliklerin anıqlawda járdem beredi. Á.Jaqsıbaevtiń kórkem awdarmanıń

teoriyalıq máselelerine arnalǵan bul miynetin qaraqalpaq ádebiyattanıwında 60-jıllardaǵı bahalı jumıslardan biri dep esaplawǵa boladı.

A`debiyatlar:

1. XX qaraqalpaq ádebiyatı tariyxı. I Bólim. – Tashkent: Sano-standart, – B. 78-95-163.

2. Нурмухамедов М. Қарақалпақ совет әдебиятының раўажланыўына рус әдебиятының тәсири. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1956; Жақсыбаев А. Көркем аўдарма мәселелери. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1967.

3. Нурмухамедов М. Қарақалпақ совет әдебиятының раўажланыўына рус әдебиятының тәсири. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1956. – С. 192-193.

4. Нурмухамедов М. Қарақалпақ совет әдебиятының раўажланыўына рус әдебиятының тәсири. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1956. – Б. 195.

Ш.АЙТМАТОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНЕ АУДАРМАЛАРЫНДАҒЫ ПОЭТИКАЛЫҚ СИСТЕМА

Бердиева Бағдагул Турғанбековна
ӨзМКӨМИ Нөкис филиалы оқытыўшысы

Annotatsiya. Turkiy xalqlarning jahoniy shuxratga ega buyuk adibi Chingiz Aytmatov qalamiga mansub «Oq kema» asarini qoraqalpoq tiliga atoqli tarjimon, qoraqalpoq yozuwchisi Uzoqboy Pirjonov ugirgan. Ushbu qissa rus tilida yozilgan bolsa ham,asarda, asosan, qirǵiz xalqining hayoti aks ettirilgan.Bu esa tarjimonga uni qoraqalpoqcha yana ham milliylashtirib qayta yaratish imkonini bergan. Shu tariyqa qoraqalpoq tilidagi « Oq kema» asarining tarjivasi yuzaga kelgan.

Kalit sózlar: tarjima, uslub, qayta yaratish, badiiy imkoniyat, xalqona ifoda, nasriy ohangdorlik.

Аннотация. Повесть “Белый пароход ” великого писателя туркских народов, имевщегося всемирную знаменитость Чингиза Айтматова перевел на каракалпакский язык выдающийся переводчик, каракалпакский писатель У.Пиржанов. Хотя роман написан на русском языке, в нем, основном, изображена жизнь киргизского народа. А это дало возможность переводчику более адекватно воссоздать национальный колорит оригинала. Таким образом на каракалпакском языке появлялся великолепный перевод романа.

Ключевые слова: перевод, стиль, воссоздание, худжественная возможность, народное изречение, прозаичная ритмика.

Key words: translation, style, recreation, artistic pos sibility, folk saying, prosaic rhythm.

Abstract. A great writer of the Turkic peoples with world fame Chingiz Aitmatov's work "The White Ship" was translated into the Karakalpak language by the famous translator and Karakalpak writer U. Pirjanov Although the novel

was written in Russian, the work mainly reflects the life of the Kyrgyz people. This allowed the translator to recreate it into Karakalpak, making it more national. Thus, the translation of the novel "The White Ship" Karakalpak, into appead.

“Белый пароход” Sh.Aytmatov dóretiwshiligindegi eń ayrıqsha shıǵarmalardan biri. Ol Sh.Aytmatovtıń insan hám tábiyat koncepciyasın sáwlelendirgen ekinshi povesti boldı. Shıǵarma 1970-jılı “Noviy mir” jurnalında jariyalandı. Povest ózbek tiline A.Rashidov tárepinen 1973-jılı awdarılıp, “Ǵ.Gulam” atındaǵı baspada jarıq kórgen bolsa, qaraqalpaq tiline U.Pirjanov awdarma isledi hám 1982-jılı “Qaraqalpaqstan” baspasında jarıq kórdi. Bul shıǵarması ushın jazıwshıǵa 1977-jılı SSSR xalıq jazıwshısı atağı berildi.

“Belıy paroxod” ortaǵa eki máseleni – insan hám tábiyat arasındaǵı teńsalmaqlılıqtı hám shańaraq problemaların qoyadı. Haywanat dúnyasınıń erkin perzenti Marallardıń táǵdiri menen ata-anasınan jetim qalǵan jeti jasar balanıń táǵdiri parallel súwretlenedi. Sh.Aytmatov bunday parallel súwretlewdiń sheberi esaplanadı. Avtordıń ózi bul shıǵarma haqqında: “Bul jerde insanıylıqtıń, múriwbettiń ólshemi – insannıń tábiyatqa múnásibeti. Tap usı múnásibetten ádep-ikramlılıq mashqalası – hújdan mashqalası kelip shıǵadı hám ol insannıń eń áhmiyetli pazıyletlerinen biri sıpatında onıń basqa barlıq janzatlardan ajıralıp turatuǵının kórsetip turadı... Ol hújdan hám insanıy minnet sıpatında princip dárejesine kóterilgen hám onı mensinbew jawızlıqqa xızmet etiw degen sóz... Máńgilik ruwxıy baylıqlardıń turmıslıq áhmiyetliligi de mine usında”[57] – dep shıǵarmanı jazıwdaǵı tiykarǵı maqsetin keltirip ótken edi. “Aq paroxod” povestinde joqarı dárejedegi kórkemlikti támiyinlegen áhmiyetli dáreklerden birisonda, Sh.Aytmatov sociallıq turmıs haqqındaǵı kózqarasların, juwmaqların hesh bir orında jalańash halda bayanlamaydı. Avtor: “óz qaharmanlarınıń xarakterin sızıw barısında olardıń janlı insan ekenin, olardıń hár biri insanǵa tán jaqsı paziyletler menen birge ázziliklerge iye ekenligin sheber sáwlelendiredi.Bunıń hámmesi povestte xarakterlerdiń logikalıq tártiplestiriliwi menen ashıp beriledi. Demek, bunnan kórinip turǵanınday jazıwshıhár bir personaj portretinde, ásirese, onıń ishki dúnyasın, ruwxıy keshirmelerin sızıwda qatıp qalǵan sxemalardan qashadı hám túrlishe reńlerden keń hám nátiyjeli paydalanadı”[58].

Sh.Aytmatov shıǵarmalarında milliy dúnyatanıw kórkem obrazlar, mifologiyalıq, folklorlıq motivler, simvolikalıq detallar arqalı beriledi. “Shaqlı maral”, “Kójojas” dástanı, “Mongollar” ápsanası sıyaqlı folklorlıq syujetler onıń shıǵarmalarında qayta islenip, jańasha ideyalıq-filosofiyalıq mazmunǵa iye boladı. Máselen, “Belıy paraxod” povestinde Ana kiyik (Shaqlı maral) obrazı tek ǵana tábiyattıń simvolı emes, al milliy hújdan, jaqsılıq, tábiyat penen insan

.

arasındağı únlesliktiń kórinisi sıpatında beriledi. Bul mifti qaraqalpaq tiline awdarıwda awdarmashıǵa bir neshe quramalı wazıypa júklenedi:

– miftiń negizgi mádeniy kodın saqlaw;

– qaraqalpaq oqıwshısına tanıs bolǵan alternativlerdi tańlaw;

– poeziyalıq tásirin joǵaltpay jetkeriw.

Povestte uzaq bayanlanatuǵın, qaharmannıń tereń oylanıwların súwretleytuǵın quramalı tekstler joq. Tiliniń jeńilligi hám kórkemligi menen-aq, tereń filosofiyalıq mazmundı, aktual mashqalalardı jetkerip bere alǵan. Usınday ózgesheliklerdi esapqa alıp, shıǵarmanı kontekstual analizlemesten, izertlewdi qaharman tilinıń, realiyalar hám personajlardıń tuyǵı-sezimlerin sáwlelendiriwshi gáplerdiń kórkem awdarmada qalay jetkerilgeni yáki qanday kemshiliklerge jol qoyılǵanın anıqlawǵa qarattıq. Túp nusqa tiliniń awdarmada jetkeriliwinde adekvatlıq máselesin russha, qaraqalpaqsha hám ózbekshe awdarma tekstlerin óz ara salıstırıw arqalı talqılawǵa háreket etemiz.

“Белый пароход”tıń qaraqalpaqsha awdarması menen ózbekshe awdarması arasındağı baslı eki ózgeshelik sonda – ózbekshe awdarmada formalıq pútinlikti saqlawǵa itibar qaratılsa, qaraqalpaqshada estetikalıq tásirdi kúsheytiwge kóbirek kewil bólingen. Zamanagóy kórkem awdarma teoriyasında: “hár bir gáp pútin bir shıǵarmanıń bólimi retinde qaralıwı kerek hám sózler menen konstrukciyalardıń formalıq jaqtan awdarılmaytuǵınlıǵı júzege kelgende, awdarmashı olardıń estetikalıq xızmetin qayta tiklew ústinde islewi tiyis” [59] – degen princip alǵa súriledi. Bunday jaǵdayda “Formalıq awdarılmaytuǵınlıq” hám “Estetikalıq ekvivalentlik” teoriyaları bir-birine qarama-qarsı qoyılıp analizlenedi. Onıń mánisi tómendegi úsh tiykarǵı ideyaǵa súyenedi:

“1. Birdeylik (tojdestvo) hám adekvatlıq. Bunda tillerdiń strukturaları (grammatikası, leksikası) hár túrli bolǵanı ushın, eki teksttiń (túp nusqa hám awdarma) bir-birine “egizek” sıyaqlı uqsas bolıwı múmkin emes. Biraq, awdarmashınıń maqseti – tekstlerdi birdey qılıw emes, bálki olardıń tásirin adekvat qılıw;

2. Kontekstual jantasıw (pútinlik principi). Eger bir sóz yamasa fraza basqa tilde teńdey sáykeslikke iye bolmasa, onı teksttiń ishinen julıp alıp analizlew qáte. Zamanagóy teoriya boyınsha, gáp shıǵarmanıń pútin mánisine xızmet etiwi kerek. Eger bir tildegi sóz dizbegi sol halında awdarılmasa, awdarmashı sol mánini gáp qatlamında yamasa abzac dárejesinde basqa usıllar menen “kompensaciya” qıladı;

3. Estetikalıq xızmetti saqlaw. Bul kórkem awdarmanıń eń baslı principi. Mısalı: Túp nusqada avtor belgili bir metaforanı tek sulıwlıq ushın emes, bálki oqıwshıda qanday da bir “tańlanıw” sezimin oyatıw ushın qollanǵan bolsa, awdarmashı sol metaforanıń ózin emes, bálki sol “tańlanıw” xızmetin saqlap qalıwı kerek. Formalıq “joǵaltıw” (formal loss) estetikalıq “pútinlik” (aesthetic gain) penen toltırılıwı shárt. Bir mánisti hár túrli usıllar menen ańlatıw

múmkin, biraq tek kórkem awdarma ushın ǵana sol mánistiń estetikalıq hám obrazlı-emocional pútinligin saqlap qalıw áhmiyetli bolıp tabıladı”[60]. Demek, kórkem awdarmada túp nusqadaǵı sózdiń formasın emes, sol sóz jetkerip bere alǵan tásirdi, emociyanı sáwlelendire alıw áhmiyetlirek. “Белый пароход”tıń ózbek hám qaraqalpaq tilindegi awdarmaları usı ayırmashılıqlardı ayqın sáwlelendire alǵan.

Talqılawdı povesttegi eń ájayip epizodlardan biri, qorıqxanadaǵı marallardıń sulıwlıǵına, háreketine qaharmanlardıń hár qıylı tańlanıwların, tábiyattan gózzallıq izlew menen jeke nápsin gózlewdiń parqı názik til menen sheber sáwlelendirgen tekstten baslaymız:

“– Заповедные, видать, – ответил Орозкул важно, с чувством хозяйского достоинства. – Из-за перевала пришли, с той стороны. А не боятся? Непуганые, вот п не боятся.

– Эх, ружье бы сейчас! – ляпнул вдруг Сейдахмат. – Мяса центнера на два потянет, а?

Момун, до сих пор робко стоявший в стороне, не утерпел:

– Да что ты, Сейдахмат. Охота на них запрещена, – сказал он негромко”[61]. Qaraqalpaqshda:

“– Zapovedniki shıǵar, – dedi Orazqul óziniń xojayınlıq mártebesine tiykarlanǵanday mardamsıp. – Asıwdıń arjaǵınan – arǵı tárepten ótip kelip júrgenǵoy. Qorıqpay ma ózleri, qalay? Ele úrkitilmegen. Sonlıqtan qorıqpaydı.

– Pay, mıltıq bolǵanda ma! – dep jiberdi Seydaxmet túyeden postın taslaǵanday etip. – Eki júz kilo gósh shıǵar edi ózinen, ya!

Ele bir qaptalda turǵan Orazquldan seskenip turǵan Mómin áne usı waqıtta shıdamay ketti:

– Seniń, ol ne degeniń Seydaxmet, atıw qadaǵan etilgen olardı, – dedi áste-aqırın ǵana”[62]. Ózbekshe awdarmada:

“– O‘rmondan chog‘i?, – javob qildi O‘razqul viqor bilan, egalik obro‘sini hisqilgan holda. – Dovonning orqasidan kelgan, narigi tomondan. Cho‘chimaydi. chunki hurkitilmagan.

– Eh, miltiq bo‘lgandami hozir! – og‘ziga kelganini gapirdi Seydahmad. – O‘n pud go‘sht qilarmidi, a?

Shudamgacha qo‘rqib-pisib bir chekkada turgan Mo‘minning sabri chidamadi:

– Nima deyabsan, Seydahmad. Ularni ovlash taqiqlangan, – dedisekingina”[63].Keltirilgen mısallarda túp nusqa hám kórkem awdarmadaǵı ózgeshelikler, jetiskenlikler hám kemshiliklerdi kóriwge boladı. Sh.Aytmatovtıń “Belıy paroxod”ındaǵı bul úzindi qaharmanlardıń xarakterin hám olardıń tábiyatqa múnásibetin kórsetiwshi zárúrli fragment. Túp nusqa, ózbekshe hám qaraqalpaqsha awdarmalardıń salıstırmalı analizi tómendegishe:

.

.

Dáslep leksikalıq ózgesheliklerge dıqqat qaratsaq. Bul jerde eń tiykarǵı itibar Orazqul hám Seydaxmettiń dialogı, Mómin ǵarrınıń ǵázep penen aytqan gápine qaratılǵan.Dáslepki gáptegi “Заповедные”,“Заповедники”hám “O‘rmondan” sózleri: túp nusqada: “Заповедные”– bul jerde marallardıń qorıqxanadan kelgeni, yaǵnıy qásterlenetuǵın haywanlar ekeni aytılıp tur. Al, qaraqalpaqsha awdarmada“Zapovedniki shıǵar”– terminologiyalıq jaqtan russha sóz ózgerissiz alınǵan (kalka). Bul xalıq tilindegi “qorıqxana haywanları” degen mánini anıq jetkeriwde sál qopal kórinis beredi, biraq túp nusqa mánisin saqlap tur.Ózbekshe tekstte bolsa: “O‘rmondan chog‘i?”–bul jerde mánis júdá ápiwayılastırılǵan. “O‘rmon” (toǵay) hám “Заповедник” (qorıqxana) –ekewi de eki túrli túsinikler. Ózbekshe awdarmada “qorıqxana” degen huqıqıy-ekologiyalıq termin, máni túsip qalǵan.

Qaraqalpaqsha tekstte awdarmashı frazeologiyalıq sóz arqalı jetiskenlikke erisken. Túp nusqada: “Ляпнул”– oylamay, qısqa hám orınsız sóylew mánisindegi sóz qaraqalpaqshada: “Túyeden postın taslaǵanday etip”dep awdarılǵan. Bul júdá sátli shıqqan. Awdarmashı qaraqalpaqsha frazeologizmdi orınlı qollanǵan. Seydaxmettiń qopallıǵın hám oylamay sóyleytuǵın minezin milliy koloritte ashıp bergen. Al, ózbekshe tekstte: “Og‘ziga kelganini gapirdi”dep beriledi, bul mánilik jaqtan tuwrı, biraq kórkemlik jaǵınan “túyeden postın taslaǵanday” degen fraza sıyaqlı kúshli tásir etpeydi.

Teksttegi qaharmanlar xarakterin ashıp beriwge xızmet etken gápler de awdarmada tabıslı shıqqan. Orazquldıń xarakterin sáwlelendiretuǵın túp nusqadaǵı:“важно, с чувством хозяйского достоинства” sóz dizbegi Orazquldıń ózin tábiyat iyesindey seziwin kórsetedi. Ol qaraqalpaqsha awdarmada “xojayınlıq mártebesine tiykarlanǵanday mardamsıp”dizbegi arqalı “важно” sózi júdá anıq ashılıp,“mardamsıp” sózi Orazquldıń mensinbewshilik minezin jaqsı kórsetedi.

Mómin aqsaqaldıń xarakterin ashıp beriwshi: “Робко стоявший” (Jasqanıp, qorqıp turǵan) sózi qaraqalpaqshada: “Seskenip turǵan”, ózbekshede bolsa: “Qo‘rqib-pisib turgan” dep awdarılǵan. Bul jerde eki awdarma da túp nusqaǵa mas, biraq qaraqalpaqsha variantta Móminniń Orazquldan qáwipi (seskeniwi) teksttiń kontekstine (iyerarxiyasına) kóbirek durıs keledi. Biz tallaǵan mısallarda qaraqalpaqsha awdarma rus tilindegi original tekstke semantikalıq jaqtan jaqınıraq hám kórkemlik jaǵınan kúshlirek. Ózbekshe awdarma mánini anıq jetkerip bergeni menen, ayırım detallarda (qorıqxana hám toǵay ayırmashılıǵı) túp nusqadan sál uzaqlasqan. Qaraqalpaqsha tekst jazıwshınıń táriypti qalay jetkerip bergenine, sıpatlardıń qalay ashılǵanına kóbirek dıqqat qaratıp, emocionallıqtı arttırıwǵa háreket etken. Usı orında kórkem awdarma máselesin arnawlı izertlewshi ilimpaz Ya.I. Reckerdiń mına pikirlerin keltirip ótiw kerek: “Awdarmashınıń wazıypası – túpnusqanıń (podlinnik) stilistikalıq hám ekspressivlik ózgesheliklerin saqlap qalǵan halda, onıń mazmunın basqa til quralları menen tutas (celostno) hám dál jetkerip beriwden ibarat. Awdarmanıń “tutaslıǵı” degende, jańa til tiykarındaǵı forma hám mazmunnıń birligin túsiniw kerek. Eger awdarmanıń dállik, anıqlıq

kriteriyası túrli tillerde berilip atırǵan informaciyanıń uqsaslıǵı, mazmunlıq jaqınlıǵı bolsa, onda tek usı informaciyanı teń bahalı (ravnocenniy) qurallar menen jetkerip bergen awdarmanı ǵana tutas (adekvat) dep tán alıwǵa tuwra keledi. Bul bir tárepleme jantasıw ǵana. Basqasha aytqanda, mazmunın aytıp beriw (pereskaz) menen sheklenip qalmay, adekvat awdarma túpnusqada ne aytılǵanın ǵana emes, bálki onıń qalay aytılǵanın da jetkerip beriwi shárt. Bul talap teksttiń ulıwma tutaslıǵına da, onıń ayırım bólimlerine de birdey tiyisli[64]. Ilimpazdıń aytıp ótken pikirlerine tolıǵı menen qosılıwǵa boladı, eger kórkem awdarma mazmun menen strukturanı anıq jetkeriw menen, formallıq penen sheklense, kitap oqıwshısı estetikalıq tásirlerden, quwanıw, súysiniw, qaharman menen qosılıp jılawdan ayrıladı.

A'debiyatlar:

1. Москва. «Литературная газета», 1970 йил, 29 июль.Derek – Рашидов А.

Чингиз Айтматов олами. – Тошкент: O'qituvchi, 2011. – Б. 141.

2. Рашидов А. Чингиз Айтматов олами. – Тошкент: O'qituvchi, 2011. – Б. 141.

3. Айтматов Ч. Собрание сочинений. В трех томах. Том второй. Белый параход. –Москва: Молодая гвардия, 1983. –С. 96.

4. Айтматов Ш. Ерте келген тырналар. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1982. – Б. 126.

5. Aytmatov Ch. Oq kema. Birinchi muallim. –Toshkent: O'qituvchi, 2017. – B. 121.

6. Рецкер Я.И. Теория перевода и переводческая практика. –М: Международная отношения, 1974. –С. 7.

ОРАЗБАЙ АБДИРАХМАНОВТЫҢ «ӨЖЕТ» КОМЕДИЯСЫНДА ФОЛЬКЛОРЛЫҚ ҮЛГИЛЕРДЕН ПАЙДАЛАНЫЎ ШЕБЕРЛИГИ

Ш.Айтбаева
ҚМУ магистранты

Qaraqalpaq ádebiyatınıń qaysı janrın alsaq ta onıń túp-tamırı folklor úlgileri menen baylanıslı ekenligin kóremiz.Ásirese,dramaturgiya janrı úlgileri xalıqtıń ápiwayı turmıslıq koloritin,úrp-ádet dástúrlerin,xalıq awızeki miyraslarınkórsetip beriwde taptırmaytuǵın miyras.Sol dramalıq shıǵarmalarda qollanılǵan folklor úlgilerin úyrenip shıǵıw ádebiyatshılardıń izertlewi zárúrli wazıypalardan esaplanadı.Sebebi,qaraqalpaq jazba ádebiyatı sonıń ishinde,dramaturgiyadaǵı xalıq awızeki dóretiwshilik úlgilerin kórsetiw,saxnalıq shıǵarmalardıń milliy ózgesheliklerin hám kórkem estetikalıq dárejesin anıqlaw búgingi ádebiyattanıw hám folklor ilimindegi eń áhmiyetli máselelerdiń biri bolıp tabıladı.

Jazba ádebiyatta avtor shıǵarmanıń tásirliligin asırıw,qaharmanlardı elede keńirek ashıp beriw,shıǵarmanıń kórkemligin asırıw maqsetinde xalıq awızeki ádebiyatı úlgilerinen paydalandı. Rus ilimpazı A.A.Gorelov naqıl-maqal, aforizm, júyeli sózler, ibaralar hám frazeologizmlerden kórkem sóz sheberleriniń óz shıǵarmalarında paydalanıwın – citatalıq folklorizm dep túsindiredi[1;31-48].

Sol tiykarda biz bul maqalamızda XX ásir qaraqalpaq ádebiyatınıń kózge kóringen iri wákili, publicist, prozaik, dramaturg Orazbay Ábdiraxmanovtıń “Ójet” komediyasındaǵı folklorlıq úlgilerdi izertlew,jazıwshınıń folklorlıq materiallardı tańlaw sheberligin úyreniw,shıǵarmanıń kórkemlik álemine tereń kóz juwırtıwdı maqset etip qoyǵanbız.

“Ójet” komediyasınıń eń baslı ózgesheligi onıń xalıqshıllıǵında.Avtor qaharmanlardı tek mázi sóyletip qoymay olardıń hárbiriniń sózine xalıqshıllıq, sheshenlik,hárbir qaharmannıń tilinde, is-háreketinde úrp-ádet dástúrlerimizge sadıqlıq,húrmet ideyaların bergen. Olardıń xarakterin ashıwda avtor naqıl-maqallardan,ańız-ápsanalardan,úrp-ádet dástúrler hám basqalardan sheber paydalanǵan.

Máselen:Mátirza aǵa,qızalaq qollı bolıptı degendi esittim be,*qız degenniń jolı jińishke* dep ata-baba aytıp ketken,quda qalese keyini hayırlı bolar.[2;197]

Bul mısalda “qızdıń jolı jińishke” naqılı bas qaharmanlardan biri bolǵan Mátirzanıń awılınıń kátqudası Jándullanıń tilinen qızınıń tumısqa shıǵıp ketkenin jańa ǵana esitken Mátirzaǵa kewil bildiriw,baxtı bolsın aytıw maqsetinde aytılǵan.Naqılda xalıqlıq tereń etikanı bayqaymız.Bul naqıldı qollanıw arqalı avtor shıǵarmanıń xalıqlıq sıpatın elede ashıp bergen,xalqımızdıń qız balanıń táǵdirine degen juwapkershiligin,úmitin kórsetken.

Shıǵarma boyjetken qız táǵdiri yaǵnıy qız balanı ayttırıp barıwı, kelin bolıp túsiwi sıyaqlı milliy dástúrler menen tikkeley baylanıslı bolǵanlıqtan, shıǵarmada naqıl-maqallar kópshiligi qız balaǵa qatnaslı aytılǵan.

Mısalı:-Qaraǵım,óy deme.Házir qalıń mal toqatıldı degen menen *“beregen qolım alaǵan,alaǵan qolım jalaǵan”*degendey kelinniń de kewli bar.Jurttıń pushıq qızlarınıń qalıń malına “pabıyda” mashın berip atırǵanda,meniń ánedey kelinime zat bermese,adamnıń qádiri bolama?

Bul tekstte xalıq awızeki ádebiyatı úlgisi bolǵan naqıl-maqal menen birgelikte xalqımızdıń ázelden kiyatırǵan kelinge qalıń mal beriw dástúrin kóriwimizge boladı.Bul ata-babalarımızdan berli kiyatırǵan xalımızdıń ózinsheligin sáwlelendirip turıwshı xalıq baylıǵı sanaladı.

Shıǵarmanıń folklorlıq qabatın elede bayıtatuǵın jáne bir áhmiyetli element komediyadaǵı Ómirbek laqqı ómirinen keltirilgen úzindi:

Men aytsam, erterekte Ómirbek bazarǵa qısır sıyırın aparıptı. Sóytip, soraǵan, qarıydarlarǵa: "ózi qısır, súzedi, tebedi" dep tura beripti. Sóy degen soń, sıyırǵa adam jantasa ma, tal qaytar bazarǵa deyin ótpey tura beripti. Sonda onı bir dáldal jorası kórip qalıp, "seniń sol gapińnen sıyırıńdı kim aladı" dep maldıń bas jibin Ómirbektiń qolınan alıp: "qáne, berman aylanıń teppeydi, súzbeydi, ózi

buwaz, ózi sutli sıyır kimge kerek"-dep jar salıptı. Átirapı demde qardarǵa tolıp ketip, sıyırdı dem-de pullaptı.

Ómirbek sıyırdıń pulın qaltaǵa urıp, úyine kelse, onıń otırıńqıraǵan qızın birewler ayttırıp kelip atırǵan eken. Ómirbek tezirek mámilege keliw ushın, baǵanaǵı bazardaǵı dáldáldiń gápin aytıptı: "qızımız teppeydi, súzbeydi, ezi buwaz, ózi sútli" degeni-aq sol eken, ayttırıp kelgen adamlar tura qashıptı.

O.Ábdiraxmanov shıǵarmasında qaraqalpaq xalqınıń sózge sheshen insanı,ańızǵa aylanǵan Ómirbek laqqınıń kúldirgi sózlerinen mısal keltirip,qaharmannıń tuwrıdan-tuwrı ayta almay atırǵan sózlerin astarlı mánide kúldirgi sózler arqalı ashıp beriwge háreket etken.Onıń járdeminde xalqımızdıń danalıǵın,til baylıǵın,gápke ustalıǵın sáwlelendirgen.

Juwmaqlap aytatuǵın bolsaq,shıǵarmadaǵı folklorlıq úlgiler shıǵarmanıń xalıqshıllıǵın súwretlewde,xalqımızdıń bay miyrası bolǵan folklor úlgilerin kórsetip beriwde,dramaturgtıń bul úlgilerden paydalanıw arqalı óziniń berejaq ideyasın,qaharmanlar obrazın ashıp beriwde tuwrı paydalanǵan.Bunday jazba ádebiyat úlgileri ata-babalarımıdan miyras bolıp kiyatırǵan awızeki ádebiyat úlgilerin jıynawda júda qunlı derek bolıp xizmet etedi.

PAYDALANILǴAN ÁDEBIYATLAR:

1. А. К истолкованию понятия фольклоризм литературы. Русский фольклор. – Л., 1979.

2. О.Абдирахманов. Танламалы шыгармалары. -Ташкент; Фан, 2009.

3.Қ.Мақсетов. Қарақалпақ фольклористикасы. Нөкис; Қарақалпақстан, 1989.

4. Қарақлапақ фольклоры. Көптомлық. IVтом. Қарақалпақ нақыл-мақаллары; Нөкис; Қарақлапақстан,1978.

5. Айымбетов Қ. Қарақалпақ нақыл-мақаллары ҳәм жүйели сөзлери. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1978.

6. Баҳадырова С. Фольклор и каракалпакская советская проза. – Нукус: Каракалпакстан, 1984.

7. Собиров О. Ўзбек реалистик прозаси ва фольклор. – Тошкент, Фан, 1979.

2013-2023-ЖЫЛЛАРДА ҚАРАҚАЛПАҚ ҲӘМ ӨЗБЕК ПРОЗАСЫНДА ГҮРРИҢЛЕРДИҢ СЮЖЕТЛИК КОМПОЗИЦИЯЛЫҚ ӨЗГЕШЕЛИКЛЕРИ

Утамбетова Арыухан
ӨзРИАҚҚБ, ф.и.к.
Базарбаева Ж.
ӨзРИАҚҚБ киши илимий хызметкери

Annotatsiya: Maqola 2013-2023 yillardagi qoraqalpoq va o‘zbek nasrida hikoyalarning syujet kompozitsion xususiyatlariga bag‘ishlangan bo‘lib, bunda qoraqalpoq va o‘zbek adabiyoti turli janrlar bo‘yicha oldinga siljib

borayotganligi, ayniqsa badiiy nasrda qalam tebratgan yozuvchilarning hikoya janrini rivojlantirishdagi mehnatlari keng muhokama qilingan.

Аннотация: Статья посвящена сюжетно-композиционным особенностям рассказов в каракалпакской и узбекской прозе 2013-2023 годов, в которой широко обсуждается продвижение каракалпакской и узбекской литературы в различных жанрах, особенно труды писателей, писавших в художественной прозе, в развитии жанра рассказа.

Abstract: This article examines the plot and compositional features of short stories in Karakalpak and Uzbek prose from 2013 to 2023, extensively discussing the promotion of Karakalpak and Uzbek literature in various genres, particularly the works of writers who wrote in literary prose, and the development of the short story genre.

Tayanch so‘z: Adabiyot, nasr, janr, roman, qissa, hikoya, syujet, kompozitsiya, shakl.

Ключевые слова: Литература, проза, жанр, роман, повесть, рассказ, сюжет, композиция, форма.

Keywords: Literature, prose, genre, novel, novella, story, plot, composition, form.

Milliy ǵárezsizlik jılları ádewir ótip, milliy ideologiyanıń jeńisleri bazar ekonomikasınıń qıyınshılıqların jeńiw jollarında biraz tabıslarǵa erise basladı. Sonıń qatarında ruwxıylıǵımızdıń bir salası bolǵan qaraqalpaq hám ózbek ádebiyatı túrli janrlar boyınsha alǵa ilgerilep, romanshılıǵımızdıń úlken tabısları, povestlerdiń ideyalıq tematikalıq túrleniwi menen janrlıq stillik rawajlanıwları qatarı kórkem prozanıń gúlleniwi, onıń san jaǵınan ádewir dárejede kózge túsiwi menen birge qısqa hám kólemli shıǵarmalardıń basıp shıǵarılıwı, qısqa gúrrińlerdiń dóretiliwi hám olardıń ózine tánlikleri, qaynaǵan turmıs-ómir shınlıǵınıń hár qıylı waqıyalarınıń syujetlik konfliktlik formalarǵa aylanıp gúrrińlerdiń ishki komponentleriniń de túrlenip kózge taslanıwları házirgi qaraqalpaq kórkem sóz óneriniń úlken tabıslarınıń qatarına jatatuǵınlıǵı eriksiz túrde ózine tartadı.

Kórkem proza-gúrriń dóretiwshilerimiz bul janrlıq formanıń zaman talabına say túrde burınǵı kórkem dástúrlerdi dawam etip hám rawajlandırıwǵa at salıspaqta. Olardan G.Esemuratova, Á.Atajanov, M.Nızanov, Nazar Eshanqul, Xurshid Dўstmuxammad, Nurali Qobul, Durbek Qўldosh,Temur Qurbon, Ó.Ótewliev, A.Ábdiev, H.Ótemuratovalardı ayrıqsha atawǵa tuwra keledi. Olar ózleriniń ideyalıq tematikalıq gorizontı, syujetke qamtılǵan turmıs waqıyalarınıń gorizontı menen ǵana emes, al tutas ideyalıq estetikalıq syujetlik kompoziciyalıq, syujetlik kompoziciyalıq poetikası menen rawajlanǵan ádebiyatlardıń usı janrlardaǵı dárejelerine umtılıwı menen quwanarlı túrde kózge túsedi.

2013-2023 jıllar aralıǵındaǵı qaraqalpaq hám ózbek gúrrińlerin joqarıda atalǵan jazıwshılardıń shıǵarmaları negizinde gazeta betleri menen óz aldına avtorlıq kitapları jarıq kórdi. Olardı tiykarınan syujetlik kompoziciyalıq

ózgeshelikleri: kózge túserlik jańalıqları hám sonıń qatarında konfliktlik sıpatlı qásiyetlerin sóz etip, olardı poetikalıq formalarǵa túsiriwshi kórkem detallar dialoglar menen ishki monologlar, peyzaj, portret, qaharmanlardıń jazǵan xatları, kórgen túsleri, gallyucinaciyalıq psixikalı processleri, qıymıl qozǵalısları sıyaqlı kórkem súwretlew usılların retli orınlarda tallap kórsetip, olardıń tutas gúrriń, ulıwma proza maydanındaǵı kórkemlik sheberlik áhmiyetin sóz etpekshimiz.

Maqalamızda gúrriń dóretiwshilikte belsene qálem terbetken jazıwshı Á.Atajanovtıń gúrrińlerin tallawdı maqul kórdik. Qaraqalpaq prozasında salmaqlı ornı bar jazıwshı Á.Atajanovtıń gúrrińleriniń syujetlik kompoziciyalıq ózinshelikleri sol, olardıń ayırımları ádebiy qaharmanlar ómiriniń uzaq jolların súwretlegen bolıp, olardı óz-ara salıstırıp obrazlar jarattı, ayırımları insan, obraz shınlıǵınıń tereńirek sırlarına kirip barıp, óz kórkem psixologiyalıq súwretleviniń tartımlılıǵı menen kózge taslanadı. Olardan jazıwshınıń «Aljasıq», «Qatallıq hám miyirmanlıq», «Uyqı» degen gúrrińlerin tallaǵanımızda avtordıń dóretpelerindegi kórkem psixologizminiń ózinshelikleri ayqınıraq kóz aldımızda eleslete alamız. Qálem iyesiniń syujet hám kompoziciya jaratıwdaǵı obraz jasaw sheberligin anıqlaymız.

Usılardıń ishinde «Aljasıq» gúrrińińde bir jigit – Jumabergen degen kisi jol boyında avtomobil apatına ushırap ayaǵı sınǵan jaǵdayda emlewxanaǵa túsedi. Onı mashinası menen qaqtırıp ketip usı awhalǵa salǵan semiz eki júzli kisi eken. Bul insan ózi eki júzliligi menen apatqa ushıraǵan Jumabergenniń izinen bir neshe ret azıq-awqat, pisirgen tamaqlar alıp kelip oǵan ózi sudlanıp ketpewi ushın jaramsaqlanǵan boladı. Ayaǵınan mayırılıp atırǵan jigitten jalınıp keshirim soraydı. Al endi bundaǵı jazıwshınıń syujet hám kompoziciya qurıwdaǵı konfliktlik núkte sol ayaǵı sınǵan jigittiń sanasında oǵan keshirim beriw pikiri ústem kelgende sol palatada jatırǵan basqa bir jigittiń tiykarınan ayıplı semiz kisiniń kóz boyamashılıǵı sezip qalıwı syujetlik konfliktlik, kompoziciyalıq orayda turadı. Sol sulıwshıq jigit apatqa ushıraǵan kisige:

«–Tánindegi tırtıqtı elemey keshirim berejaqsań ba? Sóyteyin dep júrseń-ǵoy» dep bir-neshe ret aytadı. «–Ol kisi aldap júr!» [1, 69 b.] dep anıǵın aytsa da mayıp bolǵan jigit sol jigitke gumanizm menen keshirim bergen edi. Bul konfliktlik sheshim shıǵarmada birden emes, al áste aqırınlıq penen qarama-qarsı táreplerdiń is-háreketleri menen óz-ara aqlawları arqalı tereńnen ashılǵan. Al bul sheshim gúrriń aqırında mayıp jigittiń aylap jatqan keselxanadan úyine qaytqan azamat ayıpdar jigittiń óz jeńil mashinası menen úyine aparıp qaytıwǵa arzımaǵan «qamsemizdiń» qılıyası menen oqıwshılar kóz aldında ayqınlasadı. Demek, mayıp jigit óz adamgershiliginiń arqasında oǵan aljasıq túrde keshirim berip jibergen eken. Al bunnan burıńǵı olar arasındaǵı mınaday syujetlik epizodtı alıp qarayıq:

«–Bul qudaylıq is shıraǵım! Qudaylıq. Ol betin basıp jıladı. –Jas ekenseń, ballarıń bar shıǵar? Men ayamasań da úrpe-shúrpe ballarımdı aya! Al usınan keshtim deseń jatsań tósegin, tursań dastıǵıń bolaman.

–Qoyáy-y! – Jumabergen jekirindi, –Jesir hayalday jılama! Keshirimniń ilajı bolar…Kúnler ótti. Sulıwshıq jigit: –Aǵa, keshirim berip qoydıń ba deymen, qamsemizdiń ayaq basqanı ózgeshelew dep saldı.

–Ayadım, inim, Tuwısımda tasbawırlıq bolmasa qáyteyin?!» [1, 70 b.].

Avtordıń «Quyın», «Qatallıq hám miyrmanlıq» sıyaqlı shıǵarmaları gúrriń emes, kólemi jaǵınan povest shıǵar dep te oylaysań. Al biraq olar menen tereńirek tanısqanımızda Á.Atajanov ádebiy qaharman ómiriniń geypara waqıyaların, sıpatlı xarakterli máwritlerin terip alıp, olardı tiykarǵı temaǵa sáykeslep bólim-bólim etip óz ideyalıq estetikalıq wazıypasın atqaradı. Ásirese, bul qásiyetler syujet dúziwde «Quyın», «Teńselgen tomar», «Qatallıq hám miyirmanlıq» gúrrińlerine tán qubılıs.

Atap aytqanda jazıwshı «Teńselgen tomar» gúrrińinde bir jigittiń qarıwlı, sawlatlı kelinshegi bar Ótemis degen jigittiń teńiz betinde Ámiwdáryanıń tasıwı waqtında júzip, ıǵıp kelip qalǵan tomardı qoparıp erlik isleymen dep, sawlatlı, iri tulǵalı qarıwlı kelinshegi menen awıllaslarına maqtanıw ushın-aq islegen háreketsheń is-háreketleri sońınan pushqa shıqqanı kóbirek kúlkili syujetlik waqıyalar, qaharmannıń qılýa ishki monologları satiralıq tipte ashıp súwretlenedi. Ótemis qayıqqa minip, qolına arqan uslap, onı tomarǵa baylap, torańǵıl bólekshesin kúsh penen suwdan qoparıp alıp jaǵalawǵa shıǵarıw ushın kóp háreket etedi. Onıń sondaǵı baslı maqseti awıllasları menen kelinshegine maqtanısh bolıw. Bul is-háreket penen qıymıl qozǵalıslarǵa onıń jaslıǵında bir basqa jaqlardan kelgen ataqlı bilegi menen tula boyı jún-jún palýandı tosattan bolsa da shalqasına salıp, bas bayraqtı alıwı boldı. Ol usılardı hám taǵı basqa jaslıqtaǵı az kem kúsh, erlik islep tabısqa eriskenlerin eslep, olardı ishki sóylewleri menen sırtqa shıǵarıp, tomardı teńseltiw menen kóp waqıttı ótkeredi. Nátiyjede keme qaq jarılıp, keme tomarǵa baylanǵan jip tarqatılıp ketip keme suwǵa tóńkerilip Ótemis astında qaladı. Sonda bir jas bala kishesi Ótemisti qostarın Dárigúldi shaqırıp dawıslamaǵanda, ol sózsiz nabıt bolar edi.

Ádebiyatshı ilimpazlar kórkem psixologiyalıq túrde bunday etip monologqa súyenip ádebiy obrazlar dóretiw sheberliginde «monolog» penen «ishki monolog»tiń ayırmashılıqların xám ekewiniń de syujetlik kompoziciyalıq rolin joqarı bahalaydı [2]. Haqıyqatında da bul Á.Atajanovtıń «Teńselgen tomar» gúrrińinde ayrıqsha kózge túsedi, ádebiy obrazdı, qaharmandı janlandırıp súwretlewge múmkinshilikler beredi. «Aýdarılǵan qayıqqa asılıp jan saqlaǵan eki balıqshını balıq awlaytuǵın sudnoniń adamları qutqarıp aman alıp qaldı. Ílaqa jayın balıqshı awılına eki kún napaqa boldı…» [3, 60 b.].

Bulardıń barlıǵın oylap qaraǵanımızda gúrrińdegi jazıwshınıń alǵa qoyǵan ideyalıq estetikalıq maqseti ne? Degen soraw qoyıldı. Haqıyqatında gúrrińdegi bunday syujetlik xám konfliktlik, kompoziciyalıq rawajlanıwdıń naqma-naq súwretleniwi, olardaǵı syujet detallarınıń ayqınlıǵı, ádebiy qaxarman, ásirese, Ótemistiń ishki monologlarınıń aktivligi xám soniń ishinde olardaǵı basqa da teńiz, suw, ulıwma hawa rayı, ıqlım tuwralı oylar ádebiy qaxarmanlardaǵı, Ótemistiń ákesindegi aqıl parasat penen epshillik, shaqqanlıq penen shıdam taqaatı, eń baslısı Ótemistiń ishki dúnyasındaǵı ójetlik penen sadalıq,

marapatshıllıq sıyaqlı ishki ruwxıylıq, psixologiyalıq sıpatlı belgiler jeterli ashıp berilgen. Ótemistiń barlıq is-háreketleri menen tomar menen shayqasıwındaǵı onıń ishki oy sezimleriniń dinamikası, qıymıl qozǵalısları barlıǵı jazıwshı tárepinen insaniyattaǵı eń jaman illetlerdiń biri qaytpas ójetlik penen maqtanshaqlıqtı adamzat balasındaǵı barlıq aǵla qásiyetlerden tómen koyadı. Usılayınsha gúrrińdegi syujetlik konfliktlik, kompoziciyalıq rawajlanıw usı ideyaǵa, insaniyattı durıs aqıl parasat penen orınlı sheshimge keliwge baslap, jazıwshı insaniyattıń eń unamsız psixologiyalıq ishki keshirmelerin biraz tereńlestire otıra gúrrińdi satira yumorlıq motivke molıraq beyimlesken qurǵan, soǵan sáykes til múmkinshiliklerin ǵana jumsap qoymay, al syujetlik konfliktlik kompoziciyalıq oraydı usı oy sezimlerge baǵdarlaydı.

Demek, ádebiyattanıw túsinikleri menen aytqanda Á.Atajanovtıń bul gúrrińińde syujet penen kompoziciya qurıwda dinamikalıq hám analitikalıq usılı formaları tıǵız jámlesip, sintezlenip, olar ulıwma qaynaǵan ómir menen ádebiy qaharmanlar obrazın, olardıń xarakterin tereń psixologizm principlerinde ashıp beriwge jumsalǵan. Sol sebepli bizińshe gúrriń 2013-2023 jıllardaǵı qaraqalpaq prozasında ózine tánligi menen ulıwma kórkem aqıl-parasat dúnyamızdı, ruwxıylıǵımızdı bayıtıwǵa belgili úles bolıp qosıladı.

Paydalanılǵan derekler:

1. Á.Atajanov. Quyın. –Nókis: 2011. –B.69.
2. J.Esenov. «Sheberliktiń sırları». Nókis, 1986.
3. Á.Atajanov. «Teńselgen tomar». Ámiwdárya. №3, 2015. –B.60.

ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛЫҚ ТУРМЫСЛЫҚ ЕРТЕКЛЕРИНИҢ ЖАНРЛЫҚ ӨЗГЕШЕЛИКЛЕРИ

Жақсымуратова Маржангул
ӨзМКӨМИ Нөкис филиалы оқытыўшысы

Annotatsiya. Maqolada qoraqalpoq xalq maishiy ertaklarining janr xususiyati, turlari va tasnifi masalalari bir necha ertaklarni tahlil qilish orqali ochib beriladi. Ushbu maqolada maishiy ertaklarining o‘ziga xos ba’zi xarakterli belgilari haqida fikrlarimizni aytib o‘tdik.

Tayanch so‘zlar: janr, motiv, real, folklor, hayotiy ertaklar, syujet, kompozitsiya, g‘oya.

Аннотация. В статье на основе анализа нескольких сказок раскрываются вопросы жанровых особенностей, видов и классификации каракалпакских народных бытовых сказок. В данной статье мы рассказали о некоторых характерных особенностях бытовых сказок.

Ключевые слова: жанр, мотив, реализм, фольклор, бытовые сказки, сюжет, композиция, идея.

Abstract. The article reveals the genre characteristics, types, and classification of Karakalpak folk everyday tales through the analysis of several

fairy tales. In this article, we have shared thoughts about some characteristic features of everyday fairy tales.

Keywords: genre, motif, real, folklore, real-life fairy tales, plot, composition, idea.

Қарақалпақ халық турмыслық ертеклериниң өзине тән миллий айрықшалығы сонда, олардың қаҳарманлары менен, персонажлар образының жасалыўында, идеялық мазмунында ҳәм көркемлик өзгешелигинде көринеди. Турмыслық ертеклер күнделикли турмыстағы шынлықты сөз етеди. Онда халықтың жәмийетлик-сиясий, социаллық-экономикалық тиришилиги баян етиледи.

Қ.Мәмбетназаровтың атап өткениндей, турмыс ертеклеринде халықтың өткен дәўирдеги жәмийетлик турмыс кешириў жағдайлары менен дүнья таныўдағы көз-қарасларының ҳәр түрли тәреплери улыўмаластырылған. Бул дөретпелерден қарақалпақ халқының басынан өткен бир неше жүз жыллаған қулшылық ҳәм феодаллық жәмийеттеги турмыс кешириўлериниң шийеленискен аўҳалларының толық картиналарын көз алдымызға келтиремиз. Турмыс ертеклериндеги сөз етилетуғын ўақыя қыялый ертеклердегидей шектен тыс фантазияластырылып берилмей, ал, халықтың тарийхый раўажланыўындағы болатуғын реал қубылыстың шеңберинен аўысып кетпейди. Турмыс ертеклеринде ушырасатуғын ески ўақытлардан киятырған ертеклерде урыўлық-патриархаллық дәўирдеги қарақалпақ халқының турмыс жағдайларының талас-тартыслары көринсе, сол талас-тартыслар феодаллық жәмийеттеги класслық қарама-қарсылықлар менен ушласып атырғанын байқаўға болады [1.64б].

Турмыслық ертеклердеги қаҳарманлар өмирде болған ямаса болыўы мүмкин адамлар қатарына киреди. Бундай типтеги ертеклерде өмирдеги шын болған ҳәдийселер сүўретленеди. Бираз көркем бояўлары болғаны менен бул дөретпелердеги ўақыя-ҳәдийселер басқа типлерине қарағанда анағурлым исенимли шығады. Онда бай-жарлы қатнасықлары реал картиналар арқалы сәўлеленеди. Қ.Мәмбетназаров бул типтеги дөретпелерге мынадай анықлама берген: «Бул ертеклердиң мазмунының басым бөлегин халықтың өмир бойы әрман еткен әдиллик, теңлик, кеңлик заманға жетисиўдеги арзыў-әрманларын қурап турады. Бунда улыўма халық турмысы менен жәмийетлик раўажланыў тарийхының жағдайлары әңгимеленип ғана қоймастан, сол дәўирдеги әдилсиз, езиўши топарларға болған улыўма мийнеткеш халықтың ашыў-ызасы менен жек көриўшилиги беккем орын алған. Бундағы қарсы душпанлар ямаса унамсыз типлер қыялый ертеклердегидей әжайып образлар емес, турмыста ушырап отыратуғын ҳақыйқый бас фигуралар. Анығырақ айтқанда, әдилсиз, қылышынан қан тамған патша, опасыз ўәзир, сықмар бай, дүньяхор саўдагер, халықтың басын айландыратуғын руханый ийшан-моллалар болып келеди де, буларға қарапайым жарлы дийқан,

жетим бала, тазша, шопан, ақыллы қыз қарсы қойылады» [1. 65б]. Ҳақыйқатында да, усы типтеги ертеклер бираз аңыз жанры менен жақынласып та келеди. Мысалы, аңызларда тарийхый тулғалар ҳәм өтмиштеги ўақыя-ҳәдийселер солайынша берилсе, турмыслық ертеклерде бираз көркем бояўлар арқалы сүўретленеди. Атап айтқанда, “Шешен бала” атлы ертектеги Жалғызбай, қарақалпақтың он төрт урыў бийи, олардың гүрриңлесиўи, ханлық пенен қарама-қарсылығы, баланың тапқырлығы аңызлардағы сүўретлеўлерди еслетеди. Соның менен қатар, турмыслық ертеклерге аўызеки гүрриңлер де жақын келеди. Бирақ, аўызеки гүрриңлердиң композициялық дүзилиси ертеклердегидей турақлы формулалардан ибарат емес. Онда қайсы бир ўақыя-ҳәдийсе қысқа ҳәм зачинсиз, жуўмақсыз баян етиле береди. Турмыслық ертеклерде болса, дәслеп баслама, соң тийкарғы ўақыялар, кейин ала финал (жуўмақ) болады: “Бурынғы өткен заманда бир жарлы жигит болыпты. Ол талап излеп басқа бир қалаға жол алыпты. Ол бир байдың шопаны болып хызмет етипти. Бай оған мийнет ҳақысын бермепти. Жарлы жигит сумлық ислеп, сол байдың үйиндеги қымбат баҳалы затларын, кийим-кеншеклерин алып кетипти. Соң жарлы жигит теңин таўып, сол қызға үйленип, мурат-мақсетине жетипти” [2. 54-56]. “Өгей ана”, “Жетим қыз”, “Жетим бала” типиндеги ертеклерде болса, әдеттегидей мотивлер, сюжетлер орын алады: “Жетим қыз ямаса бала өгей анасының зорлығына ушырайды, азанлы-кеш тыным таппай, мийнет етеди. Солай болса да, өгей ана оннан қәте таўып, урып-соғады, күнин бермейди. Күнлердиң биринде жетим қыз яки баланың өмиринде қуўанышлы ўақыялар жүз бере баслайды. Олар мийнеткешлигиниң нәтийжесинде өзиниң теңин таўып, турмыс қурып, бахытлы өмир кешireди” [2, 58-61].

Н.Дәўқараев турмыслық ертеклер бойынша мынадай пикир билдирди: «Шынлықты көрсететуғын ертеклердиң тематикасы кең, мазмуны ҳәр түрли. Булардың ишинде бурынғы заманларда, соңғы заманларда шыққанлары да, ашықлық ҳәм социал-экономикалық элементлер жөниндегилери де бар. Буныңдай ертеклерден ханлар, бийлер, урыў басылары, моллалар, қазылар, ийшанлар, саўдагерлер, өнерментлер, жарлылар, шопанлар, дийханлар, мергенлер, балықшылар, қатынлар, адамлардың өз-ара байланыслары, кемшиликлери жөниндеги әңгимелерди көп табыўға болады. Турмыстан алынған шынлықты көрсететуғын ертеклердиң мазмунынан мийнеткеш халықтың жақсы турмысқа умтылыўын, келешектен күткен үмитлерин, өз заманына көз қарасларын табыўға болады. Гейпара ертеклерде қалаларды, сарайларды, периштелерди, сулыўларды – жақсы турмыста жасайтуғын адамларды тәрийплейди, соның менен қатар өз турмысына қанаатланбағанын, нарийзалығын көрсетеди. Шынлықты көрсететуғын ертеклердиң геройларының (қаҳарманларының), типлериниң түрлери оғада көп. Солай да характерлерине, социал-жағдайларына қарап, оларды

еки топарға бөлиўге болады. Булардың бириншиси – ақылсыз ханлар, мийримсиз бийлер, әдил емес төре, қазылар, алдаўшы, көз бояўшы молла, ийшан, суўпы, саўдагерлер – булардың барлығы мийнетсиз, талапсыз басқаның күши менен күн көрип, тамақ асырап жүрген паразитлер сыпатында көринеди. Екинши топарда мийнет адамлары, искерлер, шеберлер, тапқышлар, ақыллылар, ҳадал, ҳақ жолдағы адамлар сыпатында көринеди. Булар қыйыншылықларды жеңип, бәрҳама мақсетлерине жетеди , [3.183-184б]. Шынында да, бул типтеги ертеклерде реал ўақыя-ҳәдийселер шебер, көркем сүўретленеди.

“Қарақалпақ фольклоры”ның 67-76-томларында бул түрдеги ертеклерге былайынша сыпатлама берилген: «Турмыслық ертеклер – атқаратуғын хызмети жағынан ата-бабаларымыздың күнделикли турмысында болып өткен ўақыяларды сөз етиўге қаратылады. Оларда үлгили турмыс тәжрийбелери, үрп-әдет, дәстүрлеримиздиң ўақыяларға тийисли болған айырым тәреплери, өз-ара унамлы, унамсыз адамгершилик қатнаслар: ақыллылық, ақмақлық, садықлық, дослық, душпанлық, опасызлық, ҳийлекерлик, ериншеклик ҳәм т.б. ҳәр қыйлы кеширмелер ертеклердиң тийкарғы мазмунын қурайды. Қаҳарманлары патшалар, саўдагерлер, шопанлар, балықшылар, бағманлар ҳәм басқа да ҳәр қыйлы кәсип ийелеринен ибарат. Бундай ертеклерде тоқыма сюжетлер аз дәрежеде, елеспесиз түрде қолланылыўы мүмкин...Сюжетлери ҳақыйқый турмыс тәшўишлерин, ҳәр кимниң басынан өтиўи мүмкин болған ғалма-ғаллы өмирдиң талапларынан келип шыгады. Идеясы адамгершилик пазыйлетлерди ҳүрметлеў, жақсыны жаманнан ажыратыў, татыў, татлы турмыс кешириў зәрүрликлерин үгит-нәсиятлаўға қаратылған» [4.6-7б] Шынында да, турмыслық ертеклеринде бас қаҳарманлар өзиниң мийнеткешлиги, тапқырлығы, епшиллиги менен табысларға ерисип отырады. Олар сыйқырлы ертеклердеги сыяқлы қандай да бир әжайыбат, кәрамат пенен емес, ал, өзиниң физикалық ис-ҳәрекетлери менен нәтийжелерге ерисип, өзиниң өмирлик жолдасына ийе болып, бахытлы турмыста жасайды. Ол қайсы бир адамға жәрдем етеди, оны өлимнен қутқарады ямаса наўқасланған адамларды емлейди.

Бизге белгили, бул типтеги ертеклерде фантазия болмайды ямаса азы-кем ушырасады. Қаҳарманлар өзиниң мийнеткешлиги, тил алғышлығы, минез-қулқының жақсы болыўы, талапшаңлығы нәтийжесинде тийкарғы мақсетине ерисип барады. Турмыслық ертеклериндеги қаҳарманларға ғайры күшлердиң жәрдеми, қоллап-қуўатлаўы сийрек ушырасады. Мысалы, “Өгей ана”, “Жетим қыз”, “Жетим туўысқанлар” типиндеги ертеклерде реал турмыс сүўретленеди. Бул дөретпелерде туўған анасынан айрылған ҳәм орнына өгей анасы басшылық еткен, олардың зорлық-зомбылығына дуўшар болған жетим қыз ямаса жетим бала сөз етиледи. Халық өзлериниң өмиринде жүз берген ўақыя-ҳәдийселерди усындай көринислерде сүўретлеп, өз

эмоциясын билдирип, турмыс сабақларынан әңгимелер, ертеклер дөреткен. Мысалы, “Опа саўдагер” атлы ертекте Опа деген бир саўдагердиң ҳаялы қайтыс болады. Арадан ўақыт өтип, саўдагер қызын бир ҳәзирет пирге (молла-ийшанға) тапсырып, саўда ислери менен алыс еллерге кетеди. Ҳәзирет пир Опа кеткеннен кейин қызға қол салмақшы болады. Қыз оннан қутылып қашып кетеди. Қыздың өмиринде қыйыншылық жүз береди. Опа саўдагер келгеннен кейин барлық ҳақыйқат аян болады. Ҳәзирет пир, қырық жигиттиң басшысы қылмыслары ушын жазаларын алады [5. 200-209,б] «Жақсылық қылсаң өзиңе, жаманлық қылсаң өзиңе» атлы ертекте де турмыслық шынлық сөз етилген. Бир ҳаял бир дийўанаға нанына уў салып береди. Сол нанды кәрўанға кеткен ҳаялдың күйеўи менен оның баласы жеп, қайтыс болады. “Бекимбет бақыл” атлы ертекте де турмыс ҳақыйқатлығы сүўретленген. Бекимбет деген адамның үш ул баласы болады. Бекимбет қартайғанда оған балалары дурыслы қарамайды, бақпайды. Сонда ол ҳәр бир баласын дара шақырып алып, «мени баға бер, саған усы төсегимниң астындағы алтынларды беремен» дейди. Балалары оны жақсылап бағады. Әкеси қайтыс болғаннан кейин балалары оның жатырған орнын қазып, астынан бир хат табады. Онда «Әкеде көп болар балада ҳақы, Балаларым мени асырайды ғой деп, үш балаға тең бөлип, Өзи далада қараўсыз қалған, Бекимбет бақылдың өңменине, усы өгиздиң шақы” деген жазыў турған болады. Балалары бул жазыўды оқып, ислеген қылмысларына пушайман болып, бир-бирине баўырман болып, тиришилик ете баслайды. Бундай турмыслық ўақыяларға толы ертеклерде адамгершилик пазыйлетлер баслы орынға қойылады. Атап айтқанда, «Инта пәрий», «Опа саўдагер», «Бай баласы менен жарлы баласы» сыяқлы ертеклерде турмыс шынлығы көркем сүўретленген.

«Түс көрип қуўылған бала» атлы ертекте жарлының үш баласы атап өтиледи. Онда еки улы түсинде өгиз айдап, ат минип жүргенин, ал, генжеси түсинде қуйрықлы жулдыз көргенлигин айтады. Жарлы адам ҳәм еки үлкен баласы генжесин таслап қашып кетеди. Кишкене ул бала басқа бир қалаға жол алады. Бир жерлерге барғанда түн болады. Азырақтан соң оған бир қыз еки атты ҳәм көп байлықты услатып болып, оған «кеттик» дейди. Бул патшаның қызы болып шығады. Анықласа, қыз ўәзирдиң баласы менен бул елден қашып кетиўди ойласқан екен. Қыз таң атқанда, азанда баланың басқа бала екенин сезеди. Мәлийка қыз генже бала менен турмыс қурыўды уйғарады. Генже бала мәлийка менен бас қосады. Дөретпеден өмирдиң ҳәр қыйлы ўақыяларға, жумбақларға толы екенлигин аңлаймыз. Шынында да, өмир ҳәр қыйлы ўақыя-ҳәдийселерге толы болып, бул ертедеги ата-бабаларымыздың кеўил кеширмелерине көшип, ертеклер арқалы бүгинги күнимизге шекем жетип келген. Қатықулақ адамлар бундай ўақыяларды ядлап алып, жәмәәт жыйналған орынларда айтып берип, халық арасында бул дөретпелердиң жаңадан-

жаңа вариантлары пайда бола баслаған. Сонлықтан да, турмыслық ертеклеринде бир-бирине уқсас сюжетлер кең орынды ийелейди.

Бул өмирде ҳәр түрли қатламдағы, ҳәр түрли характердеги адамлар топары болады ҳәм олар турмыслық ертеклеринде шебер сүўретленеди. «Мәсләҳәт» [5.334-336] атлы ертекте бай өлгенде өзин қалай жайғастыратуғынын сорайды. Үйиндегилер, хызметтегилер малдың семизин сойып, намазды өткерип жерлейтуғынлығын айтады. Бирақ, ўақыттың өтиўи менен байдың өзинен басқасының барлығы қайтыс болады. Ал, өзи болса, көмиўсиз қалады. Бунда реал турмыс, муңлы ҳәсиретли өмир картиналары ҳеш қандай фантазиясыз дәл сүўретленген. Ертектеги ҳәр бир эпизод қәлеген адамның басынан өткен ўақыялар менен үйлесип келеди. Себеби, антропологиялық көзқарастан қарағанда, адамзаттың өмири бир-бирине жүдә уқсас, ҳәттеки бирдей тақылетте кешеди. Тиришиликте адамлар бир-бири менен социаллық-экономикалық жақтан тығыз қарым-қатнаста болып, түрли ўақыяларға дус келеди, машқалаларды биргеликте шешип барады. Бул өз гезегинде турмыслық сүўретлеўлер арқалы шынлықты көрсететуғын ертеклердиң мазмунына аўысады.

Жуўмақлап айтқанда, турмыслық ертеклерде өмирде ҳақыйқат болған, болыўы мүмкин болған ўақыя-ҳәдийселер сүўретленеди. Онда ҳәр қандай турмыслық зәрүрликлер кең орын алады ҳәм бул тип басқа түрлеринен усындай тәреплери менен дараланып турады. Бул мәселени үйрениў қарақалпақ фольклортаныўында әҳмийетли орын тутады.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Мәмбетназаров Қ. Қарақалпақ ертеклери ҳаққында. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1981.

2. ӨзР ИА ҚБ Қол жазбалар фонды, Р-335 № 176487

3. Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. Том 2.– Нөкис: Қарақалпақстан, 1977.

4. Қарақалпақ фольклоры. Том 67-76. – Нөкис: Илим, 2014.

5. Қарақалпақ фольклоры. Том 1-2. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1977.

АНАЛАР ҲАҚҚЫНДА ПОВЕСТЛЕР (ҚАРАҚАЛПАҚ ҲӘМ ӨЗБЕК ПОВЕСТЛЕРИ МЫСАЛЫНДА)

Бекбергенова Зияда Утеповна,
филорлогия илимлериниң докторы
ӨзРИАҚБ Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеў институты, “Қарақалпақ әдебияты” бөлими баслығы

Ҳәр бир миллий әдебиятта жаратылған ҳаяллар ҳәм аналар образлары сол халықтың миллий дүньяқарасы, мәдений қәдириятлары, турмыс тәризи ҳәм дәўирлик өзгешеликлери менен тығыз байланыслы түрде қәлиплеседи. Көркем шығармаларда

сәўлеленген ҳаял образы, тек ғана, жеке инсанның көркем образы болып қалмастан, бәлким белгили бир халықтың руўҳый болмысы, әдеп-икрамлылық идеаллары ҳәм жәмийетлик көзқарасларының көркем сәўлеси сыпатында да хызмет етеди. Сол себепли ҳәр бир миллий әдебияттағы ҳаял ҳәм ана образларының мазмуны, характерлик өзгешеликлери ҳәм көркем функциясы миллий орталықтың өзине тән өзгешеликлерин өзинде жәмлейди.

Ҳаял ҳәм ана образларының көркем анализи дәўир руўҳына қарай өзгерип отырады. Белгили бир тарийхый басқышта жаратылған образлар, сол заманның социаллық-мәдений талаплары, жәмийетлик мүнәсибетлери ҳәм идеологиялық көзқараслары тәсиринде қәлиплеседи. Сонлықтан да, ҳаял-қызлар образларын үйрениў арқалы тек көркем шығарманың идеялық мазмунын ғана емес, бәлким дәўир психологиясын, жәмийетлик сананың өзгериў процесслерин ҳәм миллий менталитет эволюциясын да аңлаў мүмкин. Соңғы жыллардағы (2012-2021-жыллар) қарақалпақ ҳәм өзбек повестлеринде де ҳаял-қызлардың ишки рухый дүньясы, психологиялық кеширимлери, сезимлери, арзыў-әрманлары, өмирлик мақсетлери ҳәм таңлаў еркинлиги мәселелери де кең орын алды. Авторлар қаҳарманлардың ишки монологлары, психологиялық портретлери ҳәм турмыслық конфликтлери арқалы олардың жеке инсан сыпатындағы қәлиплесиў жолын сәўлелендирди.

Ғәрезсизлик жылларында (2000-2020-жыллар) өзбек прозасында ҳаял-қызлар тематикасына арнап Х.Дўстмуҳаммаддың «Чаёнгул ёхуд қуйиқишлоқча қотиллик», «Ҳижроним мингдир», Ш.Бўтаевтың «Кайвонининг мангу макони», «Шоҳона совға», «Юлдузларга элтар йўл», Назар Эшонқулдың «Уруш одамлари», «Момоқўшиқ», Абдуқаюм Йўлдошдың «Тимсоҳнинг кўз ёшлари», «Ўн учинчи уй ёки отчопар», «Сунбуланинг илк шанбаси», Собир Ўнардың «Чамбилбелнинг ойдаласи», Баҳодир Қобулдың «Энашамол, «Энайўл», Г.Мардонованинг «Қуёшим-энам» повестлери дөретилди ҳәм бул повестлер бойынша арнаўлы изертлеўлер алып барылды [1]. ХХ әсирдиң дәслепки шерегинен бүгинге шекемги жүз жылдан аслам дәўир ишинде өзбек повестлеринде ҳаял-қызлар образының көркем эволюциясы анық байқалады. Совет дәўириндеги шығармаларда бир тәрептен езилген, ҳуқықсыз, патриархал орталықта жасаған ҳаяллар образы сүўретленсе, екинши тәрептен идеологиялық жақтан жетилискен, билимли, зиялы ҳәм еркин пикирли ҳаяллар образлары да дөретилди. Бундай сүўретлеўлер ҳәзирги дәўир өзбек әдебиятының жетик ўәкиллери шығармаларында да өзиниң көркем көринисине ийе болды. Лекин, ғәрезсизлик жылларында Хуршид Досмухаммед, Назар Эшонқул, Шайым Ботаев, Баҳадыр Қабул сыяқлы жазыўшылардың повестлеринде ҳаял-қызлар образы жаңа көркем-эстетикалық принциплер тийкарында сәўлеленди. Бул шығармаларда

ҳаяллардың сырға толы руўхый дүньясы дәстүрий реалистлик сүўретлеўлер менен бир қатарда модернистлик көркем усыллар арқалы да ашып берилди. Нәтийжеде, персонажлардың ишки кеширмелери, психологиялық халаты, жалғызлығы, өмир ҳаққындағы философиялық ойлары ҳәм инсаный драмасы тереңирек көрсетилди.

Сондай-ақ, ғәрезсизлик дәўириндеги өзбек повестлеринде өзбек ҳаялларының түрли социаллық-психологиялық типлери жасалды. Атап айтқанда, кәткуда аналар, кемпирлер, зиялы ҳаяллар, исбилерменлер, мийрим-шәпәәтли, данышпан ҳәм ақыллы ҳаяллар менен бир қатарда ақылсыз, езбе, жынаятшы, кекшил (өшпенли) ҳ.т.б. сыяқлы қарама-қарсы характердеги образлар да көркем түрде жаратылды. Бул жағдай өзбек повестлеринде ҳаял-қызлар образының тек ғана позитив қаҳарман сыпатында емес, ал өзиниң ишки психологиясы, социаллық жағдайы ҳәм жеке тәғдирине ийе болған көркем тип дәрежесине көтерилгенлигин көрсетеди. Бундай өзгешеликлерди усы дәўирдеги қарақалпақ повестлери мысалында да атап өтсек болады. Демек, ғәрезсизлик дәўири өзбек ҳәм қарақалпақ повестлеринде ҳаял-қызлар образының тематикалық, типологиялық ҳәм эстетикалық мүмкиншиликлери еле де кеңейип, миллий әдебияттың көркем раўажланыўында әҳмийетли орын ийеледи.

Негизинде ҳаял-қызлар тәғдири, олардың көркем образы араласпаған көркем шығармаларды ушыратпаймыз. Қайсы прозалық шығармаларды алып қарайтуғын болсақ та, ҳаял-қызлар образы белгили дәрежеде көркемлик функция атқарады. Буны биз ғәрезсизлик жылларындағы қарақалпақ прозасында Г.Есемуратованың «Мыңда бир кеширим», «Гөнерген сүренлер», «Ким тыңлайды муңымды», «Ата-анам боларма еди», Камал Мәмбетовтың «Мәрзия», Сарыгүл Баҳадырованың «Томарис ҳәм Кир», Муратбай Нызановтың «Ақшагүл» повестлериниң мысалында атап өтсек болады. Жазыўшылардың атап өтилген повестлериниң баслы тематикасы менен сюжетинде тиккелей ҳаял-қызлардың ишки руўҳыяты менен тәғдирлерин ашыўға бағдарланды. Нәтийжеде, ҳаялдың руўҳый дүньясындағы ең нәзик өзгериўлер, оның қуўанышы менен қайғысы, ана болыў сезими, муҳаббат, үмит ҳәм өмирлик таңлаўлары менен байланыслы психологиялық кеширмелери өз сәўлелениўине ийе болды. Бул ҳаққында айырым изертлеўлерде арнаўлы сөз етилди [2,142-146 б.].

Соңғы жыллардағы өзбек ҳәм қарақалпақ повестлеринде бул теманың еле де тереңлескенлигин «Шарқ юлдузи» ҳәм «Әмиўдәрья» журналларында жәрияланған Исажон Султонның «Онаизорим» (№2; №3. 2014), Адҳам Даминның «Бу дунёнинг дардлари» (Ш.№4, 2014), Зулфира Мисбахтың «Адиба» (№5, 2013), Абдусаттар Содировтың «Тушларимга киринг онажон» (№10; №11. 2017), Ш.Уснатдиновтың

«Дәў кемпир» (2012) Г.Есемуратованың «Үш дәўирдиң гүўасы «Тентек» ҳаял ҳаққында әпсана» (2018), М.Нызановтың «Еки ананың қызы» (2019), «Муваракшина» (2021), Н.Атабаеваның «Бул муҳаббат еди» (2019), «Кеўилге сыймаған дәртлер» (2021) повестлериниң идея-тематикасы ҳәм онда сүўретленген ҳәр қыйлы типтеги ҳаял-қызлар тәғдирлери айқын сыпатлап береди. Ең тийкарғысы аты аталған повестлердиң ҳәр биринде тийкарғы дыққат-итибар ҳаял-қызлардың социаллық турмыс тәризи менен ишки дүньясын реал тәризде ашыўға бағдарланды.

Лекин, соны да атап өтиўимиз керек, көркем әдебиятта ҳаял авторлар менен еркек авторлардың ҳаял-қызлар тематикасы ҳәм образын, характери ҳәм ишки руўҳый кеширмелерин ҳ.т.б. сүўретлеўлерде өзине тән өзгешеликлери байқалады.

Ҳаял дөретиўшилер, көбинесе ҳаял адамның ишки монологын, руўҳый қарама-қарсылықларын, нәзик сезимлерин ҳәм психологиялық толғанысларын кең түрде ашып бериўге умтылады. Еркек жазыўшылардың шығармаларында да ҳаяллар образлары кең түрде жаратылған болса да, олардың көпшилиги ҳаялды сыртқы бақлаўшы позициясынан сәўлелендиреди. Ал, ҳаял-қыз жазыўшылар шығармаларында ҳаял образы өзиниң ишки көзқарасы арқалы ашылады. Нәтийжеде ҳаялдың руўҳый дүньясындағы ең нәзик өзгериўлер, оның қуўанышы менен қайғысы, ана болыў сезими, муҳаббат, үмит ҳәм өмирлик таңлаўлар менен байланыслы психологиялық кеширмелери айрықша ҳаққаныйлық пенен бериледи.

Әлбетте, бундай өзгешеликлерди бир мақала, яки тезис көлеминде ашып бериў мүмкиншилиги жоқ. Бул мәселе, қәлеген жанр шығармалары мысалында еле де тереңирек изертлеўлерди талап етеди.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Ашурова Н.Х. Замонавий ўзбек адибалари романларида аёл образи тасвири (Зулфия Қуролбой қизи, Рисолат Хайдарова, Жамила Эргашева ижоди мисолида). Фил.фанл. бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс. – Тошкент, 2024; Орипова Н.О. «Назар Эшонқул насрида айоллар образи талқини». Фил.фанл.бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс. – Тошкент, 2025; Эшматова Ю.Б. Истиқлол даври ўзбек қиссачилигида аёл руҳиятининг бадиий талқини. Фил.фанл.бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс. – Тошкент, 2020; Исабаева Г.Ф. «Мустақиллик даври ўзбек қиссаларида она образининг поэтик такомили (Ў.Ҳошимовнинг «Дунёнинг ишлари», И.Султаннинг «Онаизорим», Г.Мардонованинг «Қуёшим-энам» қиссалари мисолида)». Фил.фанл.бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс. – Тошкент, 2025.

2. Bekbergenova Z.U. Házirgi qaraqalpaq povestlerinde hayal-qızlar ruwhiyatı analizi // ӨзРИАҚб «Хабаршысы», №4, 2025.

МОДЕРНИЗАЦИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ И ОСОБЕННОСТИ ПОДГОТОВКИ СПЕЦИАЛИСТОВ В СФЕРЕ КУЛЬТУРЫ В УЗБЕКИСТАНЕ

Юлдашева Манзура Бориходжаева
ЎзДСМИ профессори

Аннотация: в статье рассматриваются основные направления модернизации профессионального образования в Республике Узбекистан и особенности подготовки специалистов в сфере культуры в условиях современных реформ. Анализируются реформы образовательной политики, внедрение компетентностного подхода, цифровизация образовательного процесса, развитие международного сотрудничества и интеграция образования с рынком труда.

Ключевые слова: профессиональное образование, сфера культуры, компетентностный подход, цифровизация образования, образовательные реформы, подготовка кадров, культурная политика.

Annotation: the article considers the main directions of modernization of vocational education in the Republic of Uzbekistan and the peculiarities of training specialists in the field of culture in the context of modern reforms. The reforms of educational policy, the introduction of a competency approach, the digitalization of the educational process, the development of international cooperation and the integration of education with the labor market are analyzed.

Key words: vocational education, cultural sphere, competence approach, digitalization of education, educational reforms, personnel training, cultural policy.

Современный этап развития Республики Узбекистан характеризуется масштабными реформами в области образования, культуры и искусства. В Узбекистане за последние годы была сформирована нормативно-правовая база, направленная на модернизацию образовательной системы. Ключевыми стратегическими документами выступают Концепция развития системы высшего образования Республики Узбекистан до 2030 года, Стратегия развития Нового Узбекистана на 2022–2026 годы и Стратегия «Узбекистан – 2030». Данные документы предусматривают внедрение инновационных педагогических технологий, цифровизацию образовательного процесса, развитие компетентностного подхода и подготовку конкурентоспособных специалистов, способных эффективно работать в современных условиях.

Государственная политика направлена на модернизацию системы профессионального образования, повышение качества подготовки кадров и формирование конкурентоспособного человеческого капитала.

В условиях глобализации особую значимость приобретает подготовка специалистов в сфере культуры, способных эффективно функционировать в условиях цифровой экономики и международного культурного взаимодействия.

Профессиональное образование выступает важнейшим фактором социально-экономического и духовного развития общества. В Узбекистане за последние годы были приняты стратегические документы, ориентированные на совершенствование образовательной системы, внедрение инновационных педагогических технологий и развитие компетентностного подхода [1].

Система профессионального образования Узбекистана в настоящее время проходит этап глубокой трансформации. Основными направлениями реформ являются:

- внедрение современных образовательных стандартов;
- цифровизация учебного процесса;
- интеграция образования, науки и производства;
- развитие международного сотрудничества;
- модернизация материально-технической базы учебных заведений;
- совершенствование механизмов подготовки педагогических кадров.

Исследователи отмечают, что модернизация профессионального образования связана с переходом к компетентностной модели обучения, ориентированной на формирование практических навыков и профессиональной мобильности специалистов[2].

Важным фактором развития образовательной системы является государственная поддержка реформ. Концепция развития системы образования Республики Узбекистан до 2030 года предусматривает внедрение инновационных методов обучения, повышение качества образовательных услуг и расширение доступа молодежи к профессиональному образованию[4].

Подготовка кадров в сфере культуры имеет специфические особенности, обусловленные творческим характером профессиональной деятельности. Современный специалист в области культуры должен обладать:

- профессиональными компетенциями;
- творческим мышлением;
- цифровыми навыками;
- коммуникативной культурой;
- способностью к межкультурному взаимодействию;
- навыками проектной и исследовательской деятельности.

Система культурного образования должна учитывать современные требования рынка труда и тенденции развития креативной экономики. В последние годы в Узбекистане активно реформируется сфера культуры и

искусства, внедряются новые образовательные программы и создаются современные культурно-образовательные платформы [8].

Особую роль играет развитие педагогических компетенций преподавателей художественных и культурных образовательных учреждений. Современные исследования подчеркивают необходимость внедрения инновационных методик преподавания, использования интерактивных технологий и практико-ориентированного обучения [7].

В современных условиях эффективная подготовка специалистов в сфере культуры требует внедрения новых организационно-педагогических механизмов. Одним из ключевых направлений модернизации является переход к компетентностной модели образования. Данный подход ориентирован не только на передачу теоретических знаний, но и на формирование профессиональных компетенций, необходимых для практической деятельности [6].

Современные цифровые технологии существенно изменяют систему профессионального образования. Использование электронных образовательных платформ, дистанционного обучения, мультимедийных технологий и виртуальных лабораторий способствует повышению качества подготовки специалистов.

В сфере культуры цифровизация особенно актуальна в направлениях:

- музыкального образования;
- музейного дела;
- театрального искусства;
- дизайна;
- медиакоммуникаций.

Одним из эффективных механизмов является усиление взаимодействия образовательных учреждений с театрами, музеями, концертными организациями и культурными центрами. Практико-ориентированное обучение позволяет студентам адаптироваться к профессиональной среде и развивать необходимые навыки.

Согласно Указу Президента Республики, Узбекистан от 16 октября 2024 года № УП-158, особое значение придается внедрению международных образовательных программ и подготовке конкурентоспособных кадров, соответствующих требованиям внутреннего и внешнего рынков труда. В условиях глобализации возрастает значение международного образовательного сотрудничества. Совместные программы, академическая мобильность и участие в международных проектах способствуют внедрению передового опыта и повышению качества подготовки кадров.

Несмотря на положительные результаты реформ, в системе профессионального образования сохраняется ряд проблем:

- недостаточная связь образования с потребностями рынка труда;
- дефицит современных учебно-методических материалов;

• необходимость повышения квалификации педагогических кадров;
• ограниченность практической подготовки;
• недостаточный уровень цифровой инфраструктуры.

Для решения данных проблем необходимо:

1. совершенствовать государственные образовательные стандарты;
2. расширять использование цифровых технологий;
3. развивать систему непрерывного образования;
4. укреплять международное сотрудничество;
5. внедрять инновационные педагогические технологии;
6. создавать современные творческие лаборатории и образовательные кластеры.

Совершенствование системы профессионального образования и создание современных механизмов подготовки специалистов в сфере культуры являются важнейшими условиями устойчивого развития Узбекистана. Современная образовательная политика должна быть ориентирована на формирование высококвалифицированных, конкурентоспособных и творчески мыслящих специалистов, способных эффективно работать в условиях глобальных изменений.

Несмотря на значительные достижения, система подготовки специалистов в сфере культуры сталкивается с рядом проблем:

- необходимость дальнейшего обновления материально-технической базы;
- недостаточный уровень интеграции образовательных учреждений с работодателями;
- потребность в расширении международных образовательных программ;
- необходимость повышения квалификации педагогических кадров;
- совершенствование механизмов трудоустройства выпускников.

Перспективы дальнейшего развития связаны с углублением цифровой трансформации образования, расширением международного сотрудничества, внедрением современных образовательных стандартов и усилением практической направленности подготовки специалистов.

Модернизация профессионального образования в Узбекистане является важным условием формирования конкурентоспособного человеческого капитала и устойчивого развития страны. Подготовка специалистов в сфере культуры требует комплексного подхода, сочетающего традиции национальной культуры и современные образовательные технологии. Реализуемые государственные реформы создают благоприятные условия для повышения качества подготовки кадров, развития творческого потенциала молодежи и укрепления культурного потенциала государства. В долгосрочной перспективе это будет способствовать интеграции Узбекистана в мировое образовательное и культурное пространство.

Список литературы:

1. Рузметова Н.В. Профессиональное образование в Узбекистане: проблемы и их решения // Scientific Approach to the Modern Education System. 2023.
2. Ходжиматова А.А. Современное состояние и пути совершенствования среднего специального и профессионального образования в Республике Узбекистан // Школа будущего. 2021.
3. Кучкаров О. Социально-философский анализ экономического фактора в сфере среднего профессионального образования Узбекистана в условиях глобализации // Academic Research in Modern Science. 2024.
4. Karimova M. Моделирование процесса профессиональной подготовки специалиста // Общество и инновации. 2021.
5. Rashidov X., Abdullaev A., Golish L. Разработка и внедрение государственных образовательных стандартов среднего специального профессионального образования в Республике Узбекистан. 2020.
6. Яковлева А.А. Формирование профессионализма и компетенций у обучающихся в учебных заведениях сферы культуры // Концепт. 2016.
7. Kılıç Ateş S., Berikbaev A.A. Pedagogical competencies in art education and the impact of educational reforms: The case of Uzbekistan // Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi. 2025.
8. Узбекистан реформирует систему культуры и искусства // UzDaily.uz. 2026.

ТЕНДЕНЦИИ И ОСОБЕННОСТИ ЦИФРОВИЗАЦИИ В СОВРЕМЕННЫХ МУЗЕЯХ

Юлдашева Манзура,
профессор УзГИИК
Мирвалиева Барно,
магистрант 2-курса УзГИИК

Аннотация. В современном мире цифровые технологии играют ключевую роль в продвижении культурных и образовательных учреждений. Музеи, как хранители истории и искусства, активно используют онлайн-инструменты для расширения возможностей, посещения посетителей и повышения интереса к своим экспозициям.

Ключевые слова: музей, цифровой маркетинг, интернет-пространство, социальные сети, коммуникация.

Annotation. In today's world, digital technologies play a key role in promoting cultural and educational institutions. Museums, as custodians of history and art, actively use online tools to expand opportunities, visit visitors, and increase interest in their exhibits.

Keywords: museum, digital marketing, Internet space, social networks, communication.

Сегодня в жизни каждого современного человека Интернет играет довольно важную роль. Повсеместное движение общества к цифровизации привело к тому, что компании из различных профессиональных сфер начали внедрять в систему коммуникаций digital-коммуникации и развивать цифровой маркетинг. Подобные тенденции коснулись и учреждений культуры, в частности, музейных организаций. Музей, как и любая другая организация, осуществляющая свою деятельность в условиях рыночной среды, зависит от степени погруженности в цифровое пространство и от качества взаимодействия с целевой аудиторией в данном пространстве. С развитием технологий музеям приходится искать пути привлечения и сохранения аудитории в условиях острейшей конкуренции. Ведь сегодня, чтобы развлечься человеку, даже не надо выходить из дома. Кроме того, работа в цифровом пространстве позволяет таргетировать аудиторию (таргетирование аудитории — это способ отбора аудитории по заданным критериям), а значит, сделать продвижения более эффективным. Именно поэтому актуальным становится вопрос о продвижении музея в цифровом пространстве.

Процесс цифровизации характеризуется тем, что ключевым фактором производства становится цифровая информация, что позволяет повысить эффективность различных видов производства, технологий, процесса реализации и потребления товаров и услуг. Можно выделить два уровня цифровизации: первичный, который предполагает наличие и доступность сервисов, и вторичный, означающий интенсивность и характер использования существующей инфраструктуры. Так, с позиции «первичной» цифровизации, с учетом современных реалий и тенденций Узбекистан также начал переход к цифровизации. Утверждена стратегия «Цифровой Узбекистан 2030». В данную стратегию вошло более 220 приоритетных проектов, предусматривающих совершенствование системы электронного правительства, развитие отечественного рынка программных продуктов и информационных технологий.

Как привлечь аудиторию и повысить посещаемость организаций культуры? Этот вопрос сегодня волнует все культурные учреждения нашей страны, и музеи не стали исключением. Сейчас, когда музеи решают дилемму баланса между культурой и коммерцией, данная проблема более актуальна. На сегодняшний день в большинстве узбекистанских музеев бюджет формируется в соответствии с Законом О музеях республики Узбекистан 12.09.2008 г. N ЗРУ-177. Ключевым фактором в формировании внебюджетных доходов музея остается посещаемость музеев аудиторией. Именно поэтому проблема привлечения новой аудитории и сохранение интереса постоянной лояльной публики для музеев является особенно актуальной. Целью

данной статьи стало стремление выявить и систематизировать способы продвижения музея в цифровом пространстве.

Цифровизация музеев Узбекистана — это долгосрочный процесс, который требует соблюдения современных технологий и комплексного подхода. Однако уже сейчас можно увидеть значительные шаги в этом направлении. С вызовами времени достаточно успешно справляются крупные национальные музеи. Что же до небольших традиционных областных музеев, то они заметно проигрывают в конкуренции за зрительское внимание из-за отсутствия достаточного финансового обеспечения и, вследствие этого, отходят на периферию культурно-досугового рынка.

В мире, где ведущую роль играют цифровые технологии, становится актуальным продвижение музейных институций в Интернет-пространстве. Многие музеи только начинают заниматься продвижением в цифровом пространстве, сталкиваясь со многими проблемами и накоплением опыта. Целью статьи стало стремление раскрыть возможности инструментов digital-маркетинга и понять, как их можно применить для увеличения аудитории музея и продвижения его в цифровом пространстве.

В подобной ситуации сотрудникам музея приходится «выходить» за пределы реальных стен музея в цифровое пространство, используя инструменты Интернет-маркетинга. В систему digital-маркетинга входит вся деятельность музея в онлайн-пространстве: презентация и продвижение бренда музея в социальных сетях, e-mail маркетинг, публикация партнёрских материалов в различных онлайн-изданиях, ведение официального сайта, проектирование мультимедийных Интернет-проектов и разработка концепции различных интерактивных экскурсионных маршрутов, игровых программ для официального мобильного приложения музея.

Особенности цифровизации в современных музеях:

Цифровизация в современных музеях — это не просто тренд, а необходимость, позволяющая расширить доступ к экспонатам, улучшить взаимодействие с посетителями и повысить эффективность работы музеев. Вот основные особенности этого процесса:

1. Виртуальные и дополненные реальности (VR и AR)

Создание виртуальных туров по музеям (например, Google Arts & Culture). Использование AR-приложений, которые дополняют реальность, показывая утраченные фрагменты экспонатов или воссоздавая исторические сцены. Лувр предлагает виртуальные экскурсии, а Эрмитаж тестирует AR-приложения для изучения произведений искусства.

2. Цифровые коллекции и онлайн-доступ. Музеи активно оцифровывают свои фонды и создают виртуальные каталоги. Позволяют исследователям и любителям искусства изучать экспонаты из любой

точки мира. Например, Британский музей выложил в открытый доступ более 4 млн оцифрованных объектов.

3.Интерактивные технологии и мультимедийные экспозиции. Использование сенсорных экранов, интерактивных стендов, 3D-моделей для более глубокого изучения экспонатов. Голограммы и проекционные технологии создают эффект погружения в исторические эпохи. Так, музей Ван Гога в Амстердаме применяет мультимедийные инсталляции, где картины оживают.

4. Искусственный интеллект и анализ данных. ИИ помогает музеям анализировать поведение посетителей, персонализировать контент и рекомендовать интересные экспонаты. Автоматический перевод и голосовые ассистенты делают музеи доступными для международной аудитории. Национальный музей искусств Каталонии использует ИИ для автоматического распознавания и описания экспонатов.

5. NFT и блокчейн в музее. NFT-технологии помогают подтверждать подлинность цифровых копий произведений искусства и привлекать новую аудиторию. Блокчейн используется для защиты авторских прав и ведения цифровых архивов. Эрмитаж в 2021 году продал цифровые версии картин Леонардо да Винчи и Клода Моне в виде NFT.

6. Геймификация и образовательные проекты. Разработка игровых приложений, связанных с музейными экспонатами, чтобы привлечь молодежь.

Квесты, интерактивные экскурсии, AR-карты делают посещение музея увлекательным. Так, Лондонский музей естественной истории создал мобильное приложение с игровыми элементами.

7. Автоматизация и умные технологии. Чат-боты для справки и бронирования билетов. Бесконтактные технологии оплаты и входа в музей. Сенсоры для подсчёта посетителей и регулирования потоков внутри музея.

Цифровизация меняет музеи, делая их более доступными, интерактивными и привлекательными для новых поколений. При этом главная задача – сохранить баланс между традиционной музейной экспозицией и инновационными технологиями.

Добиться лояльности от посетителей музея поможет своевременное взаимодействие. Важно показывать не только богатство музейных фондов, но и вовлекать посетителей с помощью различных конкурсов, опросов, викторин, которые вы можете проводить на различных площадках[4].

Джаспер Виссер, признанный амстердамский агент изменений и инноватор в сфере культуры и искусства, написавший статью «Музеи в период социальных и технологических изменений» утверждает, что любому музею, который хочет наладить коммуникацию с современной аудиторией, необходимо выстроить свою работу в рамках интегрированной медиа стратегии. Виссер выделяет три уровня

взаимодействия с аудиторией, на каждом из этих уровней можно использовать инструменты цифрового маркетинга:

- официальный сайт (онлайн-коллекция или виртуальный музей, электронная коммерция, встроенный блог или другой информационно-развлекательный контент);
- социальные сети, сторонние порталы, мобильные приложения;
- партнёрские материалы СМИ [1].

Расширяющаяся база технических инструментов для создания контента, активная и интересующаяся аудитория, которая существует в сети, и расширение списка возможных площадок для коммуникации со зрителем должны помочь небольшим традиционным музеям стать открытыми и выйти на новый уровень взаимодействия с посетителями. Главное – концептуальный подход к процессу планирования, проработки сценария и технической реализации коммуникационной стратегии музея.

В настоящее время актуальность приобретают исследования, касающиеся влияния цифровых технологий на образ жизни и досуговые предпочтения, а также на выбор предложений в сфере культуры и развлечений. Безусловно, многие предприятия сферы услуг используют современные цифровые технологии для повышения своей конкурентоспособности на рынке. Технологические инновации помогают учреждениям культуры стать более привлекательными для потребителей, предлагая новые возможности культурно-досуговой деятельности.

Продвижение музея в цифровом пространстве – это комплексная работа, включающая сайт, соцсети, контент-маркетинг, рекламу и партнерство. Чем активнее музей использует онлайн-инструменты, тем больше у него возможностей привлечь новых посетителей и укрепить свой бренд в культурной среде. Важно помнить: цифровой маркетинг – это не разовое действие, а постоянный процесс. Интерактив, креатив и регулярное обновление контента помогают сделать музей популярным и востребованным в цифровую эпоху.

Список литературы:

1. Виссер Дж. «Музеи в период социальных и технологических изменений». URL: https://themuseumofthefuture.com/2014/04/18/museums-in-times-of-social-and-technological-change/.

2. Макушева О. Н., Туманова Е. А. Особенности маркетинга учреждений культуры // Молодой ученый. – 2018. – № 46. – С. 376–378.

3. Музалёва, О. В. Менеджмент в современном музее / О. В. Музалёва. – Текст : непосредственный // Молодой ученый. – 2019. – № 13 (251). – С. 123-124. – URL: https://moluch.ru/archive/251/57554/.

4. Юлдашева М.Б. Музейная педагогика: социально-культурные программы и проекты в реализации инновационных подходов. //

Междунар. науч.-метод. Журнал «Перспективные исследования в образовании» БухГУ, г. Бухара, № 1/2025. С.3 – 11

5. Юлдашева М.Б Продвижение музея в цифровом пространстве. // Kutubxona.uz – 2022- № 1. С.19-23. www.kutubxona.uz.

РОЛЬ КОММУНИКАТИВНЫЙ КОМПЕТЕНЦИИ В ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ

Н.Ш.Хамидов
УзГИИК Нукусский филиал, к.ф.н., доцент
Р.К.Даулетбаева
Ассистент кафедры «Немецкого языка и литературы» КГУ им.Бердаха

Summary: In order to identify the essence and specificity of communicative competence, it is necessary to consider the designated phenomenon from the standpoint of various areas of social and humanitarian knowledge that operate on this concept.

Аннотация: Коммуникатив компетенциянинг моҳияти ва ўзига хослигини аниқлаш учун белгиланган ҳодисани ушбу концепцияда ишлайдиган ижтимоий ва гуманитар билимларнинг турли соҳалари нуқтай назаридан кўриб чиқиш керак.

Калит сўзлар: коммуникатив, концепция, компетенция, гуманитар, ижтиоий.

Key words: communicative, consider, competence, humanitarian, social.

В современной образовательной парадигме компетентности подход выступает приоритетным методологическим основанием разработки целей, задач и содержания профессиональной подготовки будущих специалистов. В данном контексте происходит переосмысление существующих государственных образовательных стандартов, а также совершенствование системы высшего образования. Это обусловило высокую теоретическую и практическую значимость разработки проблемы компетентности, понятие которой связывается с определенной областью деятельности, в связи, с чем выделяются различные виды компетентности. Суть одной из них - «научиться работать, с тем, чтобы приобрести не только профессиональную квалификацию, но и в более широком смысле компетентность, которая дает возможность справляться с различными многочисленными ситуациями и работать в группе». Работа в группе, управление ситуацией предполагает осуществление взаимодействия, коммуникации, что требует от специалиста с высшим образованием обладания таким видом компетентности как коммуникативная.

С целью выявления сущности и специфики коммуникативной компетентности необходимо рассмотреть обозначенный феномен с позиций различных областей социально-гуманитарных знании, оперирующих этим понятием.

Под коммуникативной компетентностью социологи И.А.Виноградова, Т.М.Дридзе, А.В.Соколов и др. понимают такой уровень освоенности опыта взаимодействия с окружающими, который обеспечивает личности адекватное (в рамках своих способностей и социального статуса) функционирование в обществе. Коммуникативная компетентность при этом оказывается детерминированной в первую очередь изменениями, происходящими в обществе, требованиями, которые оно предъявляет его членам [1, с. 7-8].

С позиций психологии коммуникативная компетентность определяется как «интегральное, относительно стабильное, целостное психологическое образование, проявляемое в индивидуально-психологических, личностных особенностях в поведении и общении конкретного индивида» [2, с. 15-17].

В связи с разработкой методологии и методов социальной психологии, а также теоретических и методических основ социально-психологического тренинга коммуникативная компетентность и её сущность. Социальная природа, пути развития и совершенствования подробно исследованы рядом авторов, которые рассматривают коммуникативную компетентность «как систему внутренних ресурсов, необходимых для построения эффективного коммуникативного действия в определенном круге ситуаций межличностного взаимодействия» [3, с. 4].

При таком подходе коммуникативная компетентность является составляющей социально-психологической компетентности, личности, определяемой как способность индивида эффективно взаимодействовать с окружающими его людьми в системе межличностных отношений. Состав, которой входит умение ориентироваться в социальных ситуациях, правильно определять личностных особенности и их эмоциональные состояния других людей. Выбирать адекватные способы обращения с ними и реализовывать эти способы в процессе взаимодействия. При этом умение понимается как «освоенный субъектом способ выполнения действия, обеспечиваемый совокупностью приобретенных знаний и навыков» [7, с. 873].

С позиций лингвистики приоритетную роль приобретает собственно языковой аспект изучения коммуникативной компетентности, а именно освоение языковой системы, умение использовать средства языка в речевом взаимодействии и т.д.

В психолого-педагогическом аспекте коммуникативная компетентность рассматривается Н.Н.Пыжова, как «совокупность коммуникативных способностей, знаний и умений, адекватных для

решения коммуникативных задач». При этом под коммуникативными задачами автор понимает проблемные ситуации, возникающие во взаимодействии между людьми [4, с. 4-5].

Педагогическая трактовка коммуникативной компетентности дана в работах Е.М.Сидоренко, Л.Н.Тимашковой и др. Данное понятие авторы рассматривают как:

- сложное целостно-личностное образование, включающее в себя гуманистические ориентации, коммуникативные ценности, совокупность личностных качеств, обеспечивающих готовность к диалогическому общению, знание основ общения, культуру взаимодействия, проявляющуюся в процессе педагогического взаимодействия [6, с. 23-24];

Содержательно коммуникативная компетентность включает в себя следующие компоненты: знания в области коммуникативных дисциплин; коммуникативные и организаторские умения; эмпатию; самоконтроль; культуру вербального и невербального взаимодействия.

Таким образом, в системе социогуманитарного знания коммуникативная компетентность представляется как интегральная характеристика личности, в состав которой входят:

- (с позиций психологического знания) целостное психологическое образование, обусловливающее адекватное отражение и прогнозирование психических состояний другого человека;

- (с позиций социальной психологии) система внутренних ресурсов, уровень освоенности опыта взаимодействия с окружающей средой;

- (с позиций педагогики) совокупность гуманистических ориентаций, коммуникативных умений и личностных качеств, обеспечивающих культуру взаимодействия и решение профессиональных задач.

Рассмотрение коммуникативной компетентности в междисциплинарном аспекте дает возможность определить ее как интегральную характеристику профессионально и личностно значимых качество специалиста с высшим образованием. Которые отражающих уровень его знаний, умений и опыта, позволяющих конструктивно взаимодействовать в изменяющихся социальных условиях профессиональной деятельности.

Комплексный анализ сущности коммуникативной компетентности позволил предположить, что она может быть отнесена к метапредметным (ключевым) компетентностям и, обладает сквозным проникающим свойством, помогает будущему специалисту быть мобильным и конкурентоспособным на рынке труда, действовать конструктивно в быстро изменяющихся социальных условиях. С целью доказательства данного утверждения обратимся к отечественным и зарубежным документам и авторским позициям.

Исследователи рассматривают коммуникативную компетентность как одну из ключевых, которыми должен обладать выпускник высшего учебного заведения.

Из 37 видов компетентностей, выделенных Дж.Равеном, в большинстве из них обнаруживается коммуникативная составляющая: "способность принимать правильные решения; способность к совместной работе; способность побуждать других людей работать сообща ради достижения поставленной цели; способность разрешать конфликты и смягчать разногласия; способность эффективно работать в качестве подчиненного и т.д. Очевидно, что коммуникативный компонент "окрашивает" все перечисленные компетентности [5, с. 257-258].

В настоящее время наиболее используемым и актуальным в обучении иностранным языкам является компетентности подход. Это обуславливается тем, что, как правило, ранее предметные знания или сведения, усвоенные учащимися, а также их навыки и умения не использовались в практических ситуациях и профессиональной деятельности. Логика компетентности подхода, наоборот, предполагает формирование таких умений и развитие на их основе таких способностей, которые позволяют человеку максимально реализовать себя в данном обществе.

Компетенциями же можно назвать постоянно развивающиеся качества личности, умение применять знания в новой ситуации. Коммуникативная компетенция может по праву считаться ведущей и стержневой, поскольку именно она лежит в основе всех других компетенций. Анализ современной научной литературы позволяет говорить о коммуникативной компетенции как о междисциплинарном феномене, в определении которого отсутствует четкая стандартизация. Однако, при всем разнообразии подходов к изучению структуры коммуникативной компетенции, наиболее общими компонентами являются: лингвистический, социолингвистический (речевой), социокультурный, социальный, стратегический, дискурсивный и предметный.

Следует отметить, что каждая наука рассматривает то или иное явление со своих позиций и описывает своим языком. В связи с этим в психологии, лингвистике, социологии и смежных с ними областях существуют свои описания коммуникативной компетенции состав как объекта исследования. Однако сфера образования имеет дело не с объектами, которые нужно описывать, а с человеком, которому средствами существующей культуры помогают развивать свои способности и освоить умения, позволяющие ему жить в данном обществе. В связи с этим, методический подходы обучения иностранным языкам приобрели ярко выраженный коммуникативный характер. Это обусловило радикальный поворот к естественной коммуникации в

процессе обучения языку, нацеленность данного процесса на формирование коммуникативной компетенции, а позднее - и способности к общению на изучаемом языке, осуществляемому с учетом ситуативных и личностных факторов, детерминирующих специфику иноязычного речевого поведения.

Таким образом, при обучении иноязычной речи очень важным оказывается приобретение слушателями коммуникативной компетенции, или умения говорить в соответствии с речевой ситуацией. Приобретение коммуникативной компетенции, т.е. знания, что сказать, и умения это сказать конкретному человеку в конкретной речевой ситуации, является необходимым для полного, совершенного овладения языком, а также конечной целью обучения иностранному языку.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Виноградова И.А. Коммуникативная компетентность в социализации личности//-Н.Новгород: Нижегород. гос. ун-т. им. Н.И. Лобачевского, 2002. - С. 7-8.

2. Буртовая И.Б. Коммуникативная компетентность и социально–психологические факторы ее развития/Н.Б.Буртовая. - Томск: Томск, 2004. - С. 15-17.

3. Жуков Ю.М. Диагностика и развитие компетентности в общении: спецпрактикум по социальной психологии/Ю.М.Жуков, Л.А.Петровская, П.В.Растянников. - М.: Изд-во Моск. Ун-та, 1990. - С. 4.

4. Пыжова П.Н. Психологическая компетентность руководителя: учеб.метод, пособие/Н.П.Пыжова. - Минск: Академия упр. при Президенте РБ, 2005. - С. 4-5.

5. Равен Дж. Компетентность в современном обществе: выявление и развитие/Дж.Равен; пер. с англ. - М.: Когито-Центр, 2002. - С. 257-258.

6. Сидоренко Е.М. Тренинг коммуникативной компетентности в деловом взаимодействии/Е.М.Сидоренко. -СПб.: Речь, 2004. - С. 23-24.

7. Словарь психолога-практика/сост. С.Ю.Головин. - 2-е изд., перераб. и доп. - Минск: Харвест, 2005.- С. 873.

ОНА ТИЛИМИЗНИНГ ТАРИХИЙ ИЛДИЗЛАРИ

Журабоев Бехзод
ЎзДСМИ, «Қоғирчоқ театр санъати»
кафедраси ўқитувчиси

Annotatsiya: Ushbu maqolada o‘zbek tilining tarixiy ildizlari, shakllanish va taraqqiyot bosqichlari ilmiy manbalar asosida tahlil qilinadi. O‘zbek tilining qadimgi turkiy davrdan boshlab zamonaviy adabiy til darajasigacha rivojlanish jarayoni, yozuv tizimlarining almashinuvi, lug‘aviy boyish manbalari hamda buyuk mutafakkir Alisher Navoiyning o‘zbek adabiy tilini rivojlantirishdagi

xizmatlari yoritilgan. Shuningdek, ona tilining milliy o‘zlikni anglash, ma’naviy kamolot va madaniy merosni saqlashdagi o‘rni ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: o‘zbek tili, tilshunoslik, qadimgi turkiy til, eski o‘zbek tili, adabiy til, lahja, yozuv, Alisher Navoiy, til taraqqiyoti, milliy qadriyat.

Аннотация: В данной статье рассматриваются исторические корни узбекского языка, этапы его формирования и развития. Анализируется эволюция узбекского языка от древнетюркского периода до современного литературного языка. Освещаются история письменности, реформы алфавита, источники пополнения словарного состава языка, а также вклад Алишера Навои в развитие узбекского литературного языка. Особое внимание уделяется значению родного языка в формировании национального самосознания и духовного развития личности.

Ключевые слова: узбекский язык, языкознание, древнетюркский язык, староузбекский язык, литературный язык, диалект, письменность, Алишер Навои, развитие языка, национальные ценности.

Abstract: This article examines the historical roots of the Uzbek language and the stages of its formation and development. The evolution of the Uzbek language from the Old Turkic period to the modern literary language is analyzed. The article highlights the history of the Uzbek writing system, alphabet reforms, sources of vocabulary enrichment, and the contribution of Alisher Navoi to the development of the Uzbek literary language. Special attention is paid to the role of the mother tongue in shaping national identity, spiritual development, and preserving cultural heritage.

Keywords: Uzbek language, linguistics, Old Turkic language, Old Uzbek language, literary language, dialect, writing system, Alisher Navoi, language development, national values.

Til insoniyat taraqqiyotining eng muhim omillaridan biri hisoblanadi. U nafaqat muloqot vositasi, balki xalqning tarixi, madaniyati, ma’naviyati va milliy o‘zligini aks ettiruvchi bebaho boylikdir. Har bir xalqning rivojlanish darajasi, ilm-fani va madaniy merosi uning tilida mujassam bo‘ladi. Shu sababli ona tilini o‘rganish va uning tarixini tadqiq etish milliy qadriyatlarni anglashda muhim ahamiyat kasb etadi.

O‘zbek tili turkiy tillar oilasining eng yirik va taraqqiy etgan tillaridan biri bo‘lib, ko‘p asrlik tarixga ega. Uning shakllanishi va rivojlanishi Markaziy Osiyo hududida yashagan turkiy qabilalar, xalqlar hamda ularning madaniy aloqalari bilan chambarchas bog‘liqdir. Bugungi kunda o‘zbek tili nafaqat O‘zbekiston Respublikasining davlat tili, balki millionlab insonlarning ona tili sifatida xalqaro miqyosda ham muhim o‘rin egallaydi.

Tilshunoslik fanida dunyo tillari kelib chiqishi va grammatik xususiyatlariga ko‘ra turli oilalarga ajratiladi. Olimlarning ma’lumotlariga ko‘ra, bugungi kunda dunyoda minglab tillar mavjud bo‘lib, ularning aksariyati ma’lum til oilalariga mansubdir. O‘zbek tili turkiy tillar guruhiga kiradi va

qardosh qozoq, qirg‘iz, uyg‘ur, turkman, ozarbayjon hamda turk tillari bilan umumiy tarixiy ildizlarga ega.

O‘zbekiston Respublikasida o‘zbek tili davlat tili maqomiga ega. 1989-yil 21-oktabrda qabul qilingan “Davlat tili haqida”gi Qonun milliy tilning rivojlanishi va uning ijtimoiy mavqeini mustahkamlashda muhim ahamiyat kasb etdi.

Qadimgi turkiy til turkiy xalqlarning eng qadimiy yozma va og‘zaki til shakllaridan biri hisoblanadi. Ushbu davrga oid eng muhim yozma manbalar O‘rxun-Enasoy bitiklaridir. Bu yodgorliklarda turkiy xalqlarning siyosiy, madaniy va ma’naviy hayoti aks ettirilgan.

Qadimgi turkiy til keyinchalik ko‘plab turkiy tillarning, jumladan o‘zbek tilining shakllanishiga asos bo‘ldi. Bu davrda tilning fonetik va grammatik tizimi shakllanib, keyingi taraqqiyot bosqichlari uchun poydevor yaratildi

XI–XIV asrlarda eski turkiy til ilm-fan va adabiyot tili sifatida keng rivojlandi. Bu davrda yaratilgan asarlar bugungi kunda ham turkiy xalqlarning bebaho madaniy merosi hisoblanadi.

Mahmud Qoshg‘ariyning “Devonu lug‘otit turk” asari turkiy tillarning ilk ensiklopedik lug‘ati bo‘lib, unda turkiy xalqlarning tili, urf-odati va madaniyati haqida qimmatli ma’lumotlar berilgan. Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asari esa davlat boshqaruvi, axloq va ma’rifat masalalariga bag‘ishlangan.

XV asrdan XIX asrning ikkinchi yarmigacha bo‘lgan davr eski o‘zbek adabiy tili davri hisoblanadi. Bu davr o‘zbek adabiy tilining eng yuksak taraqqiyot bosqichlaridan biridir.

Alisher Navoiy o‘zbek adabiy tilining rivojlanishida beqiyos xizmat qilgan. U o‘z asarlarida turkiy tilning boy imkoniyatlarini namoyish etib, uning ilmiy va badiiy salohiyatini isbotladi. “Muhokamat ul-lug‘atayn” asarida turkiy tilning fors tilidan kam emasligini dalillar asosida ko‘rsatib berdi.

Bu davrda Lutfiy, Sakkokiy, Atoyi, Bobur, Mashrab, Turdi, Gulxaniy, Muqimiy va Furqat kabi ko‘plab ijodkorlar o‘zbek adabiy tilining rivojiga ulkan hissa qo‘shdilar.

XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlab zamonaviy o‘zbek adabiy tilining shakllanish jarayoni boshlandi. Matbuotning rivojlanishi, yangi usul maktablarining tashkil etilishi va ma’rifatparvarlik harakatlari til taraqqiyotiga sezilarli ta’sir ko‘rsatdi.

XX asr davomida o‘zbek adabiy tilining me’yorlari takomillashtirildi, ilmiy va rasmiy uslublari rivojlandi. Mustaqillik yillarida esa davlat tilining nufuzi yanada oshdi va uning qo‘llanish doirasi kengaydi.

O‘zbek xalqi tarix davomida bir necha yozuv tizimlaridan foydalangan.

Arab yozuvi asrlar davomida ilm-fan va adabiyotda asosiy yozuv bo‘lib xizmat qildi. XX asr boshlarida jadid ma’rifatchilari yozuvni isloh qilish zarurligini ilgari surdilar.

1929-yilda lotin alifbosiga o‘tildi. Ushbu islohot savodxonlikni oshirish va xalqaro aloqalarni kengaytirishga xizmat qildi. 1940-yilda esa kirill alifbosi joriy qilindi.

O‘zbekiston mustaqillikka erishgach, 1993-yilda lotin yozuviga asoslangan yangi o‘zbek alifbosi qabul qilindi. Hozirgi kunda lotin yozuvi davlat yozuvi hisoblanadi.

O‘zbek tilining lug‘at tarkibi asrlar davomida boyib borgan. Arab va fors-tojik tillaridan kirgan so‘zlar ilm-fan, madaniyat va diniy terminologiyada muhim o‘rin tutadi. XX asrda rus tili orqali ko‘plab texnik va ilmiy atamalar o‘zlashdi.

Bugungi globallashuv davrida ingliz tilidan kirib kelayotgan yangi so‘zlar tilning zamonaviy qatlamini boyitmoqda. Shu bilan birga, milliy til me’yorlarini saqlash va o‘zbekcha muqobillarni yaratish bo‘yicha keng ko‘lamli ishlar amalga oshirilmoqda.

Bugungi kunda o‘zbek tilida dunyo bo‘ylab millionlab insonlar so‘zlashadi. O‘zbekistondan tashqari Afg‘oniston, Tojikiston, Qozog‘iston, Turkmaniston, Qirg‘iziston, Rossiya va boshqa mamlakatlarda ham o‘zbek tilida so‘zlashuvchi aholi mavjud.

Mustaqillik yillarida davlat tilining nufuzini oshirish, ilm-fan, ta’lim va axborot texnologiyalarida o‘zbek tilidan foydalanishni kengaytirish bo‘yicha muhim islohotlar amalga oshirildi. Bugungi kunda o‘zbek tili internet makonida ham faol rivojlanayotgan tillardan biri hisoblanadi.

O‘zbek tili uzoq tarixiy taraqqiyot yo‘lini bosib o‘tgan, boy adabiy va madaniy merosga ega bo‘lgan tillardan biridir. Uning shakllanishi qadimgi turkiy davrlarga borib taqaladi. Asrlar davomida tilning fonetik, grammatik va lug‘aviy tizimi takomillashib, bugungi zamonaviy adabiy til darajasiga yetdi.

Ona tilini asrash, uning boy imkoniyatlarini rivojlantirish va yosh avlodga yetkazish har bir fuqaroning muhim burchidir. Tilga bo‘lgan hurmat millatga bo‘lgan hurmatning ajralmas qismidir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va oliyjanob xalqimiz bilan birga quramiz. – Toshkent: O‘zbekiston, 2018.

3. Qurbonova G.N. O‘zbek tili. – Buxoro, 2013.

4. Mahmud Qoshg‘ariy. Devonu lug‘otit turk. – Toshkent: Fan.

5. Yusuf Xos Hojib. Qutadg‘u bilig. – Toshkent: Fan.

6. Alisher Navoiy. Muhokamat ul-lug‘atayn. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot.

7. Bobur. Boburnoma. – Toshkent: Fan.

8. Abdullaev N. O‘zbek tili tarixi. – Toshkent, 2015.

АДАБИЁТШУНОСЛИКДА МОДЕРНИЗМ ТАЛҚИНИ ВА БАЪДИЙ ХУСУСИЯТЛАРИ

Юсупов Қудрат Эркабоевич
ӨзМКӨМИ Нөкис филиалы оқытыўшысы

Annotatsiya: Mazkur maqolada adabiyotshunoslikda modernizm yoʻnalishining paydo boʻlishi, rivojlanish bosqichlari va badiiy xususiyatlari tahlil qilinadi. Modernizmning an’anaviy adabiyotdan farqli jihatlari, inson ruhiyati va ichki kechinmalarini tasvirlashdagi oʻrni ilmiy asosda yoritilgan. Shuningdek, modernistik asarlarda ramziylik, ong oqimi va falsafiy qarashlarning ifodalanishi haqida fikr yuritiladi.

Kalit soʻzlar: modernizm, adabiyotshunoslik, badiiy tafakkur, ong oqimi, ramziylik, falsafa, modern adabiyot, estetik qarash.

XX asr jahon adabiyotida tub burilishlar yuz bergan davr hisoblanadi. Ijtimoiy-siyosiy oʻzgarishlar, texnika va sanoat taraqqiyoti, inson tafakkurining yangilanishi adabiyotda ham yangi yoʻnalishlarning shakllanishiga sabab boʻldi. Ana shunday yoʻnalishlardan biri modernizm boʻlib, u an’anaviy badiiy tasvir usullaridan voz kechib, insonning ichki ruhiy dunyosini tasvirlashga alohida e’tibor qaratdi.Modernizm adabiyotda yangicha estetik tafakkur va badiiy ifoda shakli sifatida maydonga chiqdi. Bugungi kunda modernizm adabiyotshunoslikning muhim tadqiqot obyektlaridan biri hisoblanadi. Chunki bu yoʻnalish jahon adabiyotining rivojlanishiga katta ta’sir koʻrsatgan boʻlib, zamonaviy badiiy tafakkurning shakllanishida muhim oʻrin egallaydi.

Modernizm XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Yevropa adabiyotida shakllangan muhim badiiy-estetik yoʻnalishlardan biri hisoblanadi. Bu davrda dunyoda yuz bergan ijtimoiy-siyosiy oʻzgarishlar, ilm-fan va texnika taraqqiyoti, inson tafakkuridagi yangilanishlar adabiyot va san’atning rivojiga ham katta ta’sir koʻrsatdi. Natijada ijodkorlar an’anaviy realizm va klassik adabiyot usullaridan chekinib, voqelikni yangicha badiiy talqin qilishga intildilar. Shu tariqa modernizm oqimi yuzaga keldi. Modernizm, avvalo, insonning ichki ruhiy olamini tasvirlashga qaratilganligi bilan boshqa adabiy yoʻnalishlardan farq qiladi. Realistik adabiyotda asosan tashqi voqealar va jamiyat hayoti tasvirlangan boʻlsa, modernistik asarlarda inson qalbidagi ziddiyatlar, yolgʻizlik hissi, ma’naviy boʻshliq va ruhiy kechinmalar asosiy mavzuga aylandi. Modernist ijodkorlar insonning tashqi hayotidan koʻra, uning ichki dunyosi murakkab va sirli ekanligini koʻrsatishga harakat qildilar. XX asr boshlarida yuz bergan urushlar, iqtisodiy inqirozlar va ijtimoiy beqarorlik insonlarning ruhiy holatiga kuchli ta’sir koʻrsatdi. Modernizmning rivojlanishiga bir qator faylasuf va olimlarning ilmiy-falsafiy qarashlari katta ta’sir koʻrsatdi. Jumladan, nemis faylasufi Fridrix Nitsshe inson erkinligi, qadriyatlar inqirozi va “kuchli shaxs” haqidagi gʻoyalari bilan modernistik tafakkurning shakllanishiga zamin yaratdi. Uning fikricha, inson jamiyat tomonidan yaratilgan sun’iy qoidalardan xoli

bo‘lishi va o‘z hayot yo‘lini mustaqil belgilashi kerak edi. Bu qarashlar modernistik qahramonlarning ruhiy olamida ham o‘z aksini topdi.

Shuningdek, avstriyalik olim Zigmund Freydning psixoanaliz nazariyasi modernizm rivojida muhim ahamiyat kasb etdi. Freyd inson ongini ongli va ongsiz qatlamlarga ajratib, inson xatti-harakatlarining asosida yashirin ruhiy jarayonlar mavjudligini ta’kidladi. Modernist yozuvchilar ana shu nazariyadan ilhomlanib, qahramonlarning ichki kechinmalarini, xotiralari va ong oqimini badiiy tasvirlashga alohida e’tibor qaratdilar. Natijada adabiyotda “ong oqimi” usuli keng qo‘llanila boshlandi. Fransuz faylasufi Anri Bergsonning vaqt va intuisiya haqidagi qarashlari ham modernistik adabiyot rivojiga sezilarli ta’sir ko‘rsatdi. Bergson vaqtni oddiy ketma-ket hodisa emas, balki inson ruhiyati bilan bog‘liq murakkab tushuncha sifatida talqin qildi. Shu sababli modernistik asarlarda vaqt va makon an’anaviy shaklda emas, balki qahramonning xotiralari, tasavvurlari va hissiyotlari orqali ifodalanadi.Modernizm nafaqat adabiyotda, balki tasviriy san’at, teatr, musiqa va me’morchilikda ham yangi uslub va qarashlarning paydo bo‘lishiga sabab bo‘ldi. Adabiyotda esa bu yo‘nalish inson ruhiyatini chuqur tasvirlash, falsafiy mushohadalarga boylik va badiiy shakllarning yangilanishi bilan muhim ahamiyat kasb etdi.Modernistik asarlarda voqealar izchil syujet asosida emas, balki qahramonning ichki kechinmalari orqali ifodalanadi. Shu sababli modernizmda “ong oqimi” usuli keng qo‘llaniladi. Bu usul orqali qahramonning ruhiy holati, fikrlari va xotiralari tabiiy ravishda tasvirlanadi.Bundan tashqari, modernistik asarlarda ramziylik muhim o‘rin tutadi. Mualliflar turli timsollar va metaforalar orqali inson hayoti hamda jamiyat muammolarini badiiy ifodalashga intiladilar. Modernizmning yana bir xususiyati — vaqt va makon tasvirining nisbiyligidir. Asarlarda real vaqt ketma-ketligi buzilib, voqealar xotira va tasavvur orqali berilishi mumkin.

O‘zbek adabiyotida modernistik qarashlar XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab sezila boshladi. Ayniqsa, mustaqillik davri adabiyotida inson ruhiyati, ichki kechinmalari va falsafiy mushohadalarni tasvirlashga e’tibor kuchaydi.Bugungi o‘zbek nasri va she’riyatida modernizm unsurlaridan samarali foydalanilmoqda. Bu esa milliy adabiyotning badiiy-estetik imkoniyatlarini kengaytirishga xizmat qilmoqda.

Xulosa qilib aytganda, modernizm adabiyot tarixidagi muhim badiiy yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. U adabiyotga yangi estetik qarashlar, tasvir usullari va falsafiy tafakkurni olib kirdi. Modernistik asarlar inson ruhiyati va ichki dunyosini chuqur yoritishi bilan ajralib turadi. Shu sababli modernizm bugungi adabiyotshunoslikda ham dolzarb ilmiy mavzulardan biri bo‘lib qolmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Karimov N. XX asr o‘zbek adabiyoti taraqqiyoti. — Toshkent: Fan, 2010. — 45–52-betlar.

2. Quronov D. Adabiyot nazariyasi asoslari. — Toshkent: Akademnashr, 2018. — 101–109-betlar.

XX-АСР ҚОРАҚАЛПОҚ ШЕЪРИЯТИДА ПСИХОЛОГИК ТАСВИР МАҲОРАТИ

Жуманова Г.Ж.
ӨзМКӨМИ Нөкис филиалы 2-курс студенти
Файзуллаева Саятхан Узақбаевна
ӨзМКӨМИ Нөкис филиалы, ф.и.ф.д.(PhD)

Annotatsiya: Ushbu maqolada XX asr Qoraqalpoq she’riyatida psixologik tasvir mahoratining o‘ziga xos xususiyatlari tahlil qilinadi. Ayniqsa, inson ichki kechinmalari, ruhiy holat, milliy tafakkur va ijtimoiy muhitning she’riyatda badiiy ifodalanishi masalalari yoritiladi. Qoraqalpoq shoirlari ijodida psixologizmning shakllanishi, obraz yaratishdagi ichki monolog, tabiat va ruhiy holat uyg‘unligi, simvolik tasvirlar hamda lirik qahramon ruhiyatining badiiy talqini misollar asosida ko‘rib chiqiladi.

Kalit so‘zlar: psixologizm, psixologik tasvir, Qoraqalpoq she’riyati, lirik qahramon, badiiy mahorat, ichki kechinma, ruhiy holat, poetik obraz.

XX asr Qoraqalpoq adabiyoti milliy adabiy tafakkur taraqqiyotida alohida o‘rin egallaydi. Bu davrda Qoraqalpoq xalqining tarixiy hayoti, ijtimoiy o‘zgarishlari, milliy ong va ma’naviy qadriyatlari badiiy adabiyot orqali keng yoritildi. Ayniqsa, she’riyat sohasida inson ruhiyati, qalb kechinmalari va ichki dunyosini tasvirlashga bo‘lgan e’tibor sezilarli darajada kuchaydi. Avvalgi davr adabiyotida ko‘proq xalq hayoti, ijtimoiy muammolar va ma’rifatparvarlik g‘oyalari yetakchi bo‘lgan bo‘lsa, XX asrga kelib inson shaxsi, uning ruhiy holati va ma’naviy olamini badiiy tadqiq etish asosiy mavzulardan biriga aylandi.Bu davr Qoraqalpoq she’riyatida inson qalbining murakkab jihatlarini ochib berishga intilish kuchaydi. Shoirlar oddiy voqea yoki tabiat hodisasini tasvirlash bilangina cheklanib qolmay, ular orqali insonning ichki iztiroblari, orzu-armonlari, sog‘inch va umidlarini ifodalashga harakat qildilar. Natijada she’riyatda psixologik tasvirning turli shakllari yuzaga keldi. Lirik qahramonning ruhiy holati tabiat manzaralari, ramziy obrazlar, ichki monolog va falsafiy mushohadalar orqali ta’sirchan yoritildi. Ayniqsa, Qoraqalpoq shoirlari ijodida insonning ma’naviy olami markaziy o‘ringa chiqdi. Shoirlar qalbdagi og‘riq, muhabbat, iztirob, yolg‘izlik, vatan sog‘inchi kabi tuyg‘ularni nozik poetik vositalar orqali tasvirladilar. Bu esa she’riyatning emotsional ta’sirchanligini oshirdi hamda kitobxonni qahramon ruhiyati bilan yaqindan hamnafas bo‘lishga undadi. Insonning ichki kechinmalarini ochib berishda tabiat tasvirlari ham muhim vosita bo‘lib xizmat qildi. Masalan, shamol, tun, yomg‘ir yoki sahro obrazlari ko‘pincha qahramonning ruhiy holatini ifodalovchi poetik ramz sifatida qo‘llanildi.

XX asr Qoraqalpoq she’riyatida bu jarayon milliy ruh, xalq tarixi va ijtimoiy voqelik bilan uyg‘un holda namoyon bo‘ldi. XX asr boshlarida Qoraqalpoq she’riyatida ma’rifatparvarlik g‘oyalari yetakchilik qildi. Keyinchalik inson qalbi

va ichki dunyosiga murojaat kuchayib, psixologik tahlil elementlari rivojlana boshladi. Bu jarayon ayniqsa Berdaq an’analarini davom ettirgan keyingi avlod shoirlari ijodida yaqqol ko‘rinadi.Qoraqalpoq shoirlari inson ruhiyatini ochib berishda tabiat tasvirlari, ichki monolog, ramziy obrazlar va falsafiy mushohadalardan samarali foydalandilar. Lirik qahramonning ichki kechinmalari ko‘p hollarda tashqi muhit bilan uyg‘un holda tasvirlandi.

XX asr Qoraqalpoq she’riyatida lirik qahramonning ruhiy olami markaziy o‘rin egallaydi. Shoirlar inson qalbidagi iztirob, muhabbat, sog‘inch, umid va hayotiy qarama-qarshiliklarni ta’sirchan poetik shaklda ifodalaydilar. Masalan, Ibrayim Yusupov she’rlarida insonning ma’naviy olami, vatanga muhabbat va ichki iztiroblar lirik qahramon kechinmalari orqali ochib beriladi. Uning poeziyasida psixologik tasvir tabiat manzaralari bilan uyg‘unlashib ketadi. Qoraqalpoq she’riyatida psixologik tasvirning muhim xususiyatlaridan biri, tabiat va inson ruhiyatining o‘zaro uyg‘unligidir. Shoirlar ko‘pincha tabiat hodisalari orqali qahramon ichki holatini ifodalaydilar. Masalan, yomg‘ir, qayg‘u va hasratni, shamol, beqarorlikni, tun, yolg‘izlikni anglatuvchi poetik ramz sifatida qo‘llanadi. Bu esa she’rning emotsional ta’sirchanligini oshiradi. Bunday uyg‘unlik natijasida she’rxon qahramon ruhiyatini chuqurroq his etadi. Psixologik tasvir mahoratida simvolik obrazlar va badiiy detallar muhim ahamiyatga ega. Qoraqalpoq shoirlari ayrim predmet yoki holatlar orqali katta ma’no yuklaydilar. Masalan, yo‘l, hayot ramzi, dengiz, inson taqdiri, quyosh, umid va erkinlik timsoli sifatida talqin qilinadi. Badiiy detallar orqali qahramonning ichki ruhiy holati ta’sirchan ochib beriladi. Bu esa she’riyatning estetik qimmatini oshiradi.

XX asr Qoraqalpoq she’riyatida psixologizm milliy qadriyatlar va xalq ruhi bilan chambarchas bog‘liq. Shoirlar xalqning tarixiy xotirasi, milliy og‘riqlari va orzu-intilishlarini inson qalbi orqali ifodalaydilar. Ayniqsa, Orol muammosi bilan bog‘liq she’rlarda ekologik fojea inson ruhiyati bilan uyg‘un holda tasvirlangan. Bu asarlarda tabiat fojeasi inson qalbidagi iztirob bilan birlashib ketadi. XX asr Qoraqalpoq she’riyatida psixologik tasvir mahorati muhim badiiy xususiyat sifatida shakllandi va taraqqiy etdi. Shoirlar inson ichki dunyosi, ruhiy kechinmalari va ma’naviy iztiroblarini yuksak badiiy mahorat bilan ifodalashga erishdilar. Tabiat tasviri, ichki monolog, simvolik obrazlar va badiiy detallar psixologizmni kuchaytiruvchi asosiy vositalar bo‘lib xizmat qildi. Qoraqalpoq she’riyatida psixologik tasvir nafaqat shaxsiy kechinmalarni, balki xalqning milliy ruhi va ijtimoiy dardlarini ham ifodalash imkonini berdi. Bu esa mazkur she’riyatning badiiy-estetik ahamiyatini yanada oshirdi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Yusupov I. She’rlar va dostonlar. — Nukus: Bilim, 1990. — B. 67–74.

2. Qo‘ng‘irotboyev J. Badiiy mahorat va psixologizm. — Toshkent: Fan, 1995. — B. 80–96.

3. Karimov N. XX asr adabiyoti masalalari. — Toshkent: Ma’naviyat, 2001. — B. 134–140.

КАМАЛ МӘМБЕТОВ ИЛИМИЙ МИЙРАСЫНДА МИЛЛИЙ ӘДЕБИЯТ МӘСЕЛЕЛЕРИ

Қалжанова Тазахан Қалбаевна
ӨзМКӨМИ Нөкис филиалы оқытыўшысы

Annotaciya Bul maqalada Kamal Mámbetovtıń ilimiy miyrasında milliy ádebiyat máseleleriniń sáwleleniwi, onıń qaraqalpaq ádebiyattanıwınıń rawajlanıwına qosqan úlesi jáne folklor hám milliy qádiriyatlardı izertlewdegi ilimiy kózqarasları tallanadı. Ilimpazdıń xalıq awızeki dóretiwshiligi, jazba ádebiyat hám milliy mádeniyatqa baylanıslı ilimiy kózqarasları ilimiy tiykarda sáwlelendiriledi.

Tayanısh sózler: milliy ádebiyat, folklor, qaraqalpaq ádebiyatı, ádebiyattanıw, ilimiy miyras, mádeniyat.

Milliy ádebiyat hár bir xalıqtıń ruwxıy dúnyası, tariyxıy rawajlanıwı hám mádeniy miyrasın ózinde jámlegen biybaha baylıq esaplanadı. Ádebiyat arqalı xalıqtıń arzıw-niyetleri, turmıs tárizi, úrp-ádetleri hám qádiriyatları áwladtan-áwladqa jetip baradı. Sol sebepli milliy ádebiyattı úyreniw hám onı ilimiy tiykarda izertlew hár bir jámiettiń ruwxıy rawajlanıwında áhmiyetli orın iyeleydi. Milliy ádebiyat tek ǵana kórkem dóretiwshilik ónimi emes, al xalıqtıń tariyxıy yadın, ruwxıy tájiriybesin hám jámiyetlik sanasın sáwlelendiretuǵın áhmiyetli dárek sıpatında da úlken áhmiyetke iye. Ol arqalı xalıqtıń ózine tán dúnyaqarası, qádiriyatları hám milliy identifikaciyası qáliplesedi. Qaraqalpaq ádebiyattanıwınıń rawajlanıwında kóplegen ilimpazlar nátiyjeli jumıs alıp barǵan bolsa da, Kamal Mámbetovtıń ilimiy miyrası ayrıqsha áhmiyetke iye. Ilimpaz óziniń ilimiy izleniwlerinde milliy ádebiyattıń qáliplesiw processleri, onıń tariyxıy rawajlanıw basqıshları hám kórkem-estetikalıq ózgesheliklerin tereń hám ilimiy tiykarda talqılap bergen. Ol ádebiy miyrastı tek ǵana tariyxıy hádiyse sıpatında emes, al xalıqtıń ruwxıy turmısı hám milliy ózligin kórsetiwshi tiykarǵı faktor sıpatında qaradı. Sonıń menen birge, Kamal Mámbetov xalıq awızeki dóretiwshiligi, jazba ádebiyat hám folklor úlgilerin ilimiy úyreniw arqalı qaraqalpaq ádebiyattanıwınıń teoriyalıq hám metodologiyalıq tiykarların rawajlandırıwǵa úlken úles qosqan. Onıń ilimiy kózqarasları milliy ádebiyattıń jámiyetlik turmıstaǵı ornın jáne de tereńirek ańlawǵa imkaniyat beredi hám jas izertlewshiler ushın áhmiyetli ilimiy baǵdar bolıp xızmet etedi.

Kamal Mámbetov óziniń ilimiy jumısında qaraqalpaq xalıq awızeki dóretiwshiligin tereń hám sistemalı túrde izertlegen ilimpazlardan biri bolıp esaplanadı. Ol xalıq awızeki dóretiwshiliginiń tiykarǵı janrları - dástanlar, xalıq qosıqları, ápsana hám ráwiyatlardı ilimiy tallaw arqalı xalıqtıń tariyxıy yadın, ruwxıy dúnyasın hám estetikalıq kózqarasların ashıp beriwge háreket etken. Ilimpaz folklor úlgilerin ápiwayı dóretiwshilik ónimi sıpatında emes, al xalıqtıń ásirler dawamında qáliplesken ruwxıy tájiriybesi hám dúnyaǵa kózqarasın

sáwlelendiretuǵın áhmiyetli mádeniy qatlam sıpatında qaradı. Onıń ilimiy kózqaraslarına bola, milliy ádebiyat xalıqtıń ruwxıy dúnyasın, tariyxıy rawajlanıwın hám milliy ózligin kórsetiwshi tiykarǵı qurallardan biri. Sol sebepli ol ádebiyattı tek ǵana kórkem dóretiwshilik nátiyjesi sıpatında emes, al xalıq turmısınıń sociallıq, tariyxıy hám ruwxıy processlerin ózinde jámlegen áhmiyetli tariyxıy-ruwxıy derek sıpatında da tallap shıqqan. Alım folklor hám jazba ádebiyat arasındaǵı tıǵız baylanıstı kórsetip, olardıń bir-birin bayıtıp barıwın ilimiy tiykarda túsindirip bergen. Usı jaǵınan Kamal Mámbetovtıń ilimiy kózqarası qaraqalpaq ádebiyattanıwında folklordı úyreniwdiń teoriyalıq tiykarların bekkemlewge xızmet etken. Kamal Mámbetovtıń ilimiy jumısında ádebiy shıǵarmanı tallawǵa qatnas ayrıqsha metodologiyalıq áhmiyetke iye. Ilimpaz hár bir kórkem shıǵarmanı úyreniwde tariyxıylıq hám kórkemlik principlerine qatań ámel etiw zárúrligin atap ótken. Onıń pikirinshe, ádebiy shıǵarma belgili bir tariyxıy dáwirdiń jemisi bolıp, onda sol dáwirdiń jámiyetlik-siyasiy sharayatı, mádeniy ortalıǵı hám xalıqtıń ruwxıy kózqarasları óz kórinisin tabadı. Sol sebepli shıǵarmanı tallawda tek ǵana onıń kórkemlik forması hám estetikalıq ózgeshelikleri emes, al dóretilgen dáwiri, tariyxıy konteksti hám avtor jasaǵan sociallıq ortalıq ta tereń úyreniliwi zárúr. Ilimpazdıń bul qatnası ádebiyattı kompleksli tallaw, yaǵnıy tariyxıy hám kórkem táreplerdi úylesikli halda úyreniwge tiykarlanǵan ilimiy metod sıpatında kórinedi. Bul metodologiyalıq kóz-qaraslar qaraqalpaq ádebiyatınıń rawajlanıw basqıshların ilimiy tiykarda úyreniwge keń múmkinshilik jaratqan. Nátiyjede ádebiy processtiń evolyuciyası, janrlardıń qáliplesiwi hám milliy ádebiyattıń ózine tán ózgesheliklerin tereń tallawǵa tiykar tayarlanǵan. Bul bolsa Kamal Mámbetovtıń qaraqalpaq ádebiyattanıwınıń rawajlanıwına qosqan áhmiyetli ilimiy úleslerinen biri bolıp esaplanadı. Kamal Mámbetov óziniń ilimiy kózqaraslarında milliy ádebiyattıń jas áwladtıń tárbiyasındaǵı ornı hám áhmiyetine ayrıqsha itibar qaratqan. Ilimpazdıń pikirinshe, ádebiyat tek ǵana kórkem-estetikalıq qubılıs emes, al insannıń ruwxıy jetilisiwin qáliplestiriwshi áhmiyetli tárbiya quralı bolıp tabıladı. Ásirese, milliy ádebiyat úlgilerin úyreniw arqalı jaslar óz xalqınıń tariyxı, qádiriyatları hám ruwxıy miyrası menen jaqınnan tanısadı. Onıń atap ótiwinshe, ádebiy shıǵarmalar jas áwladta milliy maqtanısh, watansúyiwshilik, adamgershilik hám ruwxıy jetiklik sıyaqlı pazıyletlerdi qáliplestiriwde áhmiyetli rol atqaradı. Usı arqalı ádebiyat jámiettiń ruwxıy turaqlılıǵın támiyinlewshi tiykarǵı faktorlardan biri sıpatında kórinedi.Usı kózqarastan Kamal Mambetov milliy ádebiyat úlgilerin bilimlendiriw procesinde keńnen qollanıwdı usınıs etken bolıp, bul qatnas jaslardı milliy ruwxta tárbiyalaw hám olardıń ruwxıy dúnyaqarasın bayıtıwǵa xızmet etedi.

Juwmaqlap aytqanda, Kamal Mámbetovtıń ilimiy miyrasında milliy ádebiyat máseleleri áhmiyetli orın ieleydi. Ol qaraqalpaq ádebiyatı hám folklorın ilimiy tiykarda úyrenip, milliy mádeniyattıń rawajlanıwına úlken úles qosqan. Onıń ilimiy miynetleri búgingi kúnde de ádebiyattanıw ushın áhmiyetli dárek bolıp xızmet etedi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Мәмбетов К. Әдебият теориясы. –Нөкис: 1995.
2. Karimov N. Milliy adabiyot va mánaviyat. - T.: "Mánawiyat," 2008.
3. Kaljanova, T. The history of general turkic literature in the research of K. Mambetov https://doi.org/10.5281/zenodo.19886016

СУНЪИЙ ИНТЕЛЛЕКТ БИЛАН ИШЛАЙДИГАН ИНТЕРАКТИВ ҚОҒИРЧОҚЛАРНИНГ БОЛАЛАР НУТҚИ ВА ИЖТИМОИЙ КОНЛИКМАЛАРИНИ РИВОЖЛАНТИРИШДАГИ ЎРНИ

Қабулова Мехрибан
ӨзМКӨМИ Нөкис филиалы, ф.и.ф.д.(PhD)
Ерназаров Нурланбек
ӨзМКӨМИ Нөкис филиалы оқытыўшысы

Annotatsiya: Ushbu maqolada sun’iy intellekt (SI) bilan ta’minlangan "aqlli" qo’g’irchoqlar va ijtimoiy robotlarning bolalar nutqi hamda ijtimoiy ko’nikmalarini rivojlantirishdagi pedagogik va psixologik ahamiyati o’rganilgan. Ilmiy tahlillar asosida, jismoniy ko’rinishga ega aqlli qurilmalar an’anaviy 2D ekranlarga (telefon, planshet) qaraganda bolalar e’tiborini uzoqroq ushlab turishi va yangi so’zlarni o’zlashtirishini osonlashtirishi ochib berilgan.

Аннотация: В данной статье рассматривается педагогическое и психологическое значение «умных» кукол и социальных роботов, оснащенных искусственным интеллектом (ИИ), в развитии речи и социальных навыков у детей. На основе научного анализа выявлено, что умные устройства, имеющие физическое воплощение, дольше удерживают внимание детей и облегчают усвоение новых слов по сравнению с традиционными 2D-экранами (телефонами, планшетами).

Abstract: This article examines the pedagogical and psychological significance of "smart" dolls and social robots equipped with artificial intelligence (AI) in developing children’s speech and social skills. Based on scientific analysis, it is revealed that smart devices with a physical embodiment hold children’s attention longer and facilitate the acquisition of new words compared to traditional 2D screens (phones, tablets).

Kalit so’zlar: sun’iy intellekt, aqlli qo’g’irchoqlar, ijtimoiy robotlar, bolalar tarbiyasi, nutq o’stirish, ijtimoiy ko’nikmalar, ta’lim texnologiyalari.

Ключевые слова: искусственный интеллект, умные куклы, социальные роботы, воспитание детей, развитие речи, социальные навыки, образовательные технологии.

Keywords: artificial intelligence, smart dolls, social robots, child upbringing, speech development, social skills, educational technologies.

Hozirgi vaqtda sun’iy intellekt (SI) texnologiyalarining jadal rivojlanishi bolalar tarbiyasi va ta’lim jarayoniga chuqur ta’sir ko’rsatmoqda. Mamlakatimizda ham bu masalaga davlat siyosati darajasida e’tibor qaratilib, zamonaviy texnologiyalarni ta’limga integratsiya qilish ishlari jadallashmoqda. Xususan, O’zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 17-fevraldagi "Sun’iy intellekt texnologiyalarini jadal joriy etish uchun shart-sharoitlar yaratish chora-tadbirlari to’g’risida"gi PQ-4996-sonli qarorida iqtisodiyot tarmoqlari, ijtimoiy soha va davlat boshqaruvi tizimida, shu jumladan ta’lim tizimida sun’iy intellekt texnologiyalarini qo’llash ustuvor vazifa qilib belgilangan [1: Lex.uz]. Bu esa o’quv jarayonlarida innovatsion, xususan, aqlli qurilmalardan foydalanishning huquqiy va amaliy asosini yaratadi.

Ayniqsa, sun’iy intellekt bilan ishlaydigan "aqlli" qo’g’irchoqlar va ijtimoiy robotlar bolalarning nutq va ijtimoiy ko’nikmalarini rivojlantirishda yangi pedagogik va psixologik vosita sifatida o’rganilmoqda. Ilmiy tadqiqotlar shuni ko’rsatadiki, bolalar aqlli qo’g’irchoqlar va ijtimoiy robotlar bilan muloqot qilish orqali yangi so’zlar va til ko’nikmalarini muvaffaqiyatli o’zlashtira oladilar [2; 146]. Bu vositalar bolalarning diqqatini an’anaviy 2D ekranli qurilmalarga (planshet yoki televizor) qaraganda ko’proq tortadi. Buning asosiy sababi, aqlli qo’g’irchoqlarning jismoniy mavjudligi (physical embodiment) o’quv jarayonini reallashtiradi va bolaning diqqatini uzoq vaqt ushlab turishga yordam beradi [3; 2].

Shuningdek, aqlli interaktiv qo’g’irchoqlarning bolalar psixologiyasi va ijtimoiylashuviga ta’siri juda katta. Agar sun’iy intellektga ega qo’g’irchoq yoki robot o’quvchiga katta yoshdagi o’qituvchi emas, balki "o’rganuvchi do’st" (peer) sifatida tanishtirilsa, bolalar uchun ular bilan muloqot qilish qiziqarliroq bo’ladi. Bunday holatda o’quv jarayonidagi xatolar yoki tushunishdagi qiyinchiliklari bor bolalarda qo’rquv yoki stress keltirib chiqarmaydi [3; 2]. Olimlarning ta’kidlashicha, bolalar ta’lim beruvchi robotlar bilan suhbatlashganda o’zlarini erkin his qiladilar, chunki aqlli qurilmalar va robotlar xato qilib qo’ygan bolani jazolamaydi yoki odamlar kabi psixologik bosim o’tkazmaydi [4; 2].

Nutq ko’nikmalarini rivojlantirishda "aqlli" qo’g’irchoqlarning (robotlarning) jismoniy ahamiyati. Hozirgi zamon pedagogikasi va lingvistikasida bolalarning til o’rganish jarayonida sun’iy intellekt (SI) texnologiyalarini qo’llash katta natijalar bermoqda. Bolalar uchun so’z boyligini rivojlantirishda oddiy 2D ekranli qurilmalarga (televizor yoki planshet) qaraganda, jismoniy ko’rinishga (embodiment) ega bo’lgan aqlli qo’g’irchoqlar yoki ijtimoiy robotlar ko’plab afzalliklarga ega. Ilmiy tadqiqotlar shuni ko’rsatadiki, o’quv jarayonida jismoniy ko’rinishga ega bo’lgan robotlar va qo’g’irchoqlar bolalarning e’tiborini kuchliroq tortadi va yangi so’zlarni eslab qolishini yaxshilaydi [2; 147]. Shuningdek, aqlli qurilmalar ikkinchi tilni o’rgatishda (masalan, L2TOR loyihasi) bolaning qiziqishini orttiradi va tildagi qiyinchiliklarni o’yin orqali yengishga yordam beradi [3; 2]. Demak, aqlli

qo’g’irchoqning jismoniy mavjudligi bolaning nutq ko’nikmalarini faol tarzda rivojlantirishga xizmat qiladi.

Ijtimoiy ko’nikmalar va psixologik erkinlik. Bolalarning ijtimoiy ko’nikmalarini shakllantirishda ularning atrofdagilar bilan muloqot o’rnata olishi asosiy o’rinni egallaydi. Sun’iy intellekt bilan ishlaydigan qo’g’irchoqlar o’quv jarayonida nafaqat o’qituvchi vazifasini, balki "tengdosh do’st" vazifasini ham bajara oladi. Olimlarning kuzatishlariga ko’ra, aqlli qo’g’irchoqlar yoki robotlar o’qituvchi yoki ota-ona sifatida emas, balki tengdosh do’st sifatida suhbatlashganda, bolalarda xato qilishdan qo’rqish hissi va psixologik stress pasayadi [4; 2]. Bundan tashqari, tadqiqotlar shuni ko’rsatadiki, bolalar interaktiv robotlar bilan suhbatlashish davomida ularni ijtimoiy hamkor sifatida qabul qiladi va ularga emotsional jihatdan bog’lanishi, birgalikdagi o’yinlar orqali o’zaro tushunish ko’nikmalarini rivojlantirishi mumkin [5; 63]. Bu esa bolada o’ziga bo’lgan ishonchni oshiradi.

Tarbiyaviy cheklovlar va axloqiy qarashlar. Aqlli qo’g’irchoqlarning bolalar tarbiyasidagi ijobiy tomonlariga qaramay, ilmiy jamoatchilik bu texnologiyalarning cheklovlarini ham aytib o’tmoqda. Sun’iy intellekt qanchalik rivojlangan bo’lmasin, u inson emotsiyasini to’liq va tabiiy ravishda his qila olmaydi. Shuning uchun tadqiqotchilar quyidagi xulosaga kelishgan: sun’iy intellektga ega qo’g’irchoqlar va robotlar hech qachon haqiqiy odamlar bilan (ota-ona va o’qituvchilar) bo’ladigan muloqotning o’rnini bosa almaydi, ular faqat bolaning rivojlanishini qo’llab-quvvatlovchi qo’shimcha ta’lim vositasi sifatida ishlatilishi kerak [2; 149]. Bolaning ijtimoiy va emotsional rivojlanishi uchun real odamlar bilan jonli muloqot doimo birinchi o’rinda turishi shart.

Xulosa qilib aytganda, sun’iy intellekt bilan ishlaydigan "aqlli" qo’g’irchoqlar va ijtimoiy robotlar hozirgi zamon bolalar tarbiyasi va ta’lim jarayonida katta pedagogik salohiyatga ega. Tahlil qilingan ilmiy adabiyotlar va tadqiqotlar quyidagi asosiy xulosalarni chiqarishga asos bo’ladi:

Birinchidan, aqlli qo’g’irchoqlarning jismoniy mavjudligi (fazodagi harakatlari va shakli) bolaning o’quv jarayoniga bo’lgan diqqatini barqaror ushlab turishga yordam beradi. Bu esa, an’anaviy ekranli qurilmalarga (telefon, televizor) qaraganda, bolalarning yangi so’zlarni o’rganish va nutq ko’nikmalarini rivojlantirish samaradorligini sezilarli darajada oshiradi.

Ikkinchidan, sun’iy intellektga ega qo’g’irchoqlarning "tengdosh do’st" rolini bajara olishi bolalardagi xato qilish qo’rquvini yoki o’quv jarayonidagi psixologik stressni kamaytiradi. Bolalar ular bilan erkin muloqot qilish orqali o’zlarining boshlang’ich ijtimoiy va kommunikativ ko’nikmalarini rivojlantiradilar.

Uchinchidan va eng muhimi, dunyoviy ilmiy tadqiqotlarning yakuniy xulosasiga ko’ra, sun’iy intellekt qurilmalari hech qachon haqiqiy inson (ota-ona va o’qituvchi) tarbiyasining o’rnini to’liq bosa almaydi. Akademik T. Belpaeme va uning hamkasblari ta’kidlashicha, aqlli robotlar va qo’g’irchoqlar faqatgina an’anaviy o’qitish metodlarini boyituvchi va qo’llab-quvvatlovchi "qo’shimcha texnologik vosita" sifatida qabul qilinishi kerak [6; 8]. Bolaning

barkamol inson bo’lib, emotsional va ijtimoiy jihatdan to’liq rivojlanishi uchun jamiyatdagi jonli muloqot (odamlar bilan o’zaro ta’sir) doimo eng muhim o’rinni egallaydi va bu jarayon tabiiy ravishda davom etishi shart [2; 150].

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O’zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 17-fevraldagi "Sun’iy intellekt texnologiyalarini jadal joriy etish uchun shart-sharoitlar yaratish chora-tadbirlari to’g’risida"gi PQ-4996-sonli qarori. (Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi, 18.02.2021-y., 07/21/4996/0127-son).
2. Kanero, J., Geçkin, V., Oranç, C., Mamus, E., Küntay, A. C., & Göksun, T. (2018). Social Robots for Early Language Learning: Current Evidence and Future Directions. *Child Development Perspectives*, 12(3), 146-151.
3. Vogt, P., de Haas, M., de Jong, C., Baxter, P., & Krahmer, E. (2017). Child-Robot Interactions for Second Language Tutoring to Preschool Children. *Frontiers in Human Neuroscience*, 11, 73.
4. Mubin, O., Stevens, C. J., Shahid, S., Mahmud, A. A., & Dong, J. J. (2013). A review of the applicability of robots in education. *Technology for Education and Learning*, 1(1), 1-7.
5. Kanda, T., Hirano, T., Eaton, D., & Ishiguro, H. (2004). Interactive robots as social partners and peer tutors for children: A field trial. *Human-computer interaction*, 19(1-2), 61-84.
6. Belpaeme, T., Kennedy, J., Ramachandran, A., Scassellati, B., & Tanaka, F. (2018). Social robots for education: A review. *Science robotics*, 3(21), eaat5954.

HALIMA XUDOYBERDIYEVA SHE’RIYATIDA AYOL OBRAZIDAGI MA’NAVIY QADRIYATLAR

Останова Севинч
ӨзМКӨМИ Нөкис филиалы 3-курс студенти
Илимий басшысы, ӨзМКӨМИ Нөкис филиалы
оқытыўшысы ***Уразбаев Ислам***

Annotatsiya. Ushbu maqolada Halima Xudoyberdiyeva ijodi, she’riyati tahlili, she’rlaridagi ayol kuchi,dardlari, jamiyatdagi o‘rni qanday tasvirlanganligi haqida aytib o‘tilgan.Shunikdek shoiraning ona mehri va oilaviy qadriyatlarni she’rlarida ifoda etganligi haqida ham so‘z yuritiladi.

Annatation. This article examines the work and poetry of Khalima Khudoiberdieva, analyzing how her poems reflect the power, suffering, and place of women in society. The expression of maternal love and family values in her poems is also discussed.

Абстрактный. В данной статье рассматривается творчество и поэзия Халимы Худойбердиевой, анализируется, как её стихи отражают силу, страдания и место женщин в обществе. Также обсуждается выражение материнской любви и семейных ценностей в её стихах.

Kalit so‘zlar: ayol, ona, mehr-muhabbat, ayol qalbi, qadr-qimmat, shoira, tuyg‘ular, ijod.

Keywords: woman, mother, love, female heart, dignity, poet, feelings, creativity.

Ключевые слова: женщина, мать, любовь, женское сердце, достоинство, поэт, чувства, творчество.

Adabiyot osmonining yorqin yulduzi , benazir iste’dod sohibasi Halima Xudoyberdiyeva 1974-yilning 17- may sanasida Sirdaryo viloyatining boyovut tumanida dunyoga kelgan.ToshDUning jurnalistika fakultetini tugatgan. Shoiraning ko‘plab ijod na’munalari birin ketinlikda bosmadan chiqarilgan. Halima Xudoyberdiyeva nafaqat shoira , balki xalq dardini yuragidan o‘tkazgan, ayol qalbining eng nozik tuyg‘ularini satrlarga jo etgan, Vatanga muhabbatni ulug‘lagan buyuk ijodkor timsolidir.

Shoira ijodi asosan ayol kuchi,dardlari, kechinmalari-yu yashash tarzi barcha – barchasini o‘z ichki kechinmalari orqali ifodalagan. Uning she’rlarini o‘qigan vaqtimizda ayol qalbining eng nozik va shu bilan birga eng mustahkam qirralarini o‘ta samimiy va jo‘shqin ohanglarda kashf etganini ko‘rishimiz mumkin.Halima Xudoyberdiyeva ayolni shunchaki zaifa emas , balki hayotning barcha sinovlariga dosh beradigan kuchli shaxs sifatida tasvirlaydi. Uning ushbu satrlari buni yaqqol isbotlaydi:

Oshiqlaring poyinga gul otib ham bo‘ldi,
Xilvatlarda labingdan bol totib ham bo‘ldi.
Va bu haqda kimlargadir sotib ham bo‘ldi,
Sen baribir muqaddassan , muqaddas ayol.**[1.197-b]**

Ushbu she’r orqali biz ojizaning sha’ni , qadr – qimmati va har qanday malomatlardan ustun turuvchi sofligi yuksak cho‘qqilarda ulug‘langanini ko‘rishimiz mumkin. U nafaqat ayol, u opa , u singil, u onadir. Shoira ijodida bu obrazlar milliy o‘zlik va fidoiylik bilan chambarchast bog‘liqdir. Ijodkor ayol timsolida o‘zbekona oila muhitini, mehr-muhabbat va sadoqat qadriyatlarini saqlab qoluvchi kuchni ko‘radi. Ojiza faqat ro‘zg‘or va oila doirasida band bolib qolmaydi u jamiyatdagi o‘zgarishlarga munosabat bildiradi, millat va xalq taqdiri bilan birga yashaydi, uning dunyo qarashlari ham chuqur ruhiy-falsafiy jihatga egadir. Ayol tabiati o‘zining barcha quvonchlari, iztiroblari, armonlari va ichki kechinmalari bilan bor bo‘yicha namoyon bo‘ladi. Shoira ayol qalbining sirlarini, uning muhabbatdagi sadoqati va xiyonat qarshisidagi iztiroblarini yuksak badiiy mahorat bilan tasvirlaydi.

Halima Xudoyberdiyeva ijodi – bu o‘zbek ayolining yurak ovozi, milliy o‘zlikni anglatuvchi badiiy kalit, she’riyatdagi estetik va ijtimoiy uyg‘unlikning yorqin namunasi. Mazkur tadqiqot shoiraning badiiy tafakkuri, poetik obrazlari, til va uslub xususiyatlari, estetik g‘oyalari asosida chuqur ilmiy yondashuv bilan tahlil qilindi. **[2.7-b]**. Shoiraning ijodida shaxs erkinligi , jamiyat ma’naviyatining yuksalishi eng asosiy badiiy g‘oyalardir. Bu qadriyatlarni yosh avlodga yetkazish ijodkorning sof niyatidir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Saylanma. “Muqaddas ayol” to‘plamidan.1987

2. Halima Xudoyberdiyeva ijodining o‘rganilishi - Nusratov Bobur.

3. Adabiyotshunoslikka kirish , T.Boboyev O‘qituvchi , 1995

4. Saylanma , H.Xudoyberdiyeva , “Sharq” 2000

БОШЛАНҒИЧ ТАЪЛИМДА АРТ-ПЕДАГОГИКАНИНГ ЎРНИ ВА УСЛУВЛАРИ

Хусанов Бабур Неъмат ўғли

ЎзДСМИ мустақил тадқиқотчиси

Annotatsiya: ushbu maqolada art-pedagogikaning ta’limdagi o‘rni va boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining tafakkurini rivojlantirishdagi ahamiyati ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Maqolada san’at ishlab – vizual san’at, musiqa, teatr va jamoaviy ijodiy faoliyatlar – o‘qitish jarayoniga integratsiya ishlab chiqarish o‘quvchilarda kognitiv, emotsional va ijtimoiy rivojlanish ko‘rib chiqiladi.

Kalit so‘zlar: art-pedagogika, ijod, tafakkur, visual, san’at, hissiy intellekt, jamoa, fikr, kognitiv, boshlang‘ich ta’lim, tanqid.

Аннотация: в данной статье представлен теоретический анализ роли художественной педагогики в образовании и её значения для развития мышления учащихся начальной школы. В статье рассматривается интеграция художественных видов деятельности – изобразительного искусства, музыки, театра и совместных творческих проектов – в учебный процесс с учетом развития когнитивных, эмоциональных и социальных навыков учащихся.

Ключевые слова: художественная педагогика, творчество, мышление, изобразительное искусство, эмоциональный интеллект, команда, мыслительная деятельность, когнитивное развитие, начальное образование, критика.

Abstract: this article scientifically and theoretically analyzes the role of art pedagogy in education and its importance in developing the thinking of elementary school students. The article examines the integration of art activities – visual arts, music, theater, and collaborative creative endeavors – into the teaching process and their impact on students' cognitive, emotional, and social development.

Keywords: art pedagogy, creativity, thinking, visual, art, emotional intelligence, team, idea, cognitive, primary education, critique.

Özet: bu makale, eğitimde sanat pedagojisinin rolünü ve ilkokul öğrencilerinin düşünme becerilerinin geliştirilmesindeki önemini teorik bir bakış açısıyla ele almaktadır. Makale, öğrencilerin bilişsel, duygusal ve sosyal becerilerinin gelişimini göz önünde bulundurarak, sanat etkinliklerinin (görsel

sanatlar, müzik, tiyatro ve işbirliğine dayalı yaratıcı çalışmalar) öğretim sürecine entegrasyonunu incelemektedir.

Anahtar kelimeler: sanat pedagojisi, yaratıcılık, düşünme, görsel sanatlar, duygusal zeka, takım, düşünce, bilişsel, ilköğretim, eleştiri.

Art pedagogika – bu san’at va pedagogikani birlashtirgan tarbiyalash va ta’lim berish usulidir. Uning asosiy maqsadi — insonning ijodiy salohiyatini rivojlantirish, shuqur va empatiya hissini uyg‘otish va shaxsni barqaror va muxtor tarzda shakllantirishdir. Art pedagogikada o‘qituvchi va o‘quvchi o‘rtasidagi munosabatlar interaktiv va kreativ bo‘lib, o‘quvchilarning ichki dunyosi va ixtiyoriy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishga qaratilgan. Art pedagogikada ko‘pincha san’at vositalari (rasm, musiqa, dramaturgiya, teatr, raqs va h.k.) va jismoniy faoliyatlar o‘qitish jarayoniga jalb etiladi. Bu usul o‘quvchilarning diqqatini, his-tuyug‘ularini va ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishga yordam beradi. Art pedagogika o‘quvchilarga o‘z hislarini va fikrlarini erkin ifodalashga imkoniyat beradi va shu orqali ularning ijodiy va intellektual salohiyatini yuksaltirishga yordam beradi. Art pedagogika ta’limda bir qator muhim ta’sirlarga ega bo‘lib, o‘quvchilarning ijodiy qobiliyatlarini, his-tuyg‘ularini va intellektual salohiyatlarini rivojlantirishga ko‘maklashadi. Quyida art pedagogikasining ta’limdagi asosiy ta’sirlarini tahlil qilamiz.

Art pedagogika o‘quvchilarning ijodiy fikrlashini, shijoatini va muammolarni hal qilish qobiliyatlarini rivojlantiradi. Ushbu usul bilan o‘quvchilarga yangi ideyalar va yangicha qarashlarni izlash imkonini yaratadi, bu esa ularni ishonchli va mustaqil fikrlashga ruhlantiradi. San’at vositalaridan (rasm, musiqa, teatr va h.k.) foydalanish o‘quvchilarda yozma va nutqiy fikrlashdan tashqari, ularning ichki dunyosi va his-tuyg‘ularini boshqalarga ifodalash imkoniyatini yaratadi. Bu his-tuyg‘ularning to‘g‘ri, noaniq va samarali ishlatilishi o‘quvchining psixoemotsional rivojlanishiga ham yordam beradi. Art pedagogika o‘quvchi va o‘qituvchi o‘rtasidagi aniq va har tomonlama aloqalarni o‘rnatishga yordam beradi. Ushbu o‘qitish jarayoni interaktiv va ijodiy bo‘lib, har ikki tomonning faol ishtirokini ta’minlaydi. Bu o‘quvchilarga tajriba orqali o‘z bilimlarini kengaytirish va chuqurlashtirish imkonini beradi. Art pedagogika shaxsning ichki rivojlanishini va uning ijtimoiy moslashuvini qo‘llab-quvvatlaydi. U shular orqali o‘quvchiga o‘zini tanish va uning ijtimoiy muhitdagi o‘rnini aniqlashga yordam beradi.

Art pedagogika ta’limda tanqidiy va ijodiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishga yordam beradi. Uquvchilar nafaqat standartlarga amal qilib, balki yangicha va alternativ yo‘llarni ham ko‘rib chiqishga o‘rganadilar. Art pedagogika turli xil qarashlarni, madaniyatlarni va fikrlarni qabul qilishga urg‘u beradi. Bu o‘quvchilarni turli dunyoqarashlarga va ijodiy izlanishlarga ochiq qilib, ularning ijtimoiy va madaniy shaxs sifatida rivojlanishini ta’minlaydi. San’at va ijodiy faoliyatlar orqali ta’lim jarayoni jonlanib, o‘quvchilarni o‘qishga va o‘rganishga qiziqtiradi. Bundan tashqari, art

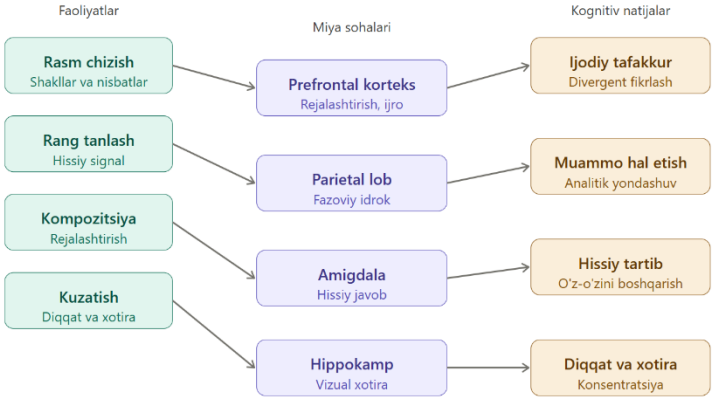
pedagogika o‘quvchining diqqatini uzoq vaqt davomida saqlab turishga yordam beradi.

Art-pedagogika — ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirish va ta’limda san’atning qo‘llanilishi.Art-pedagogikani bosqichlar va usullar bo‘yicha tushuntirish (masalan, vizual san’at, musiqa, teatr va boshqa san’at turlaridan foydalanish).

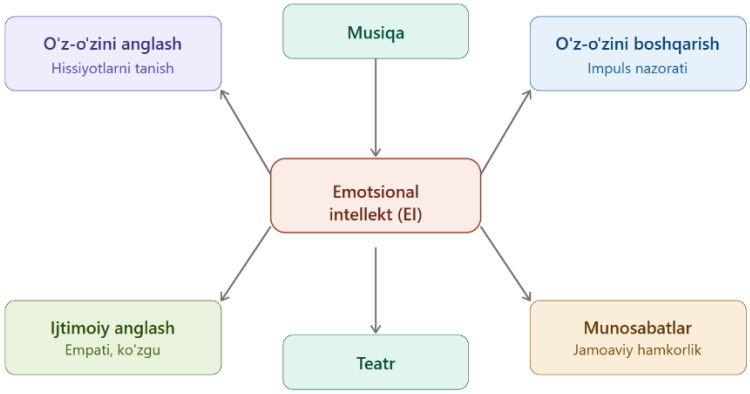
Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining tafakkurini rivojlantirishda nazariy, ijodiy va tanqidiy fikrlash kabi metodlardan foydalanish o‘zining samarasini ko‘rsatib kelmoqda. Art-pedagogika orqali ularning ijodiy, tanqidiy va vizual fikrlashini rivojlantirish.Art-pedagogik usullarning o‘quvchilarning axloqiy va estetik rivojlanishidagi ta’siri va Art-pedagogikani boshlang‘ich sinfda qo‘llash usullarini ko‘rib chiqamiz.

1. Vizual san’at – rasm, shakllar va ranglar orqali tafakkurni rivojlantirishda vizual san’at ta’limi kognitiv rivojlanishning kuchli vositasidir. Neyroilmiy tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, rasm chizish va tasviriy faoliyat prefrontal korteks, parietal lob va hippokampni bir vaqtda faollashtiradi – bu esa mantiqiy fikrlash, fazoviy idrok va xotira integratsiyasini kuchaytiradi.

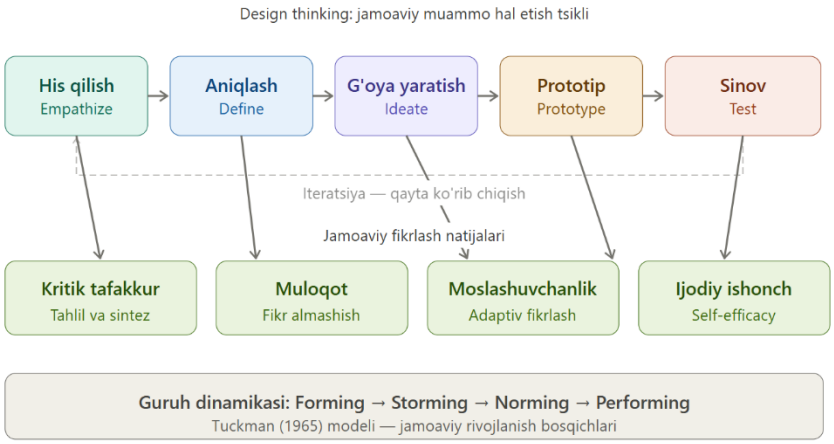
Vizual-fazoviy idrok – bolalar shakllar, nisbatlar va ranglarni tahlil qilar ekan, miyaning “nima?” va “qayerda?” tizimlari birgalikda ishlaydi. Ranglarni tanlash esa hissiy intellekt bilan bog‘liq – amigdala rang stimullariga javob beradi. Kompozitsiya tuzish esa ijroiya funksiyalarni (rejalashtirish, maqsad qo‘yish) rivojlantiradi.

2. Musiqa va teatr – ovoz, harakat va emotsiyalar orqali emotsional intellektni shakllantirish – musiqa va teatr ta’limi emotsional intellektning (EI) barcha to‘rt komponentini – o‘z hissiyotlarini anglash, boshqarish, boshqalarning his-tuyg‘ularini tushunish va munosabatlarni boshqarishni – birga rivojlantiradi. Musiqa o‘rganish miyaning neyroplastisite mexanizmini faollashtiradi. Teatr esa “ko‘zgu neyronlar” (mirror neurons) tizimini ishga soladi – bu empati va ijtimoiy idrok uchun asosiy mexanizmdir. Musiqa ritmiga harakatlanish serebellyum va bazal gangliyani rivojlantiradi, bu esa impuls nazorati va ritm sezgisini kuchaytiradi. Ularni quyidagi guruhlarga ajratib ko‘rib chiqamiz.

3. Jamoaviy ijodiy faoliyatlar – muammoli vaziyatlarni hal qilish va jamoaviy fikrlash ijodiy hamkorlik tadqiqotlarida “guruh aqli” hodisasini aniqlagan – guruh a’zolari birgalikda ishlaganda individual samaradorlikdan 1.5–3 barobar yuqori natijalarga erishadilar.

Uchala yo‘nalish birgalikda “21-asr ko‘nikmalari” deb ataladigan to‘plam – tanqidiy tafakkur, ijodkorlik, hamkorlik va muloqotni shakllantiradi. Har bir metodning o‘ziga xos kuchi bor: vizual san’at kognitiv va fazoviy tafakkurni, musiqa va teatr emotsional anglash va empatiyani, jamoaviy ijod esa ijtimoiy va metakognitiv ko‘nikmalarni ustuvor rivojlantiradi. Lekin ularni birlashtirgan holda qo‘llash eng yuqori pedagogik samaraga olib keladi.

Art-pedagogika – san’at va pedagogikaning integratsiyasi. Bu yondashuv, san’at vositalarini pedagogik jarayonlarga kiritish orqali o‘quvchilarning ijodiy fikrlashini, tasavvurni va tafakkurini rivojlantirishga qaratilgan.Art-pedagogikaning asosiy g‘oyalaridan biri – o‘quvchilarga san’at asarlari orqali dunyoni turlicha idrok etishga imkon berishdir. Rasm chizish, musiqa va drama mashg‘ulotlari orqali o‘quvchilarda kreativlik va ijodiy tafakkur shakllanadi. Art-pedagogika yordamida o‘quvchilar boshqalarning hissiyotlarini tushunish va o‘z his-tuyg‘ularini ifodalashda yordam olishadi. San’at mashg‘ulotlari o‘quvchilarda o‘rganishga bo‘lgan qiziqishni oshiradi, shu bilan birga, ular fikrlash jarayonlarida yanada faolroq bo‘ladilar. Art-pedagogika yordamida boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining tafakkuri rivojlanadi, ular ijodiy fikrlashni o‘rganadi va o‘zlarini turli san’at shakllarida ifodalashga qodir bo‘ladilar.

Bunday yondashuv nafaqat ta’lim sifatini oshiradi, balki o‘quvchilarning ichki dunyosini, dunyoqarashini kengaytiradi.Agar maqolada ma'lum bir usul yoki metodni kengaytirmoqchi bo‘lsangiz, o‘quvchilarning ijodiy yondoshuvlarini taqdim etishda qo‘llanadigan muayyan materiallar yoki tajribalar bilan bog‘liq misollarni qo‘shish mumkin.

Xulosa shuki, art-pedagogika – san’at va pedagogikaning integratsiyasi sifatida – yordam'ich sinf o‘quvchilarining har organik rivojlanishida muhim pedagogik vosita. Vizual san’at orqali kognitiv va fazoviy tafakkur, musiqa va teatr orqali emotsional anglash hamda empati, jamoaviy ijodiy faoliyatlar orqali esa ijtimoiy hamkorlik va muammoni hal qilish ko‘rinishida maqsadli ravshan shakllantiriladi. Ush uch yo‘nalishni bir xilda qo‘llash an'anaviy ta’lim usullariga nisbatan samaradorlikni o‘zgartirishga, o‘quvchining ichki dunyosini mustaqil va uni mustaqil, ijodkor shaxs sifatida tarbiyalaydi. Shu bois, art-pedagogik zamonaviy talim tizimiga keng joriy etish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Falsafa qomusiy lug‘at. -T.: Sharq, 2004.
2. Abdullayeva M. Dramatik teatr va kinoda aktyorlik mahorati. -T.: Tafakkur qanoti, 2014.
3. Qobilov N. Aktyorlik mahorati. -T.: Navro‘z, 2020.
4. Qobilov N. Muhammadiyev Sh. Aktyorlik mahorati. -T.: Navro‘z, 2020.
5. Mahmudov J. Mahmudova X. Aktyorlik mahorati. -T.: Lesson Press, 2016.Sayfullayev B., Mamatqosimov J. Aktyorlik mahorati. -T.: Fan va texnologiya. T.: 2012.
6. Расулов, У. (2024). Мусиқали драмада драматург, бастакор ва режиссёр ижодий ҳамкорлиги: улар ижодида мавзу ва жанрнинг мутаносиблиги масаласи. *Oriental Art and Culture*, *5*(5), 572-577.
7. Usnatov, R. J. (2025). Musiqali dramaning ayrim muammolari. *Inter education & global study*, (1), 518-522.
8. Qudratov, O. (2024). Musiqali teatr gul toji, arshinmolchi. *Oriental Art and Culture*, *5*(5), 274-278.

«Ш.СЕЙТОВТЫҢ «ХАЛҚАБАД» РОМАНЫНДАҒЫ ТАБЫЎ СӨЗЛЕРДИҢ ГРАМАТИКАЛЫҚ ХЫЗМЕТИ

Оразбаева Назенайым Даулетбай қызы
ҚМУ таяныш докторанты

Annotaciya: Usı maqalada qaraqalpaq ádebiyatınıń kórnekli wákili Sh. Seytovtıń «Xalqabad» romanındaǵı tabu sózler hám olardıń kórkem teksttegi pragmatikalıq (funkcional-kommunikativlik) xızmetleri talqılanadı. Romandaǵı qaraqalpaq xalqınıń dástúriy turmısı, diniy-mifologiyalıq túsinikleri hám etikası menen baylanıslı qollanılǵan qadaǵan etilgen sózlerdiń kórkemlik xızmeti, qaharmanlar psixologiyasın ashıwdaǵı áhmiyeti lingvopragmatikalıq tárepten analizlengen.

Tayanısh sózler: tabu, lingvopragmatika, kórkem tekst, til mádeniyatı.

Annotatsiya: Ushbu maqolada qoraqalpoq adabiyotining taniqli vakili Sh. Seytovning «Xalqabad» romanidagi taqiq qilingan so'zlar va ularning badiiy matndagi pragmatik (funksional-kommunikativ) vazifalari muhokama qilinadi. Romandagi qoraqalpoq xalqining an'anaviy hayoti, diniy-mifologik tushunchalari va axloqiy qadriyatlari bilan bog'liq bo'lgan, ma'lum maqsadda ishlatilgan so'zlarning badiiy vazifalari va qahramonlar psixologiyasini ochishdagi ahamiyati lingvopragmatik nuqtai nazardan tahlil qilinadi.

Аннотация: В данной статье рассматриваются запрещенные слова в романе «Халкабад» Ш. Сеитова, известного представителя каракалпакской литературы, и их прагматические (функционально-коммуникативные) функции в литературном тексте. С лингвисто-прагматической точки зрения анализируются художественные функции слов, используемых в романе для конкретной цели, связанной с традиционным образом жизни, религиозно-мифологическими концепциями и моральными ценностями каракалпакского народа, а также их значение в раскрытии психологии персонажей.

Ключевые слова: табу, лингвистопрагматика, литературный текст, языковая культура.

Abstract: This article discusses the forbidden words in the novel "Xalqabad" by Sh. Seitov, a well-known representative of Karakalpak literature, and their pragmatic (functional-communicative) functions in the literary text. The artistic functions of the words used in the novel for a specific purpose, related to the traditional life, religious-mythological concepts and moral values of the Karakalpak people, and their significance in revealing the psychology of the characters are analyzed from a linguopragmatic point of view.

Keywords: taboo, linguopragmatics, literary text, language culture.

Kórkem shıǵarmada til tásirsheńligin táminlewshi, xalıqtıń mentaliteti menen mádeniyatın kórsetiwshi eń áhmiyetli leksikalıq qatlamlardıń biri — tabu sózler bolıp tabıladı.

Tabu túsinigi túrli mádeniyatlar hám jámiyetlerde tereń tamır atqan bolıp, onıń kelip shıǵıwı antropologiyalıq, sociologiyalıq, psixologiyalıq hám lingvistikalıq tárepten keń úyrenilgen**.** Tabu-polineziya tilinde “qadaǵan etilgen”, “muqaddes” degen mánilerdi bildiredi[1]. Jámiyette qanday da bir tásir, qorqınshı yamasa ádep-ikrám normaları sebepli tuwra aytıw qadaǵan etilgen sózler.

Tabu ataması birinshi márte XVIII ásirde Polineziya atawındaǵı qáwimlerdiń turmısın úyreniw barısında ataqlı teńiz sayaxatshısı hám izertlewshi kapitan Kuk tárepinen kiritilgen bolıp, ol usı dáwirdegi málim bir qáwimniń ózara múnásibetlerinde hám dástúrlerinde bar bolǵan sheklewlerdi ańlatıwda qollanılǵan. Tabudıń insaniyat tarıyxında qashan payda bolǵanlıǵı haqqında házirge shekem anıq pikirler, dálillewler kórsetilmegen. Biraq, ayırım miynetlerde, tiykarınan, túrk tiliniń túsindirme sózliginde tómendegishe tárip

berilgen: “Muqaddes esaplanǵan bazı insanlardıń, haywanlardıń atın aytıw, olarǵa jaqınlasıw qadaǵan etilgen, bolmasa zıyanlı aqıbetlerge alıp keledi dep túsiniletuǵın diniy túsinik, qadaǵan etilgen nárseler, sózler”[2].

Lingvopragmatika kózqarasınan qaraǵanda, tabu sózler tekstte tek ǵana qadaǵan quralı emes, bálki avtordıń qaharmanlar obrazın jaratıw, dáwir atmosferasın beriw hám tildiń milliy boyawın ashıwdaǵı tiykarǵı kórkemlik quralı esaplanadı.

Sh.Seytovtıń «Xalqabad» romanı qaraqalpaq xalqınıń XX ásirdiń 20-30-jıllarındaǵı milliy tili, dástúri, psixologiyası hám jámiyetlik turmısın barınsha kórsetip bergen kórkem shıǵarma bolıp esaplanadı. Romanda qaraqalpaq xalqınıń til mádeniyatı, sonıń ishinde, tabu sózler-belgili bir jámiyetlik, diniy yamasa tásir etiw qorqınshı sebepli qollanılıwı qadaǵan etilgen yamasa sheklengen sózler kórkemlik hám pragmatikalıq maqsetlerde júdá sheberlik penen qollanılǵan.

Romandaǵı tabu sózler hám olardı almastırıwshı leksemalardı baqlaw barısında olardıń qollanılıw niyetine (pragmatikalıq baǵdarına) qaray tómendegi toparlarǵa bólip úyreniwge boladı.

Sezimlerdi bórttirip kórsetiw: Sóylew waqtında tıńlawshıǵa kúshli psixologiyalıq tásir ótkeriw, ǵázep, tolqınlanıw yamasa qattı quwanıwdı ańlatıw ushın qollanılǵan tabu sózler. Shabaz-sózi erli-zayıplılardıń, ásirese, erlerdiń hayalına xoshametlep aytatuǵın sózi[3;410]. Bul sóz romanda júdá kóplep qaharmanlardıń tilinde qollanıńǵan. Solardıń biri Nazarbaydıń hayalı Bazardıń tilinen óz erine heshqashan kewli jibimese de ol nawqaslanıp qalǵan waqtında bir jaǵdayda qollanıladı. Mısalı: Ómirde eń bolmasa tımawratıp kórmegen Nazekeńe “Adam úseytip óledi eken-aw!” degennen basqa oy kelgen joq. Bazar hawlıqqanınan kóylegin teris kiyip, shútik shıranı jıltırattı.

-Ne boldı, **shabazım,** ne boldı? -dep shıranı betine tutsa, ólimtik sáwle Nazarbaydıń másh ireń kózlerindegi lıqqa tolǵan jasqa shaǵılıstı. (“Shar buzıw” 79-bet).

Jeńge sózi tuwısqan, atalas yamasa jaqın urıwlas aǵanıń hayalına aytıladı. Bul sóz qaraqalpaq shańaraqlarında, awıllarında jiyi qollanıladı. Romanda sóz etilgen “Jaqsılıq” sovxozınıń adamları da bir-biri menen atalas, jaqın bolǵanlıqtan húrmet-izzet kórsetiw ushın jası kishi er jigitler jeńge sózin barlıq hayallarǵa qarata qollanılǵan. Tomendegi mısalda eki qaharman arasındaǵı sáwbette er adam tilinen qollanılǵan. Mısalı: ...kolxozda seniki-meniki degen gáp bolmaydı, hámmesi ortaq.

-Jeńgeńe bek bol deseń-o onnansha, wa-ha-ha....(“Shar buzıw” 15-bet)

Qorǵanıw mexanizmi wazıypası: Psixologiyalıq jaqtan awırıw, qorqıw yáki stress jaǵdayında ishki halatın jeńilletiw ushın xızmet etetuǵın tabu sózler. Bul mazmundaǵı tabu sózler romanda kóbinese hayal-qızlardıń tilinen bayanlanadı. Romanda sóz etilgen tiykarǵı waqıya-kolxozlastırıw waqtında awıllarǵa oraydan jiberilgen wákillerden qorqıw, olarǵa isenbew jaǵdayları bolǵan waqıtta olarǵa kóbinese “qáynim” dep múrájáát etken. Negizinen, qáyin sózi erli-zayıplı adamlardıń tuwısqan inilerine aytıladı[4;386]. -Men barman,

qáynim, -dep búyrektey búlkildep Ayxan shıqtı. -Beretuǵınımdı soń aytaman, **kisimiz** bir jaqqa ketip edi...(“Shar buzıw” 97-bet)

Sonday-aq, hayallar óz ómirlik joldasın sıylap, atın atamay olardıń ornına “kisim” “tórem”, “úydegi” dep ataydı. Romandaǵı qaharmanlar bunday sózlerdi barqulla emes, teń sociallıq ortalıqta, yamasa ayırım orınlarda kózabaǵa qollanılǵan jaǵdayların kóriwge boladı. Mısalı: -Oy, jaqsı adam boldıń ǵoy, á! -dedi hayal eljirep hám otta sasıp atırǵan quyqanı ayaǵı menen ısırıńqırap, -Áy**, tórem,** shıǵa ǵoy, -dep baqırdı. Qoydıń iyesi emes, Qıdır ata keldi... (“Shar buzıw” 25-bet).

Jámiyettegi ózara shegaranı belgilew: Bul baǵdardaǵı tabu sózler romandaǵı barlıq hayal-qızlardıń tilinde ushırasadı. At qoyıwǵa, laqap taǵıwǵa hayal-qızlardan sheberi joq. Sebebi, olar awıllaslarınıń peyline, jumısına, sırtqı pishimine baylanıslı hár turli laqaplardan paydalanǵan. Mısalı, Shundıy qaynaǵa, Dáw qaynaǵa, Úyshi bala, Sozanay sheshe, Tıshtanay sheshe, Tasmańlay hám taǵı basqa. Daqılın jıynatqan úydiń hayalı Sozanayǵa keledi de, “Bereket tap sheshe, mınaw bir kepshik gúnjini al, atama aytayıq desek qorqtıq” deydi. Sonnan góne qabaq bar ma, góne shanash bar ma, salıp tıqqıshlap júrgeni. Nabada kórip qoysa “Seniń kómeklesip júrgen adamlarıńnan mına **Tıshtanay sheshem** táwir, bereket tapqır, “Jańalıq etiń” dep enepattay ákelip bere qoydı” deydi de, adamlardıń peyliniń jaqsılanıp kiyatırǵanlıǵın aytıp ǵarrısın bir iráhátlendirip taslaydı. (“Shar buzıw” 119-bet)

-Atlılardıń túskeni jańa, múddáhásin aytpay atırǵandıdaǵı....

-Sonda sen jawshı ekenin qayaqtan bildiń...

-Sozanay sheshem ayttı....(“Shar buzıw” 21-bet)

Sıdıqtıń eltisi, túrinde qan-qoq joq, kele sala: -Óyppey, **úyshi bala!** Esitken jerden awlaq-áy! Balań meshitti baltalap atır! -dep jılap jiberdi. (“Shar buzıw” 86-bet).

«Xalqabad» romanında qaraqalpaq xalqınıń shańaraq turmısı, kelinler menen qayin jurt arasındaǵı qatnaslar, úlken hám kishi insanlar ortasındaǵı ierarxiya júdá anıq súwretlengen. Joqarıda ajıratıp kórsetilgen tabu sózlerdiń pragmatikalıq xızmeti-kelinlerdiń úlkenlerge bolǵan húrmetin, ádep-ikrám normaların hám shańaraqtaǵı óz ornın til arqalı kórsetiw bolıp tabıladı. Jazıwshı bul tillik qural arqalı qaraqalpaq kelinlerine tán bolǵan miynetkeshlik, kishipeyillik hám sıpayılıq qásiyetlerin personajdıń tili arqalı hár tárepleme ashıp bere alǵan.

Sh.Seytovtıń «Xalqabad» romanındaǵı tabu sózler hám olardıń pragmatikalıq xızmetin úyreniw tómendegi juwmaqlardı shıǵarıwǵa imkaniyat beredi:

Birinshiden, tabu sózler romanda tek ǵana tillik sheklewler emes, bálki kórkem teksttiń estetikalıq tásirin arttırıwshı mánili qural xızmetin atqarǵan.

Ekinshiden, avtor qaraqalpaq xalqınıń ruwxıy mádeniyatın, úrp-ádetlerin personajlardıń tili arqalı tabiyiy hám realistlik replikalarda kórsete alǵan.

Lingvopragmatikalıq kózqarastan, «Xalqabad» romanındaǵı tabular tekstte adresat hám adresant (sóylewshi hám tıńlawshı) arasındaǵı baylanıstı

baqlawshı, emociyalıq tásirdi basqarıwshı hám milliy mentalitetti sáwlelendiriwshi baslı kórkemlik strategiyasınıń biri retinde bahalasaq boladı.

Sh. Seytovtıń «Xalqabad» romanı qaraqalpaq xalqınıń turmısınıń eń quramalı dáwirlerin kórsetiw menen birge, xalıq tiliniń baylıǵın, ásirese, sıpayılıq, qorqınısh hám dástúrlerge sáykes qollanılǵan tabu sózlerdiń kórkem modifikaciyasın izertlewde tabılmas derek bolıp xızmet etedi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. https://uz.wikipedia.org/wiki/Tabu
2. Türk dil kurumu, Türkçe Sözlük, Ankara 2005,s1549
3. Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. Жети томлық. Жетинши том. Нөкис, «Qaraqalpaqstan», 2023.
4. Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. Жети томлық. Төртинши том. Нөкис, «Qaraqalpaqstan», 2023.
5. Сейтов Ш. Халқабад. 1-2-китаплар. Нөкис, «Jeti ıqlım», 2023.

АРТ МЕДИЯ ТЕЛКАНАЛЛАР

Абдиқадир Оразов

ӨзМКӨМИ Нөкис филиалы оқытыўшысы

Art-jurnalistika – bul mádeniyat hám kórkem óner tarawın sáwlelendiretuǵın medianıń qánigelesken baǵdarı bolıp tabıladı. Ol dóretiwshiler menen auditoriya arasında baylanıstırıwshı wazıypanı atqarıp, jámiyettiń estetikalıq talǵamın qáliplestiredi hám jańa mádeniy qádiriyatlardı úgit-násiyatlap baradı.

Usı orında televidenieniń jámiyetimiz turmısındaǵı áhmiyetin atap ótiwimiz tiyis. Televidenie xalıqqa siyasiy, sociallıq, ekonomikalıq, mádeniy-aǵartıwshılıq baǵdarında alıp barılıp atırǵan jumıslardı tásirsheń usılda jetkerip beretuǵın kommunikaciya qurallarınan biri bolıp esaplanadı. Art mediaǵa qánigelesken telkanallar bolsa tamashagóylerge tek ǵana kewil ashar baǵdarlamalardı usınıp qoymastan belgili xudojnik hám dramaturglerdiń shıǵarmaları, sonday-aq, muzıka, teatr, kino dóretpelerin talqılap, jámiyette mádeniy bilim hám kónlikpelerdi payda etiwde xızmet etip keledi.

Bul ilimiy maqala temasın sáwlelendiriwde elimizde kórkem óner hám mádeniyat tarawına qánigelesken telekanallar jumısı talqılanadı. Izertlew jumısında Mádeniy aǵartıwshılıq baǵdarındaǵı jumıslardı úgit-násiyatlawda «Madaniyat va ma’rifat» telekanalı, muzıkalıq dóretpelerdi keń auditoriyaǵa jetkeriwde «Navo» telekanalı, sonday-aq, kino kórkem shıǵarmaların sáwlelendiriwde «Kinoteatr» telekanallarınıń búgingi kúndegi xızmeti atap ótiledi.

«Madaniyat va ma’rifat» telekanalı elimizde mádeniyat, ilim hám mádeniy-ruwxıy qádiriyatlardı rawajlandırıwda óz úlesin qosıp kelmekte. Telekanal Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 2012-jıl 30-iyulda qabıl etilgen PQ-1794-sanlı qararı tiykarında shólkemlestirilgen. Usı qararǵa muwapıq,

telekanal 2013-jıl 1-yanvardan baslap óz baǵdarlamaların efir arqalı tamashagóylerge jetkize basladı. Telekanaldıń jolǵa qoyılıwı elimizdiń mádeniy hám ruwxıy turmısın bayıtıwǵa, xalqımızdıń mádeniy bilim dárejesin arttırıwǵa xızmet etiw maqsetinde shólkemlesirilgen[65].

Telekanal qısqa waqıt ishinde tele tamashagóylerdiń kewlinen orın alıp, elimizdiń mádeniy-aǵartıwshılıq turmısında óz orının taptı. Onıń efir waqıtı 24 saat dawam etip, elimizdiń barlıq aymaqların qamtıydı. Baǵdarlamalar kórermenlerdiń jası, qızıǵıwshılıǵı hám kásibine qaramastan xalıqtıń barlıq qatlamına arnalǵan. Telekanal hár bir waqıya hám temanı sáwlelendiriwde xalıqtıń milliy mentaliteti, qádiriyatları hám ádep-ikramlılıq qaǵıydaların esapqa aladı. Sol sebepli, telekanal zıyalılar, mádeniyat hám kórkem óner wákilleri tárepinen joqarı bahalanıp kelinedi.

Telekanal quramında birneshe arnawlı redakciyalar jumıs alıp baradı. «Málimleme-tallaw baǵdarlamaları» redakciyası elimiz hám dúnyada júz berip atırǵan mádeniy waqıyalar haqqında operativ maǵlıwmat berip, ilim, bilimlendiriw hám kórkem óner tarawlarındaǵı jańalıqlardı sáwlelendiredi. «Mádeniy-kórkem baǵdarlamalar» redakciyası bolsa ádebiyat, muzıka, kórkem óner hám festival, seminar, kórgizbeler haqqında telekórsetiwler tayarlaydı, belgili dóretiwshilerdiń shıǵarmaların keń jámiyetshilikke tanıstırıp baradı. Sonday-aq, «Ruwxıy-aǵartıwshılıq baǵdarlamalar» redakciyası bolsa xalıqtıń bilim hám mádeniy dárejesin arttırıwǵa qaratılǵan baǵdarlamalardı usınıp, bilimlendiriw tarawındaǵı reformalar haqqında kórsetiwlerdi uzatıp baradı.

Bunnan tısqarı, «Ilimiy-aǵartıwshılıq baǵdarlamalar» redakciyası xalqımızdıń bay tariyxıy hám mádeniy miyrasın sáwlelendiriw, ullı ata-babalarımızdıń dúnya sivilizaciyasına qosqan úlesin keń sáwlelendirip baradı. Al «Kino, videoónimler hám operativ dublyaj» redakciyası bolsa milliy hám jáhán kino ónimlerin efirge tayarlap, sırt el filmlerin milliy mentalitetke say dublyaj etip tamashagóyler názerine uzatıp keledi.

Elimizde muzıkalıq mádeniyattı rawajlandırıw, milliy hám jáhán muzıka miyrasın keńnen en jaydırıw, jaslardıń ruwxıy hám estetikalıq talǵamın jetilistiriwde «Navo» telekanalı áhmiyetli rol atqarıp kelmekte. Telekanal Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 2014-jıl 17-dekabrde qabıl etilgen PQ2273-sanlı qararı tiykarında shólkemlestirilgen. Qararǵa muwapıq, telekanal «Yoshlar» teleradiokanalı janında jańa muzıkalıq telekanal sıpatında shólkemlestirildi[66]. «Navo» telekanalı xalıqtı jáhán hám klassikalıq muzıkası, zamanagóy estrada kórkem óneriniń eń jaqsı úlgileri menen tanıstırıp baradı.

Telekanaldıń efir waqıtı 24 saat bolıp, teletamashagóylerge túrli muzıkalıq baǵdarlamalardı usınıp baradı. Baǵdarlamalar arasında «Umıtılmas namalar», «Milliy miyras», «Máńgi namalar», «Jańa jaqın qosıqlar» hám «Klassikalıq nama» sıyaqlı kórsetiwler orın alǵan. Bul baǵdarlamalarda milliy muzıka, klassikalıq namalar hám ustaz qosıqshılardıń professional atqarıwları kórsetilip, tamashagóylerge bay muzıkalıq miyras haqqında maǵlıwmat berip

[65] https://www.mtrk.uz/uz/tv/madaniyat/about/
[66] https://mtrk.uz/uz/tv/navo/about/

keledi. Sonıń menen birge, ózbek xalıq muzıkası, ayaq oyın kórkem óneri hám sazlı muzıka mektepleriniń ráńbáreńligi, olar erisken jetiskenlikler hám jáhán mádeniyatındaǵı ornı haqqında maǵlıwmatlar keń sáwlelendiriledi. Bul bolsa keń jámiyetshiliktiń, ásirese jaslardıń muzıkalıq sawatlılıǵın arttırıwǵa, olardı klassikalıq muzıka hám milliy qádiriyatlarǵa húrmet ruwxında tárbiyalawǵa úles qosıwda áhmiyetli esaplanadı.

Telekanal quramında birneshe redakciyalar jumıs alıp baradı. «Telebaǵdarlamalardı támiyinlew redakciyası» muzıkalıq klipler, koncertler, reklama hám kommerciyalıq kórsetiwlerdi tayarlaw hám efirge uzatıw jumısları menen shuǵıllanadı. «Efirge tayarlaw redakciyası» bolsa ózbek klassikalıq kórkem óneri, dástúriy qosıqshılıq hám estrada muzıkası haqqında telekórsetiwler tayarlaydı. Al «Efirge uzatıw redakciyası» bolsa baǵdarlamalardıń waqıtında efirge shıǵıwın qadaǵalap, efir setkasınıń durıs islewin támiyinleydi.

«Kinoteatr» telekanalı kino hám teatr kórkem ónerin úgit-násiyatlaw, milliy hám jáhán filmleriniń eń jaqsı úlgilerin tamashagóyler názerine usınıw hám jas áwladtı ulıwma insanıylıq qádiriyatlar ruwxında tárbiyalawda xalqımızǵa xızmet etip kelmekte. Telekanal Ózbekstan Respublikası Ministrler Kabinetiniń 2013-jıl 14-noyabrdegi májilis protokolı hám Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 2014-jıl 14-dekabrdegi PQ-2273-sanlı qararı tiykarında «Dunyo bo`ylab» telekanalı quramında shólkemlestirilgen[67].

Búgingi kúnde dúnya boylap hár kúni kóplegen filmler dóretiledi. Biraq usı dóretpelerdiń kórkemlik jaqtan jetik, mazmunlı hám milliy qádiriyatlarǵa sáykes keletuǵının tańlap alıw oǵada itibardı talap etedi. Mine sonıń ushın da «Kinoteatr» telekanalı tamashagóylerdiń talabın qanaatlandırıw maqsetinde shólkemlestirilgen bolıp, shańaraqlıq filmler, melodramalar, komediyalar, balalar ushın filmler, seriallar, sonday-aq, milliy hám jáhán kinosınıń eń saylandı úlgilerin turaqlı kórsetip baradı.

Telekanal milliy kino ónimlerin rawajlandırıw maqsetinde Ózbekkino Milliy agentligi hám elimizdegi jeke menshik kinostudiyalar menen tıǵız birge islesedi. Usı birge islesiw nátiyjesinde jańa ózbek filmleri turaqlı túrde telekanal arqalı kórsetilip kelinbekte. Mısalı, 2015–2016-jıllarda studiyalar tárepinen jaratılǵan 100 ge jaqın kórkem film telekanal efirinde kórsetilgen.

Telekanal teatr kórkem ónerine de ayrıqsha itibar beredi. Mámleketimiz teatrlarında saxnalastırılǵan spektakller kóshpeli televidenie stansiyası járdeminde jazıp alınıp, tamashagóylerge efir arqalı jetkiziledi. Bunnan tısqarı, telekanaldıń sırt el kinostudiyaları menen de birge islesiw jolǵa qoyılǵan bolıp, shártnama tiykarında sırt el serialların telekanal efirine tayarlap keledi. Sonıń menen birge, belgili aktyorlar, rejissyorlar hám kórkem óner wákilleriniń ómiri hám dóretiwshiligi haqqında da baǵdarlamalar uzatıp baradı.

Telekanal quramında úsh tiykarǵı redakciya jumıs alıp baradı. «Telebaǵdarlamalardı támiyinlew» redakciyası efirdi kino ónimler menen

[67] https://www.mtrk.uz/uz/tv/kinoteatr/about/

támiyinlew, reklama hám kommerciyalıq shártnamalar menen islesiw menen shuǵıllanadı. «Efirge tayarlaw» redakciyası bolsa milliy hám jáhán kinosınıń saylandı úlgilerin tańlap, telekórsetiwler tayarlaydı. «Efirge uzatıw» redakciyası bolsa baǵdarlamalardıń waqtında efirge shıǵıwın qadaǵalap, efir setkasınıń durıs islewin támiyinleydi.

Juwmaqlap aytqanda, kórkem óner hám mádeniyat tarawına qánigelsken telekanallar xalıqtı operativ hám anıq maǵlıwmat penen támiyinlep ǵana qoymastan, mádeniyat, bilimlendiriw, mádeniy miyras hám milliy qádiriyatlardı úgit-násiyatlawda ayrıqsha áhmiyetke iye esaplanadı. Zaman talapları tiykarında rawajlanıp atırǵan bul telekanallar keleshekte de teleauditoriya ushın jańa hám qızıqlı tele baǵdarlamalardı usınıp, kórkem óner jurnalistikasınıń rawajlanıwına úles qosıp bara beredi.

Paydanılılǵan ádebiyatlar:

1. English Oxford living dictionary//https:en.oxforddictionaries.com/definition/art.

2. М.А. Мясникова «Телевидение как феномен культуры» Учебное пособие. 2017. С. 133.

3.«Jurnalistika hám ǵalaba kommunikaciya tiykarları».Sabaqlıq.2022, 330.

4. Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń «Ózbekstan milliy teleradiokompaniyasınıń sanlı telekanalları sanın keńeytiw, olardan tolıq formatta paydalanıw, sapalı tolıqtırıw hám xızmet kórsetiw haqqında»ǵı 2012-jıl 30-iyuldegi PQ-1794-sanlı qararı.

5. Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 2014-jıl 17-dekabrdegi «Máhálle» aǵartıwshılıq teleradiokanalın shólkemlestiriw hám sanlı telekórsetiwlerdi bunnan bılay da keńeytiw ilajları haqqında»ǵı PQ-2273-sanlı qararı.

ХОРИЖИЙ ТИЛЛАР- ХАЛҚАРО МУЛОХОТ ВОСИТАСИ СИФАТИДА

Хилола Музаффарова
Тошкент Реннесанс таълим университети
5-босқич талабаси

Annatatsiya. Maqolada xorijiy tilning bugungi kundagi roli, xalqaro aloqa vositasi sifatidagi ahamiyati, uni oʻrganish zarurati, qiziqchilik sanʼatida tilga boʻlgan talab va ehtiyojlar haqida batafsil toʻxtalib oʻtilgan Bu birinchi navbatda hozirgi kunda har bir yoshning rus tilini yaxshi bilishi muhimligi bois mazkur tilni oʻrganish va oʻrgatishda oʻqitishning yangi usullaridan foydalanish naqadar dolzarbligi gʻoyasini ilgari suradi.

Kalit soʻzlar: yumor, til, didaktika, tilshunoslik, sanʼat, psixologiya, aloqa vositasi.

Аннотация. В статье подробно рассматривается роль иностранного языка в современном мире, его значение как средства международного общения, необходимость его изучения, требования и потребности в

языке как инструменте любознательности. Прежде всего, выдвигается идея о том, насколько актуально использование новых методов обучения и преподавания этого языка, поскольку сегодня каждому молодому человеку важно хорошо знать русский язык.

Ключевые слова: юмор, язык, дидактика, лингвистика, искусство, психология, средства коммуникации.

Bugungi kunda jahon maydonida kechayotgan murakkab global ijtimoiy-siyosiy jarayonlar va ularni yumshatish uchun keng ko‘lamli amaliy ishlar bajarilmoqda. Shunday bir murakkab vaziyatda xalqlarni bir biriga yaqinlashtiradigan, muloqot qilish vositasi sifatida xorijiy tillarni bilish masalalari tobora dolzarblashib bormoqda. Ayniqsa bu borada qiziqchilarning xorijiy tillarni bilish masalasi o‘zbek san’atining xalqaro nufuzini belgilovchi muhim masalalar qatorida tilga olinmoqda.

Qiziqchilik san’atida til – asosiy muloqot vositasi ekanligi hammaga ayon. Shunday ekan, aktyorlarning tomoshabinlar oldidagi chiqishlarida birinchi navbatta nutqning adabiy normalar darajasida bo‘lishi judayam muhim. Biroq aksar hollarda qiziqlar chiqishlarida shevaga xos bo‘lgan talaffuzlar (“Votti, votti”, “vuza, vuza” va boshqalar)ni ishlatish holatlari ko‘payib bormoqda. O‘zbek adabiy tiliga bunday noo‘rin shevalarni olib kirish orqali akyor o‘zining saviyasizligini bildirib qo‘yadi. Davlat tiliga beparvolik, loqaydlik sahnada tomoshabinga nisbattan hurmatsizlikdan boshqa narsa emas. Afsuski sahnaga chiqib, aynan shevada beo‘xshov qiliqlar qiladigan va o‘zini qiziqchi hisoblovchi “ayrim” havaskorlarning ijodi til targ‘ibotchilari bo‘lgan telekanallar dasturlaridan o‘rin olmoqda. Nutqdagi g‘alizliklar bizning mentalitetimizga to‘g‘ri kelmaydigan mantiqsiz o‘xshatishlar tomoshabinning o‘rinli e’tiroziga sabab bo‘lmoqda. Donishmand bobomiz Alisher Navoiy o‘zining «Mahbub ul-qulub» asarida: –Til – shuncha sharafi bilan nutqning qurolidir. Agar nutq noma’qul bo‘lib chiqsa – tilning ofatidir, –deya to‘g‘ri ta’kidlab o‘tgandi. Shunday ekan, til va nutq masalalari hamma zamonlarda ayniqsa, bugungi kun qiziqlari ijodida tobora dolzarblashib bormoqda. Endilikda qiziqlar imkon qadar o‘zbek adabiy tilida gapirishni, sahnada o‘zining go‘zal o‘xshatishlari, lutfi bilan tomoshabinlar estetik didi yuksalishi, ma’naviyati boyishiga hissa qo‘shishi lozim. Buning uchun ularda katta jasorat, bilim, badiiy tafakkur talab etiladi.

Bugungi kun qiziqlari ijodidagi eng katta muammolardan yana biri – ularning xorijiy tillarni yaxshi bilmasligida ko‘zga tashlanadi. Xorijiy tillar halqaro muloqot qilishni, ularning madaniyatini o‘rganishni osonlashtiradi. Ayniqsa jahon maydonida kechayotgan global o‘zgarishlar jarayonlari jadallashayotgan bugungi kunda xorijiy tillarni yoshlarga o‘rganish masalasi tobora dolzarblashib bormoqda. Bir necha xorijiy tillarni o‘rganish orqali nafaqat shaxsiy rivojlanishi, balki professional muvaffaqiyati uchun ham keng imkoniyatlar yaratiladi. Xorijiy tillarini o‘rganishning bir qancha asosiy afzalliklarini borki, ularning qiziqlar ijodiy faoliyatidagi o‘rni va ahamiyati nihoyatda beqiyos.

Til eng avvalo turli madaniyatlararo muloqotni yaxshilashga xizmat qiladi. Xorijiy tillarni bilish orqali biz turli madaniyatlar bilan tanishib boshqa xalqlarni mentalitetini tushunish imkonini beradi. Yangi madaniyatlar va urf-odatlarni bilish, ularni obrazli badiiylashtirishni osonlashtiriladi. Shu tariqa kelajakda karerasini yuksaltirish imkoniyatlari yanada kengayadi. Bugungi mehnat bozori talablariga koʻra, bir nechta tilni bilish shu tillarda oʻz repertuarini tashkil etish imkonini beradi. Shuningdek, ijodkorning intelektual rivojlanish darajasi ham yuqori boʻladi, miyaning faoliyatini faollashtiradi va uning rivojlanishiga yordam beradi, mantiqiy fikrlash, e'tiborni jamlash, obrazli muloqot qilish qobiliyatlari rivojlanadi.

Toʻgʻri, bir necha tillarni bilish qiyin, ammo uddalasa boʻladigan vazifa. Juda boʻlmaganda rus tilida muloqotga kirisha olish ham yaxshi samara berishi mumkin. Bu borada M.Darveshovni ibrat qilib qoʻrsatish mumkin. Mahoratli qiziqchi repertuaridan oʻrin olgan "Ivanov-Petrov", "Eshelon", "Pul" kabi tomoshalarida aynan rus tilining oʻzbekcha talaffuzlarini ikki til–oʻzbek va ruslar mentalitetiga moslab sahnaga olib chiqqan edi. Bunga san'atkor koʻp yillik tajribasi va tinimsiz izlanishlari natijasida erishgandi.

Xorijda oʻz akyorlik mahoratini namoyish eta olgan san'atkorlar judayam kam. Oʻzbek qiziqchilari orasida O.Asomov ham katta imkoniyatlarga ega edi. U 1912-1916 yillarda Moskvaga borib tanikli rus komik aktyori Ye.Petrosyan tomonidan tashkil etilgan barcha tomosha dasturlarida rus tilida oʻzbekona takalluf bilan kulgi ixlosmandlarining olqishiga sazovor boʻlgandi. Rus estrada miniatyuralar teatri sahnasida tayyorlangan "Smexoponorama", "Krivoye zerkalo" telekoʻrsatuvlarida Ye.Stepanenko, K.Avanesyan va boshqa kulgi ustalari qatorida oʻz ijro mahoratini namoyish eta olgan.

Oʻzbekona kulgini xorijiy davlatlarga olib chiqishning bir qancha yoʻllari bor. Boshqa tillarni bilmasdan turib ham chel elda tomoshabinlar olvishini olish mumkin. Buni Oʻzbekistonda xizmat koʻrsatgan artist M.Xolmedov ijodida koʻrish mumkin. Qiziqchi oʻzining xorijiy safarlarida ayniqsa Amerikaga tashrif buyurganida oʻz mahoratini soʻzsiz, muqallid (pontomima) qilish orqali namoyish etishga kirishadi. Avvaliga "Xoʻroz va tovuq" obrazini tana harakatlari va ovozi bilan shartli ravishda taqlid qilib, hammani hayratga soladi. Izidan "Asalari", "Maymun" qiyofalarini yaratar ekan bu jonzotlarning hayot tarzi, koʻrinishi, fel-atvoridagi oʻziga xos jihatlarini kulgili tarzda gavdalantirishi orqali tomoshabinlarni hayratga soladi.

Xullass, zamonaviy qiziqchilik san'atining til bilan bogʻliq holda yuzaga kelgan bir qator spetsifik muammolari va ularning yechimi borasida qator ishlar amalga oshirilmoqda. Qiziqlar repertuarini shakllantirish, ijro mahoratini yuksaltirish, sahnaviy tomoshalarida badiiy yaxlitlikga erishish masalalari tobora dolzarblashib bormoqda. Yuzaga kelgan muammolarni bartaraf etish uchun borasida qilinishi kerak boʻlgan ishlarning koʻlami nihoyatda keng. Bu kenglikni toʻldirish uchun eng avvalo ayrim qiziqlar va hajvchi yozuvchilar, dramaturglarning oʻzaro hamkorligini yoʻlga qoʻyish lozim. Shuningdek, ularning dasturlarini mantiqiy ketma-ketlikda badiiy yaxlitlikka

erishish, butun sahna asari darajasiga olib chiqish uchun malakali rejissyorlar koʻmagi zarurligi ham bor gap. Shundagina yillar davomida yigʻilib qolgan masalalar oʻz-oʻzidan yechim topadi. Eng muhimi bu borada olgʻa qarab sijish, rivojlanish jarayonlariga oʻtiladi.

Фойдаланилган манбалар:

1. Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-iyuldagi PQ-222-sonli “Respublikada milliy askiya va qiziqchilik san’atini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari toʻgʻrisida”gi Qarori (lex.uz›uz/docs/6531520).

2. Лутфулло Маҳмуд. Қаддингдан ўргилай, қадрдонлар!. – Наманган., 1996. –7.5. б.т.

3. Said Anvar. Abdulla qiziq nima deydi?: Hangomalar. — //Toshkent: “Sharq”, 2006. -— 140 bet.

4. Said Anvar. Muhiddin Darvesh: Kissa va hangomalar. — Toshkent: “Sharq”, 2006. -— 208 b.

5. Said Anvar. Abdurahmon qiziq deyarmish... Biografik hikoyalar, esselar. —Toshkent: “Yangi asr avlodi”, 2022. -—192 b.

6. Sultonov M., Sherayev M., Oʻzbek xalqining askiya va qiziqchilik san’ati. –Fargʻona, 2020, –188 b.

7. Абдураҳмонов И., Султонов О., Мирза қизиқ театри. –Монография. Тошкент: “Мутаржим”, 2006. –145 бет.

8. Турсунов Т. Ака Бухор (суҳбат ва қизиқчиликлар). –Тошкент, “Янги аср авлоди”. 2007. 100 б.

ҚЫЗ БАЛАЛАР ТӘРБИЯСЫ ҲӘМ ОНЫҢ СОЦИАЛЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ӘҲМИЙЕТИ

Тохтамуратова Гулбану
НМПИ 1-курс магистранты

Abstract; This article highlights the socio-pedagogical significance of girls' upbringing, its role in personality formation, and approaches to the modern educational process. It analyzes the factors influencing the moral, intellectual, and social development of girls. The educational role of the family, the cooperation between schools and pedagogical institutions, and the importance of modern interactive and psychological approaches are also substantiated. The article emphasizes the importance of fostering social responsibility, independent thinking, and spiritual maturity in girls.

Keywords; Girls' upbringing, socio-pedagogical approach, moral education, family institution, school cooperation, spiritual values, personal development, psychological approach, interactive methods, social responsibility.

Qız balalar tárbiyası jámiyet rawajlanıwınıń áhmiyetli sociallıq-pedagogikalıq mashqalalarınan biri esaplanadı. Sebebi qız bala keleshekte tek

shańaraq tiykarın salıwshı ana emes, al jámiyettiń ruwxıy-ádep-ikramlılıq turaqlılıǵın támiyinlewshi belsendi shaxs sıpatında qáliplesedi. Sonlıqtan qız balalardıń tárbiyası úzliksiz, sistemalı hám ilimiy tiykarlanǵan pedagogikalıq qatnaslardı talap etedi. Pedagogikalıq kózqarastan, qız balalar tárbiyası shaxstıń ádep-ikramlılıq, estetikalıq, intellektual hám sociallıq rawajlanıwı komponentlerin óz ishine aladı. Bunda milliy qádiriyatlar, úrp-ádetler hám ulıwma insanıylıq qádiriyatlardıń únlesligi úlken áhmietke ie. Qız balalarda watansúyiwshilik, miyrim-shápáát, sociallıq juwapkershilik, húrmet hám ádep sıyaqlı pazıyletlerdi qáliplestiriw tárbiyanıń tiykarǵı baǵdarlarınan biri esaplanadı. Zamanagóy pedagogikalıq jantasıwlarga muwapıq, qız balalar tárbiyasında tek dástúriy túsindiriw usılları emes, al interaktiv, psixologiyalıq hám kompetenciyalıq jantasıwlar da keń qollanıladı. Máselen, treningler, rolli oyınlar, mashqalalı jaǵdaylardı tallaw (case study), sonday-aq, sociallıq joybarlarda qatnasıw arqalı qızlarda erkin pikirlew hám qarar qabıl etiw kónlikpeleri rawajlandırıladı. Sonday-aq, qız balalardıń psixologiyalıq ózgesheliklerin esapqa alıw da áhmietli. Olardıń emocional sezgirligi, sociallıq qatnasıqlarǵa beyimligi hám estetikalıq talǵamı tárbiya procesinde ayrıqsha itibardı talap etedi. Usı tárepten, pedagog hám psixologlardıń birge islesiwi tiykarında individual qatnastı qollanıw nátiyjeli nátiyje beredi. Shańaraq institutı qız balalar tárbiyasında tiykarǵı sociallıq ortalıq esaplanadı. Ata-ananıń jeke úlgisi, shańaraqtaǵı psixologiyalıq ortalıq hám qarım-qatnas mádeniyatı qız balanıń shaxs sıpatında qáliplesiwinde sheshiwshi rol atqaradı. Mektep bolsa bul procesti ilimiy-pedagogikalıq jaqtan qollap-quwatlawshı ekinshi áhmietli sistema bolıp tabıladı. Shańaraq hám bilimlendiriw mákemesi arasındaǵı birge islesiw tárbiyanıń nátiyjeliligin arttıradı. Sonday-aq, qız balalardıń psixologiyalıq ózgesheliklerin esapqa alıw tárbiya procesiniń nátiyjeliligin arttırıwshı áhmietli faktorlardan biri bolıp esaplanadı.Olardıń emocional sezgirligi, yaǵnıy sırtqı ortalıqqa qarata sezimtallıǵı, sociallıq qatnasıqlarǵa tez beyimlesiwsheńligi hám estetikalıq talǵamınıń rawajlanǵanlıǵı tárbiya procesinde ayrıqsha qatnas jasawdı talap etedi. Sonıń ushın pedagogikalıq xızmette tek uluwma metodlarǵa tayanıw jeterli yemes, al hár bir oqıwshınıń individual psixologiyalıq ózgesheliklerin yesapqa alıw zárúr boladı.

Qız balalarda empatiya, yaǵnıy basqalardıń sezimlerin túsiniw hám olarǵa tilekleslik bildiriw qábileti kóbirek rawajlanǵan boladı. Bul bolsa olardı jámáátlik jumıslarǵa, jámietlik qatnasıqlarǵa hám tárbiyalıq processlerge jedel tartıw ushın qolaylı sharayat jaratadı. Sonıń menen birge, olardıń ishki keshirmeleri hám emocional jaǵdayı bilimlendiriw procesine tikkeley tásir kórsetiwi múmkin bolǵanlıǵı sebepli, pedagog tárepinen psixologiyalıq teńsalmaqlılıqtı saqlawǵa ayrıqsha itibar qaratlıwı kerek. Bunday jaǵdayda pedagog hám psixologlardıń óz ara birge islesiwi úlken áhmiyetke iye. Pedagoglar oqıw procesin shólkemlestirse, psixologlar bolsa qızlardıń jeke ózgesheliklerin úyreniw, olardıń qızıǵıwshılıqları, qábileti hám mútájliklerin anıqlaw arqalı individual qatnastı islep shıǵıwda járdem beredi. Bul bolsa hár

bir oqıwshı menen maqsetli islew imkaniyatın beredi. Individual qatnas tiykarında shólkemlestirilgen tárbiya procesi qızlarda ózine isenim, erkin pikirlew, intakerlik hám sociallıq belsendilikti rawajlandıradı. Sonday-aq, olardıń jeke potencialın tolıq kórsetiwine sharayat jaratadı. Nátiyjede, tálim-tárbiya procesi tek bilim beriwge emes, al hár tárepleme rawajlanǵan, ruwxıy jetik shaxstı qáliplestiriwge xızmet etedi. Máselen, dóretiwshilikke beyim qız balalarga súwret salıw, qosıq jazıw yaki saxna kórinislerinde qatnasıw sıyaqlı tapsırmalar beriledi. Bul olardıń dóretiwshilik potencialın rawajlandıradı hám ózin erkin kórsetiwine imkaniyat jaratadı.Eger oqıwshı sóylesiwge kirisiwde qıyınshılıq kórsece, oǵan kishi toparlar menen islew yamasa juplıqta tapsırmalar orınlaw usınıs etiledi, bul bolsa áste-aqırın sociallıq belsendiligin arttıradı. Sonday-aq, jetekshilik qábiletine iye qız balalarga klass ilajların shólkemlestiriw, topar jumısların basqarıw yaki joybarlardı usınıw wazıypaları júkleniwi múmkin. Bul olardıń juwapkershilik sezimin kúsheytedi hám intakerlikti rawajlandıradı. Oqıwǵa salıstırǵanda qıyınshılıqqa dus kelip atırǵan oqıwshılarǵa bolsa qosımsha túsinikler, vizual materiallar hám ámeliy shınıǵıwlar arqalı individual járdem kórsetiledi. Bunnan tısqarı, pedagoglar psixologiyalıq baqlawlar tiykarında hár bir qızdıń emocionallıq jaǵdayın esapqa alǵan halda qatnas jasaydı.

Juwmaqlap aytqanda, qız balalardıń tárbiyası tek ǵana individual shaxstıń rawajlanıwı emes, al jámiettiń ruwxıy turaqlılıǵı hám keleshek áwladtıń sapasına tikkeley tásir etetuǵın áhmietli sociallıq process bolıp tabıladı. Sol sebepli bul baǵdarda ilimiy tiykarlanǵan, sistemalı hám kompleksli qatnaslardı qollanıw zárúr bolıp esaplanadı.

Paydalanilgan ádebiyatlar;

1. Musurmanova O, Bawbekova G “O’zbek xalq pedagogikasi”-T.2000.
2. Jabbarov.I “O’zbek xalqi etnografiyasi”-T.1994.
3. Xoshimov K, Nishanova S ham tagi baslar “Pedagogika tarixi”-T.1996.
4. Saparbaev T “Mektep dogerek jumislarinin’ pedagogikaliq ahmiyeti” No’kis “NMPI Baspasi”-2025.

ОҚЫЎШЫЛАРДЫҢ БИЛИМ ӨЗЛЕСТИРИЎИН БАҲАЛАЎДЫҢ СЫРТ ЕЛ ТӘЖИРЕЙБЕЛЕРИ ТИЙКАРЫНДА ЗАМАНАГӨЙ КӨЗ-ҚАРАС ФИНЛИЯНДИЯ МЫСАЛЫНДА

Худайбергенова Зухра Исаковна
НМПИ 1-курс магистранты

Abstract: This thesis analyzes modern approaches to assessing student knowledge using the Finnish education system as an example. Specific aspects of the assessment process in this country are highlighted, specifically the priority of an individualized approach and formative assessment.

Keywords: assessment system, formative assessment, summative assessment, individual approach, quality of education, innovative methods, Finnish experiyence

Búgingi kúnde jáhán bilimlendiriw sistemasında oqıwshılardıń bilimin bahalawǵa bolǵan qatnas túp-tiykarınan ózgerip barmaqta. Dástúriy bahalaw sisteması oqıwshınıń tiykarınan teoriyalıq bilimlerin anıqlawǵa qaratılǵan bolsa, zamanagóy kózqaraslar oqıwshınıń kompetenciyaların, yaǵnıy bilimdi real turmısta qollay alıw qábiletin bahalawǵa baǵdarlanǵan. Usı jaǵınan rawajlanǵan mámleketlerdiń tájiriybesi, ásirese Finlyandiya bilimlendiriw sisteması ayrıqsha itibarǵa ılayıq. Finlyandiya bilimlendiriw sistemasınıń tiykarǵı ózgeshelikleriniń biri - bul bahalawdıń adamgershilikli hám beyimlesiwsheń xarakterge iye ekenligi bolıp tabıladı. Bul mámlekette baslawısh bilim beriw basqıshında dástúriy bahalar (sanlı kórsetkishler) derlik qollanılmaydı. Bunıń ornına oqıtıwshılar tárepinen oqıwshınıń rawajlanıwı haqqında tolıq táriyiplewshi pikirler beriledi. Bul bolsa oqıwshıda stressti azaytıp, onıń oqıwǵa bolǵan qızıǵıwshılıǵın arttıradı. Bul sistemada formativ bahalaw tiykarǵı áhmiyetke iye. Oqıtıwshılar oqıw procesi dawamında oqıwshılardıń bilimin turaqlı baqlap baradı, olardıń qátelerin anıqlaydı hám individual usınıslar beredi. Nátiyjede oqıwshı óz ústinde islew imkaniyatına iye boladı. Bul process oqıwshınıń jeke rawajlanıwına xızmet etedi hám onıń óz betinshe pikirlew qábiletin qáliplestiredi. Summativ bahalaw bolsa Finlyandiyada salıstırmalı túrde az qollanıladı. Juwmaqlawshı imtixanlardıń sanı sheklengen bolıp, olar tiykarınan oqıwshınıń ulıwma tayarlıq dárejesin anıqlawǵa qaratılǵan. Eń áhmiyetli táreplerden biri sonda, bahalaw procesi oqıwshını jazalaw quralı sıpatında emes, al onı rawajlandırıw mexanizmi sıpatında qaraladı. Jáne bir áhmiyetli tárepi - bul individual qatnas. Finlyandiyada hár bir oqıwshınıń qábileti hám ózlestiriw dárejesi ayrıqsha itibarǵa alınadı. Oqıtıwshılar oqıwshılardıń mútájliklerine sáykes túrde sabaq usılların hám bahalaw usılların tańlaydı. Bul bolsa barlıq oqıwshılardıń tabısqa erisiwine imkaniyat jaratadı. Bunnan tısqarı, oqıwshılardıń ózin-ózi bahalawı hám óz-ara bahalaw sisteması da keń rawajlanǵan. Bul metod oqıwshılarda sın kózqarastan pikirlew, juwapkershilik hám óz jumısın tallaw kónlikpelerin qáliplestiredi. Nátiyjede oqıwshı bilimlendiriw procesiniń belsendi qatnasıwshısına aylanadı. Finlyandiya tájiriybesinen kelip shıǵıp aytıw múmkin, bahalaw sistemasınıń nátiyjeliligi onıń ashıq-aydınlıǵı, beyimlesiwsheńligi hám oqıwshıǵa baǵdarlanǵanlıǵı menen belgilenedi. Sol sebepli milliy bilimlendiriw sistemasında da bahalawdıń zamanagóy túrlerin engiziw zárúr. Atap aytqanda, formativ bahalawdı keńeytiw, oqıtıwshılardıń metodikalıq tayarlıǵın arttırıw hám innovaciyalıq texnologiyalardı engiziw úlken áhmiyetke iye.

Joqarıdaǵı tallawlar sonı kórsetedi, oqıwshılardıń bilimin bahalaw sistemasın jetilistiriw bilimlendiriwdiń sapasın arttırıwdıń eń áhmiyetli faktorlarınan biri. Zamanagóy qatnaslar, atap aytqanda, formativ hám summativ bahalawdıń únlesligi, individual qatnas hám oqıwshını orayǵa

qoyatuǵın bahalaw modeli bilimlendiriw nátiyjeliligin sezilerli dárejede arttıradı. Ásirese, Finlyandiya tájiriybesi sonı kórsetedi, bahalaw procesi oqıwshını qollap-quwatlaw hám rawajlandırıw quralı sıpatında shólkemlestirilgende joqarı nátiyjelerge erisiw múmkin. Sonıń menen birge, búgingi globallasıw sharayatında bilimlendiriw sistemasın xalıqaralıq standartlar tiykarında rawajlandırıw áhmiyetli wazıypaǵa aylanbaqta. Bul baǵdarda aldınǵı sırt el tájiriybelerin úyreniw, olardı milliy bilimlendiriw sistemasına beyimlestiriw hám innovaciyalıq bahalaw usılların engiziw úlken áhmiyetke iye. Zamanagóy bahalaw sisteması tek bilim dárejesin anıqlaw emes, al oqıwshılardıń erkin pikirlewi, dóretiwshiligi hám mashqalalardı sheshiw qábiletin rawajlandırıwǵa xızmet etiwi zárúr. Elimizde de bilimlendiriw sistemasın reformalawǵa ayrıqsha itibar qaratılmaqta. Sonıń ishinde, Shavkat Mirziyoev óziniń shıǵıp sóylegen sózlerinde bilimlendiriwdiń sapasın arttırıw, zamanagóy bilim hám kónlikpelerge iye bolǵan jaslardı tárbiyalaw máselesin tiykarǵı baǵdar sıpatında belgilep kelmekte. Atap aytqanda, ol bilimlendiriw sistemasına aldınǵı pedagogikalıq texnologiyalardı engiziw, bahalawdıń ashıq-aydın hám ádil mexanizmlerin jaratıw zárúrligin atap ótedi. Bul bolsa bahalaw sistemasın túp-tiykarınan jetilistiriw hám onı xalıqaralıq talaplarǵa beyimlestiriwdi talap etedi. Sonday-aq, zamanagóy bahalaw sistemasın engiziwde oqıtıwshılardıń kásiplik kompetentligin arttırıw, olardı jańa metod hám texnologiyalar menen islewge úyretiw áhmiyetli esaplanadı. Sebebi bahalaw procesiniń sapası tikkeley pedagogtıń bilim hám tájiriybesine baylanıslı. Sol sebepli mamanlıq arttırıw sistemasın jetilistiriw de áhmiyetli wazıypalardan biri bolıp esaplanadı.

Juwmaqlap aytqanda, oqıwshılardıń bilimin bahalawdıń zamanagóy qatnasların engiziw arqalı bilimlendiriw sistemasınıń nátiyjeliligin arttırıw múmkin. Finlyandiya sıyaqlı aldınǵı mámleketlerdiń tájiriybesin úyreniw hám olardı milliy sharayatqa beyimlestiriw keleshekte básekige shıdamlı, joqarı maman kadrlardı tayarlawǵa xızmet etedi. Bul bolsa mámlekettiń rawajlanıwı hám jámiyettiń abadanlıǵın támiyinlewdiń áhmiyetli faktorlarınan biri bolıp tabıladı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar;

1. Sh.M. Mirziyoyev. Yangi O‘zbekiston strategiyasi. – T, 2021.
2. Tolipov O‘., Usmonboyeva M. Pedagogik texnologiyalar nazariyasi
3. Zimnyaya I.A. Pedagogicheskaya psixologiya
4. Khutorskoy A.V. Kompetentnostnyy podxod v obrazovanii
5. Internet manbalari (Google Scholar, ResearchGate)
6. Saparbaev T. “Pedagogikanıń pragmatik aspektleri ” Nókis “ PRINT DARHAN” 2025.
7. Saparbaev T. Psixologiya teoriyası hám tariyxı (psixologiya teoriyası); Oqıw qollanba/ -T: “Yosh avlod matbaa”, 2025.-152b.

МЕКТЕПЛЕРДЕ ТӘЛИМ-ТӘРБИЯ СИСТЕМАЛАРЫН САЛЫСТЫРЫЎДА ӨЗБЕКСТАН ҲӘМ ГЕРМАНИЯ КӨРСЕТКИШЛЕРИ

Алиева Қарлығаш Қабуловна
НМПИ 1-курс магистранты

Abstract: This thesis provides a comparative analysis of the school education systems of Uzbekistan and Germany. The organizational structure of the educational process, teaching methods, and differences in the assessment system are highlighted. Conclusions will also be provided on improving the quality of education based on a comparison of the experiyence of the two countriyes.

Keywords: education system, comparative analysis, school education, assessment system, competence, Germany, Uzbekistan, quality of education.

Búgingi globallasıw sharayatında bilimlendiriw sistemaların xalıqaralıq tájiriybe tiykarında salıstırıw hám olardı jetilistiriw úlken áhmiyetke iye. Ózbekstan hám Germaniya mektep bilimlendiriw sistemaları túrli tariyxıy, sociallıq hám ekonomikalıq faktorlar tiykarında qáliplesken bolıp, olar arasında sezilerli ayırmashılıqlar bar. Germaniya bilimlendiriw sistemasında mektep basqıshı 4-6 jıllıq baslawısh bilimlendiriwden soń oqıwshılardıń qábiletine qarap túrli baǵdarlarǵa bólinedi. Yaǵnıy, oqıwshılar akademiyalıq yamasa kásiplik baǵdarlarǵa baǵdarlanadı. Bul sistema individual qatnasqa tiykarlanǵan bolıp, hár bir oqıwshınıń qábileti hám qızıǵıwshılıǵı esapqa alınadı. Sonday-aq, Germaniyada mektep bilimlendiriwi májbúriy esaplanadı hám barlıq oqıwshılar mámleketlik standartlar tiykarında bilim aladı.

Ózbekstan bilimlendiriw sistemasında bolsa mektep basqıshı 11 jıllıq úzliksiz bilimlendiriwdi óz ishine aladı. Bul sistemada barlıq oqıwshılar birdey baǵdarlama tiykarında bilim aladı hám tiykarınan birden-bir standart boyınsha bahalanadı. Keyingi jıllarda bolsa kompetenciyalıq qatnas hám zamanagóy pedagogikalıq texnologiyalar engizilmekte. Bahalaw sisteması boyınsha da áhmiyetli ayırmashılıqlar bar. Germaniya sistemasında bahalaw procesi kóbirek ámeliy kónlikpeler hám analitikalıq pikirlewge tiykarlanadı. Oqıwshılardıń óz betinshe islewine úlken itibar beriledi. Ózbekstanda bolsa dástúriy bahalaw sisteması menen bir qatarda test hám reyting sistemaları da qollanılmaqta, biraq ámeliy kompetenciyanı bahalaw ele tolıq rawajlanbaǵan. Bilim beriw metodları jaǵınan Germaniyada interaktiv hám joybar tiykarında oqitiw keń qollanıladı. Oqıwshılar real turmıslıq mashqalalardı sheshiw arqalı bilim aladı. Ózbekstanda bolsa dástúriy sabaq forması ústin bolıp, sońǵı jılları interaktiv metodlar engizilmekte. Bilimlendiriw metodları jaǵınan Germaniya bilimlendiriw sistemasında interaktiv hám joybar tiykarında oqitiw keń qollanıladı. Oqiw procesinde oqıwshılar tek tayar bilimdi qabıllap qalmastan, al óz betinshe izleniw alıp baradı, toparlarda isleydi hám real turmıslıq mashqalalardı talqılaw arqalı bilimlerin bekkemleydi. Bunday qatnas olardıń

sın kózqarastan pikirlew, mashqalalardı sheshiw hám jámáátte islesiw kónlikpelerin rawajlandıradı. Sonday-aq, oqıwshılar ámeliy tapsırmalar, joybarlar hám izertlew jumısları arqalı teoriyalıq bilimlerdi turmıslıq jaǵdaylarda qollanıwdı úyrenedi, bul bolsa bilimlendiriwdiń nátiyjeliligin sezilerli dárejede arttıradı. Ózbekstan bilimlendiriw sistemasında bolsa dástúriy sabaq forması uzaq jıllar dawamında tiykarǵı orındı iyelep kelgen bolıp, bunda muǵallim oraylıq orında turadı hám bilim beriw procesi kóbirek túsindiriw hám yadlawǵa tiykarlanadı. Biraq sońǵı jılları bilimlendiriw sistemasın modernizaciyalaw procesinde interaktiv metodlar keńnen engizilmekte. Atap aytqanda, toparda islew, mashqalalı bilimlendiriw, "aqıl húјimi," joybar tiykarında oqıtıw sıyaqlı metodlar sabaq procesine kirip kelmekte. Bul ózgerisler oqıwshılardıń belsendiligin arttırıw, erkin pikirlewdi rawajlandırıw hám bilimlendiriwdiń sapasın jaqsılawǵa xızmet etpekte.

Jáne bir áhmiyetli ayırmashılıq - bul kásipke baǵdarlaw sisteması bolıp esaplanadı. Germaniyada oqıwshılar mektep dáwirinen-aq keleshek kásibin tańlawǵa baǵdarlanadı. Bul bolsa miynet bazarına say kadrlar tayarlawǵa járdem beredi. Ózbekstanda bolsa kásipke baǵdarlaw sisteması rawajlanıw basqıshında bolıp, sońǵı reformalar bul baǵdardı kúsheytiwge qaratılǵan. Joqarıdaǵı tallawlar sonı kórsetedi, Ózbekstan hám Germaniya bilimlendiriw sistemaları arasında sezilerli ayırmashılıqlar bar bolsa da, hár eki sistemanıń ózine tán unamlı tárepleri bar. Germaniya tájiriybesi individual qatnas, ámeliy kompetenciya hám kásipke baǵdarlaw menen ajıralıp turadı. Ózbekstan sisteması bolsa keń kólemli bilim beriw hám ulıwma bilim bazasın qáliplestiriwge baǵdarlanǵan. Elimizde de bilimlendiriw sistemasın modernizaciyalaw, zamanagóy pedagogikalıq texnologiyalardı engiziw hám xalıqaralıq tájiriybelerdi úyreniwge úlken itibar qaratılmaqta. Sonıń ishinde, Shavkat Mirziyoev bilimlendiriwdiń sapasın arttırıw, jaslardıń bilim hám kónlikpelerin xalıqaralıq dárejege alıp shıǵıw zárúr ekenligin bir neshe márte atap ótken. Mámleketimiz basshısı Shavkat Mirziyoevtiń atap ótkenindey, bilimlendiriw sistemasın rawajlandırıw, jaslardıń zamanagóy bilim hám kónlikpelerge iye bolıwın támiyinlew jáne olardı xalıqaralıq miynet bazarında básekige shıdamlı kadrlar etip tayarlaw mámleketlik siyasattıń tiykarǵı baǵdarlarınan biri bolıp esaplanadı. Bul bolsa bilimlendiriw procesinde innovaciyalıq qatnaslardı keńnen engiziw zárúrligin jáne bir márte tastıyıqlaydı.

Juwmaqlap aytqanda, Ózbekstan bilimlendiriw sisteması Germaniya sıyaqlı rawajlanǵan mámleketlerdiń tájiriybesin úyreniw hám onı milliy sharayatqa beyimlestiriw arqalı jáne de jetilistiriliwi múmkin. Bul bolsa keleshekte joqarı mamanlıqtaǵı, dóretiwshi hám básekige shıdamlı kadrlardı tayarlawǵa, sonday-aq, mámlekettiń sociallıq-ekonomikalıq rawajlanıwına xızmet etedi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Mirziyoev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O’zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. «O’zbekiston» T, 2016.

2. Mirziyoev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va oliyjanob xalqimiz bilan birga qúramiz. «O'zbekiston» T, 2017.
3. F.R.Abduraxmonov, Z.E.Abduraxmonova. Kasb psixologiyasi. Darslik «Barkamol fayz media nashriyoti», T.2018.
4. D.M.Anvarova, P.S.Ergashev. Kasbga yo'naltirish va kasbga tanlash asoslari. O'quv qo'llanma «Fan va texnologiya» nashriyoti, T .2016.

ИНКЛЮЗИВ ТӘЛИМДИ ШӨЛКЕМЛЕСТИРИЎДИҢ ТЕОРИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРИ

Қалбаева Фарзона
НМПИ 1-курс магистранты

Annotation: This article explains the theoretical foundations of organizing inclusive education and the importance of its implementation. The content, goals, and pedagogical principles of inclusive education will be analyzed, and attention will be paid to the issues of social integration of children with disabilities. The article also provides insights into the responsibilities of teachers, parents, and society in the inclusive education process.

Keywords: inclusive education, pedagogy, theoretical foundations, children with disabilities, social adaptation, tolerance, education system, pedagogical support, equal opportunities, upbringing.

Házirgi zaman bilimlendiriw sistemasınıń tiykarǵı maqsetleriniń biri - hár bir balaǵa sapalı bilim alıw ushın teń imkaniyat jaratıw bolıp tabıladı. Sebebi hár bir bala óziniń fizikalıq, psixologiyalıq yamasa intellektual ózgesheliklerine qaramastan bilim alıw huqıqına ie. Usı maqsetti ámelge asırıwda inklyuziv bilimlendiriw ayrıqsha áhmietke ie. Inklyuziv bilimlendiriw - imkaniyatı sheklengen balalar menen bir qatarda barlıq oqıwshılardı birdey bilimlendiriw ortalıǵında oqıtıw sistemasın bildiredi. Bul sistema hár bir balanıń individual ózgesheliklerin esapqa alıp, olardı jámietke beyimlestiriwge járdem beredi. Búgingi kúnde dúnyanıń kóplegen mámleketlerinde inklyuziv bilimlendiriwdi rawajlandırıwǵa úlken itibar qaratılmaqta. Sebebi bul tek ǵana bilimlendiriw máselesi emes, al sociallıq ádillik hám insan huqıqların támiyinlewdiń de bir kórinisi bolıp tabıladı. Sonlıqtan inklyuziv bilimlendiriwdi durıs shólkemlestiriwdiń teoriyalıq tiykarların úyreniw hám ámeliyatqa engiziw búgingi kúnniń áhmietli máselelerinen biri esaplanadı.
"Inklyuziv" sózi inglis tilindegi include sózinen alıngan bolıp, "qosıw," "birge qamtiw" degendi anlatadi. Inklyuziv tálim - barlıq balalardıń birdey bilim alıw ortalıǵında oqıwın támiyinleytuǵın pedagogikalıq sistema. Bul sistemada imkaniyatı sheklengen balalar bólek mekteplerde emes, al sırttan ajıratılmastan basqa balalar menen birge bilim aladı. Inklyuziv bilimlendiriwdiń tiykarǵı ideyası - hár bir balanıń qádir-qımbatın húrmetlew hám onı jámiyettiń tolıq aǵzası sıpatında qabıl etiw. Bul jerde bala kemshilikleri

menen emes, al onıń imkaniyatları menen baylanısadı. Sonıń ushın inklyuziv tálim balaǵa tek bilim beriwdi emes, al onı sociallıq ortalıqqa beyimlestiriwdi de maqset etedi. Inklyuziv bilimlendiriwdi shólkemlestiriw bir neshe pedagogikalıq hám psixologiyalıq teoriyalarǵa súyenedi. Solardıń biri - gumanistlik pedagogika teoriyası. Bul teoriya boyınsha hár bir bala tákirarlanbaytuǵın shaxs esaplanadı hám onıń huqıqları qorǵalıwı kerek. Pedagogtıń wazıypası - balaǵa tek bilim beriw emes, al onıń qábiletlerin ashıw hám ózine isenimin arttırıw. Sonday-aq, differencial hám individual oqıtıw teoriyası da inklyuziv bilimlendiriwdiń tiykarın quraydı. Sebebi hár bir bala maǵlıwmattı túrli tezlikte qabıl etedi. Ayırım oqıwshılar tez úyrense, basqaları kóbirek waqıt hám qollanıwǵa mútáj boladı. Sonıń ushın pedagog sabaq procesinde hár bir balaǵa say metod hám tapsırmalardı qollanıwı kerek. Sociallıq beyimlesiw teoriyası boyınsha bolsa, bala jámiyet ishinde jasaw arqalı rawajlanadı. Eger imkaniyatı sheklengen bala basqalardan bólek oqısa, ol ózin qáwimnen ajıralǵanday sezedi. Al inklyuziv orta balaǵa dos tabıwǵa, qarım-qatnas jasawǵa hám jámietke tezirek beyimlesiwge járdem beredi.

Inklyuziv bilimlendiriwdi ámelge asırıwda bir qansha teoriyalıq hám ámeliy mashqalalar ushırasadı. Solardıń biri - pedagoglardıń tayarlıq dárejesi. Kópshilik oqıtıwshılar imkaniyatı sheklengen balalar menen islesiw metodikaların jeterli dárejede bilmeydi. Sonıń ushın pedagoglar ushın arnawlı kurslar hám seminarlar shólkemlestiriw zárúr. Ekinshi másele - materiallıq-texnikalıq sharayat. Inklyuziv bilimlendiriw ushın mekteplerde arnawlı qurallar, panduslar, liftler, korrekciyalıq materiallar hám arnawlı oqıw qollanbaları bolıwı kerek. Eger mektepte bunday imkaniyatlar jeterli bolmasa, bala tolıq bilim ala almaydı. Úshinshi másele - qáwim sánesi. Ayırım jaǵdaylarda ata-analar yamasa oqıwshılar imkaniyatı sheklengen balalarǵa basqasha qarawı múmkin. Bul bolsa bala psixologiyasına unamsız tásir etedi. Sonıń ushın jámiet arasında keńpeyillik, miyrim-shápáát hám teńlik haqqında túsiniklerdi keńnen en jaydırıw áhmietli. Inklyuziv tálimde ata-analar hám mektep ortasındaǵı baylanıs ta úlken áhmiyetke iye. Ata-analar pedagoglar menen birgelikte is alıp barsa, balaǵa beriletuǵın járdem nátiyjeli boladı. Balaǵa úyde de, mektepte de birdey qollaw kórsetiliwi kerek. Inklyuziv bilimlendiriwdiń áhmiyeti júdá joqarı. Birinshiden, bul sistema hár bir balanıń bilim alıw huqıqın támiyinleydi. Ekinshiden, ol balalarda miyrimlilik, keńpeyillik hám bir-birin túsiniw qásiyetlerin qáliplestiredi. Birge oqıǵan balalar bir-birine járdem beriwdi, húrmet penen qarawdı úyrenedi. Sonday-aq, inklyuziv bilimlendiriw imkaniyatı sheklengen balalarda ózine isenim payda etedi. Olar ózlerin jámiyetten ajıralǵan emes, al basqalar menen teń insan sıpatında sezedi. Bul bolsa olardıń psixologiyalıq rawajlanıwına jaqsı tásir etedi.

Juwmaqlap aytqanda, inklyuziv bilimlendiriwdi shólkemlestiriw - zamanagóy bilimlendiriw sistemasınıń eń áhmietli baǵdarlarınan biri. Bul sistema hár bir balaǵa teń imkaniyat jaratıp, olardı jámietke beyimlestiriwge járdem beredi. Inklyuziv tálim tek bilim beriw emes, al adamgershilik, miyrim-shápáát hám sociallıq ádillik principlerin ámelge asırıwdı da maqset etedi.

Sonlıqtan inklyuziv bilimlendiriwdi rawajlandırıw ushın pedagoglardı tayarlaw, mekteplerde zárúr sharayatlardı jaratıw hám jámiet sanasın ózgertiw zárúr. Sonda ǵana biz hár bir bala óz imkaniyatların erkin júzege shıǵara alatuǵın ádil hám insanıylıq tálim sistemasın qura alamız.

Paydalanilgan ádebiyatlar;

1. Musurmanova O, Bawbekova G “O’zbek xalq pedagogikasi”-T.2000.
2. Jabbarov.I “O’zbek xalqi etnografiyasi”-T.1994.
3. Xoshimov K, Nishanova S ham tagi baslar “Pedagogika tarixi”-T.1996.
4. Saparbaev T “Mektep dogerek jumislarinin’ pedagogikaliq ahmiyeti” No’kis “NMPI Baspasi”-2025.
5. Mavlanova R. va boshqalar. Pedagogika. T.: 2002.
6. Saparbaev T. “Pedagogikanıń pragmatik aspektleri ” Nókis “ PRINT DARHAN” 2025

ӨСПИРИМ ЖАСЫНДАҒЫ ОҚЫЎШЫЛАРДА ИНФОРМАЦИЯЛЫҚ ИММУНИТЕТТИ ҚӘЛИПЛЕСТИРИЎ

Теңелбаева Ханзада
НМПИ 1-курс магистранты

Annotation: This article examines the importance of developing information immunity in adolescent students and the pedagogical foundations for its development. At the same time, the impact of the internet and social networks on the minds of young people, ways to protect themselves from false information, and issues of developing media literacy are analyzed. The article also provides insights into the role of family, school, and society in shaping critical thinking in young people.

Keywords: information immunity, media literacy, adolescents, internet, social networks, pedagogy, upbringing, false information, conscious thinking, student.

XXI ásir - informaciya hám texnologiya dáwiri dep ataladı. Házirgi kúnde internet, televidenie, radio, sociallıq tarmaqlar hám túrli elektron platformalar adam ómiriniń ajıralmas bólegine aylanǵan. Ásirese jaslar hám jas óspirimler kóbinese waqtın telefon, kompyuter hám internet penen ótkeredi. Olar kún sayın mıńlaǵan maǵlıwmatlarǵa dus keledi. Bir qaraǵanda bul jaqsı jaǵday sıyaqlı kórinedi, sebebi internet bilim alıw, jańalıqlardan xabardar bolıw hám dúnyanı keńirek túsiniw ushın úlken imkaniyat jaratadı. Biraq ekinshi tárepten internette jalǵan, zıyanlı hám jaslar sanasına unamsız tásir etetuǵın maǵlıwmatlar da az emes. Sonlıqtan búgingi kúnniń eń áhmietli máseleleriniń biri - óspirim jasındaǵı oqıwshılarda informaciyalıq immunitetti qáliplestiriw bolıp tabıladı. Informaciyalıq immunitet degende insannıń hár qanday maǵlıwmattı talqılay alıwı, ras penen jalǵandı ajırata alıwı, zıyanlı ideyalardıń tásirine túspewi hám sanalı túrde durıs qarar qabıl ete alıw qásiyeti túsiniledi.

Bul pazıylet jaslarda qanshelli erte qáliplesse, olar keleshekte sonshelli sanalı, erkin pikirleytuǵın hám óz poziciyasına ie insan bolıp jetisedi. Óspirimlik dáwiri adam ómirindegi eń qıyın hám juwapkershilikli dáwirlerden biri esaplanadı. Bul dáwirde bala bala emes, birak ele tolıq qáliplesken úlken adam da emes. Onıń minez-qulqı, dúnya tanıwı, qızıǵıwshılıǵı hám pikirleri tez ózgeredi. Óspirimler jańalıqqa qızıǵadı, kóbinese basqalardıń pikirine tez eredi hám internetten alǵan maǵlıwmatlarına iseniwi múmkin. Sol sebepli olar túrli ideologiyalıq tásirlerge, jalǵan xabarlarǵa yamasa zıyanlı ádetlerge tez dus keliwi itimal. Házirgi waqıtta sociallıq tarmaqlardıń tásiri ayrıqsha kúshli. Instagram, Telegram, TikTok, YouTube sıyaqlı platformalar jas óspirimlerdiń eń kóp paydalanılatuǵın tarmaqları bolıp esaplanadı. Bul platformalarda paydalı maǵlıwmatlar menen bir qatarda zorlıq-zombılıq, ádepsizlik, jalǵan úgit-násiyat hám adam sanasına unamsız tásir etetuǵın videolar da tarqaladı. Kópshilik jaǵdaylarda óspirimler kórgen maǵlıwmattı tereń oylap analiz etpesten qabıl etedi. Bul bolsa olardıń sanasına unamsız tásir etip, mineziniń ózgeriwine sebep bolıwı múmkin. Informaciyalıq immunitetti qáliplestiriwde birinshi orında shańaraq turadi. Bala eń aldı menen tárbiyanı ata-anasınan aladı. Eger semyada bala menen ashıq sóylesiw, pikir alısıw hám isenim bolsa, bala internetten kórgen zatları haqqında ata-anası menen másláhátlesedi. Ata-analar balalarına internettiń tek paydalı táreplerin emes, onıń qáwipli táreplerin de túsindirip beriwi kerek. Mısalı, hár bir maǵlıwmatqa birdey isene bermew, tanıs emes adamlar menen baylanıs jasamaǵan jaqsı ekeni, waqtın shekten tıs telefonda ótkeriwdiń zıyanları haqqında túsinik beriw áhmietli. Biraq tek qadaǵalaw menen másele sheshilmeydi. Kóbinese ata-analar balalarınıń telefonın alıp qoyıw yaki internetten sheklew arqalı tárbiyalamaqshı boladı. Biraq bul usıl hár dayım nátiyje bermeydi. Eń durıs jol - balanı sanalı paydalanıwǵa úyretiw. Eger bala ózi durıs penen burıshtı ajırata alsa, ol qáwipli maǵlıwmattıń tásirine túspeydi.

Kitap adamdı tereń oylawǵa, talqılawǵa hám pikirin erkin bayanlawǵa úyretedi. Kitap oqıǵan bala sózdiń qádirin túsinedi, dúnya tanıwı keńeedi hám sanalı pikir qáliplesedi. Internet kóbinese tayın maǵlıwmattı usınsa, kitap adamdı oylandıradı. Sol sebepli jas óspirimler arasında kitap oqıw mádeniyatın rawajlandırıw kerek. Sonday-aq, sport, dóretiwshilik hám paydalı shınıǵıwlar da jaslardı zıyanlı tásirlerden saqlaydı. Eger bala bos waqtın paydalı ótkizse, ol internetke sheksiz baylanısıp qalmaydı. Sport penen shuǵıllanǵan, muzıka yamasa súwret salıw menen qızıǵatuǵın bala óz waqtın mazmunlı ótkeredi hám unamsız tásirlerge az beriledi. Bul jerde oqıtıwshılar hám ata-analardıń birgelikte islewi de áhmietli. Eger mektep penen shańaraq bir-birin qollap-quwatlasa, balaǵa beriletuǵın tárbiya kúshli boladı. Ata-ana mektep penen baylanısta bolıp, balasınıń qızıǵıwshılıqları menen mashqalaların bilip júrse, oqıwshınıń sanalı bolıp qáliplesiwine jaqsı tásir etedi. Jas óspirimlerdi óz pikirin erkin ayta alıwǵa úyretiw de informaciyalıq immunitettiń tiykarǵı bólegi. Eger bala tek tayın pikirlerdi qabıllawǵa úyrense, ol basqalardıń tásirine tez túsedi. Al óz aldına oylay alatuǵın jas hár qanday maǵlıwmattı tallap, durıs

juwmaq shıǵara aladı. Sol sebepli sabaqlarda oqıwshılarǵa pikir alısıw, diskussiya hám erkin pikir bildiriw imkaniyatların kóbeytiw kerek.

Juwmaqlap aytqanda, óspirim jasındaǵı oqıwshılarda informaciyalıq immunitetti qáliplestiriw - búgingi kúnniń eń zárúr hám juwapkershilikli wazıypalarınan biri. Sebebi informaciya adam sanasına tikkeley tásir etedi. Eger jaslar durıs hám paydalı maǵlıwmattı tańlay almasa, olar hár qıylı zıyanlı ideyalardıń tásirine túsip qalıwı múmkin. Informaciyalıq immunitetti qáliplestiriwde shańaraq, mektep hám jámiyet birgelikte jumis alıp barıwı kerek. Ata-analar balalarına durıs baǵdar beriwi, oqıtıwshılar media sawatlılıqtı úyretiwi, jámiet bolsa jaslar ushın paydalı ortalıq jaratıwı kerek. Sonda ǵana biz sanalı, erkin pikirleytuǵın, jalǵan maǵlıwmattıń tásirine túspeytuǵın kúshli áwladtı tárbiyalay alamız. Bul bolsa elimizdiń keleshegi ushın eń úlken jetiskenliklerden biri bolıp tabıladı.

Paydalanilgan ádebiyatlar;

1. Musurmanova O, Bawbekova G “O’zbek xalq pedagogikasi”-T.2000.
2. Jabbarov.I “O’zbek xalqi etnografiyasi”-T.1994.
3. Xoshimov K, Nishanova S ham tagi baslar “Pedagogika tarixi”-T.1996.
4. Saparbaev T “Mektep dogerek jumislarinin’ pedagogikaliq ahmiyeti” No’kis “NMPI Baspasi”-2025.
5. Mavlanova R. va boshqalar. Pedagogika. T.: 2002.
6. Saparbaev T. “Pedagogikanıń pragmatik aspektleri ” Nókis “ PRINT DARHAN” 2025

БИЛИМЛЕНДИРИЎ СИСТЕМАСЫ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ ТИЙКАРЫНДА ОҚЫЎШЫЛАРДА ДӨРЕТИЎШИЛИК ПИКИРЛЕРДИ РАЎАЖЛАНДЫРЫЎ

Минажова Алмагул
НМПИ 1-курс магистранты

Abstract: This thesis analyzes the issues of developing students' creative thinking based on modern pedagogical technologies in the education system. The importance of innovative methods and interactive approaches in forming creative thinking is highlighted. Additionally, ways to improve this process based on advanced foreign experience will be demonstrated.

Keywords: creative thinking, pedagogical technologies, innovative education, interactive methods, critical thinking, problem-based education, competence.

Búgingi globallasıw dáwirinde bilimlendiriw sistemasınıń tiykarǵı wazıypalarınan biri - bul oqıwshılarda erkin hám kreativ pikirlew kónlikpelerin qáliplestiriw bolıp esaplanadı. Dástúriy bilimlendiriw sisteması kóbirek tayar bilimlerdi ózlestiriwge baǵdarlangan bolsa, zamanagóy pedagogikalıq texnologiyalar oqıwshını aktiv subyekt sipatında qáliplestiriwdi maqset etedi.

Sonlıqtan kreativ pikirlewdi rawajlandırıw bilimlendiriw sistemasınıń tiykarǵı baǵdarlarınan biri esaplanadı. Kreativ pikirlew - bul jańa ideyalardı alǵa qoyıw, mashqalalarǵa ádettegidey emes sheshim tabıw hám bar bilimlerdi jańasha qatnas tiykarında qollanıw qábileti bolıp tabıladı. Bul kónlikpe oqıwshılardıń tek ǵana oqıw procesinde emes, al turmısta da tabısqa erisiwinde ayrıqsha áhmietke ie. Sol sebepli bilimlendiriw procesinde kreativ pikirlewdi rawajlandırıwǵa ayrıqsha itibar qaratılmaqta.

Zamanagóy pedagogikalıq texnologiyalar bul baǵdarda keń imkaniyatlar jaratadı. Atap aytqanda, mashqalalı bilim beriw texnologiyası oqıwshılardı óz betinshe izleniwge iytermeleydi hám olardıń pikirlew sheńberin keńeytedi. Bunda mugallim tayar bilim beriwshi emes, al bagdarlawshı sipatında xizmet etedi. Oqıwshılar bolsa mashqalanı talqılaw, túrli sheshimlerdi salıstırıw hám eń maqul variantın tańlaw arqalı óz bilimlerin bekkemleydi. Interaktiv metodlar da kreativ pikirlewdi rawajlandırıwda áhmiyetli orın tutadı. "Aqiliy hújim," "Klaster," "Insert," "Debat" sıyaqlı metodlar oqıwshılardıń erkin pikir bildiriwine, óz kózqarasın qorǵawına hám basqalardıń pikirin húrmet etiwine járdem beredi. Bul bolsa oqıwshılarda dóretiwshilik hám sın kózqarastan pikirlew kónlikpelerin qáliplestiredi. Informaciya-kommunikaciya texnologiyalarınan paydalanıw da kreativlikti rawajlandırıwda nátiyjeli qural esaplanadı. Multimedia quralları, onlayn platformalar hám sanlı resurslar oqıwshılardıń qızıǵıwshılıǵın arttıradı hám olardı jańa ideyalar jaratıwǵa iytermeleydi. Zamanagóy sanlı ortalıq oqıwshılarǵa erkin bilim alıw hám dóretiwshilik penen shuǵıllanıw imkaniyatın beredi. Sırt el tájiriybesi sonı kórsetedi, rawajlanǵan mámleketlerde bilimlendiriw procesinde kreativlikti rawajlandırıwǵa ayrıqsha itibar qaratıladı. Atap aytqanda, Finlyandiya bilimlendiriw sistemasında oqıwshılardıń erkin pikirlewi hám dóretiwshiligin rawajlandırıw tiykarǵı maqsetlerden biri bolıp esaplanadı. Ol jerde sabaq processleri oqıwshınıń qızıǵıwshılıqları hám mútájlikleri tiykarında shólkemlestiriledi, bul bolsa kreativ pikirlewdi tábiyǵıy túrde qáliplestiredi. Bunnan tısqarı, joybar tiykarında oqıtıw texnologiyası da úlken áhmietke ie. Bul kózqarasta oqıwshılar belgili bir mashqalanı sheshiw procesinde belsene qatnasadı, óz betinshe izlenedi hám nátiyjeni usınadı. Bul bolsa olardıń dóretiwshilik pikirlewin rawajlandırıw menen birge, ámeliy kónlikpelerin de qáliplestiredi. Bilimlendiriw procesinde kreativlikti rawajlandırıw ushın qolaylı psixologiyalıq ortalıq jaratıw da zárúr. Oqıwshılar óz pikirlerin erkin bayanlay alatuǵın, qátelesiwden qorıqpaytuǵın ortalıqta nátiyjelirek úyrenedi. Sonıń ushın muǵallim oqıwshılardı qollap-quwatlawı hám olardı xoshametlewi áhmietli esaplanadı.

Joqarıdaǵı tallawlar sonı kórsetedi, oqıwshılarda kreativ pikirlewdi rawajlandırıw zamanagóy bilimlendiriw sistemasınıń ajıralmas bólegi esaplanadı. Pedagogikalıq texnologiyalar, interaktiv metodlar hám innovaciyalıq qatnaslar bul procestiń nátiyjeliligin arttıradı. Ásirese, oqıwshını bilimlendiriw procesiniń orayına qoyıw hám onıń erkin jumısın qollap-quwatlaw úlken áhmietke ie. Zamanagóy jámiyette kreativ pikirleytuǵın

shaxslar hár qanday tarawda tabısqa erisedi. Sol sebepli bilimlendiriw sistemasında dóretiwshilikti rawajlandırıwǵa qaratılǵan kózqaraslardı keńnen engiziw zárúr. Bul baǵdarda aldınǵı sırt el tájiriybelerin úyreniw hám olardı milliy sharayatqa beyimlestiriw áhmietli wazıypa esaplanadı. Elimizde de bilimlendiriw sistemasın rawajlandırıwǵa úlken itibar qaratılmaqta. Sonıń ishinde, Shavkat Mirziyoev óziniń shıǵıp sóylegen sózlerinde jaslardıń dóretiwshilik hám intellektuallıq potencialın rawajlandırıw, zamanagóy bilimlerdi ielegen kadrlardı tayarlaw máselesine ayrıqsha itibar beredi. Bul bolsa bilimlendiriw procesinde kreativ pikirlewdi rawajlandırıwǵa baǵdarlanǵan metodlardı keńnen qollanıw zárúrligin kórsetedi. Sonday-aq, oqıtıwshılardıń kásiplik sheberligin arttırıw, zamanagóy pedagogikalıq texnologiyalardı ámeliyatqa engiziw de úlken áhmietke ie. Sebebi kreativ pikirlewdi rawajlandırıw tikkeley muǵallimniń qatnasına baylanıslı.

Juwmaqlap aytqanda, bilimlendiriw sisteması texnologiyaları tiykarında oqıwshılarda kreativ pikirlewdi rawajlandırıw arqalı jámiette innovaciyalıq pikirleytuǵın, básekige shıdamlı hám belsendi shaxslardı tárbiyalaw múmkin. Bul bolsa mámlekettiń rawajlanıwı hám keleshegi ushın áhmietli faktor esaplanadı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar;

1. Mirziyoev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O’zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. «O’zbekiston» T, 2016.
2. Mirziyoev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va oliyjanob xalqimiz bilan birga qúramiz. «O’zbekiston» T, 2017.
3. Qosnazarov. Q. Pazılov. A. Tlegenov.A “ Pedagogika ”. Nókis, «Bilim» 2009.
4. Munavvarov A.Q. Umumiy tahriri ostida. Pedagogika. T.: «O`qituvchi», 1996 .
5. Mavlanova R. va boshqalar. Pedagogika. T.: 2002.
6. Saparbaev T. “Pedagogikanıń pragmatik aspektleri ” Nókis “ PRINT DARHAN” 2025
7. Saparbaev T “Mektep dógerek jumıslarınıń pedagogikalıq áhmiyeti” Nókis “NMPI baspası” 2025

MAXTUMQULI SHE’RLARIDA ALLOH VA PAYG‘AMBARLAR NISBATLARI

Останова Севинч
ӨзМКӨМИ Нөкис филиалы 3-курс студенти
Илимий басшысы, ӨзМКӨМИ Нөкис филиалы оқытыўшысы ***Оразбаев Ислам***

Annotatsiya. Ushbu maqolada turkman shoiri va mutafakkiri Maxtumquli Firog‘iyning alloh va payg‘ambar nisbatlari keltirilgan she’rlardan na’munalar tahlil qilinadi, hamda she’rlarning ma’rifiy ahamiyati ochib beriladi.

Abstract. This article analyzes examples of poems by the Turkmen poet and thinker Makhtumkuli Firugi, in which the relationship between Allah and the Prophet is mentioned, and the educational significance of the poems is revealed.

Аннотация. В данной статье анализируются примеры стихотворений туркменского поэта и мыслителя Махтумкули Фируги, в которых упоминается связь между Аллахом и Пророком, и раскрывается поучительное значение этих стихотворений.

Kalit so‘zlar: Maxtumquli, madrasa, tavajjuh, Qur’oni karim, nurli she’riyat,Turkman, hikmat ,vatanparvar.

Keywords: Makhtumkuli, madrasa, tavajjuh, the Holy Quran, luminous poetry, Turkmen, wisdom, patriot.

Ключевые слова:Махтумкули, медресе, таваджух, Священный Коран, светлая поэзия, туркмен, мудрость, патриот.

Ulug‘ turkman shoiri va mutafakkiri Maxtumquli Firog‘iy 1733-yilda tug‘ilgan. Turkman she’riyatining buyuk darg‘alaridan bo‘lib, butun turkiy xalqlar uchun tushunarli va sevimli shoir, ma’rifatli siymo, orif oshiq, sohibi hikmat bo‘lgan valiy zotdir. Uning insonparvarlik, xalqparvarlik, vatanparvarlik g‘oyalari bilan yo‘g‘rilgan she’riyatida pok islomiy ma’rifat ruhi gurkirab, yashnab turadi.

U Buxoroi sharifdagi Ko‘kaldosh madrasasida ham ta’lim olgan, degan ma’lumot bor. Xivadagi eng nufuzli o‘quv dargohi sanalmish "Sherg‘ozixon" madrasasida Maxtumquli uch yil o‘qib, muhim ilmlarni o‘zlashtirib, Qur’oni karimni xatm qiladi, o‘zi aytganidek, dili ochiladi, oq-qorani, haq-nohaqni, do‘st-dushmanni ajratadigan bo‘ladi.

Taniqli sharqshunos olim E.Bertelesning yozishicha Maxtumquli adabiy merosining umumiy miqdori taxminan 16-18 ming misraga yetadi. A.Boboyev shoirning 700 ga yaqin lirik asarlari bizgacha yetib kelganligi haqida ma’lumot beradi. O’zbek olimasi S.Shukrullayeva esa sobiq qo’lyozmalar insitutidagi 1997-raqamli qo’lyozmada shoirning 900 dan ortiq she’ru g’azallari mavjudligi to’g’risida xabar bergan edi. Naqlga ko‘ra, Maxtumqulining ilk she’ri "Turgil, dedilar" manzumasidir. Shoir she’rda Alloh taolo ato etgan ma’naviy ikromni shukrona va hissiyot bilan bayon etadi:

Bir kecha yotardim, tunning yarmida,
To‘rtta otliq kelib, "Turgil!", dedilar,
"Xabar bergaydirmiz fursat yetganda,
Bul yerda erlar bor, ko‘rgil!" dedilar.
Nazarim tushganda ul to‘rt mardona,
Ko‘nglim jo‘sha keldi, boshim gardona, - ***[1.5-b]***

deya shoir ma’no olamida erlar – valiy zotlarni ko‘rib, ko‘ngli jo‘sh urib, boshi aylanganini aytib, his-hayajonini izhor etadi. Ma’no olamidan Maxtumquliga insonlarni she’r bilan Haqqa da’vat etish izni va iste’dodi

berilgani manzuma zamirida ifodalangan. Bu “O‘g‘lon, Alloh yoring, borgil, dedilar” satridan ham anglashiladi.

Maxtumqulining "Turgil, dedilar" she’ridagi tafsilot zohiran hazrati Payg‘ambarimiz voqealariga o‘xshagani uchun Bertelsni qiziqtirib qolgan. Holbuki, Hazrati Payg‘ambarimiz voqealari vahiyga va Qur’onga asoslangan, Maxtumquli voqeasi esa ma’no olamidan yetgan xabardir. She’rlarda o‘xshashlik yo‘q, voqealarda o‘xshashlik bor. Bas, Bertelsning taajjubi ilmga asoslanmagan, balki zohiriy o‘xshashlikdan tug‘ilgan mulohazalardir.

Maxtumquli o‘z davrida bosqinchilar zulmi ostida qolgan xalqni birlashtirishga, yurtni tashqi va ichki dushmanlardan ozod etishga o‘z iste’dodi bilan harakat qildi. Shoir o’z she’rlarida el-yurt ahvolining kundan-kunga yomonlashib borayotganidan, chamandek vatan tikanzorga aylanayotganidan faryod chekadi:

Naylayin, kun kundan yomon,
El yurtimni tutdi tuman,
Marg ostida ajab chaman,
*Boq, bu kun ul xorga do‘ndi…**[2.5-b]***

Maxtumquli she’rlarida xalq falsafasi kuchli, pand-nasihat yetakchi – u ko‘rgan-kechirganlarini qalamga olib, ular yuzasidan teran xulosalar chiqaradi. Hamisha el-yurt dard-u armoni bilan yashagan Maxtumqulining yoniq she’riyatida shafqat va zulm, yaxshilik va yomonlik, mardlik va nomardlik, jo‘mardlik va tubanlik kabi xususlar bir-biriga qarama-qarshi holda tavsiflanadi, yaxshi xislatlar ulug‘lanib, yomon xislatlar qoralanadi.

Albatta, shoirning siyosiy g‘oyalari o‘z davri tarixi bilan izohlanadi. Maxtumquli she’riyati – nurli she’riyat. Uning ijodida dunyoviy va uxroviy ilm-ma’rifatdan xabar beruvchi savol-javob tarzidagi she’rlar alohida mavqe’ni ishg‘ol etadi, yuraklarni larzaga soladi.

Maxtumquli faqat iste’dodli shoir emas, balki buyuk alloma, ahli hikmat bo‘lgan orif zotdir. Ma’no olamida uning bir qancha aziz siymolar bilan irtiboti borligi anglashiladi. Bir qancha she’rida u haq Payg‘ambarlar, mashhur avliyolar bilan bog‘liq tushlarini farah va shukrona bilan bayon etadi. Chunonchi, hazrati Shoh Bahouddin Naqshband huzurida olgan fayzlarini bunday ifodalaydi:

Bir kecha yotardim, Shohi Naqshband
Karami jo‘sh urib, bir non ketirdi.
O’ng qo‘lida boda – gulgun sharobi
*Chap qo‘lida toza biryon ketirdi…**[3.93-b]***

She’rda Maxtumquli Bahouddin Naqshband hazratlarining ma’naviy tavajjuh va himmatlariga mazhar bo‘lganini oshkor etmoqda. “Boda – gulgun sharob”dan murod ishqi ilohiy, ulug‘ valiy ruhoniyatidan yetgan ma’naviy tavajjuh, "toza biryon" esa hikmat natijasi bo‘lgan ma’naviy nasibadir.

Shoir ijodida ilohiy ishq mavzuyi alohida o‘rin tutadi. Ammo u ko‘plab mumtoz shoirlardek, ijodda majoziy muhabbatni bahona qilmaydi, balki haqiqatni kuylaydi. Shoir aytadi:

Oshiqlar Haq ishqinda

Hayrondadir-hayronda.
Koʻz intizor izinda
Giryondadir-giryonda… **[3-67-b]**

Zamonlar oʻtgan sari, shoirlarni yalpi qoralovchi, hatto ularga noloyiq ayblar taquvchi guruhlar paydo boʻla boshladi. Ilmi va maʼrifati sayozligi yoki nokomil "ustoz"lardan taʼlim olib, chetdan kelgan dunyoqarashlarga berilgani sabablimi, baʼzilar Qurʼoni karimda shoirlar haqida kelgan oyatlarni notoʻgʻri tushunib, oʻzlaricha taʼvil qiladi. Holbuki, unda istisno oyati ham bor boʻlib, mehribon Alloh iymonli shoirlar bilan iymonsiz shoirlar oʻrtasidagi tafovutni aniq-ravshan bayon etgandir.

Oʼzbek adabiyotining ulugʻ namoyondalaridan tortib, kenja avlod vakillarigacha Maxtumquliga, oʻlmas sheriyatiga extirom koʻrsatib, ilhomlanib qalam tebratgani haqida ishonch bilan gapirish uchun asoslar yetarli.

Xulosa qilib aytganda, xalqchilligi bilan koʼp asrlik turkman Maxtumquli asarlarining mavzulari, janriy xususiyatlari, shakily oʼziga xosligi, asarlari tilining nihoyatda xalqchilligi bilan koʻp asrlik turkman adabiyotini yangi bir bosqichga koʻtardi. Shoir asarlarining yetakchi gʻoyasi bu-turkman yerlari ustiga yopirilib turadigan chet el bosqinchilariga barham berish, tarqoq yashayotgan, oʼzaro nifoq va ziddiyatlardan zada boʻlgan qabila hamda urugʻlarni birlashtirish bilan osoyishtalik va ittifoqlikka asoslangan qudratli bir davlatni barpo etishdek milliy vatanparvarlik xis-tuygʼularidan iborat. Ana shu millat manfaatlari yoʼlida qaygʻurish, maʼrifatparvarlik yoʻli bilan bu gʻoyani samarali kuchga aylantirish shoir ijodining asosiga aylanadi. Bu yoʻldagi izlanish, sheʼriyat kuchi bilan yuksak ufqlarga talpinish Maxtumqulini oʻz davrining koʻzga koʻringan taraqqiyparvar siymosi darajasiga koʼtardi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Firog'iy Maxtumquli, “O'z yurtingdan ayrilma”. “Yangi asr avlodi”, 2018-yil.
2. Intrnet manbalari: www.ziyouz.com kutubxonasi -Saylanma
3. Maxtumquli, “Turkiy adabiyot durdonalari”.“O'ZBEKISTON” TOSHKENT - 2022
4. Quramboev K. Maxtumquli – ilhom chashmasi. Toshkent. Tafakkur, 2012.
5. Nazarov B. Maxtumqulining zamonaviyligi. Oʻzbek tili va adabiyoti jurnali. Toshkent, 2008, №5.
6. Ochilov E. Maxtumquli ijodi Oʻzbekistonda. «Oʻzbek tili va adabiyoti» jurnali. Toshkent, 2008.

TÓLEPBERGEN QAYIPBERGENOV POVESTLERINDE AWDARMA

Xabibullaeva Xurliman
Berdaq atındaǵı QMU doktorantı

Annotatsiya: Maqolada qoraqalpoq adabiyotining yorqin namoyondasi To'lepbergen Qayipbergenovning ijod yo'li va asarlarining tarjimalari ko'rib chiqiladi. Muallifning "Rahmat, muallim" povesti uning o'zbek tilidagi tarjimasi bilan qiyoslab o'rganiladi.

Kalit so'zlar: qoraqalpoq adabiyoti, asar, qahramon, obraz, yozuvchi, tarjimon, qiyoslash, misollar.

Аннотация: В статье рассматривается творческий путь и переводы произведений яркого представителя Каракалпакской литературы Тулепбергена Кайыпбергенова. Рассматривается повесть автора "Спасибо учителю" и проводится её анализ в сопоставлении с узбекским переводом.

Ключевые слова: Каракалпакская литература, произведение, герой, образ, писатель, переводчик, сопоставление, примеры.

Annotation: The article discusses the works and translations of the works of Tulepbergen Kayipbergenov, a prominent representative of Karakalpak literature. The author's story "Thank you, teacher" is analyzed in comparison with its Uzbek translation.

Keywords: karakalpak literature, work, hero, image, writer, translator, comparison, examples.

T.Qayıpbergenov XX ásirdiń belgili jazıwshısı. Ol óziniń kóp ǵana dóretpeleri menen qaraqalpaq ádebiyatında úlken iz qaldırdı. Onıń ocherkleri, gúrrińleri, romanları milliy kórkem prozamızdı bayıtıwda úlken rol oynadı. T.Qayıpbergenovtıń dóretiwshiliginde povestler úlken orın tutadı. Máselen, 1956-jılı jarıqqa shıqqan "Sekretar", 1958-jılı járiyalanǵan "Muǵallimge raxmet" povestleri qaraqalpaq povest janrın rawajlandırıwda belgili orınǵa iye.

"Sekretar" povestinde ekinshi jer júzilik urıs dáwirindegi jas óspirim mektep oqıwshılarınıń turmısı súwretlenedi. Povestte urıs dáwiri haqıyqatlıǵı Atamurat, Gúlaysha, Qalbay, Erbay obrazları arqalı sheber súwretlenedi. Povest tuwralı M.Nurmuxamedov, G.Esemuratov, Q.Kamalovlar ózleriniń pikirlerin bildirgen. Shıǵarmada jámáátlik miynet jas óspirim balalarda miynet súygishlik, awız birshilik, turaqlılıq, bir-birewge, joldaslıq járdem, ǵamxorlıq, Watan súyiwshilik usaǵan jaqsı sezimler menen qásiyetlerdi qáliplestiredi. Povestte balalar sanasındaǵı bul sıpatlardıń qáliplestiriwshiler sıpatında kolxoz belsendileri, mektep direktorı Tájenniń, Atamurattıń anası Orazgúldin, kolxozshı Temirxan atanıń obrazları sátli jaratılǵan. Avtor bul obrazlar arqalı urıs dáwirindegi jámiyetlik ómirdi, adamlar arasındaǵı qarım-qatnastı, jas áwladlarǵa berilip atırǵan tálim-tárbiyanı , awıldaǵı ómir kórinisin kórsetip beredi. Povestte insan xrakterin jaratıwda keskin dramatizmge qurılǵan sheber

jasalǵan orınlar kóp. Mısalı, Atamurattıń ayırım menmenlik ádetlerin saplastırıw, Serjannıń ójetlikti qoyıw, Ámettiń ákesiniń satqınlıǵına arlanıw payıtındaǵı ózin-ózi jeńiw ushın alıp barılǵan ishki gúresleri kózge taslanadı.

"Muǵallimge raxmet" povestinde balalar turmısı súwretlenedi. Shıǵarmanıń bas qaharmanları Turdımurat, Meńlimurat obrazları xalıqtı sawatlandırıw, aǵartıwshılıq máseleleri menen tikkeley baylanıslı.

T.Qayıpbergenov "Suwıq tamshı"(1964), "Uyqısız túnler" (1965) povestleri menen qaraqalpaq povestshiligine mazmun hám janrlıq, formalıq jaqtan jańa túr, jańa sıpat engizdi. T.Qayıpbergenov bul povestlerinde liro-epikalıq povestlerge tán bolǵan qaharmannıń ishki keshirmeleri, eske túsiriwleri, kúndelik dápter, xat h.b. súwretlew ózgesheliklerinen keń paydalanadı. "Suwıq tamshı" povestinde bas qaharman Kamaldıń kúndeligi tiykarǵı súwretlew forması bolıp xızmet etse, "Uyqısız túnler" povestinde waqıyalar Gúlzardıń tilinde birinshi bet arqalı bayanlanıw tabadı. Keyingi jılları jazıwshınıń "Tánhá ózin'e málim sır", "Qara dápter" dóretpeleri jarıq kórdi.

Jazıwshınıń 1960-jılları jarıqqa shıqqan "Sońǵı húјim", "Qaraqalpaq qızı" romanları milliy prozamızda qaharman xarakteriniń evolyutsiyasın súwretlewde áhmiyetke iye bolǵan shıǵarmalar qatarına kiredi.

"Sońǵı húјim" atlı romanda Qaraqalpaqstanda awıl xojalıǵın kollektivlestiriw máseleleri sóz etiledi. Bul nárse romandaǵı Jiyemurat, Aytjan, Serkebay, Jálmen, Ayxan obrazları arqalı beriledi. Romandaǵı barlıq waqıya bir awıldıń masshtabına jámlengen. Shıǵarmanıń tiykarǵı ideyası awıldaǵı jańa dúzim menen góne dúzimniń gúresin súwretlew.

Jazıwshınıń "Qaraqalpaq qızı" romanı qaharman xarakterindegi psixologizmdi súwretlewde úlken jetiskenlik bolıp esaplanadı. Shıǵarmadaǵı barlıq waqıya Jumagúl obrazı arqalı ashıp beriledi. Bunda qaraqalpaq qızınıń huqıqsızlıǵın, teńsizlik ómirden erkinlikke umtılıwındaǵı basıp ótken azaplı jolı júdá isenimli túrde súwretlengen, sonday-aq Záripbay, Dúysenbay, Qutımbay, Turımbet, Ayten molla obrazları oqıwshınıń dıqqatın ózine tartadı.

Jazıwshınıń "Kózdiń qarashıǵı" dep atalǵan romanı tariyxımızda "tubalawshılıq jılları" dep atalǵan dáwir shınlıǵınan alınǵan. Romannıń baslı qaharmanları Dáwletov hám Serjanovlar. Dáwletov sovxozdıń jańa direktorı, al Serjanov bolsa eski direktorı. Dáwletov dáslep sovxozǵa wákil bolıp keldi. Ol respublika kólemindegi májiliste sovxoz kemshiliklerin aytadı. Keyin ózin usı sovxozǵa direktor etip jiberedi. Ol endi qosıp jazıwlarǵa, jırıp jewshilerge qarsı gúres alıp baradı hám jeńiske erisedi. Serjanov sovxozdıń burınǵı direktorı. Ol paxtanı satıp alıw arqalı orınlaydı . Óziniń átirapına jermenlerdi, jalataylardı jıynaydı. Sovxozdıń jańa direktorı Dáwletovqa da jamanlıq oylaydı. Biraq qolınan kelmeydi.

Jazıwshınıń "Qaraqalpaqnama" roman-essesi búgingi ádebiyatımızdıń joqarı kórkemlik hám ideyalıq talabınan tuwǵan. T.Qayıpbergenovtıń "Qaraqalpaqnama" dóretpesiniń 1980-jıllardıń aqırına kelip rus tilinde jarıq kóriwi (1989), ásirese onıń 2 million 716 mıń tirajda «Roman-gazeta»da basılıwı qaraqalpaq prozasın pútkil dúnyaǵa tanıtqan waqıya boldı. Bul

shıǵarma jóninde rus ilimpazları T.Vlajanova, N.Kostrjevskayalar ózleriniń pikirlerin baspa sózde bildirdi. Avtor romanda miflerdi, ápsanalardı, legendalardı, didaktikalıq pikirlerdi avtordıń ómiri menen dóretpesiniń evolyutsiyasına baylanıslı turmıslıq materiallardı aralastırıp súwretleydi.

Avtordıń tuwǵan eli onıń ózgesheligi, xalıq danıshpanlıǵı, jaqsılıq penen jamanlıq, ádebiy dóretiwshiliktiń psixologiyası, milliylik penen internatsionallıq, adam hám ómir, adam hám jámiyet, miynet penen adam, dástúr hám jańashıllıq, janr hám syujet, milletler táǵdiri hám onıń ulıwma adamzat táǵdiri menen baylanıslı t.b. oy-pikirleri avtordıń ómiri menen jeke tvorchestvolıq evolyutsiyasına baylanıslı súwretlenedi. Ádebiyatshı Q.Kamalovtıń pikirinshe: «Al jazıwshınıń "Qaraqalpaqnama" roman-essesi, "Qálbimniń qamusı", "Túrkiynama" shıǵarmaları onıń dóretiwshiliginiń jańa basqıshın quraydı. Endi burıńǵı epik jazıwshı T.Qayıpbergenovtıń ornına filosof Qayıpbergenovtı kóremiz. Ol shıǵarmalarında xalıq legendaları menen anekdotları, ertekleri, danıshpanlardıń pikirleri, óziniń jeke pikirleri, tariyxıy faktler hám taǵı basqalar arqalı ómirdiń hár qıylı filosofiyası haqqında pikir aytadı. Ómir shınlıǵın súwretlewdiń bul forması biziń ádebiyatımız ushın jańalıq. Biraq dúnya ádebiyatında adamzat sanasın, adamzat filosofiyasın, etikasın, estetikasın rawajlandırıwdaǵı lirikalıq hám epikalıq súwretlewler úlken orın tutadı».

Sonıń menen birge, bul shıǵarma ózine tán hám milliy ózgeshelikke iye. Birinshiden, avtordıń jeke tvorchestvolıq evolyutsiyası menen birge respublikamızdaǵı kórkem oydıń ósiwin beredi, ekinshiden, milliy folklorlıq materiallardı paydalanıwı bul romannıń ózine tán hám milliy ózgesheligin kórsetetuǵın baslı faktorlardıń biri bolıp esaplanadı. Avtor óziniń jeke ómirine, dóretpesine, ózi ósken jámiyetlik ómirge tán memuarlıq elementlerdi de shıǵarmaǵa orınlı kirgizgen.

T.Qayıpbergenov shıǵarmaların bir qatar jazıwshı shayırlar óz tiline awdarmalaǵan. Atap aytqanda, "Qaraqalpaq qızı" romanı birneshe márte rus tilinde "Советский писатель", "Художественная литература" baspasınan shıǵadı. "Múǵallimge raxmet" povesti rus, ukrain, ózbek, latın hám taǵı basqa tillerge awdarıldı. "Suwıq tamshı", «Uyqısız túnler" povestlerin ózbek jazıwshısı A.Qahhar, G.Yakupovlar ózbek tiline awdaradı hám joqarı baha beredi.

Belgili jazıwshı hám awdarmashı Rahimjon Otaev (Otaulı laqabı menen) avtordıń bir qatar shıǵarmaların ózbek tiline awdarǵan hám baspaǵa usınǵan:

a) “To’lepbergen Qaipbergenov. “Qoraqalpoqnoma”. Roman-esse. Qoraqalpoq tilidan tarjima. G’afur G’ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, T., 1990;

b) To’lepbergen Qaipbergenov. “Bobomga xatlar”. Badia. G’afur G’ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1995;

d) To'lepbergen Qaipbergenov. Qoraqalpoqnoma. Roman-esse. Qoraqalpoq tilidan tarjima. Ikkinchi nashri. "Sharq" NMAK Bosh tahririyati, T., 1997.

"Qaraqalpaq dástani" trilogiyasın Lola Tojieva ózbek tiline awdarmalap, ózbek xalqın Qayıpbergenovtıń bay miyraslarınıń biri menen tanıstırǵan ("Mamanbiy afsonasi" To'lepbergen Qaipbergenov. Saylanma. Tashkent. G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1982.).

"Sońǵı húјim" romanı "Yosh gvardiya" (Toshkent, 1970-yil) baspasında 248 betten ibarat bolıp, H.Niyozov hám N.Xudoyberganov awdarması menen baspadan shıǵadı. Haydarali Niyozov uzaq jıllar dawamında "Sharq yulduzi" jurnalında bas redaktor orınbasarı wazıypasında islegen, Norboy Xudoyberganov bolsa Ózbekstanda jetekshi ádebiy sınshılardan biri esaplanatuǵın edi.

1963-jılda baspadan shıǵarılǵan “Muǵallimge raxmet" povesti D.Fayzirahmonov tárepinen awdarmalanǵan.

Tilekke qarsı, T.Qayıpbergenovtiń eki iri shıǵarmasın bir awdarmashı ózbek tiline awdarmalamaǵan. Bárqulla awdarmashılar baspaxanalardıń buyırtpası boyınsha ózgere bergen. Eger bir awdarmashı (mısalı Nizom Komilov sıyaqlı sheber ádebiyatshı) Tólepbergen Qayıpbergenov shıǵarmaların ózbekshege awdarǵanında avtorǵa da, oqıwshılarǵa da muwapıq is bolǵan bolar edi.

Awdarmashılar arasında avtor ruwxın jan-táni menen sezingen ullı insan, bul álbette tákirarlanbas ózbek jazıwshısı Abdulla Qahhor edi. Ol G'oyib Yoqubov penen avtordıń "Suwıq tamshı" (dáslebinde "Suwıq tamshı" povesti "Namıs" dep atalǵan, Abdulla Qahhordıń usınısı menen "Suwıq tamshı" dep ózgertilgen) povestin awdarmalaǵannan soń, Qayıpbergenov bunnan ruwxlanıp Abdulla Qahhor menen ustaz-shákirt qatnasqa túsedi. Olar bir-biri menen xat alısıp, házirde avtordıń eki hám Abdulla Qahhordıń bir qaralama xatı arxivte saqlanǵan. Mısalı, 1965-jıl noyabr ayında Abdulla Qahhorǵa T.Qayıpbergenovtıń xatı qaraqalpaqsha jazılǵan (KP. №51 húјjet). 1964-jıl 27-dekabr sánesi menen jazılǵan Abdulla Qahhordıń Qayıpbergenovke jazǵan xat qaralaması saqlanıp qalǵan.

T.Qayıpbergenovtıń "Muǵallimge raxmet" povestin onıń ózbek tilindegi awdarması menen salıstıratuǵın bolsaq, eń dáslep shıǵarmanıń baslanıwı itibarımızdı tartadı. Mısalı avtor:

"Ol awılda birinshi payda bolǵanda awıl ishi ala-sapıran edi. Yaǵnıy, úlkenler óz ara kelise almay, birewleri "birigip jasayıq" dese, ekinshileri "yaq, darawara jasaymız" desip qızıl kegirdek bolısıp atırǵan kúnler edi..." [3;3] dep baslasa, ózbekshe awdarmasında: "Boshqa ovullarga borib ko'rganim yo'g'-u, biroq o'z ovulimizning manzarasi menga juda yoqadi. Tevarak-atrofimizni qurshab olgan qalin to'qay uzoqdan go'yo harir libosga burkanganday go'zal bo'lib ko'rinadi..." [4;3] degen halda awıl kórinisin táriyplew arqali waqiya baslap beriledi.

Bunnan tısqarı tómende keltirilgen mısaldı kórip ótemiz:

- Jat, jat! - dep ekewi teńnen buyırdı. Bir waqıtta aǵam meni qushaqlap aldı da, arshanıń ústine kese jatqardı. Apam ústime **qarshın-boqjama**lardı úyip, onıń ústine kórpe jıynadı. [3;11].

Bul jerde qarshın, boqjama sózleri awdarmasında "túrli buyım" retinde keltirilgen: Oyim ustimga **turli buyum**larni uyib, ularning ustidan ko'rpa yopdi. [4;10]. **QARSHIN** at. Kórpe-tósektiń astında, ishine hár túrli zatlar salınıp, sandıqtıń ústine qoyılatuǵın, onnan keyin júk jıynalatuǵın hár túrli naǵıslar menen naǵıslanıp islengen xojalıq, úy buyımı, kórpe-tósek jıynaw ushın arnalǵan buyım. *Qarshın*nıń naǵısları jalt-jult etedi (K.Sultanov) [1;365]. **BOĠJAMA** at. Alashadan tórt múyeshli etip islengen, tórt múyeshine baw taǵıp, ishine kiyim-kenshek salıp baylap qoyılatuǵın zat. Onıń qaptalında *boǵjama* menen kergi tur (K.Sultanov). [2;317].

Tólepbergen Qayıpbergenov múǵallim kelip ketkennen keyingi Turdımurat penen ata-anasınıń sáwbetinde bılay keltiredi:

Muǵallim menen aqsaqal ketip qalǵannan keyin apam menen aǵam meni ortaǵa alıp, hárqaysısı bir tońqıldap atır:

- Nege kórindiń?

- Orısqa oqıp, bizlerdi dozaqıy qılmaqshımısań?

Men apam menen aǵama usı waqıtqa shekem qarsılasıp bir awız áńgime aytıp kórgenim joq edi. "Orısqa oqıp"...- degenine ashıwlanayın dedim. Sebebi, ekewi de kóz kóreki ótirik sóylep otır. Muǵallimniń qay jeri orıs?

- Muǵallim qaraqalpaq emes pe? - dedim.

- Orıs bolmaǵanda shash qoya ma, dedi apam taǵı da gúbirlenip.

Muxammed payǵamber de óz waqtında shash qoyǵan degen ápsanalar esitken edim..." [3;14]. Bul jerdegi Muxammed payǵambar haqqındaǵı sóylewshiniń oyları ózbek tilinde túsirilip qaldırılǵan. Al, shıǵarmadaǵı tómendegi kóriniste mánis-mazmun biraz keńeytilgen, desek boladı:

Al ájepam bolsa, hár kelgen sayın bizlerge mol-mol bazarlıq ákelip, apam menen aǵamdı ózinshe aqıllandırıp:

- Turdımuratjandı urmańlar, kókiregi jatıq bolıp óspesin - deytuǵın edi. [3;16].

Opam har kelganida ko'p-ko'p sovg'alar olib kelib, oyim bilan dadamga tayinlab ketar edi:

- Turdimurotni urmang, bukir bo'lib o'smasin. Sizlar o'lganda Turdimurot bilan ikkovimiz chiroq yoqib, doim xotirlab turamiz, bir-birimizdan bir qarich ham ayrilmaymiz. [4;14].

Solay etip, Ózbekstan Qaharmanı Tólepbergen Qayıpbergenov shıǵarmaları awdarmashılar tárepinen keń auditoriyaǵa jetkerilgen halda, bay miyrasları áwladtan-áwladqa ótip bul tema elege shekem áhmiyetli hám aktual máselelerden biri bolıp qalmaqta. Qaraqalpaq ádebiyatı dúrdanaların basqa tillerge awdarmalaw hám olardı izertlew jas ilimpazlardan kóp jıllıq bilim hám tájiriybeler ústinde islewin talap etedi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Каракалпак тилинин тусиндирме созлиги. Жети томлык. Тортинши том З - К (коздырыушылык). Толыктырылган екинши басылымы. Нокис, "Qaraqalpaqstan" 2023.

2. Каракалпак тилинин тусиндирме созлиги. Торт томлык. I-том, А - В. "Каракалпакстан" баспасы, Нокис -1982.

3. Tólepbergen Qayıpbergenov. "Muǵallimge raxmet!". Povest (Úshinshi basılıwı). Nókis. "Bilim", 2016.

4. Каипбергенов Тулепберген. Рахмат, муаллим: Киссалар. - Т.: Ёш гвардия, 1979. - 167б.

5. Калымбет Султанов. Т.Кайыпбергеновтын прозасы. "Каракалпакстан" баспасы, 1979.

6. Конысбай Камалов. Каракалпак повести (жанрдын эволюциясы). "Каракалпакстан" баспасы, Нокис - 1978.

FRAZEMALARDÍŃ LINGVOKULTUROLOGIYALÍQ XÍZMETI

G.Allambergenova
QMU Qaraqalpaq til bilimi kafedrası docenti
Moyatdinova Dilfuza
QMU 1-kurs studenti

Annotaciya: Folklorlıq shıǵarmalar xalıqtıń júdá erte waqıtlardan berli tayarlap, paydalanıp kiyatırǵan kúndelikli hám milliy bayramlarda, toy-merekelerinde, basqa da arnawlı jaǵdaylarda, máselen, kelin jas bosanǵanda hám t.b. sharayatlarda awqatlanatuǵın taǵam, azıq-awqatlarına baylanıslı kóplegen atamalardıń deregi bolıp esaplanadı. Onıń janrlarınıń biri – naqıl-maqallar tiliniń bay sózlik quramınan azıq-awqat atamaları da orın alǵan. Azıq-awqat túri xojalıq júrgiziw iskerligi, aymaqlardıń tábiyiy shárayatları, geografiyalıq jaylasıwı hám etnomádeniy dástúrler menen belgilenedi. Qaraqalpaq xalıq taǵamlarınıń ózgeshelikleri olardıń kompleksli xojalıq túrleriniń specifikalılıǵı menen shártlengen. Maqalada qaraqalpaq naqıl-maqalları quramında azıq-awqat atamalarınıń qollanılıwı, olardıń jumsalıw ózgesheliklerine toqtap ótildi.

Tayanısh sózler: sózlik quram, semantika, stilistika, azıq-awqat atamaları, naqıl-maqallar, qaraqalpaq folklorı, tekst.

Annotatsiya: Folklor asarlari xalqning juda qadim zamonlardan beri tayyorlab, foydalanib kelayotgan kundalik va milliy bayramlarda, to‘y-marosimlarida, boshqa maxsus holatlarda, masalan, kelin yangi tug‘ganda va h.k. sharoitlarda iste’mol qilinadigan taom, oziq-ovqatlariga bog‘liq ko‘plab nomlarning manbai bo‘lib hisoblanadi. Uning janrlaridan biri - maqol-matallar tilining boy lug‘at tarkibidan oziq-ovqat nomlari ham o‘rin olgan. Oziq-ovqat turi xo‘jalik yuritish faoliyati, hududlarning tabiiy sharoitlari, geografik joylashuvi va etnomadaniy an’analar bilan belgilanadi. Qoraqalpoq xalq taomlarining xususiyatlari ularning kompleks xo‘jalik turlarining o‘ziga xosligi bilan shartlangan. Maqolada qoraqalpoq maqol-matallari tarkibida oziq-ovqat nomlarining qo‘llanilishi, ularning ishlatilish xususiyatlariga to‘xtalib o‘tildi.

Tayanch so‘zlar: lug‘at tarkibi, semantika, stilistika, oziq-ovqat nomlari, maqol-matallar, qoraqalpoq folklori, matn.

Аннотация: Фольклорные произведения являются источником множества названий, связанных с едой и продуктами питания, которые готовились и употреблялись людьми с древних времен как в повседневной жизни, так и в национальные праздники, свадебные церемонии и другие особые случаи, например, когда рождается невеста и т. д. Один из его жанров – язык пословиц – включает в себя названия продуктов питания из богатого словарного запаса. Тип пищи определяется хозяйственной деятельностью, природными условиями регионов, географическим положением и этнокультурными традициями. Характеристики каракалпакских народных блюд определяются спецификой их комплексной хозяйственной деятельности. В статье рассматривается использование названий продуктов питания в каракалпакских пословицах и особенности их употребления.

Ключевые слова: лексика, семантика, стилистика, названия продуктов питания, пословицы, каракалпакский фольклор, текст.

Abstract: Folklore works are the source of many names related to food and food products that have been prepared and used by the people since ancient times, both on everyday and national holidays, wedding ceremonies, and in other special occasions, such as when a bride gives birth, etc. One of its genres - the language of proverbs - includes food names from the rich vocabulary. The type of food is determined by economic activity, natural conditions of the regions, geographical location, and ethnocultural traditions. The characteristics of Karakalpak folk dishes are determined by the specificity of their complex economic activities. The article deals with the use of food names in Karakalpak proverbs and the features of their use.

Keywords: vocabulary, semantics, stylistics, food names, proverbs, Karakalpak folklore, text.

Hár bir tildiń frazeologiyalıq sisteması tereń milliy tamırlarǵa iye. Frazeologizmlerdiń basım kópshiligi milliy tiykardı negiz etip alǵan. Olar-millet ómiriniń aynası, sonlıqtan onda saqlanǵan milliy mádeniy negizlerge súyeniledi. Frazeologizmlerdiń milliy belgisi olardıń mánilik ayırmashılıqlarında kórinis tabadı. Qaraqalpaq xalqınıń úrp-ádet dástúrleri uzaq jıllar dawamında qáliplesken. Olardıń jasaw tárizi, kún kórisi, mádeniy milliylikte óz kórinisin tabadı. Qaraqalpaq xalqınıń eń tiykarǵı mádeniy milliy ózgesheliklerіniń biri-dástúriy mádeniyat ulgilerindegi milliy máresimleri. Xalıqtıń túsiniginde milliy úrp-ádetler saqlanıp qalǵanda ǵana basqa milletlerden bólek mádeniy ayırmashılıqları menen ajıralıp turadı.

Qaraqalpaq folklorın lingvomádeniy jaqtan analizlew sońǵı jıllarda qolǵa alına baslandı. Bul baǵdarda dáslepki izertlew jumısları az sanda bolsa da kózge kórine basladı. Sh.Qunnazarova[1], X.Tolıbaev[2], Z.Daniyarovalardıń[3] dissertaciyalıq jumıslarında dástanlardıń, erteklerdiń tillik ózgeshelikleri hár

tárepleme izertlenildi. Bul izertlew jumısları tiykarınan folklorlıq shıǵarmalardı mádeniy kózqarastan, xalıqtıń etnografiyalıq ózgesheliklerine baylanıslı izertlenilgen.

Qaraqalpaq tilindegi frazeologizmler etnolingvistikalıq kóz-qarastan izertlenbedi. G. A. Adilovanıń[4] “Qaraqalpaqstan qazaqları etnografizmleriniń lingvomádeniy analizi” degen temadaǵı jumısı qaraqalpaqstan qazaqları tilindegi etnografizmlerdiń qáliplesiw tariyxı hám olardıń ózine tán lingvomádeniy ózgesheliklerin ashıp beriw, leksika semantikalıq toparlarǵa ajıratıw, qurılısı boyınsha túrlerin anıqlawǵa baǵıshlanǵan. Bul jumısta tiykarınan etnografiyalıq leksika sóz etiledi, biraq frazeologizmlerge dıqqat awdarılmaǵan.

Qaraqalpaq xalqında da, úrp-ádet dástúrlerimizde burın erterekte atastırıp, ayttırıp yaǵnıy bir shańaraqta ul, bir shańaraqta qız bala tuwılsa olardıń ata-anaları olar kishkene waqtınan atastırıp qoyatuǵın dástúrleri bolǵan. Sol sıyaqlı qaraqalpaq xalqınıń belgili jazıwshısı K.Sultanov shıǵarmalarında usınday dástúrler frazeologizmlerde óz kórinisin tapqan. Mysalı: **Atastırıp qoyıw** –– Men bir sasqan úyrekpen, –– dedi sıbırlanıp ózim jaqqan otqa ózim janayın! Áskerjan jat jurtqa ketpesin. Jámiylanı Staxan balaǵa atastıra qoysaq qáytedi… Ol da jat emes ǵoy. Saparjannıń dostı edi. (Aqdárya, 44-bet).

"Atastırıw" frazeologizmi K.Sultanovtıń bul shıǵarmasında tek toy-mereke menen baylanıslı etnografizm emes, urıs jılları qaraqalpaq shańaraǵınıń saqlanıp qalıw maqsetinde qollanılǵan. Bul jerde "atastırıw" — jetimliktiń aldın alıw, áwladtı "jatqa" bermew hám sociallıq tayanısh tabıw mánislerinde qollanılıp tur.

Qaraqalpaqlarda shańıraqqa húrmet penen qaraw, tuwǵan tuwısqanlar arasında bawırmanlıq, mehir-aqıbet hám erli-zayıplardıń bir-birine sadıqlıǵı milliy qádiriyat bolıp esaplanadı. **Qol-qanat bolıw** – Ol jaw menen urısıp júrip ullı rus eliniń talay awıllarınıń duzın tattı, tıldaǵı qalǵan kempir-ǵarrılardı, jas balalardı, hayal-qızlardı kórdi. Túnde tınısh bolıp, nemecler basıp alǵan awıllarǵa kelip júrdi. Er júrek partizanlarǵa jaw basıp alǵan awıldıń Watanǵa sadıq talay hayal-qızları qol-qanat bolıp júrmedi me? Frontta qan keship júrgen kúyewleriniń jeńisi ushın qansha qosemet boldı (Aqdárya, 205-bet).

"Duz-nasiybe" túsinigi arqalı xalıqlar arasındaǵı doslıq múnásibeti kórsetilgen. Rus eliniń awıllarında bolıw hám olardıń duzın tatıw — bul eki xalıq arasındaǵı ruwxıy jaqınlıqtıń simvolı kórsetilgen. “Qol-qanat bolıw” frazeologizmi — “Aqdárya” romanında qaraqalpaq xalqınıń belsendi patriotlıq sezimin kórsetiwshi tiykarǵı lingvistik qural retinde qollanılǵan. Avtor bul somatikalıq frazanı “duzın tatıw” hám “qosemet bolıw” sıyaqlı etnikalıq túsinikler menen baylanıstırıp, urıs dáwirindegi “xalıqlar doslıǵı” hám “front penen tıl birligi” sıyaqlı túsiniklerdiń lingvokulturologiyalıq modelin jasaǵan. Bul qatarlarda qol qanat, duzın tatıw frazeologizmleri arqalı qaraqalpaq xalqınıń millliy ózgesheligi sáwlelengen.

On beste otaw iyesi bolıw —Seniń balańda az bolǵan joq – dep tońqıldap Esbergen teris qaradı. — On beste otaw iyesi boladı. — Endi onı qaytadan besikke bóleyseń be?!... Endi balalardıń aldında ne abıroy qaldı!… Búginnen baslap mektepke qatnamasın!... Men qazı ráyiske arız etemen!... (Ájiniyaz, 9-bet) "Ájiniyaz" romanında qaraqalpaq xalqınıń ásirler dawamında qáliplesken jas óspirimlik dáwiri, er jetiw hám shańaraq qurıw mádeniyatı mınaday frazeologiyalıq birlikler arqalı sheber sáwlelendirilgen:

Qaraqalpaq etnotanımında «on bes jas» — bul balalıq penen er jetiw ortasındaǵı shegara esaplanadı. «On beste otaw iyesi» frazeologizmi lingvokulturologiyalıq jaqtan jigit adamnıń sol jasta-aq óz aldına xojalıq júritiwge, juwapkershilikti moynına alıwǵa hám jámiyet aldında erkin tulǵa retinde kóriniwge qábiletli ekenligin ańlatadı. Bul birlik qaraqalpaq xalqınıń jigit perzentti erte jastan mártlikke, shıdamlılıqqa hám ǵárezsizlikke úyretiw dástúriniń tildegi simvolı bolıp tabıladı. Romanda K.Sultanov bul frazanı qollanıw arqalı sol dáwirdegi jaslardıń mánáwiy jetiliskenligin hám neke-shańaraq qatnaslarınıń turaqlılıǵın kórsetip beredi.

Hár qanday shańıraqta, turmısta hártúrli kelispewshilikler, qıyınshılıqlar aqıbetinde erli-zayıp arasında túrli jaǵdaylar júz beriwi múmkin. Biyperzentlik bul shańaraq ushın eń awır qayǵırıwlardıń biri. Usıǵan baylanıslı K.Sultanov shıǵarmalarında sheberlik penen milliy-dástúrler menen súwretlep bergen. Mısalı: **Etegine salıw** – Atam biyperzent eken. Biziń apam eki ul tórt qız tuwdı. Ortanshı qızı –– men. Apam aǵası biyperzent bolǵan soń xalıqtıń ırımı boyınsha meni Mádemin atamnıń hayalınıń etegine salǵan. Sonnan soń dawımnıń hayalı qursaq kóterip, bir qız tuwdı. (Ájiniyaz, 206-bet)

«Etegine salıw» yamasa «etegine salıp alıw» — qaraqalpaq xalqınıń dástúriy turmıs-tirshiligi, etnodemografiyalıq kózqarasları hám gumanitar munasibetlerin sáwlelendiriwshi júdá áhmiyetli lingvokulturema esaplanadı. Bul birlik qaraqalpaq tilinde «balasız adamnıń jaqın tuwısqanınıń balasın perzentlikke alıwı», «asırap alıw» mánisin bildiredi. Biraq bul ápiwayı asrap alıw emes, al xalıq dástúri tiykarındaǵı ruwxıy hám huquqıy process esaplanadı.

«Etek» simvolikası: Lingvokulturologiyada «etek» — perzentlik, ana bolıw hám qorǵaw simvolı. Áyyemgi túsinikler boyınsha, hayal adamnıń etegi — berekettiń, áwladtıń baslanǵıshı esaplanǵan. Balanı birewdiń «etegine salıw» — onı sol adamnıń mánáwiy hám fizikalıq qorǵawına tapsırıw, onıń perzenti dep tán alıw degen máni. Qaraqalpaq mentalitetinde «perzent» — shańaraqtıń tayanıshı. Balasız qalıw –– xalıq ushın eń úlken másele bolǵan. Sol sebepli, «etegine salıw» dástúri arqalı shańaraqlar arasındaǵı tuwısqanlıq baylanısları bekkemlengen hám «jalǵızlıq» máselesi sheshilgen.

Haqıyqıy turmısta bul dástúr mınaday ámelge asırılǵan: balasız erli-zayıplılar jaqın tuwısqanınıń (mısalı, aǵasınıń yamasa inisiniń) jańa tuwılǵan balasın yaki kishi jaslı balasın dástúr boyınsha óziniń kiyimi (etegi) arqalı ótkizip alǵan. Bul process xalıq aldında «endi bul meniń perzentim» dep járiyalanıwın bildiredi.

Avtor bul frazeologizmdi qollanıw arqalı qaraqalpaq jámiyetiniń mánáwiy

birligin hám qıyın jaǵdaylarda bir-birine járdem beriw mádeniyatın kórsetedi. Bul fraza arqalı qaraqalpaq etnosınıń áwladtı saqlap qalıw filosofiyasın hám shańaraqlar arasındaǵı baylanıslılıqtı támiyinlew dástúrin kórkem tilde sheber berip ótilgen.

K.Sultanov shıǵarmalarında jáne bir milliy-dástúrleri tiykarında payda bolǵan frazeologizmlerdi kóriwge boladı. Mısalı: **Nan awız tiyiw ––** Kishe, taza sorpa ishsin dep, bir sazan ákeldim. Jámiyla qayda, gónerip ketpesten burın qırshıp buzıp taslasın! –– dep ǵamxorsıdı da jigit álle neden qáwipsingendey tınıshsızlana basladı. –– Kishe, nan awız tiyeyin… Jumısım bar edi, –– dedi bir máhálde. (Aqdárya, 47-bet)

Bul úzindi qaraqalpaq xalqınıń eń muqaddes etno-madeniy túsnikleriniń biri — nanǵa degen húrmet hám miyrman-doslıq etikası menen baylanıslı. Qaraqalpaq dunyataınımında nan — eń muqaddes nárse. Úyge kelgen adamnıń, meyli ol asıǵıs bolsa da, nan awız tiymey ketiwi "jaqsılıqqa emes" dep esaplanadı. "Awız tiyiw"**–** bul jerdegi "tiyiw" háreketi toyıp awqatlanıwdı emes, bálki sol úydiń dástúrxanına húrmet kórsetiwdi, qádirlewdi ańlatadı.

Nan awız tiyiw — kelgen miymannıń pák niyet penen kelgenligin hám sol shańaraq penen arasında dushpanlıq joq ekenliginiń simvolı.

Tekstte jigittiń "álle neden qáwipsingendey tınıshsızlanıwı" hám sonıń artınan-aq "nan awız tiyeyin" dewi júdá úlken mániske iye: Jigittiń "jumısı bar", ol asıǵıs. Biraq, qaraqalpaq etikası boyınsha úyden nan awız tiymey shıǵıp ketiw — úy iyesine bolǵan húrmetsizlik yamasa sol úydiń nesibesin qıymaw dep túsindiriledi. Jigit tınıshsızlanıp turǵan bolsa da, nan awız tiyiw arqalı ol sol úydiń "duz-dámin" húrmetlep, óziniń jaqsı niyetin kórsetip atır. "Nan awız tiyiw" — bul eki tárep arasındaǵı sociallıq baylanıstı bekkemlewshi "ruwxıy kópir". Kelgen jigittiń ǵamxorlıǵı (sazan ákeliwi) hám dástúrge húrmeti (nan awız tiyiwi) sol dáwirdegi adamlar arasındaǵı mehir-aqıbet kodları bolıp esaplanadı.

Solay etip, K.Sutanov shıǵarmalarında jumsalǵan frazeologizmler lingvomádeniy ózgesheliklerge iye. Olardıń qollanıw órisi de hár qıylı. Sebebi frazemalarda tárbiyalıq áhmiyetke iye mazmun bar. Frazeologiyalıq sistema mádeniyattı saqlawshı alıp júriwshi qatlam sıpatında ózinde insannıń dúnya tanıwınıń etnikalıq usıl, formaların óz boyında jámlegen.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Qunnazarova Sh. Qaraqalpaq xalıq erteklerinıń leksika-semantikalıq hám lingvomádeniy analizi. Avtoref. Nókis, 2020

2. Tolıbaev X. Qaraqalpaq dástanlarındaǵı toponimlerdiń lingvomádeniy analizi. Avtoref. Nókis, 2022.

3. Daniyarova Z. Qaraqalpaq dástanlarında antroponimlerdiń lingvokulturologiyalıq analizi. Avtoref. Nókis, 2023.

4. Адилова Г.А. Қорақалпоғистон қозоқлари этнографизмининг лингвомаданий таҳлили. Филология фанлари буйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати.-Нукус, 2018.

MUNDARIJA

I-SHOʻBA. Zamonaviy teatr san'atida aktyor va rejissyor mahoratining yangi tendensiyalari

Urazimbetova L. Psichotechnics in Acting Skills…….. 6-12
Ismailova M. A.P.Chexovtıń «Úsh apa-sińli» p'esasında reń detalı hám kórkem keńislik shólkemlestiriliwi..... 12-18
Usnatov R.J. Aktyordıń shıǵarmashılıq hám kásipiy ózin rawajlandırıwı..... 18-21
Abduvoxidov F. Oʻzbek teatr va kino san'ati rivojida aktyorlik masalalari (Obid Jalilov ijodiy faoliyati misolida) 22-28
Abduraxmanov I. Oʻzbek qiziqchilik san'ati: muammolar va ularning echimi..... 29-32
Xamidova Sh. XX-asrning 1930-1950-yillarida o`zbek aktyorlik san'ati taraqqiyotining asosiy tendenciyalari..... 32-36
Rizaev O. Umrini, xoyatini teatrga baxsh etkan aktyor…….. 36-39
Qurbanov A. Teatr binosining shakllanish jarayonlari..... 39-43
Tajigalieva M., Tınıshtıkbaev Y. Ótebay Temirxanov ómiri hám dóretiwshiligi..... 43-46
Urazbaev D. Rejissyor va aktyor ijodiy sintezi: sahnadagi psixologik uyǵunlikning ilmiy tahlili..... 46-49
Abduxoliqov A. Qoǵirchoq teatrining uziga xos xususiyatlari..... 49-57
Yusupov Sh. Yangi Oʻzbekiston teatr makonida Oʻzbek milliy qoǵirchoq teatrining zamonaviy qiyofasi..... 57-61
Usmanova L. Yangi uslubdagi qoǵirchoq teatrining tarkib topishi va shakllanishi..... 61-64
Xojanova M. Ustaz-rejissyor..... 64-67
Djuraeva L., Rajabov R. Mustaqillik yillarida Oʻzbekiston qoǵirchoq teatrlari: Taraqqiyot ywli va ijodiy izlanishlar..... 67-69
Xodjaev F. Qoǵirchoq teatrida Amir Timur simosining saxnaviy talqini: «Temurbekning bolaligi» spektakli misolida..... 70-72
Abduxoliqova X. Aktyorlik maxorati maktablarida professional aktyorlik maktablari: Qoǵirchoq teatr tomoshalarida zamonaviy yondashuv..... 73-77
Jamalov A., Abduxolikova X. Milliy qwshiq ijrochiligida vokal san'ati mahorati (Qoraqalpoq xalq qo`shiqlari misolida)..... 77-80
Qurbanova U. Qoǵirchoq teatrida dekoraciyani sun'iy intellekt orqali yaratish..... 80-83
Qazaqbaeva R., Aytmuratova S. Saxna ritmi va tempining tomoshabin psixologiyasiga tas'iri..... 84-86
Baxieva B., Qutlımuratova A. Aktyor sheberliginiń qáliplesiwinde saxna akrobatikasınıń funkcionallıq analizi..... 86-89

Qazaqbaeva R., Djoldasbaeva Sh. Aktyorlik san'atida ana tili va emocional' ifoda uyǵinligi..... 89-92
Maqsumov Ǵ. Musiqali tetar va myuzikl: umumiy va farqli jihatlari..... 92-97

II-SHO'BA. Yangi O'zbekistonda madaniy markazlar va kutubxona ishini rivojlantirishning dolzarb vazifalari

Ashurova M. Madaniyatlararo integraciya jarayonida ijodkorlik va ijrochilikning nazariy hamda amaliy asoslari..... 98-103
Saparbaeva G. Jańa Ózbekstanda mádeniy jumıslardı rawajlandırıw wazıypaları..... 103-105
Abdullaeva X. Yangi O'zbekstonda Turmush madaniyati..... 105-108
Sharipova D. Kitapxanashılıqtı úgit-násiyatlauda pedagogikalıq sheberliktiń áhmiyeti..... 108-110
Yusupov Q., Ótegenova Sh. Jaslar mádeniyatı hám mánawiyatın qáliplestiriwde sociallıq tarmaqlardıń ornı hám túri..... 110-113
Sharipova D., Daulova Z. O'zbekistonda kutubxonachilik faoliyati..... 14-117
Aytımova D., Mamutova S. Yosh avlod tarbiyasida kutubxona xizmatlarining pedagogik va ijtimoiy asoslari..... 117-119
Kalmurzaeva R. Jańa Ózbekstanda kitapxana isin rawajlandırıwdıń áhmiyetli wazıypaları..... 120-123
Ońǵarbaeva Q. Raqamli kutubxona va zamonaviy dramaturgiya: Yangi axborot makonida adabiyot tarǵibot tendenciyalari..... 124-126
Xojanov J., Tadjetdinov M. Raqamli texnologiyalar va zamonaviy teatr dramaturgiyasi..... 127-131
Amanova E. Nodir qo`lyozmalarini raqamlashtirish: milliy m'erosni saqlashning zamonaviy usullari..... 131-135
Jalilova Sh. Madaniyat funkciyalariga doir ayrim muloxazalar..... 135-140
Sharipova D., Olimova B. Qoraqalpog'iston Respublikasida kutubxonalar tarixi..... 140-144

III-SHO'BA. Xalq ijodiyotida zamonaviy etnomusika, folklor va vokal san'atini o'rganishning dolzarb masalalari

Anarbekova V. «Muńduk-zarlık» kak fol'klorno-etnograficheskiy istochnik..... 145-148
Baltaniyazov S. Oqıtıwshınıń repertuar ústinde islewi..... 148-151
Allambergenova G., Yusupbaeva A. Qaraqalpaq baqsıshılıq óneriniń kórkrmlik-estetiqalıq hám milliy ózgeshelikleri..... 151-153

Arzımova A. Qaraqalpaq dástanlarında Qara úyge baylanıslı atamalardıń lingvomádeniy ózgeshelikleri..... 153-157
Zaripova Z. Batırdıń hayalınıń toyı ústine keliw motivi..... 157-159
Maqsetova F. O‘zbek bolalar fol’klorining poetik xususiyatlari va badiy tizimi..... 159-161
Nuratdinova G. Qońıratlı ózbeklerdiń «Ol dún’ya» hám «Ólim» haqqındağı qarsılaslarında ata-babalar kul’ti hám sufizm sinTezi máseleleri..... 161-165
Palwaniyazov M., Xojamuratov S. Xalq qushiqlari orqali milliy qadriyatlarni tarǵibot qilish..... 166-168
Bekbergenova A. Qaraqalpaq joqlaw dástúrindegi motivler..... 168-171
Isakov R. Qaraqalpaq qaharmanlıq dástanlarında joqarı kúshlerdiń perzent tilew motiviniń epikalıq talqını..... 171-174
Orazov A. Orta ásirler túrkiy ádebiyatında sheshenlik sózler..... 174-177
Qudratov O. Dirijyorning talabalar bilan musiqiy pawzalar ustida ishlashi..... 177-183
Qalbaev A., Qálimbetov M. Qaraqalpaq baqsılarınıń basqa xalıq baqsıları menen qarım-qatnası..... 184-186
Palwaniyazov M., Xasanov A. Shashmaqom oltin merosimiz..... 187-191
Saparbaeva S. Karakalpakskiy narodnıy tanec kak fenomen kul’turnogo naslediya i sredstvo soxraneniya nacional’noy identichnosti..... 191-194
Sultamuratova S. Globallasıw dáwirinde milliy muzıkalıq miyrastıń evolyuciyası: etnomuzıka, fol’klorlıq hám vokal kórkem óneriniń transformaciyalıq processleri..... 194-197
Seytanov Q. Estradanıń ózine say retinde qáliplesiwi..... 198-200
Seytanov Q. Ǵárezsizlik dáwirinde estrdanıń jańa basqıshı..... 200-203
Keńesbaeva A. Arıwxan Turekkeeva gúrrińleri..... 203-208
Elmuratova G. Zamonaviy vocal sa`natida ovozni shakllantirishning asosiy metodlari va pedagogic yondashuvlar..... 208-211

IV-SHO‘BA. Dramaturgiya va jurnalistikada zamonaviy badiiy-estetik tadqiqotlarning dolzarb masalalari

Karimov A. «YOUTUBE» jurnalistikasi..... 212-214
Xojanov J. Saxna juldızı..... 214-217
Axmadalieva N. Sharq miniatyura san’atida Amir Timur obrazining ba’diy talqini..... 217-220
Rasulov U. Muqimiy nomidagi O‘zbekiston davlat akademik musiqali teatrining janr xususiyatlari..... 220-223
Umarxodjaeva M. «Turna pati» diplom spektakli-bolalik qoǵirchoq teatr ijodkorlarining ilk mustaqil qadami..... 224-227
Xojanov J., Xojanova M. Sheberlik shıńına párwaz..... 227-229

Ismailov A. Zamonaviy talqinda sahnalashtirilgan spektaklning badiiy-estetik ahamiyati..... 230-233
Dauletmuratov T. Bilimlendiriw tarawında onlayn mediyalar jetiskenlikler hám kemshilikleri..... 233-235
Darushova D. Psixologiyalıq konflikt hám katarsistiń saxnalıq sheshimi..... 236-239
Raxmanova G. Ábdiraman Ótepov qaraqalpaq teatrınıń shólkemlestiriwshisi..... 239-243
Salomov M. O‘zbek milliy qoǵirchoq teatri: tarixiy evolyuciya va xududiy markazlar talqini (Surxondaryo viloyati va Termiz tumani misolida)..... 244-246
Isaqova M. Xorazm etnomadaniyatida va teatr tomoshalarining paydo bo`lish jarayonlari..... 246-249
Zaripova Z. Bir ásirlik háreket..... 249-252
Umarxodjaeva M., Achilova Sh. Qoǵirchoqsozlik san’atining estetik va tarbiyaviy xususiyatlari..... 252-255
Darushova D., Paluaniyazova Q. Dramaturgiyada saxna va makon tasvirining estetik ahamiyati..... 255-257
Xojanov J., Reymbaeva A. Qoraqalpoq davlat Yosh tomoshabinlar teatrining repertuari va istiqbollari..... 257-260
Abduxoliqov A., Mamodiyorova Sh. Qoǵirchoq teatrida dramaturgiya masalasi..... 260-264
Palımbetova M. Qaraqalpaq dramaturgiyasınıń rawajlanıw tariyxına sholıw..... 264-266
Turǵanbaev A. Qoraqalpoq bolalar dramaturgiyasida xalq ertaklari tahlili..... 267-270
Xojanova M., Ismailova G. Saxna va ekran san’ati dramaturgiyasida konflikt va obraz yaratishning badiy-estetik tamoyllari..... 270-274
Rizaev O., Eshniyazov I. Quwatbay Ábdireymov rejissurası..... 275-277
Buxarova N. Quchqor Norqabil dramaturgiyasi va uning saxna talqinlari..... 278-283
Qadirniyazova N. Dramalıq shıǵarmalarda qaharmannıń ruwxıy keshirmelerin sáwlelendiriwde monologtıńt roli (Q.Mátmuratovtıń Bir úyde eki ómir draması mısalında)..... 283-285
Pirniyazova V. Keńesbay Raxmanovtıń shıǵarmalarında komediyalıq obrazlardıń ózgesheligi..... 285-288
Qazaqbaeva R., Maratov B. Teatr san`ati orqali yoshlarning ijtimoiy faolligini oshirish..... 288-290

V-SHO‘BA. Zamonaviy audiovizual san’ati: kino, televideniye va radio sohasidagi yangi texnologiyalar va innovatsiyalar

Nazarova G. O‘zbek kinematografiyasida fil’mportret janrining o`rni va milliy talqin shakllari…….. 291-295
Reymboev D. Kino televidenie soxasining rivoji…….. 295-296
Zaretdinov K. Yangi O‘zbekistonda kino san’ati va sanoati yuksalishi…….. 297-299
Abdreymov M. Komik asarlarda ovoz effektlarini tanlash va psixoakustik manipulyaciya princplari…….. 299-303
Baxtiyar S. «Qaraqalpaq sazgerleriniń sárdarı» fil’miniń kompoziciyalıq ózgeshelikleri…….. 303-305
Asqarov A. Iskusstvennıy intellekt kak novıy instrument kinomotografii…….. 305-310
Tajaddinova G. Kino sa`natida ijtimoiy haqiqat talqini…….. 311-314
Qurbaniyazov R. Zamonaviy teleradio va kino san’atida suniy intellekt innovaciyalari: Lander masterning pro plagini misolida amaliy talqin…….. 314-319
Qayıpnazarova E. Televideniede arnawlı reportaj hám olardı tayarlaw texnologiyası…….. 319-321
Jaqsımuratova A. Ullı shayır Ájiniyaz Qosıbay ulınıń kelbeti úlken ekran saxnasında…….. 322-324
Jaqsımuratova A. Qaraqalpaq kinosı «Qaysar» fil’miniń analizi…….. 324-327
Qıdırniyazova O. Ádebiyat hám qino óneri: ekranlastırıu jolındağı dóretiushilik sheberlik…….. 327-329
Nietullaev R. Megastructure of character generation: a modern directing perspective…….. 330-332
Tilepov Q., Shukurov Ya. Zamonaviy audiovizual san’at: kino, televidenie va radio sohasidagi yangi texnologiyalar va innovaciyalar…….. 332-334
Tilepov Q., Toxirov A. Ommaviy kommunikaciya tizimida ekran san’atining estetik va ijtimoiy-funkcional jixatlari…….. 334-337
Qonisov S. Yapon animacion kinosi tarixiga bir nazar…….. 337-340
Raximova Sh. Rejissyorlıq mádeniyatı hám tariyxıy shınlıq: «Aǵartıw qarlıǵashı» fil’mi mısalında…….. 340-342

VI-SHO‘BA. Yangi O‘zbekistonda ijtimoiy-gumanitar sohalarning rivojlanish tendensiyalari

Paxratdinov D. Janr hám forma jalǵası…….. 343-346
Berdieva B. Qaraqalpaq ádebiyattanıw iliminde kórkem awdarmanıń ádebiy baylanıslar hám ádebiy tásir sistemasındağı ornı…….. 346-350

Berdieva B. Sh.Aytmatov shıǵarmalarınıń qaraqalpaq tiline audarmalarındaǵı poetikalıq sistema..... 350-355
Aytbaeva Sh. Orazbay Abdiraxmanovtıń «Ójet» komediyasında fol'klorlıq úlgilerden paydalanıw sheberligi..... 355-357
Utambetova A., Bazarbaeva J. 2013-2023-jıllarda qaraqalpaq hám ózbek prozasında gúrrińlerdiń syujetlik kompoziciyalıq ózgeshelikleri..... 357-361
Jaqsımuratova M. Qaraqalpaq xalıq turmıslıq erteklerіniń janrlıq ózgeshelikleri..... 361-366
Bekbergenova Z. Analar haqqında povestler (Qaraqalpaq hám ózbek povestleri mısalında)..... 366-369
Yuldasheva M. Modernizaciya professional'nogo obrazovaniya i osobennosti podgotovki specialistov v sfere kul'turı v uzbekistane..... 370-374
Yuldasheva M., Mirvalieva B. Tendencii i osobennosti cifrovizacii v sovremennıx muzeyax..... 374-379
Xamidov N., Dauletbaeva R. Rol' kommunikativnıy kompetencii v obuchenii inostrannım yazıkam..... 379-383
Juraboev B. Ona tilimizning tarixiy ildizlari..... 383-386
Yusupov Q. Adabiyotshunoslikda modernizm talqini va ba'diy xususiyatlari..... 387-388
Fayzullaeva S., Jumanova G. XX-asr Qoraqalpoq she'riyatida psixologik tasvir mahorati..... 389-390
Qaljanova T. Kamal Mámbetov ilimiy miyrasında milliy ádebiyat máseleleri..... 391-393
Qabulova M., Ernazarov N. Sun'iy intellekt bilan ishlaydigan interaktiv qoǵirchoqlarning bolalar nutqi va ijtimoiy konlikmalarini rivojlantirishdagi wrni..... 393-396
Urazbaev I., Ostanova S. Halima Xudoyberdiyeva she`riyatida ayol obrazidagi ma`naviy qadriyatlar..... 396-398
Xusanov B. Boshlanǵich ta'limda art-pedagogikaning wrni va usluvlari..... 398-402
Orazbaeva N. «Sh.Seytovtıń «Xalqabad» romanındaǵı tabıw sózlerdiń gramatikalıq xızmeti..... 402-406
Orazov A. Art mediya telkanallar..... 406-409
Muzaffarova X. Xorijiy tillar- xalqaro muloxot vositasi sifatida..... 409-412
Toxtamuratova G. Qız balalar tárbiyası hám onıń sociallıq-pedagogikalıq áhmiyeti..... 412-414
Xudaybergenova Z. Oqıwshılardıń bilim ózlestiriwin bahalawdıń sırt el tájireybeleri tiykarında zamanagóy kóz-qaras Finliyandiya mısalında..... 414-416
Alieva Q. Mekteplerde tálim-tárbiya sistemaların salıstırıwda Ózbekstan hám Germaniya kórsetkishleri..... 417-419

Qalbaeva F. Inklyuziv tálimdi shólkemlestiriwdiń teoriyalıq máseleleri..... 419-421
Teńelbaeva X. Óspirim jasındaǵı oqıwshılarda informaciyalıq immunitetti qáliplestiriw..... 421-423
Minajova A. Bilimlendiriw sisteması texnologiyaları tiykarında oqıwshılarda dóretiwshilik pikirlerdi rawajlandırıw..... 423-425
Orazbaev I., Ostanova S. Maxtumquli she`rlarida alloh va payg`ambarlar nisbatlari..... 425-428
Xabibullaeva X. Tólepbergen Qayıpbergenov povestlerinde awdarma..... 429-434
Allambergenova G., Moyatdinova D. Frazemalardıń lingvokulturologiyalıq xızmeti..... 434-438

“ZAMANAGÓY DRAMATURGIYADA JAŃA JÓNELISLER HÁM RAWAJLANIW TENDENCIYALARI”
xalıqaralıq ilimiy-ámeliy konferenciya

MATERIALLAR TOPLAMI

2026-jıl, 24-25-iyun

“ZAMONAVIY DRAMATURGIYADA YANGI YO‘NALISHLAR VA RIVOJLANISH TENDENSIYALARI”
xalqaro ilmiy-amaliy konferentsiya

MATERIALLAR TO`PLAMI

2026 yil 24-25 iyun